

O.U. AVLAJEV, SH. R. SAMAROVA, S. R. MIRZAYEVA

PSIXOLOGIYA

NAZARIVASI VA TARIXI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TALIM VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

O. U. AVLAYEV, SH. R. SAMAROVA, S. R. MIRZAYEVA

PSIXOLOGIYA

NAZARIYASI VA TARIXI

Pedagogika va psixologiya ta'lim yo'nalishi
talabalari uchun darslik

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV VA O'RTA
MAXSUS TALIM VAZIRLIGI CHIRCHIQ DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

TOSHKENT – 2023
«FAN ZIYOSI» NASHRIYOTI

- 3890 -

UO'S: 114.17.201

KBK: 44.9.(50'zb)

O.U.Avlayev, Sh.R.Samarova S.R.Mirzayeva «Psixologiya nazariyasi va tarixi» darslik. – Toshkent: «Fan ziyosi» nashriyoti. 2023. 660 bet.

“Psixologiya nazariyasi va tarixi” darsligi inson shaxsidagi psixologik xolalar, xususiyatlar, jarayonlar haqidagi dastlabki bilimlar majmasini berishga qaratilgan. Mazkur darslik - talabalarni amaliyotchi psixologning kasbiy faoliyati va uning talablari, psixologik tarixi va uning shakllanish jarayoni, psixologiya fanining dolzarb masalalari, individ, shaxs, individuallik va shaxs psixik taraqqiyotining muammolari bilan tanishtirish, kasbiy faoliyatga doir masalalarini ongli ravishda tadqiq etish, psixologiyaga doir masalalarning yechimini topishda psixologiyaning imkoniyatlari mohiyatini tushuntirish va ularni qo'llay olishga o'rgatish maqsadida tayyorlandi. Darslik mutaxassislikka kirish, psixologiya tarixi, umumiy psixologiyaga kirish, kognitiv psixologiya, hissiy irodaviy soha psixologiyasi, individual farqlar psixologiyasi kabi boblarni qamrab olgan. Har biri bob hozirda tegishli manbalar asosida aniqlangan. Bu esa talabalarga psixologning kasbiy faoliyati, psixologiya tarixi, psixologiyaning mohiyati, psixika va ong tushunchalari, psixik jarayonlar, holatlar, xususiyatlar haqidagi bilimlarni o'zlashtirish imkonini beradi.

Darslik, 60110100 – pedagogika va psixologiya yo'nalishi talabalarini psixolog kasbiy faoliyati, psixologiya fanining tarixi, psixologik tavsifi, bilish jarayonlari, shaxsning hissiy-irodaviy sohasi, shaxsning individual psixologik xususiyatlari haqidagi zamonaviy bilim va malakalarni yanada mustahkamlashga mo'ljallangan

Taqrizchilar:

A.I.Rasulov – ps.f.dok.professor.

N.J.Eshnayev – f.f.n., dotsent.

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2022 yil 9 sentyabrda 302-sonli buyrug'iga asosan nashrga tavsiya etildi.

ISBN 978-9943-747-78-4

© «Fan ziyosi» nashriyoti, 2023

KIRISH

Inson psixologiyasini bilish shaxs ta'lim-tarbiyasi hamda kamolga yetishini samarali yo'lga qo'yilishiga olib keladi. Ayniqsa, bo'lajak mutaxassislarni inson bilan bog'liq faoliyatlarini nazarda tutadigan bo'lsak ham nazariy va amaliy bilimlarni egallashni taqazo etadi. Ta'kidlash joizki, o'quv fani talabaga shaxs omili bilan bog'liq fundamental bilimlarni egallashni taqazo qiladi. Shuning bilan birga kasbiy faoliyati uchun zarur bo'ladigan nazariy bilimlarni shakllantirishni nazarda tutadi.

“Psixologiya nazariyasi va tarixi” fani doirasida bo'lajak mutaxassis fan doirasidagi nazariy bilimlarni egallash bilan birga shaxs amaliyotiga doir qarashlarni tahlil qilish imkoniga ega bo'ladi.

Mazkur darslik - talabalarni amaliyotchi psixologning kasbiy faoliyati va uning talablari, psixologik tarixi va uning shakllanish jarayoni, psixologiya fanining dolzarb masalalari, individ, shaxs, individuallik va shaxs psixik taraqqiyotining muammolari bilan tanishtirish, kasbiy faoliyatga doir masalalarini ongli ravishda tadqiq etish, psixologiyaga doir masalalarning yechimini topishda psixologiyaning imkoniyatlari mohiyatini tushuntirish va ularni qo'llay olishga o'rgatish maqsadida tayyorlandi. Darslik mutaxassislikka kirish (1-bob), psixologiya tarixi (2- bob), umumiy psixologiyaga kirish (3-bob), kognitiv psixologiya (4-bob), hissiy irodaviy soha psixologiyasi (5-bob), individual farqlar psixologiyasi (6-bob) kabi boblarni qamrab olgan. Har biri bob hozirda ma'lum bo'lgan psixolog bilimlarni o'rganish, qo'llash sohalari bo'yicha ma'lumotlar tegishli manbalar asosida aniqlangan. Bu esa talabalarga psixologning kasbiy faoliyati, psixologiya tarixi, psixologiyaning mohiyati, psixika va ong tushunchalari, psixik jarayonlar, holatlar, xususiyatlar haqidagi bilimlarni o'zlashtirish imkonini beradi.

Darslik, 5110900 – pedagogika va psixologiya yo'nalishi talabalarini psixolog kasbiy faoliyati, psixologiya fanining tarixi, psixologik tavsifi, bilish jarayonlari, shaxsning hissiy-irodaviy sohasi, shaxsning individual psixologik xususiyatlari haqidagi zamonaviy bilim va malakalarni yanada mustahkamlashga mo'ljallangan.

BIRINCHI BO'LIM: MUTAXASSISLIKA KIRISH.

1. KASBLAR VA PROFESSIONALIZM MUTAXASSISLIKA KIRISH FANINING ASOSIY TUSHUNCHASI SIFATIDA

Reja:

- 1.1. Kasb va professionalizm haqida.
- 1.2. Kasbiy kompetentlik va mutaxassislikka kirish.
- 1.3. Psixolog kasbining shakllanish tarixi va bugungi imkoniyatlari.

Tayanch tushunchalar: professiogramma, kasb tanlash, konsultatsiya, professionallik, empirik tadqiqotlar, interpretatsiya, individ, shaxs.

1.1. Kasb va professionalizm haqida

Mamlakatimizda ta'lim-tarbiya tizimini yangi bosqichga ko'tarish, pedagog-psixolog kadrlar tayyorlash sifatini ilg'or xalqaro standartlar asosida takomillashtirish va oliy pedagogik ta'lim bilan qamrov darajasini oshirish borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirib kelimmoqda. O'zbekiston Respublikasida yangi "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni hayotga tatbiq qilish ko'p jihatdan o'quv-tarbiya ishlarini isloh qilish, o'quvchilar yosh xususiyatlarini bilish, har qaysi yoshdagi bolalar bilan olib boriladigan pedagogik, psixologik jarayonlar xususiyatlarini yaxshi bilgan mutaxassislariga bog'liq. Yuqorida sanalgan muammolarni hal qilishda qator gumanitar va maxsus fanlar yordam beradi. Pedagogik psixologiya, yosh psixologiyasi, muhandislik (injenertlik) psixologiyasi, maxsus fanlarni o'qitish metodikasi singari fanlar jumlasidandir.

Ishchining kasb faoliyati bilan bog'liq bo'lgan har qanday masala uning kasb mahorati, texnikani qanchalik egallaganligi darajasi, kasbini sevishi darajasi bilan bog'liq.

Ilmiy texnika taraqqiyoti (ITT) hozirgi kunda tobora jadallashib borayotgan texnika bilan bog'liq, uni yaratish va ishlatish ko'nikmalarini egallagan shaxsni tayyorlashni kun tartibiga keskin qilib qo'yimogda. Bu muammoni tezroq hal qilish tayyorlanayotgan mutaxassislarining o'z mahoratlarini yoshlarga, o'z o'rinbosarlariga qay darajada bera olishlariga bog'liq.

Shuning uchun bugungi muhandis ham o'z kasb sirlarini, ham shu kasb mahoratini yoshlarga bera olishi lozim. U umumiy psixologiyani, yosh psixologiyasini, pedagogik psixologiyani, kasb-ta'limi va uning psixologiyasini bilishi talab qilinadi.

Bugungi yoshlar u yoki bu faoliyat jarayonida o'zlarida mavjud bo'lgan barcha jismoniy va intellektual imkoniyatlari ko'lamini yaqqol namoyon etishlari juda muhim.

Aql, fikr yuritish tezligi va boshqa individual xususiyatlar kasbiy faoliyat jarayonida namoyon etiladi. Buni aniqlash va tegishli tavsiyalar ishlab chiqish bilan muhandislik psixologiyasi, mehnat psixologiyasi fani shug'ullanadi.

Boshqa har qanday mehnat qurollari singari texnika ham inson imkoniyatlariga maksimal darajada moslashtirilishi kerak. Bu eng avvalo mehnatning xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq bo'lsa, keyinroq ishchining salomatligi va nihoyat ishlab chiqarishda texnikani qo'llash hisobiga mehnat samaradorligini o'rnatish masalasi bilan bog'liqdir. Odam va texnika munosabatlari bir-biriga mosligi masalalarini mehnat psixologiyasi, uning tarmog'i hisoblangan muhandislik psixologiyasi fani olganadi.

Kasb-hunar ta'limi kollejlari o'quvchilariga texnikaning konstruktiv xususiyatlarini, muhandislik psixologik talablarini hisobga olishni, eng muhim qo'llanadigan texnika inson imkoniyatlarini qay darajada hisobga olganligini, ya'ni texnikaning gumanizatsiyalashuvini hisobga olishini bilib ishga yondashuvi masalalarini aniq tasavvur qilishi bilan bog'liq. Bu muammo muhandislik psixologiyasida o'rganiladigan markaziy bosh mavzu inson—mashina—tizimi — OMT — (ruscha SCHM — «sistema-chelovek-mashina») hisoblanadi. Inson—mashina—tizim va uning asosiy muammolari kasb ta'limi o'qituvchisi va kasb ta'limi ustasi mahoratining nazariy, pedagogik-psixologik tayyorligining asosini tashkil qiladi.

Muhandislik psixologiyasi mehnat psixologiyasining bir tarmog'i bo'lib, u odam va mashina o'zaro axborot almashuvidagi o'zaro ta'sir o'lkazishning obyektiv qonuniyatlarini, ularning amaliy qo'llanish va

“jamoa-odam-mashina” tizimini loyihalash va ekspluatatsiya qilish muammolarini o‘rganadi.

Kasb tanlashga yo‘llash. Kasb ta’limi psixologiyasining asosiy muammosi — shaxsning kasbga yaroqliligini aniqlash, uni tayyorlash, mehnat faoliyatiga yo‘llash masalalaridir. Bular professiografyadan boshlanadi.

Professiografiya. Insonga qo‘yiladigan talablar nuqtayi nazaridan kasblar va uning o‘z ichiga olgan ixtisosliklarini umumlashtirib tavsiflashni professiografiya deyiladi.

Professiografiya natijasi professiogramma bo‘lib bir kasb doirasidagi ixtisoslarning insonga, odamlar guruhiga qo‘yishi mumkin bo‘lgan talablar asosida tuzilgan umumlashtirilgan tavsifnomalardir.

Professiogrammalar quyidagi vazifalarni bajarishga qaratilgan bo‘lishi mumkin: kadrlar tayyorligini asoslash, gigiyenik sharoitlarni hisobga olish va uni sog‘lomlashtirish; kasb tanlashni asoslash; kasbiy maslahat va kasbiy tanlovni asoslash; mehnatga baho berish me‘yorlarini, mehnat xavfsizligi saviyasini ko‘tarish va boshqalar.

Mehnatni tadqiq qilish bilan shug‘ullanadigan fanlar (tibbiyot, mehnat fiziologiyasi, mehnat psixologiyasi va boshqalar). Professiografiya o‘z oldiga turlicha vazifalarni qo‘yadi. Mehnat psixologiyasi sohasidagi barcha tadqiqotlar, xoh nazariy, xoh amaliy vazifalarni qo‘ymasin, eng avvalo konkret kasb faoliyatini o‘rganishdan boshlanadi. Yana shuni ham esda tutish kerakki, ilmiy-texnika taraqqiyoti munosabati bilan mehnat faoliyati sharoitlarigina emas, mehnat mazmuni ham o‘zgarib bormoqda. Masalan, teplovoz va parovoz mashinisti kasbi kechagisi va bugungisi bilan bir xil emas. Kasb faoliyati o‘zgarishiga qarab kasb professiogramмага mos keladigan kasb dasturi ham o‘zgarishi kerak. Ayrim kasblar yo‘qolib borsa, yangilari paydo bo‘lib boradi, yoki o‘zgarib boradi. Shuning uchun professiografiya ishlari hech qachon tugamaydi.

Kasb tanlashga yo‘llash va kasb maslahatlarini uyushtirish.

Kasb tanlashga yo‘llash eng avvalo odam imkoniyatlari va u yashayotgan muhitning bir qancha sharoitlarini o‘rganishdan boshlanadi. Bularni umumlashtirib mehnat ekspertizasi deb aytiladi.

Mehnat ekspertizasi — bu odamning konkret kasb bo‘yicha mehnatga yaroqliligini ma’lum mutaxassislar tomonidan aniqlanishidir. Odamning u yoki bu mehnat turiga yaroqliligi eng avvalo uning yoshiga, tegishi bilim, ko‘nikma va malakasiga, mazkur kasbga qiziqishi va iste’dodiga ega ekanligi bilan alohida ajralib turadi.

Mehnat ekspertizasiga turli mutaxassislar va tashkilotlar jalb qilinadi, jumladan, vrachlar, psixologlar, pedagoglar, injenerlar va boshqa mutaxassislar qabul komissiyalari, xodimlar bo‘limi, tibbiy ekspert komissiyalari (VTEK—vrachebno—trudovaya ekspertnaya komissiya), harbiy vrachlik komissiyalari—VVK, turli sohalaridagi tanlov komissiyalari va boshqalar.

Psixodiagnostika ma’lumotlari asosida prognostik psixologik mehnat ekspertizasi kishining kelgusi mehnat faoliyatini belgilashga yordamlashadi.

Bu talablarni har bir pedagog va ota-onalar bilishi, amal qilishi, ayniqsa bolaning 9-sinfni tugatish va hayot yo‘qlini belgilab olishi davrida juda muhimdir.

Mehnat ekspertizasining navbatdagi turi retrospektiv mehnat ekspertizasi deyiladi (Retrospektiv — o‘tmishga nazar solish ma’nosida). Retrospektiv mehnat ekspertizasi kuzatuvchining o‘tmishi o‘quv va ishlab chiqarish faoliyatini tahlil qilish, baholash va uning xatolarini aniqlashga, ayrim ko‘ngilsizlarga sabab bo‘lgan holatlarni (avariya, yaroqsiz mahsulot, jarohat) o‘rganishga xizmat qiladi. Bu o‘quvchi yoki ishchining kelgusi mehnat faoliyatini belgilab olishida katta ahamiyatga ega. Mehnat ekspertizasi bir vaqtning o‘zida kasbga yo‘llash muammolarini hal qilishga ham yordam beradi.

Kasb tanlashga yo‘llash — bu psixologik-pedagogik, tibbiy va davlat tadbirlari majmuvi bo‘lib, hayotga kirib kelayotgan odamga ilmiy asoslangan shaxsiy xususiyatlarini hisobga olgan holda jamiyat va shaxsiy manfaatlariga mos keladigan faoliyat turini tanlab olishda yordam berishdir. Kishining qobiliyatlariga mos kelmaydigan kasb tanlashi ko‘pincha fojialarga sabab bo‘lib, shaxs uchun moddiy, ma’naviy zarar yetkazishi bilan jamiyatga ham qimmatga tushishi mumkin. Jumladan, oila va jamiyat mablag‘ini sovrinish, kadrlar qo‘nimsizligi, qayta

tayyorlash harakatidagi xarajatlarning ortishi kabi holatlarning namoyon etilishi bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Taniqli psixolog olim K.K. Platonov o'rgan asrining 80-yillarida kasb tanlashga yo'llashning kompleks dasturini ishlab chiqib, "kasb tanlashga yo'llash uchburchagi" g'oyasini ilgari surdi.

Unga ko'ra mazkur uchburchakning bir tomoni kasblarning kishi va uning organizmiga qo'yadigan talablari, ikkinchi tomoni bozor imkoniyatlari (mehnat bozor talablari, qaysi kasbdagilar kerakligi), uchinchi tomoni o'smir qobiliyatlarini bilish va davlat siyosatini hisobga olishdan iborat.

Kasbiy maslahat (profkonsultatsiya) — kasbga yo'naltirish tizimining bir qismi bo'lib, odamning qobiliyatlarini o'rganishga, tegishli maslahatlar berishga, batafsil shakllanishini ta'minlashga xizmat qiladi. Buning uch bosqichi bor: tayyorlov, hal qiluvchi (yakunlovchi) va aniqlovchi.

Tayyorlov bosqichida oila va maktabdagi o'rganish-o'qish faoliyatini rivojlantirish bilan bog'liq maslahatlar amalga oshiriladi.

Yakunlovchi tayyorgarlik bosqichida 9-sinfidagi olib bori-ladigan ishlar (o'qishni davom ettirish shaklini tanlash bilan bog'liq) ko'lamini belgilanadi.

Aniqlovchi kasbiy maslahat bosqichi esa o'rta maktab doirasidan tashqariga chiqib, o'qishning keyingi bosqichlarida, ya'ni kollejda, litseyda, oliy o'quv yurtida davom etadi.

Kasbiy tanlov - mehnat prognostik ekspertizasi shakli bo'lib, odamning qaysi kasbga yaroqliligi haqida kafolat berish bilan bog'liq jarayon. Eng muhimi qaysi kasb uning uchun nomqabul, zararli ekanligidan ogohlantirishdir. Kasbiy tanlov natijalari kasb-hunar bilim yurtlarida hisobga olinib, o'quvchi qaysi kasb bo'yicha o'qishi yoki boshqa sohaga ishga o'tkazilishi muhokama qilinadi.

Kasb qobiliyatini vaziyatga qarab o'zgarishi mumkin. Shuning uchun zarur sharoitlar yaratish, kelgusi faoliyat turini belgilab olishga maslahat berilishi mumkin.

Profadaptatsiya, uning asosi va mohiyati. Kasb tanlashga yo'llashning hal qiluvchi davri o'quvchini biror kasb ichiga asta-sekin

kirib borishi, moslashuvi bosqichidir. Bunda o'quvchi shogirdlikdan malakali ishchi darajasi sari takomillashtirib boradi. Profadaptatsiyaning ikki bosqichi mavjud: **tayyorgarlik va bevosita kasb egallash** bosqichi. Tayyorgarlik o'quv jarayonida umumtexnika va maxsus fanlarni o'rganadi, ayrim konkret ko'nikmalarni hosil qiladi. Bu biologik, ijtimoiy-psixologik adaptatsiya ko'rinishiga ega.

Korxonada bevosita ishlab chiqarishda profadaptatsiya nihoyasiga yetkaziladi.

Profadaptatsiyani muvaffaqiyatli nihoyasiga yetishi quyidagi uch holatga bog'liq:

kollej o'qituvchilari va ustalarining o'z sohalariga qanday tayyorlashlariga nazariy va amaliy bilim berishlari, ko'nikma va malaka hosil qilishlari, kasbga qiziqish uyg'ota olishlari;

ishchilar va murabbiylar o'rtasidagi shaxslararo munosabat shakli; o'quvchi borib tushgan mehnat jamoasidagi ijtimoiy psixologik muhit (sinchkov, mehribon, loqayd, yangi bolaga ishonchsizlik bilan qarash va hokazo).

Ijtimoiy psixologik adaptatsiya jarayonida bilish, shaxslararo munosabat, umumiy mulqot, hissiy-irodaviy sifatlarning namoyon etilishi alohida ahamiyat kasb etadi.

Novatorlik va ratsionalizatorlik xususiyatlarini aniqlash. Kasbiy adaptatsiya malakali ishchi yetishuvi bilan nihoyasiga yetadi. Bunda eng ko'zga tashlanadigan sifat ishchining ijodiy mehnat qilishidir.

Novatorlik — ishlab chiqarishda fan-texnikaning eng so'ngi yutuqlaridan foydalanishga intilish.

Ratsionalizatorlik — ijodiy mehnat qilish orqali kam mablag' va kuch sarflagan holda ko'p va sifatli mahsulot chiqarishga kiritish, shaxsiy takliflari bilan chiqish va boshqalardir.

1.2. Kasbiy kompetentlik va mutaxassislikka kiritish

Jahon psixologiyasi fanining boy tajribasida amaliy psixologlar tayyorlash bo'yicha nazariy va amaliy ahamiyatga molik ijodiy, tabiiyiy mu'ammolar muayyan darajada umumlashtirilgan. O'rgan asrining 60-yillardan boshlab AQSH, Angliya va boshqa shu kabi rivojlangan

mamlakatlarda psixologik muammolarga juda katta e'tibor qaratila boshlandi. Hozirgi kunga kelib har bir sohaga psixologlar jalb qilingan. Har bir sohada psixolog maslahatiga ehtiyoj sezilmoqda.

Inson qalbini qanday tushunmoq kerak? Nima uchun insonlar turli xil qobiliyatlarga egalar? Ruh nima va uning tabiati qanday? Bunday savollar insonlarni asrlar davomida qiyinab kelgan, ular o'zlarining savollariga javob topa boshlashgan.

Insonni o'rganishga ishlangan tadqiqotlarning yana bittasi B.G. Ananyev tomonidan taklif qilingan bo'lib, u inson psixikasini o'rganishda yangi metodologik uslubni ishlab chiqqan. U insonga xos bo'lgan to'rtta asosiy sifatlarni ajratgan: individ, subyekt faoliyati, shaxs va individuallik.

Ummuman, bugungi kunda xalq orasida psixologlar haqida turli xil mulohazalar uchramoqda. Biz ularning ba'zilarini tahlil qilishga harakat qilamiz:

Psixologiya — bu insonning psixik jarayonlari kechishini biladigan fandir, psixologlar insonning ichki ruhiy holatini yaxshi biladi.

Psixolog — bu insonlar bilan tez mulqotga kirisha oladigan va odamlarni tushuna oladigan mutaxassis hisoblanadi.

Psixolog — bu insonlarning xatti-harakati, hissiyotlari, boshqalarning fikrini boshqara oladigan va shunga maxsus o'rgatilgan insondir. U shunga xos bo'lgan texnikalardan foydalana oladi, masalan, gipnoz yo'li bilan.

Psixolog — bu o'zini yaxshi tushuna oladigan va har qanday vaziyatda ham o'zini boshqara oladigan inson.

Psixolog — bu hayot haqidagi ko'proq tasavvurlarga ega bo'lgan donisimmandir, uning vazifasi qiyinlangan insonlarga to'g'ri yo'l ko'rsatib, hayotda o'z yo'lini yo'qotganlarga to'g'ri maslahatlar berishi bilan alohida ajralib turadi.

Psixolog — bu insonlar bilan tez mulqotga kirisha oladigan va odamlarni tushuna oladigan inson hisoblanadi.

Kasb tushunchasi nima ekanligini aniqlab olishimiz zarur. Tanig'li psixolog Y.A. Klimov kasbning turli xil holatlarini quyidagicha tahlil qilgan:

Kasb — bu insonlarning ma'lum bir holatlaridagi bir xilligidir. To'g'ri, turli xil kasb egalarining yashash sharoitlari turlicha bo'lishi mumkin. Hatto ki bitta kasbda ham yashash darajasi turlicha bo'lishi mumkin. Bunda ularning oldiga qo'ygan maqsadlari ham muhim o'rin tutadi, biroq kasblaridagi boshlang'ich qadriyatlar bir-biriga yaqin bo'ladi.

Kasb insonlarning xatti-harakatlarini ajratadigan holatdir. Bunda psixolog mutaxassis sifatida o'zini qanday namoyon qilishi ko'zda tutilgan. Ma'lumki, psixologiya sohasi hali ham o'rganilayotgan va qaramaydigan sohalaridan biri hisoblanadi. Ularning usullari ham takomillashib bormoqda.

Shaxs xususiyatlari uning kasbiy faoliyatida yaqqol ko'rinadi. Bu esa kasb va shaxs uyg'unligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Kasb bu tarixiy rivojlanuvchi tizim hisoblanadi. "Professiya" so'zi lotinchadan olingan bo'lib, barchaning oldida gapirmoq so'zini beradi. Kasbning o'zi insonlarning yashash sharoitlariga qarab o'zgaradi. Asosan psixologiya kasbi mashhur bo'lgan shaxslarning hayoti bilan bog'liq holda amalga oshirilgan.

Psixologiya kasbi reallikdir, bu subyektning o'zini shakllanish imkoniyatini yaratadi. Demak, psixologiya kasbida insonlarning xatti-harakati orqali xulosaga kelishi mumkindir. Bunda yo'riqnomalar ish bermasligi mumkin. Psixologiya sohasida insonlarga yordam berish holati eng ustun jihatlardan biri hisoblanadi. Kasb tushunchasidan tashqari yana bir nom mavjud, bu mutaxassislik hisoblanadi. Masalan: psixologiya sohasi ijtimoiy psixologiya mutaxassisligi bo'lishi mumkin. Ummuman olganda kasb o'z ichiga quyidagi tavsiflarni kiritadi:

Bu mehnatning chegaralangan ko'rinishi bo'lib, psixolog uchun boshqa mutaxassislar bilan hamkorlik qilish maqsadga muvofiqdir.

Bu kasb doimiy maxsus tayyorgarlikni talab qiladigan holat bo'lib, bunda mutaxassislar doimiy tarzda malakalarini oshirishlari talab qilinadi. Bu ma'lum bir maqto'vlar, taqdirlash usullari kerak bo'lgan kasblardan biri hisoblanadi.

Jamiyat uchun foydali bo'lgan kasblardan biri hisoblanadi. Bu kasb insonlarga ma'lum bir statusni berishi mumkin.

Hammaga ma'lumki, ko'pgina insonlar o'zlarini yaxshi psixolog deb hisoblashadi, ularning bu fikrga kelganliklariga sabab ular insonlar bilan muloqot qilishadi, boshqalarga hamdard bo'la olishadi. Hayotiv psixologiya insonlarning hayotida kerak bo'lgan sohalardan biri hisoblanadi, hattoqi haqiqiy psixologlar ham bir necha bor hayotiv psixologiyaga murojaat qilishadi.

1.3. Psixolog kasbining shakllanish tarixi va bugungi imkoniyatlari

Psixologik bilimlar haqida so'z ketar ekan, albatta mutaxassis psixolog va qiziquvchi psixologlar o'rtasida tafovutlar mavjuddir. Insonlar qiziqish doirasida bir-biriga yordam qo'llini cho'zishlari mumkin, bu esa yaxshigina samara berish imkoniyati hisoblanadi. Unda mutaxassis psixologlarning nima zarurati mavjud? Bu savol hammaga berilishi mumkin. Ko'pincha birinchi va ikkinchi kurs talabalari o'zini psixolog sanash mumkinligi yoki yo'qligi haqida o'ylanib qolishadi. Mutaxassis psixolog va qiziquvchi psixologlarning orasida bir qator farqlar mavjuddir. Bular quyidagilar:

mutaxassis psixologlarda nazariy bilimlar tizimining mavjudligi, psixika va psixologiya tushunchalarining umumlashtirilganligi. Qiziquvchi psixologda bu bilimlar ko'p bo'lishi mumkin. U ko'plab adabiyotlarni o'qigan bo'lishi mumkin, biroq ular haqidagi bilimlari yuzaki hisoblanadi, ular ma'lum bir davralarda o'z bilimlarini namoyon qilishlari mumkin. Lekin, bunday odamlar nazariy bilimlarga ega bo'lmaganliklari uchun olingan bilimlaridan notog'ri foydalanishlari mumkin;

mutaxassis psixologning eng tayanch nuqtasi albatta bu uning ilmiy bilish usullaridan xabardorligi hisoblanadi. Agar psixolog ko'p bilimga ega bo'lsada, biroq usullarga ega bo'lmasa ham qiynaladi. Shuning uchun ham usullardan keng foydalana olishi talab qilinadi;

mutaxassis psixolog har doim nazariy asoslarga ega bo'lgan metodikalardan foydalana oladi. Bunda nazariya va amaliyotni bir maromda amalga oshiradi. Hattoki ba'zi vaqtlarda nazariy bilimlari oqsagan mutaxassis psixologlar to'g'in tanlangan metodikalar yordamida

vaziyatlardan oson chiqib ketishlari mumkin. To'g'ri, qiziquvchilar ham turli metodikalardan foydalanishlari mumkin, biroq ular bu metodikalarning mazmun-mohiyatlarini tushumagan holda ishlatishlari mumkin, bu holatlar esa sinalluvchilarga albatta salbiy ta'sir ko'rsatadi;

qiziquvchi psixolog faqat yaqinlariga yordam ko'rsatsa, mutaxassis psixolog mijozlar bilan ishlab, ularga to'g'ri maslahat ko'rsatishi talab qilinadi. Bundan tashqari qiziquvchi psixolog hamma mas'uliyatni o'ziga olsa, mutaxassis psixolog esa mas'uliyatni mijozda shakllantiradi;

mutaxassis psixolog boshqa mutaxassislar bilan doimiy aloqada bo'lib turadi, demak mutaxassis psixologlar har doim ma'lumotlarga ega bo'ladi, bundan qiziquvchi psixolog mustasnodir;

mutaxassis psixologda psixologik bilimlarning mavjudligi haqidagi hujjatning mavjudligi, bu esa mijozlarning ularga murojaat qilishlarida muhim o'rin tutadi, chunki mijozlar albatta mutaxassislarga murojaat qilishni ma'qul ko'rishadi;

kasbiy axloqiy qoidalariga rioya qilish bo'yicha ham shu ikki psixologlar o'rtasida albatta farq mavjud. Bunda axloqiy qoidalar albatta mutaxassislarga o'qish davomida o'qitiladi;

mutaxassis psixolog o'zini rivojlantirishda mutaxassislarning xizmatlaridan foydalanadi, qiziquvchi psixolog kitoblardan foydalanishi mumkin, biroq bu tizimli bilimlar hisoblanmaydi. Mutaxassis psixolog mustaqil o'rganishga yo'naltiriladi;

psixolog mutaxassisda mehnat *psixologiyenasi* mavjud. Bunda mutaxassis psixolog boshqalarga yordam berish asnosida o'zining sog'lig'iga ham befarq emasligini bilishi kerak bo'ladi;

mutaxassis psixolog ko'pgina yangi o'yab topilgan usullarga tanqidiy nigoh bilan qaraydi, masalan, astrologiya, xirromantiya va boshqalarga.

Mutaxassis psixologning asosiy faoliyati albatta mehnat faoliyati bilan bevosita bog'liqdir. Inson o'zini mehnat orqali namoyon qilishi mumkin. Psixologning mehnati haqidagi tasavvurlarni keltirib o'tamiz:

"Yengil mehnat" ideali. Bunda inson mehnat qilmasdan ko'proq muvoh olishni o'ylaydi. Bu aynan psixologlar uchun noto'g'ri bo'lgan

faoliyatlardan biri hisoblanadi. Chunki ular mehnatidan zavqlanishlari zarur.

Noaniqlik tushunchasini kamaytirishga qaratilgan faoliyat (antientropizm). Murakkab obyektlarni osonlashtirish qobiliyati hisoblanadi. Bunday vaziyatlarda ijodiy faoliyat uchun o'rin qolmaydi.

Qalban ko'rik. Ularboshqa insonlar bilan xursand va xafa bo'la olishmaydi.

Boshqalardan ustun bo'lish xohishi. Bu ko'plab psixologlarning biri-birlari bilan kurashishlariga sabab bo'ladigan holatlardan biri hisoblanadi.

Nazorat savollari:

1. Kasb tanlash optatsiyasi nima?
2. Kasbiy layoqat deganda nimani tushunasiz?
3. Amaliy psixolog tadqiqotchi psixologdan qanday farq qiladi?
4. Faollik deganda nimani tushunasiz?
5. Faoliyatni tanlashda dastlabki omil nima sanaladi?
6. Professional jihatlar deganda nimani tushunasiz?

II. MALAKALI PSIXOLOG NAZARIYOTCHI VA AMALIYOTCHI SIFATIDA

Reja:

- 2.1. Amaliy psixologiya haqida umumiy tushuncha
- 2.2. Amaliy psixologiyaning asosiy bo'limlari va tuzilishi
- 2.3. Psixoproflaktik ishlarining muhim vazifalari, psixodiagnostika amaliy psixolog faoliyatining yo'nalishi sifatida

Tayanch tushunchalar: psixologik tadqiqotlar, psixoproflaktika, psixologik yordam, psixologik himoya va psixologik yo'naltirish.

2.1. Amaliy psixologiya haqida umumiy tushuncha

E.Fromm, J.Saliven, V.Shuts, G.Sheparde, V.Bayon kabi olimlar tomonidan guruhlar psixologiyasi nazariyasining yaratilishi amaliy psixologiya borasidagi bilimlarni bir qadar rivojlantirdi. Bunda turli xil ijtimoiy psixologik treninglar orqali guruhdagi shaxslararo munosabalar bilan bog'liq psixologik iqlimni kamol toptirish yo'llarining ilk bor ko'rsatilishi mehnat jamoalaridagi ijtimoiy psixologik xizmat vazifalarini belgilash uchun ma'lum darajadagi empirik ma'lumot sifatida xizmat qilishi mumkin. G'arbda yaratilgan kognitivizm doirasidagi nazariyalar psixologik xizmat metodologiyasi uchun muhim ahamiyatga ega. Chunonchi, L.Festingerning kognitiv dissonanslar nazariyasi, T.Nyuxomning hamkorlik kommunikativ nazariyasi (o'zgalarga va umumiy faoliyat obyektiga ijobiy munosabatlarni tarkib toptirishga asoslangan), Ch.Osgud va P.Tanenbaumning "kongruentlik" (inson kognitiv tuzilishi asosidagi obyektning baholashga qaratilgan) nazariyasi, G.Ollport, A.Maslou, K.Rodgers kabi ijtimoiy psixologlarning gumanistik doiradagi qator tadqiqiy izlanishlari shular jumlasidandir. Yana shuni qayd etish kerakki, amerikalik tanqli psixolog Abraham Maslouning "Insonga bir butun yondashuv konsepsiyasi" psixologik xizmat jarayonida insonni tushunish va ijtimoiy motivation rivojlantirish muammosi ustida tadqiqotlar olib borilishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Maslouning fikricha, insonning barcha tug'ma potensial imkoniyatlari faqatgina ijtimoiy shart-sharoitning yaratilishi bilan

ro'yoga chiqishi va kamol topishi mumkin. Albatta, mazkur fikrlarning ne chog'liq haqiqat ekanligini bugungi kunda har bir insonning o'ziga xos va uning ijtimoiy taraqqiyotini ta'minlashga xizmat qiluvchi imkoniyatlari ko'lamini o'rganish va tarbiyalashni asosiy vazifa qilib olgan psixologik xizmatning tashkil etilishini muntazam kuzatishlarimiz natijalari tasdiqlab turibdi.

A.Maslou fan olamida o'ziga xos "motivasion tizimning iyerarxik modeli" ni yaratdiki unga muvofiq individ xulq-atvoridagi ijtimoiy jihatdan muhim bo'lgan yuqori ehtiyojlarning yo'nalishi quyi ehtiyojlarning qay tariga qondirilishi asosidagina tarkib topishi mumkin.

Psixologik xizmatda insonning ijtimoiy ehtiyojlari muammosi ilmiy jihatdan to'g'ri talqin qilinishi va to'g'ri yo'naltirilishi lozim. Bu borada qator tanikli sotsiolog, psixolog faylasuflar tomonidan e'tirof etilgan ilmiy mulohazalarga tayanish mumkin.

L.Terstun, Dj.Gilford lomonidan yaratilgan «Multifaktor» nazariyasiga binoan birlamchi aqliy qobiliyatlar (idrok tezligi, xotira assotsiatsiyalari va hokazo)ning har bir individdagi tarkib topganlik ko'lamini tadqiq qilindi va shu asosda har bir shaxs faoliyatiga alohida yondashuvni taqozo etuvchi psixologik xizmatning metodologik prinsiplari ishlab chiqildi. Umuman, psixologiyada individual farqlanishning 56 xil yo'nalishdagi tipi ma'lum va mashhur. Masalan, obyekтив va subyektiv tip (A.Bine tajribalarida qayd etilgan) tikrovchi faol tip, ratsionalistlar va empiriklar (Djems tadqiqotlari bo'yicha) "chuqur-tor" va "mayda-keng" tip, (G.Gross tadqiqotlari bo'yicha, nazariy, iqtisodiy, estetik, ijtimoiy, sivosiy, diniy tiplar (E.Shpranger tadqiqotlari bo'yicha); shizoid va sikloid tiplar (E.Krechmer tadqiqotlari bo'yicha); ekstravert va introvert tiplar (K.G.Yung va G.Yu.Ayzenk) haqidagi empirik ma'lumotlarning qayd etilishi shular jumlasidandir. B.M.Teplov, V.S.Merlin, V.D.Nebilitsin va ularning shogirdlari tomonidan olib borilgan empirik tadqiqotlar mazmuni ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy psixologik xizmat uchun muhim bo'lgan har bir shaxsning (individning) tabiiy va tug'ma sifatlarini, oliy nev faoliyatining o'ziga xos qobiliyat elementlarini va unga ta'sir etuvchi ta'lim-tarbiya, tashqi muhit va faoliyatning nechoqliq tashkil etilish jarayonini mukammal o'

rganish va uni ijtimoiy maqsadlar asosida rivojlantirish yo'llarini belgilash uchun katta imkoniyat yaratdi.

Shaxs faoliyatiga individual yondashuv yo'nalishi bilan bog'diq psixologik xizmatning ma'lum metodologik tamonlarini ilmiy-tatbiqiy jihatdan asoslab beruvchi olim N.S.Leytes ma'lumotlariga qaraganda, asab tizimi nisbatan kuchsiz bo'lgan kishilarda ko'pincha bir xildagi ishning bajarilishida ma'lum afzalliklar borligi aniqlangan: ularning yuqori sezgirligi ta'sirchanlik muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Lekin u yoki bu faoliyat jarayonidagi favqulodda va kuchli qo'zg'aluvcilar asosida namoyon bo'luvchi vaziyatlarda kuchsiz tipdagi kishilar aynan o'zlarining fiziologik xususiyatlariga ko'ra ishini uddalay olmay qolishlari mumkin. Chunonchi, asab tizimi tipi ancha kuchli bo'lgan kishilar bir xil, ancha sust tipdagi kishilar esa boshqa xil vazifalarni birmuncha oson hal qiladilar. Asab tizimining kuchi bo'yicha farqlanadigan kishilar bir xildagi vazifani hal etishga ko'pincha har xil yo'llar bilan borishlari kerakligini N.S.Leytes o'z asarlarida har tomonlama asoslab berdiki, bu — psixologik xizmatda hisobga olinishi mumkin bo'lgan muhim jarayondir. Zero, faoliyat unumdorligi insonning o'z potensial imkoniyatlari ko'lamidan oqilona foydalanishning mahsulidir. Y.A.Klimov, V.S.Merlin, V.M.Rusalov, B.M.Teplov tadqiqotlarida ham shaxs temperamenti asosida uning mashg'ul bo'lgan u yoki bu faoliyatni muvaffaqiyatli bajarishdagi individual uslubning belgilanishi zarurligini ilmiy jihatdan asoslab beruvchi ma'lumotlar bor.

2.2. Amaliy psixologiyaning asosiy bo'limlari va tuzilishi

Amaliy psixologiyaning metodologik asoslari sifatida talqin qilingan fikr-mulohazalar psixologiya fanining quyidagi amaliy-tatbiqiy yo'nalishlariga bugungi kunning eng dolzarb muammolari sifatida qarashni taqozo etadi.

1. Amaliyotchi psixolog har bir shaxsning faoliyatdan ijtimoiy va hissiy qoniqish jarayonini tadqiq qilishga qaratilgan usullar va uslublar majmuasiga asoslanishi lozim.

2. Amaliyotchi psixolog shaxsning faoliyat-jarayonidagi o'z-o'ziga, o'zgaralarga va faoliyatga bo'lgan munosabatlarini o'rganishga qaratilgan usullar va uslublar majmuasiga asoslanishi lozim.

dinamikasini tadqiq qilishi va shu tizim asosida ijtimoiy psixologik muhitning yaratilishiga zamin hozirlay olishi bilan bog'liq izlanishlar ko'lamini o'z ichiga oladi.

3. Amaliyotchi psixolog faoliyat jarayoni bilan bog'liq ijtimoiy muhim ko'rsatkichlarning tahlili har bir shaxs faoliyati uchun xarakterli bo'lgan individual farqlanish, individual uslub va ijtimoiy ushanovkaning qaror topirilishini o'rganish asosida amalga oshirilishi mumkin.

4. Amaliyotchi psixolog ijtimoiy jarayonni ijtimoiy psixologik muhofaza vositasi sifatida tadqiq qilish muammosi bugungi kunda ijtimoiy psixologiyaning eng dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi va bu muammoni bartaraf etishda ma'lum psixologik tamoyillarga tayanish talab qilinadi.

Amaliy psixolog mavqeiga ega bo'lishni istagan insonga bir qator talablar qo'yiladi, ularning birinchisi u oliy ma'lumoti psixolog bo'lishi zarur. Bunday diplom oliy o'quv yurtini bitirganda yoki ikkinchi mutaxassislik orqali olinadi. Bundan tashqari amaliy psixolog albatta psixoterapiya, psixokorreksiya, patopsixologiya, defektologiya, psixologik maslahat, tibbiyot, pedagogika, sotsiologiya, huquq fanlaridan xabardor bo'lishi talab qilinadi. U albatta bolalar bilan mulqot qila olishi talab qilinadi. Amaliy psixolog albatta psixologik maslahat sirlaridan xabardor bo'lishi lozim. Amaliy psixolog albatta hamma sohalarida ishlaydi. Amaliy psixologning statusi rahbar kabi yuqori bo'ladi va shu bilan birga u hammaga hammad bo'la oladigan inson bo'lishi talab qilinadi. U mijoz bilan subhatlashayotganda albatta mijozning psixologik xavfisizligini ta'minlashi zarur bo'ladi. Psixolog uchun psixologik xizmat sohasida ishlash vaqtida albatta psixodiagnostika sohasini yaxshi bilishi, psixologik maslahat bera olishi talab qilinadi. Bundan tashqari amaliy psixolog EHM sohasini yaxshi bilishi talab qilinadi.

Amaliy psixologning kasbiy mahorati uning bilimlari texnikasi va inson muomalasining psixoterapevtik texnologiyasini yaxshi bilishida deb hisoblanadi, u subhatga kirisha olishi va insonlarni o'ziga jalb qila olishi, ularni ishonitra olishi zarur bo'ladi. U o'zida ishonch uyg'ota olishi talab qilinadi va insonlarga psixologik ta'sir o'tkaza olishi zarur bo'ladi. Demak, bo'lajak amaliy psixologlar uchun birinchi talab ularda mulqot

qila olish qobiliyatining mavjudligi hisoblanadi. Etika jihatidan psixolog o'z ma'naviy qadriyatlariga ega bo'lishi talab qilinadi. Bunda u mijozning shaxsiyatiga tegmasligi kerak. Mijoz bilan albatta shirin muomalada bo'lishi talab qilinadi. Ularning axloqiy jihatlari quyidagilarni hisobga olishi kerak:

1. Professional faoliyatda amaliy psixolog albatta hamma uchun mas'uliyati bo'lishi zarur.

2. Amaliy psixolog o'z vazifasini sidqidildan bajarishi lozim, u atrofdagilarning so'zlariga qarab o'zgarmasligi zarur.

3. Psixologning vazifasi mustaqil va avtonom tarkibga ega, u hech kimga bo'ysunmaydi. Uning psixologik nuqtai nazardagi qarori yakuniy natijaga ega bo'lishi zarur.

4. Psixologning qarori inkor qilish huquqiga faqat maxsus komissiya ega, ularga bunday huquqlar berilgan.

5. Psixologning haqoniy va samimiy bo'lishi zarur.

6. Unda kasbiy mas'uliyat hissi bo'lishi lozim.

7. Psixolog himoyachi sifatida sifatida ham ishtirok etishi mumkin, u o'z mijozlarining psixologik holatini himoya qiladi.

8. U psixodiagnostik va psixokorreksion ishlarni amalga oshirayotgan vaqtida ehtiyotkor bo'lishi zarur.

9. Agar psixolog mijozning haq huquqlari poymol qilinayotgan bo'lsa, u bu to'risida yuqori tashkilotlarga yetkazish imkoniyatiga egadir.

10. U siyosiy g'oyalardan, zarur ijtimoiy g'oyalardan, falsafiy fikrlardan xoli bo'lishi zarur.

11. Amaliy psixolog psixodiagnostik, psixokorreksion, psixoterapevtik natijalarni mutaxassis bo'lmaganlarga ko'rsatish huquqiga ega emas.

12. U insonlarga zarar keltiradigan holatlardan uzogroq bo'lishi talab qilinadi.

13. Psixolog o'zini qila olmaydigan ishlari haqida mijozga va'da bermasligi kerak.

14. Psixolog ota-onaga yoki yuqori mansabdagi mijoz haqida tavsiflarni bermasligi zarur.

15. U O'rganilmagan metodikalarini mijozlarida qollash huquqidan mahrumdir.

16. Psixolog albatta sir saqlashni bilishi zarur, u mijozning sirini hech kimga aytmasligi zarur.

17. Psixologik maslahatda fbatda o'z me'yorlariga amal qilishi talab qilinadi.

18. Agar psixolog shu me'yorlarni buzsa, albatta amaliy psixologlar jamoasida ko'rib chiqiladi va tegishli jazp qo'llaniladi.

2.3. Psixoproflaktik ishlarning muhim vazifalari, psixodiagnostika amaliy psixolog faoliyatining yo'nalishi sifatida

Psixolog bolalar, o'quvchilar, talabalarining yosh xususiyatlarini hamda jadal rivojlanishini hisobga oluvchi, ular psixikasining barcha jabhalarini qamrab oluvchi dinamik taraqqiyotga kafolat beruvchi dastur ishlab chiqarishga butun faoliyatini yo'naltiradi, ijtimoiy o'sish talabiga javob beruvchi, umuminsoniy, etnopsixologik xususiyatlar muhitida kamolotga intiluvchi shaxsni tarkib toptirishni bosh maqsad deb tanlaydi.

Amaliy psixolog bolalar, o'quvchilar, talabalarining psixik taraqqiyotdagi, xulq-atvor muomalasidagi nuqsonlar hamda kamchiliklarni asta-sekin tuzatish, korreksiya qilish dasturini ishlab chiqaradi va amaliyotda uni tatbiq etadi. Buning uchun ular bilan maxsus mashg'ulotlar o'tkazadi, ijodiy qobiliyatlarini o'stirish maqsadida treninglar olib boradi.

Korreksion faoliyatining psixologik qismi mutaxassislar tomonidan amalga oshiriladi. Mazkur ishning pedagogik jihati esa psixologning pedagoglar, ota-onalar bilan hamkorligida o'tkaziladi va butun mas'uliyat uning zimmasiga tushadi.

Rivojlantiruvchi va korreksion ishlar psixolog tomonidan har xil shakllarda, vaziyatlarda hal qilinadi:

- a) amaliy psixologning maxsus ishi;
- b) mashg'ulot ayrim bolalar, o'quvchilar, talabalar guruhiga tarbiyaviy ta'sir o'tkazishga yo'naltirilgan bo'ladi;

c) ota-onalar, pedagogik jamoa ishtirokida tarbiyaviy tadbirlar tarzida mashg'ulotlar olib borish nazarda tutiladi.

Rivojlantiruvchi psixokorreksion ishlar dasturini shunday tuzish kerakki, unda korreksion ishga jalb qilinuvchilar guruhining qadriyatiga yo'nalganligi, etnopsixologik va etnomadaniyat xususiyatlari hisobga olinishi lozim.

Psixodiagnostik tadqiqotlar quyidagi vazifalarni hal qiladi:

1. Diagnostika uchun ma'lumotlarni olish. Bunda bola psixik holati va shaxsi xususiyatlari ba'zi belgilarining ko'rinishlarini o'rganish maqsadida tadqiqot olib boriladi. Tadqiqotda olingan ma'lumotlar yordamchi xarakterga ega bo'lib, xulq-atvorining haqiqiy kuzatilgan xususiyatlari, uning psixik funksiyalari, taraqqiyot darajasi bilan taqqoslashda foydalaniladi. Masalan: darsda o'quvchi diqqatining barqaror emasligi, diqqatini bir joyga to'plashga qiyinalishi, aqliy ish qobiliyatining pastligi, tez chalg'ishi va boshqalar bilan ajralib turadi, Lekin xulq-atvorining ko'rsatilgan belgilari bola xulq-atvori ehtiyojlari va motivlari iyerarxiyasining (bos-qichma-bosqich) o'zgarishi natijasi bo'lishi mumkin. Bunda o'quvchi shaxs normal holati ko'rinishlaridan biriga yoki miya yetishmovchiligidagi funksional belgilariga duch keladi. Ikkala holatda ham u yoki bu o'quvchi o'zlashtirishi va intizomning pasayishi tashqaridan sezilsada, psixodiagnostik tadqiqotlarda o'rganilayotgan o'zgarishlar manbalari, rivojlanishi va kelgusida qanday bo'lishi, psixologik holat belgilari ham o'rganiladi.

Psixodiagnostik tadqiqotlar bola psixik funksiyalari rivojlanish darajasining, aqliy taraqqiyot darajasi, yosh va ma'lumot bilan o'zaro bog'liqligini o'rganish uchun ham o'tkaziladi. Bu tadqiqotlar bolada ma'lum qiziqishlar, amaliy malakalar va kasb tanlash payti kelganda juda muhimdir.

2. Psixik taraqqiyot o'zgarishini o'rganish uchun zarur ma'lumotlarni to'plash. Agar "ko'ndalang kesim" metodlari orqali psixodiagnostik tadqiqot ma'lum bosqichda bola psixik taraqqiyoti darajasini, ya'ni psixik funksiyalar rivojlanishi dolzarb zonasi aniqlanadigan bo'lsa, "uzunasiga kesim" (longitudud) psixodiagnostik

tadqiqotlarda bola psixik hayoti taraqqiyoti xususiyatlari rivojlanishida, ya'ni ta'lim va tarbiya jarayonida o'rganiladi.

3. Aqliy zaiflik darajasini yoki boshdan kechirgan kasal tufayli psixik kamchiliklarni aniqlashga qaratilgan psixodiagnostik tadqiqotlar maxsus yoki yordamchi maktabda o'qishi haqida masala hal bo'layotganda tibbiy pedagogik hay'at (komissiya) tomonidan foydalanishi mumkin.

4. Bolada pavo bo'lgan yetarlicha o'rganilmagan yangi psixik holatlarni tahlil qilish uchun ilmiy maqsadda psixologik tadqiqot o'tkazish. Vazifa bunday qo'yilganda, tadqiqotchilarni qiziqirgan masala bo'yicha katta guruhlarda tadqiqotlar o'tkaziladi. U yerda olingan natijalarning statistik ishonchiligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Amaliyotchi psixologlar ish tajribasini tahlil qilib, psixologik xizmat doirasida alohida diagnostik ish, alohida korreksion ish haqida gapirish mumkin emas, degan xulosaga kelish mumkin. Psixologik xizmatda diagnostik-rivojlantiruvchi yo'nalishlar ishning yagona aniqlangan chetlashishlarni tuzatish maqsadida psixik taraqqiyotni nazorat qilishga yo'naltirilgan maxsus diagnostika zarur. Taraqqiyotda bo'lishi mumkin bo'lgan chetlashishlarni ertaroq tuzatish uchun psixik taraqqiyotni nazorat qilish zarur. Amaliyotchi psixolog faqatgina diagnostik qo'yish bilan cheklanmasdan, keyingi rivojlanish dasturini ishlab chiqadi, o'zi bergan tavsiyalarining bajarilishini nazorat qiladi, korreksion va rivojlantiruvchi ishlarni o'zi ham olib boradi.

Amaliyotchi psixologning diagnostik-korreksion ishi murakkab faoliyat turlaridan biri bo'lib, maxsus psixologik tayyorlikni talab qiladi. Amaliyotchi psixologning diagnostik-korreksion faoliyati murakkab, javobgarlikni talab qilishi bilan birga, kam ishlangandir. Bu jarayon birinchi bo'lib, tarbiyasi qiyin va normal bolalarni o'rganishga bag'islangan pedagogik tadqiqotlarda L.S. Vigotskiy tomonidan qo'llangan. Bu sxema bo'yicha I. Shvansar shaxs taraqqiyotini diagnostika qilishning bosqichli eksperimental-psixologik nuqtayi nazarini taklif etadi.

Bu bosqichlar quyidagilar:

- 1) psixologga rasmiy ilimos;
- 2) psixologik muammoni aniqlash;
- 3) tadqiqot metodini tanlash;
- 4) psixologik diagnostik qo'yish;
- 5) amaliy tavsiyalar.

Psixologning rasmiy ilimosga javob tarzidagi ishini birinchi nuqtayi nazar sifatida psixologning yoki bu tarbiyasi qiyin o'quvchiga nisbatan o'quvchining ma'lum ijtimoiy talabiga javobini ko'rsatish mumkin. Bu holda o'quvchiga "tarbiyasi qiyin" tashxisi o'quvchilar, tibbiyot xodimlari, voyaga yetmaganlar ishi bo'yicha nazorat xodimlari tomonidan qo'yilgan bo'ladi. Psixologning vazifasi - qiyinchiliklarning sabablarini aniqlash va ularga mos tuzatish metodlarini topishdan iborat.

Psixoprofilaktik ish — amaliyotchi psixologning eng kam ishlangan faoliyat turlaridan biri hisoblanadi. Psixoprofilaktika muammolari ko'proq amerika adabiyotlarida aks etgan.

Psixoprofilaktikada uch bosqich ajratib ko'rsatiladi:

Birinchi bosqich — dastlabki profilaktika deb ataladi. Bu bosqichda psixolog sog' bolalar bilan ishlaydi yoki maktabdagi barcha o'quvchilarni qamrab oladi. Ko'pchilik mualliflarning ta'kidlashicha, maktab psixik sog'lik profilaktikasi uchun qulay hisoblanadi. Ular maktab psixologlarini dastlabki profilaktikani o'tkazadigan mutaxassislar deb tan oladilar.

Ikkinchi bosqich — profilaktika muammolari mavjud bolalarga qaratiladi. Uning maqsadi - o'qishdagi va xulq-atvordagi qiyinchiliklarni iloji boricha erta aniqlab, ularni yo'qotishdan iboratdir. Ikkinchi bosqich ota-onalar va o'quvchilarga maslahatni ham o'z ichiga oladi (bolaning o'qishi o'zgartirishi uchun ta'lim uslubini o'zgartirish).

Uchinchi bosqich — psixolog o'qishdagi va xulq-atvordagi yaqqol ko'rinib turadigan muammolari bor bolalarga o'z diqqatini qaratadi. Profilaktikaning dastlabki maqsadi ~ jiddiy psixologik qiyinchiliklarni va muammolarni yo'qotish va tuzatishdan iborat. Psixolog oldiga kelgan bola bilan alohida ishlaydi. Maktab psixologining asosiy kuchi uchinchi bosqichga, ya'ni "tarbiyasi qiyin" bolalarga qaratiladi va o'quvchilarning asosiy qismini psixolog e'tibordan chetda qolib ketadi.

Hozirgi amerika psixologlari maktablardagi psixologik xizmatni psixik sog'lik xizmati sifatida faoliyat ko'rsatishning tarafdori bo'lib chiqmoqdalar.

Psixoproflaktika analiyotchi psixolog faoliyatining maxsus turi bo'lib, maktabdagi barcha o'quvchilar uchun shart-sharoitlarni yaratishdan iborat.

Shunday qilib, psixolog profilaktik ishining asosiy vazifalari quyidagilar:

1) Har bir yosh bosqichida insonning shaxs sifatida shakllanishi, aqlan barkamollikni ta'minlashning oqilona shart-sharoitlarini yaratish.

2) Shaxs kamoloti va intellektual taraqqiyoti bo'sag'asida vujudga kelishi mumkin bo'lgan psixologik nuqsonlar va buzilishlarni o'z vaqtida oldini olish hisoblanadi.

Ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarga individual yondashuv zarurligi hamma tomonidan tan olingan, lekin undan amalda foydalanish asosiy ish emas. Bunga maktabda o'quvchilarning bola haqida ko'p gapirishlari dalili bo'ladi. Chunki maktabda o'quvchining qobiliyatlari, shaxsning asosiy xislatlari haqida chuqur va har tomonlama ma'lumot beradigan mutaxassis yo'q.

Ta'lim-tarbiyadagi individual yondashuv bolani boshqalardan ajratib individual o'qitishni bilmaydi, balki shaxsning u yoki bu xislatlarining shakllanishida maxsus sharoitlarni hisobga olish, har bir o'quvchining individual psixologik xususiyatlarini ilmiy asosda tushunishni anglatadi.

Psixologiyada shaxsning individual xususiyatlari deganda bir shaxsni ikkinchi shaxsdan farqlaydigan xususiyatlar tushuniladi.

Bunday diagnostik ishning asosiy maqsadi — o'quvchi psixik taraqqiyotining umumiy holatini bilishdan iborat. Bunday ko'p qirrali va to'liq diagnostika natijalari psixolog uchun ham, ota-onalar, o'quvchilar uchun ham "tarbiyasi qiyin" bola bilan olib boriladigan tuzatish va rivojlantirish ishlarining yo'llarini aniqlash imkonini beradi. Bu usul yutuqlar bilan birga, kamchiliklarga ham ega.

Birinchidan, bu usulni qo'llash juda ko'p vaqtni olganligi uchun, uni amalga oshirishning har doim ham iloji bo'lmaydi. Bu usul ko'p vaqtni

talab qilganligi uchun faqatgina psixolog emas "tarbiyasi qiyin" o'quvchi ham charchaydi, tekshiruv- da ishtirok etishdan bosh tortadi, topshiriqlarni o'zi sezmaganda holda nomiga bajaradi. Tajribadan ma'lum bo'lishicha, ayniqsa metodikalar qanchalik to'liq bolmasin, qiyinchilik tug'diradi, bundan tashqari bunday metodikalar shaxsni to'liq xarakterlash uchun yetarli bo'lmaydi.

Nazorat savollari:

1. Tadqiqotchi psixolog deganda nimani tushunasiz?
2. Amaliy psixologiya haqida gapirib bering.
3. Psixologik yordam, psixologik himoya va psixologik yo'naltirish.
4. Amaliy psixologiyaning asosiy bo'limlari va tuzilishini tushuntiring.

5. Psixoproflaktik ishlarining muhim vazifalari, psixodiagnostika amaliy psixolog faoliyatining yo'llanishi sifatida.

6. Amaliyotchi psixolog vazifalariga nimalar kiradi?
7. Zaruriy talablar deganda nimani tushunasiz?
8. Psixoproflaktika bosqichlari haqida tushuncha bering.
9. Amaliyotchi psixologning diagnostik-korreksion ishi to'g'risida batafsil ma'lumot bering.

III. PSIXOLOGIYA TARIXI FANIGA KIRISH

Reja:

- 3.1. Psixologiya tarixi fanining predmeti va metodlari.
- 3.2. Psixologiyani rivojlantirish bosqichlari.
- 3.3. Psixologiyani rivojlantirishning asosiy omillari va tamoyillari.

3.1. Psixologiya tarixi fanining predmeti va metodlari

Psixologiya tarixi boshqa fanlar singari qiziqarli va mazmundor bilimlar sohasidan iborat. Ushbu fan insoniyat tomonidan hayvonlarga va insonlarga xos bo'lgan psixik hayot hodisalar haqidagi bilimlarning asta-sekin to'planib borish tarixidir. Shuningdek, insonning o'zi haqidagi bilimlarni to'plab hamda chuqurlashtirib borishidir. Biz psixologiya tarixi bilan tanishar ekanmiz, inson va hayvonlar psixik hayotini o'rganishga bo'lgan intilish kishilik hayotini har xil tarixiy bosqichlarda ularning qanday nazariy va amaliy ehtiyojlari bilan toqazo qilinganligini, psixik rivojlanishining ba'zi qonuniyatlari qanday ochilganligini bilib olamiz.

Psixologiya tarixi—psixik hayot faktlari, mexanizmlari va qonuniyatlari insonga qanday qilib ochib berilganligini o'rganadi.

Psixologiya tarixi tarixiy hayotning turli bosqichlarida, fan va madaniyatning umumiy taraqqiyoti munosabati bilan psixologik bilimlar sohasi qanday kengayib borganligi hamda dastlabki yagona bo'lgan psixologiya sohasi qay tarzda taraqqiy etib, butun bir psixologiya fanlar sistemasi darajasiga ko'tarilganligi haqida ham ma'lumot beradi. Psixologiya tarixi psixikani yanada chuqur va aniq bilish imkoniyatini beradi. Psixologiya fani taraqqiyotga ko'maklashadigan foydali ilmiy tekshirish metodlarini izlash va yaratishda katta o'rinni tutadi.

Psixologiyani butun tarixi davomida idealizm va materializm o'rtasida kurash kechgan. Bu kurash psixologiya mohiyatini, insondagi psixik va fiziologik hodisalarni o'zaro munosabatlarini hamda psixologiyani predmetini turlicha tushinishda ifodalagan. Albatta, psixologiya tarixida turlicha qarashlar va yo'nalishlar bo'lishiga qaramasdan bu faning predmeti, ya'ni inson va hayvonga xos bo'lgan psixika, psixik hayot qonuniyatlari birdayligicha qolaveradi.

Biz o'zimizni o'tmish bilan birga ko'rishimiz kerak, chunki biz unga tayanamiz. Umumiy psixologiyani predmeti va metodlaridan farqli ravishda, psixologiya tarixi psixik voqelikni emas, uning rivojlanish tarixi haqidagi fikrlar turli davrlarda qanday bo'lganligini o'rganadi. Psixologik fikrlar o'z tarixiga ega. Bu tarixning vazifasi psixika haqidagi ilmiy bilimlarning paydo bo'lishi va rivojlanishini tahlil qilish: psixologik fikrlar taraqqiyoti davomida psixologiya fanining predmeti bo'lib, avval ruh, keyin ong, keyin xulq-atvor hisoblanishini o'rganishdir. Psixologiya tarixining hozirgi bosqichida, avvalgi bosqichlarda ajratib tashlangan psixika va xulq-atvor (faoliyat) birligi tamoyili tiklandi. Umuman psixologiyada fikrlar taraqqiyoti hech qachon bir tekisda kechmagan. Ba'zi davrlarda u zigzaglar bilan xarakterlangan bo'lsa, ba'zida ortga qaytgan yoki bir joyda turib qolgan. Har bir bosqich o'z yutuq va kamchiliklariga ega bo'lgan. G.Ebbinghaus aytganidek: "Psixologiya uzoq o'tmishga va qisqa tarixga ega".

Har bir fan o'zining tarixiga egadir. O'rganilayotgan har bir nazariy qarashlarni o'ziga xos bo'lgan tarixini o'rganish zarur.

Fanning tarixini bilish hozirda oldinga qo'yilgan maqsadini to'la yechishga imkon beradi va katta ahamiyatni kasb etadi. Faylasuf Aristu "Eksperimental va nazariy psixologiyani talqin qilish uchun, shunday qiyoslash o'tkazish zarurki, bu yerda hozirgi kun muammolarini ko'raylik va tarix bilan mulohazaga kirishaylik" deb ta'kidlaydi. Tarixga nazar solib yangilik yaratish psixologiya fanini yangi qirralarini ochib beradi. Psixik xususiyatlar va jarayonlar to'g'risida barcha ilmiy qarashlarni o'rganishda empirik ma'lumotlarni shartli ravishda yo'naltirishga ajratish lozim.

Psixologiya tarixi shaxsning o'ziga xos bo'lgan psixik xususiyatlari, e'oyalari, dunyog'arashi, rivojlanishi va takomillashish qonuniyatlarining psixik mexanizmlarini o'rganadi. Ma'naviy va ilmiy ahamiyatga ega bo'lib buyuk allomalar, faylasuflar, olimlar va shaxslarning hayoti, qarashlari, ilmiy yo'nalishlarni, e'oyalari o'rganiladi.

Psixologiya tarixi fanini o'rganishda psixik haqiqiylik emas, balki insoniyatlar o'rganilgan har bir davrda o'ziga mos bo'lgan.

Fanni rivojlanish jarayonida bu tasavvurlar juda qadimdan mavjud ekanligi aniqlangan va ular yo'nalishga ajratilgan. Birinchi, qalb haqida fan ekanligi, ikkinchi-ong haqidagi fan, uchinchi faoliyat haqidagi fandır. Psixologiya to'g'risida ta'limlarni haqiqiylik darajasini belgilaydigan mezon ilmiy qarashlarni bir-biridan farqlari bo'lib, ular ba'zida umuman tan olimmas edi. Psixologiya fani rivojlanishida ahamiyati kasb etadigan yutuq va kamchiliklari yangi haqoniy psixologiya qarashlarni keltirib chiqarar va shu davrga mos ravishda tahlil qilingan.

Psixologiya tarixini o'rganishda empirik ma'lumotlar katta ahamiyat kasb etadi.

Barcha tarix fanni o'rganishda qo'llaniladigan arxiv materiallari, intervyu, subbatlar, biografik, avtobiografik uslublar keng qo'llaniladi. Har bir uslubning o'ziga xos tomonlari tahlil qilinganida har bir darslik o'ziga xos xususiyatlari inobatga olinadi va tarixan baho berish shartlariga buy sunadi.

Psixologiya fanni paydo bo'lishida hozirgi kungacha barcha ilmiy qarashlar, bilimlar nazariy qarashlar, faylasuflar va psixologlar asarlari asosiy manbaa hisoblanadi. Psixologiya rivojlanishida tibbiyot, ta'lim, tarbiya, yuridik amalyot, amalyot katta o'rin egallaydi. Psixologiya fani rivojlanishida boshqa fanlarning ahamiyati katta bo'lib ular bir - biriga bog'liqdir. Psixologiya tarixi boshqa fanlar tarixi singari, va ma'zmunor bilimlar sohasidan iborat.

Psixologiya tarixi - u avvalo insoniyat tomonidan hayvonlarga va insonlarga hos bo'lgan psixik hayot xodisalari haqidagi bilimlarni asos - sekin to'planib borish tarixidir.

Insonning o'z-o'zi haqidagi bilimlarni to'plab hamda chuqurlashtirib borishidir.

Psixologiya tarixida psixikani yanada chuqur va aniq bilish imkoniyatini beradigan, psixologiya fani taraqqiyotiga ko'maklashadigan foydali ilmiy tekshirish metodlarining izlanishi va yaratilishi katta o'rin tutadi.

Psixologiya hech qachon ajralgan fan bo'lmagan: u hamisha boshqa bilim sohalari bilan bog'liq holda taraqqiy etib borgan. Umum fan

taraqqiyoti tarixida u bog'lanishlar kengaydi va chuqurlashti. Boshqa fanlarning yutuqlari psixologiya taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatganligini bilim sohalarning taraqqiyotida psixologiyaning roli qay darajada bo'lganligini, psixologiyaning ilmiy yutuqlari praktikada qanday tadbir qilinganligini kuzatib borish juda qiziqarli.

Psixologiyaning butun tarixi (shuningdek, filsofiya tarixi) davomida idializm bilan materializm o'rtasida kurash ketgan. Bu kurash psixologiyaning mohiyatini turlicha tushinishda hamda psixologiya predmetini tushinishda ifodalangan. Shuning uchun, psixologiya fani sistemasini o'zi ham, uning metodlari, ma'zmoni va vazifalari ham turlicha talqin qilingan.

Albatta, psixologiya tarixida turlicha qarashlar va yo'nalishlar bo'lishiga qaramasdan, bu fanining predmeti, ya'ni hayvon va insonlarga xos bo'lgan psixika, psixik hayot birlamligicha qolaveradi. Tarixiy jihatdan psixologiyaning o'rganish predmeti emas, balki shu predmetni tushunish, psixik hayot mohiyatini tushunish o'zgarib keldi.

Psixologiya predmetini tushinishdagi muhim o'zgarishlar, yangi psixologik tekshirish metodlarining yaratilishi hamda ularning keng tadbir qilinishi, ilmiy falsafiy tafakkurining umumiy yo'nalishi psixologiya fanining tarixiy taraqqiyotidagi xususiyatlarini belgilab berdi.

Psixologiya tarixi vazifalari:

1. Psixika haqidagi bilimlar rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish, qanday qilib bir kategoriya va tushunchalar boshqasiga aylanadi, har bir iqtisodiy formatiya mazkur davrga xos bo'lgan psixik hayot manzarasini qanday aniqlab beradi, ana shu masalalarni hal etish.
2. Psixologiyaning boshqa fanlar bilan aloqadorligini ochib berish.
3. Bilimlarning vujudga kelishi va idrok qilinishining jamiyat talablari bog'liqligini aniqlash.
4. Fanning vujudga kelishida shaxs va uning individual hayotiy yo'llining tutgan rolini o'rganish.

Qisqacha qilib aytganda, psixologiya tarixi - bu fanning mantiqiy mohiridir.

Psixologiyaga oid bilimlarning rivojlanishini har xil davrlashtirish mumkin. Davrlashtirish ishiga xronologik jihatdan yondoshilisa, XVII asr psixologiyasiga, hududiy jihatdan yondoshilisa, Meksika psixologiyasining tarixi, Amerika psixologiyasining tarixi kabilarga ajratish mumkin. Demak, har qanday davrlashtirish nisbiydir. Shuni hisobga olib quyidagi davrlashtirish sxemasini ham navbatdagi variantlardan biri deb hisoblash kerak.

Psixologiya tarixining metodlari

Psixologiya tarixidagi eng katta xavf bu tarixiy materialni tasvirlash bilan cheklanadigan empirizmdir. Tarixdagi empirizm faktlarga murojaat qilinganligi bilan emas, balki faktlar oldida o'zizlik qilib, ularni sistemaga solmaganligi, tushuntira olmaganligi, tekshira olmaganligi tufayli ularning o'z sifati, ilmiy qiymatini yo'qotib qo'yishi bilan xavfidir. Tarixiy tadqiqot metod va metodikalarining asosiy vazifasi manbalarni qidirib topish, tadqiqot mazmunini belgilash, fakt, nazariya, qonun tushunchalaridan iborat iborat o'rganilayotgan materiallarni sistemalashtirishdan iboratdir. Psixologiya tarixining asosiy metodi o'lmish ilmiy sistemalarini tasvirlash va ularni tahlil qiluvchi nazariy rekonstruksiya metodidir.

Nazariy rekonstruksiya ilmiy konsepsiyalar, muammolar, tadqiqot metodlarini predmet mantiqiga mos ravishda tarixiy ketma-ketlikda retrospektiv qayta tiklash imkonini beradi. Tarixiy tadqiqot yo'nalishining bita turi ilmiy maktablar hisoblanadi. *Arxiv materiallarini o'rganish*, izlanish, shartlash, izoh berish, yo'naltirishni talab qiladi.

Psixologiya tarixida *intervyu metodidan* ham foydalaniladi. Biografik va avtobiografik metodlar ham psixologiya tarixida ko'p qo'llaniladi. Ilmiy ishlardan sitatlar keltirish chastotasini tahlil qilish ham tarixiy psixologik metodlardan biri hisoblanadi.

Tarixiy psixologik faktorga munosabatini aniqlash va ularga baho berish uchun *anketa metodidan* ham keng foydalaniladi. *Psixologiya tarixining manbalari*. Psixologiya tarixining manbalari bo'lib psixologik bilimlarni to'plashni aks ettiruvchi barcha materiallar eng avvalo o'lmish psixologlarning faylasuflarning asarlari hisoblanadi.

Tibbiyotga qaynasa, psixiatriya sohasiga oid bilimlar, shuningdek boshqa fanlar tabiatshunoslik, jumladan fizika, ximiya, astronomiya, tilshunoslik, etnografiya, antropologiya kabi fanlarning ma'lumotlari ham psixologiya tarixining manbai hisoblanadi.

Psixologik bilimlar to'planishini tarixiy jarayonini o'zida aks ettirgan har qanday material psixologiya tarixi manbai bo'la oladi. Bular o'lmish faylasuflari va psixologlarning ilmiy ishlari bo'lishi mumkin. Bunda bir qancha faktlarni uchratish mumkin. Ammo shuni ta'kidlash joizki **faktalogik materiallarni yig'ish va talqin qilish usullariga** alohida to'xtalib o'tamiz.

1. To'plash va talqin qilish usuli. Tarixiy psixologik tadqiqotlarda faktologik ma'lumotlarni yig'ishga qaratiladi.

2. Psixologiya fanining kategoriya-tushunchalar apparatini tahlil qilish usuli.

3. Faoliyat natijalarini tahlil qilish usuli. Alohida olim yoki ilmiy maktablarning nashr qilgan yoki qilmagan asarlarini qo'shgan holda ilmiy faoliyat natijalarini o'rganishdan iborat.

4. Tarixiy qayta tiklash usuli. Biror jarayon, hodisa, vaziyat yoki davrning yaxlit ko'rinishini uning tarkibiy qismlarni batafsil va keng qamrovi tahlil qilish orqali qayta tiklashga qaratiladi.

5. Manbashunoslik tahlil usuli. Tarixiy psixologik tadqiqotlar asosini hujjatlarga asoslanib o'rganishga qaratiladi.

6. Tematik tahlil usuli. Fanning tarkibiy bo'laklari rivojlanib borishini yoki alohida olimning ijodi tadqiq qilinadi.

7. Bibliometrik usul. Psixologiya sohasidagi ma'lumotlar va hujjatlar oqimini miqdoriy o'rganishni nazarda tutadi. Shuningdek, nashr etilgan ishlar to'g'risida bibliografik ma'lumotlarni tadqiq qilish va havolalarni tahlil qilishga asoslanadi.

8. Biografik usul. Tarixiy psixologik tadqiqotlarda biror olimning hayoti, faoliyati barcha bosqichlarining to'liq va ishonarli tafsilotini uning to'g'risidagi manbaalarning imkoniyat darajasidagi keng tahlil asosida yaratishdan iborat.

Bu borada olimlarning tarjimai holi, kundaligi, xatlari, esdaliklari, o'zgarlar ijodiga bergan baholari, tanbehlati, taqrizlari alohida o'rin

egallaydi. Shu bilan birga o'zgaralar tomonidan to'plangan tarjimai hol haqidagi materiallar: esdaliklar, xallar, rasmlar, tavsiflar, baholar, magnitafon ovozlari, fotolavhalar, hujjatli filmlar, taqrizlar o'rganilayotgan tarixiy olimlarni to'laroq tasavvur etishga xizmat qiladi.

9. Muammolar bo'yicha tahlil usuli. Psixologik bilimlar taraqqiyotini o'rganishda ma'lum muammoning ilmiy bilishning tizim hosil qiluvchi omili sifatida qarashga tayanadigan sifat usuli bo'lib,

1) Ilmiy bilim taraqqiyotining ijtimoiy madaniy aniqlovchisini ta'riflab berish;

2) Fanning ob'ektiv ehtiyojini o'zini o'zi boshqaruvchi tizim sifatida qayd qilish orqali muammoni ilmiy bilishning tizim hosil qiluvchi omili sifatida qarashga tayanadigan sifat usulidan iborat.

Psixologiya tarixining muhim manbai ijtimoiy praktika ya'ni tibbiyot, ta'lim va tarbiya, huquqiy praktika, moddiy ishlab chiqarish va hakoza hisoblanadi. Yana bir manbaa boshqa fanlar tabiatshunoslik, tishunoslik, etnografiya, antropologiya va boshqalar hisoblanadi. Bundan tashqari xalq og'zaki ijodi, yozma adabiyot, diniy falsafiy oqim va maktablalar ham tarixiy psixologik faktorlarni aniqlashda, psixologik bilimlar tarixiy taraqqiyotini qayta tiklashda manbaa bo'lib xizmat qiladi.

3.2. Psixologiyani rivojlanish borsqichlari

Psixologiya tarixi janining rivojlanish davrlari

Psixologiya tarixi 2 ta davrga ajratiladi. Ular o'z navbatida kichikroq davrlarga bo'linish prinsipiga asosan tuzilgan.

I-davr. Psixologiya fanining falsafa fani tarkibida rivojlangan davri. Bu davrda er.av. VI asrdan XIX asr o'rtasigacha 2,5 ming yil davom etgan davrdir.

II-davr. Psixologiya fanining mustaqil fan sifatida rivojlangan davri. Bu davr XIX asr o'rtasidan hozirgi kungacha davom etib kelayotgan davrdir.

I davr Psixologiyaning falsafa fani tarkibida rivojlanishi

Xronologiya	Bosqichning mazmuni	Natiija
er.av. V-VI asrlar	Psixika haqidagi dastlabki ilmiy fikrlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi	Ruh haqidagi fanning paydo bo'lishi va unda ikki yo'nalish materialistik va idealistik yo'nalishlarning paydo bo'lishi. Psixik jarayonlar sezgi idrok, xotira, tafakkur, affekt, iroda haqidagi ilk empirik bilimlarning paydo bo'lishi. Tana va ruh munosabatiga har xil yondoshish
V-VIII asr	Ruh haqidagi fanning falsafiy ta'limotlar doirasida tibbiy bilimlar asosida rivojlanishi	Tomistik psixologiyaning paydo bo'lishi
XV-XVI asr	Ruh haqida fanning anatoma - fiziologik bilimlar asosida rivojlanishini davom ettirish	Tadqiqot obyekti sifatida ruhani inkor etish "Psixologiya" terminini kiritilishi

II davr Psixologiyaning mustaqil fan bo'lib rivojlanishi

Xronologiya	Bosqichning mazmuni	Natiija
XIX asr boshidan XIX asrning 60-yillarigacha	Psixologiya mustaqil ekanligini ta'kidlovchi psixologik	Nerv sistemasi va sezgi organi faoliyatini eksperimental metod bilan o'rganila boshlanishi psixofizika va psixogeometriyaning paydo

	bilimlarning paydo bo'lishi	bo'lishi, sezish va idrok etish nazariyalarining kashf etilishi
XIX asrning 60-yillaridan XIX asrning oxirigacha	Psixologiyaning bevosita mustaqil fan sifatida rivojlanishi	Ekspperimental metodlar psixologiyadan mustaqil o'rin egallashi psixologiyada amaliy tadqiqotlarni paydo bo'lishi fanda yangi tarmoqlarni vujudga kelishi
XX asrning 10-30-yillari	Psixologiyada ochiq krizis (inqiroz)	Chet el psixologiya maktablari
XX asrning 30-50-yillari	Inqirozning tugallanishi	Yangi tarmoqlar: genetik psixologiya, shaxs psixologiyasining paydo bo'lishi, yangi maktablar, neobixeviorizm, neofreydizmining kelishi
XX asrning 60-yillari	Yangi nazariy va amaliy yo'nalishlarni qidirish	Yangi yo'nalish: gumanistik psixologiya, logopediya, kognitiv psixologiyaning paydo bo'lishi, psixologiya predmetini tahlil qilinishi, ongsizlik masalasiga katta e'tibor, ijtimoiy psixologiya masalarini chuqurlashtirish

Psixologik bilimlar taraqqiyotining butun tarixida psixologiya predmetining *uchta* ta'rif mavjud; *ruh* (jon) haqidagi fan, *ong* haqidagi fan va *xulq* haqidagi fan. Psixologiyani ruh haqidagi fan sifatida talqin qilish, ruhani izohiy prinsip deb uning faoliyat doirasini nihoyatda cheklab qo'ygan. Ongni psixologiyaning predmeti sifatida talqin qilish va

psixikaning ongli qismini tadqiqot obyektiga aylantirib, bir vaqtning o'zida ong, ong ham predmet, ham izohiy prinsip bo'lib xizmat qilgan.

Psixologiya predmeti sifatida xulqning tanlanishi ong psixologiyasi subyekt tizimini yengib, psixologiyani obyektiv tadqiqot yo'lga olib chiqdi. Lekin ayni paytda psixologiya psixika va ongni o'z tadqiqot predmeti sifatida yo'qotdi. Keyingi taraqqiyot ong va xulq (faoliyat) birligi prinsipi asosida ong va faoliyatning tarixiy buzilgan aloqasi tiklanmoqda. Har qanday boshqa fanda bo'lganidek, psixologiya ham murakkab, qaramaqarshiliklarga to'la, ba'zan turg'unlik, ba'zan voz kechilgan fikrlarga qaytish kabi bosqichlarni bosib o'tgan. Boshqa fanlarda ham bo'lganidek, psixologiya tarixi fanlari ham shartli bo'lib, u ba'zan o'rganilayotgan muammoga, tadqiqotchining shaxsiy yondashishiga va boshqa sabablarga bog'liq bo'lgan. Ilmiy psixologik bilimlar taraqqiyotining umumiy va asosiy qonuniyati bu g'oyalar kurashidir. Bu kurash uzoq vaqt materializm va idealizm o'rtasidagi kurash ko'rinishida talqin qilinib keldi.

3.3. Psixologiyani rivojlantirishning asosiy omillari va tamoyillari

Psixologiya fani taraqqiyotining muhim qonuniyati uning yagona nazariyani ishlab chiqishiga yo'nalganligidir. Bu tendensiya psixologiyadagi ochiq krizis davrida yanada yaqqol ko'zga tashlandi. Chunki bu davrda psixologiya uchun yagona izohiy prinsipning topilishi uning fan sifatida saqlanib qolishini ta'minlar edi. Shu davrda paydo bo'lgan barcha maktablar: psixoxanaliz, gestaltpsixologiya, bixeviorizm va boshqalar hammasi ana shu yagona nazariya o'rniga da'vogarlik qildilar. L.S.Vigotskiy bu holatni shunday ta'riflaydi: "Aniq sohalaridagi xususiy kashfiyotlardan umumiy prinsiplarning paydo bo'lishiga va ularning butun psixologiyaga yoyilishiga va nihoyat falsafiy sistemaga, hatto dunyovqarashga aylanishiga da'vo qilingan bu g'oyalar psixologiyada yagona nazariya maqomiga uncha mos kelmaydi".

Psixologik g'oyalar tarixiy taraqqiyotni harakatga keltiruvchi kuchlari va sabablari hozirgi paytda ilmiy g'oyalar u yoki bu fan taraqqiyotini belgilovchi omillar, ilmiy bilimlar determinatsiyasi haqida

juda ko'p munozaralar mavjud. I.Lakotos fanning «ichki» va «tashqi» tarixi atamasini qo'llashni taklif qilgan. Bunga ko'ra fan faqat o'zining ichki standartlari, ilmiylik mezonlari asosida rivojlanib boradi. Boshqacha aytganda, fanning rivojlanishiga faqat kognitiv faktorlarga ta'sir ko'rsata oladi. Bunday internalistik yondashishga eksternalistik yondashish qarama-qarshi qo'yilib, unga ko'ra fan tarixini ijtimoiy faktorlarsiz o'rganib bo'lmaydi, ijtimoiy faktorlardan fan tarixini nazariy qayta tiklashda foydalanilishi lozim. Shunga ko'ra psixologik bilimlar taraqqiyoti tarixini tahlil qilish birinchidan tarixiy fan holatni yaxshi bilishni, ikkinchidan o'rganilayotgan davrda fandagi alohida holatni hisobga olishni talab qiladi. Boshqa fanlar matematika, fizika, astronomiya, tishunoslik, fiziologiya, biologiya, etnografiya, logikaning psixologiya taraqqiyotiga ta'siri turlicha. Birinchidan shu fanlar doirasida psixik hodisalar haqidagi bilimlar to'plangan, ikkinchidan, psixologiyada shu fanlarning metodlaridan foydalaniladi. Uchinchidan ilmiy metodologiyadan ham foydalanish hollari bo'ladi. Psixologiyaning boshqa fanlar bilan bunday aloqasi psixologiya hech qachon to'la ajralgan holda rivojlana olmastigini ko'rsatadi. Lekin ayni paytda J.Piaget aytganidek, "psixologiyaning kelajagi birinchi navbatda uning o'z taraqqiyotiga bog'liqdir". Tarixiy psixologik tadqiqotning bitta vazifasi dialektika bilan to'la bo'lmagan bilimni to'la bilimga aylanish jarayonini ochib berishdan iboratdir. M.T.Yaroshevskiy tarixiy psixologik metod sifatida kategorial yondashish prinsipini ishlab chiqdi. U fanda uch qator *konseptual birlik-empirik ma'lumotlar* (faktlar), *nazariy va amaliy kategoriyalarni farqlab psixik voqelikning har xil tomonlarini qayta tiklaydigan konkret* – ilmiy kategoriyalarni ajratadi. Bular obraz, harakat, motiv, ruhiy-ijtimoiy munosabat, shaxs. Shu kategoriyalar majmua transformatsiya qilinishi psixologik bilimlar bosqichma – bosqich taraqqiyotini aks ettiradi. Tarixiy psixologik tahlil prinsiplari tarixiy tadqiqotlardagi eng muhim prinsip – *tarixiylik prinsipidir*. Bu prinsip tadqiqotchidan o'rganilayotgan hodisaning shu davrning hamma o'ziga xosliklari, ijtimoiy-madaniy aloqalari, uning butun konkret mazmuni bilan birga o'rganib, o'rganiladigan hodisaning qaytarilmastligi va noyobligini ko'rsata olishni talab qiladi.

Tarixiylik prinsipining tuzilishi *prezentizm* va *antikvarizm*da ko'rinadi. *Prezentizm* – tarixiy tadqiqotni o'rganilayotgan davrdan faqatgina hozirgi zamon tasavvurlariga mos bo'lgan ko'rinishlarinigina ajratib olib o'rganish bilan cheklanishdir. *Antikvarizm*-aksincha tarixiy o'lmishni hozirgi zamon talablariga bog'liq bo'lmagan, qotib qolgan hodisa sifatida o'rganadi. O'lmish hodisalarni tasvirlashdagi har qanday bir yoqlamalik, sxematizm tarixiylik prinsipidan chekinishdir. Shu bilan tarixiy tadqiqotlar o'rganilayotgan hodisalarning umumiy qonuniyatlarini topishni talab qiladi. Bu talabni bajarishni asosan mantiqiylik va tarixiylikning birligiga tayinishni ta'minlaydi. Bu prinsipga ko'ra tarixchi o'lmish hodisasini shunchaki tasvirlab qo'ymay, balki uni nazariy jihatdan tasavvur etib olishi kerak, ya'ni bu hodisalarda qandaydir doimiylikni topa olishi kerak. Tarixiy psixologik g'oyalarni ijtimoiy, siyosiy yo'nalishni g'oyaviy mohiyatini aniqlashni talab qiladi. Bunday yondashish ilmiy konsepsiyalarning jamiyatdagi ijtimoiy roldan ajratib o'rganuvchi obyektivizm va subyektivizmdan farq qiladi. Tarixiy psixologik tadqiqotlarda M.G.Yaroshevskiy ta'kidlaganidek, *determinizm* – sababiylik prinsipi katta ahamiyatga ega. Uning fikricha, tarixda determinizming ko'plab turlari paydo bo'lgan. Mexanikadan oldin, mexanik, biodeterminizm, psixodeterminizm, sotsiodeterminizm. Bularning har biri psixik hodisalar o'z-o'zidan paydo bo'ladi deb talqin qiluvchi indeterminizmga qarshi turadi. *Materializm va idealizm kurashi*. Ba'zi ta'limotlarga ko'ra ikki dunyovqarash materialistik va idealistik dunyovqarashlar to'qnashuviga ta'sir etadi. Psixologiya ijtimoiy fanlar va tabiatshunoslik fani to'qnashuvida ekan, unda ana shu to'qnashuv aniq ko'rinadi. Ijtimoiy rivojlanishni bir davrda odamlar reflekslariga ega bo'lishdi, o'z xulqini analiz qila olgach, idealizm fikrini maxsus britlanmchi haqiqat deb qabul qildi. Psixika xususiyatlarini idealizm boshlang'ich, hech nima bilan aniqlanmaydigan, boshqa hamma narsani tushuntira oladigan deb qabul qildi. Materializm ong va obyektiv haqiqat o'rtasida umumiylikni axtarib, ongni obyektiv haqiqatdan chiqqan deb o'rgatadi. *Dialektika*. Haqiqatni o'rganish qiyin va qarama-qarshi xarakterga ega. O'rganish dialektikasining ko'rinishlaridan biri krizis holati va ilmdagi revolyusiyadir. Psixologiya ham shu krizis va revolyusiyalardan o'tdi.

Uzoq vaqt burjuaziya tarixshunoslarida ikki xil yondashish hukmronlik qilgan: "personalistik" va "kontekstik".

Personalistik yondashish. Ilmiy gipotezalar, kashfiyotlar, adashishlar o'z avtorlariga ega, ularni nomalarini tarix saqlab qoladi, shuning uchun faktni rivojlanishi oxirgi nuqtasi ayrim shaxslarni aql idrokiga bog'liq, degan fikr paydo bo'ldi. Kontekstik yondashish Ko'p faktlar shuni bildiradiki, ilmiy g'oyalarning yo'nalishi obyektiv qonunga tobe, yakka omil - o'z zamonini namoyondasi, u o'z zamonini intellektual iqlimida chegaralanib qolgan. Kashfiyot - uni tayyorlovchi g'oyalarsiz bo'lmaydi.

Kontekstik yondashishni tarafdorlaridan ko'zga ko'ringan amerikalik psixolog E. Borin, ilm-fan tarixi L. Tolstoyning "Urush va tinchlik" asarida ulug' kishilarni: "tarix qullari" deganini qo'llab-quvvatlaydi. Ularni nomlari davrni, maktablarni, oqimlarni, muhim tarixiy epizodlarni farqlashda ishlatilgan tamg'alardir. Yana bir amerikalik psixolog "personalistik" va "kontekstik" yondashishlar bir-birini to'ldiradi, deb hisoblaydi. Tarixda ulug' kishilar bor, ammo ulug' voqealar ham bor. Ikkovlon bir-biri bilan chambarchas bo'lib, bir-birini to'ldiradi. Ammo zamon ruhini roli katta, chunki inson qanchalik ulug' bo'lmasin, zamon iqlimidan uzoqroq bo'lsa, nom-nishonsiz yo'q bo'ladi. "Kontekst" konsepsiyasi uning asosiy tushunchasini noaniqligidan muhim tushuntirish ahamiyatiga ega emas: "Intellektual iqlim", "Zamon ruhi", "Sotsial madaniy atmosfera" bunday noaniq determinantlarga murojaat qilish bizni na ilmiy fikrni rivojlantirish harakatini va na obyektiv tarixiy logikani tushuntirishda olg'a siljitadi. Bir kontekstni ikkinchisi bilan almashitirish ilmiy natijani yo'q qilib, "kontekst" yondashishdan qoniqmaslik psixologiyani o'rganish tarixini boshqa usullar bilan axtarishni majbur qiladi.

"Juftlarni qarama-qarshiligi" prinsipi. Psixologik g'oyalar harakatini umumiy chiziqlarini aniqlashda sxemalarga asoslanilisa harakat qarama-qarshilikka ega deyiladi. Buni amerikalik tarixshunos "qarama-qarshilik jufti" deb atadi. Bir necha nazariyalar taklif qilindi. G. Merfi psixologik o'rganishlarni XX asrning 10-20-yillarida to'rt "qarama-qarshilik jufti"larga bo'ldi:

1. "struktura - funktsiya";
2. "qisman butun";
3. "sifat - son";
4. "eksperimental - statistik".

XX asrning 10-yillarida birinchi hukmronlik qilgan, 20-yillarda ikkinchisi deb hisoblangan. Amerika psixologiya jurnalini 50 yil davomida bosilib chiqqanini analiz qilib D. Bruner va G. Olbert nazariyalarini umumlashtirib:

1. "ratsional - empirik"
2. "teologik - mexanik"
3. "sifat - son" deb ajratdilar. Ular har juftni ikkinchi qismini vazni

bosib chiqishini xulosa qildilar. Keyinchalik G. Olbert nazariyalarni ikki guruhga ajratdi:

a) determinizm prinsipiga amal qiluvchilar;

b) shaxsni kelajagiga orientatsiya qilishga aksentratsiya qilganlar.

Psixologik sistemalar supernazariya sifatida. Psixologiyani rivojlantirishda olimlar bir xususiyatni aniqladilar, shuning uchun uning faktini va xarakteristikasini tasvirlash bilan birga sistemalar to'g'risidagi tushunchani kiritish kerak deb hisoblashdi. Psixologik sistemalar "supernazariya" deb nomlanadi. Ularni paydo bo'lishini bir qator mualliflar psixologiyani teoretik yetilmaganligi bilan bog'laydilar. 1933yilda amerikalik psixolog Edna Xaydbreder "Fan spekulatsiyadan o'zini tiyadi, fakt bilan tasdiqlanmagani kerak emas. Ammo psixologiya faniga yagona mustahkam sistemani yaratish uchun umuman faktlar yetarli emas" - deb yozadi. 40 yildan keyin bu fikrni yana eslab amerikalik psixologlar Melvin Marks va Vilyam Xilks u hali kuchdaligini tasdiqlashadi. Bu mualliflar fikricha, sistema funksiyaci "direktivdir". Bu sistema psixologga qaysi obyektlar bilan va qaysi metod bilan ishlash kerakligini ko'rsatadi. O'z o'zicha sistemalarni xarakteristikasini "supernazariya" sifatida tasvirlab beradi xolos, uni kelib chiqishini, rolini ochmaydi. Qarama-qarshilik holatida sistemalarning har biri o'z fanini tasdiqlar, o'z ishlash usuliga ega edi. Shunday qilib o'rganilayotgan qismlarning birligi yo'q bo'lar edi. Psixologiyani birlik sonida gapirish mumkin emas. Mariyenson tomonidan bosilgan kitoblar "1930 yil

psixologiyalari", "1925 yil psixologiyalari" deb ataladi. O'sha davrda psixologlar ko'p edi va ularni soni ham ko'payotgan edi.

Shunday qilib, psixologiya fani o'zining shakllanish bosqichida, keyinchalik esa o'zining rivojlanishi jarayonida tabiiy fan bilimlari bilan mazmunan uyg'unlashgan jihatlari ham bo'ldi.

Psixologiyaning genetik jihati tizimiy jihat bilan to'ldirildi. Psixologiya bilishga oid turli sohalar jumladan, tabiat to'g'risida mavjud bo'lgan axborotlarni muttasil olib ularni qayta ishlab bordi. Mana shu asosda olamning universal manzarasi shakllandi va u o'zgarib, takomillashib boradi. Psixologiyada ilmiy bilimning xarakterli belgilari, alomatlari nimalardan iborat bo'ladi?

Odatda, bilish amaliyot hamda qadriyatlarini baholash faoliyati bilan qiyoslanadi. Bilish – bu voqelikning inson tafakkurida aks etishi va takror hosil bo'lish jarayonidir. Uning maqsadi obyektiv haqiqatga erishishdir. Bilish - voqelikning aniq hissiy va tushuncha shaklidagi ob'ektlar orqali qabul qilinishi, saqlanishi, qayta ishlash va tizimga solinishi bo'yicha amalga oshiriladigan faoliyatdir.

Mifologik va diniy bilimlarga tabiatdan tashqarida sodir bo'ladigan hodisalarga ishonch-e'tiqod xosdir.

Bunday e'tiqod fanda mavjud emas.

Ilmiylik mezonlari asosan quyidagilarda ko'rinadi:

1) Obyektivlik tamoyili. Ilmiy bilimlar tabiiy obyektlar mazmunini u qanday bo'lsa shundayligicha ochib berishi bilan bog'liqdir. Bunda individ manfaatlaridan hamda barcha tabiatdan tashqari kuchlardan begonalashish hodisasi sodir bo'ladi. Tabiatni uning o'zidan kelib chiqqan holda o'rganish talab qilinadi, shu ma'noda uning o'zi o'zini bilishi uchun yetarli bo'ladi; predmetlar ham, ularning munosabatlari ham ular qanday holatda bo'lsalar, shundayligicha o'rganilishi - tashqaridan hech narsani qo'shmasdan, ya'ni unga qandaydir bir subyektiv yoki tabiatdan tashqari kuchni aralashtirmasdan o'rganish zarur.

2) Ratsionallik, aqliy tarzda asoslanganlik, isbot qilinganlik. Biz kundalik hayotda ayrim fikrlarni bayon qilganimizda kimnidir "fikriga", "obro'siga" tayanamiz. Ilmiy bilimlarda esa biror narsa haqida shunchaki

xabar berilmaydi, balki keltirilgan fikrning ma'nosi, mazmunini tasdiqlaydigan zarur negiz, asoslar ham keltiriladi. Bu yerda yetarli asos keltirish tamoyili amal qiladi.

3) Bilimning obyekt mohiyati, uning qonuniyatlarini qayta tiklashga qaratilganligi.

4) Bilimning o'ziga xos hodisa sifatida uyushtirilishi, uning alohida tizimliliigi: bu yerda gap kundalik oddiy bilimlarni shunchaki tartibga solish to'g'risida emas, balki chuqur anglab yetilgan tamoyillarga ko'ra tartibga solish haqida; nazariy tizim haqida bormoqda.

5) Sinab ko'rish, tekshirib borish: bu yerda gap ilmiy kuzatuv, amaliyotda mantiq orqali sinab ko'rish to'g'risida boradi. Ilmiy haqiqat amalda tekshiruvdan o'tgach va tasdiq'ini topgach hamma tomonidan e'tirof etiladi.

Ko'pchilik tomonidan tan olinish mazkur holatning haqiqiyligini ko'rsatuvchi mezon bo'la olmaydi. Ko'pchilik qandaydir bir holat uchun ovoz berganligi, o'sha holatning haqiqiy ekanligini tasdiqlamaydi. Haqiqatning asosiy mezonni boshqacha bo'ladi. Haqiqat umumiy ahmiyatga egalikdan kelib chiqmaydi, balki, aksincha, haqiqat umumiy ahmiyatga molik bo'lishni talab qiladi va uni ta'minlaydi.

Ilmiylikning yuqorida ta'kidlab o'tilgan mezonlarining hammasi falsafiy bilimlar mazmunini aniqlashda foydalansa bo'ladigan mezonlardir. Ayniqsa, ularni ontologiya (tabiat falsafasi)ga, gnosologiya (epistemologiya) va ilmiy bilish uslubiyatlariga ko'proq tatbiq etish mumkin.

Psixologiya - fan, ratsional va irratsional bilimning bir shakli. Ilmiy bilimning bir shakli sifatida olinganda, psixologik dunyovqarashning asosiy masalasi nuqtai nazaridan axborotning umumlashtirilgan holga keltirilishidir.

Bunday qoida eng avvalo psixologiyaning ijtimoiy fanlar bilan emas, balki tabiiyot fanlari bilan qiyoslanishidan kelib chiqadi. Shuning uchun ham psixologiya, affidan, yuqorida aytib o'tilgan mulohazalardan kelib chiqib tabiiyot fani, deb hisoblash mumkin, u o'zining bir qismini bo'yicha tabiatshunoslik fanlari tarkibiga kiradi.

Shu bilan birga u, ayni bir vaqtda jamiyatshunoslik fanidir.

Psixologik ta'limot insonga o'xshab qadimdan ma'lum. Inson o'z yaqinlarining xarakter va xulqiga moslashmay yashay olmas edi. Empirik anglashdan teoretik anglashga o'tish tabiiy sabablarga hamma nazorat qilingan holatlar tobelti bilan bog'langan. Bu prinsip determinizm deb ataladi va psixikani tushuntirishda ilmiy xarakter bergan. Psixologik tushunchalarni birinchi sistemasi Aristotelni "jon to'g'risida" degan traktatida tasvirlangan. Ammo mustaqil fan bo'lib psixologiya yuz yil ilgari shakllangan, ilgari psixologiya fani falsafa deb o'rganilar edi. Dastlab unga boshqa nomlar ham berilgan:

a) mental falsafa;

b) pnevmatologiya.

Psixologiya o'tmishni faqat bu nomlar ostidagi kitoblarda, ya'ni falsafadan axtarish xatodir, chunki psixologiya bilimi konsentratsiyasi insoniyatning aqliy ishlarini ko'p tomonlarida uchratish mumkin edi. Shuning uchun psixologiya tarixi (mustaqil fan bo'lgunga qadar bo'lgan davr) qalb to'g'risidagi falsafa ilmiiga mos kelmaydi. Psixologiyaning o'tmishi to'g'risidagi ma'lumotni faqat bir-biri bilan almashgan falsafa sistemasi saqlab qolmay, uni tabiiy fanlar ayniqsa biologiya meditsina, pedagogika, sotsiologiya kabi fanlar ham saqlab qolgan.

XX asrda psixologiyani o'tmishga bir necha bor qiziqish kuchaydi. XIX asrning oxiri, XX asrning boshlarida qiziqish tobora kuchayib bordi. Bu yillar psixologiyaning uyg'onish davri deb hisoblanadi.

XX asr 10-yillarida psixologiyani o'sha paytda hukmron bo'lgan metod va fan sifatida o'rganish sistemasi qattiq tanqid qilingan. Bu faning predmeti bo'lib fenomenlar yoki ong aktlari, metodi esa o'z-o'zini eksperimental nazorat qilish to'g'risidagi tushunchadan iborat bo'lgan. XX asrning 30-yillari boshida psixologiya kapitalistik mamlakatlarda yana krizisga uchradi. Bundan oldingi davrni asosiy maktablari targaldi. Ammo u maktabning sinig parchalarida ko'plab yangilari paydo bo'ldi.

Psixologik o'rganishni metodologik muammolariga qiziqish kuchaydi va bir necha yirik tarixiy psixologik ishlar paydo bo'ldi. Sobiq sovet psixologlarining ishlarida psixologik fikrni o'sishi amerikalik va

boshqa chet el tarixchilariga qaraganda boshqa g'oyaviy - teoretik pozitsiyada ko'ringan.

Nazorat savollari

1. Psixologiya tarixi fanining predmeti.
2. Psixologiya tarixi fanining vazifalari.
3. Psixologiya tarixining metodlari.
4. Psixologiyani rivojlantirish borsqichlari.
5. Psixologiyani rivojlantirishning asosiy omillari va tamoyillari.

IV. PSIXOLOGIVANI DASTLABKI VA O'RTA ASRLARDA RIVOJLANISHI

Reja:

- 4.1. Antik davrning psixologik nazariyalari.
- 4.2. Eilinizm davri (eramizdan oldingi II – III – IV asrlar)

4.1. Antik davrning psixologik nazariyalari

Antik davr yunon falsafasi qadimiy Sharq – Bobil va Misr, Markaziy Osiyo, Hindiston va Xitoyda paydo bo'lgan diniy-falsafiy ta'limotlar ta'sirida, Yunonistonda yuksak rivojlangan quldordik jamiyatining tarixiy, iqtisodiy siyosiy va madaniy-ma'naviy shart-sharoitlar asosida vujudga keldi. Miloddan ilgari VIII-VI asrlarda Kichik Osiyo, O'rta yer dengizi qirg'oqlaridagi shaharlar bilan yaqin Sharq, Kavkaz hamda G'arb mamlakatlari xalqlari o'rtasida savdo, iqtisodiy, madaniy munosabatlar juda ham avj oladi.

Animizm (lot. "anima" - ruh) Ruh haqida afsonaviy tasavvurlar vujudga keladi. Har bir hissiy idrok qilinayotgan narsa o'zining jufitiga eiga deb hisoblanadi.

Gilozizm – dunyoning umumiy jonliligi haqidagi ta'limot.

Millet maktabi. Millet faylasufiari o'z falsafiy qarashlarini tabiiy-ilmiy tushunchalar bilan ifodalaydilar. Bu davrlarda falsafa va boshqa bilim sohnlari ham bir-birlaridan ajralmagan holda bir butun shaklda "falsafa" nomi bilan atalar edi.

Ilk yunon faylasufiari Milet shahri falsafiy maktab vakillari: Fales, Anaksimandr va Anaksimendardir. Ular o'zlarining falsafiy asarlarida kosmologizmga oid, ya'ni astronomik bilimlarga oid o'z qarashlarini ifodalab berdilar.

"Psixologiya fan sifatida ruh haqidagi ta'limotdan boshlanishi kerak edi. Ruh haqidagi ta'limot odamzot tomonidan ilgari surilgan birinchi ilmiy gipoteza"dir deb yozadi L.S. Vigotskiy.

Anita - ruh haqidagi qarashlar ibtidoiy jamoa davridayoq mavjud bo'lgan bo'lsada er. av. II asrda tabiat va inson haqidagi tasavvurlar tub burlishga uchrab, antik olamda dastlabki ruh haqidagi ilmiy farazlar paydo bo'la boshlaydi. Ilmiy psixologiya va undagi barcha muammolarning boshi shu yerdadir.

Qadimgi yunon falsafasining eng muhim jihati – uning stixiyali dialektik xarakterga egaligidir. Bu dialektikaning asoschilaridan biri Gerakliddir. U o'zining olov to'g'risidagi ta'limotida barcha narsalar olovdan paydo bo'lib, so'ngra olovga qaytadi, deb, olovning yerga, suvga, havoga aylanishini va aksini ta'rifiab, dunyoni doimiy harakatlada, o'zgarish jarayonida ko'radi.

"Qaysi yo'llar bilan bormasin, baribir ruhning chegarasiga borolmaysan" degan aforizm bilan Efeslik **Geraklit** (er.av.530-470 yillar) individual ruh va koinot birligi g'oyasini ilgari surdi. Unga ko'ra *barcha narsa asosida olov yotarkan*. Organizmdagi olov uchquni psixologiyadagi - ruhdur. U "olovi va nam" holatda bo'ladi. Mast odam gayerga ketayotganini bilmaydi, chunki uning psixikasi namdir" - deb yozadi Geraklit. Uning ta'kidlashicha ruh nani umumiy logos qonunlari bilan belgilanadi. Bu fikr bilan Geraklit barcha psixik hodisalar moddiy dunyo qonunlariga buysumishni ta'kidlamogchi bo'ldi. Determinizm prinsipini juda sodda ko'rinishda ta'rifi lamogchi bo'ldi.

Geraklit dunyodagi to'xtovsiz o'zgarishlarining asosiy sababini narsalardagi qarama-qarshiliklardan, deb biladi. Uningcha, bir xillik va har xillik, hamohanglik va nohamohanglik kabilardan birlik hosil bo'ladi, bu birlikdan hamma har hilik va birlilik tashkil topadi. Hayotda tirik va o'lik, uyg'oq va uyqudalik, yoshlik va qarilik birligidir. Narsalar doimo o'zaro bir-biriga o'tib, o'zgarib turadi. "Sovuq issiq bo'ladi, issiq sovuq

bo'ladi. Xo'l quruqqa, quruq ho'lga aylanadi. Nifoglashuvchi kelishishi, tugaluvi yig'ilishi (birligishi), ajoyib xilma-xil ohanglar hamohanglikni kurash jarayonida paydo qiladi". Geraklit dialektikaning qarama-qarshiliklar kurashi va birligini yaxshi taxmin qiladi. U shunday yozadi: "Baho beholikdan, beholik baholikdan, ular bir-birining o'limi bilan yashaydi va bir-birining yashashi bilan o'ladi, hayot harakat, o'zgarish bilan hayot, hamma narsa harakatlada, o'zgarishdadir, bir daryo suviga ikki marta cho'milish mumkin emas, chunki daryoda tinimsiz yangi-yangi suvlar oqib turadi". "Dengiz suvi ham toza ham toza emas. U baliqlarga davvo, hayotbaxsh bo'lsa, insonlarga ichish uchun yaramaydi va zararli". "Eng kelishgan maymun inson zotiga nisbatan eng xunukdir". "Eshakka xashak oltindan a'lo turar". "Tabiat qarama-qarshilikka intiladi, lekin bir-biriga o'xshashlik emas, homoxanglik tug'diradi". Masalan, tabiat inson individlarini qarama-qarshi jinslardan, erkak va ayollardan tuzgan, demak, ularni qarama-qarshi jinslardan yaratgan, bir xil jinslardan emas. San'at ham, xuddi tabiatga o'xshash qarama-qarshiliklardan, turli xil ohangliklardan tashkil topadi. Rasm ham qora, qizil, sarig, oq bo'yoqlar birligidan paydo bo'ladi. Musiqada esa, yuqori, baland, past turli ovozlardan ohang, kuy, ashula hosil bo'lib, so'zlar tashkil topadi va h.k.

Miloddan avvalgi asrning ikkinchi yarmida yashab o'tgan Yunon faylasufi Kratil shunday degan edi: "Geraklit (Bugrot) aytganidek, oqayotgan suvga ikki marta emas, hatto bir marta ham sho'ng'ib bo'lmaydi. Chunki nima haqda gapirmaylik, biz tugal fikr aytib ulgurmasdan uzluksiz o'tkinchilik qonuniga bo'y sunuvchi har qanday voqealarning mohiyati o'zgarib ketadi". Lekin uning g'oyalari psixik hayotni hamma eshiklarini ochishga kalit bo'la olmas edi. Geraklit o'zidan oldin o'tgan milet maktabi, faylasufiari Fales, Anaksimandr, Anaksimendarning ruh bo'limmasligi to'g'risidagi fikrlarini izdoshidir.

Geraklit hayoti: Geraklit Mileyet bilan qo'shni bo'lgan dengiz forti Efesda tug'ilib o'sgan. U miloddan avvalgi 500 yillar atrofida, ya'ni Falesdan taxminan 80 yildan so'ng yashab o'tgan.

U podshoh xonadoniga mansub bo'lib, akasining foydasiga shohlik martabasidan voz kechgan.

U "kosmos" so'zini birinchi bo'lib qo'llagan Yunon faylasufi edi. ("kosmos" so'zi "tartib" degan ma'noni anglatadi. Bu so'z dastlab davlat tizimi va hatto ayollarni "tartib" ga keltiruvchi pardozi andoz anjomlariga nisbatan ham qo'llanilgan. "Kosmetika" so'zi shundan kelib chiqqan).

Geraklit to'g'risida bir nechta tarixlar ma'lum, biroq ularning real negizga egaligi ehtimoldan ancha yiroq. Bularning hammasiga qaramasdan, saqlanib qolgan parchalar asosida uning obrazini qayta tasvirlash imkoniga egamiz. Geraklit har doim ham o'z zamondoshlari tomonidan tushunilmagan, mahdud, achchiq istehzoi faylasuf sifatida gavalalanadi, u zamondoshlarining o'zini anglab yetishmaganligi uchun ularning aqliy qobiliyatlarini juda past deb qaragan. Mana shuning uchun u odamlarning fikrlari va nuqtai nazarlari "bolalarning o'yinchoqlariga" o'xshaydi, deb ta'kidlagan. Geraklitga doir yana bir parchaga binoan, tushunmaydigan odamlar karlarga, "ishtirok eta turib qatnashmayotgan" kishilarga o'xshaydi. Buning ustiga, Geraklit ko'pchilik fikrini nazarda tutib, uning vakillarini "poxolni olindan afzal ko'radigan eshaklarga" qiyoslaydi.

Zamondoshlarining Geraklit ta'limotini tushunmaganligi, shubhasiz, nafaqat ko'pchilikni noto'g'ri fikrlashi bilan bog'liq edi. Geraklitga faylasuf sifatida "Noma'lum" degan laqab berilgan. U ko'pincha o'z fikrlarini noaniq va ko'p ma'noli majozlar yordamida bayon qilardi. Afsonaviylikdan qat'iyyat bilan yiroqlashishga harakat qilgan miletlik naturfaylasuflardan farqli ravishda Geraklit afsonaviylik uslubida bayon qilish tarafdori edi.

U miletliklarda bo'lgani kabi ilmiylik darajasiga ega bo'lmagan. U Parmenidga o'xshab mantiqiy, puxta belgilangan tushunchalarni ham qo'llamagan. Geraklit his qilish va kuzatuvga tayangan – uning nufqi folbinlarning gap-so'zlariga o'xshab ketardi.

Bizning bilishimizcha, Geraklit o'z asarlarini Artemida Efesskaya ibodatxonasida saqlagan. Uning ko'p parchalari saqlanib qolgan. 126 ta parcha haqiqatdan ham unga tegishli deb hisoblanadi, 13 ta parchaning muallifi kimligi shubhalidir.

Geraklitning parchalarida boshqa faylasuflar ham esga olinadi. Bu shundan dalolat beradiki, faylasuflar nafaqat tashqi hodisalar bilan qiziqqa

boshlagan, shu bilan birga ular falsafiy muammolar xususida boshqa faylasuflarning bildirgan fikrlari to'g'risida ham muayyan pozitsiyani namoyon etishgan. Natijada, faylasuflar o'rtasidagi bahs-munozaralar va bir faylasuflar asarlarining boshqa faylasuflar asarlarida izohlanishi tufayli falsafiy an'ana vujudga keladi va qo'llab quvvatlanadi.

Qadimgi yunon falsafasining yana bir vakili **Empedokl** (mil. avv. 490-430y.y.) o'z falsafiy qarashida narsalarni tashkil etgan elementlar va ulardan hosil bo'lgan narsalarni harakada, deb qaragan. U bu harakatlarning sababi, 6 deb "dushmanlik" va "do'stlik", ishq-muhabbat va rashk, raqiblik kabi qarama-qarshi kuchlardir, deydi. Empedokl o'z mushohada va kuzatishlaridan kelib chiqib, chindan ham qarama-qarshi kuchlar tortish, birikish, qo'shilish do'stlik, muhabbat, sevgi tufayli sodir bo'lsa; itarilish, ajralish, raqiblik, yomon ko'rish, nifoqlik, dushmanlik tufayli vujudga keladi, deb xulosa chiqaradi.

Fales hayoti: Bizning eng qadimgi grek faylasuflari va ularning ta'limotlari to'g'risidagi bilimimiz g'oyat kam. Bizda ular haqidagi ishonchli axborotlar ko'p emas, ularning o'z asarlari bizga ko'proq parchalar holida yetib kelgan. Shuning uchun, ular to'g'risida aytiladigan ma'lumotlar taxminlar va ularning ta'limotlari haqida boshqa faylasuflar fikriga qilib ketgan xotiralarga asoslanadi.

Fales miloddan avvalgi 624 yil bilan 546 yil oralig'ida yashab o'tgan, deb hisoblanadi. Bunday taxmin qisman Falesning miloddan ilgari 585 yildagi quyosh tutilishini oldindan aytib berganligi haqida yozgan Gerodot (miloddan avvalgi 484-430/420 yillar atrofida yashagan) fikriga asoslanadi.

Boshqa manbalar Falesning Misr bo'ylab sayohati to'g'risida ma'lumot beradi, bunday sayohat o'sha paytdagi greklar uchun ayniqsa moddiy hol bo'lgan. Yana shunday ma'lumotlar borki, Fales ehtimolning balandligini hisoblash masalasini uning o'z soyasi o'zining bo'yi o'ichamiga tenglashgan paytda ehtimoldan tushgan soyaning uzunligini o'lchash yo'li bilan hal qilgan.

Miletlik Fales o'z zamonasidagi yetti donishmandning biri bo'lgan. Aytishlaricha, Fales shu yetti donishmandning ichida yetakchilik qilgan. U birinчилardan bo'lib tabiat haqida fikr yuritgan. Quyosh tutilishi uning

oy bilan to'silishi tufayli yuz berishini birinchi bo'lib Fales anglagan, diametr aylananing teng ikkiga bo'lishini isbotlab bergan.

Fales falakiyotshunoslik bilan ham shug'ullanib, quyosh tutilishini oldindan aytib bergan.

Fales Misr ehromlarining balandligini ularning soyasiga qarab o'lchagan. U yolg'izlikda hayot kechirib, davlat ishlariga aralashmagan.

Falesning quyosh tutilishini oldindan aytib berganligi haqidagi hikoya uning ehtimol, Bobidan o'tib kelgan astronomiyaga oid bilimlarni bilganligini ko'rsatadi. U shuningdek, matematikaning greklar tomonidan rivojlantirilgan sohasi geometriyaga doir bilimlarni ham egallagan. (Arifmetika va nol bizga arablardan yetib kelgan. Bizning raqamlarimiz greklar yoki rimliklarning emas, balki arablarniki). Matematik fikrlarning universalligi greklarda nazariya va nazariy tekshirish haqidagi tasavvurlarning shakllanishiga yordam bergan. Darhaqiqat, matematik fikrlar alohida xususiy voqea-hodisalar haqidagi fikrlarga nisbatan boshqacha ma'noda haqiqiy bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun matematikaga doir universal fikrlar nomatematik fikrlarga nisbatan qo'llaniladiganidan boshqacha usulda tanqid qilinishi kerak. Bularning hammasi dalillash usullari va idrok etiladigan haqiqatga asoslanmaydigan fikrlarning rivojlanishini zarur qilib qo'ydi.

Ta'kidlanishicha, Fales Miletning siyosiy hayotida ishtirok etgan. U navigatsiya uskunalarini yaxshilash uchun o'zining matematik bilimlarini qo'llagan. U birinchi bo'lib, quyosh soati bo'yicha vaqtni aniq belgilab bergan edi. Va nihoyat, Fales qurg'ochilik tufayli hosil bo'lmaydigan yilni oldindan aytib berib, uning arafasida zaytun moyini shaylab qo'yish va keyinchalik uni foydasiga sotish yo'li bilan boyib ketgan.

Uning asarlari haqida ko'p ma'lumot berish qiyin, chunki bunday asarlar bizga faqat boshqa kishilarning takroriy bayonlari orqali kelgan. Shuning uchun biz ularni qilishda boshqa mualliflarning bu asarlar to'g'risida bildirgan ma'lumotlariga tayanib ish ko'rishga majburiy. Arastu Metafizika asarida Fales jami mavjudot, ya'ni mavjud bo'ladigan narsalar kelib chiqadigan va yana qaytib borib joylashadigan ibtido haqidagi masalalarni qo'yadigan falsafa turini asoschisi bo'lgan, deydi. Arastu yana shuningdek, Fales bunday ibtido suvdan (yoki suyuqlikdan)

liborandir deb faraz qilgan deydi. Biroq, agar hatto Fales haqiqatan ham shunday deb ta'kidlagan bo'lsa uning bunda nimani nazarda tutganligi aniq ma'lum emas. Bunday izohni hisobga olgan holda biz "Fales falsafasi"ni rekonstruktiv tarzda talqin etishga harakat qilamiz.

Faylasuf Anaksimandr shogirdi Pifagor: "Donishmandlik ibtidosi: fikrlashni o'rganish, vaysaqilikka barham berish" deya ta'kidlab ilk bora tafakkur operatsiyalariga e'tibor qaratish kerakligi haqidagi fikrlarni ilgari suradi.

Quyida Pifagorni bir qancha aforizmlarini keltirib o'tamiz, ularni psixologik tahlil qilishga harakat qilib ko'ring.

- Tinglash va sukut saqlash seni donolikka yetaklaydi. Sukut-donolikning boshlanishi.
- Bilimlilik va donishmandlikni ayni bir narsa deb hisoblamang.
- Jonzotlarni o'ldirishdan saqlaning, chunki odam o'ldirish jonivorlarni o'ldirishdan boshlangan.

- O'tgan kun haqidagi: "Men uni qanday o'tkazdim, nimalar qildim-u, nimalarga ulgurulmadim?" - degan savollarga javob topilmaguncha ko'zlaring uyquga ketmasin.

Grek klassik ilm-fani davri

Grek klassik ilm-fani davri	
Sugrot	Insondan muhimroq narsa yo'q. Ruh (qalb) - faollik, ong va axloq manbai. "O'zingni angla". Haqiqat so'zlarda ifodalangan. Ruhdan o'tin olgan bilimlar ichki ehtiyoj va o'qish ta'siri ostida faollashadi (Sugrot subhati uslub).
Platon	G'oyalar dunyosi mavjud. Ruh - faollik, ong va axloq manbai. Ruhdagi ichki qarama-qarshilik. Hatti-harakatlar aql tomonidan boshqariladi.
Aristotel	Intuitiv tafakkur. Ruh va jismi bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Ruh - yashashga qodir jismning ishlash shakli. Genezis g'oyasi. Biogenetik qonun. "Ommaviy ong" tushunchasi. Idrok bosqichlari - hislar,

	xotira, tasavvurlar, mantiq. Mantiiy va intuitiv tafakkur, nazariy va amaliy. San'atning psixoterapevtik roli.
--	--

Pifagor hayoti: (miloddan avvalgi 576-496 yillar).

Janubiy Italiyaning Regiya shahrida tug'ilib o'sgan qadimgi Yunon faylasufi Pifagor Mnesarx ismli kishini farzandi bo'lgan. Otasi uni xizmat safariga doimo o'zi bilan olib yurgan. Oqibatda Pifagor qiziquvchan va yangi narsalarni bilishga intiluvchan bo'lib o'sadi.

Pifagor uzoq vaqt davomida Misrda tahsil olgan. Zardushtiylik diniga juda qiziqqan. U Misrda ilm sirilarini o'rganish uchun hatto xatna qildirishga ham rozi bo'lgan. Aks holda uni kitoblarga yaqinlashtirishmasdi. U hech qachon yig'lamagan va umuman ehtiros hamda his-hayajonga berilmagan.

Pifagorning quyidagi asarlari ma'lum: "Tabiat haqida", "Davlat haqida", "Tarbiya haqida", "Jon haqida", "Olam haqida", "Ilohiy kalom". Pifagor miloddan avvalgi 496 yilda dushmanlari tomonidan o'ldirilgan. Pifagor hayotining mazmuniga oid qarashlarga "falsafa", deb nom bergan birinchi donishmand edi.

Rivoyat qilishlaricha, Filunt shahriga safari chog'ida hokim Leon Pifagordan so'radi: "Sen qaysi ilm bilimdonisan?" — "Hech qaysi, - deb javob berdi Pifagor. — Men shunchaki bir faylasufman". — "Falsafa degani nima o'zi?" - taajjublanib so'radi hokim. Pifagor shunday javob berdi. "Inson umrini bozor va Olimpiya o'yinlariga qiyoslash mumkin. Bozordagi sotuvchilar ham, xaridorlar ham doimo o'z foydalarini ko'zlaydilar. Olimpiya o'yinlari ishtirokchilari esa shon-shuhrat va mashhurlik payida bo'ladi. O'yingohdagi tomoshabinlar esa ularni diqqat bilan kuzatadilar. Hayotda ham shunday. Odamlarning katta bir guruh bo'ylik va shon-shuhrat orttirish maqsadida yelib yuguradilar. Ana shu olomon orasida kamchilikdan iborat bir guruh borkim, ular chetdan turib atrofdagilarni jimgina kuzatadilar. Voqea hodisalarni, inson tabiatini tadqiq etadilar. Haqiqatni anglash ularning eng sevimli amaliidir. Ana shu toifadagi odamlar faylasuflar — donolikni sevuvchilar, deb ataladi. Ular sofsoflar, ya'ni donishmandlar emas. Chunki tom ma'nodagi

donishmandlik yolg'iz Allohga xos sifat. Bandalar esa donishmandlikka intilish bilan kifoyalanadilar xolos".

Eleya maktabi. Geraklindagi ruh uchqunlari keyinchalik Demokrit

(er.av.460-370 yillar) ning ta'limotida "olovli atom"larga aylandi. Demokrit va uning ustoz Levkipp (er.av.500—440) atomik materializm nazariyasini ilgari surdilar. Unga ko'ra barcha narsalar 2 ta asosdan - bo'linmas xarakatchan, sharsimon yengil atomlardan va bo'shliqlardan paydo bo'ladi. Bu atomning eng harakatchanlari, ya'ni olov atomlari ruhi hosil qiliadi.

Bitta ilmiy isbotu dalilini qo'lga kiritish men uchun fors salanatiga hokimlik qilishdan a'loroqdir, - degandi Demokrit.

ATOMIZM (yunon. atomos — bulinmas) — atomizm, tabiat hodisalari haqidagi materialistik ta'limot bo'lib, birinchi marta eramizdan avvalgi qadimgi dind faylasuflari, qadimgi yunon faylasuflari Levkipp va Demokrit, keyinchalik esa Epikur (341—270), shuningdek, Rimlik faylasuf — materialist Lukretsiy Kar (99—1155) tomonidan rivojlantirilgan. Bu ta'limotga ko'ra, materiya abadiy, o'zgarmas hamda rivojlanayotgan. Bu ta'limotga ko'ra, materiya abadiy, o'zgarmas hamda bo'linmas, harakatlanuvchi zarrachalardan, ya'ni atomlardan iboradur. Atomchilar bu ta'limotni ruhiy hayot sohasiga ham tatbiq qilganlar. Jumladan, Demokrit (460—370)ning ta'biricha, atomlar shakl jihatidan burchaksimon, ilmoqsimon g'adir-budur bo'lib, harakatlanganida bir-biriga ilinadi, natijada harakat sekinlashadi, bunday atomlar qattiq jismlarni tashkil etadi. Atomlar yana dumaloq chuzinchoq shaklda ham bo'lib, tez harakatlanadi hamda gazsimon jismlarni tashkil qiladi. Inson ham, tabiatdagi boshqa jismlar singari, ana shu atomlardan tashkil topadi, insonning tanasi sekin harakatlanadigan, ruhi esa tez harakatlanadigan atomlardan iboradur. Demokritning fikricha, ruh atomlari bir-birlari bilan birlashib, tananing sezuuvchanlik qobiliyatini tashkil qiladi; ruh atomlari odamlarning butun vujudiga tarqalgan bo'lib, ayniqsa ko'z, quloq, barmoqlar, yurak va bosh miyada zich joylashgandir. Sezgi, his-tuyg'ular va fikrlar shu atomlar harakatidan iboradur. Sezgi, his-tuyg'ular atomlarining, tafakkurimiz miya atomlarining, hislarimiz esa a'zolari atomlarining harakatidir. Demokritning fikricha, atomlar odam yurak atomlarining harakatidir. Demokritning fikricha, atomlar odam tanasida yashar ekan, u ongli hayot kechiradi, ularning bir qismi tanadan

chiqib ketisa, odam uxlaydi, agar yuqoridagi atomlarning barchasi tanadan chiqib ketisa, odam o'ladi. Atomizmining psixologiyadagi ahamiyatiga shundan iboratki, u tana o'lishi bilan ruh ham o'ladi deb, uning abadiyligini inkor qilgan. Demokritning xatosi shundaki, u psixikani, ruhni moddiy deb hisoblagan.

Yana bir grek mutafakkiri **Anaksagor** (er.av.500-428) ning barcha narsalar gameomeriy nomli mayda moddalardan tashkil topganligi va ularning aql bilan va ya'ni ruh bilan boshqarilishi to'g'risidagi fikr ham Demokritning atomik qarashlariga o'xshaydi. Sochilib ketishidan iborat fizik qonuni tana uchun ham, taaluqli deb hisoblab, Demokrit ruhni abadiyligini inkor etadi. Demokrit ruhning tana harakatining sababi deb biladi. Uning yozishicha ruh og'ir tanaga kirib harakatga keliradi. Tana o'lgandan keyin esa u fazoda tarqalib ketadi. Biz nafas olganimizda ruhni tashkil etuvchi atomlarni yutib nafas chiqarganda ruhimizni bir qismini tashqariga chiqarib yuboramiz. Shu tariqa ruhimiz doimo yangilashib turadi, deb hisoblaydi Demokrit. Uning fikricha hamma narsaning hatto o'likning ham ruhi ham bor, faqat juda kam. Demokritning bunday fikri pampsixizmga yaqinlashib qoldi. Tanadan tashqari ruh bo'lishi mumkin emas, degan umumiy hukm chiqardi. U nafaqat tana va ruh birligi balki ruhning o'zi tana ekanligini ta'kidlaydi. "Agar ruh tanani harakatlantirsa, demak, uning o'zi tana qismi" deb yozadi Demokrit. Epikur, Lukretsiy, kabilar Demokritning ruh haqidagi tasavvurlarni rivojlanishini davom ettirdilar. Lekin Epikur ta'limotiga ko'ra, ruh atomlardan emas, o'zgarmas 4 elementlardan: olov - issiqlik asosi, bug' - harakat asosi, shamol - sovish asosi, nomsiz 4-element - ruhning ruhdan iborat. Epikurning nomsiz elementini Lukretsiy "A", deb atadi. Shuningdek, Epikurning fikricha faqat sezish xususiyatiga ega narsalardagina ruh bo'ladi.

"Anaksagor olov va quyosh ayni bir narsadir, deb hisoblaganda qattiq yangilishgandi, - deydi Sugrot - chunki odamlar olovga bemalol qaray olishlarini, Quyoshga esa hech qachon tik boqolmasliklarini nazardan qochingan. Shuningdek, Anaksagor inson terisi quyosh nuri ta'sirida qorayishini, olov esa bunday qudratga ega emasligini, o'simliklar Quyosh haroratisiz yashay olmasliklari, olov taftidan esa halok

bo'lishlarini unutgan. Anaksagor quyoshni olovda toblangan tosh, deb ta'riflagan. Ammo tosh qancha qizdirilmasin, hech qachon Quyosh kabi yog'du tarata olmasligi kundek ravshandir. Quyosh esa doimo eng porloq yoritgich bo'lib, qolajak".

Sugrot g'oyalari: "Taajubki, haykaltaroshlar toshni insonga o'xshatish yo'lida o'lib tirliladilar-u, ammo o'zlarning toshga o'xshab qolmasliklari haqida qayg'urmaydilar".

"Men bu odamdan donoroqman. Sababi, har ikkimiz ham ba'zi bir joiz va zarur narsalarni bilmasakda, u mamnulik qiladi, men esa mamnulikdan o'zinni tiyaman".

"O'zini anglagan inson o'zi uchun nima foydaliligi va nimalarga qodir ekanligini yaxshi tushunadi. U qo'lidan keladigan ish bilan shug'ullanish asnosida o'z ehtiyojini qondiradi va saodatga erishadi. Har qanday xato va baxtsizliklardan xoli bo'ladi. Buning natijasi o'laroq, u o'zga odamlarni qadrlay oladi va ulardan ezgulik yo'lida foydalana biladi. Oqibatda o'zini kulfatlardan asraydi".

Demokrit hayoti: Demokrit miloddan avvalgi 460 yildan 370 yilgacha yashagan deb hisoblanadi. Binobarin u Platonning katta zamonadoshi bo'lgan. Demokrit Frakiyadagi Abderi koloniyasida tug'ilgan. Ma'lumki, u Afinaga tashrif buyurgan va Sharq hamda Misrga bir necha uzoq muddatli sayohatlarga chiqqan. Ehtimol, u bilish va tadqiqotchilik maqsadlarida sayohat qilgan.

U badavlat oilaning farzandi edi. Ammo boylikdan kechib, butun umrini kambag'allikda o'tkazdi. Bor umrini donishmandlikka bug'ishladi.

Demokrit shahar tashqarisida joylashgan yer ostidagi sag'anada kechayu-kunduz tinmay ijod bilan mashg'ul bo'lgan.

Demokrit keng bilimlarga ega bo'lgan. U o'z zamonidagi fanning ko'pgina sohalarida samarali ish olib borgan. Uning bir necha asarlari nomini keltirish bilanq qiziqishlarining keng doirasini ko'rsatish mumkin bo'ladi. Buyuk diakosmos, Vrachlik fani, O'limdan keyingi narsalar haqida, Tabiatning tuzilishi haqida, Jahon tariboti va tafakkur qoidalari haqida, She'riyat to'g'risida, Dehqonchilik to'g'risida,

Matematika to'g'risida, To'g'ri nutq va tushunarsiz so'zlar to'g'risida, Yoqimli va yoqimsiz harflar to'g'risida va hakoza.

Demokrit asarlaridan 200 dan 300 gacha parcha saqlanib qolgan. Muayyan ma'noda bu ko'pdir, lekin Demokritning ulkan ijodiy mahsuldor bo'lganligini hisobga olsak, biz faqat uning asarlarining nisbatan kam qismiga egamiz. Shuning uchun bizning uning qarashlarini talqin etishimiz Demokrit haqidagi mavjud ikkilamchi axborotlardan foydalanadigan qayta ta'mirlashlardan iborat bo'ladi.

Anaksagor hayoti: Anaksagor taxminan miloddan avvalgi 498 yildan 428 yilgacha yashagan. U yoshlik yillarini Klazomena shahrida o'tkazgan, balog'at yoshida Afinada istiqomat qilgan va u yerda intellektuallar o'rtasida ko'zga ko'ringan o'rinni egallagan. Anaksagor Perikl (taxminan miloddan avvalgi 495-429 yillar) muhitiga mansub bo'lgan, lekin o'zining an'anaviy e'tiqodlarga zid bo'lgan qarashlari sababli Afinani tashlab chiqib ketishga majbur bo'lgan. Boshqa narsalardan tashqari, u quyosh xudo emas, balki katta yulduzlar turgan tanadir deb ta'kidlagan. Anaksagor asarlarining 22 ta parchasi saqlanib qolgan.

Yunon faylasufi Anaksagor tug'ilganidan so'ng uning na kulgani va na tabassum qilganini ko'rishgan. U faylasuf Anaksimendan tahsil olgan.

Anaksagor falsafaga shu qadar sho'ng'ib ketganki, xo'jalik ishlari qarovsiz qolib, butun yer mulki poda boqiladigan yavlovga aylangan.

Anaksagor hur, noan'anaviy fikrlash tarzi tufayli ta'qiblariga duchor bo'lgan. Bir qancha muddat turnada o'tirgan. Anaksagorning faqat "Tabiat haqida" nomli asari bizgacha yetib kelgan.

Sugrot hayoti: Sugrot taxminan miloddan avvalgi 470 yilda tug'ilgan va 399 yilda vafot etgan. Uning faol falsafiy faoliyati naturfalsafa davriga (miloddan avvalgi 450-400 yillar) to'g'ri keladi. Sofistlariga zamondosh bo'lgan Sugrot dastlabki Afinalik faylasuf edi va butun umr bo'yi ona shahrida yashagan. Uning otasi toshlarosh, onasi esa doya bo'lgan. U aslzoda va badavlat bo'lmasada, hech qachon o'zining moddiy ahvolidan yaxshilashga urinmagan. Sugrot Ksanitipaga uylangan va uch farzandli bo'lgan.

U juda ko'rimisiz qiyofaga ega bo'lgan. U doimo eski liboslarda, yalangyoq yurgan. Ayollar borasida ham Sugrotning omadi yurishmagan. Garchi ikki marta uylangan bo'lsa-da, oilaviy baxiga erisha olmagan.

Sugrot asosiy vaqtini munozara va bahslarda o'tkazgan. Bahslarda doim uning qo'li baland kelgan. Shuning uchun ko'pincha uning sochidan tortib kaltaklashgan, ustidan kulib haqoratlashgan. Sugrot hammasiga dosh bergan. Odamlar bundan ajablanishganda ularga qarata shunday degan: "Eshak tepsa uni sudga bera olmayman-kul".

Sugrot mohir raqqos bo'lgan va bunday mashqni jismning salomatligi uchun foydali deb bilgan.

U talabalarga og'zaki saboq bergan va hech qanday yozma manba qoldirmagan. Timey ismi shogirdi: "Ey, ustoz, nima sababdan dono fikrlaringizni qog'ozga tushirmaysiz?" - deb so'raganda, Sugrot: "Ey, Timey o'lik hayvonlarning terisiga ishonching va tirik, barhayot fikrlarga ishonchsizliging juda mustahkam ekan", - deb javob bergan.

399 yil Sugrot bir yurtdoshining filmasi tufayli fuqorolik meyorlarini buzganlikda ayblanib, o'lim jazosiga hukm qilingan va qatl etilgan. Sudda Sugrotning og'zidan chiqqan so'ngi so'zlar shunday bo'lgan: "Menga o'lish uchun, sizga esa yashash uchun bu yerni tark etish fursati yetdi. Faqat buning qay biri afzalligi Xudodan o'zga hech kimga ayon emas".

Sudda 220 nafar odam Sugrotning aybsizligini yoqlab, 280 nafar kishi esa unga qarshi ovoz bergan.

Sugrot Platonning dialoglarida tasvirlanganidek, g'arbiy dunyo ruhiga eng ko'p ta'sir ko'rsatgan kishilar sirasiga kiradi. Sugrot insoniy shaxs sifatida u yuksak ma'naviyati, kamtarin va oddiy turnush tarzi, zukkoligi, samimiyiligi, xushf'illigi va hazil-mutoyibaga moyilligi kabi xususiyatlari bilan ajralib turar edi. Biroq Afinalik fuqarolar Sugrot ularni ko'chada yoki bozorda yo'ldan to'xtatib, suhbatga solib, qiyin savollarga tutadigan holatlarda muayyan darajada noqulay vaziyatga tushib qolishardi. Bir qator sabablarga ko'ra, Sugrot ham sofistlar kabi o'zining yoshlik davrini xazon qilib, jamiyat uchun xavfli odamga aylamogda, degan qarash ham shakllangan edi.

Sugrot hech narsa yozmagan. Uning ta'limoti (mabodo umuman uning ta'limoti xususida gapirish mumkin bo'lsa) haqidagi bizning bilimimiz u haqida boshqalarning yozgan asarlariga asoslanadi. Asosan, bular Platon asarlari bo'lib, Sugrot uning dialoglarida asosiy rol o'ynaydi. Shuning uchun Sugrotning aslida nimalarni gapirganligini va Platonning dialoglarida Sugrot fikrlari bilan Platon fikrlari o'rtasidagi chegarani aniqlash ancha qiyin vazifadir. Ana shu jihatti e'tiborga olib, Sugrot falsafasini Platonning bayon qilgani tarzda talqin etishga harakat qilamiz.

4.2. Ellinizm davri (eramizdan oldingi II – III – IV asrlar)

Ellinizm davri (eramizdan oldingi II – III – IV asrlar)	
Kiniklar	Dunyo nozu-nemalaridan voz kechish, bilimlar, ijtimoiy fikrlarni inkor qilish. Jamiyatdan begonalashish - o'z-o'zini takomillashirishga yo'l. Inson - ezigulik va yomonlik manbai. Hissiyotlar hatti - harakatlarni boshqaradi. O'limdan qo'rqish muammosi. Huzur bag'ishlaydigan barcha narsa axloqlidir.
Epikuretalar	Har bir odam jamiyatda o'z rolini bajaradi. Tafakkur – idrokning yetakchi jarayoni (ichki va tashqi). Ichki va tashqi erkinlik. Insonning qobiliyatlari, iste'dodini o'rganish (Kvintilian).
Stoiklar	Temperamentlar haqidagi ta'limot (Galen).
Filon Aleksandriys kiy	“Oydinlik” atamasi. Inson ong, qalb va jismdan iborat.
Plotin	Ruh – yagona (xolizm), introspeksiya uslubi.

Aflotun va Arastu ta'limotlari. Sharqda Aflotun nomi bilan mashhur bo'lgan Platonning fikricha, ruhi qanotli ot arava va izvoschiga o'xshatish mumkin. Izvoschi va otlar o'rtasidagi

munosabat, tana va ruh o'rtasidagi munosabat kabi. Platonga ko'ra inson ruhining 3 ta asosi bor:

1. Hayvonlar va o'simliklarga xos aqlsiz asos. U tufayli tirik mavjudot o'zining tana ehtiyojlarini qondirishga harakat qiladi. Ruhning mana shu qismi bilan odam ochlik va tashnatlikni sezadi. Bu asos inson ruhining katta qismini tashkil etadi.

2. Asos azob va qiyinchiliklar asosidir. Bu qism bilan “odamning jabhi chiqadi, g'olib chiqish uchun qiyinchiliklarga tayyor bo'ladi”. Platon fikriga ko'ra, doim mana shu asoslar o'rtasida kurash kechib, uning oqibatlari tushlarda namoyon bo'ladi. Platonning tushlarni tushuntirishi ko'p jihatdan zamonaviy fikrlardan biri freydzimga o'xshab ketadi. Chunki Platon ham ularning asosida mayllar shu jumladan, haqiqiy mayllar yotishini ta'kidlagan. Platon ruh tana o'lgandan keyin ham hayot bo'ladi deb fikr yuritadi. Uning yozishicha: “Agar ruh abadiy bo'lsa, unda ruh haqida nafaqat bu dunyoda balki keyingi uning hayoti haqida ham g'ay'urish kerak. Platon ruh haqidagi g'oyasining yetakchi qismi hissiyotlardir. Unda Platon birinchi o'rinda odamlar uchun rohatlanish hissi turmasligini aytadi. Qoramol, ot va boshqa hayvonlar uchun shundaydir, lekin odam uchun birinchi o'rin u yoqda tursin, ikkinchi o'rinda ham turmaydi, xatto uchinchi o'rindan ham ancha uzoqdadir. Platon o'zining “Fileb” dialogida. Rohatlanish, azoblanish va har ikkisinin bo'lmashligi ruhning uch xil holatidir deb aytib o'tadi.

Aflotun kelgusi avlodlarga hech qachon eskirmaydigan mana bu o'g'ini meros qoldirgan: “Haqiqiy va to'g'ri fikrlay oluvchi faylasuflar davlat tepasiga kelmaguncha yohud hukmdorlar ilohiy iqtidorlari ila tom ma'nodagi faylasuflik maqomiga ko'tarilmagunlariga qadar insoniyat yovuzlikdan qutulolmaydi”.

Platon hayoti: Platon taxminan miloddan avvalgi 427 yilda Afinada tug'ilgan va 347 yilda shu yerda vafot etgan.

Uning asl ismi Aristokl bo'lgan. “Platon” uning laqabi bo'lib, yunoncha “keng yelkali”, “bo'lali” degan ma'noni anglatadi. Bu laqabni unga Sugrot bergan. Aflotunning oilasi badavlat bo'lmaganda, aslzodalar avlodidan edi. Otasi Ariston Afinaning oxirgi shohi Kodr avlodiga mansub bo'lgan. Aflotun aslzoda Afinaliklarga xos bo'lgan riyoziyot,

musiq, grammatika va gimnastikadan ta'lim olgan. Geraklit, Parmenid, Zenon falsafasi bilan tanishgan. Miloddan avvalgi 407 yilda Sugrot bilan tanishgan. Sugrotning o'limigacha uning eng yaqin shogirdlari qatorida bo'lgan.

Ko'p vaqtini she'riyatga bag'ishlagan. Manbalarga ko'ra, u qator dostonlar, lirik asarlar, fojia va komediyalarning muallifi bo'lgan. Uning 25 ga yaqin she'riy usulda bitilgan miniatyura-epigrammalari bizgacha yetib kelgan. Bundan tashqari uning 23 ta asl nusxadagi va 11 ta uning qalamiga mansub deya taxmin qilinadigan suhbat, "Sugrot madhi" deb nomlangan nutqi, shuningdek, 13ta maktubi ma'lum. Aftoturning suhbatlari quyidagilardan iborat: "Protagor", "Fedon", "Parmenid", "Teetet", "Timey", "Kritiy", "Laxet", "Davlat", "Siyosatdon", "Qonunlar", "Fedr", "Fileb" va boshqalar.

Aftoturning Atlantida to'g'risidagi hikoyasi keyingi madaniyatlarning halovaitini buzib, avlodlarning ichiga g'ulg'ula soldi. Uning yozishicha, 12 ming yil oldin Gibraltar yaqinida sirti qit'a mavjud bo'lib, bir kecha-kunduz ichida dengiz qa'riga cho'kib ketgan. Aftotun halokatning aniq o'rmini ko'rsatmagan, ammo faylasufning obro'yi shu qadar baland ediki, darhol g'oyib bo'lgan atlantlar mamlakatini izlashga kiritishgan. Uni hozir ham izlashmoqda.

Platon Sugrotning softistlar relativizmini nazariy jihatdan inkor qilishga doir ishini davom ettirgan, u bunday oqimni ijtimoiy inqirozning namoyon bo'lish shakllaridan biri deb qaragan edi. Platon ideal davlatning oqilona siyosatini qurish uchun nasos bo'lishi mumkin bo'lgan tamoyillarni ochib berish vazifasini o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. U siyosiy faoliyatda ishtirok etish o'rni siyosatning o'zi nima va u qanday bo'lishi kerak degan masalani tadqiq etishga kirishdi. Bunda Platon ushbu prinsipial masalalar xususida mushohada yuritir ekan, gerkcha **polisni** nazarda tutgan edi.

Platon o'zining siyosat haqidagi g'oyalarni bir necha marta amalga oshirishga urinish ko'rdi. Shunday bir urinish Sisiliyaning Sirakuzi shahrida hukmronlik qilgan tiran Dionisiy I (taxminan miloddan avvalgi 430-367 yillar) hokimiyati qoshida, boshqasi – uning o'g'li Dionisiy II ning (miloddan avvalgi 367-344 yillar) hokimligi davrida amalga

oshirilgan. Uning har ikkala urinishi ham to'la mag'lubiyatga uchradi va Platon Afinaga sog'-omon qaytib ketishga bazo'r muvaffaq bo'ldi.

Platon Sirakuziga qilgan sayohatidan tashqari Janubiy Italiya bo'ylab ham safar qildi va bu yerda pitagorechilar bilan tanishdi. Aftidan, bu uchrashuv unga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Ularni quyidagi 1) matematika barcha narsalarning ichki mohiyatidir; 2) olam dualistik tusdadir, bu g'oyalarning haqiqiy borlig'i bilan g'oyalarning soyasi sifatidagi hissiy borliqqa bo'linishda aks etadi; 3) ruh abadiydir va bir jismand boshqa jismga ko'chib yuradi degan umumiy qarashlar birlashtirgan. Platon va pitagorechilarga, shuningdek, nazariy fan diniy mistisizmga bo'lgan qiziqish va asketik axloq birdek xos edi.

Miloddan avvalgi 388 yilda Platon Afinadagi maktab Akademiyaga mos soldi. U o'zi joylashgan joy – yarim xudo akademga bag'ishlangan qayinzor nomi bilan atalgan edi. Akademiya 900 yildan ziyod amal qilib turdi va imperator Yustinian I ning (483-565) farmoniga ko'ra 529 yilda yopildi. Bu Rim imperiyasining tanazzulga uchragan davrida dastlabki xristian monastirlarining ommalashishi bilan qariyb bir vaqtda yuz berdi. 1100-yillarda ilk universitetlar (Balonya, Parij) tashkil etilgan vaqtgacha ayvni shu manastirlar jamoalari O'rta asrlardagi Yevropa madaniy institutlarining asosiy tayanchi bo'lgan edi. Shunday qilib, Platon akademiyasidan boshlab hozirgi universitetlar va "o'qituvchilar hamda olimlar sifatidagi akademiklar" bir qismi bo'lgan uzluksiz an'anaga asos solingan.

Afinadagi Akademiyada nafaqat falsafa, shu bilan birga geometriya, astronomiya, geografiya, zoologiya va botanikadan ham ta'lim berilardi. Biroq siyosiy ta'lim markaziy o'rinni egallagan edi. Ta'lim ma'ruzalar, munozaralar va birgalikdagi suhbatlarga asoslanardi. Har kuni gimnastika mashg'ulotlari o'tkazilar edi.

Sugrotgacha bo'lgan olimlar asarlarining faqat bir necha parchalarigina bizning davrimizgacha yetib kelgan. Platondan 30 ga yaqin kichik va katta dialoglar, shuningdek, bir qator xatlar saqlanib qolgan. Bundan tashqari, Platonga bag'ishlangan ikkilamchi adabiyotlar ham mavjud.

Platon ta'limotini qayta tiklashning qiyinligi saqlanib qolgan asarlarning kamligi bilan emas, balki dialoglar yozilgan uslub bilan bog'liqdir. Ularda uzil-kesil xulosa va qoidalar yo'q, Platonning o'zi esa ularda juda kamdan-kam namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, Platonning umri mobaynida uning qarashlarining o'zgarib borganligini ham hisobga olish kerak. Odatda Platon dialoglari ichidan uch guruhni ajratib ko'rsatishadi: 1) ilk, "Suqrotcha" dialoglar; 2) Platonning yetuk doktrinasi aks ettiruvchi dialoglar (Davlat shunga kiradi) va 3) so'nggi davrdagi dialoglari, qonunlar shularga mansubdir.

Arastu hayoti va ijodi. Antik psixologiyaning eng yuqori cho'qqisi Arastuning ruh haqidagi mashhur ta'limoti hisoblanadi. Mashhur faylasuf Gegel aytganidek, "Biz psixologiyada ega bo'lgan yaxshi narsalar-bu Arastudan olgan narsalarimizdir. Arastu "O'dush" ya'ni "Jon haqida" nomli traktida ruh muammosini sistemali o'rganishga bag'ishlangan o'z g'oyalari yoritib beradi. Arastu 17 yoshida Platonga shogird bo'lib tushgan. Ammo Platonning qarashlari yo'lidan bormadi. Arastuga ko'ra, ruh organik tananing shakli. Bu tanani Arastu quyidagi metafora bilan tushuntirdi, "Agar ko'z alohida tirik mavjudot bo'lsa, ko'rish qobiliyati uning ruhi bo'lar edi. Ko'rish qobiliyatini yo'qotgan ko'z aslida ko'z bo'lmaydi, u faqatgina ko'z degan nomni saqlab qoladi, xolos. Bunday nomni chizilgan yoki biror narsadan yasalgan ko'zga ham berish mumkin. Tiriklik ruhsiz bo'lmaydi ruh tanani tirik qiladi. Tananing barcha xususiyatlari o'sish, nafas olish, fikrlash asosida ruh turadi. Boshqacha aytganda, tana va boshqa organlar ruh xizmatidagi quroldir. "Tana ruh uchun mavjuddir", deb yozadi. Arastu ruhi tanadan ajratib bo'lmaydi" degan qat'iy xulosaga keldi. Arastu barcha ruhning xarakter va xususiyatlarini "entelexiya" degan maxsus tushunchaga birlashtiradi. Ruh harakat qilmaydi, tana harakat qiladi, lekin bunday tana ruhli. Shu tariqa Arastu Platonning tana va ruh ajralishi, ruhning qismlarga bo'linishi haqidagi g'oyasini o'tkir tanqid qildi.

Arastu (Arastu) hayoti: Qadimiy Yunon faylasufi Arastu Frakiyaning Stagira shahrida tug'ilgan. Shu tufayli ba'zan Arastuni Stagirit deb ham atashadi.

Arastuning otasi Nikomax Makedoniya hukmdori Amint II ning shaxsiy tabibi bo'lgan. Arastu Makedoniyaning bo'lg'usi hukmdori Filipp bilan bolaligidanoq birga o'ynab katta bo'lgan. U 17 yoshidan 37 yoshigacha (367-347) yillar faylasuf Aftoturning Akademiyasida tahsil olgan.

Miloddan avvalgi 343 yildan boshlab Arastu Iskandar Maqduniy (Aleksandr Makedonskiy)ga murabbiylik qila boshlaydi. Iskandar Maqduniy hukmdorlik taxtiga o'tirgach, o'z ustozini va do'stiga atab haykal barpo etadi. Bu haykalning poyida shunday yozuvlar bor edi: "Iskandar ushbu yodgorlikni Nikomaxning o'g'li, buyuk donishmand va avliyo Arastu xotirasiga o'rnatdi".

Sharq asotirlarida yozilishicha, bir kuni Iskandar Zulqarnayndan so'radilar:

- Ne sababdan ustozing Arastuni otang Sulton Faylaqus (Filipp)dan ham a'lo ko'rasan?

Shoh Iskandar shunday javob qaytaradi:

- O'tam mening jismimni tarbiyalab, osmondan yerga olib tushdi. Ustozim Arastu esa mening ruhimni tarbiya qilib, yerdan osmon qadar yuksaltirdi.

Arastu peshonasiga sochini tushirib, kalta soqol qo'yib yurgan. Zamondoshlarining guvohlik berishicha, lablari chekidagi doimiy kinoyali tabassum natijasida paydo bo'lgan ajinlar Arastu o'zini faylasuf Aftoturning shogirdi, deb bilishidan darak berardi. Arastu Yunon ilm fani qo'lga kiritgan bilimlarni egallash borasida Aftoturni hatto shoh Iskandardan ham ustun qo'ygan.

Miloddan avvalgi 336 yilda Arastu Afina shahrida o'zining xususiy maktabini ochdi. Bu ilmgoh kurash maktablari qatorida va Afinaning shimoliy darvozasiidagi Likey maydonlariga tutash yerda joylashgandi.

Arastuni hayajonga soluvchi muammolar favqulodda qiziqarli va teran edi. Masalan: inson eng avvalo o'zining sevishi kerakmi yo boshqanini, degan savol uni ko'p o'yantirardi. O'zini ko'proq sevgan odamni xudbinlikda ayblaydilar. Boshqa tomondan olib qaratganda esa, inson avvalo o'zining eng yaqin do'sti bo'lgan kimsani ko'proq qadrlashi va sevishi lozim, deyiladi. Vaholanki, har bir odamning o'zidan o'zga

sadoqatli do'sti bormi dunyoda? Demak inson avvalo o'zini hurmat qilishi va sevishi lozim, deb fikr yuritadi Arastu.

Agar faylasuf Zenon Eleyfskiy Arastuga zamondosh bo'lganida shu so'zlari uchun unga ta'zim qilishi turgan gap edi.

Arastu havas qilardi darajada o'tkir zehn sohibi bo'lgan.

U 445270 satrdan iborat 28 ta kitob yozgan. Faylasufning "Metodika", "Metafizika", "Jon haqida", "Poetika", "Osmon haqida", "Fizika", "Ritorika", "Sevgi haqida", "Uyqu va bedorlik haqida" asarlari shu kitoblar sirasiga kiradi.

Yoqub Ibn Ishoq al-Kindiy psixologik qarashlari

Birinchi arab faylasufi **Yoqub Ibn Ishoq al-Kindiy** (800-879) dir. Al-Kindiy asli arablarning Yamanda yashaydigan Kinda degan qabilasidan chiqqan bo'lib, uning taxallusi ham shu qabilaning nomidan olingandir. Al-Kindiyning nomi aslida Abu Yusuf Yoqub Ibn Ishoqdir. Al-Kindiy dastlab boshlang'ich ta'limni Kufadan olib, so'ng Basraga boradi va u yerda olimlar qo'liga o'qiy boshlaydi. Al-Kindiy Basrada o'ziga zarur, deb bilgan bilim sohalarini egallab, so'ng yana o'z bilimini oshirish maqsadida Bag'dodga kelib, dastlab fors, yunon falsafasini o'rganishga kirishadi. Lekin bu davrda yunon falsafasiga oid ko'p kitoblar arab tiliga hali tarjima qilmagan edi. Shu sababli u qadimgi yunon falsafasini o'qish maqsadida yunon tilini o'rganishga kirishadi va tez orada bu sohada nihoyatda katta muvaffaqiyat qozonadi. Al-Kindiy yunon tilini bilib olishi asosida qadimgi yunon faylasuflarining asarlarini o'rganish bilan cheklamay, ularning bir nechtasini arab tiliga tarjima ham qiladi. U o'zining ilmga chinakam berilganligi tufayli tez orada bilimdon kishilar orasida hurmat-e'tiborga sazovor bo'lib, uning nomi shahar amaldorlari va olimlari doirasida tez-tez tilga olinadigan bo'ladi, bundan xabar topgan xalifa Al-Ma'mun uni "Baytul hikma" ("Donolar uyi") akademiyasiga jalb qiladi. Al-Kindiy bu yerda yirik tarjimon va olim Xusayn Ibn Ishoq bilan tanishib, uning qo'liga tarjima ilmini o'rganadi, arab tiliga yunon tilidan tarjima qilish san'atini egallab, tez orada kuchli tarjimonlarning biri bo'lib qoladi. Natijada, u Aristotelning "Metafizika", Ptolomeyning "Geografiya", Yevklidning "Elementlar" kitoblarini yunon tilidan arab tiliga tarjima qiladi. Shu bilan birga, Al-

Kindiy Aristotelning "Kategoriya", "Ikkinchi analitika", "Organon" asarlariga, Ptolomeyning "Almagest" asariga, Evklidning "Elementlar" kitoblariga sharhlar yozadi. Ayniqsa Al-Kindiyning arab falsafasida sharq aristotelchiligidan paydo bo'lishdagi roli g'oyat kattadir. U Aristotel falsafasini juda yaxshi bilgan va hatto uning ba'zi bir g'oyalariга taqqidly ham yondoshgan. U Aristotelning 10 ta kategoriyasi o'rniga o'zining 5 ta prasubstansiyasini (materiya, shakl, harakat, makon va zamoni) ilgari surgan. Uning nuqtai nazaricha, tabiatdagi barcha narsalar materiyadan tashkil topgan. Materiya esa to'rt unsur: olov, suv, havo va tuproqdan iboratdir. Materiya doimiy harakatdadir, harakat esa narsalarning bir turdan ikkinchi turga o'tishidan iboratdir. Bu o'z navbatida o'zgarish demakdir. Al-Kindiy harakatni olti turga bo'ladi: 1) paydo bo'lish; 2) yo'q bo'lish; 3) uzayish; 4) qisqarish; 5) o'zgarish va nihoyat; 6) siljish. Har qanday harakat esa ma'lum bir vaqt ichida sodir bo'ladi. Vaqt harakatning sekin yoki tezligidan iborat bo'lib, u o'tgan zamon bilan kelgusi zamoni bog'laydi. Materiya shakliga ham ega, faqat shakli tufvut tufayli u yoki bu narsalar boshqa narsalardan farq qiladi. Al-Kindiy borliqning makon atributini ham e'tirof etadi. Makon, deb u jami o'z ichiga oladigan, jismdan tashqaridagi sathga aytamiz, deydi. Makon bilan uni to'ldirib turadigan narsa bir-biriga bog'liq, deydi u. Agar makon bo'lsa, uni to'ldiruvchi biron narsa bo'lishi kerak va aksincha, agar makonni to'ldirib turuvchi narsa bo'lsa, albatta, makon bo'lishi kerak.

Ar-Roziy psixologik qarashlari

Ar-Roziy (864-925)ning to'liq ismi sharifi Abu Bakr Muhammad Ibn Zakariyo ar-Roziydir. U eronlik bo'lib, Ray shahrida dunyoga keladi. Roziy yoshligidan arab va qadimgi yunon tillarini o'rganadi, Ray va Bag'dod shaharlarida o'qiydi. U ayniqsa, tibbiyot, kimyo, botanika, astronomiya, matematika, mantiq va falsafaga oid ilmlarni chuqur egallab, Sharqning buyuk ensiklopedist olimi, adib va mutafakkiri bo'lib yetiladi. Roziy keyinchalik Ray va Bag'dod shifoxonalarini boshqaradi. Bu paytda u O'rta Osiyo, jumladan, Buxoro ilm ahllari bilan ilmiy aloqada ham bo'ladi. Roziy o'z davrining Galeni (Jolinusi) deb tanilib, Yevropada uning nomi lotincha Razes deb ataladi. U inson bilimlarining uch sohasiga: tibbiyotga, kimyoga va falsafaga juda katta hissa qo'shadi.

Roziy tabobatga, kimyoga, falsafaga, mantiqqa, etikaga, ilohiyotga, astronomiyaga, fizikaga oid 184 ta asar qoldiradi, shulardan bizgacha faqat 61 tasi yetib keladi (ulardan 36 tasi tibbiyotga, 4 tasi kimyoga oid).

Roziyning falsafiy qarashlari Eron, Turon, arab, Hind, Xitoy falsafiy sistemalari hamda qadimgi yunon falsafiy ta'limotlari asosida shakllanadi. Uning dunyog qarashida materialistik tendensiyalar ustun o'rinda oladi. Roziyning ilmiy tadqiqotlari tajriba va eksperimentlarga asoslangan o'z davri dogmatik qarashlaridan holi, tabiatshunoslikning falsafiy muammolariga ko'proq oiddir. Shu bilan birga, u o'z davrida o'zining original falsafiy qarashlari bilan zamondoshlaridan ancha ilgari ketib, qator ilg'or falsafiy g'oyalarni olg'a suradi.

Roziy o'z dunyog qarashida hukmron mafkura-islom ortodoksai ta'limotini inkor qilibgina qolmay, balki Aristotel va uning izidan borgan o'z o'limishdoshlari Al-Kindiy, Ravandiy va shu kabilarga nisbatan butunlay boshqacha yo'l tutdi. Uning falsafiy ta'limoti bo'yicha, real dunyo beshta azaliy boshlang'ichning bir-biriga qo'shilishidan tashkil topgan. Bu beshta azaliy boshlang'ich: materiya (xayulo), makon, zamon, jon (an-nafas) va xudo (borib)dan iboratdir. Roziy bunda xudoni azaliy boshlang'ich sabablardan faqat biri, deb biladi, u dunyoning vujudga kelishida boshqa azaliy boshlang'ich sabablar qanday rol o'ynasa, xudo ham shunday rol o'ynadi, deb hisoblagan. Shu sababli u xudoni dunyoni yaratuvchi emas, balki boshqartuvchi kuch, deb tasavvur qiladi. Ko'rinish turibdiki, Roziy xudoni butunlay inkor etuvchilar jumlasiga kirmaydi. U shu bilan birga, materiyaning abadiyligi, uning makon va zamonda cheksizligi, dunyo hech kim tomonidan yaratilmaganligi, harakat esa narsalarning ajralmas xususiyati, harakatning manbai narsalarning o'z ichida, deb biladi. Ar-Roziy materiyani olamning asosiy negizi, deydi. U o'zining materiya haqidagi ta'limotida Demokrit atomistik nazariyasiga asoslangan holda materiyani "bo'linmas zarrachalar" ("ajzou loyata jazza") dan iborat, deb tushunadi. Bu zarrachalarning bo'shliq (xolo) zarrachalari bilan turlicha birikishi natijasida to'rtta unsur: suv, tuproq, havo va olov paydo bo'ladi. Dunyodagi barcha predmetlar va hodisalar shu unsurlarning turlicha miqdorda o'zaro qo'shilishidan tashkil topadi, deydi u. Bular shuni ko'rsatadiki, Roziy o'zining dunyoning tuzilishi

haqidagi ta'limotida ma'lum darajada qadimgi yunon faylasuflarining atomistik qarashlariga suyanagan. Uning bu ta'limotiga ko'ra atomlar massa va og'irlikka ega bo'lgan abadiy moddiy narsalar. Bu moddiy narsalardan moddiy dunyo tashkil topadi. Roziy bunda moddiy dunyoning, tabiatdagi jismlarning asoslari va tuzilishlari haqida gapirib, ular ikki narsadan: materiya va shakldan iborat, lekin materiya mohiyati jihatdan shakldan ustun turadi, deydi. U bunda o'z davri falsafasida qabul qilingan terminlardan foydalanib, materiyani javhar (substansiya), shaklni esa oraz (aksidensiya), deb hisoblaydi. Roziy inson aql-idrokining qudratiga yuqori baho berib, insonni tabiatdagi predmet va hodisalarning mohiyatini bilishda benihoya qudratga ega, deb ta'kidlaydi. Uning falsafiy ta'limoti bo'yicha, inson o'zining aql va tafakkur qobiliyati bilan butun hayvonot dunyosidan farq qiladi. Inson dunyo hodisalarini bilishda o'z sezgi va idrok ko'rsatmalariga tayanishi va aqliy qobiliyatiga ishonishi lozim. Shundan kelib chiqqan holda, u har xil payg'ambarlar va din mutassiblari tomonidan qilingan va qilinadigan mo'jizalarga, ko'rsatiladigan karomatlarga ishonmaslikni aytadi. Roziy, inson-idrokining qudrati va kuchiga, uning bilish qobiliyatiga ishongan holda, kishilarni ilm-fan va ma'rifatni egallashga chaqiradi, u insonlarning baxtli hayotga erishishi ularning ilm-fanni egallashi orqali ro'yobga chiqadi, deb tushuntiradi. Bizning uchun eng sharafli bo'lgan narsa, deydi u, - faqat ilmoniy lazzatlarga intilish emas, balki ilm va ma'rifat o'rnatish va haqiqatga erishishdir. Uning falsafiy ta'limoticha, inson hayotining mohiyati baxtli turmushga erishishdir. Shuning uchun har bir kishi baxtli hayot uchun kurashishi kerak. Bu kurash ikki yo'ldan iborat. Birinchisi: hayotning hamma moddiy ne'matlaridan foydalangan holda, ijtimoiy hayotda faol ishtirok etish; ikkinchisi, eng oliy axloq iqtisodiy yetuklikka erishishdir. Bunga erishish insonning o'ziga bog'liq. Inson o'z taqdirini, o'z hayotini o'zi yaratadi. Eng baxtli kishi insonlarga eng ko'p foyda keltirgan kishidir. U o'zining "Kitob tibbi ar-ruhoniyy" risolasida insonlarning eng oliy axloqiy-iqtisodiy yetuklikka erishish yo'llari haqida fikr yuritib, bu yo'lida uchraydigan to'siqlar, kishidagi bo'lgidigan kamchiliklar va ularni yengib o'tish yo'llarini ham ko'rsatib beradi. Uningcha, eng oliy ahloqiy-iqtisodiy yetuklikka erishgan odam, ya'ni

haqiqatdan, eng mu'tabar faylasuflar intilgan hol qisqacha shundan iborat: kishilar bir-biriga nisbatan adolati munosabatta bo'lishi, bir-birini ochiq ko'ngillik va xushmuomalalik, rahmdillik bilan qabul qilishi, yordam qilishi, kishilarga nisbatan yaxshi munosabatta bo'lish, baxt va saodatga intilishidir.

Abu Nasr Ibn Muhammad al-Forobiy (870-950) qarashlari

O'rta asrlar Markaziy Osiyo xalqlari falsafiy fikrining rivojlanishida, ayniqsa, Abu Nasr Ibn Muhammad al-Forobiy (870-950) faxrlari o'rnatiladi. U Sirdaryo bo'yidagi Forob qishlog'ida tug'iladi va dastlabki bilimni Shosh, Samarqand va Buxoroda oladi. So'ngra Forobiy o'z bilimni davom ettirish uchun Bag'dodga boradi. Natijada, u o'z davrining yirik olimi va buyuk faylasufi bo'lib yetishadi. Forobiy Bag'dodda yashab ijod qiladi, umrining so'ngi yillarini Xalab va Damashqda o'tkazib, shu yerda vafot etadi.

Al-Forobiy 160 dan ortiq asarlar yozgan bo'lib, bizga ularning bir qismigina yetib kelgan. U yaratgan asarlarni ularning xarakteriga qarab ikki guruhga ajratish mumkin: a) qadimgi yunon tabiatshunos olimlari va faylasuflari ilmiy metosini o'rganish, tarjima qilish va sharhlashga oid asarlar. Bular dan Aristotelning "Kategoriyalar", "Ikkinchi analitika", "Topika", "Poetika", "Ritorika" "Sofistika" va shu kabi asarlariga yozilgan sharhlarni keltirish mumkin; b) O'rta asr fanining tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-siyosiy va falsafiy masalalariga oid risolalar. Bular dan: "Iksso-al-ulum", "Hikmat asoslari", Aristotel "Mantiqning talqinlari", "Katta musiqqa kitobi", "Assiyosat al-madaniy", "Mantiqqa kirish", "Vakuum haqida", "Fozil odamlar shahri" va shular kabilaridir.

Forobiy falsafiy qarashlarining asosini uning dunyosining tuzilishi haqidagi panteistik ta'limot tashkil qiladi. Bu ta'limotga ko'ra, butun mavjudot-borliq emanatsiya asosida yagona boshlang'ichdan bosqichma-bosqich vujudga kelgan. Bu olita bosqichdan iborat bo'lish, ular o'zaro sababiyat orqali bog'langan. Bunday birinchi bosqich-birinchi sabab – bu "vujudi vojib" – o'z-o'zidan zaruriy mavjud bo'lgan yagona Olloh (as-sabab al-avval); ikkinchi bosqich-bu birinchi "vujudi mumkin" bo'lib, ular osmon jismlari, ikkinchi sababdir (as-sabab as-soniy); uchinchi bosqich-bu ikkinchi "vujudi mumkin", ya'ni faol aql (al-aql al faol);

to'rtinchi bosqich - to'rtinchi sabab-bu tirik mavjudotlarga xos jonxir (an-nufus), ya'ni uchinchi "vujudi mumkin"dir; beshinchi bosqich-beshinchi sabab-bu narsa va hodisalarning ko'rinishi, ya'ni shakli (as-surat)dir; ya'ni to'rtinchi "vujudgi mumkin"dir; nihoyat, oltinchi bosqich-oltinchi sabab-bu narsa va hodisalarning jismi, tanasi, ya'ni moddadir, bu beshinchi "vujudi mumkin"dir. Bu bosqichlar bir-birlari bilan sababiy bog'langandir.

Borliqning Forobiy tomonidan bunday talqin qilinishi o'sha davrda tabiiy-ilmiy g'oyalarning yanada rivojlanishiga keng yo'l ochadi. Uning talqinidagi to'rtinchi, beshinchi va oltinchi bosqichlar osmon va yer sathidagi jismlar moddiylik xossasiga ega bo'lib ular ham 6 turga bo'linadi: to'rt element osmon jismlari, mineralar, o'simliklar, aqlsiz hayvonlar va aqli hayvonlar. Forobiyning borliq haqidagi bu ta'limotida shakl va mazmunning munosabati haqida u shaklni narsalarning qiyofasi, tuzilishi va shu kabi miqdoriy aniqlovchilarning yaxlit ko'rinishi, deb; moddani esa narsalarni tashkil qiluvchi mohiyat, asos, deb tasavvur qiladi.

Forobiy Xudo bilan borliqni bir butunlik sifatida olib, ulardan sabab-oqibat shaklida boshqa barcha narsalarni keltirib chiqaradi. Uningcha, xudo yakka-yagona bo'lib, u na massaga, na nasabga, na ta'rifga ega bo'lmagan zaruriy, o'z-o'zicha mavjud "vujudi zarurdir", boshqa barcha bosqichlarning, xususan, moddaning ham sababidir. "U shu ma'noda barcha narsalar mavjudligining sababini-deb yozadi Forobiy, -u ularga abadiy mavjudlik kasb etadi va ularni no mavjudlik solib etadi".

Forobiyning fikricha, oltinchi bosqich modda ko'plab belgi va xususiyatlarga ega, ya'ni u sifat va miqdorga, substansiya va aksidentiyaga, imkoniyat va voqelikka, zaruriyat va tasodifga, harakat, mamon va zimonga ega. Uning ta'kidlashicha: "hamma narsalar uchun umumiy jism-olamdir, olandan tashqarida hech narsa yo'q". Jism bo'lmalik hislati mavjud hamma narsalarning xususiyatidir.

Forobiy inson, uning bilishi, ilm-fan va aql haqida ham o'zining falsafiy qarashlarini ilgari suradi. Garchi u insonni "aqli hayvon" desa ham aqli inson haqida shunday yozadi: "Aqli deb shunday kishilarga aytiladiki, ular faizliatli, o'tkir mulohazali, foydali ishlarga berilgan, zarur

narsalarni kashf va ixtiro etishga zo'r iste'dodga ega, (ular) yomon ishlardan o'zini chekga olib yuradilar. Bunday kishilarni oqil, deydilar. Yomon ishlarni o'yab topish uchun zehn-idrokka ega bo'lganlarni aqlli, deb bo'lmaydi, ularni ayyor, (mutaham), aldoqchi, degan nomlar bilan atamoq lozim".

Forobiy, borliqni insonning bila olishini qayd qilib, insonning bilishini, uning ruhiy qobiliyatlarini inson miyasi boshqaradi, barcha ruhiy "quvvatlar", jumladan bilish qobiliyati ham unga bog'liq, deydi. U o'zining "Ilm va san'atning fazilatlari" risolasida insonning tabiatni bilishi cheksizligini, bilim bilmaslikdan bilishga, sababiyatni bilishdan oqibatni bilishga, aksidensiya (al-ora)lardan, ya'ni sifatlardan substansiyani-mohiyat (javhar)ni bilishga qarab borishini, ilmning borgan sari ortib, chuqurlashib borishni aytadi.

Forobiy inson bilishi jarayonini ikki bosqichga bo'lib, bu bosqichlarning o'zaro bog'liqligini, aqliy bilim hissiy bilishsiz yuzaga kelmasligini alohida ta'kidlaydi. U inson bilish jarayonining bu bosqichlarini insondagi "tashqi quvvat" va "ichki quvvat"lar bilan izohlaydi. "Tashqi quvvatlar" bevosita tashqi ta'sirlar orqali sezgi a'zolarida vujudga keladigan sezgilardir. Ular 5 turli: teri-badan sezgisi, ta'm bilish sezgisi, hid bilish sezgisi, eshitish sezgisi, ko'rish sezgisi. Bularning hammasini Forobiy hissiy bilish ("quvvat hissiya"), deb qaraydi. "Ichki quvvatga" esa u esda olib qolish (xotira), hayol (tasavvur), his-tuyg'u nutq (fikrlash) "quvvatlari"ni kiritadi. "Ichki quvvat" deganda u insonning aqliy bilish bosqichini tushunadi. Uningcha, ilmiy egallash shu "quvvatlar" orqali amalga oshadi.

Forobiy "Aql ma'nolari haqida" risolasida aql muammosini chuqur tahlil qilib, bu haqida aql, bir tomondan, ruhiy jarayon, ikkinchi tomondan, tashqi ta'sir, ya'ni ta'lim-tarbiyaning natijasi, deydi. Uning fikricha, aql faqat insoningagina xos bo'lgan ruhiy kuch bilan bog'liq qobiliyat, insonni hayvondan ajratuvchi asosiy omildir. Forobiy o'z bilish nazariyasida Platonning g'oyalar dunyosi, g'oyalarning tug'ma bo'lishi haqidagi ta'limotga qarama-qarshi, g'oyalarning, tushunchalarning borliqdan, reallikdan olinganini, masalan, matematik tushunchalar: nuqta, chiziq, doira va sah kabi geometrik tushunchalar real mavjud

narsalarning inson miyasidagi fikri in'ikoslari ekanligini aytadi. Forobiyniing ijtimoiy-falsafiy qarashlari ham muhim ahamiyatga ega. U o'rta asrlarda birinchi bo'lib, jamiyatning kelib chiqishi, uning maqsad va vazifalari haqida izchil talimot yaratdi. Forobiyniing bu ta'limoti uning "Fozil shahar aholisining maslagi", "Davlat saodatga erishuv yo'llari haqida risola" asarlarida o'zining yorqin ifodasini topgan. U "Fozil shahar aholisining maslagi" risolasida shunday yozadi: "Har bir inson tabiatan shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishmoq uchun ko'p narsalarga muxtoj bo'ladi, u bir o'zi bunday narsalarni qo'lga kiritib olmaydi, ularga ega bo'lish uchun insonlar jamoasiga ehtiyoj tug'iladi. Bunday jamoa a'zolarining faoliyati bir butun holda har biriga yashash va yetuklikka erishuv uchun zarur bo'lgan narsalarni yetkazib beradi. Shuning uchun insonlar ko'paydilar va yerning aholi yashaydigan qismini o'rmasdilar, natijada, inson jamoasi vujudga keldi". Forobiy o'z davridayoq buyuk faylasuf, Sharq mutafakkirlari orasida Aristoteldan keyingi "Ikkinchi muallim" degan nomga sazovor bo'lgan qarashlari biziing mustaqillik sharoitimizda ham muhim ahamiyatga ega.

O'rta asr Sharqining, xususan, Markaziy Osiyo ilk uyg'onish davrining qomusiy olimlaridan yana biri Abu Rayxon Muhammad Ibn Ahmad Beruniy (973-1048)dir. U qadimiy Xorazmning poytaxti bo'lgan Koi shahrida tug'ilib o'sadi va shu yerda muvaffaqiyat bilan bilim oladi. U ona tilidan tashqari, arab, sug'd, fors, suryoniy, yunon, qadimiy yahudiy tillarini, keyinroq sanskrit va hind tillarini o'rganadi. Beruniy o'z davridagi deyarli hamma ilm sohalarini egallaydi va ularga oid o'zi ham ko'plab asarlar yozadi. Natijada, u o'zidan keyingi avlodlarga katta va boy ilmiy meros - 160 dan ortiq asarlar, tarjimalar, yozishmalar qoldiradi. Beruniy fikricha, xudo va boshlang'ich modda, ya'ni materiyadan boshqa hech narsa bo'lmagan. Borliq abadiy, u o'zgarish va taraqqiyotdadir. Materiya muayyanlik libosiga burkanadi, u faoldir, harakat tamomila materiyaga tegishli, u ruhni modda bilan bog'laydi va uni turli shakllarda kezib yurishga majbur etadi. Beruniyning ijtimoiy-siyosiy qarashlari insonparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan. U insonni eng sharaflı borliq sifatida tushuntiradi. Inson faqat o'zi uchun yashamasligi, insonlar bir-birlariga yordam berishlari kerakligini ta'kidlaydi. Uningcha, insonlar

o'rtasidagi tafovut ko'proq tashqi jihatdan mavjud bo'lib, ular ichki tuzilishi va tashkil topishi jihatdan bir umumiylikka ega. Lekin inson maymunga o'xshasa ham, ular o'rtasida tub farqlar mavjud. U "Hindiston" asarida insonlarda tillarning turlicha ekanligi to'g'risida to'xtalar ekan: "Tillarning turlicha bo'lishiga sabab-odamlarning guruhlariga ajralib ketishi, bir-birlaridan uzoqda yashashlaridir", deydi

*Abu Ali Ibn Sino*ning psixologik qarashlari

IX-XII asrlar musulmon Sharqi, xususan Markaziy Osiyo xalqlari tabiiy-ilmiy va ijtimoiy-falsafiy fikrlarining rivojiga o'zining buyuk hissasini qo'shgan qomusiy olimlardan yana biri Abu Ali Husayn Ibn Abdullloh Ibn Sino (980-1037)dir.

Abu Ali Ibn Sino Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ilib, so'ng Buxoroda o'qib ulg'ayadi. Bu yerda u turli ustozlardan ta'lim olib, o'z davri ilmlari: matematika, mantiq, astronomiya, huquqshunoslik, fizika, kimyo, falsafa kabi dunyoviy ilmlarni chuqur o'rganadi. Ayniqsa, u tibbiyot ilmini kuchli va zo'r qiziqish bilan egallaydi. Tabobat saboqlari uning uchun shu qadar kuchli ta'sir qiladiki, u 16 yoshga kirganda bu soha ilmlarni nazariy o'zlashtirish bilan cheklamay, balki amaliy tibbiyot bilan shug'ullanib, tabiblik ham qila boshlaydi. Abu Ali Ibn Sino 18 yoshga to'lganda juda ko'p ilm sohalarini egallagan bo'ladi. U shu davrdan boshlab o'zi ham bu sohalariga oid asarlar yaratib boshlaydi.

Abu Ali Ibn Sino o'z davrining barcha ilg'or ta'limolarini, xususan, qadimgi Hind, Yunon, Turon, nihoyat, O'rta asr arab, Uyg'onish davri Markaziy Osiyo ilmiy merosi bilan chuqur tanishadi, ularni o'z dunyog'arashida umumlashtiradi. U o'zidan oldin o'tgan Sharq olimlari, valandoshlari: al-Xorazmiy, al-Kindiy, ar-Roziy, Forobiy asarlari bilan birga, yunon olimlari: Galen, Gippokrat, Yevklid, Arximed, Pifagor, Porfiri, Platon, Aristotel asarlarini ham chuqur o'rganadi. Ayniqsa, Forobiyning asarlari uning falsafiy va ijtimoiy qarashlariga katta ta'sir ko'rsatadi. Ibn Sino barcha yetib kelgan asarlari orasida 5 tomondan iborat "Al-Qonun fit tib" ("Tib qonunlari") asari, 18 tomondan iborat mantiq, fizika, matematika va metafizika (Falsafa)ni to'liq o'z ichiga olgan "Kitob ash-Shifo", "Kitob an-najot", shuningdek 20 tomlik "Kitob al-Insof" ("Insof kitobi"), "Donishnoma" asarlarini alohida ko'rsatib

o'tish mumkin. Ibn Sino insonni tana va jondan tashkil topadi, deydi. Miya esa jonni boshqaruvchi markazdir. Uning fikricha, hasharotlar, o'simliklar, hayvonlar va insonlar qandaydir ichki kuch - jon ("an-nafis")ga egadir. Inson joni bunda eng oliy va yetuk jondir. Shuning uchun inson fikrlash hislatiga mavhum tushunchalarni o'zlashtirish, bilish mavjudotning mohiyatini tushunish, maqsadli faoliyatlarni amalga oshirish qobiliyatiga egadir. Inson aqli jonning oliy darajadagi ifodasidir. Inson mavjudot mohiyatini bilishi uning tafakkurining dunyoviy aql bilan qo'shilishi asosida vujudga keladi.

Abu Rayhon Beruniyning psixologik qarashlari

Abu Rayhon Beruniy (973-1043) ruh va ruhiyat masalalariga qiziqish bilan qaraydi. Buning sababi bor albatta, chunki olim o'zidan oldin o'tgan Yunon, Rim, Sharq olimlari, jumladan, M.Xorazmiy, Forobiy va boshqa mutafakkirlarining asarlarini qunt bilan o'rgangan va ruhiyatga doir qarashlarning ahamiyatini tushunib yetgan. Qolaversa, insonni o'qitishda va tarbiyalashda inson ruhiyatini bilish zarurligini anglagan. Bulardan tashqari insonlar bilan o'zaro munosabatlarda ruhiy jarayonlarni bilish lozim ekanligini yaxshi tushungan.

Beruniy ruhiy jarayonlarni barcha hayvonlarga va insonlarga xos deb bildi. Hayvon ruhiyati ongsiz xarakterda, insonda esa ongli, inson mantiqiy fikrlashga, mantiqiy xulosalar chiqarishga qodir, insonda faol nerv xizmatlari mavjud deb ko'rsatadi.

Beruniy ruhiyat qarashlarini ruh olimi sifatida emas, balki yirik faylasuf sifatida talqin etgan. Uning "Hindiston", "Mineralogiya" kabi kitob va risolalarida o'zining ruh haqidagi qarashlari, ruhiyatning ba'zi muhim masalalarini bilish va tafakkur jarayonlari haqida juda ko'p, g'oyat qimmatli fikr-mulohazalar mavjud.

Olim ruhiyat masalalarini alohida to'plab yozgan emas, bu masalalar uning asarlarida sochma holda uchraydi. Olim insondagi ruhiy jarayonlarni, avvalo, tabiatda oliy mavjudot-insonning bilish jarayonini, inson bilimlarini boyitish, ma'rifati bo'lishidagi roli jihatidan o'rganishga va talqin etishga harakat qildi. Shu sababli uning yuqorida keltirilgan asarlarida sezgilar va aqliy bilish, o'zini tuta bilish, xotira,

tasavvur, diqqat, idrok va qobiliyat kabi shaxsiy xislatlarni olamni bilish jarayonlari bilan bog'liq holda ko'rsatadi.

Beruniy insonning barcha mavjudotlardan ustunligi uning tafakkuri orqali ekanligini izohlaydi. Shuning uchun ham yerdagi barcha jonzodlar unga bo'ysunadilar, aks holda inson eng kichik hayvondan ham o'jiz bo'lar edi.

Beruniy fikricha, inson tafakkurining qudrati shundaki, uning yordamida voqea va hodisalarni bir-biriga solishtirish, tahlil qilish orqali rostni yolg'ondan, adolatni adolatsizlikdan, yaxshini yomondan, haqiqatni esa nohaqlikdan ajratishi mumkin. Bu psixologiya fanini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini isbotlaydi.

Beruniy inson xotirasini "tangerining tuhfasi" deb ta'kidlagan. Xotirasi kuchsiz kishilarda, uni tirishqoqlik va ko'p shug'ullanish bilan mustahkamlash mumkin degan g'oyani ilgari suradi.

Beruniy inson ruhiyati haqida so'z yuritarkan, uning bir-biriga aks ta'sir ko'rsatadigan qismlardan iborat tanaga ega ekanini, bu qismlar bo'ysunuvchi kuch sifatida birlashganini, ruh esa ko'p hollarda tana haroratiga tobe bo'lishini va shu sababli unda xilma-xil holat vujudga kelishini aytadi.

Abu Hamid Muhammad al G'azzoliy (1058-1111) Faylasuf al G'azzoliy Tus shahrida tug'ilib o'sdi.

Juda yoshlik chog'idanoq olimlik pog'onasiga ko'tarildi. 1091 yildan boshlab u Bog'doddagi mashhur Nizomiy madrasasida talabalarga falsafa va ilohiyot ilmidan saboq berdi. U 34 yoshida kuchli ruhiy inqirozni boshidan kechirdi. Shundan so'ng haqiqatni faylasuflar belgilagan yo'ldan topa olmasligini tushunib, mudarrislikni tashladi va mustaqil ravishda tasavvuf ilmini o'rganishga kirishdi. Oradan 11 yil o'tgach, imom G'azzoliy yana madrasaga qaytib, talabalarga tahsil bera boshlaydi. U butun umirini haqiqatni odamlarga tushuntirish va adashganlarni to'g'ri yo'lga qaytarishga bag'ishladi.

G'azzoliyning falsafa, tasavvuf ilmiga oid asarlari juda yorqin, ravon va tushunarli uslubda bitilgan. Quyida uning ana shunday asarlaridan ba'zilarini sanab o'tamiz: "Faylasuflarning maqsadlari",

"Faylasuflarning raddiyasi", "Din haqidagi fanning tug'ilishi", "Olam javoni" va hokozo.

Tirik mavjudotlarning quyi darajadagi turlari, chumoli va chivinlarni ham faqat chumoli hamda chivinlargaina anglay oladi. Alfsuksi, faqat insongina o'zi haqida haqiqiy bilimga ega emas. Biz o'zimizni faqat sirdan – u yoki bu qilmishimiz va tashqi qiyofamiz orqali bilamiz. Ruhiiy mohiyatimizni bilishga urimmaymiz.

Uchta olam mavjuddir: ularning biri zo'hiriy, ikkinchisi botiniy olam bo'lsa, har ikkisinin orasidan yana bir olam – ruhiy olam o'rin olgan.

VIII asrda islomda turli yo'nalishlar paydo bo'ldi. Bulardan mutakallimlar, ularning psixik ta'limotiga ko'ra hissiy bilishning ahmiyatini, bilimlarimizning voqelikka muvofiq kelishini inkor etishdirlar. Ular nimaiki o'zlari uchun nomaqbul bo'lsa (hissiy bilish bilan bog'liq bo'lgan sezgi ma'lumotlari va bilimni inkor etish yordamida), hammasini inkor etadilar va ularga nimaiki tasdiqlash lozim bo'lsa, hamma tasavvur qilish mumkin bo'lgan narsaga yo'l qo'yish yordamida hammasiga yo'l qo'yish mumkin deb hisoblaydilar.

Abu Hamid G'azzoliy islom ilmlarning turli sohalarini dunyoviy ilmlarga qo'shib chuqur egalaydi. U bunda nimani o'rganasa, shu sohani to'ldirishga, rivojlantirishga harakat qilib, har bir o'rganagan narsasini islom tarozisiga qo'yib, o'lehab ko'rish asosida baholashga harakat qiladi. Oqibatda, o'zi shug'ullangan islomning turli sohalariga oid yuzdan ortiq asarlar yaratadi. U fiqh ilmiga oid "Bosir", "Vajid" va "Qosir" singari asarlar yozadi. Kalom ta'limotiga doir "Tavhidul A'qoid", "Ar-Risolat-ul-qudsiya", "Al-Iqtisodu fil e'tiqod", "Ijmoi-ul-Avvom an Ilm-ul-Kalom" kabi asarlar yozadi. G'azzoliy o'z asarlarida o'ziga xos bir islomiy falsafa bo'lgan kalom ilmini johil kishining o'qishidan hech bir foyda yo'q, bu ilm faqat iymonida shubhaga tushganlarni tuzatishga yaratydi, deb, uni din ulomlariga o'rganishni tavsiya etadi.

G'azzoliyning jahonga mashhur qilgan va dunyo tan olgan faylasuflar qatoriga qo'shgan asarlari – bular mu'taziliiylar, botiniiylar (ular ko'proq aqlga tayanganlar) ning yo'ldan ozgani va islomni zaiflashtirishlariga qarshi yozgan "Fadoix al-Botiniya", "Al-Qismo al-Mustaqil", "Hujjatul-Haq", "Mufasi-ul-Xilof" va "Ad-Diras al-Marg'um" kabi asarlardir.

Mutaziliylar ta'limotida muhim masalalardan biri - inson irodasining erkinligi to'g'risidagi masaladir. Inson o'z hatti-harakatlarida erkindir. Insonning erkin irodasi haqidagi fikr xudoning "oliy qudrati" to'g'risidagi diniy aqidalarga zid keladi. Oллоhning o'z yaratganlariga nisbatan majburiyati bilan almashirdilar. Mutaziliylar taqdirning avvaldan belgilab qo'yilganligi to'g'risidagi ta'limotni-tavakkul ta'limotini inkor etadilar.

So'fizm ta'limotida butun olam xudoning mujassamlanishidan boshqa narsa emas. Xudo hamma ko'rinadigan narsalarda mavjud. Narsalar esa o'z navbatida xudoda mavjud. Dunyo - ruh shaklida butun olamga tarqalgan xudo singari ya'gonadir. Inson esa ana shu ruhning bir qismi, ertami kechmi u bilan qo'shildi. Bu qo'shiliş xudoga yaqinlashishning asosiy bosqichi-shariat, taraqqiyot, ma'rifat va haqiqat olib keladi. So'fizmga ko'ra xudo bilan qo'shilişning o'zi-eng oliy rohat. So'fizm xudoga aql yordamida ishonish emas, balki unga ichki hissiyot orqali yaqinlashishga katta e'tibor beradi.

G'azzoliy asarlarida islom falsafasi nuqtai nazaridan kelib chiqib, kishilar haqiqatni tanishi, ya'ni Oллоhni tanishi kerakligini, ular his-tuyg'uda ham, aqliy bilimlarda ham adashishlarini isbotlaydi. U o'zining "Ixyo ulum-ud-din" asarida bilish kishining dilida mujassamdir, deydi. Dil esa, uningcha, ilohiy ne'mat, uni odiy qalb yoki yurak ma'nosida tushunmaslik kerak. Dilga esa jon ham, aql ham, nafs ham kiradi, ular jisman ham, ruhan ham birdir. Shuningdek, "Qur'on" va "Hadis"ning qaysi joyida "dil" so'zi kelsa, undan albatta narsalarni anglab, ularning mohiyatiga yetib olovchi inson ma'naviyati tushuniladi, deb yozadi. G'azzoliy o'zining asrlarida islom ilohiyoti tizimini ishlab chiqib, uni falsafiy jihatdan asoslab beradi. U islomning eng yirik nazariyotchisi hisoblanadi. G'azzoliy o'zining "Adashishdan qutqaruvchi" asarida Oliy tangriga-Oллоhga, payg'ambarga va oxiratga ishonish-islom diniga ishonishning asosidir, deydi. U Oллоhni inson aql orqali anglashi mumkin emas, uni kishi maxsus ruhiy... jismoniy (psixofizik) harakatar: siginish va ibodat orqali anglashi, bilib olishi mumkin, deydi. Uning fikricha, jon xudo (Oллоh) singari fazodan tashqarida, olam Oллоh tomonidan yaratilgan.

Ibn Rushd (1126-1198)ning falsafiy qarashlari

Asli nomi Adu'l-Valid Muhammad Ibn Ahmad (Yevropada Averroes deb yuritiladi) hozirgi Ispaniyaning Kordoba shahrida tug'ilib, Andalusi va Marokko shaharlarida yashab, ijod etadi hamda Marokkoda vafot etadi.

Ibn Rushd Aristotel qarashlarini davom ettirib, o'z falsafasida materializm elementlarini rivojlantirgan, shu asosda o'z shaxsiy falsafiy sistemasini yaratgan buyuk arab faylasufidir. U o'z qarashlarida xudoning mavjudligini e'tirof etsa-da, dunyoni, materiyani xudo yaratmagan, deydi. Ibn Rushd ta'lim berib aytadiki, dunyo, materiya boshlanishga ham, oxiriga ham ega emas. Materiya benihoya, abadiy va azaliy, deydi. Uning qarashicha, moddiy dunyoda faqat zaruriyat hukm suradi, xudo ham shu zaruriyatga bo'ysunadi.

Ibn Rushd ortodoksal islom-kalom ta'limoti ilgari suradigan: kishining o'lgandan keyin tirilishi, oxiratning mavjudligi, «u dunyo» to'g'risidagi qarashlarni butunlay rad qiladi. U insondagi jonni tana bilan chambarchas bog'liq, undan ajralmas, deydi. Uningcha, jon umuman olganda o'lmasdir, bir butun holda olganda, insoniyat ham o'lmasdir, uning umumiy aqli, ya'ni umumiy aql ham o'lmas va adabiydir. Inson aqli haqiqatni bilishga qodir.

Ibn Rushd o'z davri uchun progressiv bo'lgan «ikki xil haqiqat» to'g'risidagi ta'limotni yaratadi. Bu ta'limotda aytilishicha, ilmiy-falsafiy fikr erishgan haqiqat diniy ta'limotlarda mavjud haqiqatlarga mos kelmasligi mumkin. Uning bu fikri o'z navbatida fanni va falsafani dinning, ilohiyotning iskanjarsidan, dindorlar tazyiqidan ozod qilishda muhim rol o'ynaydi.

Ibn Rushd o'zining Abu Hamid Muhammad G'azzoliy asari-«Faylasuflarni rad etish» («Taxofut-ul-falosiya»)ga qarshi yozgan «Faylasuflarni rad etish» («Taxofut-ul-taxofut») asarida G'azzoliyning islom ortodoksal kalom ta'limotini qattiq tanqid qiladi. U kishi oliy kamolotga faqat zikru sano orqali emas, balki falsafiy bilimlarni egallash orqali erishadi, deb ta'lim beradi. Ibn Rushdning bu falsafiy ta'limoti O'rta asrdagi Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida, keyinchalik esa uyg'onish davri Yevropa mamlakatlarida falsafiy qarashlarning

rivojlanishida katta rol o'ynaydi. U O'rta asr hurfikrigining eng yirik namoyandalardan biri hisoblanadi.

Jaloliddin Rumiy (1207 - 1273)

Jaloliddin Rumiy Balx shahrida tug'ilib o'sdi. Uni ba'zan Jaloliddin Balxiy deb ham atashadi.

Rumiy she'riyatning barcha shakllarida mukammal ijod qildi. U bitgan g'azallar, ruboiylar va masnaviyalar she'riyat bo'stonining durdonasiga aylangan. Rumiy asarlarida tashbehlar, o'ralgan falsafiy, so'fyon, teran g'oyalarga keng o'rin berilgan. Quyida Jaloliddin Rumiyi bizni muloxazaga chorlovchi fikrlaridan keltiramiz:

- Ey dono odam, sen eng avvalo narsalarning mohiyatini bil, ularning aldamchi shakliga ishonma!

- So'z - libos. Ma'no shu libos ostiga yashiringan sir.

- Ko'zguda hamma narsa teskari ko'rinadi. Ammo biz ko'zgisiz o'zimizni hech qachon ko'ra olmagan bo'lardik. Sen menga so'z o'z deding. Agar o'zingni haq deb bilsang, u holda so'zning o'zligi haqidagi so'zlaring ham o'jizdir.

Abulqosim Firdavsiy (934 (taxminan) - 1024 yillar)

Buyuk shoir Abulqosim Firdavsiy Xuroson viloyatining Tus shahrida kambag'al oilada dunyoga keldi.

Firdavsiy keng qamrovi va chuqur ilm egasi bo'lib yetishdi. Shu bois uni "hakim", "donishmand" deb ulug'laganlar. Shoir ijodining ayni gullagan davrida G'azna shahrida (hozirgi Afg'oniston hududi) turk sultoni Mahmud G'aznaviy saroyida yashab, ijod qildi.

Firdavsiy Mahmud G'aznaviyga bag'ishlab, mashhur "Shohnoma" asarini yozdi. Lekin bu asar Mahmud G'aznaviy tomonidan yetarlicha qadrlanmadi.

Rivoyat qilishlaricha, sulton G'aznaviy Firdavsiyning yozilajak "Shohnoma" asarining har bir bayti uchun bittadan oltin tanga berishni va'da qiladi. 60.000 baydan iborat asar tayyor bo'lgandan keyin esa G'aznaviy va'dasidan qaytadi. Firdavsiyga G'aznaviy karvon orqali berib yuborgan tangalarning hammasi kumush bo'lib chiqadi. Bundan qat'iq raijagan shoir tangalarning bir qismini karvondagilarga, boshqa qismini hamollarga ulashadi. Tangalarning qolgan hammasiga esa yaxna ichimliklar sotib oladi. Uning bu harakatlari hukmdorga qarshi norozilikning yaqqol ifodasi edi. Sulton G'aznaviy shoirni filning oyog'lari ostiga tashlab, jazolash haqida farmon beradi. Firdavsiy tug'ilgan yerini tashlab, musofirlikda hayot kechirishga majbur bo'ladi.

G'am-qayg'u ham, huzur-halovat ham aqlandur. Ulug'vorlik va buzilish ham aqlandur - deydi Firdavsiy.

Olamda eng avvalo inson aqli yaratilgan. Aql qalb posbonidir. Aql yana uch qo'riqchi: til, ko'z, quloqning ustidan ham posbonlik qilguvchidir. Zero, ezigulik va yovuzlik aynan ana shu uch a'zo orqali qalbg'a kirib boradi.

Ne sababdan uzoq umr ko'rmoq tilaysan? Bilasan-ku, baribir olam nrlarini hech qachon anglab yeta olmayсан.

Nazorat savollari

1. Antik davrning psixologik nazariyalari.
2. Ellinizm davri (eramizdan oldingi II - III - IV asrlar)

V. XVIII-XIX ASRLARDA PSIXOLOGIYANI RIVOJLANISHI

Reja:

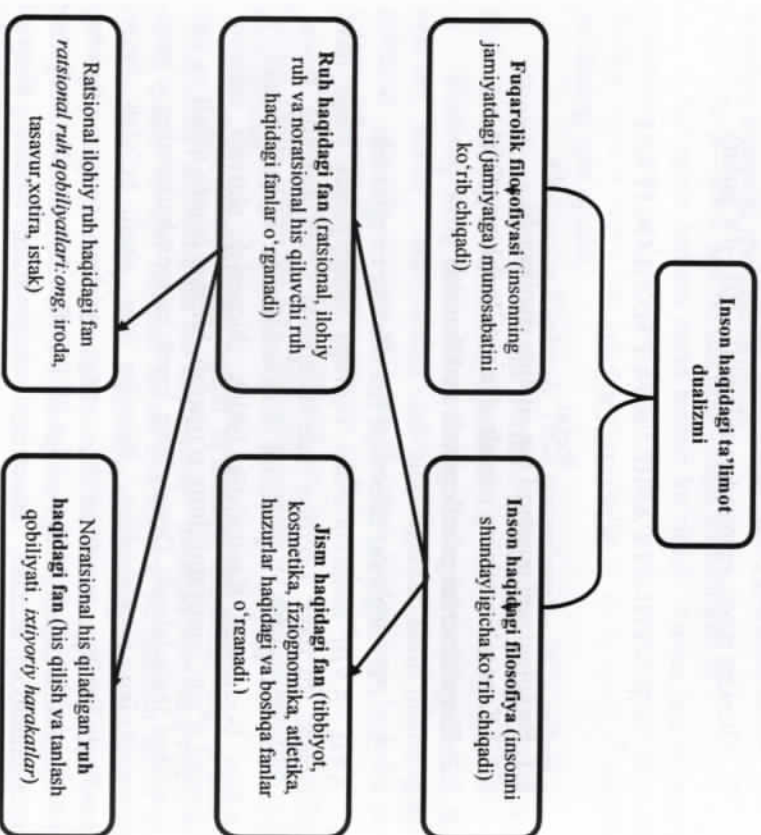
- 5.1. Psixologiyani mustaqil fan sifatida rivojlanishi.
- 5.2. I. Kant ta'limotining psixologiya rivojlanishiga ta'siri.
- 5.3. Eksperimental psixologiyani shakllanishi.

5.1. Psixologiyani mustaqil fan sifatida rivojlanishi

XVII -XVIII asrlar G'arbiy Yevropa taraqqiyotida yangi davr hisoblanadi. Bu davr Yevropa mamlakatlarida O'rta asrchiilik feodal munosabatlari tugatilib, kapitalistik munosabatlar to'liq qaror topadi va rivojlana boshlaydi. Kapitalistik ishlab chiqarish ehtiyoji tabiatni, insonning o'zini, jamiyatni ilmiy o'rganish, bilishni taqazo qiladi va uni o'rganishni tezlashtiradi. Dengizlarda savdo munosabatlarning o'sishi kemasonlikning rivojlanishiga, kemalar Yer shari bo'ylab ilmiy ekspeditsiyalarning uyushtirilishi, yangi yerlar, yangi qit'alarini ochilishiga olib keladi. Yangi geografik kashfiyotlar qilinadi. Natijada, tabiatmunosilik bilimlari, mexanika, matematika, fizika, kimyo, astronomiya sohalarida yangi-yangi tadqiqotlar olib borilib, O'rta asr asoslatkasi va diniy aqidalarni ulog'itirib tashlanadi. Yangi ilmiy dunyovqarush shakllana boshlaydi. Bunda nemis olimi Keplerning sayyoralarning harakati, qonunlarining ochishi, ingliz olimi Isaak

Nyutonning olamning tortilish qonunlarini kashf etilish, ingliz faylasufi F.Bekon tomonidan insonning dunyoni bilishdagi muhim rol o'ynovchi induktiv metodni ishlab chiqishi, fransuz olimi Rene Dekartning inson bilimining hosil bo'lishiga oid detektiv metodni asoslab berishi muhim rol o'ynaydi. Shular asosida bu davr falsafasida metafizik va metamexanistik materializm qaror topadi. Metafizik va mexanistik materializmining namoyondalari F.Bekon, J.Lokk, T.Gobbs fransuz faylasufi R.Dekart, P.Kobak, Lametri va Gelvetisiy qarashlarida o'zining yorqin ifodasini topadi.

R. Bekonning inson haqidagi ta'limot dualizmi [13]

Bu yangi davrda tabiatni bilishga intilishning kuchayishi natijasida falsafada empirik va ratsionalistik oqimlar vujudga keladi. Empirik oqimning asoschisi F.Bekon hisoblanadi. Uning qarashicha, tabiatni

bilishning manbai bu - tajriba, eksperiment, kuzatishdir. Inson sezgi a'zolari orqali tabiat to'g'risida hosil qilingan faktlar, dalillar va ma'lumotlarni tajriba orqali tekshirishi, aniqlashi, undagi hatto va kamchiliklarni bartaraf etish zarur. Shu asosda insonning tabiat to'g'risidagi to'g'ri, to'liq bilimlari hosil bo'ladi.

F.Bekonning falsafa va fan tarixidagi eng katta xizmati - uning inson bilishining induktiv metodini ishlab chiqishidir.

Bekon fikricha, ilmiy bilishning maqsadi - insoniyatga foyda keltirishdir. Shundagina u o'z vazifasini oqlaydi. Barcha fanlarning vazifasi insonning tabiat ustidan hukmronligini mumkin qadar ko'proq ta'minlashdir, deydi mutafakkir. Bilim bu kuchdir, degan shior ham F.Bekonga mansubdir. Bekoning buyuk xizmati shundaki, u ilmiy bilishning tajribaga asoslangan uslubini ishlab chiqdi. Uning fikricha, faning xulosalari faqat rad etib bo'lmaydigan dalillardan kelib chiqishi kerak. Bekon tomonidan qo'llangan induktiv usul kuzatish, analiz qilish, taqqoslash va eksperimentga asoslanadi. Lekin tajribada ishonchi bilimga erishish uchun inson o'z ongidagi zararli sharpalardan ozod bo'lishi lozim. Urug' sharpasi - bu kishilik urug'iga tegishli bo'lib, uning natijasida odamlar o'zlarining subyektiv xususiyatlarini tabiat predmetlarining xususiyati deb qaraydilar. Fop sharpasi - bu kishilarning olam to'g'risidagi noto'g'ri tushunchasidir. Bozor sharpasi - bu ko'p tanqalgan so'zlarni noto'g'ri ishlatish natijasida vujudga kelgan tushunchalardir. Teatr sharpasi - hurmati kishilarning ayrganlariga ko'r-korona amal qilishdir. Bekon insonni qurshab turgan moddiy dunyo turli tumanligini va uni bilish ham cheksiz ekanligini qayd etadi. Agar Bekon ilmiy bilishning tajribaga asoslangan induktiv uslubini ishlab chiqib, faniga katta hissa qo'shgan bo'lsa, uning zamondoshi fransuz mutafakkiri R.Dekart (1596-1650) esa, aksincha, ilmiy bilishning deduktiv uslubiga o'z e'tiborini qaratadi. Dekart dunyoni bilishda birinchi o'ringa aqlni qo'yadi. Buni uning, "men fikrlar ekanman, men mavjudman" degan mashhur so'zlari tasdiqlaydi. Dekart fikricha, falsafaning birinchi masalasi - bu ishonchi bilimga olib boradigan uslub masalasidir. Uni ishlab chiqishni Dekart o'z oldiga vazifa qilib qo'yadi. Dekart ishlab chiqqan ilmiy bilishning deduktiv uslubini analitik yoki ratsionalistik ham deb ataladi. Dekartning deduktiv uslubini quyidagilarni talab etadi: 1)

Haqiqat deb faqat aql nuqtai nazaridan aniq, ravshan va shubhasiz bo'lgan xulosalarni qabul qilish;

2) har bir murakkab muammolarni tarkibiy qismlarga bo'lib o'rganish;

3) bilish jarayonida ma'lum va isbot qilingandan noma'lum va isbot qilmaganga borish; 4) tadqiqot mantiqiy halqalaridan birortasini ham tushirib qoldirmaslikdir. Dekart bilishning bu uslubini qo'llash farovon hayot uchun kishilarga katta imkoniyatlar yaratib berishiga hech shubha qilmadi. Biroq, Dekartning aql kuchira tayangan bilishning deduktiv uslubini "tug'ma g'oyalarni tan olishga olib keldi. Bu tajriba orqali olingan g'oyalar emas, balki odam tug'ilishi bilan uning miyasida oldindan bo'lgan g'oyalardir. Unga xudo g'oyasi, sonlar va shakllar g'oyasi, shuningdek, ayrim umumiy tushunchalar kiradi. Dekart ularni umumiy va zaruriy bilimning sharti sifatida qaraydi. Bu esa uning ilmiy deduktiv bilish uslubiga ravnaq solib turadi. Buni e'tiborga olmaganida, Dekart Bekon singari falsafaning ilmiy masalarini ishlab chiqishda o'z davrida katta yutuqlarga erishdi. Lekin shuni ham aytib o'tish lozimki, Bekon va Dekart tomonidan yaratilgan bilishning har ikki uslubini bir-biriga qarama-qarshi qo'yish yoki ularning har birining ahamiyatini kamситish noto'g'ri bo'lar edi. Yangi davr falsafiy fikrida o'rta qo'yilgan muhim muammolardan biri - substansiya masalasi edi. Shu davrda bu masalaning turlicha yechimini ko'ramiz. Masalan, Dekart ruhiy va moddiy substansiya mavjudligini ko'rsatdi. Ruhiy substansiyaning eng muhim belgisi bo'limaslik bo'lsa, aksincha, moddiy substansiyaning belgisi uning cheksiz bo'linuvchanligidir. Ruhiy substansiyaning asosiy atributlari - bu tafakkur va ko'lamlilikdir. Uning qolgan atributlari - tasavvur, hissiylik, xohish, fikrlash modullari bo'lsa, moddiy substansiyaning atributlari bu shakl, holat, harakat va tortiluvchanlikdir. Shunday qilib, Dekart substansiya masalasini dualistik mavqedan turib hal qiladi. Dekart ta'limoticha, insonning tabiatini bilishning birdan-bir to'g'ri metodi bu aqlga asoslangan deduktiv metoddir. Dekart o'zining bu qarashlarini «Metod to'g'risida mulohazalar» asarida bayon qiladi. U o'z asarida insonning tabiatini bilishda quyidagi talablarni ilgari suradi:

1. Haqiqat, deb qaralgan bilim faqat aql nuqtai nazaridan aniq, ravshan, shubhalardan holi bo'lgan nazariy xulosalari asosida chiqarilgan fikrlar bo'lmog'i lozim.

2. Har bir murakkab muammo yoki masalani ularning tarkibini tashkil qilgan muammo va masalalarga ajratish, bo'lish lozim.

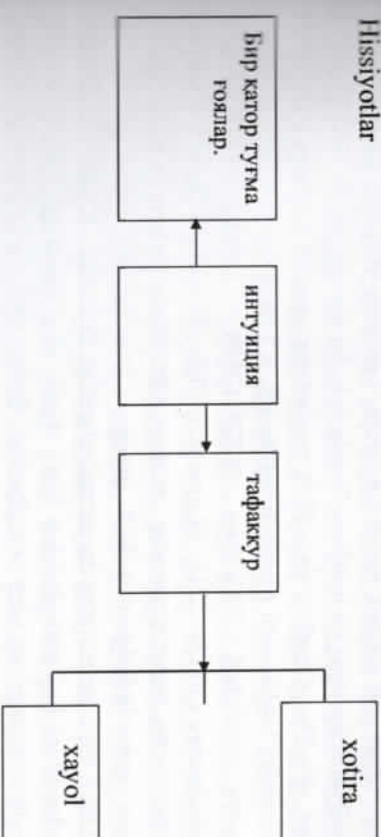
3. Bilishda isbot bo'ladigan, ma'lum bilimlardan hali noma'lum va isbot qilmagan bilimlarga o'tib borish zarur.

4. Tadqiqot haqidagi fikrlar - bilimlarni tashkil etgan mantiqiy xalqalardan xulosa chiqarishda birontasi ham tushirilib yoki e'tiborsiz qoldirmasligi lozim. Dekartning qarashlariga ko'ra inson bilishning birdan-bir manbai - bu tafakkur, aqliy salohiyatidir. Uning qarashicha, insonning sezgi a'zolari, tajribalari hamma vaqt ham to'g'ri bilim beravermaydi, shu sababli ularga inson o'z bilish jarayonida to'liq ishonmasligi zarur.

Dekartdan boshlab psixologiya rux haqidagi emas ong haqidagi fan bo'lib qoldi. Dekart dualizmi bilishning ikkita bir birdan mustaqil metodi ya'ni eksperimental - tana mexanikasi analizi uchun, introspeksiya (o'zini o'zi kuzatish) - ruhiy bilish uchun deb tafovutlaydi. Rux va tana bir birdan mustaqil ravishda mavjud, lekin ular o'zaro ta'sir qilishi mumkin. Dekart affektlarni yengishning 2 usulini taklif etadi

- 1 - boshqa faoliyat turiga o'tish
- 1) - ratsional yo'l (affektlar sabablarini mulohaza etish).

Hissiyotlar

B. Spinoza (1632-1977) Dekart dualizmiga materialistik monizmi qarshi qo'yadi, ya'ni ruhiylik va moddiylikni yagona bir substansiya sifatida talqin etadi. U ongimizdan tashqarida obyektiv ravishda mavjud bo'lgan, sababchi kuchga muhtoj bo'lmagan va o'ziga o'zi sababchi

bo'lgan yagona moddiy substansiyani e'tirof etadi. Biroq Spinozaning substansiya haqidagi bu fikri panteistik tabiatga ega. Chunki u xudoni moddiy dunyoga qorishitib yuboradi va tabiatni o'zini o'zi yaratuvchi xudo deb ataydi. Spinoza bo'yicha affektlar insonni harakatga undovchi holatlardir. Uning fikricha uchta undovchi kuch mavjud: "1) ham tana, ham ruhga mansub mayli; "2) quvonch va 3) qayg'u. Ana shu fundamepnal affektlardan barcha emosional holatlar kelib chiqadi.

Shu davrning yirik mutafakkirlaridan biri G.Leybnits (1646-1716) hisoblanadi. U o'zining substansiyalarning ko'p xilligi haqidagi ta'limotini o'rta qo'yadi. Leybnits fikricha, substansiyalar juda xilma-xildir. Ularni Leybnits *monadalar* deb ataydi. Leybnits ta'limoticha, monadalar oddiy bo'lib, ular qismlarga bo'linmaydi. Bu bilan Leybnits monadalar moddiylik xususiyatiga ega emasligini, shuning uchun unga ko'lamlik yot ekanligini ta'kidlaydi. Faqat moddiy narsalargina ko'lamlikka ega bo'lib, bo'laklarga bo'linadi. Shuning uchun ko'lamlik emas, faoliyat monadalarning xususiyatidir. Faoliyat nima, degan savolga Leybnits, ko'lamlik bilan izohlab bo'lmaydigan tasavvur, idrok, intilishga o'xshash ruhiy narsadir, deydi. Uni Leybnits oddiy substansiyalarning asosiy xususiyati deb ataydi. Agar monadalar sezgilar xos bo'lsa, ular jonlar deb ataladi. Monadalar aql xos bo'lsa, ular ruhlar deb ataladi, deydi Leybnits. Leybnits fikricha, monadalar o'z faoliyatlarini aniq va ravshan ifodalash darajasiga qarab bir-birlaridan farq qiladilar. Onglilik va aqllilik monadalar qanchalik taraqqiy etganligi darajasini bildiruvchi mezon hisoblanadi. XVIII asr fransuz falsafasining asosiy vakillari P.Golbax (1723-1789), D.Didro (1713-1784), K.Gelvetsiy (1715-1771), J.Lametri (1709-1751) hisoblanadi. Ularning ta'limoticha, hamma narsalar - materiyadir. Materiya mayda molekula va atom zarrachalaridan tashkil topgan. Atomlar esa materiyaning bir xildagi, bo'linmas, mayda zarrachalaridan iboratdir. XVIII asr fransuz faylasuflarining yutuqlaridan biri shuki, ular harakatni materiyaning ajralmas xususiyati, deb ta'kidladilar. Biroq, ular harakatni tushunishda mexanistik darajadan yuqori ko'tarila olmadilar. Harakat, ularcha, predmet yoki hodisalarning fazoda oddiy o'rin almashuvidan iboratdir. Fransuz faylasuflari dunyoni bilish mumkinmi, degan savolga ham ijobiy javob berdilar. Ular o'zlarining bilish nazariyalarida J.Lokking sensualistik g'oyalarga suyandilar. Ular bilish sezishdan iboratdir,

sezishning manbai esa obyektiv reallikdir, deb uqdirilar. Fransuz faylasuflari bilish jarayonida aqlning rolini ham tan oladilar. Ularning fikricha, tafakkur sezgilarni qo'shish, yig'ish, solishtirish qobiliyatidan iboratdir.

Fransuz ma'rifatparvarlari orasida shuningdek K.Gelvetsiy (1715-1771), P.Golbax (1723-1789) i D.Didro (1713-1784) ham o'z g'oyalarni ifodalaydilar. Ular insonda tabiat gultojini ko'radilar. Ularning fikricha har bir individda o'zini takomillashtirish uchun cheksiz imkoniyatlar mavjud. Agar odam yomon bo'lsa buning aybini uning tanasi gunohli tuzalganligiga to'kamaslik kerak, balki g'ayritabiiy tashqi holatlarga qo'yish kerak. Inson tabiat bolasi, shuning uchun mavjud bo'lgan ilmiy tartiblar insonga tabiat ato etgan exityojlar va xuquqlar asosida tartibga solinishi kerak. "Tabiiy odam" nazariyasi individning tug'ma xususiyatlari va tashqi muhit o'rtasidagi o'za munosabatlar muammosini yonada o'tkirlashtirib yubordi, bu muammolarga geografik, klimat va tashqi muhitning boshqa sharoitlari ham kiritilgan edi. Fransuz materializmining asosiy amaliy g'oyasi inson shakllanishida tarbiya va qonunlar rolini ta'kidlashdan iborat edi. Shunga mos ravishda o'sha davrda jamiyatni takomillashtirish bo'yicha asosiy majburiyatlarni talabkorlar va ma'rifchilarga yuklatilgan edi. Bu g'oyaning yaqqol ko'rinishi J.J.Russo asarlarida o'z aksini topdi. Russo fikricha, inson tabiatan o'zi raaxmdil va yaxshi, lekin uni sivilizatsiya tanib bo'lmaydigan o'ziga xoslik beradi. Shunisi qiziqki, o'sha davr tarbiyaviy muasallari bo'yicha yirik nazariyotchi bo'lishiga qaramay, Russo o'z talabkorlarini tarbiya qilmadi, balki ularni bolalar uyiga berishni afzal bildi. Russoning xizmatlari shundak u bola tabiat, uning rivojlanishi haqidagi o'sha davrda mavjud barcha bilimlarning umumiy manzaratini taqdim etdi. Russo insonning tabiiyligi nazariyasidan kelib chiqib, tabiatga xos o'qitishni taklif etadi. Lekin Komenskiydan farqli o'laroq J.J.Russo tabiatga tashqi taqdid qilish emas, balki bolaning rivojlanish tabiatiga e'tibor qaratish zarurligini e'tirof etadi. Boshqa qiliusso inson rivojlanishida ichki garmoniya va tabiiylik uyg'unligi mavjud bo'lishi kerak deb hisoblaydi. Shunday qilib, bolalarda individual tafovutlarni hisobga olish talabi endi ilmiy asosga ega bo'la boshladi, chunki bu talovutlarni bilish kattalarga bolani o'qitishni uning psixik taraqqiyoti tabiiy jarayonini hisobga olgan holda amalga oshirish imkonini beradi.

Faqat individual emas, balki barcha bolalar psixik taraqqiyotining umumiy qonuniyatlari ham mavjud bo'lib, ular har bir yosh bosqichlarida o'zgarib turadi. Ana shu holatdan kelib chiqib, Russo rivojlanishning kengaytirilgan davriy sxemasini taklif etadi. Lekin davrlarga bo'lishda olim faktlar va kuzatishlarga tayyanmaydi, balki o'zining nazariy bilimlariga asoslanadi. J.J. Russo bolani tarbiya qilish uchun eng qulay joy bu tabiatdir deydi. O'zining tarbiya nazariyasida Russo sentimentalizmi ilgari suradi. Sentimentalizm barcha holatlarda hissiyotlarni aqldan ustun qo'yadi. Insondagi ahloq Russo fikricha, uning tabiatiga chuqurroq kirib borgan va aql farosatga nisbatan asosliroqdir. U bevosita va inson aqli tomonidan isbotlab berishga muxtoj emas. U o'ziga yetarli va uning manbai bitta u ham bo'lsa bizning vijdonimiz ovozi. Lekin bu ovozni madaniyat bo'g'ib qo'yadi. U bizni odamlarga nisbatan rasmiy va befarq qilib qo'yadi. Shuning uchun ham Russo madaniyatga qarshi chiqadi. U tikuvchi bo'lib mehnat qilgan o'z rafqasi Tereza Levasser bilan birga hayot kechiradi va bolalarini "jitimiy tarbiya" qilishga majburlaydi. Uni bu xati-harakati o'z g'oyalari to'g'ri kelmaydi. Uning biografiyasini o'rganigan olimlar bu faktni oxirigacha tushuntirib berolmadilar. Madaniyatni tanqid qilish jamiyatni tanqid qilish bilan barobar. 20 asrlarda Shpengler madaniyatni sivilizatsiya deb ataydi. Sivilizatsiya bu qotib qolgan, rasmiy, byurokratik asoslangan, bir so'z bilan aytganda begon, insonning o'zidan begona bo'lgan madaniyat deb tushuntiradi. Russo hali bu tushunchalarni ajrata olmaydi. Uningcha barcha madaniyat odamga begona va dushman. Madaniyat deganda u oliy sinflar madaniyatini tushunadi va xalq xayotining tabiiyligini unga qarama-qarshi qo'yadi. Uningcha oliy sinflar madaniyat bilan, oddiy xalq esa tabiat bilan yashaydi. Bunda Russo buzilgan madaniyatga haqiqiy madaniyatni emas, tabiatni qarama-qarshi qo'yadi. Bu esa aynan san'at, klassik adabiyot, falsafada erishgan yutuqlarni yo'qotishga olib ketadi. Russoning Odamlar o'rtasidagi tengsizlikning vujudga kelishi asarini o'qigan Volter keyinchalik unga xat yozadi: Sizning asaringizni o'qib yana xayvonga aylangisi keladi odamning deydi. Russo buni alamzadalilik va tushunmaslik deb qabul qiladi. Uningcha inson o'zining birlamchi holatiga qaytishi kerak emas.

Fransuz ensiklopedistlari nazariyalarida biologiklik va jitimoiylik tabiatiga alohida e'tibor qaratiladi. Aynan Gelvetisiy va Didro

birinчилardan bo'lib, bola rivojlanishida irsiyat va muhitning asosiy omil ekanligini e'tirof etadilar va ularning ta'sirini qobiliyatlar muammosi bilan bog'lab tushuntiradilar. Bunda qobiliyat deganda ma'lum bir faoliyatni yuqori darajada bajarish nazarda tutiladi, biroq bajarish tezligi va osonligi hisobga olinmaydi. Tabiiyki, buning natijasida Gelvetisiy qobiliyatlar tug'ma emas, o'qitish jarayonida ega bo'linadigan xususiyatlar deb baholaydi. Bunday yondashuv Gelvetisi yning odamlarning umumiy tengligi haqidagi konsepsisidan kelib chiqib, unga ko'ra odamlar o'rtasidagi individual tafovutlar turli jitimiy holat va tarbiya natijasidir. Lekin shuni qiziqki, aynan shu yondashuv fatalizmga olib keldi, ya'ni odam taqdir o'yinchog'i bo'lib, o'z xoxishiga ko'ra taqdir uni qaysi muhitga xoxlasa shunga tashlab qo'yadi. Shunday qilib, Gelvetisiy o'zining "Inson haqida" "Aql haqida" asarlarida insonlarning barcha munosabatlarda tengligi e'tirof etilgan turib, tarbiyaga eng katta kuch sifatida qaraydi.

Gelvetisiy tashqi turkidan boshqa determinantni bilmaydi. Shu yerdan uning odamlarning alloma yoki ahmoq bo'lib yetishishlariga ularning tasodifan turli holatlarga tushib qolishlari sabab bo'ladi degan konsepsiyasi kelib chiqadi. Fransuz materializmi rivojlanishidagi yakunlovchi bosqich vrach-faylasuf Kabanis bilan taqdim etiladi. (1757-1808). U formula tuzgan, mazkur formulaga asosan tafa'kur — miya funksiyasidir. O'z xulosasini Kabanis revolyusiya tajribasidagi kuzatuvlari bilan mustahkamlaydi. Fiziologiya tomonidan ishlab chiqilgan turli organlarga turli funksiyalar to'g'ri kelishi haqidagi tushuncha va tasavvurlar bosh miya faoliyatiga ham tarqaladi. Kabanis formulasi materialistik falsafaga qarshi bo'lganlar boshqacha ko'rinishda taqdim qiladilar. Ularning fikricha jigar safro, buyrak zaxar ilab chiqqanidek, miya ham fikr ishlab chiqaradi, deb fikrlashda Kabanisni ayblaydilar. Aslida esa Kabanis butunlay boshqa narsani nazarda tutgan edi. Bosh miya faoliyatining tashqi mahsullariga Kabanis fikrlarni so'zlar va imo-ishoralar yordamida ifodalashni kiritgan edi, fikrlarning orqasidan esa yashirin noma'lum nerv jarayoni yotadi deb ta'riflagan edi.

Aynan shu davrda franzuz mutafakkiri Monteskye (1689-1755) "Qonunlar ruhini haqida" kitobini taqdim etadi. Uning fikricha odamlar inson qonunlar xukmronlik qiladi ular jamiyatning xayot sharoitlari va

birinchi navbada geografik sharoitlardan kelib chiqadi. Bunda Monteskye aholining etnik xususiyatlari, xalq xarakteriga alohida e'tibor qaratadi.

Ma'rifat tushunchasining o'zi 18 asrda g'oyaviy va adabiy tushuncha sifatida ishlatila boshladi, shuningdek u falsafiy va ilmiy yo'nalish sifatida ham paydo bo'ldi. Aynan shunda xalq ommasini "yoritish", odamlar ongini xurofotlardan tozalash vazifasi qo'yilgan edi. Ma'rifat Rossiyaga ham yetib keladi. Imperator Yekaterina 2 vaqtinchalik ma'rifat bilan qiziqadi, lekin ma'rifat davrining asosiy g'oyalari Radishev nomi bilan bog'liq. Radishev Yekaterina 2 tomonidan o'z g'oyalari uchun Sibirga surgun qilinadi. Ma'rifat xristianlik va cherkovga qarshi kurash ko'rinishida tus olgan edi. Ma'rifat davrining zaruriy elementi shunday qilib ateizm bo'lib qoladi.

Radishev krepostnik davr zulmlari sharoitida inson muammosini o'rta qo'ydi. U Gobss, Dekart, Spinoza, Pristli, Lokk kabi olimlar fikriga tayanib, gumanistik e'tiga g'oyalari ilgar suradi. Uning fikricha psixika tana organlari asablar va bosh miya funksiyalari bo'lib, ularsiz mavjud bo'la olmaydi. Radishev ruhning mustaqil substansiya sifatida mavjud bo'la olmasligini e'tirof etib, ruh ya'ni hayot, hissiyotlar va fikr barcha turli tuman ko'rinishiga va sifatga ega bo'lsa-da bir butunlikdan iborat bo'ladi, degan g'oyani ilgar suradi. Radio'yev ishlarida psixika taraqqiyoti inson va hayvon psixikasini taqqoslash orqali namoyon bo'ladi. Uning fikricha inson tabiatga moslashmaydi, lekin uni o'zgartiradi, hayvondan farqli ravishda nutq va to'g'ri yurishga ega. Olim inson qo'li, hamda bosh miyaning yuqori darajada rivojlanganligi katta rol o'ynashiga alohida urg'u beradi. Inson sezgilarning sifatli tafovutlari uning bilimlarining o'ziga xosligi, san'at bilan shug'ullanishi, turli vositalardan foydalanish imkoniyati bilan namoyon bo'ladi. Individual ongning shakllanishida til va nutqning alohida roli ko'rsatib o'tiladi. Radishev aqlning rivojlanishida tarbiyaning roli kattaligini ta'kidlaydi. U o'z ishlarida qobiliyatlarga alohida urg'u beradi. Gelvetsyning inson o'z aqli uchun tabiatdan qarzdor emas" degan fikrini tanqid qilib, u tarbiyaning rolini inkor etmagan holda, biz tabiat kuchini ham inkor eta olmaymiz deydi. Tarbiya, unga bog'liq bo'lgan barcha narsalar o'z kuchida qoladi, lekin turli darajadagi vaziyatlar va bizni o'rab turgan barcha omillarning ta'sirini ham unutmashim kerak deydi.

Radishev o'zining "Inson manguilik va o'lim haqida" asarida dastlab barcha narsalar tugallanishga ega ekanligini e'tirof etadi, keyinchalik o'zini juda qiyinagan mazkur mavzu ustida uzoq fikrlab shunday xulosaga keladiki, inson natqat o'z fikri, hissiyotlari va xoxishlari ustidan xukmronlik qila oladi, balki o'z tanasi ustidan ham xukmronlik qila olishi mumkin. Uning fikricha inson tanasi o'lgandan keyin uning fikrlari yo'q bo'lib keta olmaydi. Bu fikr bilan Radishev diniy ideologiyaga yon boshadi, lekin aynan shu fikrda qat'iy turib ham olmaydi.

Fransuz ma'rifatchilari. Mazkur yo'nalish namoyandalari ensiklopedistlar ham deb atashadi, chunki ular "Ensiklopediyalar yoki fanlar, san'atlar va hunarlarining ma'naviy lug'ati" 35-tomli asari doirasiga birlashtirilgan. Ensiklopediyada materialistik pozitsiyadan turib psixologik masalalar hal qilingan.

Metafizika va sxolastikani tanqid qilib, tajribaviy bilimlarni e'tirof etgan olimlar Volter (1694-1778) va Kondilyak (1715-1780) hisoblanadilar. Kondilyak dastlab "xaykal g'oyasini ilgar surib, inson dastlab ana shu ko'rinishda bo'ladi va faqatgina sezish qobiliyati unda mavjud bo'ladi deb e'tirof etadi. Tashqaridan xatto ki eng soddagina sezgini qabul qilishi bilan (masalan hid bilish) butun psixik mexanika ishgah tushib ketadi. Bitta hid ikkinchi xid bilan o'rin almashgandan keyin Dekart aytganidek tug'ma g'oyalar, Lokk bo'yicha esa refleksiya ishgah tuadi. Kuchli hissiyotlarni diqqat yuzaga keltiradi, bir sezgini ikkinchisi bilan taqqoslash funksional aktga aylanadi va keyingi aqliy ishini belgilab beradi.

Vrach Jyulyen Lametri (1709-1751) Kondilyakning statyasidan farqli o'laroq, "odam-mashina" obrazini taklif etadi. Uning traktati ham aynan shunday deb nomlanadi. Lametri fikricha Dekart xayvon organizmidan ruhi chetlatib qo'yadi, biroq odam organizmi ham unga muktoj emas, inson organizmi psixik qobiliyatlardan iborat bo'lib, uning mashinaga o'xshash harakatlari maxsulidir. 1745 yilda Lametri "Ruhning tabiiy tarixi" asarini e'lon qiladi, u bu asarida ruhiyatni materiya xususiyati sifatida baholaydi. Bunda u Dekartning materiyani mexanistik tushuntirishidan chekinadi, va materiyaning atributi bu faqatgina tortilish emas, balki harakat va sezishga salohiyatli qobiliyatlardir. Bu qobiliyatning rivojlanish maxsuli rux deb ataladi. Lametri o'z asarida insonni murakkab mashina sifatida e'tirof etadi. Odamda hamma narsa mexanik tuzilgan,

aynan inson mashinasi prujinalarida barcha hayotiy tabiiy va avtomatik harakatlari yuzaga keladi. Darhaqiqat tana kutilmagan chuqurlikni ko'rganda avtomatik tarzda qaltiray boshlaydi, yorug'likka chiqqanda ko'z qorachig'i torayadi to'r pardasini saqlash uchun va qorong'ida predmetlarni yaxshi ko'rish uchun kengayadi, teridagi mayda teshikchalar sovuqda mashinal tarzda yopiladi, sovuq tomirlarga kirmasligi uchun, yurak, arteriya va muskullar uyqu paytida xuddi uyg'oqlikdagi kabi qisqaradi. Lametri sezgi va firklar o'rtasidagi sifatiy tafovutlarni tan olmaydi. Lametri sensualistlarga o'xshab, tafakkurni sezilar bilan bir narsa deb baholaydi. O'z naturalizmi va mexanizimiga qaranasdan Lametri ta'limga alohida e'tibor qaratadi. Odamning tashkili etilishi barcha narsalardan birinchi afzallik bo'lsa, ikkinchisi ta'limdir. Ta'limsiz eng yaxshi tashkil etilgan aql ham o'z qadr qimmatini yo'qotadi.

Lametri 42 yoshida vafot etadi. Albatta uning odamni mashinaga o'xshatish g'oyasi juda sodda va g'alati. Lekin Lametri g'oyalari insonda o'zi rug' bormi, bo'lsa u qanday, qayerda joylashgan degan savollarni yanada o'tkirlashtirib yubordi

Lametri va Gelvetisiy Golbax va Didro o'z davrida fransuz hayotida katta ahamiyatga ega bo'lgan milliy davlatchilik inson erkinligi va xak xusuqlari muammolariga alohida e'tibor qaratganlar. Fransuz milatini ma'naviy jixatdan yuksaklikka ko'tarish va ma'rifati xalqqa aylantirish uchun o'z asarlarida ana shu qadriyatlariga erishish yo'llari va usullarini ko'rsatib berganlar. Ular tomonidan yaratilgan Ensiklopediya o'sha zamonning ma'naviy muammolarini ma'rifati yo'l bilan hal qilish usullari va imkoniyatlarini ko'rsatib bergan Yevropa komusi darajasiga aylangan edi.

Ma'rifat davri materialistlari Yevropaning intellektual hayotida juda katta ijobiy rol o'ynadi. Ular insonning bir butunligi g'oyasini, uning tana-rubiy mavjudligining tashqi muhit – tabiat va ijtimoiy muhit bilan aloqadorligini e'tirof etdilar, hissiy tajriba qobiliyatining tashqi dunyo haqidagi ratsional bilishning yagona kafolati bo'lib xizmat qilishini, ularni ishlab chiquvchi psixik hodisalar va nerv substratining bo'linmasligini ta'kidlaydilar. Bu bo'linmaslikni endi faqat aql bilan chamlab ko'rmay, balki empirik tadqiq etishga o'tish lozimligini isbotlab, 18 asr materialistlari keyingi yuz yillikda yangi yo'nalishdagi ilmiy qarashlarning yuzaga kelishiga zamin yaratdilar.

Yangi davrning psixologik nazariyalari

Namoyanda	Nazariya mohiyati
Frensis HEKON (1561–1626)	Empirizm asoslari (haqiqiy bilim hissiy tajribaga, eksperimentga asoslanadi); sezgi a'zolari ma'lumotlari uskunalarining ko'rsatmalari bilan to'ldirilishi va tekshirilishi kerak; bilim olish uslubi – "induktiv mantiq". Psixologiya ong, tasavvur, xotira, iroda, havas, affektlar, ixtiyorsiz harakatlari, hislarni o'rganishga qaratilgan.
Rene DEKART (1596–1650) (ratsionalizm)	Anglashning asosi ong; anglash uslubi – barcha narsaga shubha bilan qarashi; ruh va jism – ikkita mustaqil substansiya (dualizm pozitsiyasi); ruhning asosiy xususiyati – tafakkur; ruhiyat bilan ong aynan bir xil introspeksiya ruhiyatni anglashning obyektiv uslubi; ongda tug'ma g'oyalar mavjud; anglashning yetakchi uslubi – ratsional intuitsiya; inson idrokining imkoniyatlari cheksiz; refleks nazariyasi.
Henedikt SPINOZA (1632–1677) (ratsionalizm)	Panteizm. Mohiyati ruh va jism bo'lgan insonning bir butunligi; bilim haqiqati ongda mujassa va intuitsiya yordamida ochiladi; insonning xulqi affektlar bilan determinatsiyalangan iroda erkinligi mavjud emas.
Gottfrid Vilgelm LEYBNITS (1646–1716) (ratsionalizm)	Ruhiyat o'z ichiga ongliini ham, ongsizni ham oladi; har bir insonning ruhi g'aroyib va takrorlanmas; anglashning subyektivligi g'oyasi; umumiy bilimlar ruhda saqlanadi, individning haqiqatlarini idrok qilish moyilligi tufayli ochiladi; ruh va jism bir-biriga bog'liq emas, biroq ruhiy va jismoniy o'rtasida uyg'unlik mavjud (psixofizik parallelizm).
Thomas GOBBS (1588–1679) (sensualizm)	Bilimlar manbai bo'lib sezgi organlari xizmat qiladi; o'ziga xos nomoddiy substansiya sifatidagi ongli ruh mavjud emas; faqatgina mexanika qonunlariga ko'ra harakatlanadigan moddiy jismlar mavjud; sabablar o'rtasidagi kurash insonning xulqini belgilashi taqdirdandir.

Djon LOKK (1632–1704) (sensualizm)	Ongda tugʻma gʻoyalar, prinsiplar va maʼlum bir bilimga nisbatan qobiliyat boʻlmaydi; inson ongi – bu toza doska; bilim tafakkurning asosini tashkil qiluvchi tajriba, tuygʻulardan kelib chiqadi; tashqi tajriba – tuygʻular, ichki tajriba – refleksiyalar; tashqi dunyoni ichki dunyodan farqli oʻlaroq toʻliq anglab boʻlmaydi; «assotsiatsiya» tushunchasi.
--	---

5.2 I Kant taʼlimotining psixologiya rivojlanishiga taʼsiri.

S.L. Rubinshteyn fikricha, Kant psixologiya masalalariga yoʻl yoʻlakay toʻxtalib oʻtadi. U oʻzining “Antropologiya” asarida temperament muammosiga qisman toʻxtaladi. U nemis maxsusiz nemis qobiliyalar psixologiyasi taʼsiriga berilib, psixologiyaning fan sifatida mavjud boʻlishiga shubxa bilan qaraydi. Lekin uning konsepsiyasi Myuller, Gellingolning sezgi organlari va sezgi psixofiziologiyasi boʻyicha tadqiqotlariga yaqqol taʼsir koʻrsatadi, biroq psixofiziologiya fan sifatida Kant gʻoyalariga asosan emas, balki unga qarama qarshi rivojlanadi.

L. Feyerbax

(1804 – 1872) Avvaliga Gegel izidan boradi, keyinchalik uni tanqid qiladi. Feyerbax falsafasi markazida biologik mavjudot hisoblangan inson yotadi. Dinni u inson ruhiyatiga yot narsa deb baholab, uning manbai insonning tabiat va jamiyatdagi falokat kuchlariga qaramligi hissiyotidan kelib chiqadi deb tushuntiradi. Ahloq asosini u insonning baxtiga intilishida koʻradi.

Shunday qilib nemis muntaz falsafasining markaziy muammosi – moddiylik va ideallik oʻrtasidagi munosabatlar alohida inson hayot faoliyati misolida koʻrib chiqiladi. Natijada tafakkur va borliqning mutanosibliyi Feyerbaxda psixofizik muammo koʻrinishini oladi. Ruh va tananing bevosita mutanosibliyi Feyerbax bosh miyada deb biladi. Bosh miya erkin, subyektiv, maʼnaviy faoliyat nomustaqil, obyektiv va moddiy faoliyat bilan bir narsadir.

Nemis idealizmining jidiy erishgan yutuqi bu ruhi insoniy faoliyatlar tizimi sifatida ifodalash edi. Bosh miya fikrlovchi subyekt quvoli boʻlib, aynan bosh miya yordamida hamda boshqa tana va madaniy organlar bilan subyekt tashqi dunyoning ideal obrazlarini yaratadi. Shunday qilib faqat oʻz faoliyatidagina bosh miya ideallik organiga

aylanadi. Har qanday emas, balki faqat madaniy tarixiy faoliyatgina bizing miyamizda chiroyli, yuksak narsalarni yuzaga keltiradi. Madaniyat olami bilan muomala kirishib, biz fikrlash uchqunlariga ega boʻlamiz. Xayvonlar esa tabiat bilan munosabatlarga kirishib, faqatgina odatlar, elementar psixik obrazlar bilan kifoyalanadilar. Bosh miyaga kelajak, u oʻzi hech qanday ideallikka ega emas. Feyerbax fikr va bosh miya bir biriga bevosita mos kelishi sababli tafakkur tabiatini meditsina oʻrganishi kerak degan xulosaga keladi. Ana shu yerda Feyerbax taʼlimotining paradoksal tomoniga duch kelamiz. Meditsina har doim soma tanani oʻrganib kelgan. Meditsinaning alohida sohasi psixiatriya inson ruhiyatini oʻrganib kelgan. Lekin psixiatriya patologik koʻrinishdagi psixiyaning oʻrganadi. Lekin ruhning oʻzi normal holatda qanday boʻlishini psixiatriya ham aytolmaydi. Bu yerda u psixologiyaga murojaat qilishi kerak. Lekin Feyerbax insonni meditsinaga asoslangan falsafa oʻrganishi kerak deb turib oladi.

Ingliz naturalisti S. Darvin taʼlimoti butun dunyoda biologik va psixologik tafakkur tuzilishini oʻzgartirib yubordi. Uning fikricha barcha hodisa va voqealar biologik determinizm asosiga qurilgan. Tabiiy tanlash organizmning unga doimiy xavf soluvchi muhitda yashab ketishining omili sifatida qaraladi. Evolyusiyada faqatgina samarali moslashganlar yashab keta oladi. YAʼni yashash kurashish demakdir. Darvin fikricha tabiiy tanlash hayot uchun keraksiz boʻlgan barcha narsalarni ajratib tashlar ekan, psixik funksiyalar moslashishga yordam bermaganida ular yoʻq boʻlib ketar edi. Bu gʻoya psixikani organizmning tabiiy muhitiga moslashish elementi sifatida qarash imkoniyatini berdi. Psixika alohi “rux oroli” sifatida mavjud boʻla olmaydi. Shu tariqa alohida organizm oʻrniga “organizm-muho” munosabati yuzaga keladi. Bu esa psixologiyaning predmeti faqatgina ong emas, balki xulq xam boʻlishi kerak degan fikrga olib keldi. Darvinizm zoologiya, undan keyin esa zoopsixologiya fan taraqqiyotiga ham hissa qoʻshdi. Darvinizm shuningdek qiyosiy psixologiya yoʻnalishiga ham asos boʻldi.

XIX asrga kelib psixikaga yangi yondashuvlar shakllana boshladi. Endi mexanika emas, fiziologiya psixologik bilimlarning oʻsishiga olib kela boshladi. Psixofiziologiya psixologiya va neyrofiziologiya toʻqnashuviga yuzaga keldi va psixikani uning neyrofiziologik substratlarini birligida oʻrganishga boshladi.

Albert fon Galler (1708-1777) – shveysariyalik olim, shifokor va shoir, eksperimental fiziologiya asoschilaridan biri. Bosh miya bo'limlarida psixik funksiyalarning taqsimlanishi g'oyasi unga tegishli deb hisoblanadi. **Georgiy Proxazka (1749-1820)** – chexialik anatom va fiziolog. U asab apparati va uning funksiyalari haqida, asab refleksi, reflektor yoyi, tashqi muhit va organizm o'rtasidagi asosiy vositachi asab tizimi ekanligi haqidagi g'oyalarni ilgari suradi.

Charlz Bell (1749-1842) – “bosh miyaning yangi anatomiyasi” muallifi, eksperimental tarzda orqa miyaning old va orqa tomonlari funksiyalarining taqsimlanishini tushuntirib beradi. U sezgi muskulining harakatlarni amalga oshirishdagi rolini ko'rsatib beradi, asab xalqasi – qo'zg'alish – bosh miya – muskul – bosh miyadan iborat deb e'tirof etadi u. Ana shu xalqadagi buzilishlar harakat, koordinatsiya buzilishiga, falajga olib keladi.

Iogannes Peter Myuller (1801-1858) – nemis fiziologi sezgi sifati qanday organ qo'zg'alganligiga bog'liq deb tushuntiradi. U reflektor akt haqidagi, orqa miyaning ishlashida reflektor tabiatga ega ekanligi, sezgi organlari faoliyati haqida to'xtalib o'tadi.

Frans Gal (1758-1828) – tanikli avstriyalik shifokor, anatom. Miya morfologiyasi bilan shug'ullangan. Bosh miya po'stlog'i va po'stloq ostini tashkil etuvchi oq va kul rang moddalarni birinchi bo'lib tafovutlagan. Uning bu kashfiyoti aynan bosh miya po'stlog'i, uning qorinchalari emas, inson psixik faoliyatining substratini tashkil etadi degan fikrlarga olib keladi. Gal frenologiya – ya'ni inson yoki xayvondagi psixik xususiyatlarning bosh miya qopqog'i tashki shakliga bog'liqligini e'tirof etadi.

P. Flurans (1794-1867) – fransuz fiziolog-vrachi. Markaziy nerv tizimining ba'zi bir bo'laklarini olib tashlab, u bosh miya asosiy psixik funksiyalarning butun organ-substrati ekanligini isbotladi. Miyacha harakatlarni, uzunchoq miya esa nafas olish markazini boshqarishini e'tirof etdi.

Jan Buyo (1796-1881), fransuz olimi, bosh miya lolizatsiyasi jarohatlangan bemorlar xulqini kuzatib, bosh miya old tomonlari ishi buzilganida motor nutq yo'qolishini ko'rsatib o'tdi.

Psixofizika – umumiy psixologiya bo'limlaridan hisoblanib, uning namoyandasi Ernst Veber sezgilar chegarasi va psixofizik shkalarni tuzish

masalalari bilan shug'ullandi. U teri sezgilarida uch xillik, ya'ni bosim, temperatura va lokalizatsiyani tafovutlaydi. Lokalizatsiyani tekshirish uchun u eskeziometr kashf qiladi. Eksperimental tarzda teri ta'sir ko'rsatish lokalizatsiyasiga ko'ra turlicha sezishni aniqlaydi. Psixofizikaning asoschisi Fexner psixofizikaning asosiy vazifasini shakllantirdi. Unga ko'ra psixofizikaning vazifasi psixik va jismoniy hodisalar o'rtasidagi mutanosiblik aniq nazariyasini ishlab chiqishdir. U psixofiziologiyani ichki va tashqi bo'limlarga bo'ladi.

E. Fexner aynan tashqi psixofizikani ishlab chiqadi, asosiy psixofizik qonuniyatni topadi.

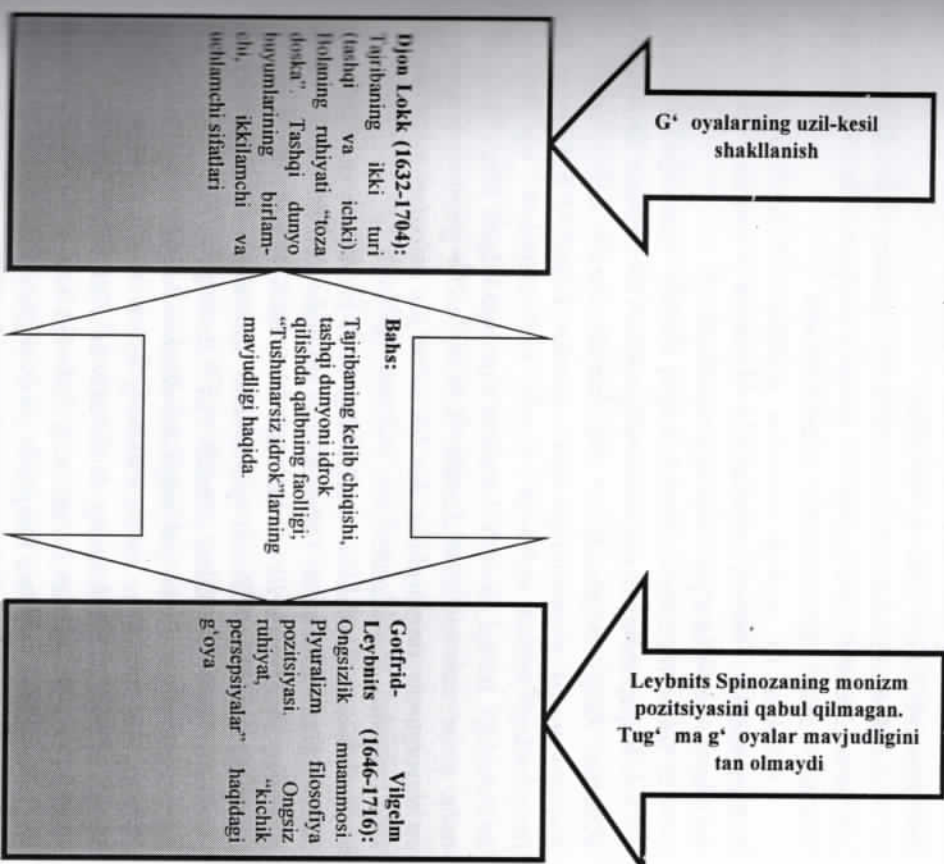
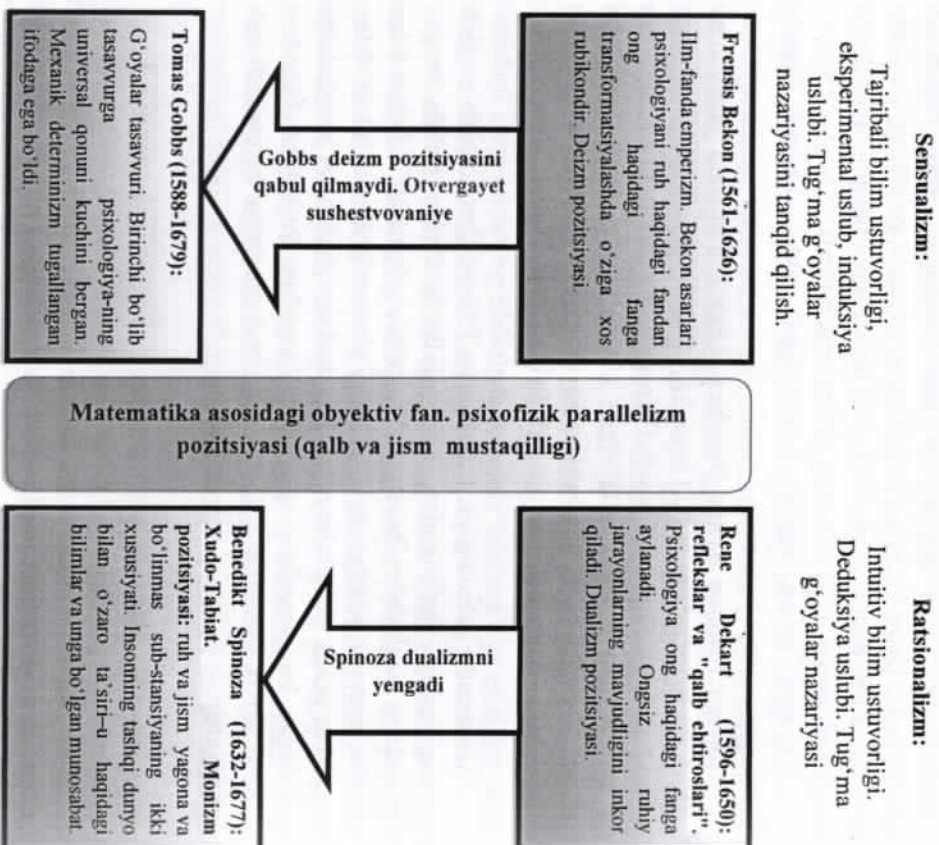
Golland fiziologi **Frans Donders (1818-1889)** psixik jarayonlar kechish tezligini o'rganadi. Ungacha G. Gelngols impulsning nerv tolalari bo'ylab tezligini o'lchaydi. Bu organizmga taalluqli edi. Donders esa obyektning u qabul qilayotgan obyektlarga nisbatan reaksiyasi tezligini o'rganish bilan shug'ullanadi. Shu tariqa psixologik bilimning yangi sohasi – psixometriya yuzaga kela boshlaydi.

Assosiativ psixologiya. F. Bekon va T. Gobbsdan boshlab empirik psixologiyaning vazifalaridan biri psixik hodisalar tarkib topgan elementlarni aniqlashdan iborat edi. Yuqorida aytilganday, F. Bekon bilan T. Gobbs tasavvur hamda sezgini shunday elementlardir deb hisobladilar. Psixologlar psixik elementlar murakkab struktura (tarkib) va jarayonlarga biriktirishdan bo'ysunadigan qonunlarini topishga intiladilar. Masalan: T. Gobbs psixik hodisalar *initilish* va *qochish* qonuniga bo'ysunadi deb hisoblagan.

Yangi davrda psixologiyani rivojlantirish

Yangi davrda psixologiya rivojlanishining xarakteristikasi.

Yangi davrda psixologik bilimlarning rivojlanishi

Frensis Bekon (Lord Verulamskiy) hayoti: (1561-1626) *Ingliz faylasufi Frensis Bekon 1561 yilning 21 yanvarida Londonda tug'ildi. U Angliyaning siyosiy hayotida ko'zga ko'rinarli o'rin egallagan dvoryan oilasiga mansub bo'lib, otasi Nikolas Bekon qirolicha Yelizavetaning birinchi vaziri va muhrdori edi.*

F. Bekonning onasi – Anna Kuk qiroli Eduard VI ning tarbiyachisi bo'lib xizmat qilgan.

1573 yilning bahorida 12 yoshli F.Bekoni Kembrijdagi Trinit kollejiga tahsil olish uchun jo'natilgan.

F.Bekon 16 yoshidan boshlab ingliz diplomatlari tarkibida bir necha yil Farangistonda xizmat qiladi. U yerda Farangiston madaniyati, ilmiy fanining taniqli namoyondalari bilan tanishadi.

F.Bekon 18 yoshida atasidan ayriladi. 23 yoshida qirolicha Yelizavetaning nufuzli ayonlaridan sandagan amakisi lord Berti ko'magida mamlakat parlamentiga saylanadi.

F.Bekon Angliyaga qaytgach, huquq ilmini o'rganishga kirishadi.

U huquqshunoslik uyushtirishining rahbari lavozimiga tayinlanadi. F.Bekon keng miqyosdagi sud amaliyotlarini olib boradi va huquqshunoslik masalalariga doir asarlar yozadi. F.Bekoning sud jarayonidagi yuksak mahorati hamda sud xakamlari yig'ilishidagi so'zamliligi va aql farosati barchani xayratga solgan. Hech kim u kabi aniq, qisqa, zalvorli, ayin danda o'la ma'nodor gapira olmagan. U so'zlayotganda tinglovchilar har bir so'zni jon quloqlari bilan tinglab, kipurik qoqmay o'tirishgan.

F.Bekon 52 yoshida Angliyaning bosh prokurori etib saylanadi. 1617 yildan esa qiroli Yakov I ning muhrdori bo'lib xizmat qiladi. Keyinroq lord-kanslerlik martabasiga ko'tariladi.

1621 yilda F.Bekon parlament tomonidan jinachilik va poraxo'rlilikda ayblanib sud qilinadi. Sud F.Bekonga 40 ming funt-sterling jarima solish va Taner qal'asiga bandi etish haqida hukm chiqaradi. To'g'ri, ikki kundan so'ng bu hukmning ayrim bandlari bekor qilingan bo'lsada, ammo F.Bekoning davlat arbobi sifatidagi faoliyati butkul baham topadi. Lordlar palatasining hukmiga muvofiq u qiroli saroyiga yaqinlashmaslik va 12 moli uzoqlikda yashashga mahkum etiladi.

Foylasuf hayotini so'ngi yillarini betoblik va qashshoqlikda o'tkazadi. 1626 yilning bahorida u tovuq go'shti qor ostida qanday saqlanishini sinab ko'rish uchun uni qo'llari bilan qorga ko'madi va shu bahona bo'lib, qattiq shamollaydi. Bir necha hafta xastalanib yotgach, vafot etadi.

XVIII asrning ikkinchi yarmida ingliz psixologlari David Yum va Gartli har xil psixik hodisalar va elementlar g'oya – tasavvurlarning yaxlit bo'lib birlashishining asosiy qonuni sifatida assotsiatsiyalar haqidagi ta'limotni ilgari surdilar. Assotsiatsiyalar haqidagi bunday ta'limot bir

vaqtda ham idealistik, ham materialistik yo'nalishda paydo bo'ldi. Idealistik yo'nalishning vakili va umuman assotsiativ oqimning asoschisi David Yum (1711-1776 y.) edi. Uning ta'limotiga ko'ra, ongning barcha murakkab hodisa va mahsullari va o'zining "men" ekanligi (o'z-o'zini anglash, o'zaro tashqi bog'lanishlar – assotsiatsiyalar bilan bog'langan "tasavvur birliklari"dir, xolos.

David Yum hayoti: (1711-1776) Ingliz foylasufi, psixolog olim va muharrir David Yum Shotlandiya poytaxti Edinburg shahrida, uncha boy bo'lmagan dvoryan oilasida dunyoga keldi. Uning otasi huquqshunos bo'lgan. David Yum Edinburg Universiteti va Lyu-Flesh nomli Farang kollejida tahsil oldi. U kollejda ilk mara Rene Dekartning ilmiy qarashlari bilan tanishdi.

David Yum birinchi bo'lib, "sabab"ning mohiyatini hodisa va tushuncha sifatida jiddiy o'rganishga kirishdi. Uning bu boradagi mulohaza va xulosalari falsafa fanining asosiy yutuqlaridan biriga aylandi.

Foylasufning quyidagi asarlari ma'lum: "Inson tabiatiga doir mulohazalar" (1739), "Ta'b meyor haqida" (1739-1740), "Axiologiy va shaxsiy ocherklar" (1741-1742), "Ruhning barhayotligi to'g'risida", "Tabiiy din haqida so'zlashuv (dialog)" (1751).

Materialistik oqimning vakillari Gartli (1705-1757 y.) va uning shogirdi Djozef Pristli (1733-1804 y.) edilar. Ular assotsiativ tasavvurlarni miyadagi fiziologik bog'lanishlarga tenglashtirib qo'ydilar. Gartli psixologiyaga ruhning fizikasi deb qaradi.

D.Pristli barcha psixik jarayonlar miyaning tebranishlaridir, deb jarimoldi. U psixik va fizik hodisalar o'rtasidagi prinsipial farqni inkor qildi va psixologiyaga fiziologiyaning bir qismi deb qaradi.

Assotsiatsiyalar va ularning inson psixik faoliyati tarkibidagi muhim roli haqidagi ta'limot XIX asrda juda keng targaldi. Empirik psixologiyaning ichida "assotsiativ psixologiya" deb atalgan alohida oqim paydo bo'ldi. Bu oqim XIX asrning uch choragi mobaynida hukmonon mavqeni egallab oldi.

XIX asrda assotsiativ psixologiyaning tarafdorlari Angliyada Djozef Mil (1773-1836 y.), Djon Styuart Mil (1806-1837 y.), Aleksandr Men (1818-1903 y.), Gerbert Spenser (1820-1903 y.) edilar. Bularga Prussiyada T.Ribo (1829-1916 y.), Germaniyada Teodor Sigen (1862-

1950 y.)larni va qisman Ebbingauzni (1850-1909 y.) ham kiritish mumkin.

Assosiativ psixologiyaning vakillari barcha murakkab psixik jarayonlar (xotira, tafakkur, nutq, xayol va iroda) bir xil birlamchi psixik elementlar bo'lgan sezgilardan va ularning nusxasi bo'lgan tasavvurlardan hosil bo'ladi deb da'vo qildilar. Ayrim sezgi va tasavvurlar assosiativiyalarning qonunlariga binoan, o'zaro mexanik bog'lanishlar bilan birlashadilar. Masalar, xotira jarayonlari assosiativiyalarga tenglashtirib qo'yiladi, ya'ni esda qoldirish yangi assosiativiyalar hosil qilishdir, esga tushirish esa avval mustahkamlangan assosiativiyalarning jonlanishidir. Assosiativiyalarning fikricha, tafakkur ruhning alohida bir qobiliyati yoki maxsus psixik qobiliyati emas, tafakkur ham faqat tasavvurlarning assosiativiyalar qonuniga binoan harakatlanishidir. Masalan, muhokama faqat ikkita tasavvurning assosiativiyaga bog'lanishidir. Bunda ongning boshqa momentlari yo'q. Xulosa chiqarish ikki yoki birqancha hukmlarning assosiativiyasi (bog'lanishi)dir, bulardan ham assosiativiyaga bo'yicha yangi hukm hosil qilinadi, ya'ni xulosa chiqariladi. Tushunchalar ham bir qancha so'zlarning o'zaro o'xshash tasavvurlar bilan bo'lgan assosiativiyasi (bog'lanishi)dir deb ta'riflanadi.

Assosiativ psixologiya vakillarining fikricha, nutq ham tasavvurdir. Masalan, Ebbingauzning aytishicha, nutq — bu "ikki element"ning mustahkam assosiativiyalar bo'lib qo'shilishidir: bir tomondan, so'z va gaplarning ularning ma'nolari bilan, ikkinchi tomondan esa so'z va gaplarning narsalar bilan birlashidir. Gap va so'zlarning haqiqiy mohiyati nutq organlari faoliyati orqali hosil bo'ladigan, "ohang va shovqinlar"dan va bu faoliyat natijasida harakat va holatni sezishdan, ya'ni eshitish va kinestetik yoki nutq tassurotlaridan iboratdir.

Qayd qilingan har ikkala so'z elementlari ham o'zaro mustahkam assosiativiyalar bilan bog'langan, deb ta'kidlaydi Ebbingauz. Nutq jarayonlarida, ya'ni fikrning shakllanishida, fikrni o'zgalarga bayon qilishda va o'zgalarning fikrini o'zlashtirishda assosiativ jarayonlar, alohida tasavvurlar, xususan so'zlarning asosiy elementlari bo'lgan harakat (kinestetik) tasavvurlar bilan tovush tasavvurlari o'rtasida bog'lanishlar hosil bo'ladi. Nutq maxsus funktsiya sifatida tafakkur bilan

tafakkur — assosiativ bog'lanishlardan tashqari hech qanday munosabarda bo'lmaydi.

Bu psixologlarning ta'limotiga ko'ra, diqqat ongimizda qolgan barcha tasavvurlarni siqib chiqargan, qandaydir bitta tasavvurlar guruhining hukmon bo'lishi bilan izohlanadi, emotiviyalar xush va noxush hisslarni anglash bilan birlashgan sezgi hamda tasavvurlar yig'indisidir va hokazo. Assosiativistlar inson shaxsining o'zini ham o'z tanasini sezishga va shunga mos keladigan tasavvurlarga "tasavvurlar birlamchi"ga asoslangan ancha barqaror va doimiy psixik hodisalar komplekslari deb tushunadilar.

Assosiativ psixologiya vakillarining xizmati shundan iboratki, ular ongning yuksak murakkab jarayonlarini, ya'ni tafakkur, nutq va irodalarni ta'riflash asosida (asosan o'z-o'zini kuzatish yo'li bilan) o'rganishni diqqat markazida tutdilar.

Biroq keyinchalik assosiativ psixologiya vakillari va boshqa psixologlarning bu ta'limoti amalda o'zining yaroqsizligini ko'rsatdi. Psixik hayotning murakkab hodisalarini faqat assosiativ jarayonlarga tenglashtirib qo'yish mumkin emasligi ma'lum bo'ldi.

Tafakkur jarayonini har tomonlama tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, tafakkurda mavjud bo'lgan ba'zi momentlarni tafakkurlarning oddiy assosiativiyaga yo'li bilan oddiy bog'lanaverishlariga tenglashtirish mumkin emas va shu momentlar bilan tafakkur oddiy assosiativ jarayonlardan tubdan farq qiladi.

Biz assosiativ jarayonda, avvalo, tasavvurlar harakatini ko'ramiz, bunda ongimizda hosil bo'lgan har qanday tasavvur avvalgi tasavvurlar yoki idrok tufayli hosil bo'ladi. Lekin, bir xil turtki (idrok yoki tasavvur) orqali birin-ketin paydo bo'lgan tasavvurlar o'z yo'lida har xil yo'nalishlarga ega bo'lishlari mumkin.

Birinchiidan, tafakkurda ham, albatta, tasavvurlar yoki boshqa psixik muhallalar (hukm tushuncha)ning harakati sodir bo'ladi. Lekin bu yerda bu harakat avvalgi idrok va tasavvurlar turtkisi sodir bo'lmagan, balki davlat qo'yilgan maqsad va vazifa bilan belgilanadi va boshqariladi. Tafakkur maqsadga muvofiq yo'naltirilgan jarayondir. Tafakkur jarayoni hamma vaqt birorta masalani hal qilishga yo'naltirilgan bo'ladi.

Ikkinchiidan, assosiativ jarayonlar esa passiv jarayonlardir. Assosiativ qonunga binoan tasavvurlar harakati go'yo o'z-o'zicha ro'y

beradi, bu harakat oldindan belgilanmasdan, ongli kuch sarflanmagan holda boraveradi. Agar tasavvurlarning assosiativ oqimida aktivlik bo'lsa ham, u beixtiyor aktivlikdir.

Bu o'rindagi beixtiyor aktivlik shaxsning emosional holati bilan mavjud tasavvurlar tufayli ro'y beradigan emosional momentlar bilan belgilanadi.

Tafakkur esa, aksincha, oldindan ongli kuch (diquqat) sarflash yo'li bilan sodir bo'ladigan jarayondir. To'g'ri, tafakkur jarayonlarida ham passiv xolalar bo'ladi, lekin ular bu o'rinda faqat qo'shimcha va yordamchi ahamiyatga ega bo'ladilar. Passiv xolalar tafakkurni belgilab bermaydilar, ular birinchi emas, balki ikkilamchidir, ko'pincha aqliy taraqqiyotning yuksak bosqichlarida paydo bo'ladilar.

Uchinchi, assosiativ jarayonlarda faqat esga tushirish, tajribadan hosil bo'lgan, sezilgan va idrok qilingan narsalardan nusxa ko'chirishgina bordir. Tasavvurlar assosiativ faqat reproduktiv (takrorlovchi) jarayondir. Bu jarayonlarda ongimizda yangi mazmun hosil qilinmaydi.

Tafakkur mahsuldor (produktiv) jarayondir. Bunda ongimiz yangi mazmunga, yangi mahsulotga ega bo'ladi. Bu yangi mahsulot obyektiv borligining shunday momentlarini aks ettiradiki, bu momentlarni bevosita sezgi organlari orqali bilish mumkin emas, binobarin, tasavvurlarda ham takrorlash mumkin emas.

5.3. Eksperimental psixologiya. XIX va XX asrlarda psixologiya faqat empirik (tajribaga asoslangan) fan sifatida taraqqiy etadi. Bu davrda uning predmeti, ya'ni o'rganadigan voqealik sohasi kuchli ravishda kengaydi, bu fanning alohida yangi sohalarini paydo bo'ladi va shakllanadi, yangi yanada samaraliroq tekshirish metodlari kashf qilinadi. Psixologiyaning bergan ma'lumotlaridan amaliy faoliyatning turli sohalarida foydalanila boshlaydi. Ayni vaqtda, XIX va XX asrlarda idealizm bilan materializm o'rtasidagi kurash yanada chuqurlashadi.

Ma'lumki, XIX asr fizika, biologiya, fiziologiya, ximiya va boshqa tabiat fanlarining gullab yashnashi bilan xarakterlanadi. Fanda paydo bo'lgan eksperimental metodning keng qo'llanilishi fanlarning rivojlanishiga turtki bo'ldi.

XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlaridayoq psixologlar o'rtasida psixik hodisalarni o'rganishda eksperimentni tadbiiq qilish mumkin emasmi degan masala maydonga chiqdi.

Bu masala bo'yicha filosof I. Kant o'z fikrini aytdi. Uning fikricha, psixologiyada eksperimentning bo'lishi mumkin emas, unga matematikani tadbiiq qilish mumkin emas.

Kant Immanuel hayoti: (1724-1804) Germaniyalik mutafakkir Immanuel Kant Kyonigsberg shahrida hunarmand usia oilasida tug'ilib o'sadi. U oiladagi 9 nafar farzandning to'rtinchisi bo'lgan. I. Kant bolalik va o'smirlilik chog'larida tez-tez kasalga chalingani sababi ninjon, jizakli hamda vahimachi edi.

1745 yilda u Kyonigsberg universitetining ilohiyot fakultetini tamomlagan. 1755 yildan to 1797 yilgacha shu yerda metafizika, mantiq, o'limloqiy falsafa, fizika, rivoziyotdan dars bergan. Umrining oxirigacha bo'yaloq o'lgan. 57 yoshida "Sof tafakkur tanqidi" deb nomlangan asosiy asarini yozib tugallagan.

Uning quyidagi asarlari ma'lum: "Osmo'ning umumiy tabiiy tarixi va nazariyasi" (1755), "Mantiq" (1800), "Amaliy mantiq tanqidi" (1788), "Antropologiya" (1798). Bular I. Kantning eng yirik va mashhur asarlari sirasiga kiradi.

Olim shaxsiy hayotida falsafiy masalalar xususida suhballashishni mash ko'rimgan. Aftidan, u o'zining tinglashga emas, faqat o'qilishga qobiliyatli ekanini yaxshi anglagan.

Hayotining har bir lahzasi muayyan tartibga solingan faylasuf har kecha roppa-rosa 10 da uyquga yotgan, tongi soat 5 da uyg'ongan. U 30 yil davomida bir mara ham bu tartibni buzmag'an. Roppa-rosa kechki soat 7 da sayrga chiqqan. Kyonigsbergda yashovchilar Kantga qarab soatlarini tekshirishgan.

Psixik hodisalarni o'ylashning mumkinligi, psixologiyada eksperimentning bo'lishi mumkinligi haqida nemis psixologi I. Gerbart (1776-1841 y.) ijobiy fikr aytgan. U psixologiyada matematikani tadbiiq etish mumkin va zarurligi haqida shunday degan: "Mening tekshirishlarim amalda faqat psixologiyaning o'zi bilan cheklanib qolmasdan, balki fizikaga va umuman tabiat fanlariga ham qisman aloqador".

Gerbartning fikricha, asosiy psixik element tasavvurdir, qolgan barcha jarayonlar-hissiyot, iroda, tasavvurlar kombinatiyasidan va munosabatlaridan iboratdir. Ruhiiy holatlar doimo o'zgarish jarayonida bo'ladi. Tasavvurlarning bu doimiy o'zgarish va almashish jarayonida

ma'lum darajada doimiylik, qonuniyati bor. Bu doimiylikning miqdor tomonini o'lish mumkin. Shuning uchun ham, Gerbartning fikricha, psixologiyaga matematikani tadbiiq qilish mumkin.

Gerbart, garchan psixologiyada eksperimentdan foydalanishning zarurligi va foydaliligini isbotlagan bo'lsa ham, lekin uning o'zi bu metoddan foydalanmagan.

V.Vundt, Veber va Fexnerlarning psixologiyani rivojlantirishga qo'shgan hissalar.

V.Vundt.

Eksperimental psixologiya taraqqiyotida ayniqsa nemis fiziologi va psixologi Vilhelm Vundt (1832-1920 y.)ning ishlari katta ahamiyatga ega bo'ldi. V.Vundtgacha faqat ichki tajribadan va o'z-o'zini kuzatishdan foydalanib kelgan psixologiya faqatgina tasviriy fan edi. V.Vundt eksperiment va o'lish metodlarini zarur deb topib, psixologiyani izohli fanga aylantirishni maqsad qilib qo'ydi.

V.Vundt psixologiya uchun klassik metodlar bo'lib qolgan bir qancha metodlarni, ya'ni qo'zg'atish metodi, ifodalash metodi va reaksiya metodlarini kashf etdi hamda rivojlantirdi.

V.Vundt 1879 yili Leypsigda birinchi eksperimental psixologiya laboratoriyasini tashkil qildi.

Oradan ko'p vaqt o'tmasdan (1881 y.) u Berlin universiteti huzurida eksperimental psixologiya institutini tashkil qildi.

V.Vundt shug'ullangan masalalardan biri o'sha vaqtda astronomlar tomonidan ochildigan diqqatni bir vaqtda ikkita har xil qo'zg'atgichga to'plash mumkin emasligi haqidagi masala edi. Bu hodisani aniqlash uchun V.Vundt (laboratoriya tashkil qilingunga qadar) 1861 yilda alohida mayatnik ish o'yab chiqardi (Vundt mayatnigi). Bu mayatnik graduslarga bo'lingan yoy atrofiga harakatlanadi va har bir ma'lum vaqtdan keyin jing'irlaydi. Bu psixologik elementlar uchun kashf etilgan birinchi asbob edi.

Ilmiy (izohli) psixologiyani oyoqqa turg'izish uchun V.Vundt qo'shimcha vosita sifatida yondosh fanlar, ayniqsa fiziologiya, astronomiya, etnografiya, tarix, mifologiya va boshqa fanlardan olingan ma'lumotlardan foydalanish zaruriyatini ilgari surdi.

Leypsig laboratoriyasi va institutidan namuna olib, Germaniyaning boshqa universitet shaharlarida ham, shuningdek, boshqa mamlakatlarda

ham, jumladan, Fransiya, Angliya va Amerikada laboratoriya hamda institutlar tashkil qilindi. XIX asrning oxirida Rossiyada ham bir qancha eksperimental psixologiya laboratoriyalari tashkil qilindi: Moskvada Iekaterbkiy, Qozonda Bexterev, Odessada N.N.Langerlar tomonidan shunday laboratoriyalar ochildi. 1911 yil Moskva universiteti huzurida, nemis qurilgan binoda professor Chelpanov rahbarligida eksperimental psixologiya instituti tashkil qilindi. Hozirgi vaqtda bu institut RF Fandog'likka fanlari akademiyasi sistemasiga kiradi.

Professor A. F. Lazurskiy (1874-1917 y.) tomonidan eksperimental metodning alohida turi-tabiiy eksperiment ishlab chiqildi. Eksperimentning bu turidan bizda bolalar psixologiyasini o'rganishda, psixologika masalalarini, ayniqsa, ta'lim psixologiyasi masalalarini hal qilishda keng va umumli foydalanilmoqda.

Eksperimental metodning tatbiq qilinishi psixologiya fani taraqqiyotiga juda umumli ta'sir ko'rsatdi.

Bu metod yordamida oddiy kuzatish yoki o'z-o'zini kuzatish yo'li bilan aniqlash qiyin bo'lgan yoki butunlay mumkin bo'lmagan ko'p ma'lumotlar aniqlandi, ayrim psixik hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlar aniqlangan, psixik jarayonlardagi, ayniqsa, sezgi, diqqat, idrok, xotira sohasidagi ba'zi bir qonuniyatlar ochildi.

Eksperimental tahlil yo'li bilan murakkab psixik jarayonlar (idrok, soxtir, tafakkur)ning alohida komponentlari tarkibiy qismlari ajratilgan, psixik jarayonlarning fiziologik hodisalar bilan, shuningdek, tashqi fizik muhit hamda ijtimoiy muhit bilan bo'lgan bog'lanishlari ochildi.

Eksperimental tekshirishlarning yakunlari, shuningdek, eksperimental metodning usullaridan foydalanish amaliy faoliyatning natijalarida – o'quv tarbiya ishlarida, meditsinada, mehnatni tashkil qilish va ratsionalizatsiyalashtirishda, sud ishlarida, san'atda juda ko'p foyda keltiradi.

Veber va Fexner

Psixologiyada eksperimentni tatbiq qilish bo'yicha dastlabki ishlarni fiziolog Veber (1796-1878 y.) va fizik Fexner (1801-1887 y.)lar amalga oshirdilar. Veber va Fexnerlarning maqsadi tashqi taassurotlar (reaktsionlar) va ularning muvofiq sezgilarning o'zaro munosabatlari haqidagi qonuniyatlarni topishdan iborat edi. Fexner eksperimental metodlar asosida sezgilarning ortib borishi bilan ularni qo'zg'atuvchilar

o'rtasidagi qiyosiy munosabatni aniqlab, sezgi qo'zg'atgich logarifmasiga proporsionaldir degan psixofizik qonuni kashf etdi. Veber va Fexnerlar o'tkazgan tajribalar "Psixofizika" degan alohida fanning paydo bo'lishiga olib keldi.

Veber va Fexner ishlarining ahamiyati, asosan, shundan iboratki, ular birinchi bo'lib psixologiyani, tabiat fanlari singari, eksperimental fanga aylantirish mumkin ekanligini isbotladilar. Shu vaqtgacha faqat kuzatish, asosan, o'z-o'zini kuzatishdan foydalanib kelinayotgan psixologiya endi aniq fanlardagi obyektiv metoddan foydalana boshlaydi.

Dekart va Spinozaning psixologik qarashlari XVII asr psixologlar ko'z o'ngida psixikaga bo'lgan qarashlarning tubdan o'zgarishi davri sifatida namoyon bo'ladi. Psixologik fikr taraqqiyotidagi yangi davrni "fanlar malikasi" bo'lib hisoblangan mexanika fani ta'sirida paydo bo'lgan konsepsiyalar ochib berdi.

XVII asrga oid psixologik fikrlarning o'ziga xos tomonlarining talqinida ochiq namoyon bo'ldi.

A) tushuntirish uchun hech qanday ruhga muxtoj bo'lmagan tana-mexanik sistema haqidagi ta'limot;

B) ichki kuzatish organi o'z psixik holati haqida hamma narsani bilish mumkin bo'lgan individning ongi haqidagi ta'limot;

V) inson faoliyatini unga foydali narsalar tomon yo'naltiruvchi yoki zararli narsalardan qaytaruvchi ehtiroslar (affektlar) haqidagi ta'limot;

G) fiziologik va psixologik tomonlar o'rtasidagi munosabati haqidagi ta'limot. Bu ta'limotlarning asosida fanning ulug' zahmatkashlari Rene Dekart (1598-1660), Benedikt Spinoza (1632-1677), Tomas Gobbs (1588-1679), Djon Lokk (1632-1704), Gotfrid Leybnits (1646-1716) kabilar turar edi.

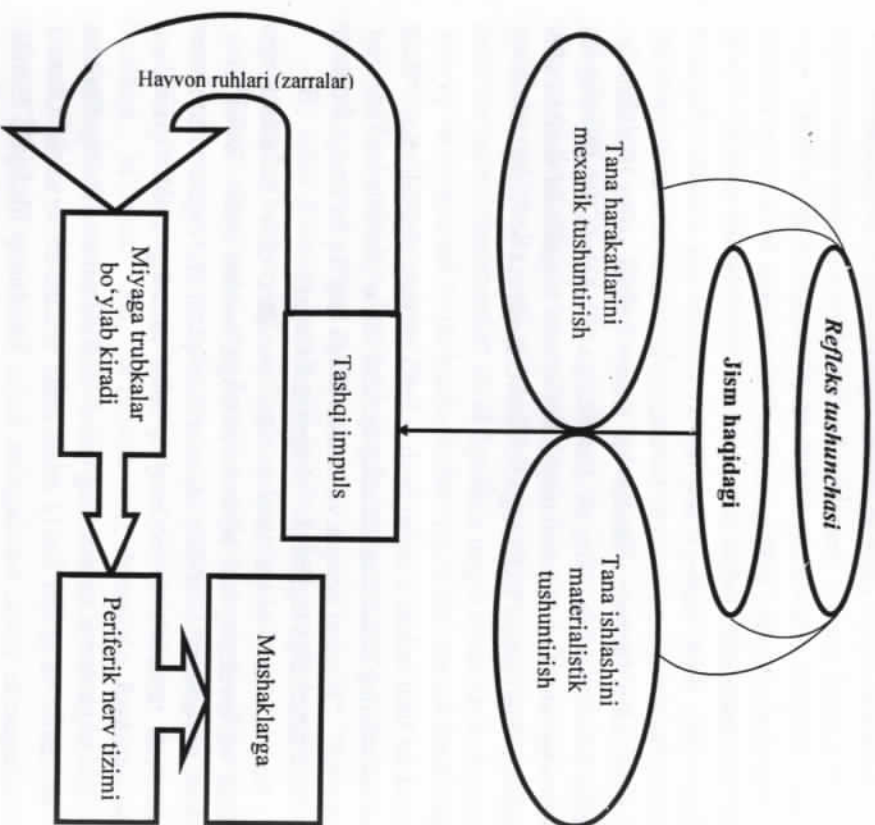
Fransuz matematigi, tabiatshunos va faylasufi Dekartning ismi bilan psixologiya tarixidagi g'oyat muhim bosqich bog'lanadi. Aynan u o'zining ong haqidagi ta'limoti bilan Aristotelning ruh haqidagi ta'limotidan psixika to'g'risidagi tushunchalarning ajralib chiqishi uchun asos yaratdi. U avtomat kabi mexanik ishlovchi organizm modelini tanlaydi va u bilan o'sha kunlarga cha ruh bilan boshqariluvchi bo'lib hisoblangan tirik tanani uning ta'siridan "xolos etdi". Shu davrda Garve tomonidan qon aylanishining kashf qilinishi "organizm mexanik mashina" degan fikrni rivojlantirdi. Unda yurak qon o'tkazuvchi nasos

bo'lib hisoblanadi va bu jarayonda ruhning hech qanday funksiyasi yo'q deb ta'lim berildi. Dekartgacha barcha faoliyat jarayonlari, yerdagi hayot sharoitidan energiya oluvchi maxsus agent ruh bilan boshqariladi, deb hisoblab kelindi. Ammo Dekartdan boshlab, tana mexanika qonunlariga asosan tuzilgan avto sistemadir, undagi organlarning ishlashi ham tananing faoliyati ham, boshqa tanalar bilan aloqasi ham, ruhga muhtoj emas, deb tulkilandi. Lekin bu bilan ruh "ishsiz" bo'lib qoldimi? Yo'q, Dekart ruhani hech narsaga bog'liq bo'lmagan oliy substansiyagacha ko'tardi. "Ruh ongning uzluksiz bo'lmagan hodisalar-fikrlardan iborat" deb aytdi olim. Ruhning birdan bir asosiy belgisi uning fikrlashidir. Fikrlashdan to'xtash ruhning yo'q bo'lishiga olib keladi, deb hisoblaydi. Dekartning tana va ruh substansiyalarini o'zaro taqqoslashi shunga olib keladi, Dekart tana o'z tabiatiga bo'linuvchi, ruh esa bo'linmas, shuning uchun u turli xil narsa degan xulosaga keldi. Dekart dualizmning ma'nosi shuki, tana va ruh mustaqil substansiyalardir. Ularning har qaysisi mavjud bo'lishi uchun o'zidan boshqa hech narsaga muhtoj emas. "Ruh butunlay mening tanamdan butunlay ayru bo'lib, u tanamsiz ham mavjud bo'la oladi", "Bizdagi issiqlik va harakat fikrga bog'liq bo'lmagani uchun ular faqat tanamizga tegishlidir" deb yozadi Dekart.

Buni Dekart ruhsiz tanalar ham, masalan, olov issiqlikka ega bo'lishi va harakatlanishi bilan isbotlashga harakat qiladi. Dekartning fikriga, hayotni ruh bilan bog'laganlar xato qiladilar. Negaki "o'lim hech qachon ruh tufayli sodir bo'lmaydi, balki tananing muhim qismidagi buzilishi tufayli ro'y beradi".

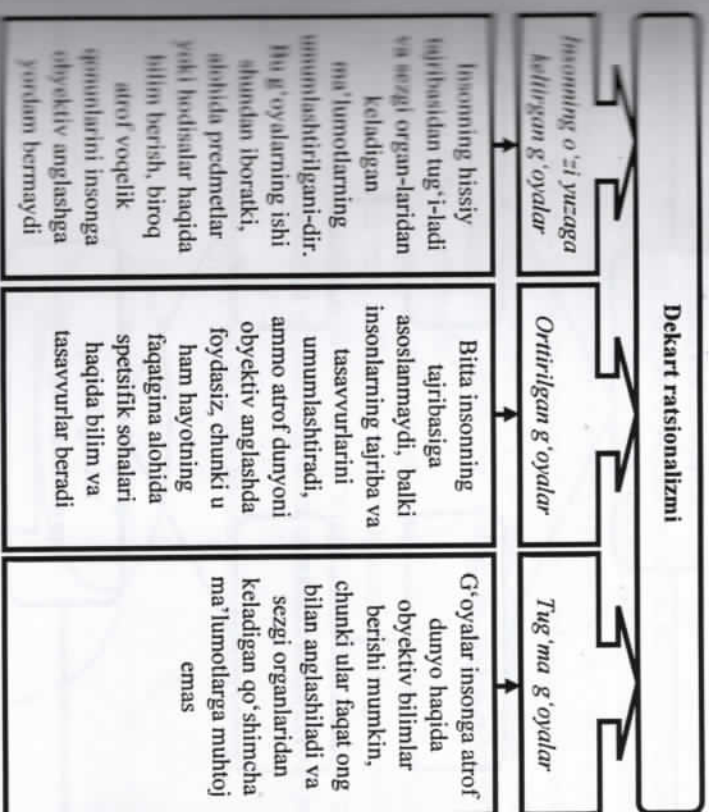
Dekartga ko'ra asoslarning asosi shubhlanisdir. Uning fikricha hamma tabiiy va g'ayri tabiiy narsalardan shubhalanish kerak. Chunki afsharlenganda inson odatdagidan ko'ra yaxshiroq fikrlaydi. Bunda fikrning mashhur "Men fikrlayapman, bundan chiqdi mavjudman" shiori o'zi keltirish mumkin. O'zining asosiy fikrlarini Dekart "Aqlni boshqarish qoidalar", "Ruhlar ehtirosi", "Odam haqida" nomli asarida bayon etdi.

R. Dekartning asosiy ta'limlari

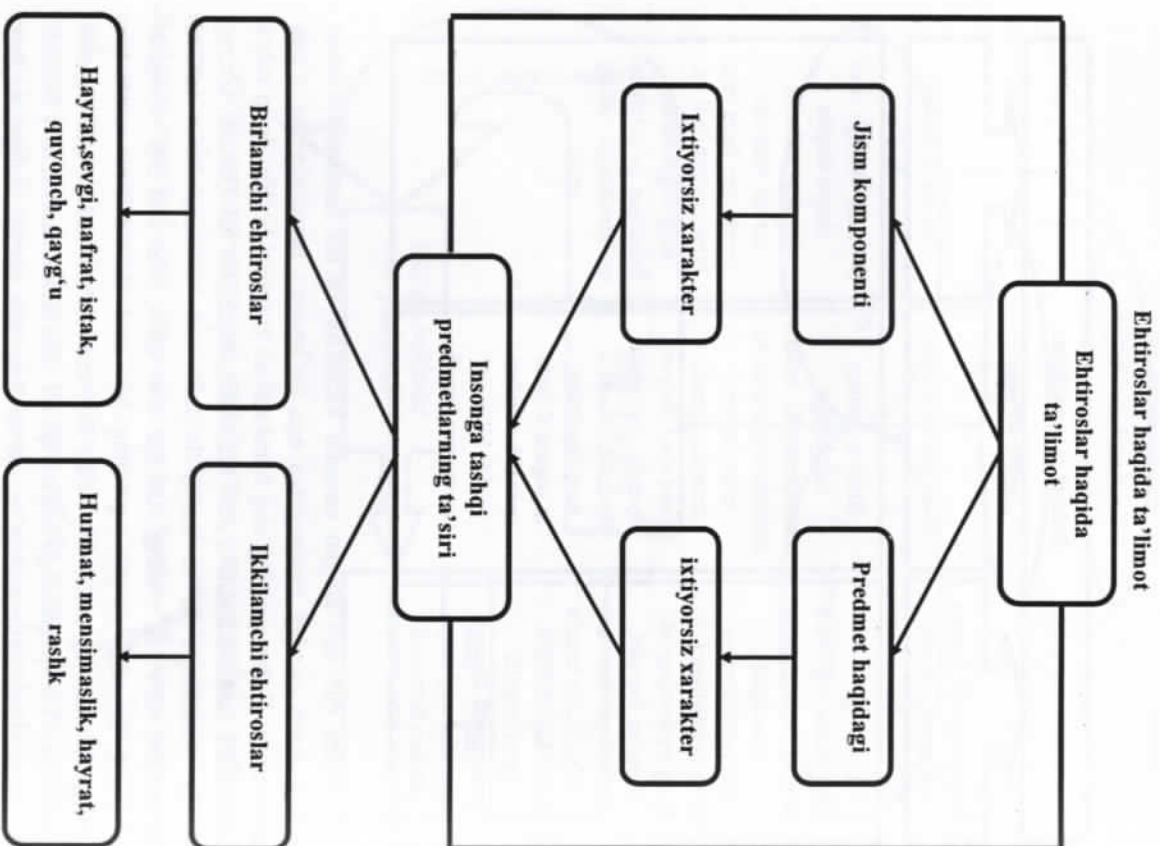
XVIII asrning eng yirik kashfiyotlari qatoriga refleks tushunchasining paydo bo'lishini kiritish mumkin. Refleks tushunchasi Dekart fizikasida paydo bo'ldi. Agar Garvey o'z kashfiyoti bilan ruhi ichki a'zolarini boshqaruvchisi sifatida inkor etgan bo'lsa, Dekart ruhi tashqaridan ta'sir etish xususiyatidan mahrum qildi. U fanga fiziologiya va psixologiyada fundamental bo'lgan refleks tushunchasini (terminini emas) kiritdi. U davrda nerv sistemasi to'g'risidagi bilimlar ham oz edi. Dekart uni ingichka quvunchalar "trubkachalar"dan iborat deb tasavvur

qildi. Dekartning tasavvurida go'yo shu trubkachalardan mayda yengil hayvonimon zarralar harakatlanadi. Bu zarralarni Dekart "hayvon ruhlari" deb nomladi.

"Men ruh deb atagan narsalar kichiklik va tez harakatlanishdan tashqari hech qanday xususiyatga ega bo'lmagan tanachalardan o'zga narsa emas. Bular qonning eng harakatchan zarralari bo'lib, doim miya tomonidan harakatlanadi", deb tushuntirmoqchi bo'ldi Dekart. Uning refleks sxemasiga ko'ra tashqi impuls nerv trubkachalari ichida joylashgan nerv "tillarining" uchiga ta'sir qilib, ular shu "ip" chiqqan miyaning qismini go'yo arqonning bir uchi ikkinchisini harakatga keltirgandek qo'zg'atadi. U yerdan "hayvon ruhlari" nerv orqali tegishli muskullarga o'tib, qisqarishga majbur qiladi. Shu tariqa harakat ro'y beradi. Shuning uchun qaynoq buyum qo'lni kuydirib tortib olishga majbur

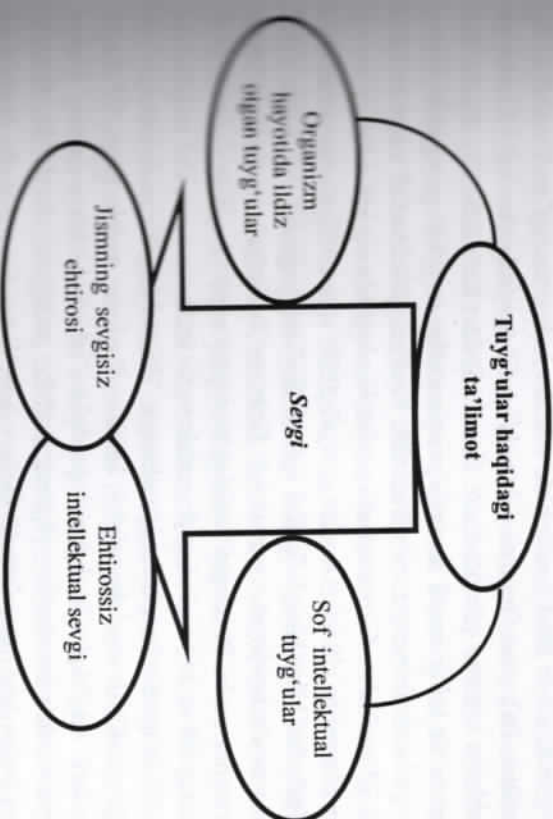
qiladi. Bunda xuddi yorug'lik nurining ko'zgudan qaytganidek reaksiya sodir bo'ladi.

Hatti-harakatlarning reflektor tabiatini ruhga murojaat qilmay ochib bergan Dekart umid qiladiki, kelajakda ancha murakkab hodisalarni ham u ta'riflab bergan fiziologiya mexanika qoidasiga ko'ra tushuntirish mumkin bo'lar: "Masalan, it o'ljani ko'rgach, unga tashlanadi, lekin o'q ovozi chitsa, albatta qochadi. Shunga qaramay ovga o'rgatilgan itlar o'ljani ko'rgach to'xtaydi. Aqlsiz hayvonlar miyasida shunday o'zgarish bo'lib qilib, ularni o'rgatish mumkin ekan, ehtimol odamga biror narsani o'rgatishda bundan ham yaxshiroq narsalarga erisha bo'lar", deb taxmin qildi Dekart. Bundan u shunday xulosa chiqardiki, "ruhning kuchi emas balki mexanika qoidalariga asosida ro'y beruvchi tanadagi o'zgarishlar asosida inson avvalo o'z tabiatining, qolaversa tashqi olamning hukmdorligiga aylanishi mumkin".

Dekartni fikricha: "Kuchli va oliyanob odamlarning kayfiyati sotilamlik onlarida ham, kulfatga ro'para bo'lganda ham o'zgarmaydi". Sen taqdiri azalni emas, avvalo o'zingni yengishga harakat qil. Dunyoni tartibga solishga urinma, eng avval o'z istaklaringni boshqara bil.

• O'zlikni anglashdan ko'ra sernahsulroq mashg'ulot yo'qdir.

Dekart hayoti: (1596 - 1650) Farangistonlik faylasuf, rivozatchi,

tibbiyotshunos olim va ustubiy nazariyotchi Rene Dekart Turen muzojotining Lae shaharchasida dvoryan oilasida dunyoga keldi.

1606 yilning bahorida otasi Dekartni La-Fleshdagi diniy kollejga o'qishga jo'natadi. 1618 yilda Dekart Gollandiyaga jo'natilgan va o'z xohishi bilan armiyaga yolland, ispan - avstriya qo'shinlariga qarshi kurashda ishtirok etadi.

1619 yildan boshlab Dekart falsafa bilan jiddiy shug'ullanishga kirishadi.

1625 yilda Dekart Parijga keladi va olimlar bilan tanishadi. Faylasuf bu yerda tarixda "odam jurnal" deb nom qoldirgan Mersen Maren bilan yaqin do'st tutinadi.

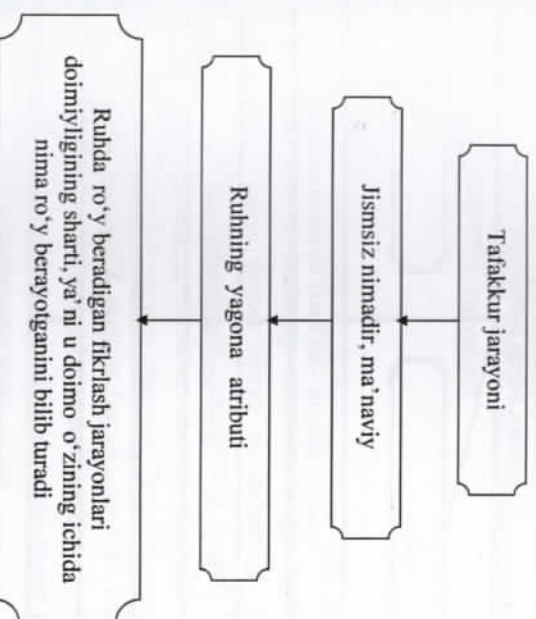
Rene Dekart tabiatni qiziqqon bo'lsada, bahs va tortishuvlar chog'ida doimo o'zini munosib tuta bilgan. U birinchi bo'lib, "Ego" atamasini va u haqidagi g'oyani fan olamiga olib kirdi.

"Fikrlayapman, demak mavjudman", - degan naqni ham Dekart o'ylab topgan. Shuningdek, u birinchi bo'lib, kamalakning paydo bo'lish sabablari va uning tabiatini tushuntirib berdi.

Rene Dekart La-Flesh iyezuitlar kollejida sxolasik falsafani o'rgandi. Unda ktiobiy olimlikta shubha juda erta uyg'ondi, zotan uning fikricha, ko'pgina fanlarda ishonchli asos mavjud emas edi. Kitoblarni tashlab u sayohat qila boshladi. Garchi Dekart katolik bo'lsa-da, ma'lan vaqt o'tiz yillik urush davrida protestantlar tarafida qamashdi. Uning qiziqishlari doirasiga chavandozlik, musiq, qilichbozlik va raqs kirar edi. 23 yoshida u Germaniyada yashashi chog'ida o'z metodining asosiy g'oyalarini ta'rifladi. Oradan o'n yil o'tib, u tinchlik va osoyishlikda tadqiqotlar bilan shug'ullanish uchun Gollandiyaga ko'chib keldi. 1649 yilda u Stokgolmga qirolicha Kristina huzuriga tashrif buyurdi. Shvetiya qishi Dekartga haddan tashqari og'irlik qildi, u betoblanib yotib qoldi va 1650 yilning fevralida vafot etdi.

Uning asosiy asarlari jumlasiga "Metod haqida mulohazalar" va "Metafizik fikr-mulohazalar" kiradi. Boshqa asarlaridan "Falsafa asoslari" va "Aqni boshqarish qoidalarini qayd etish mumkin. "Metod haqida mulohazalar" fransuz tilida yozilgan dastlabki falsafiy asarlardan biri hisoblanadi. Dekart ham lotin, ham fransuz tilida ijod qilgan.

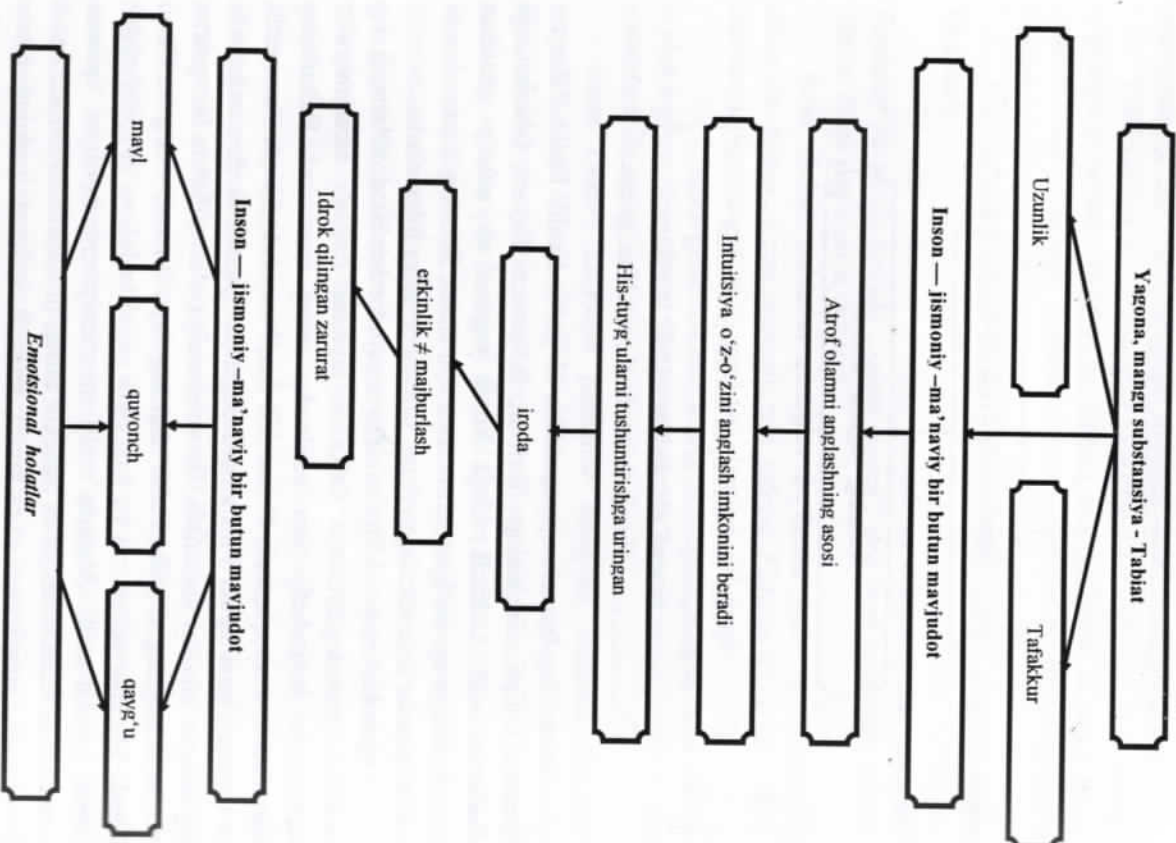
R. Dekart tomonidan tafakkur jarayonini tushunish

Dekartning birinchi opponenti bo'lib gollandiyalik faylasuf Barrix Spinoza chiqdi. Gegelning fikricha, B. Spinoza Dekart falsafasidagi dualizmi olib tashladi. Unga ko'ra yagona va abadiy ajralmas xususiyatlarga ega bo'lgan substansiya - bu tabiat. Shuning uchun odamni substansiyalar uchrashadigan "joy" sifatida Spinoza inkor etadi.

Odam bir butun moddiy va ruhiy mavjudot deb biladi. O'zining eng mashhur psixologik asari "Etika"da faylasuf dastlab substansiyalar masalasida to'xtaladi. Shu yerdanoq uning qarashlari Dekartning qarashlaridan uzoglashadi. Dekartdan farqli ravishda Spinoza monistik ta'limotni ilgari surdi. Substansiya deganda Spinoza bizdan tashqarida joylashgan tabiatni tushunadi. Bu substansiya o'z navbatida bir qancha xususiyatlarga ega bo'lib, inson ularning faqat ikkitasi - tana va fikrni biladi. Shuning uchun ruh va tana bitta individualni, ya'ni fikrlaydigan tanani tashkil etadi. Alohida ruhiy substansiyaning borligini Spinoza inkor etadi, lekin materiya va tafakkur birligi muammosini oxirida ochib berolmadi. Substansiyalar ta'limoti asosida Spinoza insonning hissiy holatlari ko'proq affektlar masalasini yoritib berdi.

B. Spinoza nazariyasida rationalizm

O'zining affektlar haqidagi ta'limotida affektlarning paydo bo'lishi va ularning tabiati: odamlarning affektlarga qulligi va affektlarning kuchi; inson ozodligi va inson aqlining kuchi masalalari yuzasidan to'xtaldi.

Affektlarni Spinoza tabiiy hodisa deb biladi. Affektlar orasidan Spinoza 3 tasini alohida ajratib ko'rsatadi.

1. Xohlash
2. Qoniqish
3. Qoniqmaslik

Qolgan barcha emotsiyalar shulardan paydo bo'ladi, deb hisoblaydi Spinoza. Spinoza affektlar butunlay inson irodasiga bog'liq va ularni to'liq boshqarish mumkin, degan fikrga qo'shimlaydi. Bu borada u affektlarni inson ustida o'tkazadigan hukmronligi haqida fikr yuritadi. Barcha affektlar Spinozaning fikricha insonni shunday holatga olib keladiki, bunda u o'z-o'zini boshqara olmaydi. Tasodiflarga qaram bo'lib, aniqlik ko'z oldida, noaniqlik tomon boradi, ozodlik esa affektlarga erishishda emas, balki ularni aqlga bo'yusundirishdir.

Spinozani fikricha qablarni qurol bilan emas, mehr muxabbat va olijanoblik vositasida zabt etish mumkin.

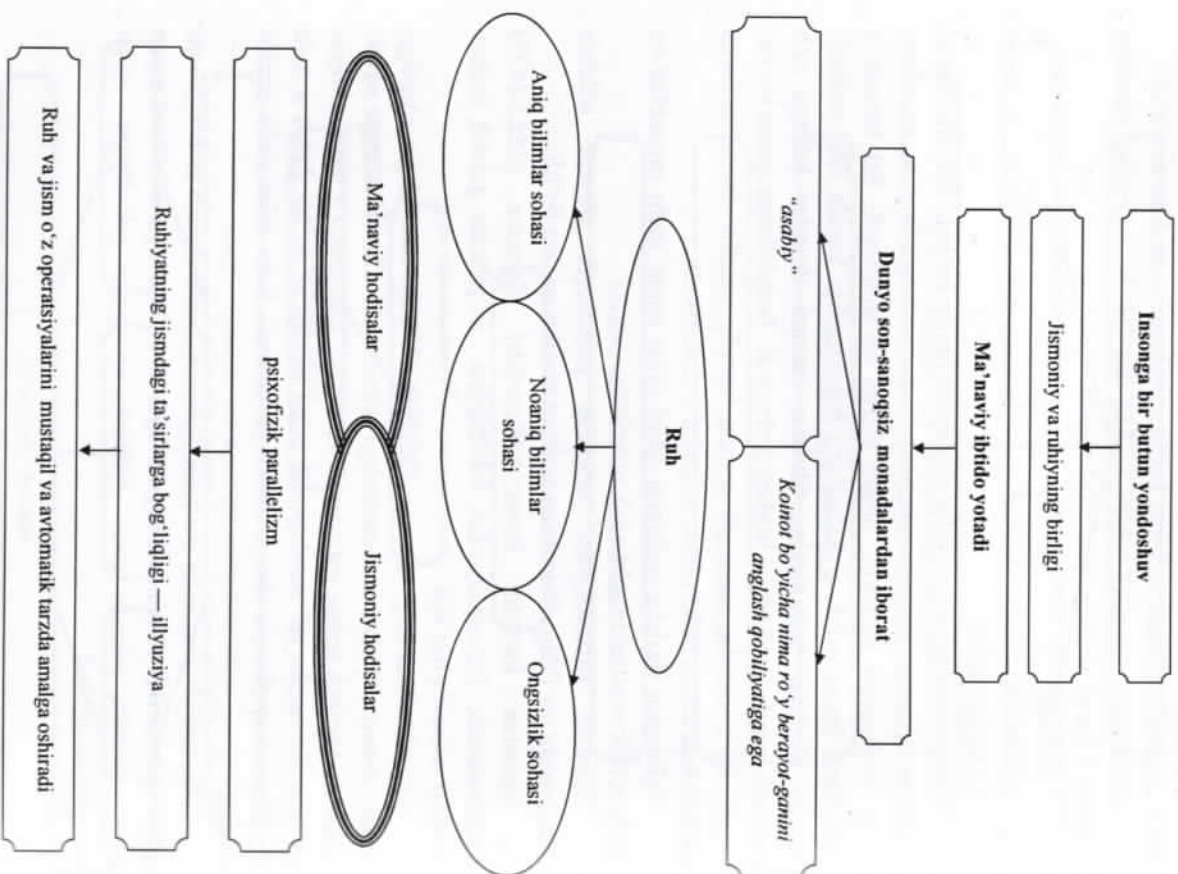
Spinoza psixologiyasi onning psixologik obyekt sifatida shakllanishi yo'lidagi Dekartdan keyingi muhim qadam bo'ldi.

Spinoza hayoti: Barux (Benedit) Spinoza (1632-1677) Amsterdamda, Portugaliyadan inkvizitsiya ta'qibidan qochib kelgan yahudiy oilasida tug'ildi.

U yahudiylarning Amsterdamdagi 7 yillik maktabiga o'qishga boradi. Ammo o'qishni tamomlashga ulgurmaydi. Chunki atasiga savdo ishlarni yuritish uchun yordamchi kerak edi. Otasining o'limidan keyin Spinoza bir necha yil savdogarlik bilan mashg'ul bo'ldi. Lekin u juda yoshligidanog falsafa ilmi ga mehr qo'ygandi, lotin tilini juda yaxshi bilardi.

Shu tugayti oradan ko'p o'lmay Spinoza Amsterdamda kichik falsafa to'g'iragini ochdi. Ilm fan olamiga chuqur kirib, dunyogarashi kengaygan yosh Spinoza yahudiy dini peshvolarini vijdon erkinligiga r'oya etimolida aybladi.

G.Leybnitsning psixologik g'oyalari, uning D.Lokk bilan bahsi mohiyati.

Spinoza shu taqlid ilmi fan olamiga qancha yaqinlashgani sayin yahudiylar ruhoniylardan shunchalik uzoqlasha bordi. Natijada 1656 yilda dini peskovlari Spinozani muradlikda ayblab, unga bir umrlik la'nat tungi'asini yopishtirdilar. Shundan so'ng Spinoza yahudiylar bilan aloqani butkul uzib, o'zini falsafaga bag'ishladi. U bir umr o'pka kasalligidan azob chekib yashadi. Spinoza o'z o'limini tor, faqirona sonaga o'rnatilgan qur - qurug' yog'och chorpoypada qarshi oldi. Singillarining tashmachiyligi tufayli bor budidan ayrilib, qashshoqlikka muklum bo'lgan donishmand ajali yetganini sezib, qo'shni ayvoldan yoniga bitla ham ruhoniyni qo'yimlikni iltimos qiladi. Chunki u jon talvasasida raqiblarga yon bosib, o'z qarashlaridan voz kechishi mumkinligidan cho'chigandi.

O'smirlik chog'ida Spinoza iudaistik falsafa bilan teologiyani o'rgandi va umridi bo'lajak iudaistik ibodat ruhoniysi sifatida ko'zdan kechirildi. Ammo mustaqil fikrlashga moyillik, tabiiy fanlar va Dekartning falsafasini o'rganishga qiziqish Spinozada juda erta paydo bo'ldi. Uning mustaqil va tanqidiy pozitsiyasi yahudiylar jamoasi bilan ishtirok chiqishiga olib keldi. Ilmolar bilan ham, tahdirlar bilan ham uni falsafadan voz kechishga majbur qila olmadilar, natijada u 24 yoshida to'ng'la'nat bilan jamoadan haydaladi.

Shundan so'ng Spinoza bir maromda kamtarona hayot kechirdi. O'pik uskunalar uchun linzalarni silliqlash bilan tirikchilik qildi. Bu unga erkin va mustaqil bo'lish imkonini berdi. U universitetda professor lavozimini egallash haqidagi taklifi rad qildi va o'zini butkul falsafa bilan shug'ullanishga bag'ishladi. Spinozaning falsafasini ateistik va materialistik deb aybladilar, ammo hech kim uning turmush tarzini tanqid qilmadi. Uning dunyoviy ehtiros va hayu havaslardan uzoq hayoti o'z ta'limoti bilan to'liq uyg'unlikda yashovchi buyuk faylasufning turmush tarzini ifoda etadi.

Spinoza o'pka sili bilan xastalanish ogibatida 45 yoshida vafot etdi.

Tomas Gobbs va Galileo Galileyning psixologik qarashlari. Dekart dualizmining tanqid qilinishidan boshqa yo'nalish Angliyalik faylasuf Tomas Gobbs nomi bilan bog'liq. T.Gobbs ruhni alohida mavjudlik sifatida mutlaqo inkor etdi. Uning fikricha dunyoda G.Galiley

tomonidan ochilgan mexanika qonunlariga bo'yisuvchi moddiy tanalardan boshqa hech narsa yo'q.

Men katta masalalar xususida uzoq bahslashib, hech narsaga erisha olmaganidan ko'ra, arzimmas narsalarga oid kichik bir haqiqatni kashf etishni afzal ko'raman.

Tomas Gobbs hayoti: (1588 - 1679) Ingliz faylasufi Tomas Gobbs Angliyaning janubidagi *Vesport* qishlog'ida tug'ilib o'sadi. Uning onasi soddadehqon ayoli, otasi ruhoni edi.

T. Gobbs 15 yoshida Oksford dorfumuniga o'qishga kiradi va ikki yildan so'ng uni bitirib, mantiq ilmidan ma'rufa qila boshladi. 1608 yilda u Uilyam Kavenishning o'g'liga murabbiylik qila boshladi. T. Gobbs 1610 yildan boshlab uch yil davomida Farangiston va Italiyada yashaydi. 1613 yilda u siyosatchi va faylasuf Frensis Bekonga kotiblik qiladi. 1636 yilda faylasuf Italiyaga jo'natiladi va u yerda G. Galiley bilan uchrashadi. T. Gobbs xandasa ilmini juda katta qiziqish bilan o'rgangan.

Uning quyidagi asarlari ma'lum: "Falsafa asoslari" (1640-1658), "Fuqaro haqida" (1642), "Jism haqida" (1653), "Inson haqida" (1658), "Leviqan" (1658).

1646 yilda T. Gobbs Karl I ning o'g'li shaxzoda Uelskiyga (bo'lg'usi Karl II) rivoziyotidan saboq bera boshlaydi.

Faylasufning atrofida uni ko'rolmaydiganlar ko'p edi. Shu bois T. Gobbsni keksaygan chog'ida dahriylikda ayblaydilar. Uning "Fuqaro haqida" va "Leviqan" nomli kitoblari ruhoniylar tomonidan ta'qiqlangan adabiyotlar ro'yxatiga kiritiladi. T. Gobbs so'qqaboshlikda hayot kechirgan.

Galileo Galiley hayoti: (1564 - 1642) Italiyalik qomusiy olim, rivoziyotchi, jalakiyotshunos, faylasuf, tabiiyotshunos alloma Galileo Galiley Piza shahrida dunyoga keldi.

U obro'li, biroq kambag'allashgan aslzoda oilaga mansub edi. Otasi G. Galileyning hakim bo'lishini orzu qilardi. Shu bois u Piza dorfumunining tibbiyot qulliyotiga o'qishga kiradi. Lekin G. Galileydagi rivoziyotga bo'lgan qiziqish ustunlik qildi.

G. Galiley avval ibodatxona maktabida, keyin dorfumunda o'qidi. U Arximejni o'ziga ustoz deb bilgan.

1589 yilda G. Galiley Piza dorfumunida professor ilmiy umvonini oldi. U dorfumunda dars berish bilan bir vaqtda mexanika va

jalakiyotshunoslikka oid qator tadqiqot ishlarni olib borib, jismlarning tashishi, ularning qiyalik sirtidagi harakati qonunlarini o'rgandi. Shuningdek, osmon jismlarining harakatini kuzatdi.

G. Galiley o'z tadqiqotlariga tayangan holda Arastuning Koinot tashishi va mexanik holatiga doir ta'limoti xato ekanini ma'lum qildi. Dorfumun o'qituvchilari va din peshvolari uning bu fikriga qarshi chiqishdi. Oqibatda olim Pizani tark etishga majbur bo'ldi.

G. Galiley 1592-1610 yillarda Paduan dorfumunining rivoziyot kafedrasida ishladi.

Olim 1609 yilda teleskopni ixtiro qildi. Bu ilk teleskop orqali osmon jismlarini 30 baravar kattalikda ko'rish mumkin edi.

Olim 1610 yildan Florensiya gersogi saroyida xizmat qila boshladi. G. Galiley Oydagi kraterlar va tog' tizmalarini aniqladi. Mohtirarning yo'ldoshi, Quyoshdagi dog'lar, Zuhra sayyorasi fazalari, Zuhra ning xalqalarini kashf etdi.

1633 yilda ruhoniylar Galileyning "Olamning ikki tizimi haqidagi suhbatlar" nomli asarini muhokama qilib, unda ilgari suvigan fikrlarni (Yerning Quyosh atrofida aylanishi, Quyoshning esa tinch turishi) rad etdilar. Rim papasi G. Galiley ustidan sud olib borish to'g'risida ko'rsatma berdi. Yoshi 70ni qoralab qolgan xasta G. Galileyni Rimga keltirib, zo'rlik bilan sayyoralar olamiga oid fikrlaridan voz kechishga majbur qildilar.

Sud tugagandan keyin G. Galiley Florensiyaga qaytadi va reaktion ruhoniylarining ta'qibiga qaramay, ilmiy tadqiqotlarini davom ettiradi.

Olim 1642 yili shogirdlari Viviani va Torrichelli qo'lida jon beradi. Katolik cherkovi 1971 yilga kelibgina G. Galiley ustidan chiqarilgan ayblar hukmini bekor qildi.

Barcha psixik hodisalar ham shu qonunlarga bo'yisunadilar. Moddiy narsalar T. Gobbs fikricha, organizmga ta'sir etib, sezgini hosil qiladi. Inerziya qonuniga ko'ra, sezgidan uning kuchsiz izi sifatida tasavvurlar paydo bo'ladi. Ular esa fikrlar zanjirini hosil qiladi va bu fikrlar sezilar qanday ketma-ketlikda almashgan bo'lsa, shunday tartibda joylashadi. Hunday bog'lanish keyin assotsiatsiya nomini oldi. Agar avvalgi harakat yana takrorlansa va ustunlik qilsa, keyingilari harakatlanuvchi materiya bilan bog'liq bo'lgandan tekis stolda tomchi harakatlananda suv ham harakatlanmidek uning ketidan harakatlanadi. Asosiy psixologik

fenomenlarnan biri sifatida assotsiatsiyalarni Dekart va Spinozalar tan olishgan. Lekin tafakkur va irodaga nisbatan uning bilimning quyi shakli deb hisoblagan. T.Gobbs birinchi bo'lib assotsiatsiyani psixologiyaning universal qonuni sifatida ta'riflaydi. O'zining qobiliyatlar haqidagi ta'limoti bilan T.Gobbs Dekartni "Tug'ma g'oyalar" haqidagi gipotezasini qat'iy tanqid qildi va odamlarda tug'ma bir-biridan ustun belgilari bo'lmagligini isbotlashga intildi.

Dj. Lok va G. V. Leybnits o'rtasidagi bahs holati

Haqoning hoqolari	Dj. Lokning nuqtai nazari	G. V. Leybuitsning nuqtai nazari
Tabiat va ruh muhalloti- muhalloti	Ruh o'zicha – mihoyatda toza substansiya bo'lib, unda tajriba va tug'u-lar vositasida "yozuvlar" shakllanadi. Ruh - "tabula rasa", toza qog'oz - "tabula rasa", toza qog'oz	Ruh — toza substansiya emas, ammo qandaydir tug'ma asoslarga, g'oyalarga, prinsip va tushunchalarga ega, tashqi kuzatishlar esa faqatgina ularni uyg'otish va amalga oshirish uchun rag'bat bo'ladi xolos.

Refleksiviyani obyekt aqlimiz faoliyati bilan eʼgallangan va biz tashqaridan ololmaydigan fikrdir. Oʻnging obyekt shu fikrdir, chunki ong J.Lokning bergan taʼrifga koʻra aqlimizda roʻy berayotgan narsalarni idrok etishdir. J.Lok tajriba manbalarini oʻzaro farqlasada, ularni bir-biridan ajratmaydi. Uning fikricha, sezgi bilimning boshi, refleksiya sezgi asosida paydo boʻladi. Buni u shunday taʼriflaydi: “Aqlda birovta narsa ham yoʻq, u sezgida ham mavjud boʻlmasa”. J.Lokka koʻra, fikrlar 2 xil, oddiy va murakkab, boʻladi. Oddiy fikr faqat bitta boʻladi. Oddiy fikr faqat bitta tushunchani oʻzida saqlaydi. Boshqa fikrlar parchalanmaydi. Murakkab fikrlar oddiy fikrlarni qoʻshish, taqqoslash, umumlashtirish va abstraktlashtirish natijasida paydo boʻladi. Oddiy fikrlar yigʻindisi ongni tashkil etadi. Murakkab fikrlarning hosil boʻlish manbalaridan biri sifatida J.Lokk assotsiatsiyani keltiradi. U birinchi boʻlib “fikr assotsiatsiyasi” degan atamani kiritadi.

Oddiy g'oyalarni
anglash jarayonida
aql passiv. O'z
faolligi-dan aql
faqatgina xotira va
taakkur ishida
namoyon qiladi

u yoki bu tasavvurni beradigan qandaydir asos sifatida apperpsiya atamasidan foydalanadi

Ruhda shunday Tajiri tasavvurlar, tuyg'ular ba-ning va tajriba bo'ladiki, anglangan- ularni faqat shu ruh ligi / anglangan- anglaydi. Ongsiz anglangan- g'oyalari mavjud emas. Ruhiyat faqat ongga o'xshatiladi

Ruhiyatda hammasi uzluksizlik va ketma-ketlik prinsipi ko'ra qurilgan (shuningdek inson va hayvonlarning rivojlanishida ham kuzatiladigan), anglatiladigan - apperpsiya - anglanganlar anglangan bilan - perpsiya bilan yonma-yon turadi. Oxirlari turli sabablarga ko'ra anglanganligi mumkin, masalan, zaifligi yoki ong uchun kam sezilarli ekanligi sababli. "Biz bir vaqtning o'zida ko'p narsalar haqida fikrlay-miz, biroq boshqalariga nisbatan biroz ajralib turadigan fikrlarga-gina e'tibor qaratamiz". Bunda ongli va ongsiz g'oyalari va fikrlar o'rtasida jiddiy aniqlik yo'q - bittasi ikkinchisiga o'tib ketishi mumkin

Jon Lokk hayoti: *Ingiliz faylasufi J.Lokk (1632-1704) Angliyaning janubiy g'arbidagi somerset grafligiga qarashli Rington shaharchasida puritanlar oilasida tug'ildi. Uning otasi advokat bo'lib, Kromvel armiyasining oliq eskadrioniga qo'mondonlik qilgan.*

J.Lokk Oksford dorfumuni qoshidagi diniy kolleida ta'lim oldi. Keyinchalik tibbiyot ilmini o'rgandi. 1656 yilda u Oksford dorfumining bakalavritik, 1658 yilda esa magistrlik ilmiy darajasiga sazovor bo'ldi. U kimyogar Robert Boyl bilan do'stlashadi. Bu do'stlik unda faylasuflar Dekart va Gassendi ta'limiga qiziqish uyg'otadi.

J.Lokk oliy hukumat idoralarida xizmat qilib, mansab pog'onalaridan tez yuqorilab boradi va Angliya hukumatining lord kansleri lavozimiga erishadi.

J.Lokk 39 yoshidan boshlab falsafa ilmini ishitiyoq bilan o'rganishga kirishadi. 1682 yilda olim hukumatda yuz bergan siyosiy

tanqitlik tufayli Angliyani tashlab Niderlandiyada yashaydi. 1689 yilda u vatonga qaytadi va birin - kekin horijda yozgan asarlarini chop etadi.

J.Lokkda sxolastik falsafaga tanqidiy munosabat va tabiiy fanlarga, ayniqsa tibbiyot va kimyoga qiziqish juda erta paydo bo'ldi. J.Lokk o'z idligiga intellektual "fozalash"ni amalga oshirish, ya'ni bilishni tanqidiy tekshirishni maqsad qilib qo'ydi. U aynan diniy va ahl-giy muammolariga doir tugannas bahslar uni qo'llanvchi tushunchalarning ko'pchiligi umidsiz darajada noaniq va noto'g'ri emasmi, degan savolni horijga majbur qilganini tan oladi. J.Lokk faylasuflar ham tabiat hodisalarini tadqiq qiluvchi olimlar singari, tajriba yordamida qadam bosqadam o'lg'a yurishlari kerak, deb hisoblaydi. Buyuk muammolarni ko'rib chiqishga o'tishdan oldin o'z, vositalarimiz, ya'ni o'z tushunchalarimizni o'rganib chiqishimiz kerak. Shuning uchun J.Lokk bilishni tanqid qilish va tili tahlildan o'tkazishdan boshlaydi. Ammo "vositalar"ga bo'lgan qiziqish uining konkret muammolar bilan shug'ullonishiga ham halagit bermaydi. J.Lokk pedagogika va siyosiy muam-molarning klassiklaridan biri hisoblanadi.

Hoshoqaruv haqida traktat asarini liberalizmning bibliyasi deb atashlar. Uning birinchi qismi absadyuizm ideologiyasi Robert Filmer (1588-1653)ni tanqid qilishga bag'ishlangan. Ikkinchi qismida J.Lokkning davlat va tabiiy huquq haqidagi o'z g'oyalari ko'rib chiqilgan. Bu asarni Vilgelm Oranskiy (1650-1702) konstitution muam-molalarining asoslanishi sifatida baholaganlar, ammo uining g'oyalari Fransiyada ham, Amerikada ham ingilobiy rol o'ynagan. J.Lokk shuningdek, diniy bag'rikenglik, tarbiya haqida o'ylar, xristianlikning shug'ullonishiga ham halagit bermaydi. J.Lokk pedagogika va siyosiy muam-molarning klassiklaridan biri hisoblanadi.

Uning quyidagi asarlari ma'lum: "Tabiat qonunlariga doir tushunchalar" (1662-1664), "Din erkinligini e'tirof etishga doir tajriba" (1667), "Tibbiyot sa'nati haqida" (1669 y.), "Inson tajfakturiga doir tushunchalar" (1689 - yil, olim bu asar ustida 20 yildan ziyod mehnat qilgan), "Tarbiyaga oid ba'zi fikrlar" (1693 y.) va hokazo.

Leybnits hayoti: Gosfrid Vilgelm Leybnits (1646-1716) nemis edi ammo, qiroli-qiroli Lyudovik XIV (1638-1715) davrining faylasufi bo'lgani bo'lsa, asosan fransuz tilida hamda lotin tilida ijod qilgan. Uning turmush tarzi Spinozaning uxlalanish turmush tarziga tamomila teskari

bo'lgan. Leybnits tom ma'nodagi dunyoviy inson bo'lib, uning uyi butun Yevropa hisoblangan. Uning qobiliyati turli nazariy va amaliy sohalarida namoyon bo'lgan. Masalan: u konchilik, siyosiy islohotlar, moliya, qonunchilik, optika transport muammolari va ilmiy hamjamiyatlarni tashkil qilish bilan shug'ullangan. Bundan tashqari, Leybnits juda ko'p sayohat qilgan va o'zidan 15 mingdan ortiq xaldan iborat epistolyar meros qoldirgan. U turli qirrol saroylari bilan aloqa qilgan va qirrol nasidan bo'lgan shaxslar bilan tanish bo'lgan. Nazariy miqyosda u falsafa, teologiya, huquq, fizika, tibbiyot, tarix va filologiya sohalarida faoliyat ko'rsatgan. U ayniqsa Nyuton bilan bir vaqtda va unga bog'liq bo'lmagan holda yaratgan o'zining differensial hisoblash kashfiyoti bilan mashhur.

Ko'plab asarlaridan faqat iktitasini tilga olib o'tamiz. Teodiseyada Xudo va iblisning o'zaro aloqasi masalalarini ko'rib chiqadi va mumkin bo'lgan dunyolarning eng yaxshisi hisoblangan bu dunyodagi yomonliklar uchun javobgarlikdan Xudoni xalos etishga urinadi. Monadologiyada asosiy va fundamental elementlari "monadalar" bo'lgan olamning tuzilishi muhokama qilinadi. Leybnits shuningdek, J.Lokning epistemologiyasini inson bilishi haqidagi yangi tajribalarida tanqidiy tahlildan o'tkazgan.

5.3. Eksperimental psixologiyani shakllanishi

Mashhur ingliz olimi F.Gal'ton 1884–1885 yillar davomida bir necha seriyalardan tajribalar o'tkazdi. Bunda 5 dan 80 yoshgacha bo'lgan ho'xlovchilar arzimagan haq evaziga laboratoriyada o'z kuchi, reaksiya tezligi, organizmning xislatlarini 17 ko'rsatkich bo'yicha tekshirishlari edi. Bu ko'rsatkichlar qatoriga shuningdek, bo'yi, ogirlik, opkaning triklik siqimi, kalt va musht kuchi, harflarni eslab qolish qobiliyati, ko'rish o'qitiligi, rangni farqlash kabi ko'rsatkichlar ham kiritildi. To'liq dastur bo'yicha hammasi bo'lib 9337 kishi tekshirilib chiqildi. F.Gal'tonning fikriga ko'ra, testni o'tkazish eksperimentni talab etadi. SHunday qilib, eksperiment fanning haqiqiy asosi, poydevori deb qarala boshlandi. Bu haqida Dj. Kettell ham ta'kidlab o'tgan: qachonki asosidan eksperiment va o'lchash, aniqlash tashkil qilar ekan, shundagina psixologiya xaqiqiy va aniq fan bo'lishi mumkin. 1890 yilda nashr

qilingan ilmiy ishida u 50 turdagi laboratoriya testlarining ro'yxatini beriladi. Hozirgi kunda ularni testdan ko'ra ko'proq topshiriqlar deb atash to'g'riroq bo'ladi, bu topshiriqlar testlarga qo'yiladigan talablardan faqat ikkitasiga ega edi: uni qo'llash ko'rsatmasi mavjud hamda tadqiqotning (laborator) ilmiy xarakteri ta'kidlangan edi. Bu talablarga ko'ra laboratoriya yaxshi jixozlanishi; testni o'tkazish vaqtida begonalar bo'linmasligi; barcha teshiruvchilarga bir xilda ko'rsatma berilishi, ya'ni ular o'lchash qilihlari kerakligini yaxshi o'zlashtirib olishlari lozim edi.

F.Gal'ton va Dj.Kettell dastlabki asarlari nashr etilgach, test metodi qo'riqal turli mamlakat olimlarining diqqatini o'ziga tortdi. SHu tariqa ularning tarafdorlari va qarshi bo'lgan olimlar paydo bo'la boshladi. Bu metodni qo'llash tarafdorlariga quyidagilarni kiritish mumkin: Germaniyada – G.Myunsterberg, S.Krepilin, V.Omri, Frantsiyada – A.Miye, A.MSHA – Dj.Gilberd va boshqalar. Bu tadqiqotchilar yangi metodni, ya'ni psixologiyani amaliyot ehtiyojlari bilan bog'lashga uringan olimlar edilar. Biroq amaliy tadqiqotlarga intilish psixologiyada fandan yiroqlashib deb baholalanadi. Dj. Kettellning ta'kidlashicha, u o'zining dastlabki testlarini laboratoriya tadqiqotlarida individual farqlarni aniqlash maqsadida 1885 yilda qo'llangan, ammo V. Vundning qarshiligi tufayli ularni nashrdan chiqara olmadi.

Yangi metodlar yaratilishi bilan birga birlashtirilgan testlar qo'llanila boshlandi. Masalan, aqni o'rganish metodlari orasida amerikalik psixolog D.Veksler (1939, 1955) ning subtestlari keng tarqaldi. Yangi proektiv metodlar ham yaratilib, keng qo'llanila boshlandi (amerikalik psixolog G. Myurre (1935, 1943) ning tematik apterpeptalon testi (TAT), nemis psixologi S. Rozents Veyning testlariga bo'lgan reaksiyani o'rganish testi va boshqalar).

Bu psixologiyasida diagnostik metodlardan foydalanish o'z talabiga ega. Bunda psixodiagnostika rivojlanishining ikki bosqichini ajratib ko'rsatish mumkin.

Birinchi bosqich 20-yillarning boshidan 30-yillarning o'rtasigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda pedagogika va psixotexnikada test metodlari keng tarqaldi. Bu davrda psixologik diagnostikaning rivojlanishida M.S. Bernsheyn, L.S. Vigotskiy, P.P. Blonskiy, S.G.

Gellershteyn, N.D. Levitov, G.I. Rossalimo, P.I. SHpil'reyn va boshqalar katta hissa qo'shdi. Olimlar tomonidan ilgari surilgan qator ilg'or fikrlar keyinchalik rivojlantirilmadi, chunki 1936 yildan keyin bu sohadagi barcha tadqiqotlar to'xtatildi va psixodiagnostikaning keyingi rivojlanishiga jiddiy to'siq vujudga keldi.

Psixodiagnostika rivojlanishidagi ikki bosqich 50-60 yillarga to'g'ri keladi. Bu davrda aqliy taraqqiyotni o'rganishga katta e'tibor beriladi.

Rus psixologiyasi tomonidan ishlab chiqilgan aqliy taraqqiyotni sifatli tahlil qilish tamoyili qator vazifalarni hal qilishda o'z mahsuldorligini namoyon qildi va ko'pgina tadqiqotlarda o'z aksini topdi.

Respublikamizda psixodiagnostikaning rivojlanishiga M.G. Davletshin, B.R. Jodirov, G'.B. SHumarov, E.G'. G'oziev, V.A. Tokareva, R.Z. Gaynutdinov kabi olimlar o'z hissalarni qo'shganlar.

Ma'lumki, XIX asr fizika, biologiya, fiziologiya, ximiya va boshqa tabiat fanlarining g'urillab o'sishi bilan xarakterlanadi. Fanda paydo bo'lgan eksperimental metodning keng qo'llanilishi fanning bunday o'sishiga yordam berdi. XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlaridayoq psixologlar o'rtasida psixik xodisalarni o'rganishda eksperimentni tadbir qilish mumkin emasmi degan masala maydonga chiqdi. Bu masala buyicha filosof I.Kant o'z fikrini aytdi. Uning fikricha, psixologiyada eksperimentning bo'lishi mumkin emas, ularga matematikani tadbir qilish mumkin emas. Psixik xodisalarni o'rganishning mumkinligi, binobarin, psixologiyada eksperimentning bo'lishi mumkinligi xaqida nemis psixologi I. Gerbart (1776-1841 y.) ijobiy fikr aytdi. U «psixologiyada matematikani tadbir etish mumkin va zarurligi xakida» shunday degan: «Mening tekshirishlarim amalda faqat psixologiyaning o'zi bilan cheklanib qolmasdan, balki fizikaga va umuman tabiat fanlariga ham qisman aloqador».

Gerbartning fikricha, asosiy psixik element tasavvurdir, qolgan barcha processlar – xissiyot, iroda, tasavvurlar kombinatsiyasidan va munosabatlaridan iboratdir. Ruxiy xolatlar doimo o'zgarish processida bo'ladi. Tasavvurlarning bu doimiy o'zgarish va almashish processida ma'lum darajada doimiylik, qonuniyat bor. Bu doimiylikning miqdor

to'g'ri o'rganish mumkin. Shuning uchun ham, Gerbartning fikricha, psixologiyaga matematikani tadbir qilish mumkin.

Gerbart, garchan psixologiyada eksperimentdan foydalanishning zarurligi va foydaliligini isbotlagan bo'lsa ham, lekin uning o'zi bu metoddan foydalanmagan.

Veber va Fexner

Psixologiyada eksperimentni tadbir qilish buyicha dastlabki ishlarni fiziolog Veber (1796-1878 y.) va fizik Fexner (1801-1887 y.)lar amalga oshirdilar. Veber va Fexnerlarning maqsadi tashqi ta'sirlar (fizik omillar) va ularning muvofiqi – sezgilarning o'zaro munosabatlari asosidagi qonuniyalarni topishdan iborat edi. Fexner eksperimental metodlar asosida sezgilarning o'rtib borishi bilan ularni kuzatuvchi ta'sirlar o'rtasidagi qiyosiy munosabatlarni aniqlab, sezgi qo'zg'atkich bog'lanishiga proporsionaldir degan psixofizik qonunni kashf etdi. Veber va Fexnerlar o'tkazgan tajribalar «Psixofizika» degan aloxida faning paydo bulishiga olib keldi. Veber va Fexner ishlarining ahamiyati, asosan, shundan iboratki, ular birinchi bo'lib psixologiyani, tabiat fanlari shug'ri, eksperimental fanga aylantirish mumkin ekanligini isbotladilar. Shu vaqtgacha faqat kuzatish, asosan, o'z-o'zini kuzatishdan foydalanib kelinayotgan psixologiya endi aniq fanlardagi ob'ektiv metodlar foydalana boshlaydi.

V. Vundt

Eksperimental psixologiya taraqqiyotida ayniqsa nemis fiziologi va psixologi Vilgelm Vundt (1832-1920 y.)ning ishlari katta ahamiyatga ega bo'ldi. Vundtgaicha faqat ichki tajribadan va o'z-o'zini kuzatishdan foydalanib kelgan psixologiya faqatgina tasviriy fan edi. Vundt eksperiment va o'rganish metodlarini zarur deb topib, psixologiyani izohli faniga aylantirishni maqsad qilib qurdi.

Vundt psixologiya uchun klassik metodlar bo'lib qolgan bir qancha metodlarni, ya'ni kuzatish metodi, ifodalash metodi va reaksiya metodlarini kashf etdi hamda rivojlantirdi. Vundt 1879 yili Leypsigda birinchi eksperimental psixologiya laboratoriyasini tashkil qildi. Oradan ko'p vaqt o'tmasdan (1881 y.) u Berlin universiteti xuzurida eksperimental psixologiya institutini tashkil qildi. Vundt shug'ullangan masalalardan biri

usha vaqtda astronomlar tomonidan ochilgan diqqatni bir vaqtda ikkita xar xil kuzgatkichga to'plash mumkin emasligi xaqidagi masala edi. Bu xodisani aniqlash uchun Vundt (laboratoriya tashkil qilingunga qadar) 1861 yilda aloxida mayatnik ish uy'lab chiqardi (Vundt mayatnigi). Bu mayatnik graduslarga bo'lingan yoy atrofiga xarakatlanadi va xar bir ma'lum vaqtdan keyin shingirlaydi. Bu psixologik elementlar uchun kashf etilgan birinchi asbob edi. Ilmiy (izoxli) psixologiyani oyoqqa turgizish uchun Vundt qo'shimcha vosita sifatida yondosh fanlar, ayniqsa fiziologiya, astronomiya, etnografiya, tarix, mifologiya va boshqa fanlardan olingan ma'lumotlardan foydalanish zaruriyatini ilgari surdi. Leypcig laboratoriyasi va institutidan namuna olib, Germaniyaning boshqa universitetli shaxarlarida ham, shuningdek boshqa mamlakatlarda ham, jumladan Fransiya, Angliya va Amerikada laboratoriya ham da institutlar tashkil qilindi. XIX asrning oxirida Rossiyada ham bir qancha eksperimental psixologiya laboratoriyalari tashkil qilindi: Moskvada Tokarskiy, Qozonda Bexterev, Odessada N.N.Langerlar tomonidan shunday laboratoriyalar ochildi. 1911 yil Moskva universiteti xuzurida, maxsus qurilgan binoda professor Chelpanov rahbarligida eksperimental psixologiya instituti tashkil qilindi. Xozirgi vaqtda bu institut RF Pedagogika fanlari akademiyasi sistemasiga kiradi. Professor A. F. Lazurskiy (1874-1917 y.) tomonidan eksperimental metodning aloxida turi – tabiiy eksperimental ishlab chiqarilgan. Eksperimentning bu turidan bizda bolalar psixologiyasini o'rganishda, pedagogika masalalarini, ayniqsa, ta'lim psixologiyasi masalalarini ishlab chiqarishda keng va umumli foydalanilmogda.

Eksperimental analiz yo'li bilan murakkab psixik processlar (idrok, xotira, tafakkur)ning aloxida komponentlari tarkibiy qismlari ajratilgan, psixik processlarning fiziologik xodisalar bilan, shuningdek, tashqi fizik muxit hamda ijtimoiy muxit bilan bo'lgan bog'lanishlari ochilgan.

Eksperimental tekshirishlarning yakunlari, shuningdek, eksperimental metodning usullaridan foydalanish praktik faoliyatning turli soxalarida – o'quv tarbiya ishlarida, medicinada, mexnatni tashkil qilish va ratsionalizatsiyalashtirishda, sud ishlarida, san'atda juda ko'p foyda keltiradi. XIX va ayniqsa XX asrlarda psixologiya faqat empirik

(taqriban asoslangan) fan sifatida taraqqiy etadi. Bu davrda uning predmeti, ya'ni urganadigan vokelek soxasi kuchli ravishda kengaydi, bu faning aloxida yangi soxalari paydo bo'ladi va shakllanadi, yangi, yanada samaraliroq tekshirish metodlari kashf qilinadi. Psixologiyaning bergan ma'lumotlaridan amaliy faoliyatning turli soxalarida foydalanila boshlaydi. Ayni vaqtda, XIX va XX asrlarda idealizm bilan materializm o'rtasidagi kurash yanada chuqurlashadi.

Nazorat savollari

1. Psixologiyani mustaqil fan sifatida rivojlanishi.
2. I. Kant ta'limotining psixologiya rivojlanishiga ta'siri.
3. Eksperimental psixologiyani shakllanishi.

VI. XIX–XX ASRLARDA XORIJDA PSIXOLOGIVANI RIVOJLANISHI

Psixologiya maktablari yoki jahon psixologiyasidagi

yirik yo'nalishlar

Reja:

- 6.1. Yangi psixologik maktablarni shakllanishi va rivojlanishi.
- 6.2. Vyusburg maktabi.
- 6.3. Strukturalizm.
- 6.4. Fransuz psixologiya maktabi.

6.1. Yangi psixologik maktablarni shakllanishi va rivojlanishi

Vyursburg maktabi, strukturalizm va funksionalizm

yo'nalishlari. XIX va XX asrdagi psixologiya - bu asosan empirik psixologiyadir. Psixologiyada XVII asrda paydo bo'lgan bu yo'nalish XIX va XX asrning boshlarida o'z taraqqiyotining eng yuqori cho'qqisiga erishdi. Uning yutuqlariga erishuviga sabab eksperiment metodining tatbiq qilinishi edi. Eksperimentning predmet doirasi juda kengaydi. Yuqorida aytilgandek, psixologiya fanining maxsus vazifalari va metodlariga ega bir qancha shaxobchalari maydonga keldi.

Empirik psixologiya bir butun narsa emas edi. Bu psixologiyaning ichida bir qancha yo'nalish va oqimlar mavjud edi. Psixologiya tarixida bulardan ancha mashhur va muhimlari assotsianizm, intellektualizm, volyuntarizm, gestalpsixologiya va freydzizmlar edi.

XVIII asrning ikkinchi yarmida Angliyada psixologiya fanining **assotsiativ** oqimi vujudga keldi. Assotsiativ oqimining asoschisi David Yum (1711-1776) bo'lib, uning maslakdoshlari David Garti (1705-1757), Djozef Pristi (1733-1804) psixik hodisalar, holatlar, jarayonlar, tasavvurlarning yaxlit bo'lib birlashishining asosiy qonuni sifatida assotsiatsiyalar haqidagi ta'limotni yaratdilar.

Psixologiya fani taraqqiyotida nemis psixologiya maktabi muhim o'rinlardan birini egalladi. Asrimizning boshlarida Germaniyada **Vyursburg** psixologiya maktabi deb nomlangan yangi yo'nalishga ega

bo'lgan psixologik oqim paydo bo'ldi. Mazkur yo'nalishning yirik vakillari sifatida O.Kyulpe (1862-1915), K.Byuller (1879-1922), A.Messer (1837-1937), Ax Narsis (1871-1946) va boshqalarni sanab o'tish mumkin. Ushbu maktab namoyondalari o'zlarining eksperimental usullari bilan tafakkur muammosining rivojiga ma'lum darajada hissa qo'shgan oldilar.

6.2. Vyursburg maktabi

20-asrning boshlarida dunyoning turli universitetlarida o'nlab eksperimental psixologiya laboratoriyalari faoliyat ko'rsatgan. Birgina qo'shimcha Shvabiyada qirg'and oriq kishi bor edi. Ularning mavzulari boshqacha edi: sensatsiyalarni tahlil qilish, psixofizika, psixometriya, assotsiativ eksperiment. Ish katta g'ayrat bilan amalga oshirildi, ammo aslida yangi faktlar va g'oyalar tug'ilmasdi.

V. Jams ko'plab eksperimentlar natijalari sarflangan sayyohatlarga mos kelmasligiga e'tibor qaratdi. Ammo bu monoton fonda "Inimuniy psixologiya arxiv" jurnalida bir nechta nashrlar paydo bo'ldi, bu keyinchalik ma'lum bo'lgandek, ilm-fan taraqqiyotiga Vundt va Heberer folliaridan kam bo'lmagan darajada ta'sir ko'rsatdi. Ushbu maktab Vyursburgda (Bavariya) professor Osvald Kihlpe (1862-1915) bilan birga mashg'ulot o'tkazgan bir qator yosh eksperimentchilar guruhidan olingan. Latviyada tug'ilgan (u Rossiyaning bir qismi bo'lgan) professor muloyim, mehribon, istalgan, keng insonparvarlik manfaatlariga ega odam edi. Vundt bilan mashg'ulotdan so'ng u uning yordamchisiga aylandi.

Kihlpe Vundtning g'oyalarini ilgari surgan "Psixologiya bo'yicha oqim" (1883) bilan mashhur bo'lgan. Ammo tez orada u Vyursburgdagi laboratoriyani boshqarib, o'qituvchisiga qarshi chiqdi. Ushbu laboratoriyada bir nechta yoshlar tomonidan o'tkazilgan tajribalar 20-asrning birinchi o'n yilligi davomida inson ruhiyatini eksperimental o'rganishda eng muhim voqea bo'ldi.

Vyursburg laboratoriyasining eksperimental sxemalari to'planida dastlab hech qanday ajoyib narsa yo'q edi. Tasirchanlik chegaralari

aniqlandi, reaksiya vaqti o'lehandi va Galton va Ebbinghausdan keyin keng tarqalgan assosiativ tajriba o'tkazildi.

Hammasi mavzuga ko'rsatmaning o'ziga o'zgarishi bilan boshlandi (subektlarni odatda eksperimentatorlar o'zlari navbatma-navbat o'yinaydilar). Undan nafaqat, masalan, navbatma-navbat tortilgan narsalardan qaysi biri og'irroq (psixofizikologik tajribalarda) ayishi yoki bir so'zga boshqasi bilan munosabat bildirishi (assosiativ eksperimentda) emas, balki aynan qanday jarayonlar sodir bo'lganligi haqida xabar berish talab qilingan. Narsaning og'irligi to'g'risida hukm chiqarmasdan oldin yoki kerakli so'zni eskirmasdan oldin uning xayolida. Nega bunday muammo ilgari paydo bo'lmagan? Chunki tadqiqot izlanishining yo'nalishi boshqacha edi. Masalan, psixofizikada hislar orasidagi "deyarli farq qilmaydigan farqni" aniqlash talab qilingan. Mavzuning ma'ruzasi ongning eng oddiy elementi haqida ma'lumot sifatida qaraldi. Assosiativ eksperimentda qaysi tasvir so'zni uyg'otishini yoki ular orasidagi bog'liqlikni o'rnatish uchun stimullarni necha marta takrorlash kerakligini aniqlash kerak edi. Barcha holatlarda eksperimentatori faqat bitta narsa qiziqitgan - aqliy tasvirlar (hech bo'lmaganda hissiyotlarning eng oddiy fazilatlari ko'rinishida), ya'ni. Subjekt harakatlarning ta'siri, bu harakatlarning o'zi emas (aqliy harakatlardir). Effektlar, o'z navbatida, intrapsixik sohaning tuzilishini aks ettirgan deb hisoblangan. Tadqiqotning ushbu yo'nalishini hisobga olgan holda, ongning "atomistik" tuzilishi haqidagi strukturalizm g'oyalari qat'iy eksperimental sinovlardan o'tganga o'xshagani ajablanarli emas.

Yangi determinantlarni izlashda Vurtsburgerlar o'sha paytda qabul qilingan eksperimental modeldan (psixofizika, psixometriya va assosiativ eksperimentlarda ish olib boradigan) tashqariga chiqdilar. Ushbu model tajribani ikkita o'zgaruvchiga cheklab qo'ydi: mavzuga ta'sir etuvchi omil va uning javobi. Endi yana bir maxsus o'zgaruvchi kiritildi: mavzu stimuli qabul qilishdan oldin bo'lgan holat.

Eksperimentlarning turli xil variantlari shuni ko'rsatdiki, tayyorgarlik davrida, mavzu ko'rsatmalar olganda, u muammoni hal qilishga yo'naltirilgan. Rag'batlantiruvchi idrok etishdan oldin (masalan, boshqalar javob berishi kerak bo'lgan so'z), ushbu parametrlar jarayonning

berishini tartibga soladi, ammo amalga oshirilmaydi. Sensorli tasvirlarning ushbu jarayondagi funktsiyasiga kelsak, agar ular paydo bo'lsa, unda ular muammoni hal qilish uchun muhim ahamiyatga ega emas.

Vurtsburg maktabining muhim yutuqlariga tafakkurni o'riganish psixologik konturlarni egallay boshlaganligi kiradi. Ilgari tafakkur qonunlari mantiq qonunlari bo'lib, individual ongda assosiativlarni shakllantirish qoidalariga muvofiq amalga oshiriladi. Assosiativ tamoyil universal bo'lganligi sababli, fikrlashning o'ziga xos psixologik tomoni umumiy farq qilmadi. Endi bu tomon mantiqiy va assosiativlikdan farq qiladigan o'ziga xos xususiyatlari va naqshlariga ega ekanligi aniq bo'ldi.

Fikrlash jarayonining maxsus tuzilishi bu holda assosiativlalar aniqlovchi tendentsiyalariga bo'yusinishi bilan izohlandi, ularning manbasi sub'ekt tomonidan qabul qilingan vazifa edi.

Vurtsburg maktabi psixologik fikrlashga yangi o'zgaruvchilarni kiritdi: vazifani qabul qilishda paydo bo'ladigan munosabat (motivatsion o'zgaruvchi); belgilovchi tendentsiyalar kelib chiqadigan vazifa (maqsad); qidiruv operatsiyalarining o'zgarishi, ba'zan ta'sirchan ta'minglikni keltirib chiqaradigan jarayon; ong tarkibidagi sezgir bo'lmagan komponentlar (aqliy, hissiy tasvirlar emas).

Ushbu sxema an'anaviyga qarshi chiqdi, unga ko'ra jarayonning determinant tashqi stimul bo'lib, jarayonning o'zi esa assosiativ jarayonlarning "to'qilishi" bo'lib, ularning tugunlari hissiy tasvirlar (fikrlanmchi - hislar, iktilanmchi - tasvirlar).

Vurtsburglar orasida eng muhim moment, biz ishonamizki, aqliy harakatlarni kategoriyasini o'ziga xos qat'iyat (motiv va maqsad), operativ-affektiv dinamikasi va tarkibiga ega bo'lgan harakat sifatida rivojlantirish edi. Ular ushbu toifani intellektual xatti-harakatlarning yuqori shakllardan boshlab "yuqoridan" kiritdilar. Bunga parallel ravishda, ushbu toifani "pastdan", tirik mavjudotlarning elementar adaptiv xatti-harakatlarni o'rganish darajasida joriy etish jarayoni sodir bo'ldi. Va bu endi Darwin inqilobi aqlning yangi talqiniga olib keldi, buning uchun determinant - bu stimullarning o'zi emas, balki muammo (masalan, Vurtsburglar tomonidan ilgari surtilgan vazifa konsepsiyasi - maqsad)

maqsad). Bu muammo organizmda ehtiyoj paydo bo'lgandagina paydo bo'ladi (qarang: vursburgliklar o'rtasidagi munosabat, tushunchasi). Savolga kelsak, tasvirlarsiz fikr yuritish mumkinmi, demak, bu ijodiy ma'noda emas, balki strukturalizm taklif qilgan ong rasmimi yo'q qilish nuqtai nazaridan muhim edi.

Biz ataylab, vursburgliklar haqida gapirganda, ularni nomini aytmadik, chunki biz maktabni umuman ta'riflashga harakat qildik. Endi ularning ismlarini nomlash vaqti keldi - axir ularning har biri umumiy sxemada ma'lum bir zarbaga uchragan.

Narcissus Ach (1871-1946) eksperimentda Kulpening mavzu vazifaga "oldindan moslashgan" degan taxminini angladi. U ushbu "oldindan sozlashni" "moyillikni aniqlash" yoki "fikrlash" atamasi bilan belgilagan. So'nggi atama g'ayritabiiy tuyuldi, chunki tajribalar natijasida ushbu tendentsiya (yoki munosabat) amalga oshmadi. Ko'p o'tmay, Ah oning maxsus (hissiy bo'lmagan) mazmunini belgilash uchun yana bir atamani maktab leksikoniga kiritdi - "ong" (BewoBsein). Axning Vyurtsburg davridagi asosiy asari "Ixtiyoriy faoliyat va fikrlash to'g'risida" (1905).

Karl Buhler (1879-1963) 1907-1909 yillarda Vyurtsburgda ishlagan. U maktabning eksperimental amaliyotiga yangi yo'nalishni kiritdi, bu Vundning eng keskin tanqidiga sabab bo'ldi. Texnika shuni angladiki, mavzuga murakkab muammo qo'yilgan va u xronoskopni ishlatmasdan, hal qilish jarayonida uning ongida sodir bo'layotgan voqealarni iloji boricha ehtiyotkorlik bilan tasvirlab berishi kerak edi. Tarixiy adabiyotda "Buxler, boshqalardan ko'ra, tajribada hissiy bo'lmagan ma'lumotlar borligini aniq ko'rsatib berdi" deb ta'kidlashadi.

Kulpe Vyurtsburgdan ketganidan keyin (avval Bonn, keyin Myunxen), fikrlash jarayoni Otto Selz (1881-1944) Tomonidan o'rganilgan. U ushbu jarayonning hal qilinayotgan muammoning tuzilishiga bog'liqligini eksperimental tahlil qilgan. Selts munosabat va vazifaning roli to'g'risida avvalgi ma'lumotlarni boyitgan "kutish sxemasi" tushunchasini kiritdi. Zeltsning asosiy asarlari - "Tafakkurning tartibli harakati qonuni to'g'risida" (1913), "Mahsuldor fikrlash va xatolar

psixologiyasi to'g'risida" (1922), "Mahsuldor va reproduktiv ma'naviy faoliyat qonuni" (1924). Zelts fashistlarning konslagerida vafot etdi.

Vursburg maktabi tomonidan yaratilgan fikrlashni eksperimental o'rganish an'analari, unga tegishli bo'lmagan boshqa tadqiqotchilar tomonidan ishlab chiqilgan.

6.3. Strukturalizm

XIX asr oxirlarida, aniqrog'i, 1879 yilda nemis olimi Vilgelm Vundt Leypsig universitetida dunyoda birinchi eksperimental psixologik laboratoriyaga asos soldi, unda o'tkazilgan yuzlab tajribalar va eksperimentlar psixologiyaning ham alohida fan sifatida o'zini ko'rsatishiga haqli ekanligini isbotladi. Aynan shu insonning psixologiya ilmi maktabini yaratganligida ma'no bor. Chunki V. Vundt tibbiyot fani bo'yicha ham mukammal bilimlarga ega bo'ldi, keyin fiziologiya sohasida muvaffaqiyatli ishladi, so'ngra falsafaga berilib ketdi. Balki, aynan bir qator fanlarni - ham gumanitar, ham tabiiy fanlar asoslarini yaxshi bilganligi obyektiv sabab bo'lgandirki, olim inson psixologiyasi, unda ro'y beradigan jarayonlar - oddiy sezishdan tortib, mavhum tafakkurga ham bo'lgan jarayonlarni, hissiy holatlarni amaliy tarzda eksperimentlarda o'rganma boshladi. Uning maqsadi - eng avvalo inson ongini tashkil etuvchi sof elementlarni ajratib olishdan iborat edi. Shuning uchun ham psixologiyada u asos solgan yo'nalish **strukturalizm** deb nomlandi.

Avvalo, **strukturalizm** maktabi deb nomlangan yo'nalishning rahbari V. Vundt edi. Uning vakillari o'zlarini strukturalistlar deb atashdi, chunki ular psixologiyaning asosiy vazifasi ong strukturasini eksperimental o'rganish deb hisoblashgan. Struktura konseptiyasi elementlarni va ularning alogasini nazarda tutadi, shuning uchun maktabning harakatlari psixikaning boshlang'ich takribiy qismlarini (ong bilan aniqlangan) va ularni tuzish usullarini topishga qaratilgan edi. Bu insonlik tabiatshunoslik ta'sirini aks ettiruvchi Vundt g'oyasi edi.

Vundt dasturining qulashi bilan uning maktabining tanazzuli ham yuz berdi. Bir paytlar Kettell va Bekterev, Anri va Nayzalar, Kraepelin va Myunterberg tajriba usullarini o'zlashtirgan bolalar bog'chasi bo'sh qoldi.

Vundning g'oyalari ishonishni yo'qotgan ko'plab talabalar, uning iste'dodidan ko'ngli qolgan. Hech qanday muhim hissa qo'shmagan kompilyator, ehtimol, apperception doktrinasidan tashqari, - Leypsigda o'qigan birinchi amerikalik psixolog Stenli Xoll Vundt haqida shunday gapirgan: Vundt uchun u juda ko'p talabalarni jalb qilgani, ammo kam sonli bo'lganligi fojia deb aytilgan. Biroq, bitta talaba faqatgina Vundt psixologiyani haqiqiy fanga aylantirishi mumkinligiga ishonib davom etdi. Bu ingliz Edvard Titchener edi.

Titchener falsafani o'qigan Oksfordni tugatgandan so'ng, to'rt yil fiziologiya o'qituvchisi bo'lib ishladi. Falsafiy qiziqishlarning tabiatshunoslik bilan uyg'unligi ko'pchilikni psixologiya sohasiga olib keldi. Shunday qilib, Titchener bilan sodir bo'ldi. 90-yillarda Angliyada u eksperimental psixologiyani o'rgana olmadi va Leypsigga bordi. Vundt bilan ikki yil birga bo'lganidan so'ng, u o'z vatanida yangi fanning kashshofi bo'lishga umid qildi, ammo tadqiqotchilarga inson "ruhi" ustida tajriba o'tkazishga hojat yo'q edi. Titchener AQShga jo'nal ketdi. U 1893 yilda Kornell universitetiga joylashdi. Bu erda u 35 yil davomida Leypsig laboratoriyasida o'rganilgan dastur ko'rsatmalariga sodiq talabalar (ularning soni har yili o'sib boradi) bilan birgalikda doimiy ravishda ishladi. Titchener eksperimental psixologiyani nasr etadi (1901-1905), uni davrning eng buyuk psixologlaridan biriga aylantiradi.

Titchenerning fikriga ko'ra, psixologiya, boshqa har qanday fan singari, uchta savolga duch keladi: "**nima?**", "**Qanday?**", "**nima uchun?**".

Birinchi savolga javob analitik tartibdagi masalani echish: o'rganilayotgan ob'ekt qaysi elementlardan qurilganligini aniqlash talab qilinadi. Ushbu elementlarning *qanday* birlashtirilganligini ko'rib chiqib, fan sintez masalasini hal qiladi. Va nihoyat, *nima uchun* bunday kombinatsiya paydo bo'lishini tushuntirish kerak, boshqasi emas. Psixologiyaga nisbatan bu ongning eng oddiy elementlarini izlash va ularning kombinatsiyalaridagi qonuniyatni kashf etishni anglardi (masalan, ohanglarning birlashtirish qonuni yoki ranglarning kontrasti). Titchener bu savol "**nima uchun?**" psixolog ruhiy jarayonlarni asab tizimidagi parallel jarayonlar nuqtai nazaridan tushuntirib javob beradi.

O'ngga ko'ra, Titchener har bir odamga xos bo'lgan oddiy introspektsiya orqali aytilgan narsadan farqli narsani tushunishi kerakligini o'rgatdi. Ong, fizika va kimyo o'rganadigan haqiqiy jarayonlar emas, ilmiy bo'lmagan qarashlardan yashiringanidek, o'z hodisalari yuzida yashiringan o'z tuzilishi va materialiga ega. Ushbu tizimni tekklash uchun, sub'ekt uni ta'qib qilayotgan "rag'batlantiruvchi xato" bilan kurashishi kerak. U aqliy jarayonni kuzatilgan tashqi ob'ekt bilan solishtirishda (bu jarayonning stimuli) ifodalanadi. Tashqi dunyo haqidagi bilimlar chetga surib qo'yadi va ongning "materiyasini", "to'g'ridan-to'g'ri tajribani" yashiradi. Ushbu bilimlar tilda saqlanadi. Shuning uchun sub'ektlarning og'zaki ma'ruzalari tashqi dunyo voqealari va ob'ektlari haqidagi ma'lumot bilan to'yinagan. (Masalan, yorug'lik haqida emas, balki stakan haqida, fazoviy hislar va uning mavzuga ta'siri bilan bog'liq boshqa aqliy komponentlar haqida.) Ilmiy va psixologik talablar ongning ob'ektiv yo'nalishidan tozalanishi kerak. Bizga ruhiy "materiya" haqida darhol gapirishga imkon beradigan til kerak.

Ushbu masalada uchta toifadagi elementlar ajratib ko'rsatildi: sensatsiya (sifat, intensivlik, farqlilik va davomiylik bilan eng oddiy jarayon sifatida), tasvir va tuyg'u. Ularning ustiga biron bir "ustqurilish" tan olinmagan. Vyurtsburg maktabi ongning hissiy birliklariga yana bir nazariya - tasvirlardan xoli bo'lgan ekstrassensorli "sof fikrni" qo'shish kerak deb e'lon qilganida, Titchener bu qarashni qabul qilmadi va "kontekst ma'no nazariyasi" ga qarshi chiqdi.

Wyurzburg laboratoriyasidagi mavzular, u "stimul xatosi" deb hisoblagan narsalarga tushib qoldi. Ularning ongi tashqi narsalar tomonidan is'ol qilingan. Shuning uchun ular ushbu ob'ektlarning elementiyati eksperimentning hissiy tarkibida erimaydigan maxsus qiymatni anglatadi, deb hisoblagan.

Ob'ekt g'oyasi, Titchenerning fikriga ko'ra, hissiy elementlarning umumiyligidan qurilgan. Ularning muhim qismi ongni tark etishi mumkin, unda faqat hissiy yadro qoladi, butun to'plamni ko'paytirish uchun etarli.

Agar mavzu, aqliy vazifani hal qilishda, u o'zi ishlaydigan ma'lumotlarning hissiy-majoziy tarkibidan xabardor bo'lmasa, demak u

nafqat o'zining introspektiviasini etarli darajada o'qimagani tufayli muvaffaqiyatga erishmaydi. Ushbu lahzalar, shubhasiz, "qorong'u" mushak shaklida yoki ongsiz koniksining hissiy yadrosini tashkil etuvchi organik hislarda o'ylash jarayonida ishtirok etadi.

Titchener introspektiya bilan eksperiment va matematikaning kombinatsiyasi oxir-oqibat psixologiyani tabiiy fanlar standartlariga yaqinlashtiradi degan umidni yo'qotmadi. Ayni paytda, Titchenerning hayoti davomida, uning maktabdagi tadqiqotlarning samaradorligi pasayishni boshladi. Tarixchi R. Uotsomning ta'kidlashicha, Titchener laboratoriyasi mavjud bo'lgan so'nggi 15 yil ichida uning natijalari na dastlabki hajmdagi, na chuqur hajmdagi ishlarga o'xshamagan. Titchener maktabining tanazzulining sababini psixologiya rivojlanishining ob'ektiv sharoitida izlash kerak. Ushbu maktab introspektionizmining titroq tuprog'ida shakllangan va shu sababli ajralishi kerak edi. 1930-yillarda uning ko'plab talabalari faol ishlashni davom ettirdilar, ammo hech kim strukturalizm dasturiga amal qilmadi.

6.4. Fransuz psixologiya maktabi

20-asrning boshlarida Amerika psixologiyasida ustun mavqega ega bo'lgan ushbu tendentsiyaning kelib chiqishida avstriyalik psixolog Frants Brentano bo'lgan.

F. Brentano (1838-1917) katolik ruhoniysi sifatida karyerasini boshladi, papaning xatosizligi haqidagi dogma bilan kelishmovchilik tufayli uni tark etdi va Vena universitetiga ko'chib o'tdi, u erda falsafa professori bo'ldi. Brentanoning birinchi asari Aristotel psixologiyasiga bag'ishlangan, shuningdek, uni o'rta asr katolik ilohiyotchilari tomonidan talqin qilish, fikrning maxsus yo'nalishi sifatida niyat tushunchasini ishlab chiqqan. Tugallanmagan "Psixologiya empirik nuqtai nazardan" (1874) asarida Brentano psixologiyani o'sha paytdagi hukmron Vundt dasturiga qarshi qo'yib, mustaqil fan sifatida rivojlantirishning yangi dasturini taklif qildi.

U ong muammosini yangi psixologiya uchun asosiy muammo deb bildi. Ong borligining boshqa barcha hodisalaridan qanday farq qiladi? Faqatgina ushbu savolga javob berish orqali psixologiya sohasini aniqlash

munimkin. O'sha paytda Vundt ta'siri ostida ong sezgilar, hislar, maxsus, o'ralni bosuvchi jarayonlar sifatida namoyon bo'lishidan iborat degan fikr hukmron edi. Eksperiment yordamida ularni ajratib olish, tahlil qilish, iltihki mavzuning ushbu maxsus "to'qima"si to'qilgan elementlarni yoki iltihklarni topish munimkin. Brentano ta'kidlaganidek, bunday qarash mutlaqo yolg'onidir, chunki u ongning faolligini, uning ob'ektga doimiy e'tiborini e'tiborsiz qoldiradi. Brentano ongning ajralmas xususiyatini belgilash uchun "niyat" atamasini taklif qildi. Bu dastlab har qanday ruhiy hodisaga asosli va aynan shu tufayli ruhiy hodisalarni jismoniy hodisalardan ajratish munimkin.

Niyat shunchaki faoliyat emas. Unda ong harakati bilan birga ob'ekt doimo birga yashaydi. Psixologiya, xususan, "vakillik" so'zidan foydalanadi, u orqali ko'rilgan yoki eshitilgan narsalarning izlarini xotirada tiklashni tushunadi. Brentanoning fikriga ko'ra, vakillik haqida emas, balki vakillik haqida, ya'ni avvalgi imidj amalga oshirilgan maxsus ruhiy faoliyat haqida gapirish kerak. Xuddi shu narsa boshqa ruhiy hodisalarga ham tegishli. Masalan, idrok haqida gapirganda, ular bu holda nafqat hissiy tasvirmning "paydo bo'lishi" sodir bo'lishini, balki ushbu hodisalar idrok etish harakati sodir bo'lishini unutishadi. Aktini va muammoni qat'iyat bilan ajratib olish kerak, ularni chalkashirib yutormaslik kerak, shunda psixologiya ong harakatlari haqidagi fan ekanligi aniq bo'lib chiqadi. Undan tashqari boshqa biron bir ilm ushbu muassas qasddan qilingan harakatlarni o'rganish bilan shug'ullanmaydi.

Ushbu harakatlarning shakllarini tavsiflab va tasniflab, Brentano uchta asosiy shakl bor degan xulosaga keldi: biron narsani namoyish qilish, biron narsani rost yoki yolg'on deb baholash va istalgan yoki rad qililgan narsaga hissiy baho berish. Aktning tashqarisida ob'ekt mavjud emas, lekin akt, o'z navbatida, faqat ob'ektga yo'natirilganida paydo bo'ladi. Biron kishi so'zni eshitganda, uning ongi tovush, moddiy qobiq (engil) ko'rib chiqilayotgan narsaga shoshiladi. So'zning ma'nosini tushunish - bu harakat, shuning uchun bu ruhiy hodisadir. Agar biz akustik stimullni (tovushni) va u belgilaydigan jismoniy narsani alohida ajratib olishak, u yo'q qilmadi. Timash xususiyati beruvchi va narsa o'z-o'zidan psixologiya sohasiga tegishli emas.

Brentano eksperimental psixologiya laboratoriyalarida qabul qilingan analitik protsedurani qat'iy rad etdi. U bu tabiiy ruhiy jarayonlarni diqqat bilan ichki kuzatib borish orqali o'rganilishi kerak bo'lgan haqiqiy aqliy jarayonlar va hodisalarni buzadi deb hisoblagan.

Brentanoning "Tuyg'ular psixologiyasini o'rganish" va "Aqliy hodisalarni tasniflash to'g'risida" psixologik asarlarida keltirilib o'tilgan. Uning boshqa asarlari falsafa va aksiologiya masalalariga bag'ishlangan. Albatta, u faqat ichki tajribada berilgan aniq aqliy hodisalarni ko'rib chiqdi, tashqi dunyoni bilish esa xarakterga ega.

Ogning qanday ishlashini tasvirlashga qaratilgan Brentanoning darslari G'arb psixologik tafakkurining turli yo'nalishlariga ta'sir ko'rsatdi. Faoliyat tamoyilini o'rnatgan Brentano Evropa funksionalizmining kashshofiga aylandi. Bu psixologiyada strukturalizm deb ataladigan yo'nalish edi, uning rahbari Vundt edi, u yangi psixologiya fanining ogning tashkil etuvchi elementlarni aniqlash, shuningdek, psixologik tuzilmalar qonunlarini aniqlash vazifasini ko'rib chiqdi. Ogning "g'isht va tsementdan yasalgan" vosita sifatida ko'rib chiqish funksionalistlar va ularning izdoshlari tomonidan qarshi bo'lgan. Ko'pgina psixologlar Brentanodan saboq oldilar va uning g'oyalari bevosita ta'sirida edilar.

Brentanoning g'oyalari Kyulpe va uning Vyursburg maktabiga ta'sir ko'rsatdi. Brentano bilan Venada falsafani o'rgananganlar orasida S. Freyd ham bor edi. Uning talimotida Brentanoning niyat tushunchasi "zanjirband qilingan" ruhiy energiyaning tashqi narsalarga (shu jumladan, shaxsning tanasiga) ta'sir qilishiga aylantirildi.

Ogning faoliyati va obektivligi g'oyalari, garchi idealistik talqinda bo'lsa ham, G'arbiy Evropa psixologiyasida Brentano tufayli paydo bo'ldi. Nemis psixologi Karl Stumpf o'zining G'arbiy Evropa versiyasida funksionalizmini rivojlantirishda muhim rol o'ynadi.

K. Stumpf (1848-1936) Praga, Halle va Myunxendagi falsafa kafedrasi professori edi. 1894 yildan Berlin universitetida ishlagan, u erda psixologik laboratoriya tashkil qilgan. Brentano ta'siri ostida u psixologik funksiyalarni yoki harakatlarni (idrok, tushunish, istak) o'rganishni psixologiyaning predmeti deb hisoblaydi, ularni hodisalardan (hissiy yoki shakllar, qadriyatlar, tushunchalar va shunga o'xshash shakllarda

(hodisalar) ajratib turadi. ogning mazmuni). Stumpf hodisalarni o'rganishni psixologiya bilan emas, balki falsafa bilan bog'lab turadigan muasus predmet sohasi - fenomenologiyaga bog'lagan.

Stumpf funksiyalarni (yoki harakatlarni) psixologiyaning o'ziga son predmeti deb bilgan. Demak, ob'ektning qizil rangi (Stumfning fikriga ko'ra, bu fenomen emas, balki ogning vazifasi emas), balki ob'ektning harakati (yoki harakati), buning natijasida odam bu rangni hisoblagandan farqi bilan biladi. Stumpf funksiyalar orasida ikkita toifani ajratib ko'rsatdi: intellektual va emosional (yoki affektiv). Hissiy funktsiyalar qarama-qarshi juftliklardan iborat: quvonch va qayg'u, istak va rad etish, intilish va qochish.

"Sensorni hislar" deb nomlangan ba'zi hodisalar hissiy mazmunga ega bo'lishi mumkin.

Hodisalardan musiqaga qiziqib qolgan Stumpf o'zining eksperimental ishlarning akusiyat qismida musiq ahanglarini idrok etishni o'rganishga qaratilgan. Ushbu ishlar uning ikki jildli "Ohanglar psixologiyasi" asarida qiziqib bayon qilingan bo'lib, u Helmgoltsdan beri psixologik akusikani o'rganishga eng katta hissa qo'shgan. Vundt bilan polemikalashda Stumpf introspektivning guvohligini alohida elementlarga ajratishni g'ayritabiiy deb hisobladi. Vundt maktabining introspektiv tahlilda o'qitilgan psixologlarda o'tkazilgan ushbu tajribalarning natijalarini Stumpf muasasasi musiqachilarning ishonchli guvohliklari sifatida qarama-qarshi qo'ydi.

Stumpf musiqaga madaniy hodisa sifatida qaragan. U fonogrammalar arxivini yaratdi, u erda turli xil xalqlarning ibtidoiy musiqaning 10 mingta fonografik yozuvlari bo'lgan. Stumpf bolalar psixologiyasi bo'yicha tadqiqotlarda, Germaniyaning "Bolalar psixologiyasi jamiyati"ni tashkil qilishda, shuningdek zoopsixologiyada (masalan, "aqlli Xans" - "echimini" topib olgan otning shov-shuvi hodisalarini muhokama qilishda isbotladi, uning tuyuqlari bilan matematik muammolarni, - bu hayvon mashg'ulotchining deyarli sezilmaydigan harakatlarga ta'sir qildi). Stumpf shogirdi V. Kehlerning Afrikaga buyuk maymunlarning xatti-harakatlarini o'rganish uchun safarini osonlashtirdi.

Uning keyinchalik ko'plab tanqili psixologlarga aylangan ko'plab boshqa talabalari bor edi.

Brentano va Stumpf asarlariga bo'lgan barcha qiziqish bilan AQShda funksionalizm eng keng tarqalgan bo'lib, u etakchi psixologik tendentsiyalardan biriga aylandi. Uning dasturi, ongni steril tahlil qilish bilan strukturalizmdan farqli o'laroq, aqliy funksiyalar orqali shaxs o'zgaruvchan muhitga qanday moslashishini o'rganishni maqsad qilgan.

Amerikada funksionalizmining rivojlanishi Uilyam Jeyms nomi bilan chambarchas bog'liq.

V.Jems (1842-1910) Garvard universitetini tibbiyot va san'at ta'limini tugatgan. Uning psixologik asarlari shunchaki yaxlit qarashlar tizimini emas, balki zamonaviy psixologiyada - bixeviorizmdan gumanistik psixologiyaga qadar turli xil yondashuvlar uchun asos bo'lib xizmat qilgan tushunchalar to'plamini bayon etdi. Jeyms psixologiyani Amerikadagi eng mashhur fanlardan biriga aylantirdi. U Garvard Universitetining birinchi psixologiya professori, birinchi Amerika psixologik laboratoriyasining asoschisi (1875), Amerika Psixologik Uyuymasining prezidenti (1894-1895).

Jeyms miyani o'rganishdan, bilim jarayonlari va hissiyotlarini rivojlanishidan tortib, shaxs muammolari va psixodekik tadqiqotlariga qadar ko'plab masalalarda ishlagan. U uchun asosiy savollardan biri ongni o'rganish edi. Jeyms "ong oqimi" g'oyasiga tegishli, ya'ni, qisman ongsiz ruhiy jarayonlar tufayli yuzaga kelgan tashqi diskretlikka qaramay, inson ongi ishini davomiyligi haqida. Fikrning uzluksizligi ongda doimiy bo'shliqlarga qaramay o'zini o'zi aniqlash imkoniyatini tushuntiradi. Shuning uchun, masalan, uyg'ongan odam, bir zunda o'zini anglaydi va u "bu ekanligiga ishonch hosil qilish uchun oyna yugurish kerak emas", Jeyms nafaqat doimiylikni, balki ongni doimiy o'zgaruvchanligini ham ta'kidlab, hatto tanish narsalarning ham xabardorligi doimo o'zgarib turishini va bir daryoga ikki marta kira olmasligini aytdi. Geraklini sozlab berib, biz aniq ayta olmaymiz, deb yozgan. bir xil fikr ikki marta.

Ong nafaqat uzluksiz va o'zgaruvchan, balki selektiv, qabul qilish va rad etish, ba'zi ob'ektlarni yoki ularning parametrlarini tanlash va boshqalarni rad etish hamisha unda sodir bo'ladi. Jeyms nuqtai nazaridan

ong qanday qonunlar asosida ishlashini, qaysi tanlov yoki rad etishdan kelib chiqishini o'rganish psixologiyaning asosiy vazifasidir. Ushbu masala Jeymsning funksionalizm maktabi va strukturalizm maktabini namoyish etgan amerikalik psixolog Titchener o'rtasidagi kelishmovchilikning asosiy sababi edi. Titchenerdan farqli o'laroq, Jeyms uchun asosiy narsa ongni alohida elementi emas, balki uning dinamik butunligi sifatida oqishi edi. Shu bilan birga, Dжемe ong ishini emas, balki uning tuzilishini o'rganish ustuvorligini ta'kidladi. Ong ishini o'rganib, u ikkita asosiy determinantni - diqqat va odatni kashf etishga bo'ladi.

Inson faoliyati haqida gapirganda, olim psixika o'zining amaliy faoliyatida yordam berishini, ijtimoiy moslashuv jarayonini optimallashtirishini, har qanday faoliyatda muvaffaqiyat qozonish imkoniyatini oshirishini ta'kidladi.

Jeymsning psixologik qarashlari uning pragmatizmga qaratilgan faoliyat funksionalizm nazariyasi bilan chambarchas bog'liq. Shuning uchun Jeyms amaliy psixologiyaga katta e'tibor berib, uning ahamiyati nazariy psixologiyadan kam emasligini ta'kidladi. Uning nuqtai nazaridan, ayniqsa, psixologiya va pedagogika o'rtasidagi bog'liqlik juda muhimdir. U hatto "o'quvchilar uchun "Psixologiya to'g'risida o'quvchilar bilan suhbatlar" nomli maxsus kitob nashr etgan bo'lib, unda u tarbiyaning va o'z-o'zini tarbiyalashning ulkan imkoniyatlarini, bolalarda to'g'ri odatlarni shakllantirishning muhimligini isbotladi.

Dжемe shaxsiyat muammosiga katta e'tibor qaratdi, uni integral sifatida tushundi, bu o'sha paytda tubdan yangi edi. U shaxsiyatdagi bilish va bilish elementlarini ajratib ko'rsatdi, chunki bu bilish elementi bizning empirik I, biz uni shaxsiyatimiz deb tan olamiz, kognitiv element esa bizning sof I ekanimizga ishonadi. Empirik shaxsning - jismoniy, ijtimoiy va ma'naviy shaxsligi. Ularni tavsiflashda Jeymsning aytishicha, bizning empirik men sof jismoniyga qaraganda kengroq, chunki inson o'zini ijtimoiy rollari bilan va yaqinlari bilan tanishtiradi, jismoniy I ni kengaytiradi. Shu bilan birga, odam aniqlanganda, men empirik bo'lsam ham jismoniy bo'lishim mumkin. Faqat ma'lum ehtiyojlar yoki

qobiliyatlar bilan, ularning shaxsiyatining boshqa jihataridan to'siq bo'lishi mumkin.

Jeyms shaxsiyatning turli xil tuzilmalari va qismlarini uy'g'otadigan his-tuyg'ulari va hissiyotlarini tasvirlashi, eng avvalo, o'z qadr-qimmatini (o'ziga nisbatan qoniqmaslik va o'zini qoniqdirmaslik) tasvirlashi juda muhim edi. Djeme o'zini o'zi qadrlash uchun formulani ishlab chiqdi, bu raqanda muvaffaqiyat va maxraida ambitsiya bilan kasr.

O'z-o'zini hurmat qilish = muvaffaqiyat / ambitsiya

Ushbu formulada shaxslar iyerarxiyasi, o'z-o'zini rivojlantirish va muvaffaqiyatga intilishlari, kasalliklari va nevrozlari, o'zlarini va hissiyotlarini baholashlari yotadi.

Jeyms eng mashhur hissiyot nazariyalaridan birini ishlab chiqardi (daniyalik psixolog K. Lange bilan birgalikda). Ushbu nazariya hissiyotlar va fiziologik o'zgarishlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatmoqda. Jeyms "biz yig'laganimizdan xafa bo'lamiz, boshqasini urganimizdan g'azablanamiz, tirraganimizdan qo'rqamiz", ya'ni u tanadagi fiziologik o'zgarishlar hissiyotlarga nisbatan birinchi ekanligini ta'kidlagan. Ushbu qarashning tashqi paradoksaligiga qaramay, Jeyms-Lanj nazariyasi taqdimotning izchilligi hamda fiziologik o'zaro bog'liqligi tufayli keng tarqaldi. Jeymsning his-tuyg'ular tabiati haqidagi g'oyalari qisman psixofarmakologiya va psixoreksiya sohasidagi zamonaviy tadqiqotlar tasdiqlaydi.

Jeymsning ong hodisalaridan tashqariga chiqib, ilmiy va psixologik obektlar doirasiga ushbu hodisalar bilan kamaytirilmaydigan haqiqiy, obektlarga yo'naltirilgan harakatni kiritishga urinishi muvaffaqiyatga erishmadi. Ilmiy bilim tamoyillari - indeterminizm va subektivizm bilan mos kelmaydigan falsafiy munosabat tufayli bu muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Shunga qaramay, psixologik nazariyaga strukturalistlarga yot bo'lgan adaptiv harakat akti muammosi kiritildi, shu bilan birga Djeme ong muammosiga yangicha yondashadi.

O'zining subektiv usuli bilan ong psixologiyasida qolish. Jeyms ongni izohlashga yangi yo'nalishni berib, uni tanadagi harakatlar bilan atrof-muhitga moslashish vositasi sifatida va hissiyotlar, g'oyalar va

hukmzolar to'plamiga tushirib bo'lmaydigan tizim sifatida shaxsiyat muammosi bilan bog'lab qo'ydi.

Jeyms shaxsiyatni o'zini "yo'qdan" yaratib, uni ma'naviy yaxlitlik sifatida talqin qilishga intilishi keyinchalik ekzistensializm tarafdorlari ongga mos keldi. "Aynan Jeyms biz bugungi kunda ekzistensialist deb atashimiz kerak edi", deydi amerikalik mualliflardan biri.

Jeyms psixologiyani tibbiyot va falsafadan mustaqil fan sifatida rivojlantirish uchun juda ko'p ish qildi. Garchi u psixologik maktab yoki tizimning asoschisi bo'lmasa-da, u psixologiya fanining samarali rivojlanishining ko'plab tendensiyalarini ishlab chiqdi, ushbu rivojlanishning zarur transformatsiyalari va yo'naltirishlarining keng raqamli belgilar berdi. U hali ham nafaqat psixologiya faniga, balki falsafa va pedagogikaga ham katta ta'sir ko'rsatgan eng tanqili amerikalik olim hisoblanadi.

Jeyms bilan bir qatorda Jon Dyui (1859-1952) funksional yo'nalishning kashshofi hisoblanadi. 19-asrda faylasuf va o'qituvchi sifatida katta shuhrat qozongan Devi karyerasini psixolog sifatida boshladi. Uning "Psixologiya" kitobi (1886) bu boradagi birinchi Amerika darsligi edi. Ammo u o'zining psixologik doiralarga ta'sirini angdigan emas, balki "Psixologiyada refleksli harakat kontseptsiyasi" (1896) kichik maqolasida, u xatti-harakatlarning asosiy birliklari refleks kamionlari degan fikrga keskin qarshi chiqdi.

Psixologiyada hech kim bu g'oyani himoya qilmagan. Shunga qaramay, Devi psixologiya mavzusini yangicha tushunishga o'tishni, atrof muhitga nisbatan no'inch, moslashuvchan faoliyatida shunday ajralmas organizm sifatida tan olishni talab qildi. Ong - bu doimiylikning bir fazasi. Bu organizm va atrof-muhit o'rtasidagi muvoqlashtirish muvoqlashtirish paydo bo'ladi va organizm omon qolish uchun yangi sharoitlarga moslashishga intiladi.

1894 yilda Dyui Chikago universitetiga taklif qilindi, u erda uning ismi ostida psixologlar guruhi tuzildi, ular tez orada o'zlarini Vundt va Fhebenr izdoshlariga qarshi funksionalist deb e'lon qilishdi. Ularning muammosi kredosini Jeyms Anjel (1869-1949) Prezidentning Amerika Funksional Uyuvmasiga - "Funksional psixologiya sohasi" ga (1906)

murojaatida ifoda etgan. Bu erda funksional psixologiya aqliy elementlarning strukturalistik ta'limotidan farqli o'laroq aqliy (aqliy) operatsiyalar doktrinasini sifatida aniqlandi. Operatsiyalar tananing ehtiyojlari va atrof-muhit o'rtasida vositachilik vazifasini bajaradi. O'zining asosiy maqsadi – "yangilarga joylashish". Organizm psixofizik yaxlitlik vazifasini bajaradi va shu sababli psixologiya ong sohasi bilan cheklanib bo'lmaydi. U turli yo'nalishlarda shaxsning real dunyo bilan aloqalarining xilma-xilligi va ilm-fanning iloji boricha boshqa fanlarga - nevrologiya, sotsiologiya, antropologiya, pedagogikaga intilishi kerak.

Ushbu umumiy mulohazalar na yangi nazariyani (Angell uni yaratishga da'vo qilmagan), na yangi tadqiqot dasturini anglatmadi. Biroq, ular ko'plab talabalarni psixologiya yo'nalishi bo'yicha Chikagoga jalb qilishdi. Chikago maktabi deb nomlangan maktab tashkil topdi, uni o'nlab amerikalik psixologlar tugatdilar. Angell dan keyin uni Harvi Karr (1873-1954) boshqargan. Maktabning pozitsiyasi uning "Psixologiya" kitobida (1925) olingan bo'lib, unda ushbu fan aqliy faoliyat (aqliy faoliyat) ni o'rganish deb ta'riflangan. Ushbu atama, Karrning fikriga ko'ra, "idrok, xotira, xayol, fikrlash, his qilish, iroda kabi faoliyatlarning umumiy nomi. Ruhiiy faoliyat tajribani to'plash, yozib olish, saqlash, tashkil etish va baholash va undan keyin uni boshqarish uchun foydalanishdan iborat. xatti-harakatlar."

Usullarga kelsak, Chikago maktabida ham introspektivadan, ham ob'ektiv kuzatishdan (tajriba boshqariladigan kuzatish deb talqin qilingan) va faoliyat natijalarini tahlil qilishdan foydalanish maqsadga muvofiq deb topildi. Chikagodagi Angell-Karr maktabi juda ko'p tadqiqotchilar kadrlarini tayyorlaganligi sababli ilmiy va ma'rifiy maktab edi. U yangi nazariy g'oyalar va usullarni ilgari surmadi, kashfiyotlari bilan mashhur bo'lmadi. Uning g'oyalari Jeymsga qaytib keldi, u tajribalar bilan shug'ullanmagan va o'z tan olishicha laboratoriya ishlaridan nafratlanmagan.

Funksional psixologiya harakat muammosini uning biologik-adaptiv ma'nosi, shaxs uchun hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan muammoli vaziyatlarni echishga yo'naltirilganligi nuqtai nazaridan ko'rib chiqdi. Ammo umuman olganda, funksionalizm ("Chikago" versiyasida ham, "Kolumbiya" versiyasida ham) nazariy jihatdan yaroqsiz bo'lib chiqdi.

psixologiyadagi "funksiya" tushunchasi (fiziolgiyadan farqli o'laroq, u erda haqiqiy asos bo'lgan). Bu na nazariy jihatdan o'ylangan, na eksperiment asosida asoslanmagan va adolati ravishda rad etilgan. Axir funktsiya deganda dastlab maqsad yoki muammoli vaziyatga qaratilgan ob'ektidan kelib chiqadigan harakat (idrok, fikrlash va boshqalar) tushuniladi. Aqliy harakatni aniqlash, uning asab tizimiga aloqasi, tashqi asb-abvorni tartibga solish qobiliyati - bularning barchasi sirli bo'lib qoldi.

Funksionalizmining kuchayib borayotgan zaifligi muhitida yangi psixologik tendensiya paydo bo'ladi. Amerikalik funksionalizm o'rmini behaviorizm egallaydi.

Nazorat savollari

1. Yangi psixologik maktablarni shakllanishi va rivojlanishi.
2. Vyusburg maktabi.
3. Strukturalizm.
4. Fransuz psixologiya maktabi.

"Empirik"lar psixologiyani ruh haqidagi fandir, deb emas, "ruhiy hodisalar" yoki "ong hodisalari" yoki bo'lmasa faqatgina ong haqidagi fandir deb ta'kidladilar. Bu "rubsiz" psixologiyadir (N.N.Lange), "hech qanday metafizikasiz psixologiyadir" (A.I.Vvedenskiy).

Empirik psixologiyaning tarixiy xizmati shundan iboratki, uning vakillari ilmiy jihatdan o'rganish predmeti sifatida ruhiy inkor qildi. Bu holatni psixologiyaning metafizik va idealistik qarashlardan holi bo'lish yo'lidagi katta qadam deb hisoblash mumkin.

Yuqorida aytilganiday, empirik psixologiyaning asosiy metodi kuzatish, tajribadir. Lekin tabiat fanlaridan psixologiya sohasiga ko'chirilgan bu metod ichki metod ichki tajriba sifatida boshqacha tus oladi.

Empirik psixologiyada obektiv kuzatish metodidan ham, eksperiment metodidan ham foydalanilgan: psixik hodisalar har xil maxsus asboblardan yordami bilan maxsus laboratoriyalarda o'rganildi; materiallarni tekshirish va yakunlashda matematik statistika (korrelyatsiya) metodlaridan foydalanildi.

Empirik psixologiyaning psixologiya fani tarixidagi ikkinchi katta xizmati tajribadan foydalanishda, psixologik eksperimentlar o'tkazishning metod va texnikasini ishlab chiqishdan iborat.

Psixologiya tomonidan eksperimentning tadbiri qilinishi tufayli inson psixologiyasi sohasida boy materiallar to'plangan. Bu materiallarning ko'pchilik qismi hozirgacha ham ahamiyatini yo'qotmagan (masalan, V.Vundt va G.Ebbinghausning eksperimental ishlari). Empirik psixologiya aniqlagan ma'lumotlar va ishlab chiqqan eksperimental metod va usullar amaliyotda ham, masalan, tibbiyot va pedagogika sohaslarida foydali bo'lib chiqdi.

7.2. Bixeviorizmga umumiy tavsifnoma.

Bixeviorizm (ingl. behaviour – hujq - atvor) XIX asr oxiri va XX asr boshlarida amerika psixologiyasidagi yo'nalish bo'lib, ongni ilmiy tadqiqot predmeti sifatida o'rganishni rad etadi, psixikaga hujq – atvorning turli shakllari sifatida qaralib, hujq – atvor esa tashqi muhit qo'zg'atuvchilariga organizm reaksiyalari majmui sifatida qaraladi.

Bixeviorizm vakillari empirik (amaliy) psixologiyaga va uning *intuitiv eksperiment metodiga* (o'zini o'zi kuzatish) qarshi kurashdilar, empiriklarni *subektivizm*da ayibladilar. Bixevioristlar psixologiya filoxofiyaga emas (empiriklarga qarama-qarshi), balki *tabiatshunoslik fanlariga tayyanib kuzatish, eksperiment o'tkazish, ichki metoddan voz kechib tashqi metodga qochish g'oyalari*ni ilgari surdilar.

Bixeviorizm qarashlarining dastlabki dasturi 1913 yilda amerikalik zoopsixolog D.Uotson ("Psixologiya, bixeviorist uni qanday tushunadi" maqolasida) tomonidan ilgari surilgan.

D.Uotson psixologiya yarim asrdan ortiqroq davr davomida eksperimental fan bo'lganligiga qaramasdan boshqa tabiiy fanlar o'rtasida o'z o'zini egallab olmaganligiga sabab, psixologiya predmeti va tadqiqot usullarining noto'g'ri qo'yilganligidadir deb baholashadi. Psixologiya fanining predmeti sifatida ong o'miga xulq – atvorni o'rganishi lozim degan, da'volar bilan chiqdi. Barcha psixik hodisalar deyilganda, ongga tegishlilikning tushunilishini tanqid qildi, uning fikricha "o'rta asr tasavvurlaridan" yiroq yangi atamalar kiritilishi kerak. Shunday atamalar sifatida qo'zg'atuvchi va reaksiya atamalarini taklif qildi.

D.Uotson o'z faoliyatini funksionalistlar va tarkibiy psixologiya o'rtasida to'xtovsiz bahslar ketayotgan davrdan boshladi. Bu bahslardan, ikkita yo'nalishni ham rad etish to'g'risidagi xulosaga keldi. Chunki, ulardan biri ongning tarkibini, ikkinchisi esa uning funksiyasini o'rganishga harakat qilardi.

D.Uotson o'zining dastlabki qarashlarini "Hujq – atvor: taqqoslash psixologiyasiga kirish" (1914) va "Bixevioristlar nuqtai nazaridan psixologiya" (1919) kitoblariida "quzg'atuvchi - reaksiya", "ko'nikmalar boali bo'lishi" kabi atamalar bilan tushuntirib berishga harakat qiladi. Hujq – atvor qonuniyalari, bixeviorizm ta'limotiga ko'ra, "kirish qo'zg'atuvchi va chiqish" (javob reaksiya) o'rtasidagi o'zaro munosabatlardan iboratdir. Bu tizim ichidagi (psixologik va fiziologik) jarayonlar, to'g'ridan – to'g'ri kuzatish imkoni yo'qligi sababli, ilmiy tadqiqot e'tibidan yiroqda turadilar. Bixeviorizmining asosiy usuli organizmlarga atrof – muhitdagi ta'sirga javoban organizm reaksiyalarini

kuzatish va tajribaviy o'rganish bo'lib, ular o'rtasidagi o'zgaruvchilarni korrelyatsionlarini bog'lanishda matematik tavsiflashdir.

"Ko'zg'atuvchi - reaksiya" munosabatlari organizmning muhiyga munosabatini asosiy birligidir.

Bixevioristlar insonlar va hayvonlar ruhiy dunyosini o'rganish bevosita hissiy organlar yordami bilan aks ettiradigan narsalar va hodisalaraga yo'naltirishi kerak, degan pozitsiyani egallatilar.

Bixevioristlar uchun bir qator holatlar o'ziga xoslikka ega:

1. Bixeviorizm motivatsiya modelini topish bilan shug'ullanib va xulq prinsiplarini vujudga keltira borib, hayvon xulqi hamda ularda kashf etilgan xulq motivatsiyasi qonuniyalatiga asoslanib insonning xulq motivatsiyasi yuzasidan xulosa chiqarishga harakat qiladi.

2. Bixeviorizm insonni biologik mavjudod sifatida qarab, unga biologik jahhada yondashadi, oqibat natijada uning ijimoiy mohiyati tadqiqot predmetidan chetda qolib ketadi.

3. Bixeviorizm ham insonga, ham hayvonlarga xos bo'lgan xulqning umumiy prinsiplarini topishga intiladi.

4. Bixevioristlar insonni shaxs sifatida tarqiqiy etish jarayonini ifodalovchi o'ziga xosligini yo chetlab o'tadilar yoki o'ta soddada tarzda izohlashga moyildirlar.

5. Hayvonlarning xulq motivatsiyasi shakllarini juda soddada tarzda tushuntirishga asosan tadqiqot natijalarini insonning murakkab va boshqa bir sifat bosqichidagi motivatsiyasiga ko'chirish ishonchi dalillarga ega emas.

6. Inson motivatsiyasini o'rganishda foydalanilayotgan bixeviorizmning tushunchalari, chunonchi, birlamchi mayllar, organizmni qitqilovchi tug'ma ehtiyojlar kabilar odamning motivatsiya dotirasi tuzilishi mohiyatini juda yuzaki ocha oladi, xolos.

Yuqoridagi fikrlarni asoslash uchun bixeviorizm yo'nalishida CH.Xanter, K.Leshli tomonidan tajribalar olib borildi. Bundan tashqari Edvard Tolmen va K.Xoll tomonidan bixeviorizmning yangi yo'nalishi neobixeviorizm rivojlanitiradi.

Bixeviarizm an'anaviy "qo'zg'atuvchi - reaksiya" dan tashqari har qanday subyektiv hodisalarni tan olmas edi. Shuning uchun ham shu vaqtgacha an'anaviy bixevioristlar tomonidan rad etib kelinayotgan obraz, motiv kabi boshqa psixologik hodisalarga bixeviorizmi qo'llashni neobixevioristlar o'z oldiga asosiy maqsad qilib qo'ydi. Bu tipdagi tadqiqotlarda "qo'zg'atuvchi - reaksiya" o'rtasida ro'y beradigan ichki jarayonlarni "mediatorlar" tushunchasi vositasida ifodalashga xarakat qilindi. "Mediatorlar" funktsiya emas, balki xulq - atvorning real omillaridir, degan g'oyani ilgari surdi. E.Tolmen o'z ta'limotida bevosita uchta yo'nalish: *bixeviorizm*, *gestalt* psixologiya, *gumanizm* psixologiyasi g'oyalarni uyg'unlashtirishga harakat qiladi. Ushbu maqsadida E.Tolmen tomonidan oraliq o'zgaruvchilar tushunchasi kiritildi, ular bevosita qo'zg'atuvchilar va javob xulq - atvori o'rtasida amal qiladigan, bilish va qo'zg'atish omillarining majmui sifatida tushunildi. Oraliq o'zgaruvchilar bu qo'zg'atuvchilar (mustaqil o'zgaruvchilar)ga harakat reaksiyalari (bog'liq o'zgaruvchilar)ni vositaligini ta'minlaydigan determinantlardir. Buning uchun E.Tolmen kalamushlar ustida labirint ko'nikmalarini egallash bo'yicha ko'plab tajribalar o'tkazadi. Ko'nikmalar hosil bo'lishi jarayonida kalamushlarning o'ziga xos ixtirochiligi ma'lum bo'ldi.

Bixeviorizmning asoschisi E.Torndayk hayvon (kalamush) psixikasini o'rganishdagi metodni inson ruhiy dunyosini tadqiqod etishga tatbiq qiladi. Uning fikricha, inson xulqi xayvonlarnikiga o'xshash bir xil reaksiyalar yig'indisi tarqasida emas, balki qo'zg'atuvchilarning bir qator tizimi yordami bilan hosil qilinadi. E.Torndayk organizmning javob reaksiyalarini yig'indisini-xulq, qo'zg'atuvchilarning murakkab tizimini vositaligini, tashqi sharoit ekanligini tushuntiriladi. Shuning uchun inson xulqi ong bilan emas, balki vaziyat bilan boshqariladi. Natijada inson ruhiy dunyosi mexanik ravishda reaksiyalar yig'indisi bilan tenglashtirib qilinadi inson xulqi xamisha muait bilan qat'iy muvozanatda bo'lishi to'yinadagi bixeviorizmning qoidasi yuqoridagi fikrimizga dalildir. Ma'naviyat og'in namoyandalari insonning murakkab ruhiy dunyosining psixologik harakat va o'zgarishlariga tenglashtirib qoyatilar. O'z vaqtida Torndayk tomonidan ifodalangan mashq qilish va samara qonuniyalari

yangicha baholandi. Mashq qilishning asl mohiyati, bu muayyan bilish strukturalarining hosil bo'lishidir. Kalamush labirintda yo'l topishga shuning uchun ham o'rganadiki, unda ushbu yo'lning "bilish xaritasi" hosil bo'ladi, bu esa an'anaviy bixeviorizmga, ta'riflanganidek harakat reaksiyalarining yig'indisi emas. Maqsadga intilgan hayvonlar muhit signallarini farqlaydilar. Bu bilan o'z kutayotgan natijalarini bog'laydilar. Agar, kutilayotgan natija tasdiqlanmasa, xulq – atvor kutilayotgan natija nisbatan harakati buziladi.

E.Tolmen tomonidan "yashirin o'qish" tushunchasi ham kiritildi. Bu degani yashirin, kuzatib bo'lmaydigan o'qishning vujudga kelishidir. O'qish jarayoni mustahkamlaydigan qo'zg'atuvchi bo'lmagan hollarda ham ro'y beradi. Hayvonlar hatti – xarakatlar ehtimolligi bilan vaziyatni go'yoki tadqiq etadi. Unda bilish strukturalari shakllanadi, uning yordamida kelgusida eng qulay samaraga erishiladi. Lekin, E.Tolmen bu tajribalarni yo'lga quyishiga qaramasdan obrazning harakat reaksiyalarini qanday boshqarish masalasiga javob bera olmadi.

Umuman bixeviorizm to'g'risida xulosa qiladigan bo'lsak, D.Uolston tomonidan xulq – atvor tushunchasidan ong dalillari (obraz) chiqarib tashlashga harakat qilingan bo'lsa, *neobixeviorizm*da esa xulq – atvor xatti – harakatlariга obrazlar (Tolman) va periferik darajadagi nerv jarayonlari kiritishga harakat qilindi. Ular o'miga esa, Skinner tadqiqotlari yuzaga keldi, u radikal tarzda o'zgartirish qilishni mo'ljallagan edi.

7.3. Bixeviorizmда bilish nazariyalarini rivojlanishi

Bixeviorizm psixologiya maktabi, psixologiya fani inson va hayvonlar organizmlarining faqat tashqi ifodali harakatlarini tabiiy qilish shart, undan tashqari na ob'ekt, na aspect bo'lishi mumkin emas, degan da'vo bilan chiqadilar. Bu bilan ular bixeviorizming tub mohiyati nimadan iborat ekanligini oshkora qildilar, holos.

Bixeviorizm psixologiya maktabi psixologiya fanining predmeti psixikani emas, balki inson va hayvonlar xulqini o'rganishdan iboratdir. Bixeviorizm xulq deganda organizmning faqat tashqi muhitdagi qo'zg'atuvchilarga nisbatan qaytaradigan javob reaksiyalari

(harakatlarda) yig'indisini tushunadi. Demak, bixeviorizm nazariyasiga ko'ra, psixologiyaning bosh vazifasi faqat tashqi stimull bilan unga qaytariladigan reaksiylar o'rtasidagi teng ma'noli bog'lanishlarni aniqlashdan iboratdir, xolos. Bixeviorizm ongning inson xulqidagi o'rnini va uni ilmiy jihatdan o'rganishni, tekshirishni inkor qiladi. Bixeviorizm ogimining asoschilari A.Q.Shlik Dj.Uolston (1878-1958) va E.Torndayklar(1871-1949). Keyinchalik bular qatoriga K.Leshli (1890-1958), A.Veys (1874-1931) va boshqalar kelib qo'shildilar.

Ma'lum davrgacha mazkur ogim psixologiya olamida dominantlik (antivortik) rolini oynadi. Hozirgi davrda bu ogim bir necha mustaqil psixologik maktablarga ajralib kelgan. Lekin ularning mohiyatida bixeviorizm nufasi urib turadi. Hammasi uchun umumiy formula S-R, ya'ni stimull reaksiya xizmat qilib kelmoqda.

Bixeviorizm namoyondalari psixika, ong, idrok, iroda, hayol va shu kabi tushunchalarni psixologiya fanidan ulog'itirib tashladilar. Ularning muqoi nazaricha, goyoki bu tushunchalardan inson anglagan holda foydalanish mumkin emas emish. Ular inson va hayvonlarning xatti-harakatlari tashqi ta'sirlarga berilgan reaksiya sifatiga namoyon bo'ladi, deb tushuntirishga xarakat qildilar. Reaksiyalar tug'ma va turmushda o'rttirilgan reaksiyalarga ajratiladi. Tug'ma reaksiya instinktlardan, turmushda o'rttirilganlari esa malakalardan iboratdir.

Dj.Uolston tafakkurining ichki mulq va noverbal (tovushsiz, imlo-tilova, mimika, yelka qisish, qosh suzish) kommunikatsiyani (lotincha "communicatio" xabar yo'li yoki muomala akti degan ma'no bildiradi) barga qo'shib keng ma'noda tushunadi va uni 3ta shaklga ajratib o'rganadi. Nuruq shakllardan biri- mulq malakalarini asta-sekin avj oltirish deb ataladi, bunda she'rni yoki ibratli so'zlarni aniq esga tushurish o'z ifodasi uni topadi. Tafakkurning ikkinchi shakti – sub'ektiv mulq bo'lmagan topshirig'ni so'z yordami bilan yechish (yarim-mulq) unutilgan she'rni eslashga harakat) va nihoyat yangi topshirig'ni yanqol ifodali harakat va so'z yordami bilan yechish.

Dj.Uolston uchun malaka - bu individual egallagan va o'rgatilgan hatti-harakatdir. Ushbu nazariya muqoiy nazaridan qarasa, tafakkur

malakaga yaqinlashtirilib qoyiladi, chunki she'rni esga tushurish ham tafakkur deb talqin qilinadi.

Dj. Uoston tilni o'zlashtirishning ijtimoiy jihatlari unumon hisobga olmagan, natijaning tuzilish va rivojlanishiga sira e'tibor qilmagan. Nulq bilan tafakkur birligi to'g'risidagi printsipti anglab yemagan, tafakkur va ongining xulq ko'rinishi sifatida olib qaragan.

Keyinchalik bixeviorizmning kognitiv nazariyasi vujudga keldi. Bixeviorizm formulasi biron o'zgartirilib S-S tarzda qo'llanila boshlandi, xulq kognitiv nazariyasida tafakkur mohiyatini o'chishga xizmat qiladigan qator tushuncha ishlatildi, jumladan, "bilish rejas", "bilishga moyillik", "ma'noga nisbatan belgining munosabati", "ahamiyat", "maqsad" va boshqalar. Afsuski, bu nazariyada tafakkur mustaqil bilish jarayoni qilib ajratilmagan. Ko'proq idrok fenomenlari, xotira jarayoni yuzasidan ma'lumot olish mumkin, xolos. Sanab o'tilgan tushunchalarning barchasi xulq psixologiyasiga to'la-to'kis boysundirilgan.

D. Miller, Y. Galanter, K. Pribram sub'ektiv bixeviorizm nazariyasi vakillari bo'lib maydonga kirib keldilar. Ular o'z nazariyalariga "TOTE" deb nom qo'yilar, agarda ingliz tilidan tarjima qilib qarasa, sinash (tests), operatsiya, mahsul degan ma'noni anglatib keladi. Ularning nuqtai nazaricha, tizimga ta'sir qilish – o'tgan (tajribada sinalgan) holatlarning ayrimlari bilan solishtirish. Agarda ta'sir qilish tajribaga mos tushsa, u holda solishtirishga bog'liq ravishda organizmda maxsus reaksiyalar amalga oshiriladi, mabodo o'tgan tajribaga ta'sir qilish mos tushmagan taqdirda qidiruv yoki orientirlash reaksiyalari vujudga erishilgandan so'ng oxirgi harakat amalga oshiriladi.

Mazkur g'oyaning namoyondalari xulq tuzilmasini yanada oydinlashtirish maqsadida "obraz", "plan" tushunchalarini kiritaдилar. Obraz - bu bilimlar, o'limish tajribalari, bilvosita xulq, plan esa u yoki bu natijaga erishish yo'lini aniqlovchi ko'rsatmadir. Ular tafakkurga old topshiriqlarni yechishni tizimli va evristik plan asosida amalga oshirishni ko'rsatib beradilar. Tizimli planda joyiq qidiruv faoliyati amalga oshirilib, barcha ob'ektlarni ta'sir qilib chiqiladi, evristikda esa yig'iq qidiruv faoliyatiga suyanib, ob'ektlarning ayrimlariga yoki ayrim

elementlariga ta'sir o'tkaziladi. Afsuski, "plan", "obrazlar" bilishning emosional-motivatsion jihatlardan tubdan ajratib qoyilgan, ularning paydo bo'lishi, kechishining psixologik xususiyatlari yoritilmay qolib ketgan. Ushbu nazariya tafakkur muommosini o'rganishda ma'lum darajaga hissa qo'shgan bo'lsa-da, biroq o'zining cheklanganligi va naturalistic (organizmning reaksiyalari) pozitsiyasi bilan bixeviorizmga juda yaqin turadi. Lekin neobixeviorizm o'zining o'limishdoshlaridan ancha darajada ilgariab ketgan, shuningdek, inson intellekti va uning tarkiblari yuzasidan bilish nazariyasiga qo'shimchalar olib kirishga muvaffaq bo'lgan.

GESHTALT PSIXOLOGIYA

7.4. Gestaltpsixologiyaning umumiy xarakteristikasi

Germaniyada psixologiyaning gestaltpsixologiya yo'nalishi XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida vujudga keldi. Mazkur yo'nalishning ko'zga ko'ringan namoyondalari qatoriga X. Erfels (1859-1932), B. Keler (1887-1967), K. Kofka (1886-1941) va boshqalar kiradilar.

Gestalt psixologiya (nemischa – gestalt – obraz, shakl) Germaniyada XX asrning birinchi choragida yuzaga kelgan oqimdir. Bu oqim o'z komponentlariga nisbatan birlamchi bo'lgan, yaxlit strukturalar (gestalt) nuqtai – nazaridan psixologiyani o'rganish dasturi bilan chiqti. Gestaltchilar barcha murakkab psixik bilish jarayonlarini oddiy xollatlarda, ya'ni sezgilardan iborat deb xisoblagan assotsiatsionistlar fikrini qat'iq tahqid qiladilar. Ular assotsiatsionizmga qarama-qarshi bo'lgan ta'limot yaratib, har qanday psixik jarayon va holat yaxlit ob'ektlardan, gestaltlardan, ya'ni yaxlit tuzilmadan iborat deb tushuntirishga harakat qiladilar. Ularning fikriga qaraganda, har bir psixik hodisaning mazmuni uning tarkibiga kiruvchi qism va unsurlarni birgalikda aks ettirishdan ko'lam jihatidan keng, mazmunan esa rang-barangdir.

Gestaltchilarning aksiomatik xususiyatga ega bo'lgan ushbu tezislar mazkur ta'limot g'oyasini ochib berishga xizmat qiladi: alohida olingan qism va unsurlarning (elementlarning) yig'indisi yaxlit tuzilma

(struktur) mazmunini belgilab bera olmaydi, aksincha, yaxlit tuzilma qism va unsurlar xususiyatlari va xossalari belgilab berishga esa qurbi yetadi.

Geshalt psixologiya (V.Vundt, E.B.Titchener) tomonidan ongning elementlarga bo'lish tamoyili va assotsiatsiya qonunlari yoki ijodiy sintez asosida ulardan psixik fenomenlarni keltirib chiqarish g'oyasiga qarshi chiqildi. Yaxitlikning ichki, sistematik tuzilishi uni qismlarga ajratuvchi xususiyatlar va funksiyalar belgilaydi, degan g'oya dastlab idrokni tajribaviy o'rganishga qo'llandi. Bu uning bir qator muhim xususiyatlarini aniqlash imkonini berdi: barqarorlik (konstantlik), strukturaviylik, predmet obrazining (figura) uni o'rab turgan fonga bog'liqligi va h.q. Intellektual xulq – atvor o'rganilayotganda sensor obrazning harakat reaksiyalarini vujudga keltirishdagi roli o'rganildi. Bu obrazning qurilishi anglashning alohida psixik akti bilan tushuntirildi, ya'ni idrok etilayotgan maydonda munosabatlarni bir lahzada anglab olish yo'li bilan insayt holati tushuntirildi. Bu qoidalar bixeviorizmga qarshi qo'yildi, u muammoli vaziyatda organizm xulq – atvorini, ko'r – ko'rona harakat reaksiyalarini natijasida, tasodifan muvaffaqiyatga uchraydi, degan g'oyani ilgari surgan edi (sinash va xato usuli). Inson tafakkuri jarayonlarini tahlil etishda asosiy e'tibor bilish strukturalarining qayta hosil bo'lishiga qaratildi, buning natijasida ushbu jarayonlar samaradorlik xususiyati kasb etadi va ular formal mantiqiy operatsiyalar, algoritmlar va h.k. shaklida farq kiladi.

Psixik geshalliklar va uning qayta hosil qilingan tuzilmalari individual ongning xususiyati sifatida qaraldi, bu esa o'z navbatida predmetlar dunyosi va nerv tizimi faoliyatiga bog'landi.

Asosiy vakillari nemis psixologlari M.Verteymer, V.Kyoler, K.Kofkalardir.

Geshaltpsixologiya maktabi namoyandalari uchun motivatsiya o'ziga xos talqingga ega bo'lib, uning mohiyatini eksperimental tarzda o'rganishga, ochib berishga intilish ko'rsatkichi bilan boshqalardan ajralib turadi. K.Levin (1890-1947) motivlarni eksperimental o'rganish metodikasini ishlab chiqib, ularni mulqo mustaqil holat sifatida tushuntirishga harakat qilgan va bu borada muayyan muvaffaqiyatlarga

erishgan. Geshaltpsixologiya maktabining namoyandalarga obraz tushunchasi qanchalik o'ta ahamiyatli bo'lsa, K.Levinning maydon nazariyasi uchun motiv kategoriyasi xuddi shunday muhim xususiyat kasb etadi. Obraz va motiv o'zaro aloqasiz hukm surishi ta'kidlanadi, motivatsiyani amalga oshiruvchi vaziyatning predmetli, ma'noiy mazmuni esa inkor qilinadi. K.Levin xalqni mana bunday izohlashga intiladi, muayyan muvaqqati mikrointervalda shaxsning bevosita yaqol muhit bilan munosabatlardan kelib chiquvchi voqelikdir. Uning mazkur nazariyasida insonda har xil ma'no anglatuvchi ikkita motivatsion o'zgaruvchi hukm surishi tan olinadi, ularning bittasi tug'ma, hayvonlar turklariga o'xshash va turmush davomida egallangan faqat insongagina kasb bo'lgan. Geshaltpsixologlarning asarlarida shunday holatlar ham mavjudki, ular xulq motivatsiyasi muammolari shaxsning muhim (ma'noiy) xususiyatlarini tahlil qilish negizidan kelib chiqib qaraladi. Ushbu holat G.Ollport konsepsiyasida yaqol ko'zga tashlanadi, uningcha, eng muhim jihat bu inson xulqini o'zgarish sabablarini oshirishdir. Shuning bilan birga mazkur vaziyatga olib keluvchi motivlarning omillarini tekshirish ham alohida ahamiyatga ega ekanligini anglab olish qiyin emas. Bu borada individual javoblari o'ziga xosligi bilan o'zaro ta'sir o'tkazish o'rtasida qandaydir aloqa mavjudligini o'rnatish ham ikkinchi darajali narsa sifatida talqin qilinmaydi.

Geshaltpsixologiyada bilish nazariyalari

Geshalt psixologiyaning markaziy nazariyasi har qanday psixologik jarayonlarning bosh mohiyati-ularning sezgilarga o'xshash oshida unsurlarni emas, balki konfiguratsiya (lotincha "configuratio" tashqi qiyofada demakdir, ya'ni tashqi yaqol ko'rinish), shakl (forma) yoki geshalt ularning yaxlit yaratilishidan iboratdir.

Ular o'zining eksperimental tadqiqot bosh o'bekti-idrok hisoblanib, keyinchalik undan olingan ayrim xulosalar tafakkurni o'rganishga tabiiy qilinganidir. Tafakkur to'g'risida psixologik tasavvurlar hech kutilmagan, kutilmagan, olingan analitik faoliyatda bevosita tayyorlanmagan muhim munosabatlarni muammoli vaziyatda aks etishdan iboratdir. Geshalt nazariyasida tafakkur muammosini tadqiqot qilish keng ko'lamda (ilohiyatda) olib boriladi.

Jumladan, tadqiqotchi V.Kyoler antropollarning (yunoncha "antropoides" odamsimonlar) intellektual (aqliy) harakatlarni eksperimental o'rganish natijasida yuqori darajada taraqqiy qilgan mazmunlarning aqliy harakatida inson harakatiga o'xshashlik borligi to'g'risida xulosa chiqaradi. Tadqiqotchi maymun bilan insonning fikr yuritish faoliyatida sifat jihatidan farqlarga kamrog' e'tibor berib, oqibat natijasida mazkur o'xshashlikka haddan tashqari ortiqcha baho berib yuborganday tuyuladi. V.Kyoler intellektual harakatlarni kutilmagan, oldingi faoliyatga bog'liq emas, deb tushuntirib, "sinash"ni tasodif akida (harakat majmuasida) uchraydigan ruhiy holat deb, unga qarama-qarshi qoyadi.

V.Kyolerning mulohazasicha, topshiriqni yechish mexanizmi (yunoncha "mechane" qurol degani yoki holatlar va jarayonlar yig'indisini ta'minlovchanlik xususiyati) quyidagilardan iborat: organizmning optik maydonidagi vaziyatlarni muhim unsurlari bir butunlikni, ya'ni geshialni vujudga keltiradi; vaziyat unsurlarga geshial ichiga kirib, geshialda qaysi joyi e'gallashiga bog'liq ravishda yangi ahamiyat kasb etadi; vaziyatning muhim unsurlarida namoyon bo'luvchi geshiallar muammoli vaziyatda organizmda ba'zi bir zo'rliqlar ta'sirida vujudga keladi. Topshiriqni yechish muammoli vaziyatning qismlari yangi geshialta, yangi munosabatlarda idrok qilina boshlanganida tugallanadi. Masalani yechish yaqqol, ko'rgazmali qadamlarni yuzaga keltiruvchi geshial sifatida maydonga chiqadi.

Agarda assotsiatsionizm namoyondalari topshiriqni yechishni bevosita o'lmish tajribalaridan keltirib chiqarishga harakat qilgan bo'lsalar, geshialchilar esa, aksincha o'lmish tajribasini inkor etib, hol qiluvchi omilni topshiriq shart-sharoitlarini tashkil qilishdan izlaydilar, yetarli o'lmish tajribasining mavjudligi o'zicha o'zi masala yechimini ta'minlay olmasligini ta'kidlab o'tadilar. Geshialchilarning ayrimlari "yo'nalish" terminini qo'llab, uni o'lmish tajribasi bilan bog'lashga intiladilar. Shuningdek, ular "tafakkurning everstik metoddari" to'g'risidagi tushunchadan ham foydalaniladilar, bunda materialni, qoyilgan maqsadni, nizoli holatlarni tahlil qilishni nazarda tutadilar.

Geshialpsixologiya namoyondalarining ilmiy-tekshirish ishlari tafakkur psixologiyasi predmeti va uning tadqiqot metodlarini bosqachcha ta'riflashga ma'lum darajada o'z ulushlarini qo'shadilar. Insonga bevosila tatbiq qiladigan "ovoz chiqarib oylash" metodini va bir tekis yo'sinda, izchil ravishda "aytib berib turish" orqali topshiriq yechimga yotkuvchi metodni ishlab chiqdilar. Bu holatning barchasi fikr yuritish faoliyatining obyektib yo'llari bilan o'rganishda stilijsh yasash uchun ma'lum darajada imkoniyatlar yaratadi.

Geshial'chilar tafakkurning bir qator muommolarini ko'tarib chiqdilar, chunki ijodiy tafakkurning o'ziga xosligi, tafakkur jarayonida yangilikning vujudga kelishi bilimlar bilan tafakkur nisbati), topshiriqni bajarish jarayonida asta-sekin va "birdaniga" (insayv) yechish yo'llini qo'llash kabilar. Tafakkurni ilmiy psixologik o'rganishda funksional rivojlanish g'oyasini amaliyotga tatbiq qilish ham ma'lum ma'noda geshial'psixologiya namoyondalarining xizmati bo'lib hisoblanadi.

Shu sohaning iste'dodli tadqiqotchisi Karl Dunkerning (1903-1940) topshiriqni "funktional" va "batamom" yechish g'oyasi, masala yechish prinsipini qidirish, yechishning asosiy g'oyasini topish, ularni tekshirish va amalga oshirish bosqichlari juda muhim ahamiyatga ega. Funktsional rivojlanish jarayoni sifat jihatidan turli bosqichlardan iboratligidan tashqari, vaziyatni ayni bir turdagi unsullarni topshiriq yechimining har xil bosqichlarida sinavuvchiga turlicha ahamiyat kasb etishdir. Hozirgi davrda funksional rivojlanish muommosi tafakkurning bilish nazariyasi muqtlai nazaridan tadqiq etish uchun muhim ahamiyatga ega.

Geshialpsixologiya namoyondalar o'zlarining metodologiyasidagi psixikoning, pshtik jarayonlarning yaxlit tuzilishi va dinamikligi, tarbiyaviylik prinsipiiga asoslanishda qolaveradilar, bu hususiyatlar o'sha pshtikaga taraqqiyotning asosini tashkil qiladi, degan fikrni ilgari surishga davom etaveradilar. Geshialpsixologiya oqini bilish nazariyasining tadqiqotchisi sifatida avval germaniyada, so'ngra AShda keng tarqaldi.

Shunga qaramasdan, V. Kvyeler, M. Verteymer (1880-1943), K. D. unkerlarning eksperimental tadqiqotlari bilish nazariyasining yetarli jarayoni hisoblanish tafakkurlarning asosiy mexanizmlaridan biri bo'lgan predmetlarni yangi aloqalar va munosabatlarda fikran kiritish orqali ularning yangi jihatlarni ochishni aniqladilar. Ammo gestaltpsixologiyaning ko'pchilik namoyondalari ham mazkur muammolar vaziyatda individualning amaliy va nazariy faoliyatlari rolini mulgola tan olmadilar. Yuqoridagi muloqozlarga asoslangan holda, gestaltpsixologiya ayrim bahasi jabhalari mavjudligidan qat'iy nazar, bilish nazariyasi uchun o'ziga xos iz qoldirganligini qat'iy ravishda ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiq.

Xuddi shu yili AQShda ongli psixologiyaga qarshi "qo'zg'olon" paydo bo'lganida, Germaniyada yosh tadqiqotchilarning yana bir guruh Watson dan ko'ra qat'iyroq "psixologik" tashkilotni rad etdi. Bu guruh Gestalt psixologiyasi nomi ostida so'zlagan yangi ilmiy maktabning yadrosiga aylandi (Gestalt - shakl, tuzilish).

Nucleus Max Wertheimer (1880-1943), Wolfgang Köhler (1887-1967) va Kurt Koffka (1886-1941) ni o'z ichiga olgan triumvirat hosil qildi. Ular 1910 yilda Frankfurt-am-Mainda Psixologiya institutida uchrashdilar. U erda Wertheimer ko'ringan harakatlar hissi qanday qilib yaratilganligi haqidagi savolga javob berish uchun eksperimental qarashga qaradi va Köhler va Koffka nafaqat mavzular, balki eksperiment natijalarining muhokamasi ishtirokchilari ham edi. Ushbu munozaralarda psixologik tadqiqotning yangi yo'nalishi g'oyalari tug'ildi.

Wertheimerning tajriba sxemasi oddiy edi. Bu erda variantlardan biri. Ikki teshikdan so'ng - vertikal va undan 20-30 darajagacha burishganda - yorug'lik har xil intervalllarda uzatildi. 200 millisekunddan ortiq vaqt oralig'ida ikkita ogohlantirish alohida bir-biridan so'ng, 30 millisekunddan kam interval bilan bir vaqtning o'zida qabul qilindi. Taxminan 60 millisoniyalik oralig' bilan harakatlanuvchi hislar paydo bo'ldi. Verteymer bu his-tuyg'ularni fenomenini deb atadi. U ushbu fenomenning o'ziga xosligini, uning nosimmetrikliligini (o'sha davrning umum e'tirof etilgan fikriga qaramasdan), retinaning ba'zi nuqtalarida,

keyin esa boshqalarni bezovta qilish hissiyotlarining jamlanishiga qaratilgan maxsus atamani kiritdi. O'z-o'zidan, eksperimentlarning natijasi ahamiyatsiz edi.

Verteymer ilgari ixtiro qilingan stroboskopni qo'llagan, bu esa ma'lum bir aniq suratlardagi tezlikda aylanayotganda, harakatning ko'rinishini yaratadi - kino proektorlari yaratilishiga olib kelgan printsip. Verteymer o'z eksperimentlarining ma'nosini aslida psixologik doktorlarni rad qilganligi sababli ko'rgan: hisning bir bo'lagi sifatida holistik tasvirlar topilgan, sensorli asosiy elementlarga noma'lum bo'lgan. Ushbu tajribalar o'tkaziladigan mafkuraviy muhimi eslab, ularning ishtirokchilaridan biri, Köxlar, 30 yildan keyin yozgan: "Biz barchamiz o'sha paytlarda ba'zi sezgi ma'lumotlar va xotira faktorlari tekshiriluvchi aniq usullarni hurmat qilardik, ammo biz ham bunday kuchli hajmdagi ish bizga haqiqiy insonlarning psixologiyasini etari darajada ishonitirishga qodir emasligini his qildik. Ular o'zlariga yaxshi tajriba mashqlarini o'tkazdilar (Wertheimer - Külpe yaqinidagi Würzburg. Köhler va Berlingdagi Stumpf yaqinidagi Koffka). Shu bilan birga, ular psixologiya holatidan noroziligini his etishdi. Sababi nima?

Köhlerning xotiralariidan ko'rinib turibdiki, ularning noroziligining sababi yuqori aqliy jarayonlarning sensation elementlar va uyushish namoyillari bilan chegaralangan aniq eksperimental tahlildan tashqarida bo'lishidir. Garchi Wertheimer 1904 yilda Würzburgda doktorlik darajasini olgan bo'lsa-da, u bu jarayonlarni o'rganagan joyda, u yangi psixologiya yo'lini "haqiqiy inson" fani sifatida topmadi. Bu degani, psixologik tadqiqotlarning befarqligi ularning boshlang'ich instinktlarining noto'g'riligidan kelib chiqqanligi shubhasizdir.

Keyinchalik eksperimental psixologiyani "yuqoriga" - fikrlash va insonni qilsizga borish kerak emas. Uning asoslari eng oddiy hissiyotlarni tahlil qilishdan boshlab qayta ko'rib chiqilishi kerak. Ulardan biri Wertheimer tomonidan kashf etilgan holistik bir fenomen bo'lib qoldi. Tadqiqot natijalari "Ko'zgularning eksperimental tadqiqoti" (1912) maqolalarida keltirilgan. Ushbu maqoladan homiadorlik seriyasini saqlash odat tusiga kiradi. Uning asosiy fikriga ko'ra, psixologiyaning dastlabki

ma'lumotlari, asosan, ularning tarkibiy qismlaridan hosil bo'lmaydigan integral tuzilmalar (gestalts).

Gestalt o'z xususiyatlariga va qonunlariga ega. Tomlarning xususiyatlari ular tegishli bo'lgan struktura bilan belgilanadi. Butun tarkibning tarkibiy qismlaridan ko'ra katta ekanligi juda qadimiy edi. Psixologiyaga ta'sirining xarakterini tushuntirish uchun, yangi maktabning shakllantirilgan umumiy tarixiy asosini (butun ilmiy-nazariy "Gestalt") ko'rib chiqish kerak. Avvalo, gestaltizm va harakatlilikning bir vaqtning o'zida yuzaga kelishi haqiqati e'tiborga loyiq. Wertheimer va Watson psixologiya islohotlari g'oyasi bilan bir vaqtning o'zida mavzu, muammolar, psixologiyaning tavsiflovchi prinsiplari bo'yicha ustun qarashlardan noroziligi ortib borayotgan sharoitda paydo bo'ldi.

Uning yangilanishi uchun juda zarur edi. Ma'lumki, ilmiy ma'lumotlarning harakatida evolyutsion davrlar va umumiy qabul qilingan g'oyalarni o'kir o'zgartirish davri bor. Psixologik bilimlardagi radikal o'zgarishlarning samarasi ham behushlik, ham gestaltizm edi. Ularning bir vaqtning o'zida ko'rinishi psixologik g'oyalar rivojlanishining mantiqiy so'rovlariga turli xil javoblar sifatida paydo bo'lganligining belgisi. Va, albatta, har ikkala yo'nalish ham ular uchun yaratilgan ilmiy stereotiplarga va ularga qarshi norozilikka munosabat bo'ldi. Ushbu stereotiplar biz ko'rib chiqqan maktablarni - tizimli va funksional ekanligini ko'rsatdi. Behavioristik nafaqat Amerika Qo'shma Shtatlaridagi moslashuvchan Titchener, balki Jeyms Angellingning funksionalizmiga qarshi bo'lgan strukturizmga qarshi ham gapirdi.

Behaviorchilar buni psevdomuammolar deb hisoblashgan - bilim psixologiyadan, xulq-atvorning ilmiy izohlaridan olib tashlangan. Gestaltistlar, aksincha, yagona psixik haqiqat sifatida ong haqiqatlarini yangi talqin qilishda asosiy vazifani ko'rdilar. Psixologiyada "atomizm" ni tanqid qilish eksperimentning yo'nalishini o'zgartirish uchun, ongdagi majoziy tuzilmalarni yoki yaxlitlikni aniqlash uchun zarur shart edi.

Ushbu maqsadga erishish uchun o'z-o'zini kuzatish mumkin bo'lmagan. Ammo introspektiv usulning avvalgi ikki versiyasi rad etilishi

kerak edi (Wundt, "to'g'ridan-to'g'ri tajriba" elementlari bo'yicha test hisobotidan va Würrzburg maktabi tomonidan ishlab chiqilgan "faktisyalarga" ajratish usuli).

Gestaltistlar fenomenologik deb nomlangan introspektiv metodning uchinchi variantini qabul qildilar. Zehnii hayotning haqiqatiga to'liq va darhol kirib borish usullarini qidirishda uning tuzilishi haqida olibdan oylangan g'oyalarni emas, balki "naif" kuzatuvchi o'rinni egallash taklif etildi.

Bu nuqtai nazardan nafaqat Gestaltistlar tomonidan, balki ayni paytda o'sha davrdagi eksperimental psixologiyaning asosiy muhojirlaridan birida ishlagan yosh tadqiqotchilar guruh - Göttingen universitetida ham qabul qilindi. Ularning psixolog-o'qituvchisi, hurmati G.E. Mullerga emas, balki bu universitetda falsafa professori E. Husserl (1859-1938), Brentaniyadan so'ng, tushuncha hodisalari ularning intuitiv ma'nosida ko'rib chiqishga loyiq ekanligini o'rgatgan. Berilganligi Husserl psixologiyani emas, balki mantiqni isloh qilishda o'z vazifasini ko'rgan. Biroq, u tomonidan "o'zining xolis", deb e'lon qilingan, aqliy haqiqatning tavsifidan kelib chiqadigan oddiy usulblardan ozod bo'lgan fenomenologik uslub g'oyasi eksperimental psixologik ish bilan aloqador bo'lgan G.E. Mullerning yosh xodimlari haqida chuqur taassurot qoldirdi. D. Kay va E. Rubin ularning orasidan tundi.

Karl, Rubin va hissiy in'iksoni "odatiy" tushunishdan yaxlit holga kelgan boshqa eksperimental psixologlar gestalt maktabining rivojlanish davrida o'z tadqiqotlarini o'tkazgan va keyinchalik bu maktab ularni keng qo'llagan. Xususan, Ruby tomonidan kashf etilgan "raqam va rang" hodisasi gestaltning asosiy qonunlari orasida faxrlanar edi. Biroq, Gestaltistlar Göttingen psixologlariga yaqinlashsa-da, yangi, fenomenologik dasturga yo'naltirilgan o'zlarining introspektiya dasturlari juda kengroq va umidvor bo'layotgan edi. Ular psixologiyani aniq fanga aylantirish fikridan ilhomlanib, tabiatshunoslikning umumiy standartlariga qat'iy rioya qildilar.

Wertgeymerning dastlabki ishida, bu fenomenning tavsifi uning ta'rif bilan cheklanmagan edi: miya joylari orasida paydo bo'lgan "qisqa vaqt" (teglashli vaqt oralig'ida) ko'rilgan fiziologik asosga ega bo'lgan

deb taxmin qilingan. Jismoniy va matematik jihatdan farqlanadigan geshaltizmning boshqa fenomenologik tushunchalardan psixologik bilimlarini yaratish. **Wertheimer** va **Köhler** bilan bir qatorda, psixologik bilan birga, jismoniy va matematik jihatdan yaxshi mashg'ulot olib borildi. Kvant nazariyasi yaratuvchisi Maks Plankning fizikani uning konvertorlaridan birida o'qidi.

Katta tabiat fani manfaatlarini, shuningdek, **Vergermer** tomonidan ajralib turardi. Keyinchalik **Eynshayn** bilan do'stona munosabatlar o'rnatildi. U hatto vertolyot eksperimentlarida ishtirok etdi. Har ikkala xatti-harakatlanuvchi va geshaltistlar fanning tabiati yangi psixologiyasini yaratishga umid qilishdi. Biroq, xatti-harakatlar uchun biologiya model bo'lib, geshaltistlar uchun, fizika edi.

Geshalt tushunchasi, shuning uchun yagona psixologik, faqat ong sohasida qo'llanilishi mumkin emas edi. Bu barcha mavjud bo'lgan hodisalarga umumiy tizimlar yondashuvining oldingi xodimi edi. Bo'limning va butunning nisbati, ichki va tashqi sabablar va maqsadlar uchun yangi ko'rinish tug'ildi.

Ushbu yo'nalishning aksariyat vakillari bolaning aqliy rivojlanish muammosiga katta e'tibor qaratdilar, chunki aqliy vazifalarni rivojlantirishda ularning nazariyasining to'g'riligini isbotladilar. Geshaltistlar nuqtai nazaridan bolaning ruhiyatining rivojlanish darajasini aniq belgilaydigan etakchi aqliy jarayon - bu his qilishdir. Bolaning dunyoga qanday qarashi haqida, bu olimlarning fikricha, uning xatti-harakatlari va vaziyatni tushunishi bog'liqdir.

Geshalt psixologiyasi nuqtai nazaridan aqliy rivojlanish jarayoni ikkita mustaqil va parallel jarayonlarga bo'linadi - kamolot va o'rganish. Ushbu yo'nalishning asoschilaridan biri **Koffka** mustaqil rivojlanish jarayonida kamolotdan oldingi bo'lishi mumkinligini va ular ortida qolishi mumkinligini ta'kidlaydi, biroq ular bir-biriga parallel ravishda o'zaro bir-biriga bog'lanib, o'zaro bog'liqlik illyuzasini yaratadilar. Biroq, o'rganish geshaltlarning kamolotga va differentsiyalash jarayonini tezlashtira olmaydi, voyaga etish jarayoni o'rganishni tezlashtirmaydi.

Geshaltistlarning psixikasi rivojlanishidagi ushbu yondashuv uchun kognitiv jarayonlarni shakllantirish (his qilish va fikrlash) va

bolaning shaxslik xususiyatlarini rivojlanishida ham izlanish olib borildi. O'rganish, fikrlash jarayoni, idrokning asosiy xususiyatlari asta-sekin, geshaltlarning rivojlanishi bilan paydo bo'lganligini ta'kidlashdi. Qanday qilib bu idrokning mustahkamligi va to'g'riligi, shuningdek, mazmunligi namoyon bo'ladi?

Koffka laboratoriyasida bolalarning idroki rivojlanishini o'rganish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlari bolaning tashqi dunyoni iflaglashda juda noaniq va juda mos bo'lmagan tasviri borligini ko'rsatdi. Asta-sekin tuyot jarayonida bu tasvirlar farqlanadi va tobora aniqroq bo'ladi. Shunday qilib, chaqaloqlarning ovozi, yuzi, sochlari va xarakteristik harakatlarga ega bo'lgan odamning noaniq tasviri bor. Shuning uchun, agar bir yoki ikki oylik kichik bolani yaqin odamini o'zgartirsa, ya'ni soch turmagani yoki odatdagidek kiyimlarini butunlay tanish bo'lmagan bolaga almashitirilsa tanimasligi mumkin. Biroq, yilning birinchi yarmining oxiriga kelib, bu noma'lum tasvirni bir necha aniq tasvirlarga aylantirdi: ko'zlar, og'iz, sochlar va ovoz va tana tasvirlarining alohida geshaltlari ko'rindigan yuzlar. Rangni qabul qilish ham rivojlanmoqda. Avval bolalar atrofini faqat bo'yalgan yoki bo'yalmagan deb hisoblashadi, lekin bu rang esa fon sifatida qabul qilinadi va rasmga bo'yalgan.

Bo'yalgan bo'y oq bilan u issiq va sovuqqa bo'linadi va atrofdagi hushdorchilar bolalar fon rasmlari uchun bir necha marta chiqaradilar. Bo'yasiz bo'yalgan, sovuq va h.k. Shunday qilib, sobiq Geshalt bir necha, aniqroq aks etuvchi rangga aylanadi. Vaqt o'tishi bilan bu tasvirlar esitib ketadi: sariq va qizil issiqlikda, sovuqda esa yashil va ko'k rangda. Bu jarayon uzoq vaqt davom etadi, nihoyat, bola barcha ranglarni to'g'ri qabul qilishni boshlaydi. Shunday qilib, **Koffka** fikrini rivojlanishida bu mavzu va bu mavzuga moslashtirilgan foni birlashtirish orqali katta rol o'ynaydi degan xulosaga keldi. U "transduction" deb nomlangan in'hoalarning qonunlaridan birini ishlab chiqdi, bu qonun bolalar ranglarni o'zlariga emas, balki ularning munosabatlarini angamaydilar.

Bolalardagi in'ikosni rivojlantirishni ushbu maktabning yana bir vakili - **G. Folkelt** o'rganib chiqdi. U bolalar rasmlarini o'rganishga alohida e'tibor qaratdi. Turli yoshdagi bolalar tomonidan geometrik shakllarni chizish bo'yicha uning tajribalari katta qiziqish uyg'otadi.

Shunday qilib, konusni chizishda to'rt besh yoshli bolalar bir doira va uning yonidagi uchburchakni tortishdi. Folkelit bunga hali ham bu raqamga mos bo'lmagan rasmini etishmasligi sababi tushuntirdi va shuning uchun bu ikki o'xshash gestaltini bu shaklda ishlatishadi. Vaqt o'tishi bilan ularning integratsiyasi va takomillashuvi boshlanadi, bolalar nafaqat planar, balki hashamatli raqamlarni ham jalb qiladilar. Folkelit, shuningdek, bolalar ko'rgan narsalarni, ko'rmagan narsalarini, faqatgina his qiladigan narsalarning rasmlarini solishtirishni ham o'tkazadi. Masalan, bolalar ro'mol bilan qoplangan kaktusni his etganida, ular faqat o'zlarining umumiy his-tuyg'usini obektdan emas, balki uning shakli emas, balki faqat tikanlarni tortishdi. Ya'ni, gestaltistlar bu ob'ektning yaxlit tasavvurini, uning "yaxshi" shaklini, so'ngra uning yorug'ligini va farqlanishini olib tashlaganligini isbotlab berdi. Ushbu tadqiqotlar Rossiyada, A.V. Zaporozis maktabida hislar o'rganish bo'yicha ish uchun juda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Ushbu maktab psixologlarini ob'ektlarning idrok va tan olinishi ostida bo'lgan sensorli standartlarning aniq tasviri borligiga ishonirdi.

Umumiy vaziyatni farqlashdan tortib olinishidan ham xuddi shunday o'tish intellektual rivojlanish jarayonida ham sodir bo'ladi, - deydi Gestalt psixologi V. Köhler. U o'rganish yangi tuzilish shakllanishiga olib keladi va shuning uchun vaziyatni boshqacha tushunishiga olib keladi. Voqealar boshqa holatlarga kirgan vaqtda yangi funksiyalariga ega bo'ladi. Yangi kombinatsiyalar va ob'ektlarning yangi funksiyalari haqidagi bu xabardorlik yangi g'oyaviy tabiatning paydo bo'lishi bo'lib, uning xabardorligi fikrlashning mohiyatidir. Köhler bu jarayonni "gestaltini qayta qurish" deb atadi va u darhol ro'y berganligini va bu mavzu bo'yicha o'lgan tajribaga bog'liq emasligiga ishonadi.

Köhler, bolalarning baland shkaft ustiga turgan yozuv mashinasini olishlari so'ralgan tajriba o'tkazadi. Uni olish uchun turli xil narsalardan foydalanish kerak edi: narvon, quti, stul. Xonada narvon bo'lsa, bolalar tezda taklif etilgan muammolarni hal qilishdi. Agar zarurat tug'lsa, bu juda qiyin bo'ldi dogadatsiya foydalanish qutisini taxmin qiling. Lekin, eng katta qiyinchilik, stoldan olib tashlanishi va tikish sifatida ishlatilishi kerak bo'lgan stuldan tashqari xonada boshqa narsalar bo'lmaganida

variantdan kelib chiqdi. Köhler, bu natijalarni narvonning boshidan boshlab funksional ravishda yuqoriga ko'tarilishga yordam beradigan narsa sifatida amalga oshirganligi bilan izohladi. Shu sababli, gessyalta gessyalta bilan qo'shilish bolaga qiyin emas. Jadvalning kiritilishi alloqachon qayta ishlashga muhtoj, chunki quti bir necha funksiyalarda tan olishi mumkin. Kerakga kelsak, u o'z-o'zidan emas, balki boshqa gestaltga kiritilgan - bu bolaning umuman bolaga o'xshagan stoliga qo'shilgan. Shuning uchun, bu muammoni hal qilish uchun, avvalo, bolalar "stol stul" ning yaxlit tasavvurini ikki qismga ajratishlari kerak va so'ngra yangi vazifani bajaradigan vazifani bajarib, kresloni yangi holatga kiritishadi.

M. Verteymer bolalar va kattalardagi ijodiy fikrlash jarayonini tushib qolgan avvalgi tasvirlarni qayta qurishdagi "in'ikos" rolining o'zlashtiruvchi xulosalari bilan chiqdi. Gestalt psixologiyasida asosiy tushunchani anglash tushunchasi (ingliz tilidan tushunish - tanlov) edi. Unga universal belgi berildi. U Thorndike va xatti-harakatchilarning "sinov, xato va tasodifiy muvaffaqiyat" tamoyillari bilan tushuntirilgan uyg'un xatti-harakatlarni tushuntirishning asosi bo'ldi.

Shunday qilib, ikki nafar yosh, lekin hali paydo bo'lgan psixologik tendentsiyalar - gestaltizm va harakatlilikning birinchi qarama-qarshiligi yuz berdi. Qarama-qarshilikning ma'nosi, odatda, intellektual (xatti-harakatlar) ishini bosqichma-bosqich yoki bir zunda hal qila olinadi, degan savolga javobning tabiati ko'rinadi. Bir misolda tushuncha bilan tanlangan parametr darhol joylashgan, ikkinchidan esa uzoq qidiruvlar bilan tanlanadi. Bu tushuntirish ikkita psixologik maktab o'rtasidagi farqlarning kategorik asoslariga qaraydi.

Axir, gestaltlar uchun yangi tushuncha, ijodiy tuzilishga o'tishni anglatadi, unga ko'ra adaptiv reaksiyalarning tabiati darhol o'zgaradi. Misol uchun - tushunish ("joyida" o'zgarish), ikkinchidan - vosita qurilmasi (harakatning bajariladigan qismlarida qayta tuzish). "Sinov va xato" konseptsiyasi tushunchani e'tiborsiz qoldirdi (ya'ni, harakatning ijodiy asoslar), qanday bo'lishidan qat'iy nazar - oniy yoki bosqichma-bosqich. Fag'atli omillardan kelib chiqqan holda, hayotning barcha bosqichlarida organizmni atrof muhitga moslashishini ta'minlaydigan moslashuv, shu

jumladan, hech qanday rasm mavjud bo'lmagan darajalarda moslashish mumkin deb topildi.

Geshaltizm va harakatchilik o'rtasidagi bo'linish, umuman olganda, umumiy va umumiy muammo sifatida yaratilgan. Geshaltizm murakkab reaksiyani xatti-harakatlarga qaraganda oddiylik summasidan farqli ravishda, benuqsonlik g'oyasini himoya qildi. Geshaltizm, ong va xatti-harakatlar bilan bog'liq qaram o'zgaruvchilar. Geshaltizm, introspektiv an'analarga rioya qilib, ong hodisalari yuzasidan bevosita boshdan kechiriladigan yagona psixologik faktlarni hisobga olgan. Ushbu urf-odatni tabiat fanining yondashuvi bilan mos kelmasligini sezish, geshaltistlar ajoyib "dunyoni" haqiqiy, jismoniy bilan bog'lashga harakat qildilar.

Shu nuqtada Gestingen laboratoriyasi psixologlari o'rtasida geshaltistlarga yaqin bo'lgan psixologlar bor edi. Ular psixiatrlarning o'z-o'zini kuzatish dalillaridan tashqari chiqishni noqonuniy deb hisoblaganlarini va psixologiyani fizika sifatida qayta tuzish umidida bo'lgan Geshalt triumviratini ko'rishdi.

Bularning hammasi g'ayri tabiiy bir haqiqatga ishora qiladi: Köhlerga tegishli bo'lgan Geshalt psixologiyasining dastlabki dasturiy ishi fizik kimyo masalalariga bag'ishlangan va "Fizik geshaltning tinch va osoyishta holatida" (1920) deb atagan. Ilgari akustik hissiyotlar va zoopsixologiya bilan shug'ullangan psixolog kolloid kimyo bilan shug'ullanib, o'zining professional manfaatlariga mos keladigan o'zgarishlardan emas edi. Geshalt nazariyasi tabiiy ilmiy asoslashsiz jiddiy rolni talab qila olmadi. Shuning uchun u Köhler jismoniy geshaltlar kitobidan boshlanadi. Köhler va uning ilmiy do'stlari turli hodisalar tartiblari uchun bir xil bo'lgan geshaltning printsipli bizni psixofizik muammolarni yangi usulda echishga, ongni jismoniy dunyoga mos kelirishga va shu bilan uni mustaqil qiymatidan mahrum qilmaslikka imkon beradi deb o'ylar edi. Bu qaror izomorfizm tushunchasida ifodalangan edi. Izomorfizm elementlar va ularning bir tizimdagi o'zaro munosabatlari elementlar va ularning o'zaro munosabatlarga bir-biriga mos keladi. Geshalt gipotezasiga ko'ra, fiziologik va psixologik tizimlar

bir-biriga izomorfikdir (xuddi topografik xaritalar yerga to'g'ri kelar ekan).

Koehring jismoniy mashaqqatlari bo'yicha ish olib borganidan so'ng Köfferning "Ruhiy taraqqiyot asoslari" (1921) kitobi nashr etildi, keyin esa Geshalt Theory of Research (1923) nomli Wertheimer dasturining maqolasi. Ushbu asarlarda yangi yo'nalishning dasturi belgilab olindi, u o'z jurnalining "Psixologik tadqiqotlar" (uning yopilishidan oldin, 22 jild, Gitler rejimi ostida chop etilgan) jurnalini ta'kid etdi. Köffler Stumpfdan keyin Berlin universitetida kafedraga rahbarlik qilgan. Mustaqil maktab, nevrolog Kurt Goldsheyn va hisoblaganlar yaratgan mazkur universitetning dotsenti Kurt Levin geshalt triumviratiga yaqin edi. 20-yillar Geshalt psixologiyasining jiddiy tajribaviy yutuqlari bilan belgilandi. Ular, asosan, idrok jarayonlari, shuningdek, ingl. Köp geshalt qonunlari taklif qilindi (ulardan 114tasi bor edi). Bular, xususan, bizga tanish bo'lgan "raqam va fon" va "transpozitsiya" ni o'z ichiga olgan edi (reaktsiya alohida ogohlantirishlarga emas, balki ularning nisbasiga). "Transpozitsiya" tamoyili Köhler tomonidan tovuqlar tomonidan olib borilgan quyidagi model tajribasida tasvirlangan, bu ikki kulrang rangning farqlanishini keltirib chiqardi.

Tovuqlar qorong'ilikdan ajralib, yorug'lik kvadratiga tarqalgan dasturlarni pechene qilishni o'rgandi. Nazorat tajribasida, ijobiy ogohlantirish sifatida xizmat qilgan kvadrat, engilroq kvadratning yonida joylashgan edi. Tovular va bu oxirgi tanladi. Shunday qilib, ular mutlaq tenglikka emas, balki engillik nisbatiga ("engilroq") munosabat bildirishdi. Köhler fikriga ko'ra, ularning reaksiyasi "transpozitsiya" qonuniga binoan aniqlandi. Boshqa qonunlar taklif qilingan. Shunday qilib, g'ayrioddiylik tufayli, aniqlangan tasvirning to'liq va "yaxshi" shakl olish moyilligi nazarda tutilgan. ("Yaxshi" oddiy yoki odatiy tarzda tuzilishi mumkin bo'lmagan holistik shakl deb qaralgan edi.) Hattay, uning idrok sharoitlari o'zgartirilganda o'zgaruvchan narsa tasvirining barqarorligini anglatardi. Agar geshaltistlar dastlab tanqidiy o'qlarni an'anaviy "atomistik" izohlashga qarshi qo'yalar, demak, alfabatchon aytilganidek, xulq-atvorizm asosiy maqsadga aylangan.

O'zining bir tomonlamaligini, tushuntirish tushunchalari bilan xatti-harakatning mohiyatini tartibga solishga qodir emasligini ko'rsatishga harakat qilganda, geshaltistlar bu qoidadan oldin o'zlarini himoya qildilar, chunki ular o'z raqiblari kabi rasmi va harakatni ajatdilar. Axtir, Geshalt obrazi o'ziga xos qonunlarga bo'ysunadigan alohida turdagi tashkilot shaklida paydo bo'ldi. Uning haqiqiy va ob'ektiv harakatlari bilan aloqasi xatti-harakatlar va xatti-harakatlar o'rtasidagi munosabatlarga qaraganda kamroq siri edi.

Haqiqiy ob'ektiv faoliyattan qat'iy nazar, "bilim (bilim) sohasining" immanent konvertatsiya qilish g'oyasi insoniy fikrlashdagi geshalt ishlarida bir to'siq yaratdi. Ushbu kitob qolgan tugallanmagan "Wertheimer Productive Thinking" (1945) kitobiga bag'ishlangan. Bolalar bo'yicha eksperimentlar o'tkazildi. Eynshayn bilan intervyular ham ishlatilgan. Geshaltistlarning umumiy fikriga ko'ra, chinakam fikrlash "tushunari" va tushunchani (masalan, muammoni hal qilish printsipli) anglashni nazarda tutgan holda, Wertheimer maktabda an'anaviy ta'lim amaliyotiga qarshi chiqishdi.

Ushbu amaliyot ikki tushuncha tushunchasiga asoslangan edi - yoki assotsiatsiya (o'rganish elementlar o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlashga asoslangan) yoki rasmiy ravishda mantiqiy. Har ikkisi ham ijodiy va samarali fikrlashning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Vergeymer ijodiy fikrlashning chizilganligiga, topshiriqning holati yoki muammoni vaziyatni aks ettiradigan sxemaga bog'liqligini ta'kidlaydi. Qarorning to'g'riligi sxemaning etarililigiga bog'liq va yaxshi sxema turli nuqtai nazarlardan qarashga imkon beradi. Vaziyatga keladigan elementlardan, turli geshaltlarni yaratishga imkon beradi. Doimiy elementlar bilan turli xil tasvirlarni yaratish jarayoni bunyodkorlik jarayonidir va ushbu tasvirlarga kiritilgan narsalar qanchalik ko'p bo'lsa, bola bunyod etadigan ijodkorlik darajasini oshiradi. Bunday restrukturizatsiya materiy (og'zaki emas) materiallarda ishlab chiqarishni osonlashtirgani uchun Wertheimerning xulosaga kelishi ajablanarli emas; mantiqiy fikrlashga dastlabki o'tish bolalarda ijodkorlikni rivojlantirishga to'sqinlik qiladi. Shuningdek, mashqlar ijodiy fikrlashni o'ldiradi, chunki takrorlash bir xil tasviri tuzatadi va bola faqatgina bitta holatni ko'rish

uchun ishlatiladi. Shuning uchun maktabda geometriyani o'qigan bolalar uchun muammolar muammosiga yondashish uchun rasmiy uslub asosida o'rganish ancha qiyin kechadi. U "qayta tashkil etish", "guruhlash", "markazlashtirish" kabi an'anaviy xarakteristikalar bilan tavsiflangan og'ir ishlarining (mantiqiy amaliyotlardan tashqari) psixologik tomonini aniqlab berishga harakat qildi. Ushbu o'zgarishlarning aniqlanuvchilari tushunarsiz bo'lib qoldi.

Amerikalik psixologlar geshaltizm haqida birinchi ma'lumotni 1922 yilda qabul qilishdi, lekin dastlab ular uni befarq kuib olishdi. To'g'ri, ayni paytda Tolman, labirintdagi kalamushlarning harakatlari haqida ko'p yillik tadqiqotlar boshlagan holda, tinash xususiyati bo'yicha geshalt tushunchasi. Lekin u yolg'iz edi. Behaviorizm afshasi g'olibona surilib ketdi.

Yaqinda amerikalik psixologlar yangi maktab g'oyalari bilan bevosita rahbarlarining so'zlaridan bexabar edilar. 1924 yili u Cornell universitetiga Koffkaga ma'ruza o'qishga taklif qilindi va 1925 yilda Kohler Garvard universitetiga taklif qilindi.

Geshaltizm g'oyalari asl xatti-harakatning ta'limotini isloh qilishga e'tiborli ta'sir ko'rsatdi va 1930-yillarning boshida shakllana boshlagan neo-xatti-harakatlarga zamin tayyorladi. Bu davrda nazizmdan qochgan geshalt yo'nalishining asosiy vakillari Amerika Qo'shma Shtatlariga ko'chib, turli universitetlar va tadqiqot markazlariga joylashdilar. Bu maktabning oxiri qulaganiga olib kelgan holat edi. Lekin ichki sabablar ham bor edi. Geshaltistlarning asosiy ta'rifi bo'yicha sxemasi yarim muvaffaqiyatli bo'lib chiqdi, faqat tabiiy fanlarning printsiplariga o'xshash bo'lib, geshaltistlar o'zlarining konstruktiviyalari bilan faxrlanishdi. Fizika o'xshashlik hech qanday ruhiy hodisalarning sababini tushuntirish imkoniyatlarini kengaytirmadi. Keyinchalik fizik R. Oppenheimer, Amerika Psixologiya Assotsiatsiyasi yig'ilishida nutq berib, "fizika sohasi nazariyasi ilmi-fanga ma'lum, ammo u "psixologik maydon" atamasini biron bir g'oya bilan, qahqaha va qotqotlar bilan zalda ifodalashga qodir emasligini aytdi. Ilmdagi o'xshashliklarga kelsak, Oppenheimer shunday dedi:

"Sotsializmga ega bo'lgan soxta nyutonlarning shunchaki kulgisi, shu bilan birga, mexanik tushunchalardagi ruhiy hodisalarni tushuntirishga nisbatan ham qo'llaniladi... Fizika va psixologiya sohasida ishlatiladigan "maydon" so'zini eshitganimda men to'liq tushuntirib berolmayman".

Jismoniy ob'ektlar va dalalar haqida esa, albatta, jismoniy jihatdan boshqa hech qanday sabab yo'q. Ushbu yondashuv ongga nisbatan qo'llanilmaydi. Aniqlik mustaqil bir dunyo emas va uning dinamikasi ilmiy jihatdan o'zidan tushuntirishi mumkin emas.

7.5. Psixozanaliz va uning rivojlanishi.

Psixozanaliz. Z.Freyd psixozanalizning asoschisi hisoblanadi. Ko'pchilikning fikriga ko'ra bu sohada yutuqlari CH.Darvin va A.Eynshteyn kabi olimlar bilan bir qatorda turadi.

Freyd hayoti: Zigmund Freyd 1856 yilda Freyburgda, o'sha paytdagi Avstriya Vengriya imperiyasining hozirgi kunda Chex respublikasiga taaluqli qismida tug'ildi. U tibbiyotni Veneda o'rgandi va shu yerda Avstriyani natsistlar 1938 yilda aneksiya qilganlariga qadar yashadi. Yahudiy sifatida u valanini tashlab ketishga majbur bo'ldi va Londonga borib o'rnatildi, o'sha yerda 1939 yilda vafot etdi. Uzoq yillar davomida u bedavo saraton kasalligi bilan kurashib yashadi. *Uning eng mashhur asarlari quyidagilar:* "Tushlarning ta'biri", "Psixozanalizga kirish bo'yicha ma'ruzalar", "Lazzaat tamoyili ortida", "Bir illyuziyaning kelajagi", "Madaniyadan norozilik", "Musso va monoteizm".

U o'ziga qadar inson haqida mavjud bo'lgan tasavvurlarni ag'dartib to'ntar qilib tashladi. R.Dekart, J.Lokk va I.Kant fikriga ko'ra tabiat har bir individni iroda erki bilan ta'minlagan. Erkin tanlovni amalga oshirish layoqati individning eng asl mohiyatini bildiradi va ongli "men" bilan bog'langan bo'ladi. Inson psixikasi (jon) haqidagi fikrni Z.Freyd illyuziya sifatida talqin qiladi. Ongli "men" qudratli ongsiz mental hayotning faqat cho'qqisi xolos.

Shunday qilib, Z.Freyd subekt haqidagi bizning tasavvurlarimizda inqilobni amalga oshirdi. Ongli mental hayot insonning umumiy mental

hayotida faqat kichkina bo'lak hisoblanadi. Bizning ongimizdagi jarayonlar ongsiz omillar bilan qat'iy determinatsiya qilinadi. Bu holatni illyustratsiya qilish uchun ko'pincha aysberg bilan qiyoslashadi. Barcha ongli jarayonlarni aysbergning suv ustidagi qismiga o'xshatilsa, unda ongsizlik muzning ancha katta, ko'rinnas suv ostidagi qismiga o'xshatiladi. Aynan mana shu ko'rinnas massa ham og'irlik markazini, ham aysbergning harakat yo'nalishini aniqlaydi. Shunga o'xshash ongsizlik ham bizning individualligimiz negizi hisoblanadi.

Asr boshida yozilgan ikki muhim asarida Z.Freyd barcha individlarda ongsiz mental jarayonlar mavjudligi haqida gapiradi va psixozanaliz kundalik hayotning ongsiz sabablarini aniqlab berishga qodir ekanligini ko'rsatadi. Bu o'z navbatida inson ruhining yangi va har tomonlama nazariyasini ishlab chiqishga olib keladi. "Tushlar ta'biri" (1900) tushlar mazmuniga ega ekani va anglanmagan mayllarning ongga ta'bir qilgan va o'ziga shaklda bostirib kirishlari natijasi. Tushlarga yozilgan ongsizlik mazmunini faqat murakkab talqin jarayoni yordamida aniqlash mumkin. "Kundalik hayot psixopatologiyasi" asarida kundalik hayotdagi nutqdagi adashishlar va xotiradan ko'tarilib qolishlar kabi "xatoliklar" tadqiq qilinadi.

Z.Freydning fikricha bunday fenomenlar tasodifiy va ma'nosiz emas, balki ongsizlik va niyatlarni ifodalaydi. Masalan: biz o'zimizga yopmay qolgan kimsadan olingan tassurotni yo'qotamiz yoki esdan chiqarib qo'yamiz.

Mana shu yerning o'zidayoq ayish mumkinki, psixozanaliz insonni yongilcha tushunishni taklif qiladi, bizning tushlarimiz, noadekvat reaksyalarimiz, hazillalarimiz va asariy "alomatlar" ortida aksariyat holarda ongsiz motivlar bo'lishini ta'kidlaydi. Boshqacha qilib aytganda, Z.Freyd mulohazalariga amal qilsak, subektning ongli motivlari va niyatlari asnosida tushunarli bo'lgan narsalar ongsizlikni psixozanaliz tadqiq qilish natijasida yangi ma'no kasb etishi mumkin. Bu qatnashda tushunarsiz va ma'nosiz bo'lgan "alomatlar", ularga ongsiz motivlar va niyatlarni ifodasi sifatida qaralsa ma'no kasb etadi. Demak, biz Z.Freyd "shubha hermenevtikasi"ni asoslayapti deb aytishimiz mumkin.

Nerviy xastalikka uchragan bemorlar bilan muloqot qilar ekan, Z.Freyd ular o'zlarining "ichki xorij"i bo'lgan ongsizligini anglamayotganliklarini aniqladi. Shu bilan birga bemor psixanalitikni o'zidagi nerviylik alomatlari deb tushinishga olib kelishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, alomalar mazmunga ega, biroq bu alomatlarning egasi xam, doktor ham bu mazmun haqida bevosita bilimiga ega emas. Shu o'rinda talqin zarur bo'lib qoladi.

Z.Freyd aytishicha, (yashirin yoki xavotirli) seksual mayllar ma'nisiz ko'rinadigan simptomlar yoki tushga aylanishi mumkin. Xo'sh nima uchun bunday mayllar ong ostiga siqib chiqariladi? Z.Freyd fikricha emosional kechimalarni psixikaning xotira yetib bora olmaydigan qismlariga siqib chiqarish mexanizmlari mavjud. Namoyon bo'lishi jihatidan almashirilgan kechimalar travma bo'ladi (travma o'zbek tilida "yara" ma'nosini bildiradi). Travmaning kelib chiqishi oxir oqibat ilk bolalikkacha tekshirilishi mumkin. Muhokamaning o'ziga xos (erkin assotsiativiyalar) usulidan foydalanib, bemor va psixanalitik travmaning ildizlarini aniqlashadi. Demak, psixanalizning terapevtik maqsadi ong osti va siqib chiqarilgan axborotni qayta tiklash va uni ego tassarufiga uzatishdan iborat.

Ongosti (podsoznaniye)ni turli usullar bilan o'rganish mumkin. Jumladan, ana shunday usullardan biri "erkin assotsiativiyalar" bo'lsa, ikkinchisi tush va yangilash harakat (ibora)larni chuqur germeneytik talqin qilishdir. Z.Freydning o'zi tushlarning ta'biriga makaziy o'rinni ajratgan edi.

"Tushlarni ta'bir" asarida tushlar psixozlar bilan tashqi o'xshashlik i bo'lib, psixanalizning eng asosi va har qanday tadqiqotchi ishonch va ma'lumot oladigan sohadir. Mendan, qanday qilib psixanalitik bo'lish mumkin, deb so'rashsa, men doimo o'z tushlaringizni o'rganish orqali, deb javob beraman".

"Tushlar ta'bir" asarida tushlar psixozlar bilan tashqi o'xshashlik va ichki o'zaro aloqadorlikka ega, deyiladi. Biroq ular sog'lom va normal holat bilan to'la mos kelishi mumkin. Umuman, tush "alomat" sifatida talqin qilinishi mumkin, biroq nimaning alomati sifatida? Z.Freyd yosh bolalar o'zlarida bir kun oldin ("kunduzgi fantaziya") paydo bo'lmagan

lekin qondirilmagan istaklar va mayllar haqida tush ko'rishlarini aytib o'tadi. Tush, shunday qilib, ular istaklarining ro'yobga chiqishidir. Kattalarning tushi ham "kunduzgi fantaziyaning" muayyan qismiga ega, biroq bu yerda vaziyat murakkabroq.

Kattalarning tushlari ko'pincha tushnarsiz va kunduzgi mayllarni qondirishdan juda uzoq (dahshatli tushlar va vahimalar).

Z.Freyd fikricha, bunday tushlar ong ostiga siqib chiqarilish obekti bo'ladi. Tushlar qo'rqinch bilan birga bo'lsa, bu ularning siqib chiqarilgan, ego ma'qullamaydigan va ma'n qilingan istaklarini qondirish maqsadida vujudga keladi.

Tushni tushunish uchun uning ochiq mazmunini va yashirin ongsiz mazmuni (tushdagi yashirin fikrlar)ni farqlashimiz kerak. Birinchisi, biz uyqudan uyg'ongandan keyin ozmi-ko'pmi eslashimiz mumkin bo'lgan narsalar. Ikkinchisi, ong osti sathida yoki "boshqa qavatta" tushning ochiq mazmuni uning siqib chiqarilgan va anglamagan mazmunining o'rniga vujudga keladi. Siqib chiqarish bizning mental murvatlarimiz ta'bir natijasidir. Uyg'oqligimizda bu murvatlar bizning ongimizga ong ostidagi va siqib chiqarilgan mayllarning kirib kelishiga yo'l qo'ymaydi. Biroq uxlaganimizda, ular bizning psixikamizga niqoblangan holda kirib keladilar.

Demak uxlayotgan odam tushlarning ma'nosini xuddi nevrotik o'zidagi alomalar ma'nosini tushuna olmaganiday tushunmaydi.

Biz eslaydigan (ochiq mazmuni) tushlar siqib chiqarilgan mayllarning buzilgan holda ro'yobga chiqishidir. Tushdagi yashirin ong osti fikrlarini buzib ko'rsatuvchi jarayonni Z.Freyd "tushning ishi" deb ataydi. Ko'p jihatdan u siqib chiqarilayotgan komplekslarni nevrotik alomatlarga aylantiradigan muvaffaqiyatsiz siqib chiqarish jarayoni bilan bir xil kechadi. "Tush ishi"ning murvati tushlarni bo'rttirish, o'rinni almashirish, dramatiklashirish va timsollashirishdir. Bundan tashqari tushning ikkilamchi ishi ham mavjud. Ong osti shunday qilib, "artistik" vashlardan foydalanishga harakat qiladi. Shu ma'noda biz barchamiz tushlarimizda ham aktyorlarmiz.

Bo'rttirish masalan: tushdagi voqea (esda qolgan) bir necha turli xil istaklardan iborat bo'lishi mumkin. O'rin almashirish shunday jarayonki,

tushimizda biz uchun juda zarur bo'lgan hodisa yoki shaxs juda kichik ishora yoki bizga notanish narsa sifatida namoyon bo'ladi. Xuddi shunday, hodisa mazmun jihatidan juda oddiy hodisa ifodalangan tushimiz qo'rqinch yoki kuchli hissiyotlar bilan bog'lanishi mumkin. Bo'rtirish yoki o'rin almashirish o'z ishini qilib bo'lgandan keyin, psixanalitik anglanmagan mazmuni aniqlash va tadqiq etish uchun "erkin assotsiatsiyalar" usulidan foydalanadi.

Shunga o'xshash timsollashtirish buzishning bir varianti bo'lib chiqadi. Masalan: erkaklarning genitaliyasi unga shakl jihatidan o'xshash bo'lgan obektlar. Masalan, konserva bankasi, zontik, pichoq va revolver kabi narsalar bilan almashirilishi mumkin. Ayollarning genitaliyasi bo'sh joyini o'rab turgan obektlar (g'or, quyi, xona, bino va boshqalar) yordamida timsolan taqdim qilinishi mumkin. (Afrot tomonidan taklif qilingan g'orga qiyoslash psixanalitiklar tomonidan qanday talqin qilinishi mumkin edi.) Tushning ikkilamchi ishi tushni mantiqiy qarama qarshiliksiz, og'zaki ifodalashga harakat qilishimizdan kelib chiqadi. Freyd fikriga ko'ra, tushning ochiq mazmuni juda ko'p turli va qarama qarshi elementlarni qamrab oladi. Aytilish mumkinki u o'ta aniq. Shunga o'xshash tarzda turli sabablar zanjiri va omillar psixologik alomatlarini o'ta aniqlab beradi.

Z.Freyd aytishicha, tushning yashirin fikrlari senzurdan o'tkaziladi. Sodda qilib aytib, siqib chiqarilgan va ma'n qilingan mayllar onda namoyon bo'lish uchun "senzurdan" o'tishlari kerak. Senzurani chetlab o'tish uchun tushning ishi tushdagi yashirin fikrlarni tushning ochiq mazmuniga aylantiradi. Biz eslaydigan tushimiz maxfiy, kodlashtirilgan axborotga ega bo'lib u ongimizga kontrabanda yo'li bilan olib kiriladi. Biz tushimizning ochiq mazmuniga yechish lozim bo'lgan rebusga qaraganday qarashimiz mumkin. Psixanalitik kodni ravshanlashtirgandan keyingina tushning yangi mazmuni paydo bo'ladi. Maxfiy ma'no nima? Z.Freyd aytishicha, kattalarning tushlari ko'pincha seksual tomonga yo'naltirilgan va erotik mayllarini ifodalaydi. (Bu xulosa Z.Freyd keyinchalik agressiya yoki o'lim unikal instinkti haqidagi tushunchani kiritgandan keyin muammoli bo'lib qoldi). Tushlarning ta'birlashning asosiy qoidalarini quyidagi tarzda ifodalaymiz:

1. Tushdagi yashirin fikrlar va ochiq ma'no o'rtasidagi tafovut tushning mazmunini tushinishda kalit bo'lib, xizmat qiladi.

2. Tushning ochiq mazmuni - undagi yashirin fikrlarni buzilgan ifodasi bo'lib, ta'bir joiz bo'lsa, tush ishinin mahsulidir.

3. Tushlarni tahlil qilish uchun Z.Freyd "erkin assotsiatsiyalar" usulini qo'llaydi, bu usuldan psixoterapiyada ham foydalanish mumkin.

4. Z.Freydning tushlarning talqin qilishga yondoshuvi bizga inson mental holatlarining boy manzarasini namoyon qiladigan psixologik modelning asoslarini ifodalaydi.

5. Z.Freydning tushlardagi yashirin ma'noni aniqlashga urinishi ong osti ba'zi "grammatik" qoidalariga mos tarzda ishlashi yoki ong osti "qil"ga o'xshab tuzilmalashtirilganini (tushni rebus sifatida tushunish bilan taqqoslang) tushunishga olib keladi.

Bir qator sabablarga ko'ra Z.Freydning mental "apparat" to'g'risidagi nazariyasini tushunish qiyin. Birinchidan, psixanalizni ishlab chiqishning turi bosqichlarida Z.Freyd o'zining inson psixikasiga nisbatan psixikaga bo'lgan qarashlarini o'zgartirib, kengayitgan. Garchi ularning hammasining birlashtirishiga intilsa ham uning konspitsiyasida nomiq holatlar ko'p. Ikkinchidan, Z.Freydning fiziologik va juda antropomorf (insonga o'xshash) atamalari ko'p ma'nolidir. U "bechora ego" "uch teram xo'jayinga" (tashqi dunyo, id va super ego) xizmat qiladi deganda, u mental funksiyalarni obektivlashtirib personifikatsiyalashtirmoqda, Gilbert Rayl (1890-1976) "mashina ichidagi ruh" deb atagan narsani kiritmoqchi degan tasavvur paydo bo'lishi mumkin.

Z.Freydning birinchi "topografik model" (psixika yoki inson shaxsi tuzilmalari xaritasi) mental hayotning uch lokalizatsiyasini ifodalaydi. Sodda qilib, mental apparat maydonda uch sohaga bo'lingan: ongsizlik, ongoli va ongilikka bo'lingan, deyish mumkin. (Ongni individ bevosita angelayotgan barcha narsalar, deb tavsiflash mumkin. Ongoli-individ xotirada tiklashi yoki eslashi mumkin bo'lgan barcha narsalar sohasi. Z.Freyd ongsizlikni onga ancha harakatlar bilan ehtiqlikdan mental jarayonlar sifatida belgilaydi.

"Psixanalizga kirish bo'yicha ma'ruzalar"da (1815-1917) aytilganlarni tushunishga yordam beradigan misol keltiradi. Mehmon katta dahlizda (ongsizlik) va mehmonxonaga (ongoli)ga kirmoqchi. Huroq bu ikki xona o'rtasidagi koridorda qorovul (senzor) bor va u mehmonlarni tanlab o'tkazadi. Agar mehmon qorovulga yuqmasa, u

haydab yuboriladi yoki *sigib chiqariladi*. Mehmon mehmonxonaga kirgan taqdirda ham, unga uning egasi darrov e'tibor qaratadi, degan ma'noni bildirmaydi. Bu ongoldidagi g'oyalarni anglanmagani, biroq anglanishi mumkinligi haqidagi tasavvurlarga mos keladi. Ongsizlikdagi g'oyalar anglanishi uchun ular avvalo mehmonxona yoki ongoldiga kirishlari kerak. Agar mehmon haydab yuborilgan bo'lsa, keyingi safar u *niqoblangan holda* ("tush ishi" bilan qiyoslang) bo'ladi. Bunday mehmon "alomati" sifatida qabulga qo'yilishi, xo'jayin uning mohiyatini bila olmasligi mumkin. Bu qiyoslar qorovul individning ongsizlikni anglashladigan narsaga aylantirish uchun mos keladi. Qorovul charchaganda (yoki individ uxlayotganda) niqoblangan mehmonning kirib olishi (ya'ni, tushning ochiq mazmuni ko'rinishida) osonlashadi. Bunday sigib chiqarish jarayoni xo'jayin anglamagani holda yuz berishi mumkin.

1920 yillardan keyin Freyd topografik modelni o'zgartirdi va *id*, *ego*, *super ego* atamalarini kiritdiki, ular turli psixik instansiyalarni ifodalaydi.

Psixikaning mana shunday uch ko'rinishga — *id*, *ego* va *super ego*larga bo'linishi boshqa *super* analitiklarning (masalan: fransuz psixanalitigi Jak Lakan 1966) shuningdek, fan falsafasi vakillari tomonidan qarshilikka uchradi. Popper bir kuni bunday bo'linish Gomer tomonidan, Olimp tog'ida yashovchilar haqidagi afsonalar kabi ilmiy mavqega ega degan edi.

Z.Freyd tomonidan mental apparatni tushunishni biz metapsixologik pozitsiya sifatida talqin qilishni afzal ko'ramiz. Bu esa bizga uning odamni o'rganishdagi nuqtai nazarini tavsiflash, uning klinik amaliyotda aniqlagan hodisalar konseptual karkasini aniqlashga harakat qilishimizda yordam beradi. Epistemologik atamalaridan foydalaniib, biz bu metapsixologik karkaz psixanaliz "ta'dqiqot dasturi"ning markaziy qismida deb ayta olamiz. Aynan mana shu mental apparat, mental quvvat va instinktlar g'oyasi yordamida Z.Freyd irratsional qo'rqinch va miyaga o'tashib qolgan harakatlarga qarshi kurashda ratsional dalillar o'z ekanini tushuntirmoqchi bo'ldi. Bizning instinktlarimiz, tashqi olamga munosabatimiz va vijdonimiz "ichki ovoz" o'rtasidagi nizoni tushunish uchun u bizning mental hayotimiz (*id*, *ego* va *super ego*) modelini ishlab chiqdi. Z.Freyd bu o'rinda tushunchalar, mohiyatlar va to'g'ri chiqarilgan

narsa chegarasida ish yuritdi. Avvalo uning mental hayotimizga bo'lgan o'z qarashlarini qanday bayon qilganini ko'rib chiqaylik.

"Makonda joylashgan, ong hodisalari faqat muayyan nuqtada sharoitlarda belgilaydigan hayot ehtiyojlar asosida ratsional tuzilmashtirilgan, rivojlangan psixik apparat to'g'risida biz qabul qilgan faraz bizga boshqa har qanday fan, masalan, fizika poydevoriga o'xshash psixologiya poydevorini yaratish imkonini berdi".

Ko'rinib turganidek, Z.Freyd psixanalizni fizika kabi ko'radi. Bunday talqin uning ba'zi tayanch metopsixologik tahlillari bilan bog'liq. U mental hayotni mental kuchlar va mental quvvat bilan determinatsiya qilinadigan hodisa sifatida tushunadi. Demak, u psixanaliz tabiiy fan deb aytishi mumkin.

Mental kuchlar va mental quvvat eng qadimgi mental soha bo'lgan *id*da topilishi mumkin. U inson instinktlarining mental jihatlari ega. Freyd idni "sharaqlab qaynab turgan choynak"ka o'xshatadi. Bizning instinktlarimiz har doim bizning ehtiyojlarimizni qondirishga intiladi. Ular lazzat tamoyili, deb ataladigan narsaga bo'yunadilar. Idning individni faollashtiradigan boshqa funksiyalari ham mavjud. Ular oldingi sigib chiqarilgan, biroq odamni faollashtirishda davom etayotgan g'oyalar harakatlari va tuyg'ularni "xotirlash" haqida gap yuritadi. Bu funksiyalar mantiqiy tashkil etilmagan holda harakat qiladi. Ular mantiqiy emas. Biroq muayyan ma'noda baribir inson ongiga kirishadi: sabab va oqibatlarni tushunmasak, ular bizni harakatga undaydi, depressiya holatiga olib keladi yoki xayol va fantaziyalarni keltirib chiqaradi. Shunday qilib, ongsizlik iddagi oliy mental sifat hisoblanadi.

Psixanalizdagi eng muhim holatlar jumlasiga ongsizlik yoki iddagi jarayonlar bizning ongi hayotimizni boshqaruvchi qonunlardan farq qiladigan boshqa qonunlarga bo'yunlashi haqidagi farazlardir. Z.Freyd bu "qonunlarni" birlamchi jarayonlar deb ataydi. Tush ishini muvokama qilishimiz ongsizlikda yuz berayotgan jarayonlarning g'alati va chalkash xususiyatlariga ishora qiladi. Masalan undagi qarama-qarshiliklar ayniyat sifatida talqin qilinadi.

Tashqi olamning ta'siri tufayli *id* unikal taraqqiyotni boshdan kechiradi. Unda *id* va tashqi olamni o'zaro bog'lab turuvchi muayyan mental soha paydo bo'ladi. Mental hayotning bu sohasini Z.Freyd *ego* deb atadi. E'ytirib eng muhim vazifasi — o'zini saqlash. Bundan tashqari u

ehtiyojlarni xavfsiz qondirishni ham ta'minlash kerak. Ego instinktlarni siqib chiqarish yoki to'xtatib turish to'g'risida qaror qabul qiladi. U reallik tamoyiliga bo'ysunadi. Demak ego idning talablari va tashqi dunyo o'rtasida vositachi bo'lishi kerak. Ego kuchsiz va kam rivojlangan paytida o'z oldidagi vazifalarni u hech qiyalmasdan bajaradi. Instinktlarimizning talablari va tashqi olam talablari travmaga olib kelishi mumkin. Nocho'ri ego keyinchalik o'rinsiz bo'lib qolishi mumkin bo'lgan siqib chiqarishlar yordamida o'zini muxofaza qiladi. Ana shunday siqib chiqarishlarda ego super egodan yordam oladi.

Z.Freyd bir necha marta subekt o'ziga obekt sifatida qaray olishi va shu asosda o'ziga nisbatan tanqidiy va sog'lom (judmental) ustunovchalar ishlab chiqishga hayrat bilan qaragan edi. Bunday qobiliyat, deb o'ylagan edi u, egoning boshqa qobiliyatlardan keyingiroq bosqichda paydo bo'ladi. U bolalardagi ijtimoiylashuv jarayonlarda asta sekin paydo bo'ladi. Super ego ota-onalar meyorlari va idealarni anglamasdan internalizatsiya (o'zlashtirish) natijasidir. Bir muncha kengroq ma'noda jamiyat va an'ana o'zlarining axloqiy hokimiyatini biz vijdon deb ataydigan narsa yordamida amalga oshiradi. Aytilish mumkinki, super ego egoni nazorat qilib turadi, unga "lavsiyalar" berib turadi va jazolash bilan "po'pisa" qiladi. Super egoning faqat o'z hatti-harakatlari to'g'risida emas, hatto fikrlari va xohishlari to'g'risida ham hisobot berishini talab qiladi. Demak, super ego ego hisobga olishi lozim bo'lgan uchinchi kuchdir. Z.Freydning vijdon nazariyasi to'g'ri va noto'g'ri haqidagi tug'ma yoki mutlaq tasavvurlar bo'lishi mumkinligini inkor qiladi. Shu nazariyadan foydalanib, Z.Freyd Xudo haqidagi g'oya bolaning otasiga proyeksiyasining natijasi, degan xulosaga keldi.

Mashhur topografik modelni rivojlantirishga harakat qilib, Z.Freyd "dynamik" nuqtai nazarini taklif qildi. U, Z.Freyd fikricha, bizning mental hayotimiz kuchlari o'yinning natijasi bo'lgan mental nizolarni tushunish uchun muhimdir. Ular qanday ishlayotganini tushuna boshlaganimizdan keyin biz mental hodisalarga dinamik qarashni shakllantiramiz. Z.Freyd ta'kidlashicha, biz xulqni insonni turli tomonlarga tortayotgan tamoyillar o'rtasidagi kelishuv deb bilsak, bu kuchlarni identifikatsiyalashtirish asoslangan dinamik yondoshuv asosida tahlil qilinishi lozim, deb hisoblagan ko'rinadi.

Boshida dinamik nuqtai nazar inson instinktlariga aloqador edi. Biroq u shunchalik ko'p o'zgarishlarni boshdan kechirdiki, endi u dastlabki konsepsiyaning rivojini yoki uning o'rniga kelgan yangi konsepsiya ekanligi har doim ham ravshan emas. Z.Freyd ko'pincha instinktlar to'g'risida kelib chiqishi somatik bo'lgan mental tasavvurlar, deb fikr yuritgan. Instinktlar cheksiz ko'p maqsadlarga ega bo'lishi va ular o'zaro nizoga kirishishi mumkin. Biroq ularning namoyon bo'lishi ijtimoiy yoki madaniy jihatga ega bo'lishi kerak: odamlar hamma joyda ham ochlik hissinı sezadi, biroq uni qanday qondirish ijtimoiy determinatsiya qilinadi.

Z.Freyd o'zining keyingi asarlarida hayot instinkti (eros) va o'lim instinkti (tanatoz)ni bir-biridan farqladi. Uning ta'kidlashicha, bu ikki mosiy instinkt g'oya yunon faylasuflariga ham ma'lum edi. Alohida o'lim instinkti haqida Z.Freydning g'oyasi psixanalitik doiralarda qat'iq qarshilikka duch keldi va hozir ham u haqda munozaralar davom etmoqda. Z.Freyd ilmiy iste'molga o'lim instinkti kiritar ekan, agressiya va urushlar singari hodisalarni izohlamog'chi bo'ldi. Uning yana ta'kidlashicha, seksual agressiyaning haddan tashqari bo'lishi o'yinshni o'z ehtirosi predmetining qotiliga aylantirib qo'yishi ham mumkin. Agressiya shuningdek, internalizatsiyalashtirish (o'z ichiga qaratilgan) bo'lishi va o'zini yemirib tashlashi ham mumkin. Butun erotik quvvatni Z.Freyd libido deb ataydi. Libido bir obektdan ikkinchisiga o'tishi yoki muayyan obektlardan jamlanishi mumkin. Topografik modelni yanada batafsilroq ishlab chiqish Z.Freydni "energiya" nazariyasiga olib keldi. Uning mohiyati barcha mental hodisalarni energiyaga bog'lashdan iborat. Z.Freyd har bir odam katta, lekin cheklangan miqdordagi mental energiyaga ega ekanini, bu energiyalar g'oyalar va obektlardan olinishi yoki ularga berilishi mumkinligini ta'kidlaydi. Bu energiyani o'ljash usullari hozir mavjud bo'lmasa ham, umuman uni o'ljash mumkinligi haqida Z.Freyd qat'iy fikr bildiradi.

Ko'pchilik odamlarning hayotiy kechimalari yoki bu ma'noda mental energiya atamallari yordamida bayon qilinishi mumkin. Kundalik hayotda biz, masalan, "ko'ngil ochish" ehtiyoji yoki salbiy quvvatdan xalos bo'lish zaruriyati to'g'risida gapiramiz. Biroq Z.Freyd bunday energiyaning qanday xususiyatlari borligi to'g'risida hech narsa demaydi

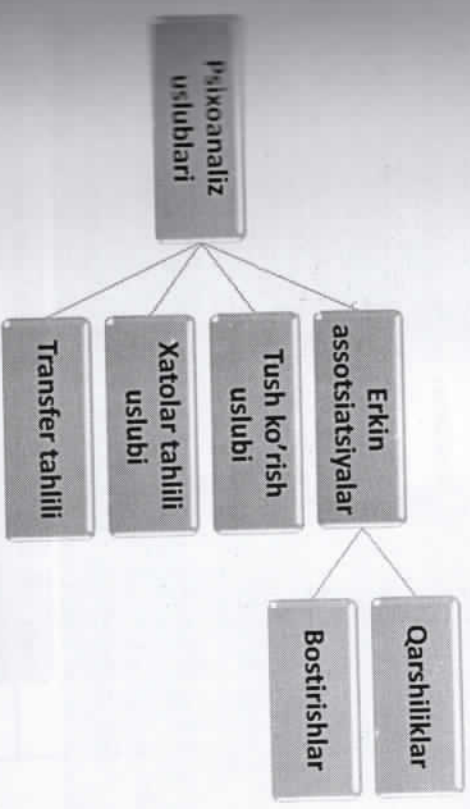
va faqatgina uning qanday effektlarga olib kelishi mumkinligi to'g'risida fikr yuritadi.

Bir necha o'rinlarda Z.Freyd tushni illyuziyalar va noratsional belgilar bilan kuzatiladigan psixozlar sifatida tavsiflaydi. Uyuq paytida ego kuchsizlanadi va hukmonlik qiladi, chunki mental apparatdagi funksiyalarni buzilishi nevroz va psixozlarda ifodalanadi. Bunda egoning voqe'lik bilan aloqasi buziladi va qisman to'xtatiladi. Bunday tushunish psixooanalizning terapevtik maqsadi uchun asos yaratadi.

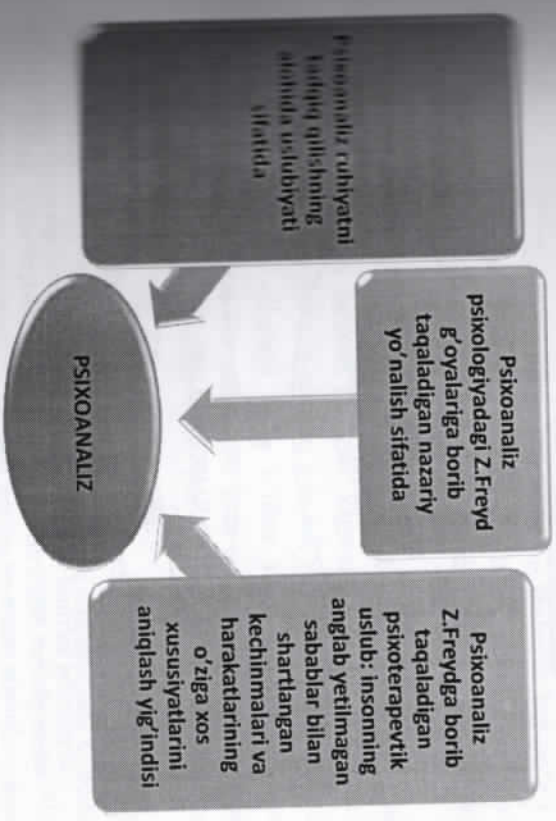
“Analitik vrach va unga kelgan bemorning kuchsizlangan MENI (egosi) real tashqi dunyo asosida dushman U (id)ning instinktiv talablari va super MEN (super ego)ning ongli talablarga qarshi birlashishi kerak”. Shu munosabat bilan psixooanalizning terapevtik maqsadi va Nitsshening supermen nazariyasi o'rtasida o'xshashlik borligini aytish mumkin. Z.Freyd uchun ham Nitsshe uchun ham asosiy muammo standart giper axloq va instinktlar talablari o'rtasidagi nizoni bartaraf qilishdir. Nitsshening supermeni o'zini nevroitik xuddi muvaffaqiyatli psixooanaliz seansida o'zini o'zi yenggani kabi yengadi.

Yuqorida ta'kidlangan strukturalizm, funksionalizm, bixeviorizm, freydzizm oqimlari jahon psixologiya ilmining shakllanishiga asos bo'lgan bo'lsa, ular ta'sirida shakllangan boshqa o'rinlab yo'nalishlar – assotsiativ psixologiya, geshaltpsixologiya, gumanistik psixologiya, ekzisistensial psixologiya, kognitivizm, ramziy-simvolik interaksionizm kabilar uning qator masalalarini hal qilishga o'z hissasini qo'sha oldi. Eng muhimi – XX asrga kelib, psixologiyaning tabiiy sohalarini paydo bo'ldiki, endi qo'lga kiritilgan yutuqlar bevosita ta'lim, tarbiya, sanoat, biznes, marketing xizmatlari, boshqaruv, sog'liqni saqlash, huquqbuzartlikni oldini olish sohalariga dadil joriy etila boshlandi. XXI asrning birinchi yiliga kelib, psixologiya nazariy, tahliliy fandan bevosita amaliyotning ehtiyojlarini qondiruvchi tabiiy fanga aylandi.

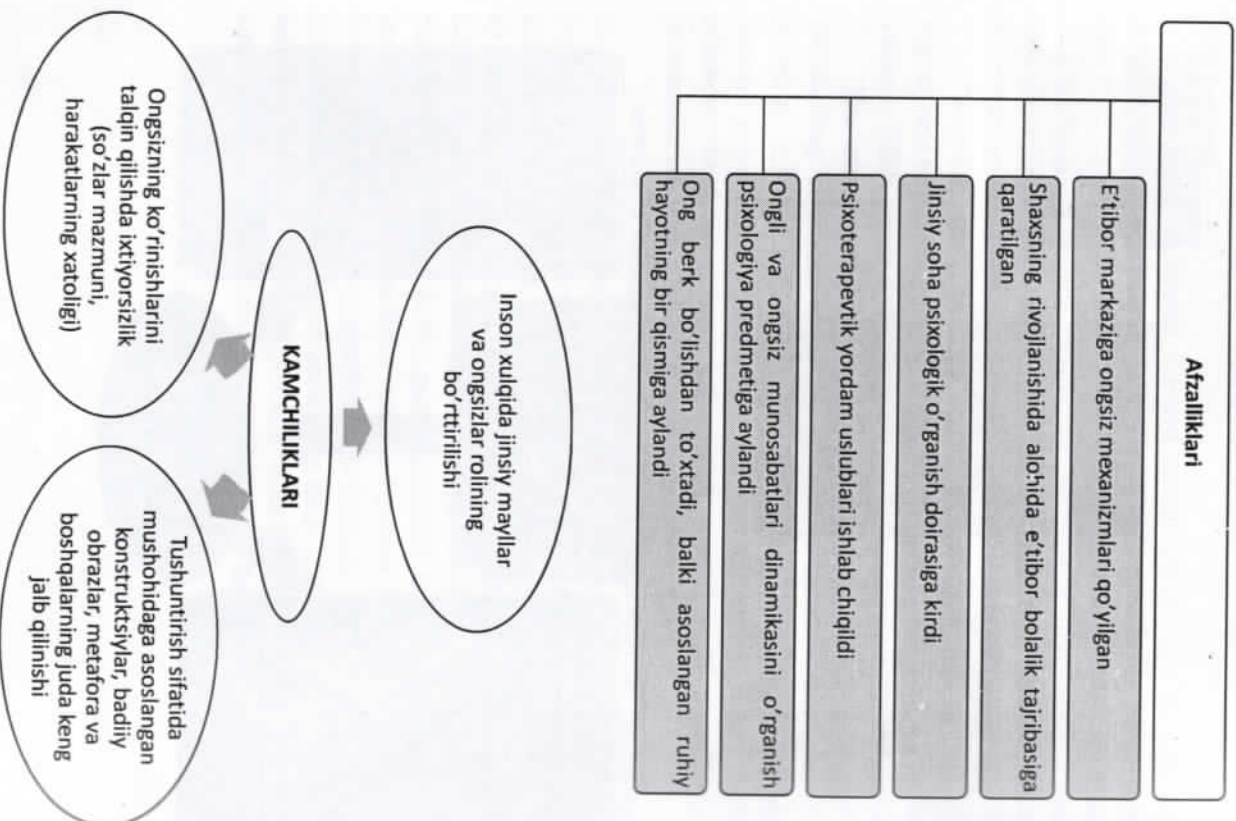
Psixooanaliz uslubining asosiy vazifalari.

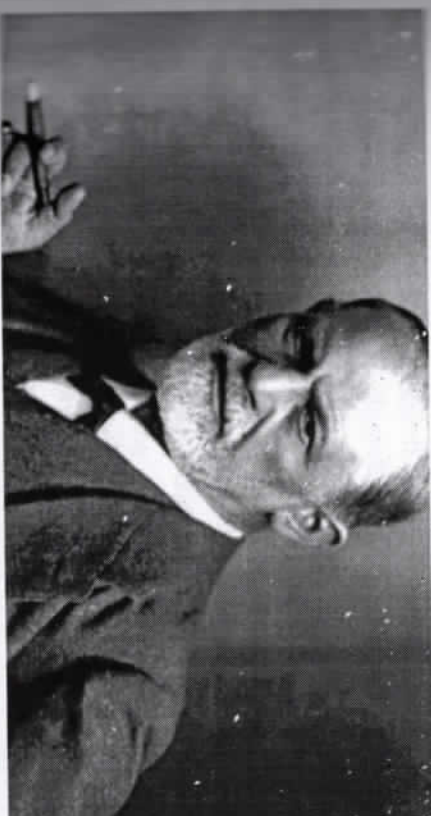
Psixooanaliz.

Psixanalizning afzalliklari va kamchiliklari.

BU YUK FREYD VA UNING PSIXOANALIZ TA'LIMOTI

Freydni o'qitish g'oyasi qachon paydo bo'ldi?
Freydning bolalik davri?

Zigmund Freyd 1856 yili 6 mayda Avstriya imperiyasiga qarashli Freyburgda dunyoga kelgan. 1960 yili Freydlar oilasi Vena shahriga ko'chib o'tishgan. Demak, kichkina Zigmund bu shaharda bor-yo'g'i 4 yoshga kirgunga qadar yashagan. Shunday bo'lsada, chexlar bu buyuk olim sharafiga Praga shaxrida "U bizning yurtda dunyoga kelgan" deb yolg'onlik haykalini o'rnatishgan.

Z.Freyd xuddi o'zbeklarga o'xshab ko'p bolalik oilada tug'ilgan. Ularning oilasida 8 ta farzand bo'lgan. Zigmund esa oilada uchinchi farzand bo'lgan. Zigmund o'ta nimjon bola edi va tez-tez kasal bo'lardi. Alarning uchun ham oiladagi katta e'tibor unga qaratilardi. Otasi o'g'lining kasal bo'lib o'lib qolishidan juda qo'rgardi. Freydlar oilasi kashbog'al yashashgan. Uning otasi jun (sherst) sotib farzandlarini boqgan.

Freyd jismonan nimjon bo'lishiga qaramasdan (o'zi buyuk odamlar jismonan nimjon bo'ladi shekilli) ilm olishga juda chanoq edi. U bolalik davridan o'qir aqli, ziyakligi va shu bilan birga o'ta injiqligi bilan ajalb turardi. Yosh Zigmundni deyarli barcha ma'lumotlar qiziqitardi. U e'tibor ularni ham tez o'zlashtirib olgan.

Hayolparast va shuxratparast Zigmund Freyd o'zining davrianoq hayolparast va shuxratparast bo'lgan. Uning ilimga, ayniqsa tabiiy fanlarga chanoqligi avj olib borardi. Zigmund barcha ilmlarni egallab mashxur kishi bo'lishni orzu qilardi. U maktabda o'qib yurgan paytdayoq CH. Darvining ta'limoti bilan qiziqib qoladi va uni boshdan-oyoq o'qib chiqadi. Yosh Freyd o'z tengdoshlariga "Men CH. Darvining o'xshagan tabiatshunos olim bo'lgan" deb xitob qilgan edi. Menimcha buning ajablanarli joyi yo'q. Chunki o'smirlar hayolparast va orzumand bo'lishadi.

Ota-onasi og'ir xarakteri Zigmunddan aziyat chekishsa-da, uning ta'lim olishi uchun hamma sharoitni yaratishga harakat qilishgan. Z. Freyd bolalik davridayoq tabiiy fanlarga juda qiziqqan.

Freydning nega do'sti bo'lgan?

Zigmundning xarakteri o'ta og'ir bo'lganligi uchun ham uning do'stlari deyarli bo'lmagan. Freyd keyinchalik Eynshteynga yozgan xatida buni o'zi ham tan olgan. Shuning uchun bo'lsa kerak, u yolg'izlikka intilgan. U xatto mashxur bo'lib ketganida ham yolg'iz qolgan. "Nevroz – bu kasallik emas, balki fe'l-atvorning yomon bir ko'rinishidir, deb yozgan edi Freyd. Bunda u o'zini ko'zda tutgan bo'lsa ajab emas. U xatto o'zining dastlabki shogirdlari – Alfred Adler va Karl Gustav Yung bilan ham kelishmagan. Ular Freydni tark etishgan. Balkim Freydning o'zi ularni haydab yuborgandir. Agar Gyote "Oddiylik – bu buyuklikdir" degan bo'lsa, Freyd "Yolg'izlik – bu buyuklikdir" degan tamoyilga asosanib yashagan va ijod qilgan.

Ilm pillapoyalari

Freyd 17 yoshida, ya'ni 1873 yili gimnaziyani muvaffaqiyatli tugatib mashxur Vena universitetining meditsina fakultetiga o'qishga kiradi. Vena universiteti Yevropada eng mashxur ilm maskanlaridan biri edi va unda dunyoga mashxur olimlar dars bergan. Freyd falsafiy yo'nalishdagi fanlar bo'yicha ilmiy to'garaklarga qatnashadi.

U 1876-1882 yillari Freyd Ernst Bryukning fiziologiya laboratoriyasida ilmiy izlanishlar olib boradi. Freyd orqa miyaning fiziologiyasi bilan shug'ullangan. Fiziologik jarayonlarni o'rganishga sho'ng'ib ketgan Freyd ruhiyatning biologik asoslari va fiziologik

parametrlariga e'tibor qaratadi. U tug'ma instinktlar bilan ruhiyat orasida bog'liqlik izladi. O'sha davrlarda psixologiyada falsafiy qonunlar ustunlik qilgan. Psixologlar voqea va hodisalarning tafsilotlarini o'rganish bilan chegaralanib qolishgan. Buni tushunish mumkin albatta. Chunki fiziologiya hali yaxshi rivojlanmagan va tabiiyki fiziologik qonunlarga asoslangan eksperimental psixologiya ham tug'ilgan edi. Ummuman olganda tibbiyot va psixologiya fiziologlar va biologlarga dehqon ta'zim bajo aylashi kerak. Chunki tibbiyotning gurkirlab rivojlanishida ham, psixologiyaning gurkirlab rivojlanishida ham fiziologiya va biologiyaning o'zini hech qaysi fan bilan taqqoslab bo'lmaydigan boqiyosdir.

Menimcha Freydning boshqa psixologlardan keskin ilgariab ketganligining asosiy sababi – uning fiziologiya va biologiya qonunlariga qat'iyan amal qilganligida. U endi rivojlanib kelayotgan fiziologiyaning har bir yutug'idan psixologik qonuniyatlarini o'rganishda o'rinni boydalandi. Freyd voqea va hodisalar tafsiloti bilan chegaralanib qolmasdan, ularning kelib chiqish sabablari va asl mohiyatini izlab topishga intildi. Uning bu xarakteri umrining oxirigacha unga hamroh bo'ldi. Freydning ustози Ernst Bryuk o'z davrining buyuk fiziologi bo'lgan. Bir necha yillardan so'ng butun dunyoga mashxur bo'lishga intilgan Z. Freyd E. Bryuk bilan o'tkazgan onlarini eslab: "Men ustozim Bryuk bilan laboratoriyada soatlab qolib ketardim. Hayvonlarning orqa miyaasi fiziologiyasini o'rganish men uchun eng baxtli onlar edi". E'tibor berilgan Freyd uni mashxur qilgan psixanaliz ta'limoti haqida emas, balki fiziologiya haqida zavqlanib gapirgan. U E. Bryuk qo'li ostida umrbod ilmiy ish bilan shug'ullanishga ahd qildi. Biroq...

Ilm qilish qiyinmi yoki oila boqish?

1882 yili Freyd 21 yashar Marta Verneyga uylanadi. U ham kashsho'xal o'limdan edi. Ilmiy ish esa insonga zavq bag'ishlaydi, biroq har ikki ham qorinni to'yg'izavermaydi! Endi oilali bo'lgan Freydda iqtisodiy qiyinchiliklar yana davom etadi. Iqtisodiy qiyinchiliklardan tortib ehtiyovlangan er-xotin orasidagi janjallar Freydni ilmiy ishni tashlashga majbur etadi. Freyd oila boqish uchun oddiy nevropatolog bo'lib ishlab boshlaydi.

Shu yerda bir narsani aytib o'timoqchi edim. Ajab emas Freyding psixoxanaliz haqidagi ta'limotining yaratilishiga uning xotini sababchi bo'lgan bo'lsa. Yurish-janjallardan bezib ketgan Freyd xotiniga: "Marta kasal ko'rish va davolashni oson deb o'ylaysanmi? Neurotiklar joniga tegdi! Ularga salomatlik haqida soatlab gapirasam, biroq hech qanday nafni sezmayсан. Ayniqsa senga o'xshash xotinlarga gap uqtirish juda qiyin". Shunda xotini Freydgа beparvo ohangda: "Sen gapirma! Ularning o'zlarini gapirtir! Xotin kishi o'zi gapirib o'zi tuzalaveradi, deydi". Ajab emas psixoxanalitik terapiya uslublarini ishlab chiqayotgan Freyd Martaning tavsiyalarini ham e'tiborga olgan bo'lsa. Chunki psixoxanalitik terapiyaning asosiy uslubini bemorni gapirtirishdan iborat.

Bu nevropatolog jonimga tegdi!

Freyd oilani boqish uchun ilmiy ishini tashlab nevropatolog bo'lib ishlab boshlaydi. U mahalliy gazetalarga shunday e'lon beradi: "Asab buzilishlarini davolayman!" Freyd nevrologiyaga juda qiziqib ketdi. U asab buzilishlarini endi kitobdan o'qib emas, balki bemorlarning ko'zidan o'qib o'rganib boshlaydi. U endi turi-tuman bemorlar bilan muloqotda bo'lar va ular bilan soatlab suhbatlashishni xush ko'rar edi. Biroq o'sha paytlari hali yaxshi rivojlanmagan nevrologiyadan uning ko'ngli to'lmagandi.

1896 yili "Psixogen bosh og'riq" bilan Freydda davolanib yurgan Emma fon N. ismli bemor uning davolash usullaridan qattiq shikoyat qiladi: "Bu nevropatolog jonimga tegdi! U mening ahvolimni faqat og'irlashtirayapti!" Bu Freydgа qattiq ta'sir qiladi. Freydan o'sha paytlarda asab kasalliklari, xususan nevrozni davolashga oid qo'llanmalar qoniqtirmayotgan ham edi. Nima qilish kerak?

Nega bu usullar kitobda yozilganidek yordam bermayapti?

Shakoga murojat qilish kerak!

Asab kasalliklarini davolashga oid kitoblarda keltirilgan tavsiyalar bemorlarda Freyd kutgan natijani beravermasdi. Nevrologiyani chuqurroq o'rganish uchun Freyd Yevropada juda katta nom qozongan fransuz nevrologi Jan Marten Sharko (1824-1893) yoniga boradi. Freyd Sharكونing ishlari bilan faxrlanib u bilan uchrashishni azaldan orzu qilardi. J.M. Sharko Fransiyada shu qadar mashhur ediki, xatto unga

"Nevrologiya Napoleoni" deb nom berishgan edi. U nevroz va isteriya belgilarini mukammal bilgan va bemorlarni davolashda gipnoz usulidan keng foydalangan. Sharko deyarli barcha aristokratlarning shaxsiy vrachi ham edi.

Aslida nevropatolog bo'lganligim uchun ham shu yerda Sharko haqida batafsilroq ma'lumot bermoqchiman. Dunyoda birinchi marta nevrologiya kafedrasini Fransiyada 36 yoshli J.M. Sharko tomonidan o'rnatilgan. Bu kafedra 1960 yili Parij universitetining tibbiyot fakulteti qoshida tashkil etiladi va uning rahbari Sharko bo'lgan. Sharko juda ko'p nevrologik kasalliklarning simptom va sindromlarini yozib qoldirgan. Nevrologiyaga oid dastlabki yirik darsliklar ham aynan Sharko qalamiga mansub. Sharko nevrologiya sohasida olimlar yo'l qo'ygan har qanday katonni ayovsiz tanqid qilgan. Sharكونing tanqidiga uchragan ilmiy muqolalar qaytib hech qaysi jurnalning yuzini ko'rmas edi. 1879 yili Sharko o'zining "Miya kasalliklari lokalizatsiyasi" nomli mashhur asarini yaratadi. Bu asar bir necha yillar tibbiyot universitetlarida nevrologiyani o'qitishda asosiy darslik bo'lib xizmat qilgan. Nevrologiyaga oid qolgan darsliklar ham uning asosida tayyorlangan.

Freyd va Breyer

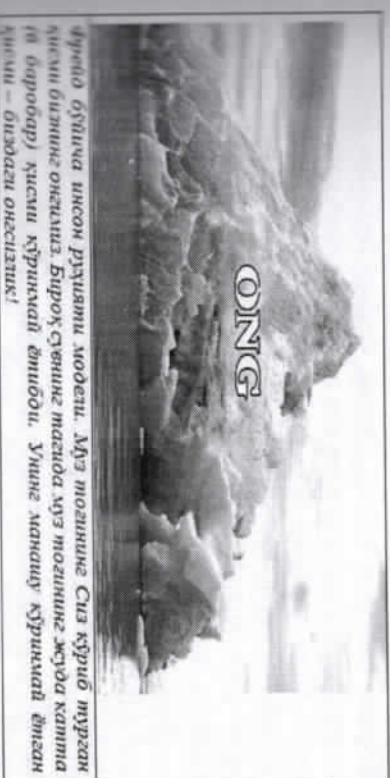
Z. Freyd Parijdan Venaga qaytgach o'sha davrning ko'zga ko'tirilgan psixiatrik loyihi Breyer bilan isteriya va nevrozlarni chuqur o'rganib boshlaydi. Ular Sharko asarlarida ko'rsatilgan usullarni nevroz va isteriyani davolashda qo'llab ham boshlashadi. O'sha paytlari endi amaliyotga kirib kelgan fizioterapiya usullari va keng qo'llanib kelayotgan gipnoz Freyd kutgan darajada yordam bermayotgan edi.

Freyd nevroz va isteriya bilan murojat qilayotgan bemorlarning aksariyati ayollar ekanligiga e'tibor qaratadi. 1896 yili Z. Freyd Breyerga: "Tibbiyot Ayollardagi nevroz va isteriyaning asl sababi seksual qoniqlanmaslik emasmi?" deydi. I. Breyer uning bu fikriga qo'shilmaydi va avvalgi davolash usullarini davom ettiraverish kerakligini aytadi. Freyd asla e'tibor o'z ustozidan uzoqlashib boshlaydi va uni tark etadi. Shu yerda I. Breyer haqida ikki og'iz so'z aytimoqchi edim. Agar Freyd haqidagi o'ralagan materiallarni o'qib chiqsangiz qiziq faktlarga duch kelasiz. Aynan I. Breyerning ishlari Freydda psixoxanaliz ta'limotining ilk

kuraklarini paydo qilgan. Chunki I. Breyer nevroitik va isterik bemorlar bilan ishlaganda kasallikning har bir aломatlarining qanday paydo bo'lganini bemorlarga uzoq so'zlatgan. Bemor o'zini bezovta qilayotgan simptomlar haqida qancha ko'p so'zlasa, uning ahvoli shuncha yaxshilanavergan. Bunga dastlab Breyer e'tibor qaratgan va bu holatni katarsis deb atagan. "Katarsis" grekchadan ruhiy poklanish degani. Demak, Freyd asarlarida eng ko'p qo'llaniladigan katarsis atamasi uning ustozlari I. Breyer tomonidan taklif etilgan. Biroq Breyer o'zining davolash usullarini yanada takomillashitmadi va eski uslublar bilan chegaralانب qoldi. Freyd esa nevroitik simptomlar bilan seksual qoniqmaslik orasida bog'liqlikni timmay izlayverdi.

Nevroz – seksual qoniqmaslik aломatimi?

Z. Freyd 1897 yildan boshlab nevroz va seksual qoniqmaslik orasida bog'liqliklarni sistematik tarzda o'rganib boshlaydi. Freyd seksual qoniqmaslik g'oyasiga shu qadar berilib ketadi-ki, u nafaqat nevroitik buzilishlar va hулq-atvordagi o'zgarishlar, balki psixosomatik simptomlarni (oyoq og'riq, bel og'riq, qorin og'riq, yurak og'rig'i va h.k.) ham seksual qoniqmaslik bilan bog'lab boshlaydi. Buning natijasida Freyd "panseksualist" degan laqabni oladi. Undan ko'p olimlar va xatto o'zining ustozlari ham yuz o'giradi. Uning maqolalarini chop qilmay qo'yishadi. Chunki o'sha paytlari ijtimoiy omillarga burkangan psixologik nazariyalar yaxshi rivojlanib kelayotgan edi. Freyd esa aslida hayvonlar hулq-atvorini belgilab beruvchi biologik instinktlar insonlar hулq-atvorini ham belgilab beradi degan edi-da. Freyd bunday bemorlarga gipnozning yordam bermasligiga ishonch hosil qiladi va bu usuldan voz kechadi. U Sharhoning davolash usullarini devyari qo'llamay qo'yadi. "Gipnoz – bemorning ahvolini vaqtincha yaxshilovchi vosita xolos" degan edi Freyd. U gipnoz usulini ham tark etdi va ruhiyatning yangi modelini yaratishga kirishdi.

Фрейд о'йинча инсон руҳини модели. Мўз тоғининг сиза кўриб турган асмин бизнинг онгидир. Бироқ, сизнинг таъсида мўз тоғининг жисди катта (а баробар) кичик кўринмай ётибди. Унинг мансуб кўринмай ётган асмин – биздаги онгсизлик!

Psixoxanaliz ta'limoti qanday yaratildi?

Z. Freyd inson ruhiyatini muz tog'iga qiyoslab tushuntirib berdi: "muz tog'ining uski, ya'ni oltidan bir qismi ong bo'lsa, suv ostida ko'rinmay yotgan oltidan besh qismi ong ostidagi jarayonlardir, ya'ni ongsizlikdir".

"Janob Freyd! Sening inson psixologiyasi haqidagi daryoqashlaring va ilmiy farazlaring psixologiya qonunlariga juda zid va baqoratomuzdir" degan dashnomlarni ko'p eshitgan olim psixologiyani ham tark etdi. Bosh usitiga uning maqolalarini psixologiya jumallari chop etmay qo'yishdi va ilmiy kengashlarga ham chaqirmay qo'yishdi. Unda fanda yangi bir yo'nalish ochishdan boshqa illoj qolmadi va u psixologiyaga yaqinroq bo'lishi kerak edi. Axir inson ruhiyatini psixologiyasiz o'rganib bo'lmaydi? Ongli jarayonlarni ongsiz jarayonlar atqali o'rganish uning fikru-xayolini qamrab olgandi. Inson ruhiyati haqidagi demagogiya ham uning joniga tekkani edi. U fanda yangi bir yo'nalish ochadi va uni "Psixoxanaliz" deb ataydi. To'g'ri "psixoxanaliz" atamasi fanga yaqin bo'lsa-da, uning shakllanishida fiziologiya, nevrologiya va psixologiya yotardi. Bu uchchala fanning ishtirokisiz psixoxanalizni tasavvur ham qilib bo'lmaydi. Obrazli qilib aytganda psixoxanalizni osmonga bo'y cho'zib turgan Toshkent teleminorasiga o'sharish mumkin. Ushbu minoraning bir oyog'i fiziologiya, ikkinchi oyog'i nevrologiya, uchinchi oyog'i esa psixologiyadir. E'tibor qilinga, sharning hammasi bir xil va teng. Minoraning osmonga bo'y cho'zib qo'yishga intilib turgan qismi esa – bu psixoxanaliz. Minoraning ushbu qismidan atrofga qaratangiz go'zal Toshkent kaftingizda turgandek ko'z

oldingizda namoyon bo'ladi. Demak, boshqa fanlardan farqli o'laroq, psixanaliz inson qalbi va uning eng tubida yashirib yotgan jarayonlarni bemalol ko'ra oladigan fan. Psixanaliz fani o'z oldiga ong tubida yashirib yotgan chuqur psixologik jarayonlarning sir-asorini ochishni maqsad qilib qo'yadi va shu yo'l bilan nevrozni keltirib chiqaruvchi omillarni o'rganadi.

Ongsizlik nima?

Z. Freyd bizda "yashirib" yotgan psixologik jarayonlarni ongsiz jarayonlar deb atadi. Rus psixologlari bu holatni turli atamalar bilan ta'riflashadi: "bessoznatelnoye" (ongsizlik), "podsoznatelnoye" (ongostilik), "podsoznanie" (ongosti). O'zbek olimlari ichida ongsizlikni botiniy ong deb atash taklifi ham kiritilgan (A. Usmunxo'jayev). Shunday qilib, hanuzgacha fanda katta shov-shuvarga sabab bo'lib kelayotgan va mohiyati to'liqligicha o'rganilmagan ushbu noaniq psixologik jarayonlarning atamasi ham noaniq bo'lib qolmoqda. Ularning ma'nosini o'zgartirmagan holda biz "ongsizlik" atamasini ma'qul topdik va ushbu atamadan foydalanamiz.

Ongsizlik bu shunday holatki, bunda odam ixtiyorsiz tarzda, o'zi bilmasdan yoki anglamasdan turli xatti-harakatlarni amalga oshiradi. Bu xatti-harakatlar o'z-o'zidan kundalik hayotda, uyquda, ya'ni tush ko'rayotganda yoki gipnotik holatlarda kuzatilib turadi. Ongsizlik, tabiiyki, ongga bog'liq bo'lmagan holat.

Z. Freyding ta'bir bilan aytganda, ongdan siqib chiqarilgan odamning tabiiy instinktlari ong ostida qo'lim topadi. Ongsizlik tug'ma xususiyat bo'lib, insonning barcha xatti-harakatlarini ifodalab beradi.

Freyd bo'yicha ruhiyat modeli qanday?

Z. Freyd o'z kuzatuvlariga asoslanib, inson ruhiyatining yangi bir modelini yaratdi. Unga asosan, bir-biriga uzviy bog'liq bo'lgan 3 ta psixologik tuzilma mavjud. Bular id, ego va super-ego. "Id" — bu instinktlar. U ongdan xolis. "Ego" — bu Men. Uning ongi bor. "Super-ego", ya'ni Super-men — bu odamni o'rab turgan muhit, jamiyat. Super-Men odamning xulq-atvorini "tepadan" nazorat qilib turadi. Bu tushunchalarning har biriga ta'rif berib chiqamiz.

Id — biologik instinktlarni?

Z. Freyding fikricha, evolyusiyaning dastlabki bosqichida odamda o'z-o'zini saqlash, ya'ni o'vqat izlash instinkti odamning xulq-atvorini belgilab bergan, shu bilan parallel holda yoki biroz so'ng bu funksiyani ko'payish instinkti, ya'ni seksual instinkt bajarib boshlagan,

Freyd barcha biologik instinktlarni (himoya, o'vqat izlash va ko'payish, ya'ni seksual) bitta so'z bilan Id deb atagan.

"Id" ongda aks etmaydi, u ong ostida joylashgan, to'g'rirog'i, ong ostiga tiqishtirilgan. "Id" qoniqish prinsiplariga asoslanib faoliyat ko'rsatadi. Bu yerda jinsiy qoniqish alohida o'rin tutadi. Z. Freyd jinsiy mayl tushunchasini bag'oyat kengaytirib yuboradi. Ya'ni Z. Freyd ta'limot bo'yicha jinsiy mayl odamning xatti-harakatini tug'ilganidan buyon boshqarib keladi. Z. Freyd qondirilmagan his-tuyg'u yoki mayhning ruhiy quvvati ong ostida to'planib boradi va o'z ifodasini topishga urinadi, deb fikr yurgizadi. Mayllar ichida u libidoni asosiy o'ringa qo'ygan.

Id tajovuzkormi?

"Id" doimo "men" va "super-men" bilan murosasiz jang olib boradi, chunki ular "id" ni doimo nazorat qilishga intiladi-da. "Id" kuchli quvvatga ega bo'lsa-da, "men" uni ong ostidan suzib chiqishga yo'l qo'ymaydi. Shuning uchun ham "id" tajovuzkordir.

"Men" nazoratni to'la qo'lga olgunga qadar instinktlar go'yoki odamning hayot tarzi, ya'ni xulq-atvorini belgilab bergan. "Men" rivojlanishi odamning hayot tarzini o'zgartirib yubordi va uning xulq-atvorini nazorat ostiga oldi. Shunga qaramadan, psixanalitiklar "id" ga odamning hayot tarzini belgilab beruvchi asosiy manba sifatida qarashadi. "Id" o'zgarmas, "men" esa rivojlanib va o'zgarib boradi.

Ego — bu Men degani

Odam boshqa jonzorlardan aql-zakovatining, ya'ni ongning borligi bilan farq qiladi. Demak, ong "men" demakdir. Agar odam faqat "id" qoniqishlariga bo'yusunib yashaganida edi, uning hayot tarzi hayvonlarnikiga o'xshab qolardi. Vaholanki, odam faoliyati ongli jarayon ekan, u o'z xatti-harakatlarida ham, asosan ongga tayanadi. Biroq bu xatti-harakatlarni "id" belgilab beradi.

Psixonalitiklar odamni, aniqrog'i uning ruhini, tirik hujayraga o'xshatishadi. Bunda hujayraning tashqi pardasi "men" bo'lsa, uning ichki tarkibi "id" dir. Hujayraning ichida moddalar almashinuvi natijasida katta energiya to'planadi va kuchli energiyaga ega bo'lgan "id" tashqariga surib chiqilishi keladi. Bunga esa hujayraning tashqi pardasi, ya'ni "men" bo'lib qo'ymaydi.

Id va Men orasidagi munosabatlar yaxshimi?

Z. Freyd "men" va "id" orasidagi munosabatlarni chavandoz bilan taqqoslagan munosabatlarga qiyoslab ham tushuntirib bergan. Chavandoz o'zi bo'shqarsa-da, faqat uning quvvati hisobiga harakatlanadi. Kerak bo'lsa chavandoz o'zanni qattiq ushlab o'tni to'xtatishi va o'zi xohlagan

tomonga yo'naltira olishni zarur, aks holda u yiqilib qatitq jarohat oladi yoki halok bo'ladi. Ba'zi vaziyatlarda qachon to'xtash va qaysi tomonga yurish kerakligini chavandoz emas, balki o'tirg' o'zi tanlaydi. Masalan, chavandoz uxlab qoladi, charchaydi yoki kasallanadi.

"Men" (chavandoz) ning ahvoli "id" (ot) ning ahvoriga qaraganda biroz murakkabroq. Chunki, "men" bir tomondan atrof-muhit, ya'ni tashqi olamning qonun-qoidalariga amal qilishi kerak, ikkinchi tomondan kuchi ot ("id") ni boshqarishi kerak. "Men" ham tashqi olam, ya'ni "super-men" talablarini, ham "id" ehtiyojlarini qondirishi uchun doim xavotirda yashaydi. Bu talablarni bajarish uchun "men" doim sevgak bo'lib turishi kerak, bu talablarni bajarimasa, aybdorlik hissi aynan "men" bo'yiga tushadi. Demak, "men" doimo o'zini himoya qilish yo'llarini izlaydi. Z. Freyd insonda nevroz rivojlanishini ushbu ziddiyatli munosabatlardan izlagan.

Keyinchalik Z. Freyd yaralangan harbiy xizmatchilarda ham nevroz va isteriya holatlarini kuzatadi. Bu kasalliklarni jinsiy mayl bilan izohlab bo'lmadi, albatta. Endi Z. Freyd ong ostiga qamalgan va qondirilmagan ehtiyojlarini boshqacha yo'l bilan qondirish yo'llarini izladi, ya'ni u seksual faoliyatni boshqa faoliyat bilan almashirish (sublimatsiya) mumkinligini ilgari surdi. Bu faoliyat nima? Ular axloq qonunlariga zid kelmaydigan faoliyatlardir (fan, madaniyat, sport, ijod va h.k.). Bu nazariyani Z. Freydgacha ham o'rganishgan. Biroq Z. Freyd insoniyat yaratgan madaniy boyliklarni ana shu xil evrilish (sublimatsiya) mahsuli deb bildi.

Super-Ego – bu Super-Men!

Xo'sh unda "Super-men" nima? Ma'lumki, hujayralar to'plami to'qimani, to'qimalar a'zolari, a'zolar esa organizmni tashkil qiladi. Demak, "Super-men" – barcha "men"lar yig'indisi. Hujayra organizmida hayot kechirgani kabi, organizm ham hujayrasiz yashay olmaydi. Organizm — bu "super-men". "Super-men" — bu jamiyat qonunlari, axloq prinsiplari va din talablari. "Men" "Super-Men" talablariga bo'yusunib yashashi kerak. Aks holda u halokatga uchraydi. Demak, bu 3 ta tuzilmadan "Men" ga og'ir. Chunki u bir tomondan "id" ni qoniqtirishi kerak, ikkinchi tomondan "Super-Men" talablariga amal qilishi kerak. Freyd fikricha shuning uchun ham "Men" da nevroz rivojlanadi.

Psixanalitik qanday davolaydi?

Psixanalitiklar nevrozlarni psixoterapevtik yo'l bilan davolashda "Id", "Men" va "Super-Men" orasidagi ziddiyatlarni kamaytirish yoki to'xtatishga harakat qilishadi. Oddiyroq qilib tushuntiradigan bo'lsam, psixanalitik va mijoz bir xonada yolg'iz qolishi kerak. Mijoz o'zini erkin

qo'yib ko'zlarini yarim yumgan holda kresloga suyanib yotadi. Psixanalitik undan xayoliga kelgan barcha fikrlarini va unga azob berayotgan voqea va hodisalarni ogizmay-tomizmay so'zlab beradi. Bu yerda birovta ham sir qolmasligi va bemor uyalmasligi kerak. Ma'noli so'zlarni, ma'nosizni, bemor ularni psixanalitika ochib tashlashi shart. Ana shundaygina, Z. Freyd ta'bi bilan aytganda, ruhiy poklanish, ya'ni "katarsis" ro'y beradi va tuzalish jarayoni jadal kechadi. Z. Freyd fikricha, ong muhimini mazkur assotsiatsiyalar ong tomonidan boshqarilmasligi kerak va bemor fikrini erkin ifodalashi zarur. Ana shundaygina ong ostiga qamalgan xohish-istaklar va ong tomondan taqiqlangan ziddiyatli muammolar o'z yechimini topadi. Buning natijasida mijoz yillar muayyinda uni qiyayotgan muammolardan xalos bo'ladi yoki nevroz belgilarini butunlay chekinadi¹.

Nazorat savollari

1. Psixologiyada metodologik inqiroz.
2. Bixeviorizm yuzaga kelishi va rivojlanishiga umumiy tavsif bering.
3. Gestaltpsixologiyaga umumiy tavsif bering.
4. Psixanaliz asoschisi Freyd ta'limoti.
5. Ongsizlik nima?

¹ Freyd Z. *Psixanaliz*. Ash va ruhiyat ilmiy-sommatik risola – Toshkent: «Zamon nashri», 2018. – 232 b.
² Freyd Z. *Psixanaliz*. Ash va ruhiyat ilmiy-sommatik risola – Toshkent: «Zamon nashri», 2018. – 232 b.
³ Freyd Z. *Psixanaliz*. Ash va ruhiyat ilmiy-sommatik risola – Toshkent: «Zamon nashri», 2018. – 232 b.

VIII. XX ASRNING IKKINCHI YARMIDA YANGI YO'NALISHLARNI YUZAGA KELISHI

Reja:

- 8.1. Gumanistik psixologiyaga umumiy tavsif.
- 8.2. Rodjers va Frankning psixoterapevtik va nazariy konsepsiyasi.
- 8.3. Rossiyada psixologiyani rivojlanishi.
- 8.4. Chet el psixologiyasi rivojlanishining bugungi xolati.
- 8.5. O'zbekistonda psixologiya fanining rivojlanishi.

8.1. Gumanistik psixologiyaga umumiy tavsif

Gumanistik psixologiyaning asosiy prinsiplari

Gumanistik psixologiya inson tabiatini tushuntirishda o'zining yondashuvi bilan boshqa psixologiya fanidagi yo'nalishlardan farq qiladi. Bu borada mazkur yo'nalishning vakillari sifatida G.Olportning shaxs qirralari, A.Maslouning shaxsining o'zini o'zi kamol toptirish, K.Rodjersning interaktiv psixoterapiyasi, R.Meyning shaxsning hayot yo'li haqidagi g'oyalari e'tirof etish mumkin.

Mazkur yo'nalishning har bir nazariyasi o'zining ilmiy tushunchasi, insonning ichki olamini tushunishga yo'naltirilgan tadqiqot usullari va psixoterapevtik yondashuvlari mavjud.

Shunga ko'ra gumanistik psixologiyaning umumiy prinsiplari mavjud:

- Inson doimo yangi maqsadga intiluvchi, o'zini o'zi kamol toptirish va o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishni ifodalovchi taraqqiyot prinsipi.
- Inson o'z tabiatiga ko'ra erkin va mehribonlikni ifodalovchi insonparavarlik prinsipi.
- Maqsadli determinizm prinsipi. Shaxsning intilishlari kelajakka yo'naltirilganligi bilan uning maqsad, qadriyatlari va kutilmalarini ifodalovchi sababiy determinizmni tasdiqlashi.
- Inson mustaqil fikrlovchi va harakat qiluvchi mavjudot sifatida o'zining sub'ekt sifatida namoyon qilishini ifodalovchi faollik prinsipi.

• Shaxsni alohida fragmentlar bo'yicha o'rganib bo'lmastligi, balki uni yaxlit o'rganishga undovchi shaxsni noeksperimental tadqiq etish prinsipi.

• Gumanistik psixologiyada tadqiqot maqsadi va ob'ekting mosligi insonni sog'lom, o'zini o'zi ro'yobga chiqarib borishini ta'minlovchi me'yorda va to'laqonli faoliyat olib boruvchi shaxsni o'rganish vazifasini ifodalovchi reprezentativlik prinsipi.

G.Olportning shaxs nazariyasi. Taniqli AQSh psixologi

G.Olportning fikricha, shaxs "ichki tizim", "dynamik qurilma", "Men", "qandaydir metapsixologik Men" o'zida oldindan maqsad va dispozitsiyani aks ettiruvchi, inson tafakkuri va xulq-atvorida mutanosib ravishda qaror toptiruvchi jonzotdir". Xuddi shu boisdan shaxsning sinfiy-tarixiy jihatdan yaqqol baholanishi ochildmay qoladi, jifimoiy tahlil o'rni psixologik talqin egallaydi chamanida.

Shaxsning uni muhim xususiyati jihatlaridan biri bu uning individualligidir yani yakka hokimligidir.

Uning ko'rsatishicha nuqtai nazardan dispazitsional yaqinlashish bu ikkita bir xil inson bulmaydi deyiladi. Har bir inson o'zini har xil holatlari bilan o'zgarachdir. Bunga Olport o'zini nazariyasini "xarakter" ni yani "umumiy analizini" ko'rsatadi. Har bir shaxsni bir-biridan farqlaydigan xakteri mavjud. Shaxsni xakteri nima Olport xakterni kuchli intropsixik jarayondi belgilaydi, unda hajmi ekspressiv bulgavoridir.

Masalan, agarda insonlar ishlarini xotirjam qilsalar, har xil vaziyatlarda o'zlarini erkin tutadilar. Olportning takidlashicha inson bulgavori uning o'zini qilayotgan ishida o'zini boshqara olishidir.

Jifimoiy turmushda xayot va faoliyat kursatayotgan har bir shaxs o'zining individual psixologik xususiyatlari bilan boshqa insonlardan ajralib turadi va bu farqlar uning xakteri bilan boshqa insonlardan ajralib turadi va bu farqlar uning xakter xususiyatlarida o'z ifodasini topadi. Xakterir tushunchasi yunoncha so'z bo'lib xakter, bosilgan tang'a yoki qifta xislat degan manoni anglatsada lekin u psixologiyada harraq mazmunda qullaniadi. Xuddi shu boisdan insonning barcha individual xususiyatlarini xakter xislati tarkibiga bulinadi chunonchi

aqlning tirgaktligi topqirliigi xotiraning barqarorligi kurishning utkirliligi idrokning tanlovchanligi singari individual psixologik xususiyatlar bunga yorqin misoldir.

Shaxs xarakterining xususiyati ruyobga chiqadigan har-qanday vaziyat sharoit xolat muxit xissiy kichimmalarining individual uziga xos xislati uning munosabatlarga bog'liq.

1937 yili G.Olport sotsial intellektni odamlarni to'g'ri baholay bilish, ularning hulqini to'g'ri bashorat qilish va shundan kelib chiqqan xolda ular bilan munosabatga kirishish qobiliyati deb tavsiflaydi. U boshqa odamlarni yaxshi tushinishini ta'minlovchi bir qator sifatlarni ajratib ko'rsatgan: bu siflatlar tarkibiga sotsial intellekt aloxida qobiliyat sifatlari kiritilgan.

SHAXS TIPLARI:

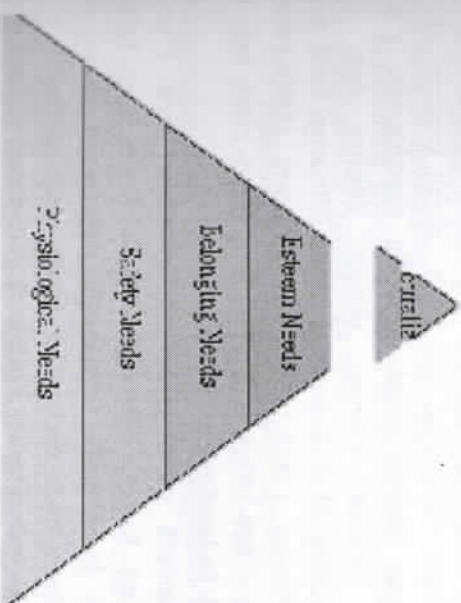
- ☐ nazariyotchi;
- ☐ iktisodchi;
- ☐ estetik;
- ☐ sotsial;
- ☐ siyosatchi;

A.Maslou shaxs nazariyasi

Maslou Abraxam Xarold (1908-1970) gumanistik psixologiya asoschilaridan biri bo'lgan amerikalik psixolog bo'lib, u psixologiyaga motivatsiyalarning peraxik modelining muallifi sifatida kirib kelgan. Bu ierarxiya asosida uning tug'ma va universalligi haqidagi postulat yotadi. U inson motivatsiyasini quyidagi ketma-ketlikda tartiblab chiqqan:

Maslou ierarxiyasi asosiy mazmuniga ko'ra, ehtiyojlarni hech qachon "hamma narsa yoki hech narsa" prinsipi asosida qondirib bo'lmaydi. Ehtiyojlar bir-biriga qisman mos keladi va insonda bir vaqtning o'zida ikki yoki undan ortiq pog'onadagi ehtiyojlarga motivatsiya uyg'onishi mumkin. Maslouning ehtiyojlarining ierarxik modeli doirasida o'rta insonning qondirishi kerak bo'lgan 5 ta ehtiyojlarini ko'rsatib o'tgan:

Maslou ierarxiyasi asosiy mazmuniga ko'ra, ehtiyojlarni hech qachon "hamma narsa yoki hech narsa" prinsipi asosida qondirib bo'lmaydi. Ehtiyojlar bir-biriga qisman mos keladi va insonda bir vaqtning o'zida ikki yoki undan ortiq pog'onadagi ehtiyojlarga motivatsiya uyg'onishi mumkin.

Fizilogik – 85%

Xavfsizlik va himoya – 70%

Muhabatga va aniq sotsial guruxga bog'liqlik – 50%

Hurmat va e'tibor – 40%

O'zida ehtiyojlar peraxiyasining yuqori pog'onasini namoyon qiluvchi o'zini o'zi aktuallashirish pog'onasi – 10 %

Maslouning fikricha, inson pastroq pog'onadagi ehtiyojlarini qondirmaguncha, yuqori pog'onadagi ehtiyojlarga erisha olmaydi. Shuning uchun yuqori pog'onadagi ehtiyojlarga juda ozchilik, ya'ni aholining 1 % igina erishadi. Maslou yana shuni ta'kidlab o'tadiki, o'z o'zini aktuallashiruvchi insonlar uchun mustaqillik, kreativlik, muvaffaqiyat, dunyoni falsafiy anglash va erkin mulqandamandlik xos.

1960-yillar boshlarida Maslou qo'1 ostida bir qancha gumanistik yondashuv vakillari birlashib, psixologiyadagi ikki muhim intellektual oqim bo'lgan psixoxanaliz va bixeviorizmga qarshi gumanistik psixologiyani yaratadilar. Gumanistik psixologiya kuchli tashkil qilingan nazariy tizim bo'lmagan, uni shaxsiga va klinik psixologiyaga nazariy munosabat bildiruvchi o'ziga xos guruh desa ham bo'ladi. Maslou o'z yo'nalishini psixologiyadagi uchinchi kuch deb nomlagan. Bu yondashuv vakillari inson tabiatining aniq kelib chiqish konsepsiyalarini ajratib o'rganishgan. Amaliy jihatdan esa bu yondashuvlar g'arb falsafiy tafakkuri tarixida o'zining chuqur ildiziga ega. Gumanistik psixologiyaning ildizi ekzistensial falsafa ildizlariga borib taqaladi. Uni Seren Kerkegor (1813-1855), Karl Yaspers (1883-1969), Martin Xaydegger (1889-1976) va Jan-Pol Sarr (1905-1980) kabi bir qancha Yevropalik faylasuf yozuvchilar hisoblanadi.

Gumanistik psixologiyani namoyondalari Erik From, Gordon Olport, Karl Rojers, Viktor Frankl va Rollo Mey kabi mashhur psixologlar hisoblanadi. Gumanistik psixologiya namoyondalarining fikricha, inson hech qachon bir joyda qotib qolmaydi, u har doim rivojlanishga imkon topadi. Kollejniy yuqori kurs studenti o'zining to'rt yil avvalgi o'spirinlik davriga qaraganda hozir boshqacha. Uning fikrlashi, dunyovqarashi o'zgargan. Uni yana to'rt yildan so'ng uchratsangiz u o'z xayotining yangi yo'llarini egallagan, masalan, o'zining kasbiy kar'erasiga ega bo'lgan yoki oilali, farzandli bo'lgan bo'lishi mumkin. Shu yo'sinda erkin mavjudot bo'lmish inson bu xayotda yashashi uchun o'zining ko'pgina imkoniyatlarini ochishi zarur.

O'z o'rni ega bo'lish oson emas. Insonlar o'z taqdirini tanlash va unga o'zlarini yo'naltirishga o'zlarini mas'ul dirlar. Bu dunyoga kelgan ekanlar ular faqat birgina insonning ya'ni o'zlarining xayotlariga mas'ul dirlar. Mas'ullik va erkinlikdan qochish bu o'zini soxta tutish bo'lib, oxiri umidsizlik va tashvishli xayotga olib keladi. Maslou shaxsning gumanistik nazariyasini ishlab chiqqan bo'lib, bu 50 yil davomida o'z kuchini yo'qotmagan. Maslouning fikricha Individ bu bir butunlikdir. Har bir insonni unikal, tashkilashgan, bir butunlikda

o'rganish kerak. U psixologiyada shuncha yildan beri insonning alohida xususiyatlarini detali analiz qilishganini ta'kidlaydi.

Maslou uchun shaxsning markaziy xususiyati bu uning umumiyliigi va bir butunligidir. Yaxshi teoriyada oshqozon yoki tish yoki bosh og'rig'i kabi reallik mavjud emas. Faqatgina individum ehtiyoji mavjud. Agar bir kishi och deysiz. Uning o'zi nimandir yegisi keladi, oshqozoni emas, agar u kishi biror narsa tanavvul qilsa, o'zi yegan bo'ladi. Uning oshqozoni emas. Demak u kishi o'zi butunlikda ehtiyojini qoniqtirgan bo'ladi, taqatgina oshqozonining ehtiyojini emas.

Ya'ni Maslouning fikriga ko'ra, motivatsiya bitta butun insonga ta'sir qiladi, uning alohida organizmiga emas.

8.2. Rodjers va Frankning psixoterapevtik va nazariy konsepsiyasi

K. Rodjersning shaxs nazariyasi boshqa psixologlardan keskin farq qiladi.

Rodjers shaxs nazariyasini uchta prinsip bo'yicha yoritdi:

- 1) inson xulq-atvorini ob'ektiv kuzatishlar orqali tushunish mumkin, shaxs esa sub'ektiv idroki va voqealarni bilishi orqali baholaydi.
- 2) inson o'z taqdirini o'zi belgilaydi, tanlov va qaror qabul qilishda erkin;
- 3) inson o'z tabiatiga ko'ra mehribon va o'zini o'ziga kamol topishga intiluvchan.

Men tuzilmasida har xil qadriyatlar kiradi: 1) bilvosita organizmda kechadi ("Men o'z ota-onamni inson sifatida idrok etaman") va

- 2) boshqalarda introesirovchilar xususiy, bilvosita idrok etishga ega bo'ladi ("Men o'z xulq-atvorimni qoniqmagan holda idrok etaman").

Men konsepsiyasi xarakterlovchi jihatlari:

- 1) Harcha shaxs xususiyatlari Men konsepsiyada o'z aksini topadi (intimiy, sosial, seksual, tuyg'u va emotsiya, tab va psixologik qirralar va boshqalar);

- 2) Men-konsepsiyaning qismlari o'rtasida tuzilmaviy va tiplari bo'yicha bog'lanish mavjud;

3) kongruentlik-nokongruentlik, ya'ni Men-konsepsiya insonning real kechimmalarini muvofiq nomuvofiqdigidir.

4) Himoya yoki kuch Men konsepsiyani mos emasligini ifodalaydi;

5) Zo'riqlar, ya'ni himoya pozitsiyasida qayd etish oqibatidagi holat;

6) O'zini o'zi hurmatlash darajasi yoki barcha xususiyatlari bo'yicha o'zini qabul qilish;

7) Faol tushuvchi axborotlardan kelib chiqib o'zini baholash qobiliyati.

Shaxs markazlashgan psixoterapiyaning asosiy prinsipi:

1) Klient haqidagi faqat faol axborotlar foydalaniladi;

2) Psixanalizning zarur atributlari inkor etiladi, ular empatiyani yaqinlashuvi va o'rnatilishiga xalaqit beradi. O'zaro ta'sirlashuv "yuzma yuz" amalga oshiriladi;

3) Talqin, baholash va maslahatlar mavjud emas;

4) Klientga shartsiz ijobiy munosabatlardan tashqari so'ngira salbiy emotsiyaga yo'l qo'yiladi;

5) Klient terapevtidan mustaqil, avtonom;

6) Natijalar ongning kengaytirishiga xizmat qiladi.

7) Psixoterapiyada qadriyat va idealarning muhimligi qayd etiladi.

R.Meylining shaxs xislatlari

1. O'ziga ishonish - ishonchsizlik.

2. Aql-zakovat bilan mulohazalash - tor fikrlovchi.

3. Ongi dunyoqarash - kelajakni o'ylamaslik.

4. Mulohaza qilish, o'zini tuta bilish, barqarorlik - soxtalik, tez beriluvchanlik.

5. Xotirjamlik - tajanglik.

6. Ko'ngilchanlik - ayyorlik, surbetlik.

7. Yaxshilik, sabr-toqatilik - xudbin, o'zbochimchalik.

8. Do'stona, gapga kiradigan, epchil - bir narsaga qattiq yopishib oladigan, zolim, maydagap.

9. Samimiylik, ko'ngilchanlik - yovuzlik surbetlik.

10. Haqiqatparvarlik - haybarakachilik.

11. Irodalilik - irodasizlik.

12. So'f vijdonlilik, tartiblilik - vijdotsizlik, betartiblik.

13. Ixtisilik, mantiqiylik, inozomlilik - oqibetni o'ylamaslik, harqoqlik.

14. Ishonchlilik - ishonchsizlik.

15. Ulg'ayish - organizmning yetilmay qolishi.

16. Odoblilik - odobsizlik.

17. Kiritishlilik - odamovi.

18. Quvnoqlik - g'amginlik.

19. Matunkorlik - ixlosi qaytganlilik.

20. Dilakshilik - pismiq.

21. Faollik - sustkashlik.

22. Mustaqillik - konformlilik.

23. Ekspressivlik - vazminlik.

24. Xilma-xil qiziqishlar - tor qiziqish.

25. Ta'sirchanlik - sovuqqonlik.

26. Haddiylik - betayinlik.

27. Halollik - aldanchilik.

28. Tojovvuzkorlik - oq ko'ngillilik.

29. Teletlik - quvnoqlik.

30. Optimizm - umidsizlik (pessimizm).

31. Botlilik - qo'rqoqlik.

32. Oliy himmatlilik - zig'alik;

33. Etkonilik - tobeilik.

8.3. Rossiya psixologiyani rivojlanishi

Sobiq sovet psixologiyasi rivojlanishi. Sobiq sovet tuzumidan keyingi davrda psixologiya taraqqiyoti.

Aleksandr Alekseyevich Uxtomskiy (1875-1942) - rus fiziologi, ham fiziologiya, ham psixologiya eng muhim kategoriyalardan biri bo'lishi davomida tushunchasini kiritdi. Bu tushuncha organizmdagi xulqni tashkil etishda, fiziologik va psixologik holatlar uyg'unligida tushunish imkoniyatini berdi.

Lev Semenovich Vigotskiy (1896-1934) – madaniy tashqi rivojlanish konsepsiyasini ilgari surdi. U reaksiyalarga alohida e'tibor berar ekan, eng muhimi insondagi nutq reaksiyasi deb baholadi. Nutq tana harakatidir, biroq boshqa tana harakatlardan farqli o'laroq, shaxs ongiga yangi o'lchovlarni berishini ta'kidlab o'tadi. Birinchidan nutq muomala jarayonida amalga oshadi, demak u boshdan bosh jittimoydir. Ikkinchidan unda doim psixik jabha bor, u so'zning ma'nosidir. Uchinchidan so'z subyektdan mustaqil ravishda madaniyat elementi sifatida mavjud bo'la oladi. Shunday qilib nutqli reaksiyada tana, jittimoylik (kommunikativlik), ma'noviy va tarixiy-madaniylik mujassamlashgan. Mana 4 ta koordinatalar tizimida (individa, muomala, ma'no, madaniyat) Vigotskiy inson psixik hayotining har qanday fenomenini tushuntirib berishga intiladi.

Belgi (so'z) – «psixologik qurob», uning vositasida ong quriladi. Uning xususiyati shundaki muomala mehnat qurollari bilan taqozo qilinadi. Ular tashqi tabiatni ham, insonni ham o'zgartiradi. Vigotskiy eksperimental tarzda shuni isbotladiki bolalardagi egotsentrik nutq reallikdan uzoqlashgan mayllar va bola fantazyasiga borib taqalmaydi. U amaliy harakatlar tashkilotchisidir. O'z o'zi bilan fikr yuritib bola harakatni rejalashtiradi. «Mishleniye i rech» (1934) asarida Vigotskiy, eksperimental tadqiqotlarga tayangan holda bolalarda tushunchalarning rivojlanishini tadqiq etdi. Vigotskiy fikricha faqatgina rivojlanishdan oldin keladigan ta'lim yaxshi natija beradi. U rivojlanishning yaqin zonasi" terminin kiritadi. Bu tushnicha ostida bola kattalar raxbarligi ostida mustaqil yechma oladigan masalalar darajalari o'rtasidagi tarqoqlik tushuniladi. O'qitish shunga o'xshash zonani yuzaga keltirib o'z ketidan rivojlanishga olib keladi.

Sergey Leonidovich Rubinshteyn o'zining "Osnovi obshey psixologii" asarida ong va faoliyat birligi prinsipini ilgari surdi. Ongni faoliyat jarayoni bilan birlashtirib Rubinshteyn uning bu jarayonda qanday tarzda shakllanishini tushuntirib berdi. Bu konkret tadqiqotlar istiqbolini tubdan o'zgartirib yubordi. Insonning dunyo bilan murojaati to'g'ridan-to'g'ri va bevosita emas, balki uning bu dunyo obyektari bilan real harakatlari vositasida amalga oshiriladi, degan g'oya onga bo'lgan

qaratilarni o'zgartirib yubordi. Uning tashqi predmetlarga emas, predmetli harakatlarga bog'liqligi psixologiyaning muhim muammolaridan biriga aylandi.

Ong maqsadlar qo'yib, subyekt faolligini rejalashtiradi va reallikni hisiy va aqliy obrazlarda aks ettiradi. Taxmin qilinadiki, ong tabiati dastlab jittimoy, jittimoy munosabatlar orqali taqozo qilingandir. Bu munosabatlar davrdan davrga o'tish bilan o'zgarar ekan, unda ong tarixan o'zgaruvchan maxsuldir. Hamma narsa inson psixikasida uning faoliyatida amalga oshirilishi haqidagi g'oya **Aleksey Nikolayevich Leontyev** (1903-1979) tomonidan ham rivojlantirildi. Dastlab u Vigotskiy yo'lidan boradi. Keyinchalik esa Basyoning faoliyat morfologiya haqidagi g'oyalariga yuksak baho beradi. U faoliyati tashkil etilishi va darajalarda o'zgarishi borasidagi o'z sxemasini taklif etadi: ya'ni bu jarayon faoliyat hayvonot dunyosi evolyusiyasi, kishilik jantiyati tarixi, shuningdek insonning individual rivojlanishida yuz beradi. («Problemi razvitiya psixiki», 1959).

Leontyev fikricha, faoliyat – alohida butunlik. U o'z ichiga muhimaviy komponentlarni oladi: faoliyat, harakatalar, operatsiyalar, psixofizologik funksiyalar. Faoliyat tuzilmasi komponentlariga motivatsion soha komponentlari mos keladi: motiv, maqsad, sharoit, shuningdek ong komponentlari – ma'no, ahamiyat, "hissiy to'qima". Harbi ajratib ko'rib bo'lmaydi.

Lomon Boris Fedorovich (1927-1989) – umumiy, injenerlik, kognitiv psixologiya, ta'lim psixologiyasi, muomala psixologiyasi adabotari mutaxassisi, psixologiya fanlari doktori, professor. 1972-1989 yillarda Psixologiya instituti direktori lavozimida ishlagan, «Psixologicheskiy jurnal» asoschisi va bosh muxariri. B.G. Ananyev bilan birga Leningrad universitetida psixologiya fakultetini ochadi, bir necha yillar mobaynida dekan vazifasida xizmat qiladi. Uning ishlarining ko'pchiligi umumipsixologik muammolarni o'rganishga qaratilgan. U muomala psixologiyasi bo'yicha («Obscheniye i poznanie» 1984) juda ko'p g'oyalarni ilgari suradi. Lomon injenerlik psixologiyasi asoschilaridan biri. U psixologiya fanining metodologik-nazariy muammolariga alohida e'tibor qaratadi, jumladan psixologiyaning

kategorial apparatini tahlil qilishga, psixologik bilimlar ichki birligi va tuzilish tizimini ochib berishga, uning xolatlari va rivojlanish tendensiyalariga, psixologik nazariyalarni qurish yo'llarini aniqlashga, psixologiyada nazariya, eksperiment va amaliyot o'zaro aloqadorligini tadqiq etishga va x.k.

Asmolov Aleksandr Grigoryevich (1949) - psixologiya

metodologiyasi va nazariyasi borasidagi mutaxassis. A.N.Leonyev va A.R.Luriya shogirdi. Uning tadqiqot va tashkilotchilik ishlari faqatgina pedagogik g'oyalarni ta'lim sohasiga olib kirishdan emas, amaliyotchi psixologlar tayyorlashga va psixologik xizmatni tashkili etishga qaratiladi.

Har bir shaxs o'z yosh davriga xos muayyan ijtimoiy munosabatlarga ega hamda unga jamiyat tomonidan ko'rsatiladigan ko'plab iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, axloqiy ta'sirlarning obyekti hisoblanadi. (E.G.'G'oziyev 2002) Shaxsning xarakteri, temperamenti, qobiliyati ruhiy jarayonlarni boshdan kechirganda, mehnat faoliyatida, turmushda o'zini namoyon etadi. Demak, psixik jarayonlar, psixik holatlar va psixik xususiyatlarning o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik hamda aloqadorlik, shaxsning psixologik tuzilishini tashkil etadi. Afsuski, biz ba'zan inson haqida fikr yuritganimizda sog'liq, kasallik va uchinchi sog'liqqa ham, kasallika ham qo'shilmaydigan bir holat haqida fikr yuritishimizga to'g'ri keladi.

S.Xoll (1940) o'zining rekapitulatsiya nazariyasida o'smirlik yoshi insoniyat rivojlanish tarixining romantik epoxasiga to'g'ri kelib, bolalik bilan kattalik orasidagi bosqich ekanligini ta'kidlaydi. U o'smirning xarakterida paradoksallik va ambivalentlik holatlarini izohlab, ularning faoliyatlarida o'ta faollik hukmronlik qilishiga e'tiborni qaratib, ularda shodlik o'rni qayg'u, o'ziga ishonchni tortinchoqlik, xudbinlikni altruizm, ma'naviy intiluvchanlikni past qo'zg'aluvchanlik, mulqotmandlik istagini pismiqlik va hokazolar tezkor o'rin almashishi bilan ifodalashini, o'zini o'zi anglash krizi bilan bog'laydi. Ya'ni, uni yengib o'tish "individuallikni his etish"ga sabab bo'lishini isbotlaydi.

Amerikalik psixolog A.Gezell (1880-1861) S.Xoll kabi rivojlanishning biologik modeliga asoslanadi va bunda yangilanish, integratsiya va muvozanat o'rin almashadi, deb hisoblaydi. "O'sish" va

"rivojlanish" Gezell uchun sinonim hisoblanadi va u xulq-atvor usulining progressiv differentsiatsiya va integratsiya jarayonini bildiradi. Gezell madaniy ta'sirni tan olgan holda shuni ta'kidlaydiki, madaniyat yo'naltradi, lekin rivojlanish bosqichlari va tendensiyasini keltirib chiqarmaydi. Individning o'qitilishi va madaniyatga qo'shilishi ganchalik muhim bo'lmasin, u hech qachon yetilish ta'siridan o'zib keta olmaydi.

A.Gezzellni qanday qilib rivojlanish jarayoni va shaxslik xususiyatlari faoliyatning xulq-atvorida aks etadi, degan savol qiziqdir. Turli yoshdagi bolalarning xulq-atvorini kuzatib, u o'smir taraqqiyoti bosqichlari va sikllarining umumlashgan bayonini yaratadi. Bu bayonda u har bir bosqich uchun normal deb hisoblangan xulq-atvorni xronologik ketma-ketlikda tasvirlaydi. Gezell nazariyasi asosan biologik yo'naltilganlik xususiyatiga ega bo'lishi bilan birga, unda yetilish jarayoni xulq-atvor xususiyatlari va taraqqiyot tendensiyasining vujudga kelishi ketma-ketligini aniqlab beruvchi biologik va genetik omillar birgalikda hisoblanadi deb taxmin qilinadi. A.Gezell shu narsani tushuntirishga intiladiki, o'smir taraqqiyoti bosqichlarini ifodalab turib, u kuzatiladigan o'zgarishlar asta-sekinlik bilan shakllanishi va bir-birini to'ldirishini e'tibor etadi. Uning fikricha, individ taraqqiyoti ketma-ket emas, qit'alarimon yo'naltishda ro'y beradi. Gezell nazariyasi juda ko'p psixologlar tomonidan qattiq tanqidga uchradi.

Insonning bioloji tabiatini tan olgan holda shuni ta'kidlash mumkin, asosiy determinant — tashqi ijtimoiy muhit, tashqi holatlardir. Har bir yosh rivojlanishiga yetilishning ichki jarayonlari ma'lum ma'noda ta'sir etar ekan, bu narsa faqat organizmning emas, balki psixika va faoliyat rivojlanish bosqichlari, yosh davrlarining bosqichma-bosqich almashinuvi qonuniyatlariga, shu zaylda har bir yosh bosqichida psixik rivojlanish xususiyatlari qonuniyatlariga o'z ta'sirini o'kazmasdan qatnashadi.

O'smirlik davrining yirik tadqiqotchilaridan yana biri nemis psixologi va psixologi E. Shpranger (1924) o'smirlik yoshi qizlarda 14-21 yoshdagi bolalarda 13-19 yoshlargacha davom etib, uning birinchi va o'rtin holatlarda 14-17 yoshlarga to'g'ri kelib, bu yoshda bolalardan qutulish bosqichi bo'lishini izohlaydi. U o'zining o'smirlik yoshining madaniy-

psixologik konsepsiyasida rivojlanishning uch tipi mavjudligini ajratadi. Birinchi tip- keskin, krizisli, shiddatli kechadi va o'smir o'zining ikkinchi tug'ulishini his etadi, oqibada yangi «Men» vujudga keladi. Ikkinchi tip- o'smiring kattalik hayotida bosqich, sokinlik, uzluksizlik sezilib, uning shaxsiyatida chuqur va jiddiy o'zgarishlar ro'y bermaydi. Uchinchi tip- bu rivojlanish jarayonining shunday bosqichki, o'smir o'z ichki kechinmalari va krizislarini matonat bilan yengib, o'zini o'zi faol anglagan holda shakllantiradi hamda tartiblaydi. Shunday qilib, E.Shpranger mazkur yoshning tashkil etuvchilari o'z individualligini anglash, refleksiyaning vujudga kelishi, "Men"ning ochilishi ekanligini isbotlab, o'smiring dunyoqarashlarini, qadriyatlarini, o'zini o'zi anglashini o'rganishning sistematik tadqiqotiga asos soldi.

O'smirlik yoshini pubertat davr deb atagan SH. Byuler ishlarida ushbu davrning biologik mohiyati ochib berilgan. Pubertat davr – bu biologik o'sish davri bo'lib, jinsiy yetilish o'z nihoyasiga yetadi, ammo jismoniy rivojlanish davom etadi. U pubertat davrdan oldingi bosqichni insonning bolalik, ushbu davrning tugashini o'spirinlik deb ataydi. SH.Byuler pubertat davrni ikkiga: psixik va jismoniy davrlarga ajratadi. O'smiring yetilishiga ta'sir etuvchi tashqi va ichki qo'zg'atuvchilar undagi o'zidan o'zi qoniqishi va hojiramlilikni izdan chiqarib, uni o'ziga jinsni qidirishga undaydi. Biologik yetilish uni izlanuvchan qilib qo'yadi va uning "Men"da "U" bilan uchrashish istagi tug'iladi. YA'ni SH.Byuler psixik pubertatlarni tanadan farqlashga harakat qiladi. Uning fikricha, jismoniy yetilish o'g'il bolalarda o'rtacha 14-16 yosh, qiz bolalarda esa 13-15 yoshlarga to'g'ri keladi. Albatta, bunday farqlashlarda shahar va qishloq, alohida mamlakatlar va hatto iqlimning ta'siri hisobga olinadi. Pubertatlarning quyi chegarasi 10-11 yosh, yuqori chegarasi 18 yosh bo'lishi kerak. Ushbu davrning negativ xususiyatlari sifatida o'smiring urishqoqligi, injiqligini ifodalovchi jismoniy va ruhiy toliqish, notinch, oson qo'zg'aluvchan holat, yuqori sezuvchanlik hamda qo'zg'aluvchanlikni ko'rsatadi. O'smirlarning o'zlaridan qoniqmasliklari asta atrofdagilaridan ham qoniqmasliklariga sabab bo'lib, boshqacha tas'irlanishlari bilan uyg'unlashadi va turli salbiy fikrlar shakllanishiga olib keladi. YA'ni, o'smirlarda "sust melanxoliya" va "tajovuzkor himoya"

shakllanadi. Mazkur davrning ijobiy xususiyatlaridan biri tarzida qandaydir go'zallikning anglangan kechinmalarini, muhabbat tuyg'usini hissiy qilib keliradi. Demak, SH.Byulerning ilmiy urinishlari pubertat yoshni organik yetilish bilan psixik rivojlanishning uyg'unlikda kechishini ko'rsatishga qaratilgan.

SH.Byulerning izlanishlariga tayangan G.Getser pubertat davr salbiy bosqichining 13-16 yoshlari oralig'ida o'y-hayollarga berilish, yolg'in do'stga ehtiyoj sezish va "do'stni izlash" ga urinishda ijobiy bosqichga o'sib o'tishini ta'kidlaydi.

E.Shprangerning izdoshlaridan biri V.Shtern o'smirlik yoshini shaxs shakllanishining asosiy bosqichlaridan biri deb qaraydi. V.Shtern o'zining "Men" ko'rsatgan, kimligini aytaman" degan naqlga "Hayotimdagi eng qimmatli kechinmangni aytl, men sening kimligingni aytaman" degan ma'no berib, uni izohlashga harakat qiladi. Chunki o'smir hayotining mazmunini tashkil etuvchi kechinmalar ta'sirida uning shaxs shakllanadi. Qimmatga ega kechinmalar esa uning shaxsini ifodalaydigan yordam beradi. Shu tariqa V.Shtern olitta tipni ajratadi: a) mazuriy tip – shaxsning barcha intilishlari borligini anglashga qaratiladi; b) erotik tip – bunday shaxs uchun obyektiv borligini anglash yot bo'lib, b) erotik tip – bunday shaxs uchun obyektiv borligini anglash yot bo'lib, c) intellektual tanlanganlikka ega; v) iqtisodchi tip – bunday shaxsning sa'i-harakatlaridagi shiori qilib, ko'proq foyda (natija)ga qaratilgan bo'ladi; g) jismoniy tip – hayotining mazmunini muhabbat, muomala va o'zgalalar uchun yashash tashkil etadi; d) siyosiy tip – bundaylar uchun mansabga intilish, ta'sir o'tkazish va buyruq berish xosdir; ye) diniy tip-har qanday xotirani ham hayotining va dunyoning mohiyati bilan haspo'shlashga intiladi.

V.Shternning fikricha, o'tish davri nafaqat ideal va intilishlar, hislar hamda fikrlarning yo'nalganligi, balki harakatlarning o'ziga xos siymosi (obraz) hamdir. U buni bolalikning o'yinlari bilan kattalikning ma'naviyatli faoliyati oralig'idagi holat deb atab, unga «jiddiy o'yinlar» deb nom beradi. Jiddiy o'yinlar o'smiring maqsad qo'yishiga, turli vaziyatlarga o'z munosabatini bildirishi va qiyosiy tahlil qilishidagi fikrlanishlarini bartaraf etishida hamda uni irodasining mustahkamlanishiga imkon berishini ta'kidlaydi.

Yana bir ilmiy konsepsiya J.Piagetga tegishli bo'lib, u 11-12 yoshdan 14-15 yoshgacha oxirgi fundamental deitsentratsiya, ya'ni bolaning idrok maydonini o'z obyektidan qutuliishi va unda dunyoni qanday o'zgartirish kerak, degan nuqtai nazarining boshlanishi bilan tushuntirishga harakat qiladi. Uningcha, bu yoshda hayotiy dastur (gipododuktiv, ya'ni tatarak yordamida) tuzilib, shaxs shakllanishi tugallanadi. O'z rejasi va dasturiga ega o'smir kattalar jamiyatiga qadam qo'yadi, unda turli to'siqlarga uchraydi, ma'lum ma'noda ularga bog'lanadi va ijtimoiylashish jarayonini boshdan kechiradi.

Shu tariqa o'smirlik yoshi muammolariga bag'ishlangan tadqiqotlarda *yangi yo'nalish* boshlandi. Bu L.S.Vigotskiy va uning maktabi bilan bog'liq ishlardir. L.S.Vigotskiy o'tish davriga xos qiziqishlar muammosini atroficha o'rganib, buni "o'smining psixologik rivojlanishidagi muammolari hal qilishning yagona kalitidir" deb izohlaydi. O'smirlik yoshi eski qiziqishlarning buzilishi va yo'qolishi hamda yangi biologik asosga ega yangi qiziqishlarning vujudga kelishi davri hisoblanib, unda bir necha yorqin qiziqishlar mavjud bo'lib, ularni dominant qiziqishlar deb atadi. Ular: *egotsentrik*, ya'ni o'z shaxsiga qiziqish, *kelajagiga* qiziqish, ya'ni bugungi kuni emas, balki uzoqni ko'rib bilishiga qaratilgan ustano'vka; *zo'r berish* (harakat), ya'ni qaysarlikka asoslangan irodaviy zo'r qiziqish, tarbiya usullariga qarshilik ko'rsatishdan iborat salbiy harakatlilar, *xayolparastlik*, ya'ni o'smining sarguzashtlarga boy, turi qahramonliklar ko'rsatishiga intilishlari bilan bog'liq tavakkalchiligidan iborat. J.Piaget kabi L.S.Vigotskiy ham o'smirlik davridagi tafakkur rivojlanishi tushunchalarni o'zlashtirish asosiga kechishini va o'smir tafakkuri subyektiv shakliga ega bo'lib, o'zgarlardan «sir» tutiladigan intim jabhalarga qaratilishini hamda o'smir shaxsining ichki o'zgarishlarini qamrab oluvchi refleksiya rivojlanishi, ya'ni o'zligini anglashdek *yengilanishlar* ro'y berishini qayd etadi. A.Freyd go'daklik davrining psixik jarayonlari haqidagi bilimlarimiz, o'smirning tahlil qilish mobaynida va ularni kuzatish orqali qo'lga kiritilgan ma'lumotlarga asoslanganligini ta'kidlaydi. Shuningdek, analitik terapiya uchun "tashlandiq" obyektga mazkur usullarni qo'llash eng samarali. O'smir emosional kurashga qat'iy kirishadi, bu kurashda undan jula

tezkorlik va qat'iylik talab etiladi. Uning ibtidosi yangi obyekt izlashda davom etadi. Bunday o'smirning kuzatish shuni ko'rsatadiki, «erkin» ibtido haqidagi tahlilimiz davolash vaqtida aynan: a) ularni hamkorlik qilmasliklari uchun intilishlarida, analitiklar bilan munosabatlarga e'tiborsizlik; b) hafta davomidagi seanslar sonini qisqartirishga intilishlarida; v) besabab seanslarga kelmaslik; g) umuman davolanishdan hosh tortishlarida o'z aksini topadi. Ba'zan analitkning o'zi o'smir uchun qidirilayotgan "obyektga" aylanishi mumkin. Davolashning qanday natijasi bilan yakunlashidan qat'i nazar analitik o'smirlik yoshining o'ziga mos qiyinchiliklarini: a) uning ehtiyojlari qondirilishini kechiktirib bo'lmastligi; b) frustratsiya holatini ko'tara olmasligi va har qanday aloqani tushunish hamda bilish negizi deb emas, balki bunga istaklarning ro'yobga chiqish usuli deb qarashi; v) o'smir psixikasining ongsizlik holatini, buzilishlar vujudga kelishining mexanizmlari hamda buzilishning tipik strukturasi yanada chuqurroq o'rganish zarurligidan dalolat beradi.

Taraqqiyot psixologiyasida neofreydizmining ko'zga ko'ringan namoyandalaridan biri bu amerikalik olim Erik Eriksondir (1902-1982). Uning fikricha, inson rivojlanishi avtonom bo'lsa-da, bir-biri bilan bog'liq 3 ta jarayondan tuziladi: biologiyada o'rganiladigan somatik rivojlanish, psixologiyada o'rganiladigan anglangan "Men" rivojlanishi hamda ijtimoiy fanlar tomonidan o'rganiladigan ijtimoiy rivojlanish. Rivojlanishning asosiy qonuni — "epigenetik" prinsipga asosan rivojlanishning har bir bosqichida oldingi bosqichlarga xos bo'lmagan yangi hodisalar va xususiyatlar yuzaga keladi. Rivojlanishning yangi bosqichlar va xususiyatlar yuzaga keladi. Rivojlanishning yangi bosqichiga o'tish tashqi ko'rinishdan patologik holatni eslatadigan "normativ inqiroz" tarzida kechadi, lekin aslida o'sishning normal qiyinchiliklarini bildiradi.

8.5. O'zbekistonda psixologiya fanining rivojlanishi

Dastlabki pedagogik va psixologik fikrlar markazi 1918 yili Toshkent va keyinchalik Chimkent shahrida tashkil qilingan. Pedagogik ilmiy va pedagogik laboratoriya universal o'quv tarbiya muassasasi bo'lib ta'lim tarbiya bilan bog'liq bo'lgan hamma vazifalarni qamrab

oladi. Bu yordam ta'lim metodlari ishlab chiqarilgan, shu yerning o'zida sinalgan va respublikaning boshqa o'quv muassasalariga tarqatilgan. Ishning bunday tashkil qilinganligi tadqiq qilishga imkon bergan. Pedagogik laboratoriya haqida Nizomda bu joy pedagogik fikr va ishning markazi bo'lishi lozim. Shuning uchun bir tomondan psixologik ishning har bir yangilik o'qitishdagi laboratoriyada to'plangan boy tajribadan foydalanish imkoniyati berilishi kerak, bu imkoniyat bevosita maktablarga berilishi kerak. Boshqa laboratoriya va kabinetlar bilan bir qatorda pedagogik laboratoriya va pedagogik muzeyda eksperimental psixologik laboratoriyasi ham mavjud bo'lib, bu yerda turli xil psixologik tajribalar amalga oshirilgan 1919 yili 1 aprelda Kavman Xorvat maorif komissariyaga xat yo'llab, davlatning ko'zi o'zi, gung, ruhiy kasal va psixologik tarqiqiyoti hamda psixikasi muvozanatsiz bolalarni o'z tarbiyasiga olishi zarurligini ta'kidlagan. Xuddi shu maqsadda butun bir maxsus muassasalar tizimini tashkil etishni taklif etgan. Xorvatning taklifi bir necha yo'nalish bo'yicha diqqatga sazovoridir. Birinchidan, bu kompleks xarakterdagi ish bo'lib, biron bir psixonevrologik kasallik nazardan chetda qolmagan. Ikkinchidan, bu rejada qat'iy ketma-ketlikdan bir necha bosqich nazarda tutilgan.

1. Kasallik diagnostikasi (tadqiqot darajasi);
2. Kasallarni davolash (amaliy tibbiy darajasi);
3. Kasallarni tarbiyalash va ta'lim berish (amaliy ta'lim darajasi).

Birinchii darajani psixologik laboratoriya, ikkinchi darajani davolash maxsus muassasasi, uchinchi darajani maktablar amalga oshirish ko'zda tutilgan. Turkistondagi muassasalardan biri "O'zbek davlat ilmiy tadqiqot instituti", hozirgi Qori Niyoziy nomidagi pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti 1929 yili tashkil qilingan bo'lib, hozirgi kunga qadar bu institut o'qitishning pedagogik konsepsiyalari maktab va maktabgacha tarbiya muassasalarida ta'lim-tarbiya nazariyasini yaratuvchi yagona markaz hisoblanadi. 1930-yillar boshlarida institut tarkibida quyidagi kabinetlar mavjud bo'lgan:

1. Ijtimoiy g'igiyena kabineeti
2. Iqtisod kabineeti
3. Pedagogik-psixologiya kabineeti

4. Psixologik laboratoriya kabineeti

Institut tashkil bo'lgan vaqtdan boshlab milliy mentalitetni va ijtimoiy muhitni chuqur tadqiq qilish bolalarning psixologik ijtimoiy-madaniy xususiyatini hisobga olgan holda darslarni yaratish bilan shug'ullandi. Institut faoliyatining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat edi.

1. Ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirish;
2. Bolalar xarakterini o'rganish;
3. Pedagogik kadrlar tayyorlash.

Ushbu institutning faoliyati Bendrikov, Leventuert, Zavorova, Yusufov, Tokanayev, Debenzov, Mirsharipov, Muxiddinov kabi olimlarning nomlari bilan chambarchas bog'liq. 1930 yillarda bu institutda jahon psixologiya faniga katta hissa qo'shgan olimlardan biri Aleksandr Romanovich Luriya ishlagan. U o'z institut doirasida o'tkazgan tadqiqotlari asosida keyinchalik "Ob istoricheskom razvitiye psixovatel'nix protsessov" – "Bitish jarayonlarining tarixiy tarqiqiyoti haqida" degan asarini nashr qildi. O'zbekistonda psixologiya fanining shakllanishiga katta hissa qo'shgan olimlardan yana biri P.Ivanov hisoblanadi. 1927 yil Samarqanddagi o'zbek pedagogika institutida (pedakademiya) eksperimental psixologiya laboratoriyasini tashkil qilgan. 1940 yilda u pedagogika institutlari talabalari uchun psixologiyadan birinchi o'quv qo'llanmasini nashr qilgan. Keyinchalik 1934 yili Samarqand pedagogika institutining o'zbek davlat universitetiga aylantirishi munosabati bilan P.Ivanov o'z laboratoriyasi bilan Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika institutiga ko'chib o'tadi. Pedagogika o'quv muassasalarida ilmiy pedagogik potentsialning yetilmasligi tufayli dastlabki psixologiya darslari ustida tarjimonlar yordamida olib borilgan keyinchalik bu tarjimonlarning o'zlari mustaqil ravishda psixologiyadan o'zbek tilida ma'ruzalar o'qiy boshlashgan. Alifkar Usmonov, Toxiriyxon Askarxo'jayev, Bayburova, Raxmatova va boshqalar bir bo'lib o'zbek tilida dars o'tuvchi psixologiya o'qituvchilari bo'lishgan. P.Ivanovni (1891-1968 yillar) psixologiyadan ta'lim ortiq ilmiy ishlari nashr qilingan. Uning 1927 yilda nashr qilingan "Ilmiy pedagogika" bo'yicha qisqa ocherk, "Maktabshunoslik"

tarbiyaning umumiy metodlari 1940-yillar va 1954-yillarda "Umumiy psixologiya", 1962-yilda "Ta'limning psixologik asoslari" kabi asarlari O'zbekistonda psixologiya fani rivojlanishiga juda katta hissa qo'shildi. SH.A. Boyburova, Usmov kabilar bevosita uning rahbarligida faoliyat ko'rsatishdi. 1959 yil uning rahbarligida M.G.Davletshin, Bekboyev, Muzaffarovlar nomzodlik dissertatsiyalarini himoya qilishdi. 1963 yil O'zbekistonda psixologiyadan birinchi bo'lib Krasnboyev Ilya Berovich (1896-1963) Toshkent Davlat universiteti filologiya fakulteti logika va psixologiya kafedrasi mudiri "Yuqori sinf o'quvchilarida e'tiqod, axloqiy tushunchalarni shakllanishi" mavzusidagi doktorlik ishini himoya qildi. Krasnboyevni ilmiy faoliyati 20 yillarda O'zbekistonda tadqiqotlar bilan bog'liq uning rahbarligi ostida logika va psixologiya kafedrasi azolari: J. Mo'minova, V.Y.Maros, A.Abdusattorov, V.I.Sofer, A.Gulyamov, R.V. Gulyamov, A.A. Yersifirovlar turli xil obyektlarda psixologiya va logika bo'yicha ilmiy tadqiqotlarini olib bordilar. Bu tadqiqotlar O'zbekistonda xalq ta'limi bilan bog'liq muammolarni hal qilishga yordam berdi.

O'zbek psixologlari haqida ma'lumot. M.Voxidov (1927-1989 y)

1955 yilda Leningradda nomzodlik ishini himoya qilgan. Dastlab Andijon pedagogika institutida, so'ngra Qori Niyoziy nomidagi pedagogika ilmiy tadqiqotlar institutida ishlagan. 1966 yil Toshkent Davlat universiteti Psixologiya kafedrasi mudiri etib saylangan. 1973 yili Ministrlar Soveti topshirig'iga binoan tarix fakulteti tarkibida tashkil etgan. Zinin, L.I.Sofer ishtirokida va markazning iste'dodli olimlari yordamida bu yerda o'quv eksperimental laboratoriya tashkil qilingan. M.Voxidov tomonidan maktabgacha pedagogika bilim yurtlari uchun, pedagogika institutlari uchun darsliklar yozilgan, oxirgi yillarda M.Voxidov, A.Petrovskiy tahriri ostidagi "Umumiy psixologiya" darsligi tarjima qilingan va ayrim paytda milliy va mintaqaviy xususiyatlarni hisobga olgan holda o'zbek tilida darslik yaratish bilan mashg'ul bo'ldi.

Davletshin Muhammad Gabbulgalimovich 1923 yilda tug'ilgan. Toshkent Davlat universitetining psixologiya kafedra mudiri psixologiya fanlari doktori, 1957 yilda 5-7 sinf o'quvchilarida texnik qiziqishlarni shakllanishi mavzusida, 1971 yil "O'quvchilarni texnik qobiliyatlarini psixologiyasi" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. 1968

yildan 2005 yilgacha Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetining "Umumiy psixologiya" kafedrasida mudirlik qildi. Hozirgi kunda Umumiy psixologiya kafedrasi professori bo'lib ishlayotgan. M.G.Davletshin rahbarligida uning bevosita maslahatlari yordamida O'zbekistonda 100 dan ortiq nomzodlik va doktorlik ishlari himoya qilingan.

Hozirgi kunda O'zbekistonda ham psixologiya tarmoqlari rivojlanib borgan katta e'tibor berilmoqda. Hozirgi yetishib chiqqan barcha olimlarimiz O'zbekistondagi psixologiyani chet mamlakatlar psixologiyasi kabi yuqori cho'qqiga chiqishida katta hissa qo'shib, muhim natijalar qozongan. Odamlar ongiga esa milliy psixologiya asosida, ya'ni milliylik ruhida tarbiyalab, ularni ongiga psixologiyani singdirmoqdalar. O'zbekistonda psixologiya fanining hozirgi ahvoli ilgariidan ancha rivojlangan. Chunki bu fanni o'qitish uchun tayyorlov kurslari va makazlar ochilib kishilar ongiga yetib bormoqda. Bundan tashqari psixologiya tarmoqlari bo'yicha turli xil muammolarni yechishda asosiy rol o'ynaydi. Bu fanni rivojlanishida o'zbek psixologlari, ya'ni M.G.Davletshin, E.G.G'oziyev, M.Voxidov, G.B.Shoumarov, V.M.Karimova, A.M.Jabborov, R.I.Sunatova, B.R.Qodirov, J.Azimov, R.B.Balayev, R.Gaynutdinov, SH.R.Baratov, Z.T.Nishonova, K.Mamedov, va boshqa olimlarning hisssasi katta. Hozirgi kunda psixologiya fanining turli tarmoqlari rivojlanmoqda.

O'zbekistonda psixologiya fanining rivojlanishi.

Mamlakatimizda psixologiya fanining rivojlanishi E.G.G'oziyev, M.Voxidov, M.G.Davletshin, V.M.Karimova, G.B.Shoumarov nomlari bilan bog'liq. SH.R.Baratov ma'lumotlariga ko'ra (1997) O'zbekistonda psixologik xizmat tarkib topishining dastlabki iildizlari va intixosi asosida 30-yillaridagi pedagogiya fani va pedologik xizmat faoliyatlariga borib taqaladi. Toshkent Davlat universiteti xozirgi O'zMU psixologiya kafedrasi xodimlari E.G.G'oziyev, Z.R.Dushabayev, V.Tokarevalar rahbarligida keng qamrovli ilmiy-amaliy va ijtimoiy psixologik tadqiqotlar amalga oshirildi. Toshkent Davlat Pedagogika instituti xozirgi TDPU psixologiya kafedrasi mudiri, O'zbekistonda ataman ko'ratilgan fan arbobi M.G.Davletshin rahbarligidagi olimlar

guruhi olib borgan tadqiqotlar ham O'zbekistonda psixologik bilimlar rivojiga juda katta ta'sir ko'rsatdi. Shuningdek A.M.Jabborov, G'.B.Shoumarov, B.R.Qodirov, V.M.Karimova rahbarligida ham olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari psixologiyaning rivojlanishiga katta hissa qo'shdi.

Keyingi yillarda O'zbekistonda ishlab chiqarish, tibbiyot va pedagogika sohasida psixologik xizmatni yo'lga qo'yish borasida bir qator tadbirlar amalga oshirildi. Mamlakatimizdagi iqtisodiy-jitimoiy islohotlarning samarali bo'lishini ta'minlash, ishlab chiqarishda va jitimoiy hayotning barcha bo'g'inlarida inson omilidan foydalanish, har bir jitimoiy shaxs imkoniyatlarini to'la-to'kis yuzaga chiqarish masalasi O'zbekiston psixologlari oldiga psixologik xizmat bilan bog'liq quyidagi vazifalarni amalga oshirish mas'uliyatini yukladi:

1. Aholi o'rtasida psixologik savodxonlikni oshirishga qaratilgan qator tadbirlarni belgilash va uni amalga oshirish.
2. Har bir shaxs imkoniyatini jamaodagi jitimoiy-psixologik iqlimni O'zbekistonda olib borilayotgan jitimoiy-iqtisodiy va etnopsixologiya tamoyillarga moslashtirilgan eng ilg'or testlar, usullar asosida o'rganish, taxil qilish va bu borada tegishli xulosalar chiqarish.
3. Xodimlarni tanlash va psixologik imkoniyatlari asosida turli sohalariga yo'naltirishda ma'muriy tashkilotlarga ko'maklashish, barcha bo'g'indagi rahbar xodimlarning mamlakatdagi jitimoiy-iqtisodiy taraqqiyot talabiga mos psixologik savodxonligini oshirish maqsadida qisqa muddatli kurslarni tashkil etish.
4. Qator yo'nalishdagi aholiga sotsial-psixologik xizmat ko'rsatishni ta'minlash, xususan individual psixologik xizmat, ishlab chiqarish va mexna jamoalariga psixologik xizmat, otlaviy konsultatsiya, xalq ta'limi tizimidagi psixologik xizmat, ichki ishlar tizimida psixologik xizmat, sport va sog'lomlashtirish tizimlaridagi psixologik xizmat, tibbiyot tizimidagi psixologik xizmat, transport tizimidagi psixologik xizmat.

Bugungi kunda xalq ta'limi tizimida psixologik xizmatning tatbiq etilishini 2 bosqich asosida talqin qilish mumkin. 1 bosqich maktablarda bevosita psixologlar tomonidan psixologik xizmatning

tashkil etilishi. O'tgan asrning 80-yillaridanog Toshkent shahrining tubayg'ina maktablarda ish boshlangan va o'sha paytlarning o'zidayoq psixologik xizmatning qulay va shaxs kamoloti uchun nihoyatda afsoniyatli tomoni barchaga ma'qul va manzur bo'lgan. Lekin psixologik xizmatni keng targ'ib etish uchun maxsus rasmiy farmoyishning va amaliyotchi-psixologlarning nihoyatda taqchilligi yoppasiga barcha maktablarda xuddi shunday psixologik xizmatni tatbiq etish ishiga birinmuncha to'sqinlik qilib kelar edi. 90-yillarga kelib mustaqillik, erk, o'zlikni anglash hislari namoyon bo'lgan O'zbekiston sharoitida inson va jamiyat kamolotini ko'zlovchi barcha jitimoiy sohalar singari psixologik xizmat tatbiqining keng quloqch yoyishi uchun o'ziga xos zamin yaratildi. Bu esa O'zbekiston uchun xarakterli bo'lgan psixologik xizmat rivojlantirilishining keyingi bosqichiga o'tishni muqarrar qilib qo'ydi.

Nazorat savollari

1. Gumanistik psixologiyaning asosiy prinsiplari.
2. G.O'porning shaxs nazariyasi. Tanqidi AQSh psixologi.
3. Shaxs tiplari:
4. A.Maslou shaxs nazariyasi.
5. Maslou ehtiyojlar piramidasi.
6. K. Rodjersning shaxs nazariyasi.
7. Men konsepsiyasi xarakterlovchi jihatlari.
8. Shaxs markazlashgan psixoterapiyaning asosiy prinsipi.
9. R.Meylining shaxs xislatlari.

IKKINCHI BO' LIM. UMUMIY PSIXOLOGIYA

IX. UMUMIY PSIXOLOGIYA FANINING PREDMETI, VAZIFALARI, METODLARI

Reja:

- 9.1. Psixologiya qanday fan?
- 9.2. Psixologiya fanining vujudga kelishi.
- 9.3. Psixologiyaning o'rganilish bosqichlari.
- 9.4. Psixologiyadagi muammolar (psixolog nima ish qiladi?)
- 9.5. Psixologiyaning ilmiy tadqiqot metodlari

Tayanch iboralar: Psixologiya, psixologiya tarmoqlari, psixolog.

Ma'lumki, jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni tadqiq etishga mo'ljallangan fanlardan bittasi psixologiya hisoblanadi. Psixologik bilimlarni ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida tatbiq etish ko'lamini kengaytib borishi uning mas'uliyati va nufuzi ortayotganligidan dalolat beradi. Istiqbol sharafti tufayli ilmiy yondashuvlarga, oldingi metodologik muammolarga xolisona munosabada bo'lish imkoniyati vujudga keldi.

Ana shu vazifalarni amaliyotda o'z ifodasini toptirishda umumiy psixologiya fani muhim rol o'ynaydi. Mutaxassislar tayyorlash jarayonida umumiy psixologiya fani kasbiy bilimlar, ko'nikmalar va malakalarni shakllantirish borasida ustuvor o'rin egallaydi

Jahon fanlarining muayyan qonuniyatlarga asoslanib turkumlarga kiritilishiga ko'ra, psixologiya fani bu tizimda nufuzli o'rin egallashiga barcha ob'ektiv shart-sharoitlar yetarli. Psixologiya fani insoniyat tomonidan kashf qilingan fanlarning ichida eng murakkabi bo'lib, biosferik ta'limotdan kelib chiqqan holda psixika yuksak darajada tashkili topgan materiyaning xususiyatini aks ettiruvchi kategoriya sifatida o'rganilib kelingan. Lekin bugungi kunda neosferik ta'limotga binom fazoviy munosabatlarni, sayyoralararo aloqalar, o'zaro ta'sirlar, moddalar, zarrachalar, nurlar harakati almashinishi, qo'shilishi to'g'risida muhohazalar, faraziy asosda bo'lsa ham yuritilmoqda.

9.1. Psixologiya qanday fan?

Biz bugungi kunda psixologiya fanini qiziqarli fan deb bilmoqdamiz, aslida juda murakkab fan hisoblanadi. Shu boisdan psixologiya fani haqida ko'plab psixolog olimlar o'zlarining ilmiy fikrlarini bildirib o'tgan. Psixologiya milodimizdan 300 yil oldinroq, grek faylasufi, naturalist Aristotel "Fanni o'rganish-xotira, shaxsiyat, ruhiyat, his-tuyg'u nazariyalari" degan nom bilan boshlagan. Lekin bugungi kuni uning nazariyalari (kulg'ili) shubha bilan ham qarab keladi. Masalan; o'zgaruvchilarning uyqusini keltiradi, bizning yuragimiz atrofini insoniy hissiyatlar qamrab olgan-deb yozgan¹, hozirgi kuni psixologiya barcha sohalar bilan bog'liqli tarzda ham o'rganilmoqda. (David G. Myers *Psychology*, © 2010 by Worth Publishers).

Deyms U, Kalaning "Psixologiyaga kirish" nomli kitobida psixologiyani o'rganishda 3 ta asosiy aspektlarga e'tibor qaratilgan. 1) xulq-atvorning barcha xususiyatlarini o'rganish; 2) xulq-atvor genetik tomonidan o'rganilishi; 3) xulq-atvor ijtimoiy muhit ta'sirida o'zgarib borishi. Deyms U, Kalaning fikricha psixologiya keng qamrovli fan bo'lib, u o'ziga shaxsning hissiyotlarini, idrok etishi, xotirasi, och qolishi, ehtiyojlarini, e'tibor berishi, bola rivojlanishining bosqichlarini ya'ni yosh davrlariga qarab xulq-atvorning o'zgarib borishini va boshqada ko'p aspektlarning o'zaro ta'sirini ham o'rganib boradigan fan deb aytib o'tgan. Psixologiya faniga shaxs xarakterini va tajribalarini o'rganuvchi fan sifatida qarashimiz mumkin. Shaxsning xakteri o'zgaruvchan xususiyatga ega. Masalan:

Ushbu rasmda siz ko'rib turgan 1 xil chiziq ahamiyatsizdek ko'rinadi. Yaxshilab qarasangiz 1 chiziq uzun ko'rinadi 2 chiziq esa kalta

ko'rinadi. Psixologiyada xarakter tushunchasiga juda ko'p ta'riflar mavjud. Shunday bo'lsada 1 chiziq xarakterning cheksiz, o'zgaruvchan ekanligini ko'rsatadi. 2 chiziqda esa biz tajriba jarayonidagi ma'lum xakterni ko'rishimiz mumkin. (Djeyms U, Kalat. Psychology. 3 bet).

Insoniyat taraqqiyotining muayyan bosqichida odam o'zini hayajonlantirgan, taajjubga solgan savollarga javob izlash imkoniyatini vujudga keltirgan. Buning natijasida "inson o'ziga-o'zi ta'sir o'tkazadimi?" "O'zgalargachi?", "inson qanday fikrlaydi?" kabi turli-tuman muammolar yechimini qidirishga harakat qiladi. Psixologiya o'z nima?

Psixologiya so'zining lug'aviy ma'nosi yunoncha psyuxé – jon, ruh, logos – fan, ta'limot degan ma'noni anglatadi. Biroq hozirgi davrda "jon" tushunchasi o'rni "psixika"ni qo'llashda davom etmoqda. Lingvistik nuqtai nazaridan "jon", "psixika" tushunchalari aynan bir xil ma'noni bildiradi. Lekin "psixika" tushunchasi bugungi kunda "jon"dan kengroq ko'lamga ega bo'lib, ham ko'rinnuvchi, ham ko'zga ko'rinnovchi tomonlarini o'zida ekriradi (Umumiy psixologiya. E.G'oziev. 2010). Psixologiya fan sifatida psixik faktlar, psixikaning tarkibiy qismlari faoliyat, xulq, muamala, bilish jarayonlari, psixik holatlar, ichki kechimmalar, ijodiy rejalalar, ilmiy farazlarning miyada aks etishi, psixik qonuniyatlilar va mexanizmlarni o'rganadi.

Psixologiya asosan psixikani keng doirada tadqiq qiladi. Shunga ko'ra psixikaning yuzga keltiruvchi asosiy psixik faoliyatlari ko'rsatilgan. Aynan psixik faoliyatlilar quyidagi jarayonlarni o'z ichiga oladi:

- bilish faoliyatlari: diqqat, nutq, faoliyat;
- bilish jarayonlari: sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur;
- shaxsning hissiy, irodaviy xohishi: - hissiyot, iroda;
- shaxsning individual psixologik xususiyatlari: temperament, xarakter, qobiliyat.

Psixologiya fanining predmetini tahlil qilishda asosiy e'tiborni quyidagilarga qaratish lozim. Jumladan, shaxs haqida fikr yurituvchi fanlar sirasiga psixologiya va pedagogika fanlarini kiritish mumkin. Shunga ko'ra pedagogika shaxsni ta'lim-tarbiya jarayonida kamol topishini tadqiq qilsa, psixologiya shaxsda kechadigan ruhiy jarayonlarni o'rganadi. Shundan xulosa qilishmiz

mumkin, psixologiya fanining predmetini – shaxsning psixikasi va uning psixologik xususiyatlari tashkil qiladi.

Psixologiya-kishining ichki dunyosi, uni bilib olish va hayotda qo'llanish haqidagi fandir. Psixika tushunchasi esa, bugungi kunda qonundan kengroq ko'lamga ega bo'lib, ham ko'zga ko'rinnuvchi, ham ko'zga ko'rinnovchi tomonlarini o'zida aks ettiradi. Psixikaning tarkibiy qismlari faoliyat, xulq, muamala yaqqol namoyon bo'lish xususiyatiga ega bo'lsa, bilish jarayonlari, psixik holatlar, ichki kechimmalar, ijodiy rejalalar, ilmiy farazlar miyada mujassamlashgani uchun ular ko'zga ko'rinnaydi. Psixologiya ta'sir ko'rsatuvchi ob'ektlari bo'lgan sub'ektning ichki, psixik holatiga tashqi ta'sirlar natijasida ro'y beradigan o'zgarishlar jarayoni qanday kechishini o'rganadi.

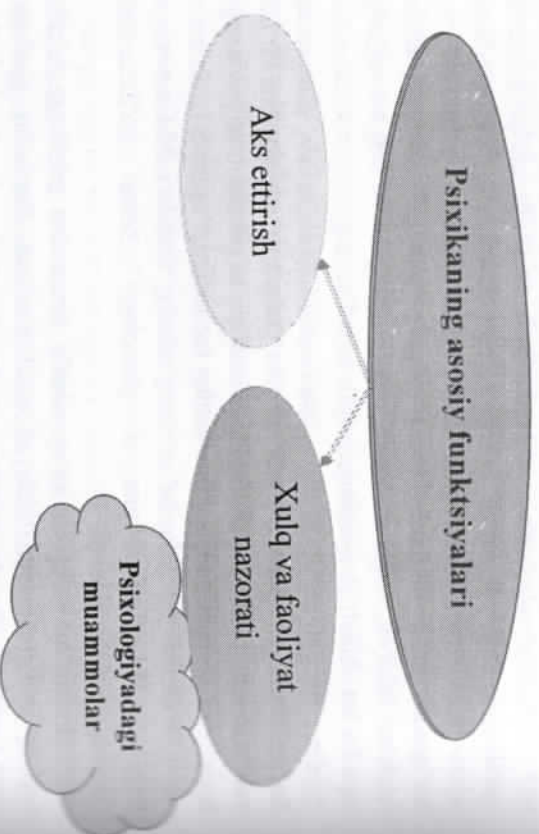
Psixikaning paydo bo'lishining asosiy shakllari **M.Gamezo** va Domachenkolarning "Atlas po psixologii" nomli qo'llamasida quyidagicha ifodalangani:

Shunga muvofiq bir qator olimlar tomonidan psixikaga ta'riflar berilib, uning mazmun mohiyati ochib berilgan. Jumladan, professor V.M.Karimova fikricha **psixika** – inson ruhiyatining shunday holatiki u tashqi olamni (ichki ruhiy olamni) ongli tarzda aks ettirishimizni, ya'ni bilishimizni, anglashimizni ta'minlaydi. Professor M.G.Davletshin fikricha, **psixika** deganda, oliy darajadagi materiyaning (miyaning) xususiyati tushunilib, u ob'ektiv borliqni aks ettirishida namoyon bo'ladi, sub'ekti faoliyatini ma'lum maqsad asosida yo'naltiradi hamda soliq-ayvor negizida shakllanadi.

Psixikaning namoyon bo'lishi

Psixika bu aks ettirishdir. Jonli va jonsiz tabiatda aks ettirishning o'ziga xos usullari mavjud. Aks ettirishni quyidagicha ifodalash mumkin.

Jonsiz materiya uchun aks ettirishning mexanik, kimyoviy va fizik turlari xosdir. Masalan, ko'zguning aks ettirishi, suvdagi ta'sir va boshqalar. Jonli materiya uchun aks ettirishning fiziologik, psixik aks ettirish turlari xos bo'lib, ong va o'z-o'zini anglash uning eng yuqori bosqichidir. Psixik aks ettirish quyidagi xususiyatlarga ega:

- 1) ob'ektiv borligini to'g'ri aks ettirish imkoniyatini beradi;
- 2) shaxsning faoliyati davomida mukammallikka erishib boradi;
- 3) doimo rivojlanib va takomillashib boradi.
- 4) Shaxsning individualligi orqali namoyon bo'ladi.

Psixika to'g'risida dastlabki tasavvurga ega bo'lish uchun dastlabki psixik hodisalar mohiyati bilan tanishamiz. Odatda psixik hodisalar deganda ichki, sub'ektiv tajriba faktlarning (vogelkning) namoyon bo'lishi tushuniladi, boshqacha so'z bilan aytganda, psixika hayotning sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol kabi har biri alohida olingan yaqqol shakllardan iboratdir. Ichki, sub'ektiv tajribaning o'zi nimani anglatadi? Insondagi quvonch yoki zerikish tuyg'ulari, uning nimalaridir ega tushirishi, biron-bir xohish yoki intilish kechinmalari, xotirjamlik yoki hayajonlanish, hadiksirash hislarining barchasi shaxsning ichki dunyosini

to'liq qismlaridir, ya'ni bularning hammasi sub'ektiv psixik hodisalar sanaladi.

Shunday qilib, yuqorida biz psixologiya to'g'risidagi tasavvurlar, uning predmeti hamda unga kiruvchi ilmiy tushunchalar, psixologik holatlar, vogelik yuzasidan fikr almashdik, ilmiy psixologik materiallar o'rtasidagi bog'liqlik va tafovut bo'yicha mulohaza yuritdik.

Psixologiya fanini asosiy vazifalari

Psixologiya fanining vazifasi psixik faoliyatning mexanizmlarini aniqlashdan iborat.

Psixologiya predmeti quyidagilarni qamrab olishi zarur:

1. psixologik bilish jarayonlari (sezgi, idrok, xotira va hokazo),
2. psixikaning shakllari (faoliyat, xulq, muomala),
3. psixikaning holatlari (kayfiyat, xayolparishonlik kabilar),
4. psixikaning hodisalari,
5. psixikaning xislatlari, fazilatlar, sifatleri, xossalari,
6. psixikaning qonuniyatlari,
7. psixikaning mexanizmlari,
8. psixik sharoit, muhit, vaziyat,
9. o'zaro sababiy bog'lanishlar.

Psixologiya fani o'zining asosiy prinsiplari ega. 30-yillarning o'talariga kelib psixologiya fanining asosiy prinsiplari: determinizm prinsipi, ong va faoliyatning birligi prinsipi, psixikaning faoliyatida ifodalash prinsipi aniq ifodalab berildi.

Psixologiya fanining prinsiplari bir nechta. U.Djeyms "Psixologiyaga kirish" nomli kitobida psixologiyadagi muammolar degan bo'lga "Erkinlik determinizmga qarshi" fikri keltirilgan. Shaxsning har bir harakatlarining o'z sabablari mavjud. Shaxs harakatlarini faqat o'zini quror qabul qilaman, hamma ishlarimga o'zim sababchiman deb javob beradi. Psixologiyada asosiy muammolar bolalarning o'qiyishi bilan bog'liq, ular televizor ko'rib vaqtning o'tishini his qilishdagi odatiy holga aylanganligi. Ularda o'z erkinligini his qilish imkonligi kuzatiladi. (Djeyms U, Kalat. Psychology. 4 bet)

Psixologiyada **determinizm** prinsipi psixikaning turmush tarzi bilan bog'lanishini va turmush tarzi o'zgarishiga qarab o'zgarishini anglatadi.

Ong va faoliyat birligi prinsipi psixologiyada qabul qilingan prinsipi ong bilan faoliyat bir-biriga qarama-qarshi emas, lekin ular bir-biriga aynan o'xshash ham emas, ammo birligni tashkil etadi. Ong va faoliyat birligi prinsipi psixologlarga xulq-atvorni, faoliyatni o'rganayotib, harakatning maqsadlariga erishishni muvaffaqiyatini ta'limlovchi ichki psixologik mexanizmlarni aniqlash, ya'ni psixikaning ob'ektiv qonuniyatlarini ochish imkonini beradi.

Shu tariqa xozirgi zamon psixologiyasi o'z tarakkiyotida mustakil fan sifatida mustaxkam tabiiy-ilmiy negizga ega buladi. Tabiatshunoslikning konuniyatlarini bilish psixologiya tomonidan jiddiy o'rganishni taqozo etadi. Psixologiyaning qator sohalari va eng avvalo, kiyomiy psixologiya, zoopsixologiya, ekologiya, tibbiyot psixologiyasi, patopsixologiya va yana ba'zi bir xil soxalari ayni chog'da tabiatshunoslik va tabobatning ham bo'limlari bo'lib xisoblanadi.

PSIXOLOGIYA FANI QACHON VA QANDAY BOSHLANGAN?

9.2. Psixologiya fanining vujudga kelishi

— Insonda jismoniy tanadan tashqari undan farqlanuvchi yannimadir birligi haqidagi tasavvurlar qadimdanq mavjud bo'lgan. Eng qadimgi davrlardayoq inson tush ko'rish hodisasi orqali ayrim odamlarning noyob qobiliyatlari (masalan, ovdagi muvaffaqiyatlar) o'lim va boshqa hodisalarning sabablarini tushuntirishga intilgan. Ammo dastlabki qarashlar mifologik xarakterda edi. Ular fikrlash orqali emas, ko'r-ko'rona ishonch vositasida egallanardi. Ruh haqidagi qarashlar ko'pincha nafas bilan bog'lanardi, ruhni esa uchar mahluq sifatida tasavvur etardilar.

— Psixologiya haqidagi fikrlar qadim zamonlardan beri mavjud. Ilk davrlarda psixologik xususiyatlarni jonning ishi deb tushuntirilgan. Jonning o'zi esa odam tanasidagi maxsus ikkilamchi jism deb qaralgan. Bunday tasavvurlar «animizm» deb ataladi. Animizm so'zi —anima «jon» degan ma'noni anglatadi. Jon o'z mohiyatiga ko'ra olovsimon uchqundan

iborat ekanligi Geraklit tomonidan, yoki olovsimon atomdan iboratligi Demokrit tomonidan ta'kidlangan.

— Platonning "ideyalar tug'ma bo'ladi" degan g'oyalari psixologik fikr taraqqiyotiga juda katta hissa qo'shdi. Platon ta'limotiga ko'ra "ideyalar" mohiyatiabadiy va o'zgarmas, ularning tabiiy olamdan tashqarida oliy olam mavjud bo'lib, ularni odam ko'zi bilan ko'ra olmaydi.

— Platon psixologiyada "dualizm" oqimining asoschisi hisoblanadi. Dualizm so'zi ikki yoqlamalik yoki ikki mustaqil fikr degan ma'noni anglatadi. Dualizm ta'limoti mohiyati moddiy va ruhiy olam tana va jismning bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lib, azaldan qarama-qarshi narsalar deb tushuntiradi.

— Platonning dualizm shogirdi Arastu (Aristotel eramizdan oldingi IIIV asr 384-322 yillar) tomonidan birmuncha muvaffaqiyatli bartaraf etildi. Aristotelning "Jon haqida" asari o'sha davrdayoq psixologiya maxsus fan sifatida maydonga kela boshlaganidan dalolat beradi. Ana shu tufayli psixologiya jon haqidagi fan sifatida maydonga kelgan va hozirgi kunda psixologiya fani o'z mazmunini batamom o'zgartirgan.

— Arastu kishilik tafakkuri tarixida birinchi bo'lib ruh va jonli tananing ajralmasligini isbotlab berdi. Unga ko'ra, jon qismlarga bo'linmaydi, lekin u faoliyatimiz davomida oziqlanishi, his etishi va harakatga kelishi, aql-idrok kabi turlarga oid qobiliyatlarda namoyon bo'lishi mumkin. Birinchi qobiliyatlar o'simlik uchun, ikkinchisi va uchinchisi hayvonlarga, to'rtinchisi esa insonlar uchun xosdir. O'simliklar, hayvonlar ruhi va aql idrok odam ruhi ta'limoti bilan Arastu oliy qobiliyatlar va ularning negizida paydo bo'lishini bildiradigan tushunchalar tamoyilini joriy etdi. Arastu organizmning tabiatdan olgan qobiliyatlarni faqat o'zining xususiy faolligi orqali ruyobga chiqarishga asoslangan holda xarakterning faoliyaida shakllanishi to'g'risidagi nazariyani ilgari surdi.

Psixologiyaning fan sifatida yuzaga kelish bosqichlari quyidagi jadvalda o'z aksini topgan (Maklakov A. G. Obshaya psixologiya-9-11 bor).

9.3. Psixologiyaning o'rganilish bosqichlari

4 bosqich	Psixologiya, psixikaning mexanizmlari, qonuniyatlari va faktlarini o'rganuvchi fan sifatida	Dunyoga materialistik nuqtal-nazardan qarash shakllangan. Rossiya psixologiyasining asosida aks ettirish nazariyasi asosiy qonuniyat sifatida ko'rsatiladi.
3 bosqich	Qonuniyatlar va faktlarini o'rganuvchi fan sifatida	XX asrdan boshlanadi. Psixologiyaning vazifasi ko'rgan narsalarni bevosita kuzatish, aniqrog'i inson hulq-atvorini faoliyatini reaksiyasini kuzatish deb hisoblangan. Bunda motivlarning o'rni hisobga olinmagan.
2 bosqich	Psixologiya xulq-atvor haqidagi fan	XVII asrda tabiiy fanlar rivojlanishi bilan boshlanadi. Fikrlash, hoxlash, his qilish, qobiliyatini ong deb atashgan. O'z-o'zini kuzatish asosiy metod hisoblangan.
1 bosqich	Psixologiya ong haqidagi fan sifatida.	Bu yo'nalish psixologiyada bundan 2000 yil oldin paydo bo'lgan. Inson hayotidagi barcha narsalar tushunchasi, tushunarsiz hodisalarni jon, ruh bilan tushuntirishga harakat qilganlar.

Geraklit, Demokrit, Afloqun, Arastularning ta'limotlari keyingi asrlarda psixologik g'oyalarni rivojlanishida tayanch nuqta bo'lib hisoblanadi.

Mazkur davrlarda Sharqda ham ilk psixologik qarashlar yuzaga keldi. Sharqda psixologik qarashlarning paydo bo'lishida buyuk Sharq mutafakkirlarining roli katta bo'lgan. Ular orasida Al-Xorazmiy, Al-Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek kabilari

o'zlarining inson psixikasi va yosh avlodni tarbiyalashga doir boy fikrlari va qarashlarini meros sifatida qoldirganlar. Ular orasida ayniqsa Abu Ali ibn Sining ma'niq, metafizika, tabiiy fanlar, ayniqsa, tibbiyot haqidagi fikrlari o'sha davr ilmiy taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi. U mexanik psixologik muammolar bilan shug'ullangan olimlardan biridir. Uning ruh, asab tizimi haqidagi qarashlari katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, Abu Ali ibn Sining temperament xususiyatlariga qarab yondashish zarurligi haqidagi fikrlari ming yildan so'ng ham zamonaviy psixologiyada o'z qimmatini yo'qotmagan. Abu Ali ibn Sino dunyoda birinchi bo'lib psixoterapevtik usullarni qo'llab ko'rgan olimlardan biridir.

Asta-sekin ruh haqidagi tushuncha hayotning barcha ko'rinishlariga ega, faqat hozir biz psixika deb atalgan darajaga nisbatan qo'llan boshlandi. Psixika kategoriyasining negizida idrok va reflekslardan tashqari ong tushunchasi yuzaga keldi, buning natijasida ixtiyoriy harakatlari va ularni nazorat qilish imkoniyati tug'ildi. Masalan, Galen (eramizdan oldingi II asr) fiziologiya va tibbiyot fanlarini umumlashtirib, psixikaning fiziologik asoslari to'g'risidagi tasavvurlarini yanada boyidi. Uning ilgari surgan g'oyalari «ong» tushunchasi talqiniga muayyan darajada yaqinlashadi.

XVII asr biologiya va psixologiya fanlari uchun muhim davr bo'lib hisoblanadi. Jumladan fransiya olimi Dekart (1596-1650) tomonidan soliq atvornig reflektor (g'ayri ixtiyoriy) tabiatga ega ekanligini kashf etilishi, yurakdagi mushaklarning ishlashi (faoliyati) qon aylanishning ichki mexanizmi bilan boshqarilayotganligini tushuntirishi muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologiya fanining ilmiy asosga qurilishida ingliz olimi Grotius (1588-1679) ruhni mutlaqo rad etib, mexanik harakatlari yagona voqe'lik deb tan olib, uning qonuniyatlari psixologiyaning ham qonuniyatlari ekanligini ta'kidlaydi. Uning negizida – epifenomalizm (qonunlar? o'ta, rhaminonon – g'ayritabiiy hodisa) vujudga keldi, ya'ni psixologiya fanidagi jarayonlarning soyasi singari ruy beradigan ruhiy hodisalar to'g'risidagi ta'limotga aylandi.

Italiyalik olim Spinoza (1632-1677) ongni katta ko'lamga ega materiyadan o'ta qolishmaydigan voqe'lik, ya'ni yaqol narsa deb, tushuntirdi. U determinizm (lotincha -belgilayman) tamoyilining, ya'ni

tabiat, jamiyat hodisalarining, shu jumladan psixik hodisalarining ob'ektiv sabablari bilan belgilanligi haqidagi ta'limot targ'ibotchisi edi.

XVII asrdagi yirik nemis mutafakkiri Leybnis (1646-1716) ning ta'limoti matematika, jumladan, integral va differensial hisoblar kashf etilishiga ta'sir etgan edi. Psixika hayot manzarasi arifmetik yig'indi tariqasida emas, balki integral tarzda namoyon bo'lad. Leybnis tasavvurlarning uzluksiz chegaralanishi g'oyasiga tayanagan holda persepsiya (bevosita ongsiz idrok)ni apperpepsiya deb atadi va xotirani o'z ichiga olgan anglangan idroklardan farqlagan edi. Leybnis psixologiyaga psixikaning faolligi tabiat va uzluksiz rivojlanishi hamda psixikaning onglik va ongsizlik ko'rinishlari o'rtasidagi murakkab nisbat haqidagi g'oyani olib kirdi.

J.Lokning tashqi va ichki tajriba to'g'risidagi ta'limoti ikki xil xarakterga ega ekanligi ham materialistik ham idealistik ta'limotlarning taraqqiyotiga turtki bo'ldi. Materialistlar Garti (1705-1784) bosh bo'lgan fransuz, A.N.Radishchev (1749-1802) boshchiligidagi rus materialistlari olamni bilishda tashqi tajribani asos qilib, olib inson psixikasining ichki mazmuni asosida odam atrof-muhiti bilan o'zaro munosabati yotadi degan edilar.

XVIII asrga kelib nerv sistemasini tadqiq qilishda ulkan yutuqlarga erishildi (Galler, Proxazka). Buning natijasida psixika miya funksiyasi ekanligi haqidagi ta'limot vujudga keldi. Ingliz tadqiqotchisi Charlz Bell va fransuz Fransua Majandi tomonidan yoyiluvchi va harakat nervlari o'rtasidagi tafovut ochib berildi. Uning negizida psixologiya fanida reflektor yoyi degan yangi tushuncha paydo bo'ldi. Bularning natijasida ixtiyoriy (ongli) va ixtiyorsiz (ongsiz) reflektor turlari kashf qilindi.

Yuqoridagi ilmiy kashfiyotlar ta'sirida rus olimi I.M.Sechenovning (1892-1905) reflektor nazariyasi ruyobga chiqdi va ushbu nazariya psixologiya fanining fiziologik asoslari, mexanizmlari bosh miya reflekslarining o'ziga xos xususiyatlari tabiatini ochib berish imkoniyatini yaratadi.

Psixologiya fani borasidagi tadqiqotlar, kashfiyotlar hozirgi kuni yanada kuchaytirilib samarali natijalarga erishilmoqda.

– Psixologiyaning Fan sifatida dunyoga kelishi va rivojlanishi ko'plab olimlarning ilmiy adabiyot va darsliklarida bayon etilgan. Fransiyalik olim J.Godfruaning "Chito takoe psixologiya" nomli 2-jildidan

iborat kitobida antik dunyodan boshlab inson psixikasi, uning qalbi, hislari, xulqi masalalari diqqat markazda bo'lgan ekanligi, psixologiyaning fan sifatida rivojlanishida faylasuflarning qarashlari, tabiiy fanlar rivoji, 17-asrdan boshlab falsafa fanidan turli fanlarning ajralib chiqishi, 18 va 19-asrlarda Kondiyak, Lokk, Yum yondashuvlari asoslab berilgan. Psixologiyaning Fan sifatida rivojlanishida nemis psixologi va fiziologi Vilgelm Vundt (1832-1920)ning xizmati, uning tomonidan maxsus tajribaviy sinov laboratoriyalarining tashkil etilishi va muvaffaqiyati ochib berilgan. Demak, psixologiya 1879-yilda Leypsig Universitetida nemis fiziologi va psixologi Vilgelm Vundt tomonidan birinchi psixologik laboratoriya tashkil etilib, unda ilmiy asosda turli tajribalar o'tkazish boshlangandan keyin mustaqil fan sifatida tan olingan.

Psixologiyaning paydo bo'lishi va Fan sifatida e'tirof etilishida biologik, ijtimoiy, bixevior (xulqga ko'ra), kognitiv, psixoxanalitik, gumanistik, sotsial-psixologik yo'nalishlar va ularning asoschilari bayon etilgan. (Godfrua J. Chito takoe psixologiya: V 2-x t. T.1. Per. s frans. M., Mif, 1992. -496 s. 57-80-b.)

Rossiyalik psixolog olim R.S.Nemov uch jildidan iborat "Psixologiya" kitobida psixologiya atamasi 16-asrda birinchi marta qo'llanilganligini, ong va o'zini kuzatish tufayli inson o'zidagi psixik sohalarni o'rganish borganligini, keyinchalik insonning faoliyati sohasida shu psixik jarayonlarni o'rganish zarurati yetilganligini izohlab bergan. (Nemov R.S. Psixologiya: Uchebnik dlya stud. Vuzov., Kn. 1.: 688 s. 8-12 b.)

O'zbek psixolog olimlari E.G'oziev, M.Xolmuxamedov, X.Hoshimovlarning "Psixologiya metodologiyasi" o'quv qo'llanmasida psixologiya fanining falsafa va tabiatshunoslik fanlari negizida paydo bo'lganligi yetarlilcha dalillar vositasida ko'rsatib berilgan. E.G'ozievning 2 jildidan iborat "Ummiy psixologiya" darsligida psixologiya fanining mohir, bu faning vujudga kelishi, asosiy sohalari va ularning o'ziga xos xususiyatlari, psixologiyaning metodologiyasi va prinsiplari, faoliyat, uning tuzilishi, shaxs va uning tuzilmasi, shaxs psixikasining namoyon bo'lish shakllari, shaxsning psixologik xususiyatlaridan qobiliyat, temperament, xarakter kabilar keng va batafsil yoritib berilgan.

9.4. Psixologiyadagi muammolar.

Psixolog nima ish qiladi?

Atrofidagi odamlarning xarakterini tushunish umidida va yoki o'z dardlariga malham izlash maqsadida millionlab insonlar soxta psixologiyaga murojaat qiladilar. Bu yo'lda ular radio-muloqot dasturlarida berib boriladigan maslahatlarga quloq tutadilar, allaqanday ruhiy kuchlar haqidagi maqolalarni o'qiydilar, gipnoz yordamida chekishni tashlashni xohlovchilarning maxsus yig'ilishlarida qatnashadilar, mustaqil ravishda shug'ullanish uchun turli xil kitoblar va veb-saytlardan tushlar ta'biri, jo'shqin ishqiy munosabatlarning siri va baxtiga eltuvchi yo'l kabi mavzular haqida ma'lumot izlaydilar. Boshqa birovlar esa hayotiy psixologik haqiqatlardan ilhomlanib, hayrat ila savol beradilar: Rostdan ham yangi tug'ilgan chaqaloq va ona o'rtasida ilk daqiqalarda kindik orgali to'g'ridan-to'g'ri aloqa bo'ladimi? Odam ulg'ayib, bolalikda duch kelgan jinsiy zulum haqidagi xotiralari "tiklangach" – o'sha vahshiylarni javobgarlikka tortish kerak bo'ladimi? Oiladagi ilk farzand boshqa farzandlarga nisbatan tirishqoqroq bo'ladimi? Psixoterapiya muomalajalari davolashga qodirmi? Shu kabi savollarga duch kelganda, ilmsizlikdan hosil bo'lgan fikrlar va ilmiy xulosalarni qanday qilib bir-biridan farqlab, ajrata olamiz? Insonlarning fikrlash, his qilish va xatti-harakati sabablarini tushunish uchun qanday qilib psixologiya fanidan mukammal foydalanishimiz mumkin? (David G. Myers Psychology, © 2010 by Worth Publishers 48-59 betlarda).

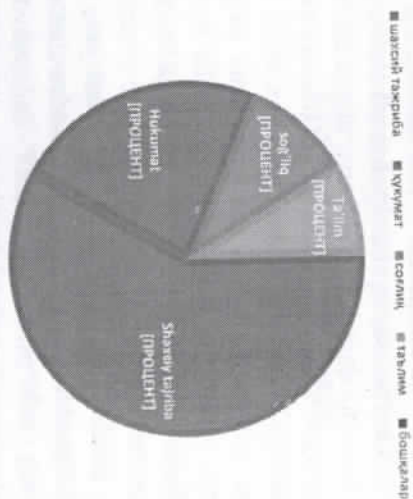
Psixologiya faniga bo'lgan zaruriyat: Nega ilmiy yondashuvdan hosil bo'lgan xulosalar intuitsiya va umumiy odatiy ong orgali hosil bo'lgan xulosalardan ko'ra ishonchliroqdir? Ba'zi insonlar o'ylaydilar, psixologiya fani odamlar shundog'am biladigan narsalarni shunchaki ilmiy tilda qog'ozga tushurish bilan shug'ullanadi: "Psixologiya fani orgali kritik tahlil qilishning nimasi yangilik bo'lib qoldi – mening buvijonim allaqachon bilgan narsalarni qiziqarli metod va tajribalarning orgali isbotlaysan va bu uchun sen haq olasan, xolosmi?". Bu o'rinda

boshqalar esa intuitsiyaga ishonadilar: "Har birimizning tub-tubimizda eng ishonchi yo'lni ko'rsatadigan instinkti va yurakdan his qiladiganimiz, yo'lboshchimiz bor – biz shunchaki o'sha tuyg'ularga erk bersak, bo'ldi", deyva maslahat bergan edi Britaniya shahzodasi Charlz (2000-yil) (David G. Myers Psychology, © 2010 by Worth Publishers 48-59 betlarda).

Darhaqiqat, psixologiya sohasi har tomonlama rivojlanib borishi bilan birga o'ziga yarashi bu faoliyatda muammolar ham yo'q emas. Jumladan: kishilarning ko'pchilik psixolog ko'rigiga borish lozim-desa, demak uning tomi ketibdi degan tushunchani aytib o'tadi. Psixologdan yordam so'rash kerak desangiz ham "Nima meni jinni bo'libdi deb uylayapsanmi?" degan bir xat bo'luvchi yoki sizdan chetlanish holatlari mavjud. Xalq ichida yuritib "psixolog o'zi kim?" – degan savolni bersangiz, ko'pchilik kishilarning fikriga "psixolog insonlarni kim ekanligini oltindan aytib bera oladigan mutaxassis", yoki "psixolog- ilohiy kuch ega", "psixolog fol ochadi", "psixologning uchinchi ko'zi bor, sen ega", "psixolog fol ochadi", "psixolog barcha muammolarni hal ko'rmagan narsalarni u ko'ra oladi", "psixolog barcha muammolarni hal qila oladi" – degan fikrlarni eshitamiz. Aslida psixolog ma'lum manoda biron bir insonni u yoki bu vaziyatda qanday ish tutishi mumkinligini muallif qila oladi. Ammo bu undan yuksak professionallikni talab qiladi. Psixolog shaxsning hususiyatlarini, uning xarakteri, temperamenti, mavjud vaziyat haqida ma'lumotlarga ega bo'lib olishi lozim.

Psixolog pedagogik jamoada o'qituvchi va o'quvchilar orasida o'zaro ishonch, simpatiya mavjud bo'lgandagina o'zi xohlagan muqaddirlarga erishish mumkin.

Psixologga murojat qilish bu o'jizlik belgisi emas. Psixolog sog'lom insonlar bilan ishlashini esa yuqorida oydinlashtirib oldik. Lekin vaqti vaqti bilan har qanday inson ham atrofdan ko'rsatiladigan yordam, uni qo'llab quvvatlashlariga muhtoj bo'lib qoladi. Bizning insonlar bunday voqealarda odatda psixologlarga emas, balki yaqin do'stlariga, qarindoshlariga murojat qiladilar. Psixolog o'z kasbini majburiy qo'llay olmaydi. Tashabbusni konsultatsiyaga kelgan va bunga ehtiyoj sezgan muhojirlarga ko'rsatib boradi.

(Diejms U, Kalat. Psychology 7 bet)

Psixolog bugungi kuni inson faoliyatining barcha yo'nalishlarida zarur psixologik xizmatini yuritish lozim. Har bir shaxsning o'z muammolarini hal etishida, ta'lim sifatini oshirishda, inson salomatligini yaxshilashda va hukumat ishlarini boshqarishda ham zarur psixologik bilimlarga ega psixologni talab qiladi.

Masalan; ta'lim tizimidagi katta o'zgarishlardan biri xorijiy tillarni o'rganish hisoblanmoqda. Xorijiy tillarni o'qitishning psixologik jihatlari.

Ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar samarasi yoshlarimizga xorijiy tillarni o'rgatish imkoniyatlarini yanada kengaytirdi. Bungga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 10 dekabrda "Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ – 1875 - sonli qarori alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Chet tillar o'qituvchisining shaxsiy va pedagogik mahoratini oshirish hamda xorijiy tillarni o'qitishda zamonaviy yondashuvlardan foydalanish asosiy vazifalar sifatida belgilangan. Ularni amalga oshirishda ta'lim muassasalari pedagog kadrlarning ilg'or xorijiy tajribalarni o'rganish hamda chet tillarni o'qitishda zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha malaka va ko'nikmalarini takomillashtirib borish alohida ahamiyatga ega. Hozirda oliy ta'lim tizimidagi pedagogik xodimlarning muntazam ravishda o'z bilim, ko'nikma va malakalarini

yanalab borishlariga imkoniyatlar yaratilmoqda. Bunda pedagog kadrlar yoshlarda xorijiy tillarda erkin mulotoqqa kirisha olish uchun zarur bilim va ko'nikmalarining shakllantirish jarayonining o'ziga xos xususiyatlarini yaxshi bilishlari va o'z pedagogik faoliyatlarida hisobga olib borishlari zaruriyatini tug'diradi. Shuningdek, sinflar bo'yicha o'quv dasturlarida O'zbekistonda chet tillarni o'qitish sifati va darajasini muntazam ravishda oshirish, hamda xorijiy til o'qituvchilarining malakasini oshirish o'quv reja va dasturlarida ushbu jarayonni zamonaviy usullarda takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilgan. Oliy ta'lim muassasalarida xorijiy tillarni o'qitishning o'ziga xos xususiyatlarini va ularga nisbatan psixologik yondashuvlarni hamda zamonaviy talablarni hisobga olgan holda mutaxassislarning hamkorligida zarur o'quv usullari, o'quv-uslubiy qo'llanmalar ishlab chiqilmoqda. Shu bilan birga xorijiy til o'qituvchilari aynan maktab va kollej o'quvchilarining psixologik xususiyatlariga e'tibor berib borishlari ta'lim sifati va samaradorligini oshirishning zarur sharti hisoblanadi.

Oliy ta'lim muassasalarida xorijiy tillarni o'rganishning sifati va samaradorligini oshirish yuzasidan bugungi kunda o'qituvchilardan bir qancha muhim vazifalarni bajarishi lozim. Til o'rganishning va uni o'qitishning psixologik o'ziga xosligi chet tildagi matnni idrok etish, chet tildagi so'zlarni xotirada saqlash bilan talabalar chet tilini o'qitish jarayonida ularning o'ziga tildagi tafakkuri kengayib borishlari ta'minlashining psixologik jihatlari bilishni talab qiladi.

Xorijiy tillarni o'rganuvchilarining rivojlanishiga xos bo'lgan psixologik xususiyatlarni o'rganishi, o'quvchilar aqliy tarqiqiyotining psixologik qonuniyatlaridan xabardor bo'lishi, o'quvchining psixologik jarayonlarga faol ta'sir qiluvchi omillarni o'rganishi ular bilan bo'ladigan munosabatlarni uchun zarur psixologik ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Talabning chet tilda mustaqil, erkin fikrlash doirasini kengaytirish ular bilan subbuktarni to'g'ri tashkil eta olishga ham bog'liq. Yoshlar til o'rganish bilan birga o'z hayoti o'rtasidagi bog'liqlikning psixologik jihatlari anglashi lozim.

Chet til o'qitishning ikkita psixologik prinsipi bor: ular verbalizatsiya va korrelyatsiya jarayonlari hisoblanadi. Verbalizatsiya - o'ziga til amalda faqat og'zaki nutq orqali o'rganiladi, ya'ni og'zaki nutq ta'lim maqsadi bo'lsagina begona tilni o'zlashtirishga yo'l ochiladi.

Shunday qilib, tilda verbalizatsiya prinsipi og'zaki nutq o'rgatishni taqozo etadi. Korrelyatsiya - chet til materiali (leksika, grammatika va talaffuz) ning muayyan chegarasi aniqlanadi, birinchi galda nutq malakalarini hosil qilish uchun mo'ljallangan til birliklari majmuasi shakllanadi. Nutq mavzulari leksikani tanlashda belgiylovchi metodik mezon vazifasini o'taydi. Til hodisalariga oid mavhumotlar nutq malakalarining shakllanishig' xizmat qiladi. Tinglab tushunishning psixofiziologik mexanizmlari mavjud bo'lib, nutqni idrok etish jarayonida muayyan sezgilar qo'zg'atilishi nazarda tutiladi. Begona tilni bilmagan kishi uni tushunmaydi ham, balki bu tildagi nutqni eshitish qobiliyatidan ham mahrum.

Demak, mutaxassislar chet tilini o'rgatish darslarida xorijiy tillarni o'qitishga bo'lgan zamonaviy psixologik yondashuvlarni to'g'ri tashkil etishlari lozim. Ular chet tilini o'rgatish bo'yicha pedagogik mahorati va kasbiy kompetentlik darajasini oshirish yuzasidan o'z pedagogik faoliyatlari innovatsiyalarni tatbiq etishning samarali shakllarini, didaktik vositalar va elektron o'quv materiallarini yaratish texnologiyalarini bilishlari hamda ulardan ta'lim jarayonida foydalanishlari o'quvchilarning xorijiy til o'rganishi sifatini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Dastlab talabalarida ham tilni o'zlashtirishdagi hadiksirash, chalg'ish va charchashni yo'qotishga, hamda salbiy o'zgarishlarning oldini olishga qaratilgan psixogimnastika mashg'ulotlarini ham o'z vaqtida qo'llay olish o'quvchining pedagogik mahoratiga bog'liq.

Dars jarayonida bolaning bilish psixik jarayonlari — diqqat, fikrlashi, idroki, tasavvuri, xotirasi va ta'lim olishga qiziqishlarini o'yinlar yordamida rivojlantiriladi. Talaba xorijiy tillarni o'rganish bilan birga boshqa davlatlar haqidagi dastlabki fikrlari, tasavvurlari rivojlanib boradi. Guruhl o'yinlardan foydalanish, mulqot ko'nikmalari, bir-birini o'zaro tushunish, sherikchilik, o'zaro mas'uliyatni sezish kabi xislatlarni rivojlantirishga ham yordam beradi.

Masalan xorijiy tilning dolzarb masalalaridan biri matnning tushunishidir. Matnning tushunish esa psixolingvistik fanining tadqiqot predmeti hisoblanadi. Psixolingvistika fanida matnning idrok etish va uni tushunish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillarning uchta guruhlari farqlanadi. Ularga quyidagilarni kiritish mumkin: a) matnning idrok etish

va tushunish ob'ekti sifatida qatnashadigan shaxs xususiyatlari; b) matnning parametrlari va unda aks etadigan realliklar; v) idrok etish va tushunish jarayoni kechadigan vaziyatlar. Demak, bunday hollarda mutaxassis talabaning psixologik individual xususiyatlarini hisobga olib va ularning mos keladigan ikki yoki besh daqiqali ingliz tilida real hodisalar, vaziyatlarni so'zlab berishi va undan talabalarining psixologik ta'sirlarga berilish jarayonini ham kuzata bilishi lozim. Matn psixolingvistik jihatdan to'g'ri tashkil etib borishlari dars samaradorligini oshiribgina qolmay, o'quvchilarda pozitiv emosional munosabatlarni ham shakllantirib boradi.

9.5. Psixologiyaning ilmiy tadqiqot metodlari

Psixologiyaning asosiy metodlari. Aniq izlanish predmetiga ega bo'lgan har qanday fan o'sha predmetning mohiyatini yoritish va materiallar to'plash uchun maxsus usullar va vositalardan foydalanadi va ular faqatgina **metodlari** deb yuritiladi. Fanning salohiyati va obro'si ham birinchi navbatda o'sha metodlar yordamida to'plangan ma'lumotlarning ishonchiligi va validligiga bog'liq bo'ladi. Bu fikrlar bevosita psixologiyaga ham aloqador bo'lib, metodlar masalasi bu fanda juda katta ahamiyatga molik masala sifatida qaratiladi. Chunki yuqorida ta'kidlaganimizdek, psixik hodisalarni bevosita qo'l bilan ushlab, ko'z bilan ilg'ab, quloq bilan sezish qiyin. Lekin juda ko'plab fanlar bilan faol hamkorlik shunga olib kelganki, psixologiyaning har bir tarmog'i o'z vositalarini yechish va ma'lumotlarga ega bo'lish uchun ko'plab metodlarni sinovlardan o'tkazib, eng ishonchli va mukammallarini saqlab qolgan. Matematik statistika va ehtimollar nazariyasining psixologiya sohasida qo'llanilishi va unda erishilgan muvaffaqiyatlar avvalo har bir metodning ishonchlilik darajasini aniqlash, qolaversa, to'plangan ma'lumotlarning qay darajada asosli va valid ekanligini isbotlashga yordam beradi.

Psixologiya fanida inson psixikasini tadqiqot qilish metodlarining ta'limda tanaffi mavjud. B.G. Anan'ev psixikani o'rganish metodlarini to'rtta guruhga ajratib bergan. Bu to'rtta guruh metodlar M. Ulug'bek nomli O'zbekiston Milliy Universiteti, Nizomiy nomli Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti, Farg'ona Davlat Universiteti kabi psixolog mutaxassis tayyorlaydigan oliygohlarda mut'assal o'rganiladi. Biz mazkur

mavzuimizda har bir insonning o'zini va atrofidagilarni bilib olishiga imkon beradigan, murakkab bo'lmagan, qo'llash shartlari sharoitiga mos bo'lgan va umum qabul qilingan metodlarni keltirdik. 1 - jadvolda asosiy psixologik metodlar va ularning turlari keltirilgan.

Psixologiyaning asosiy metodlari

ASOSIY METODLAR	Asosiy metodlarning variantlari
KUZATISH METODI	Tashqi (ob'ektiv kuzatish) Ichki (sub'ektiv, o'z-o'zini kuzatish) Erkin kuzatuv Standartlashtirilgan Guruh ichida kuzatish Guruh tashqarisida kuzatish
SO'ROQ METODLARI	Og'zaki so'roq Yozma so'roq Erkin so'roq (subbat) Standartlashtirilgan so'roq
TESTLAR METODI	Test - so'rov Test - topshiriq Proektiv test Sotsiometrik test
EKSPERIMENT	Tabiiy eksperiment. Laboratoriya eksperimenti
MODELLASHTIRISH	Matematik modellashtrish Mantiqiy modellashtrish Texnik modellashtrish, Kibernetik modellashtrish

1 - jadval

Kuzatish metodi tabiiy metodlar jumlasiga kiradi. Tashqi kuzatuv mohiyatan kuzatiluvchi xulq - atvorini bevosita tashqaridan turib, kuzatish orqali ma'lumotlar to'plash usulidir. O'z - o'zini kuzatish esa odam o'zida kechayotgan biror o'zgarish yoki xodisani o'zi o'rganish maqsadida ma'lumotlar to'plash va qayd etish usulidir.

Erkin kuzatuv ko'pincha biror ijtimoiy xodisa yoki jarayonni o'rganish maqsad qilib qo'yilganda qo'llaniladi. Masalan, bayram arafasida aholining kayfiyatini bilish maqsadida kuzatuv tashkil qilinadi.

olinidan maxsus reja yoki dastur bo'lmaydi, kuzatuv ob'ekti ham qat'iy bo'lishi shart emas. Yoki dars jarayonida bolalarning u yoki bu mavzu yuzasidan umumiy munosabatlarini bilish uchun ham ba'zan erkin kuzatish tashkil etilishi mumkin. Standartlashtirilgan kuzatuv esa, buning aksari bo'lib, nimani, qachon, kim va kimni kuzatish qat'iy belgilab olinadi va maxsus dastur doirasidan chiqmasdan, kuzatuv olib boriladi.

Ijtimoiy hamda pedagogik psixologiyada guruhij jarayonlarning shaxs xulq - atvoriga ta'sirini o'rganish maqsadida bevosita ichkaridan kuzatuv tashkil qilinadi, bunda kuzatuvchi shaxs o'sha guruh yoki oila hayotiga tabiiy ravishda qo'shildi va zindan kuzatish ishlarini olib boradi. Bu bir qarashda kontrazvedkachilarning faoliyatini ham eslatadi. Shu yo'l bilan olingan ma'lumotlar bir tomondan tabiiyligi va muvofiqligi bilan qimmatli bo'lsa, ikkinchi tomondan, agar kuzatuvchida konformizm xislati kuchli bo'lsa, o'zi ham guruh hayotiga juda kirishib ketib, undagi ayrim xodisalarni sub'ektiv ravishda qayd etadigan bo'lib qolishi ham mumkin. Guruhij fenomenlarni tashqaridan kuzatish buning aksari - yo'ni kuzatuvchi guruhga yoki kuzatilyotgan jarayonga nisbatan etibda bo'ladi va faqat bevosita ko'zi bilan ko'rgan va eshitganlari asosida xulosalar chiqaradi.

Ummuman, kuzatish metodining ijtimoiy hayot, professional ko'rsatkichlarni qayd qilishda so'zsiz afzalliklari bor, lekin shu bilan birga kuzatuvchining professional mahorati, kuzatuvchanligi, sabr - qonovalligini bog'liq bo'lgan jihlatlar, yana to'plangan ma'lumotlarni sub'ektiv ravishda taxlil qilish xavfi bo'lgani uchun ham biron usuliyatlar ham bor, shuning uchun ham u boshqa metodlar bilan birgalikda ishlatiladi.

So'rov metodi ham psixologiyaning barcha tarmoqlarida birlamchi ma'lumotlar to'plashning an'anaviy usullaridan hisoblanadi. Unda tekshiruvchi tekshiruvchi tomondan qo'yilgan qator savollarga mustaqil javob qaytarishi kerak bo'ladi.

Og'zaki so'roqni yoki ba'zan uni oddiygina qilib, suhbat metodi deb atash, o'tkazadigan shaxs unga ma'lum darajada tayyorgarlik ko'rgach so'rov o'tkazadi. Agar mabodo uning professional mahorati yoki tajribasi himnga yetarli bo'lmasa, so'rov o'z natijalarini bermasligi mumkin. Lekin mahorati so'rovchi ushbu metod yordamida inson rubiy kechinnalariiga shogird bo'lgan noyob ma'lumotlarni to'plash imkoniga ega bo'ladi.

Yozma so'roq yoki anketaning afzalligi shundaki, uning yordamchiligi bir vaqtning o'zida ko'pgina odamlar fikrini o'rganish mumkin bo'ladi. Unga kiritilgan savollar, ulardan kutiladigan javoblar (yopiq anketa), yoki erkin o'z fikrini bayon etish imkoniyatini beruvchi (ochiq anketa) so'rovnomalar aniq va ravon tilda javob beruvchilar tushunish darajasiga monand tuzilgan bo'lsa, shubhasiz, qimmatli birlamchi materiallar to'planadi.

So'roqning ham erkin va standartlashtirilgan shakllari mavjud bo'lib, birinchisida oldindan nimalar so'ralishi qat'iy belgilab olinmaydi, ikkinchi shaklida esa, xattoki, komp'yuterda dasturi ishlab chiqilib, minglab odamlarda bir xil talablar doirasida so'roq o'tkazilishi nazarda tutiladi.

Testlar oxirgi paytda hayotimizga dadil kirib kelgan tekshiruv usullari sirasiga kiradi. Ular yordamida biror o'rganilayotgan xodim xususida ham sifat, ham miqdor xarakteristikalarini olish, ularni ko'pchilikda qayta - qayta sinash va ma'lumotlarni korrelyatsion analiz orqali ishonchlikka tekshirish mumkin bo'ladi. Ayni testga qo'yilgan talab hech qachon o'zgarmaydi, xattoki, shunday testlar borki, ular turli millat va elat vakillarida, turli davrlarda ham o'zgarmagan holda ishlatilaveradi. Masalan, Ravenning aqliy intellektini o'lchash, Kettelning va Ayzenkning shaxs testlari shular jumlasidandir.

Test - so'rov oldindan qat'iy tarzda qabul qilingan savollarga beriladigan javoblarni taqozo etadi. Masalan, Ayzenkning 57 ta savoldan iborat testi shaxsdagi introversiya - ekstroversiyani o'lchaydi, savollarga "ha" yoki "yo'q" tarzida javob berish so'raladi.

Test - topshiriq odam xulqi va xolaini amalga oshirgan ishlari asosida baholashni nazarda tutadi. Masalan, shaxs tafakkuridagi kreativlikni aniqlash uchun ko'pincha bir qarashda oddiygina topshiriq beriladi: berilgan 20 ta doira shaklidagi shakllardan o'zi xoxlaganlarni rasmlar chizish imkoniyati beriladi. Ma'lum vaqt va tezlikda bajarilish sur'ati, rasmlarning o'ziga xos va betakrorligiga qarab shaxs fikrlash jarayonining naqadar nostandart, ijodiy va kreativligiga baho berilib, miqdoriy ko'rsatgich aniqlanadi. Bu metodlarning umumiy afzalligi ularni turli yosh, jins va kasb egalariga nisbatan qo'llashning qulayligi, bir guruhda natija bermasa, boshqa guruhda yana qayta tekshiruv o'tkazish imkoniyatining borligi bo'lsa, kamchiligi - ba'zan tekshiriluvchi

agar testning mohiyatini yoki kalitini bilib qolsa, sun'iy tarzda uning natijalariga ta'sir ko'rsatishi, faktlarni falsifikatsiya qilishi mumkinligidir.

Testlar ichida proektiv testlar deb nomlanuvchi testlar ham borki, ularning asl maqsadi tekshiriluvchiga sir bo'ladi. Ya'ni shunday topshiriq beriladi, tekshiriluvchi topshiriqni bajarayotib, nimani aniqlashi mumkinligini bilmaydi. Masalan, mashhur Rorschaxning "siyoh dog'lar" testi, yoki TAT (tematik apperception test), tugallanmagan xikoyalar kabi testlarda bir narsaning proektsiyasidan go'yoki ikkinchi bir narsaning mohiyati aniqlanadi. O'sha 1921 yilda kashf etilgan "siyoh dog'lar" va ularga qarab tekshiriluvchining nimalarni eslayotganligi, dog'lar ularning o'xshayotganligiga qarab, uning shaxs sifatidagi yo'nalishlari, hayotiy umoyllari, qadriyatlariga munosabati, ishini bajarish paytidagi emosional holatlari aniqlanadi. Bu testlar juda noyob, qimmatli, lekin uni faqat professional psixologgina qo'llashi va natijalarni mohirona taxlil qilishi talab qilinadi.

Psixologik **eksperimentning** mohiyati shundaki, unda ataylab shunday sun'iy bir vaziyat shakllantiriladi va tashkil etiladiki, aynan shu vaziyatda qiziqitayotgan psixik jarayon yoki xodisa ajratiladi, o'rganiladi, ta'sir ko'rsatiladi va baholanadi. Agar tabiiy eksperiment o'sha qiziqitayotgan fenomen tekshiriluvchi uchun tabiiy hisoblangan sharoitlarda (masalan, mehnat jarayonida, kanikunda yozgi lagerda, litsey maktabida va shunga o'xshash) maqsadi tashkil etilib, o'rganilsa, laboratoriya eksperimenti maxsus joylarda, maxsus asbob - uskunalar yordamida o'rganiladi. Masalan, diqqatgizning xususiyatlarini o'lchash kerak bo'lsa, psixologiya laboratoriyasida maxsus taxistoskop deb atalgan moslama yordamida yoki "Landolt xalqachalari" deb nomlangan testlar yordamida o'rganish mumkin bo'ladi. Hattoki, ijtimoiy munosabatlarni borasida ham o'zaro hamjihatlik, liderlik va konformilik kabi hodisalarni tekshirish uchun gruppaviy integratorlar va gomeostat deb nomlanuvchi moslamalar yaratilgan va ular yordamida guruhdagi turli xil hodisalar o'lchanagan.

Modeldashtrish metodi kuzatish, so'roq, eksperiment yoki boshqa testlar yordamida o'rganilayotgan xodisaning tub mohiyati ochilmagan sharoitlarda qo'llaniladi. Bunda o'sha xodisaning umumiy xossasi yoki asosiy parametrlari modeldashtrilib, o'sha model asosida tadqiqotchini qiziqitgan jihat o'rganiladi va xulosalar chiqariladi.

Modelar texnik, mantiqiy, matematik yoki kibernetik bo'lishi mumkin. Matematik model asosida o'rganilgan hodisaga mashhur tadqiqotchilar Veber - Fexnerlarning sezgirlikning quyi va yuqori chegarasini aniqlashga qaratilgan matematik formulasi va shu asosda to'plangan ma'lumotlar taxlili misol qilish mumkin. Mantiqiy modellar yordamida ko'pincha inson aqli va tafakkuri jarayonlari va qonunlari hisoblash mashinalari ish prinsiplari bilan qiyoslash orqali tuzilgan g'oyalar va simvollar ishlatiladi. Kibernetik modellash tirishda esa g'oyalar psixologiyasini EXM dagi matematik programmalash tirish tamoyillariga moslashtirish nazarda tutiladi. hozir ko'pgina murakkab shaxs xususiyatlari ham programmalash tirilgan bo'lib, ular algoritmlar asosida qisqa fursatda ko'pgina sifatlarni ko'plab parametrlar nuqtai nazaridan hisoblab natijalarni umumlashtirishga imkon bermogda. Ko'pincha matematik o'yinlar g'oyasi odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar sohasini o'rganishda ham qo'llanilmoqda. Ma'lum bo'lishicha, odamning fikrlash operatsiyalari bilan EXM larning ishlash prinsiplari o'rtasida ma'lum uyg'unlik bor ekan, bu esa murakkab psixik jarayonlarni modellash tirish orqali inson aqlu - zakovati chegarasini yanada kengaytirish istiqbolini beradi.

Umuman psixologiyaning va uning har bir alohida tarmoqlarining o'ziga xos metodlari bor. Ular jittimoiy xulq va alohida individ uchki dunyosini kompleks tarzda o'rganish imkonini beradi. Gap shundaki, ularni o'z vaqtida va professional tarzda qo'llay bilish va olingan natijalardan to'g'ri xulosalar chiqara olishdir.

Psixologiyaning tabiiyiy va amaliy sohalar. hozirgi zamon ilm fanining qadri va ahamiyati uning nechog'li amaliyotga kirib borib, tabiiyiy salohiyati orib borishi bilan baholanadi. Psixologiyaning o'stigi yillardagi taraqqiyoti ham aynan ana shu mezon talablariga javob berishi bilan xarakterlanadi.

Amaliy hamda tabiiyiy psixologiya sohalarining o'ziga xos jihatlari avvalo shundan iboratki, ular jamiyatning bevosita bugungi kundagi talablari va buyurtmalariga ko'ra ish yuritadi. Jamiyatimizda esa psixologik bilimlarni bevosita amaliyotga tabiiy etishga ehtiyoj katta. Birgina O'zbekistonda kadrlar tayyorlashning milliy dasturini oladigan bo'lsak, uning bajarilishi va muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun psixologiyaning aralashuvi zarur. Joylarda tashkil etilgan

markazlarida faoliyat ko'rsatayotgan mutaxassislar o'quvchilardagi rivojlanish tendensiyalari, aqliy o'sish omillari va iqtidoriga qarab ta'lim jarayonini tashkil etishlari uchun qator diagnostik tadbirlarni o'tkazishlari zarurki, bu tadbirlar oxir - oqibat real samara berishi lozim. Ta'kidlash zarurki, tabiiyiy psixologiyadagi "samara"ni o'lash mezonlari bilan nazariy psixologiyadagi samara tushunchalari biroz farq qiladi. Ya'ni, bu yerda bevosita buyurtmaning bajarilishi sifatiga buyurtmachining o'zi bahlo beradi. Shuning uchun ham amaliy psixologiyaning alohida tarmog'i bo'lmish sotsial psixologiya bilimlarga amaldagi ehtiyojni uch asosiy sabab bilan tushuntirishi mumkin: a) kichik korxona yoki yirik firmalardan tortib, toki xukumat darajasidagi idoralar ham o'z faoliyati samaradorligini oshirish uchun tobora insonlar faoliyati va ularidagi rezervlardan omikorona foydalanishning psixologik manbalarini qidirish lozimligini tushunib yetmoqdalar; b) professional psixologlarning o'zi ham o'z ishlardan keladigan obro' - e'tiborning amaliy sohalarida ishlash olish qobiliyatlariga bog'liq ekanligini tushunib yetmoqdalar; v) amaliyotda ishlayotgan boshqa soha vakillari ham agar psixologik tayyorgarlikdan o'tgan bo'lsalar, ishni tashkil qilishga uquvlari yaxshiroq va ishlari unumliroq bo'lishini tushunib yetmoqdalar. Shuning uchun ham ko'plab yangi turdagi markaz va firmalar, qo'shma korxonalarda amaliyotchi psixologlar ishlamoqdalar.

Tadqiqot metodlarini tanlash va psixologik diaqnoz

Har bir fanda bo'lganidek, psixologiya fanida ham turli-tuman psixik hodisalarni va har bir shaxsga xos bo'lgan individual xususiyatlarni o'rganish uchun qo'llaniladigan bir qancha usullar - yo'l-yo'riqlar bor. Bu usullarning mohiyati shu fanning mavzu bahsiga asoslanadi. Psixologiyaning mavzu bahsi harakatdagi materiyaning alohida xususiyati bilan bog'liq bo'lganligi tufayli uning usullari ham o'ziga xos mazmunga ega. Har qanday usul ma'lum metodologik tamoyillarga asoslanadi.

Psixologiya fani tarixida psixologik hodisalarni o'rganish uchun qo'llanilgan birinchi usul o'z-o'zini kuzatish usulidir. Bu usul psixologiya fani tarixida "introspeksiya", ya'ni ichdan kuzatish, ko'rish deb yuritilgan.

Shunday ekan, o'z-o'zini kuzatish usulidan foydalanish kerakmi, yo'qmi. Albatta kerak. Chunki psixologik tadqiqotlarda o'z-o'zini kuzatish bilan bog'liq hollar juda ko'p. Sub'ektiv usulsiz istagan shaxsning psixologik sifatlarini to'liq o'rganib bo'lmaydi. Bu usulda tibbiyotda bemorni davolash mumkin emas. Shuning uchun kuzatish usuli psixologiya fani uchun juda zarurdir. Lekin o'z-o'zini kuzatishning salbiy tomonlari ham bor. Bu usul bilan tadqiqot olib boranda har bir shaxs o'z manfaatini yuzasidan sub'ektiv xulosa chiqarishi, o'z shaxsidagi ayrim salbiy sifatlarini boshqarishda ham mavjud deb hisoblashi, buning natijasida boshqalar haqida noto'g'ri xulosa chiqarishi mumkin.

Kuzatishning samarali usuli sirtidan kuzatish yoki tashqi kuzatishdir. Tashqi kuzatish usuli hamma vaqt ma'lum maqsadga qaratilgan bo'lib, uning yordamida shaxsning turli ruhiy jarayonlari (sezgilar, xotirasi, idroki, xotirasi, xayoli va h.k.) hamda shaxsiy xususiyatlari (qiziqishi, qobiliyati, temperamenti, xarakteri va h.k.) o'rganiladi. Tashqi kuzatish (bir shaxsning boshqa shaxsni o'rganishi) doimo ma'lum maqsadga qaratilgan bo'lib, aniq reja bilan kuzatishni taqozga etadi. Bu usul yordamida psixik hodisa har tomonlama o'rganiladi.

Tashqi kuzatish usulining ijobiy tomoni shundaki, bunda istalgan psixik hodisa tabiiy sharoitda qanday yuz bersa, shundayligicha tekshiriladi. Shunga qaramasdan, ruhiy holatlarning namoyon bo'lishi qonuniyatlarini aniqlashda faqat tashqi kuzatish usulidagina foydalanish yetarli bo'lmaydi. Shuning uchun bu usul boshqa usullar bilan hamkorlikda qo'llaniladi.

Ob'ektiv (tashqi) kuzatish usuli yordamida to'plangan ma'lumotlar maxsus manbalarda qayd qilib boriladi va ma'lum vaqtdan so'ng tahlil etilib, izlanayotgan xulosalar aniqlanadi.

Psixologik hodisalarni tadqiq etish uchun qo'llaniladigan usullardan yana biri suhbat yoki savol-javob usulidir. Bu usulning kuzatish usuliga nisbatan afzalligi shundaki, bunda tadqiqotchi va o'rganiluvchi o'rtasida bevosita aloqa, mulqot mavjud bo'ladi. Suhbat jarayonida shaxsning turmush voqealariga, boshqa odamlarga va uning hatti-harakatlariga

bo'lgan munosabatlarda namoyon bo'ladigan psixologik sifatlari o'rganiladi.

Suhbat usulining tadqiqotchi zimmasiga yuklaydigan mas'uliyati tomoni shundaki, tadqiqotchi birinchi navbatda o'rganilayotgan shaxsning tushuncha doirasini, turmush tajribasini va individual sifatlarini aniqlashi kerak. Bundan tashqari, suhbat usulining muvaffaqiyati uchun tadqiqotchi quyidagi tamoyillarga amal qilishi maqsadga muvofiqdir:

- a) tadqiqotchi va o'rganiluvchi o'rtasidagi mulqot jarayoni o'zaro ishonch, xayrixohlik va samimiylikka asoslanishi;
- b) suhbat jarayonining tabiiy, jonli va bama'lixotirlik sharoitida o'tishi;
- v) suhbat jarayoniga tadqiqotchining puxta tayyorlanishi, uning maqsadlari olinadigan xulosalarni to'g'ri tasavvur qilishi, suhbatni aniq vaqti mo'ljallangan qat'iy reja asosida o'tkazishi, tuzilgan savollarning aniq puxta va tushunarli bo'lishi va h.k. Demak, suhbat usuli yordamida psixologik hodisalarni muvaffaqiyatli o'rganish uchun tadqiqotchi bu jarayonga puxta tayyorgarlik ko'rgan va avvaldan o'z oldiga aniq maqsad qo'ygan bo'lishi kerak.

Psixologik tadqiqotlarning asosiy mahsuldor usuli eksperiment (tajriba) usulidir. Bu usulning asosiy usul sifatida keng qo'llanilishiga sabab shuki, bunda o'rganilishi lozim bo'lgan psixologik hodisa laboratoriya sharoitida istagan vaqtda vujudga keltiriladi va u zamonaviy usullar yordamida mukammal o'rganiladi.

Psixologiya fanida eksperiment usulining ikki turi bor;

a) laboratoriya eksperimenti;

b) tabiiy eksperiment.

Eksperiment usulining bu ikki turi psixologiya fani sohalarining faollashishi uchun baravar qo'llaniladi. Laboratoriya eksperimentining o'ziga xos usulligi shundaki, u eksperimentator (tajriba o'tkazuvchi) ga atabida qulayliklar beradi. Eksperimentator o'rganilishi lozim bo'lgan psixologik hodisani istalgan vaqtda vujudga keltiradi va unga so'rtlanadigan vaqtdan umumiy foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi. Laboratoriya eksperimentining ayiniga, psixik holatlarning fiziologik asoslarini o'rganishdagi imkoniyati kattadir. Shunday qilib, laboratoriya eksperimenti psixologiya fanining eng mahsuldor usuli sifatida ahamiyatga ega.

Har qanday holatga nisbatan eng yaxshi izoh yoki tushuntirish atroflicha izlanishdan keyin paydo bo'ladi. Tadqiqotchilari psixologlar ilmiy uslublardan foydalanadilar ammo ular kimyogarlar va fiziklar uchratmaydigan muammolarga duch kelishadi. Bir muammoni miqol qilib ko'rsatamiz: Psixologlar ma'lum odamlar jamoasini ilmiy jihatdan o'rganayotganda ularidan birining o'zini g'ayrioddiy tutishda havoirda bo'lishadi. Kimyogar metan molekularini o'rganayotganda hech qanday havoirda bo'lmaydi. Kimyogarlar xohlagan narsasini ushida amiyot bajarishi mumkin albatta laboratoriyani portlatmagan holda. Psixologlar odamlar bilan bevosita uchrashgan holda qat'iy belgilangan cheklovlar asosida ish olib boradilar. Yana boshqa bir muammo shundaki odamlar kuzatuvdaliklarini bilib qolishsa o'zlarini noodatiy tuta boshlaydilar. Kimyogarlarning kimyoviy moddalarida bunday muammoning kelib chiqishi aqlga sig'maydi. Bu bo'libda siz tanning umumiy tamoyillari va bu tamoyillardan psixologlar chiqqan maxsus uslublar haqida o'rganasiz.

Dalillarni yig'ish Fan bu bilim demakdir. Ilm-fan - bu narsa ko'chirsa bo'ladigan ma'lumotlarga asoslangan bilimlarni qidirishdir.

Keling dastlab ma'lumot yig'indisi keyin esa nusxa ko'chirsa bo'ladigan iborasi haqida fikr yuritaylik.

Tadqiqot ehtiyotkorona qidirish bilan boshlanadi. Masalan Robert Provine kulguni savdo markazlariga borib kim qachon kulganini tasnaga yozib olgan.

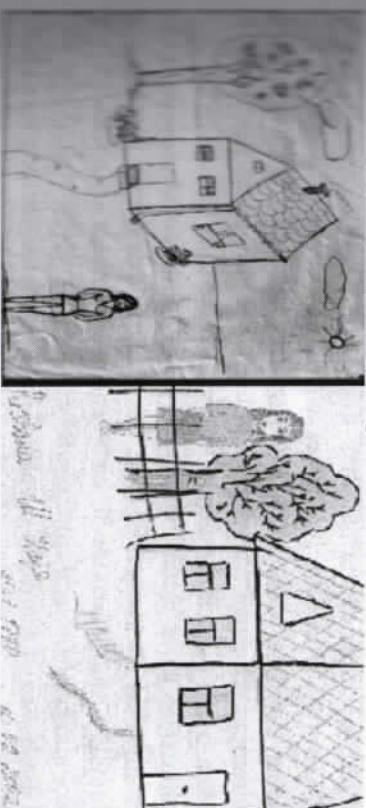
Psixologlar kuzatish orgali masalaga oydinlik kiritmoqchi bo'lsa xohlasa gipoteza paydo qilishadi va sinab ko'rishadi.

Gipoteza-anig taxminiy izoh gipotezani sinash quyidagi 4 qismini tasvirllovchi pog'onalar ketma-ketligi bilan amalga oshiriladi. Ko'p ilmiy malumotlardagi maqollar ham aynan shu ketma-ketlikka amal qiliadi. Bu kitobning qilgan har bir bobida, siz dalil nima deb nom berilgan bo'limda psixologik ta'limga kamida bita namuna topa olasiz ularning har birini gepotezadan to so'ngida unga izoh berilgunga qadar izchillik bilan amalga oshiriladi (Djeyms K. 26-27 bet).

Kundalik hayotingiz davomida siz o'z tanlovingizning to'g'ri ekanligini ko'pincha ishonchsizlik bilan qaraysiz. Ko'pchilik odamlar har doim ham

natijiy holatini va psixologik sifatlarini to'g'ri tavsiflab bera olmaydi, bunga intilmasligi ham mumkin. Psixologiyada proektiv testlar metodikalari haqida ko'p izlanishlar olib borilgan. Psixologiyada "Proektiv" atamasini ilk bor Lourens Fenk tomonidan 1939 yilda qo'llangan. Shuningdek u shaxsni tadqiq etishning proektiv metodlari tasnifini ham keltiradi: Shaxsning ijod mahsulini o'rganish, ko'proq bo'liniy jihatlarini aniqlashga yordam beradi. Buni proektiv sovetlarga ega testlar jumlasiga kiradi deb yuritadi. Shaxsiga rasmlar, testlar, grafik chizmalarni tanlash, chizish orgali uning psixologik amaliyotlarini bilishga qaratilgani aytiladi.

Misol: qo'yidagi rasmlar qarang.

Ushbu proektiv chizmalni metodlari orgali, chizgan shaxsda rag'batlanishning yetishmasligi, xayrixohlik muhiti va qadriyati fikrlar mavjud ekanligi tasvirlangan. Bunday metodlar avvalo shaxsning muvazabatlarini sohasini aks ettiradi va psixologik muammolarni, spesifik xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Proektiv test yakka tartibda o'tkaziladi. Avvalo, shaxsni erkin bo'lishini ta'minlashi shart. Tasvirlangan rasmlarda aniqlanishicha, yolg'izlikni, xavotirni yoki qo'rqov aniq ifodalangan.

Demak bu maktab yoshidagi bola shaxsning chizgan rasmi aniqlandi, unda maktab nevrozlari bola va kattalarning ahamiyati muvazabatlarini, bolaning maktab o'zaro hamkorligi tizimida o'z-o'ziga muvazabatlarini buzilishi sifatida qaralishi mumkin.

Psixologiyada psixoxanalizlarning o'ri ahamiyatligi

Psixologiyada har bir metodika natijasi analiz qilinadi. Aniqlangan natijalarga psixoxanaliz natijasi to'g'ridan to'g'ri ko'rsatilmasada, silliq tarzidagi tushunchalar berishi shart. Psixoxanaliz tartibi, ko'rinish, olib borish bosqichlari haqida mijoz ma'lumotga ega bo'lishi lozim. Psixologlar shaxsning holatiga qarab psixoxanalizni tanlaydi va unga taqdim etadi. Shaxs o'zini psixoxanaliz qilishi jarayonlarida ham o'zining savollariga javob topa boshlaydi. Psixoxanaliz mahli, rasmi, jadval shaklida taqdim etilishi mumkin. Psixoxanalizlar shuni ko'rsadiki, kishilar begona bo'lishsa ham ko'cha kuyda bir-biriga tabassum qilishadi. Aholi ko'p shaharlarda va kichik shaharlarda bu harakat qanchalik bir-biridan farq qiladi. Kim ko'proq kuladi ayollarni erkaklarni? Yoshlarni yoki keksalarni? E'tiborni tortadigan ba'zi holatlar ham bor. Masalan ba'zilar kuchli iztirobda bo'lishadi. *Capetoz* sindromiga chalinganlar o'z yaqinlarini ko'rishganda ular o'zlarini boshqa odam qilib ko'rsatganliklariga ishonishadi. *Catarel* sindromiga chalinganlar vafot etadi. Psixologiya amaliyotida noyob iqtidor egalari imkoniyatlari cheklanganlar yoki hayot tarzi odatdagidek shaxslar ham uchraydi. Kasallik tarixida bir kishi tanlanadi va tibbiy kuzatiladi, kasallik tarixi qimmatli bo'lishi mumkin lekin kuzatiluvchi bu shaxs va shunga o'xshash shaxs 1 marotaba kuzatiladi. Qolgan kuzatiluvchilar shu odamni imtihon qilishadi. Biz haqiqiy mehr-shavqatli tekshiruvchi yoki muhim qismlarni bo'rtirib yoki tushunmay imtihon qilyapmizmi tekshirib ko'rishadi. Yaxshisi tadqiqotlarni ehtiyotkorlik bilan talqin qilishimiza kerak. (*Djeymz K 27 bet*) Tadqiqotda xalq muayyan e'tiqod nuqtai nazarida savol javob asosida bajariladi nima bo'lishidan qat'iy nazar, kasbi, mansabi hattoki qo'simlar o'rtasida ham so'rovlar bo'ladi. Siz ham tadqiqot natijalarini tez-tez o'qib tushunishingiz kerak bo'ladi.

Masalan: Tasodifiy yoki aynan tayinlangan vakilga har qanday tadqiqot so'rovlari muhim ahamiyatga ega. 1936-yilda *Lietary Diggest* Amerika Xo'shma Shtatlari prezidentligi uchun nomzod qo'yiladi 10 million ovoz yuboriladi 2 million ovoz bilan 57 % ustunlik bilan *Alfred London* afzal topiladi.

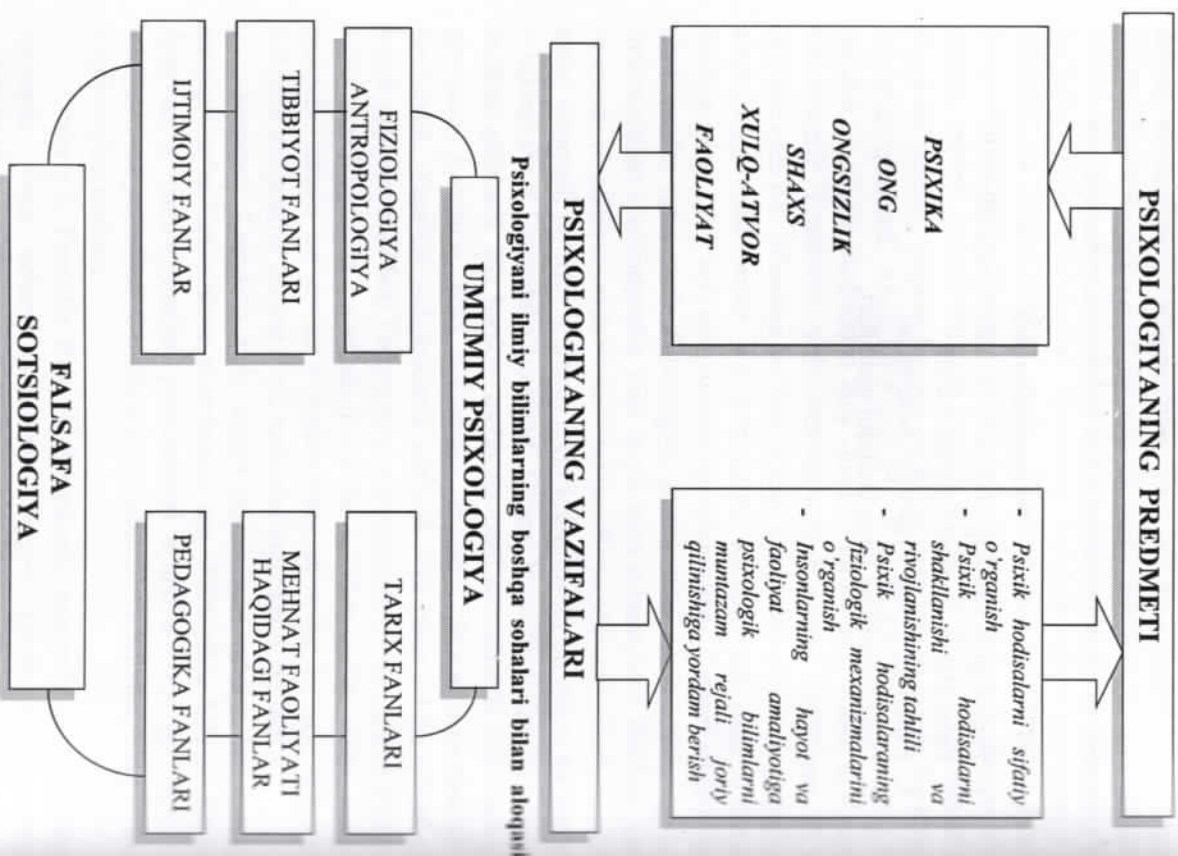
O'sha yili *Franklin Ruzvelt* demokratik nomzodi mag'lubiyatga uchraydi. Nima uchun? *Muammo Diggest* kitobi va avtomobil ro'yxatlaridan nomlarni tanlab oladi. Shunday qilib *Mark* uzoq vaqt

tadqiqot olib boradi. 1936-yili depressiyaga tushgan kambag'al bir necha kishilar bilan ishlar olib boradilar (ko'proq demokratlarni so'roqqa tutilgan). Psixologiya bu kabi savolnomalar, psixoxanalizlar jamoa fikrini, ilmiy ong tuzilishini va muhitni, shaxslararo munosabatlarni o'rganishda va ularni psixologik tahlil qilishda juda ahamiyatlidir.

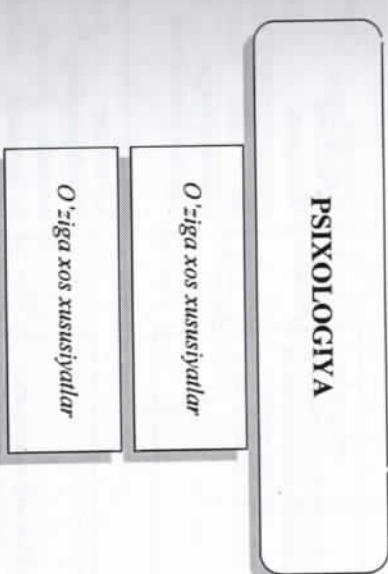
Nazorat savollari

1. Psixologiya fanining predmeti, vazifalari, metodlari.
2. Psixologiya fanining vujudga kelishi.
3. Psixologiyaning o'rganilish bosqichlari.
4. Psixologiyaning ilmiy tadqiqot metodlari

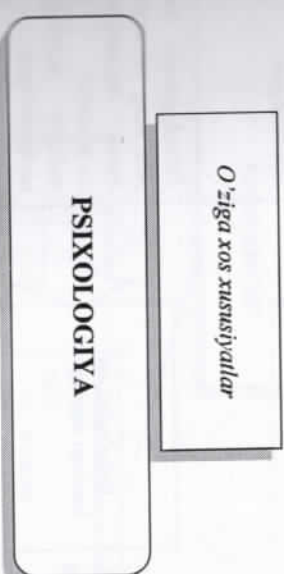
Psixologiya fanining predmeti va vazifalari

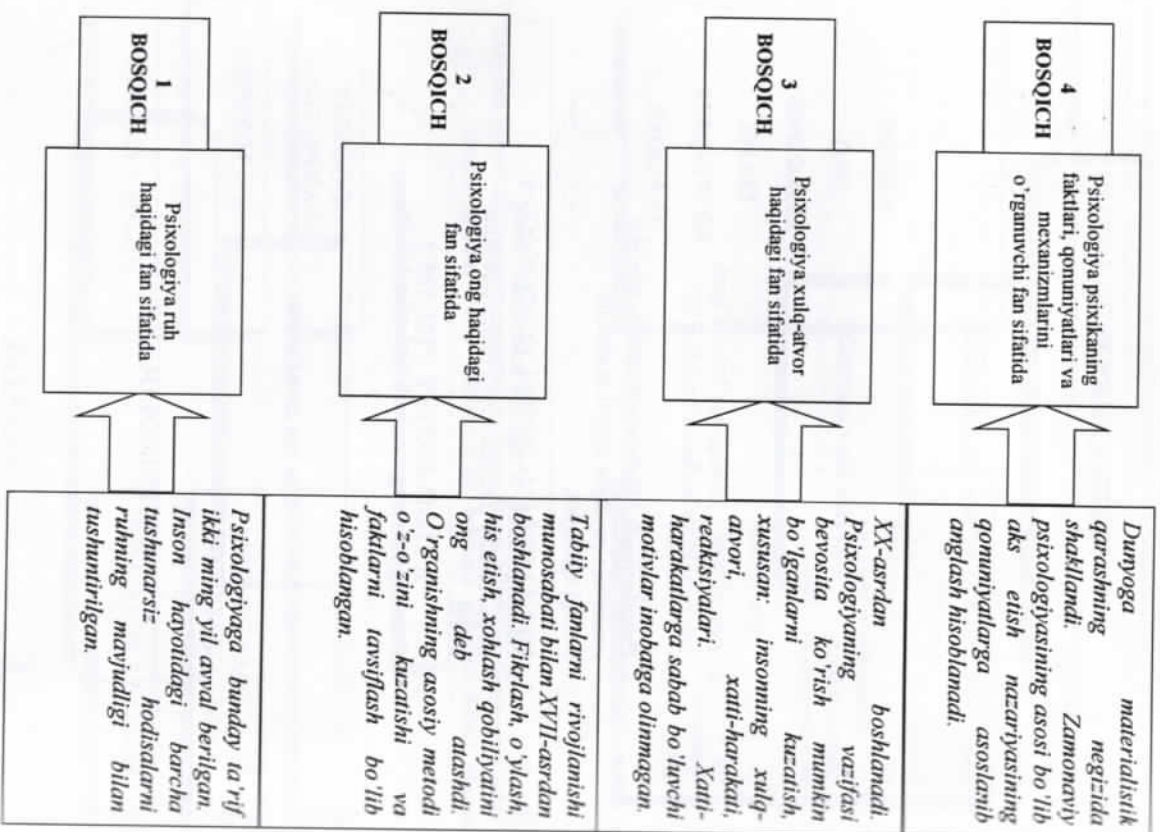
Psixologiyani fan sifatida o'ziga xos xususiyatlari

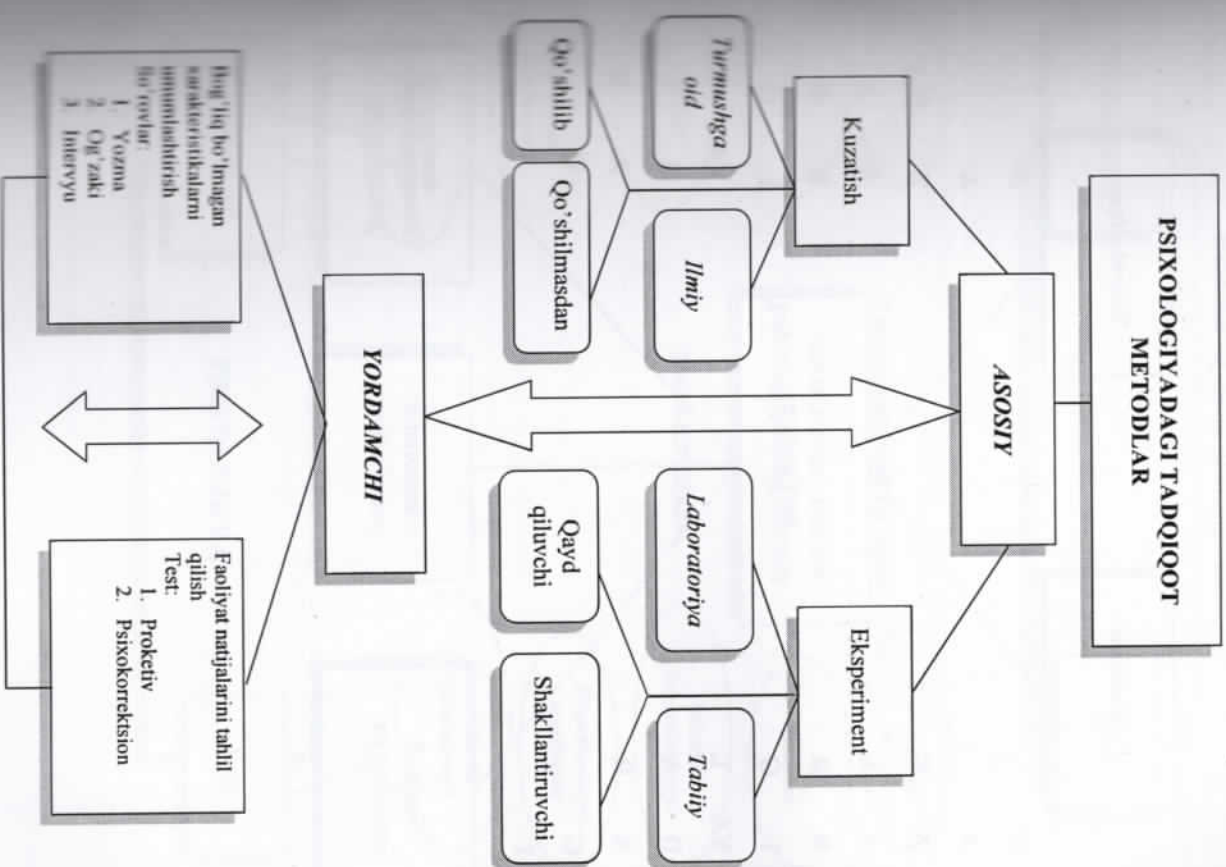
1. *Psixologiya* - insonga ma'lum bo'lgan eng murakkab hodisalar haqidagi fan.
2. *Psixologiyada* bilishning ob'ekti va sub'ekti qandaydir quyilishi tufayli, u alohida o'rinni egallaydi.
3. *Psixologiyaning* o'ziga xos xususiyati, uning noyob amaliy natijalarini o'z ichiga olishidan iborat.
4. *Psixologiya* - eng ishqibolli fanlardan biridir.

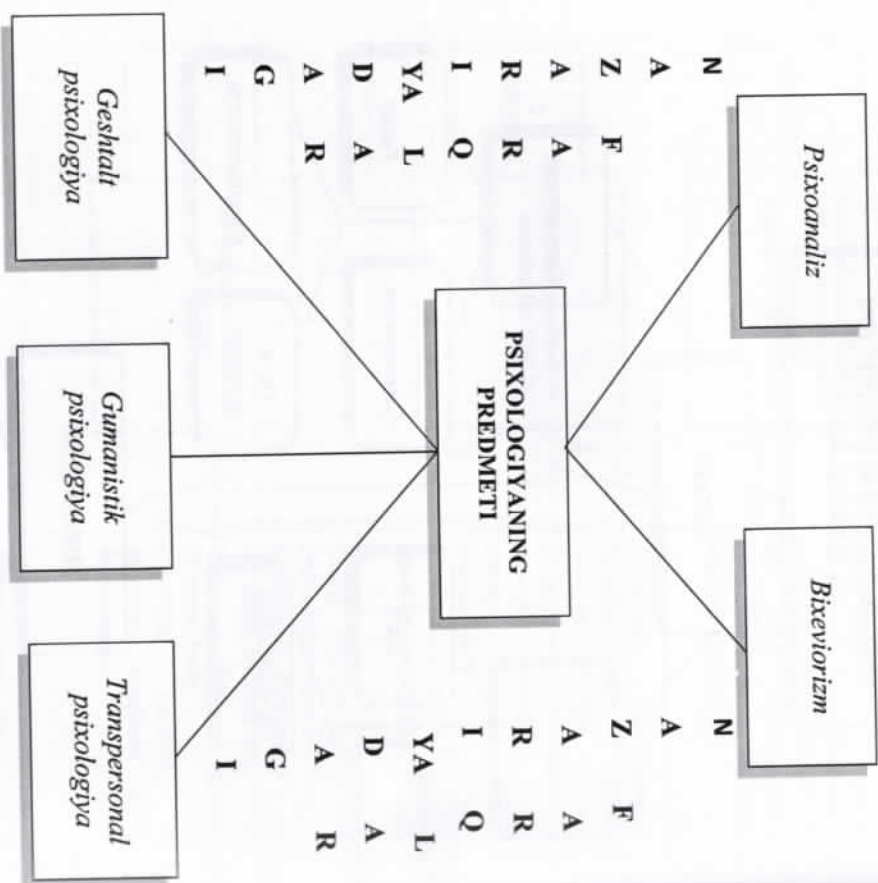
Psixologiyaning rivojlanish bosqichlari

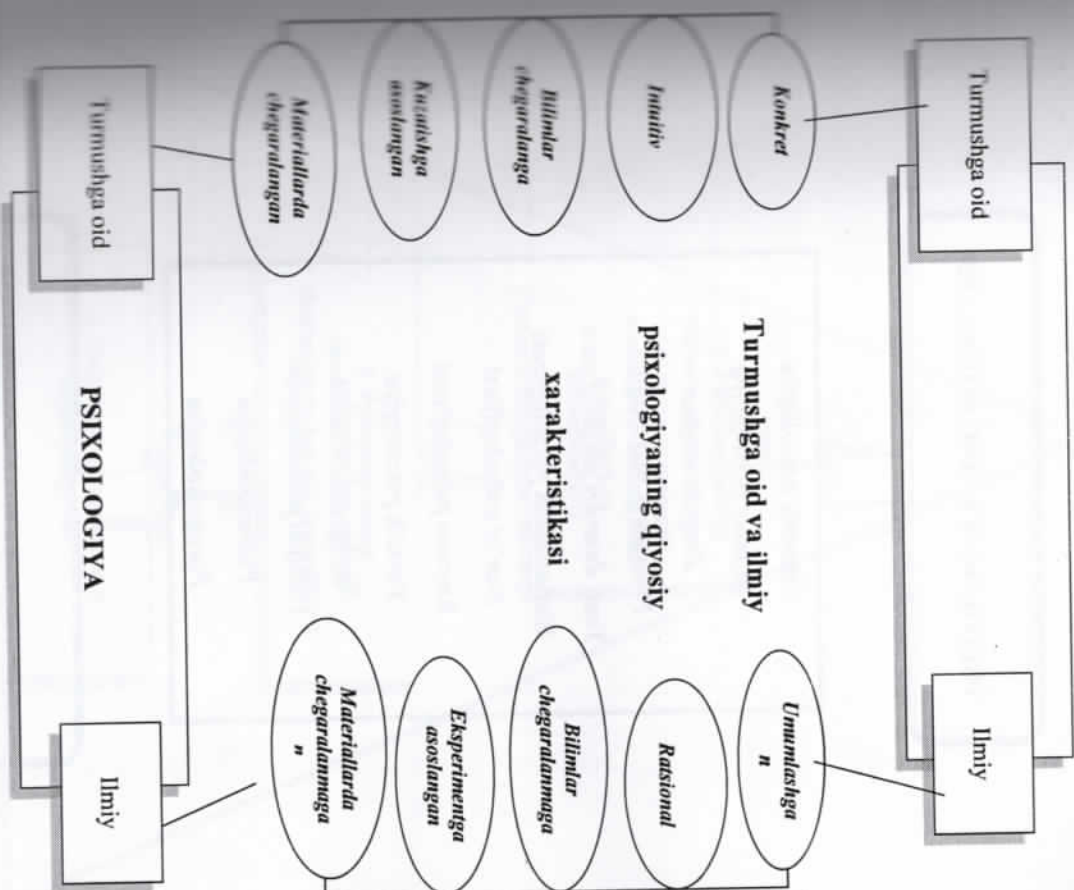
Psixologiya fanining metodlari

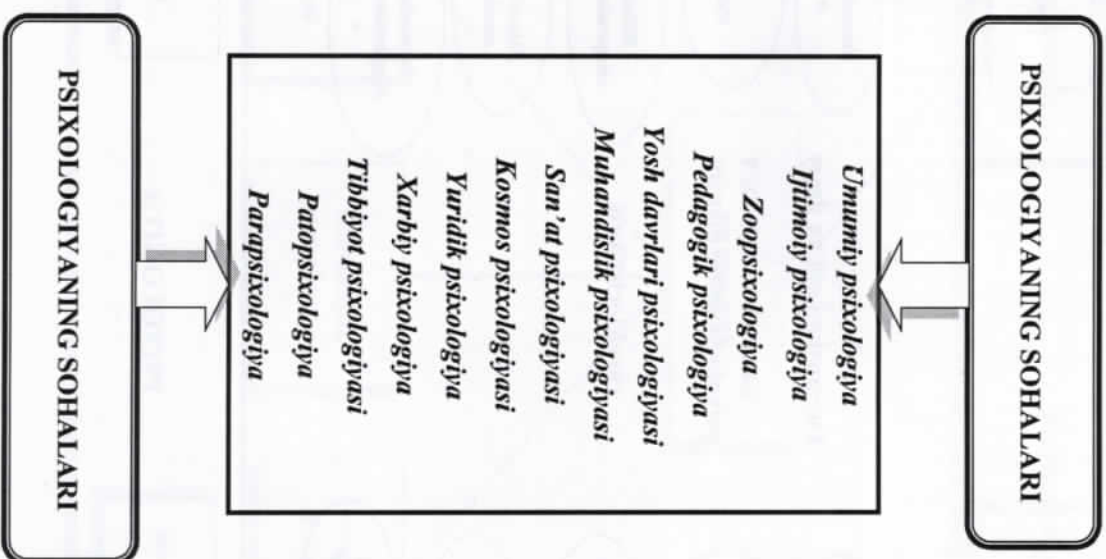
Psixologiyaning asosiy yo'nalishlari

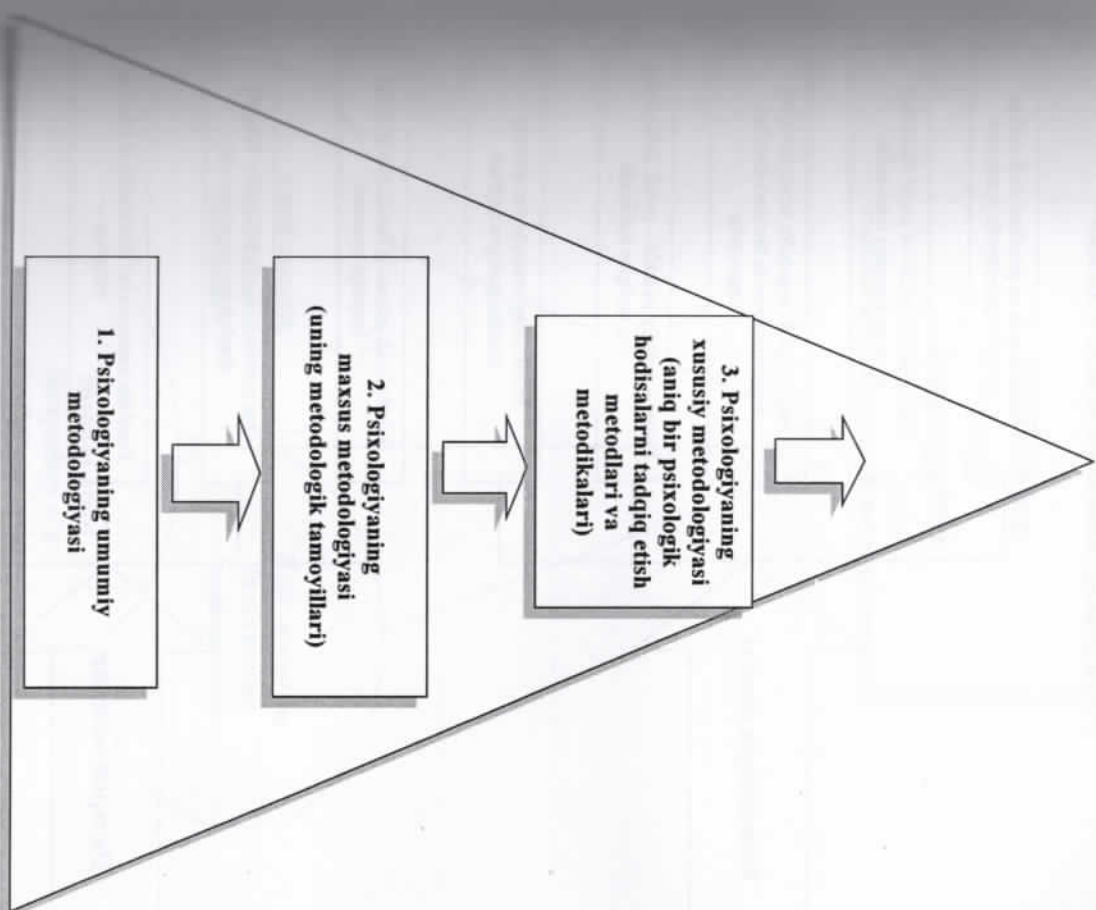
Turmushga oid va ilmiy psixologiyaning o'zaro nisbati

Psixologiyaning sohalari

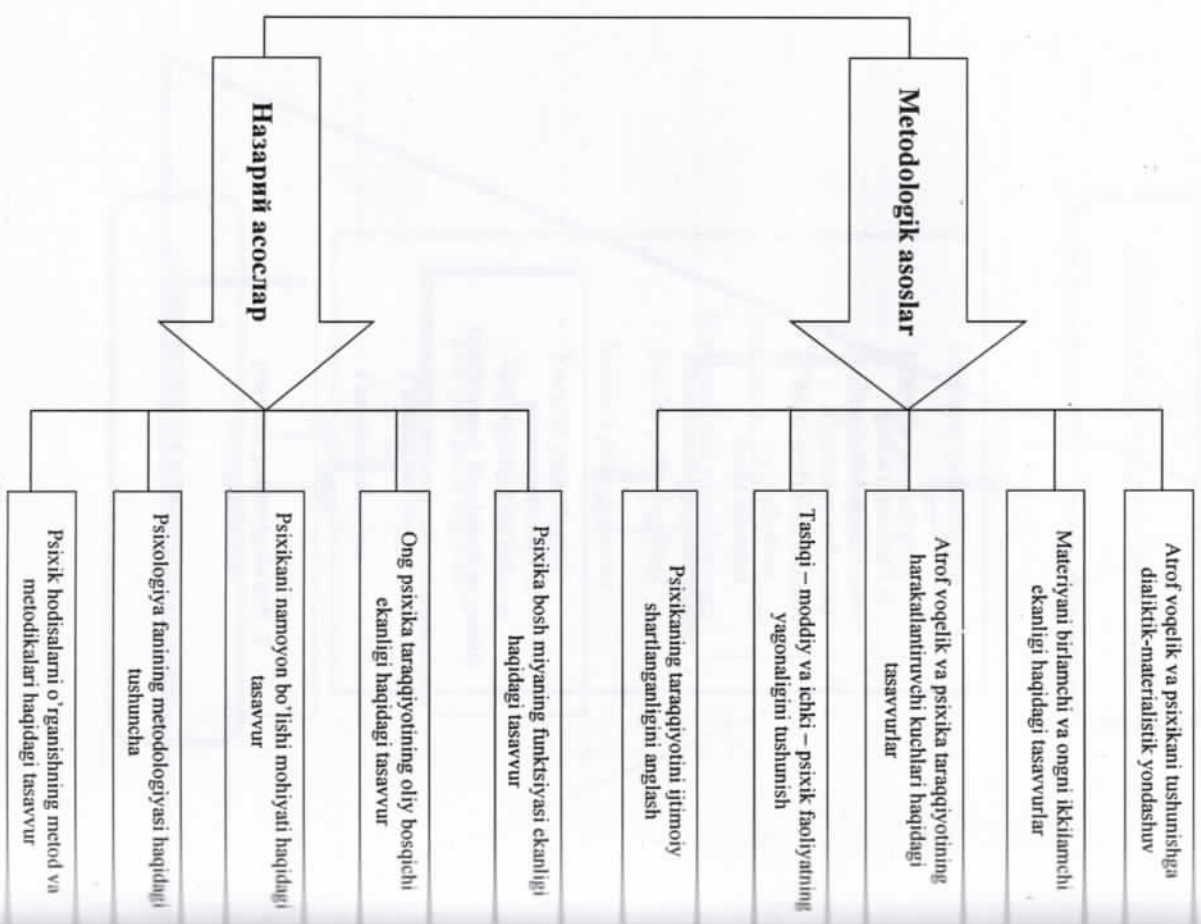

Psixologiyada metodologiya tushunchasi

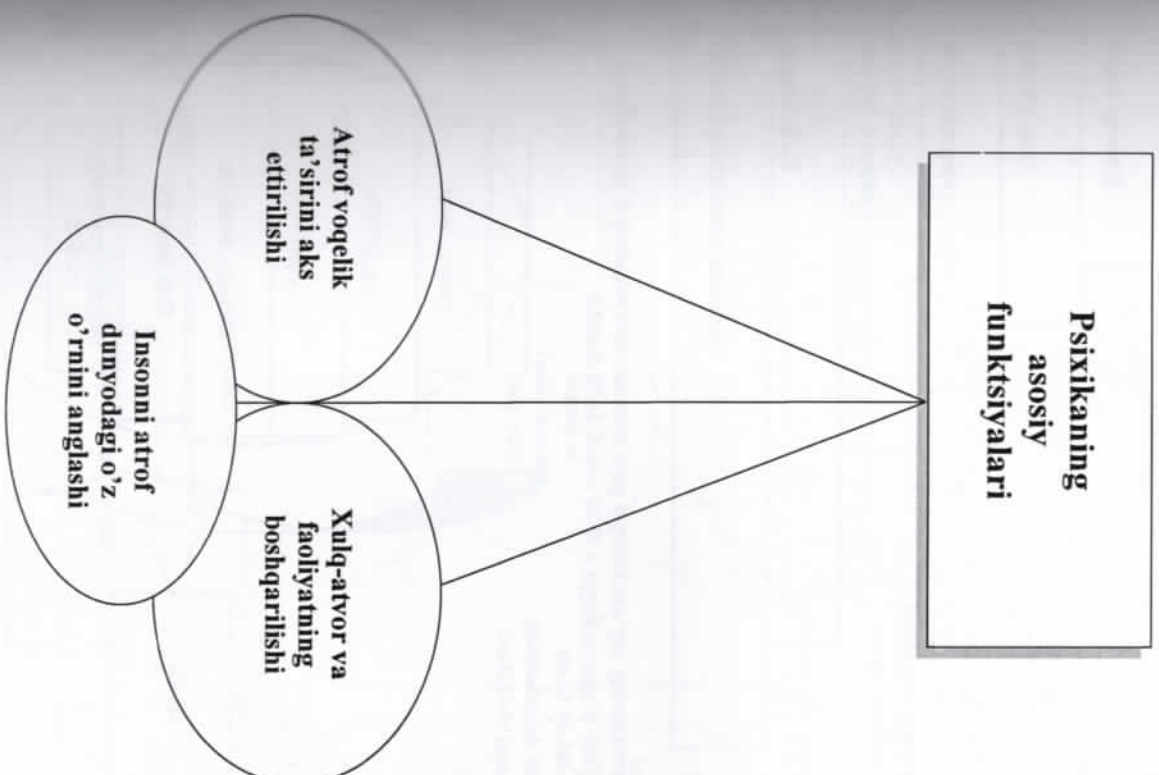
2.2. Psixologiyaning metodologik va nazariy asoslari

Psixologiyaning metodologik va nazariy asoslari

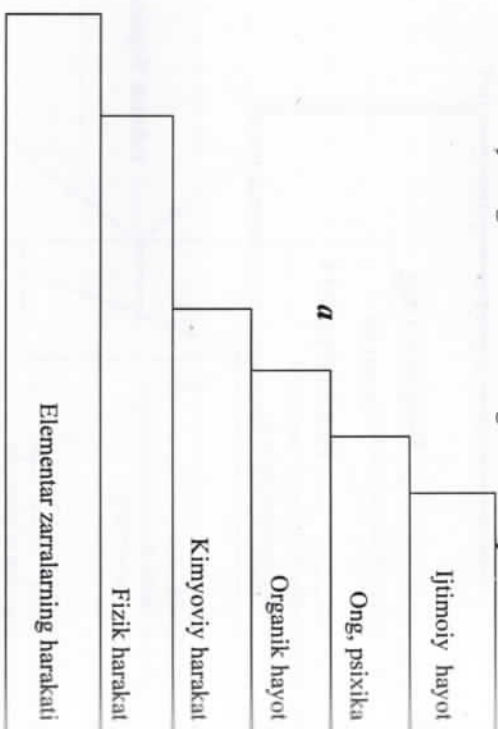
256

Psixikaning asosiy funksiyalari

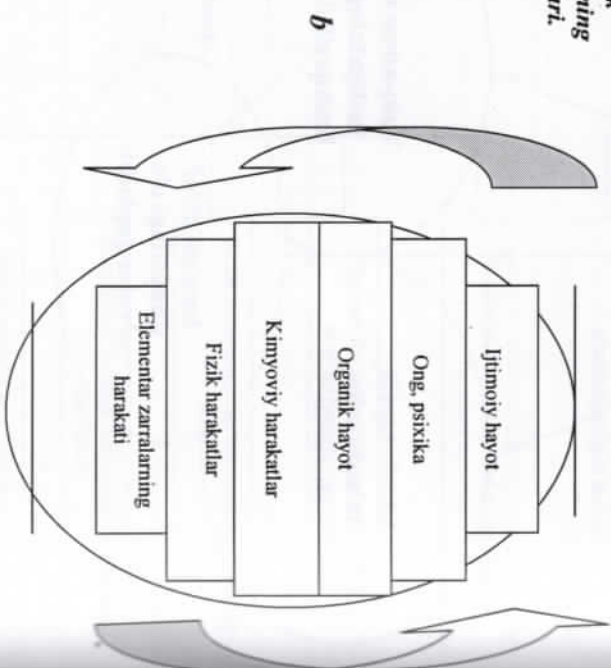
257

Materiyaning turli shakllarining o'zaro aloqasi

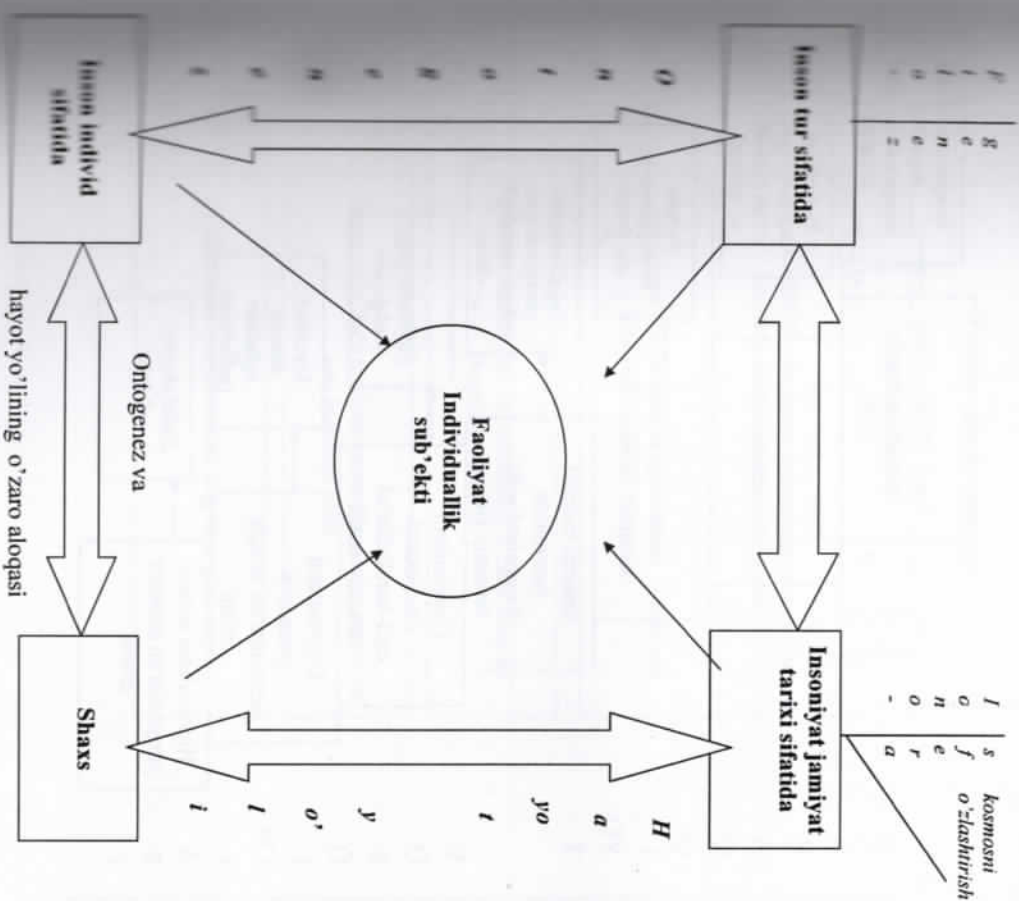

a – harakatning oliy shakllarini quyri shakllaridan miqdoriy o'zgarishlarni yangi sifatiy o'zgarishlarga o'tishi orqali kelib ketishi.

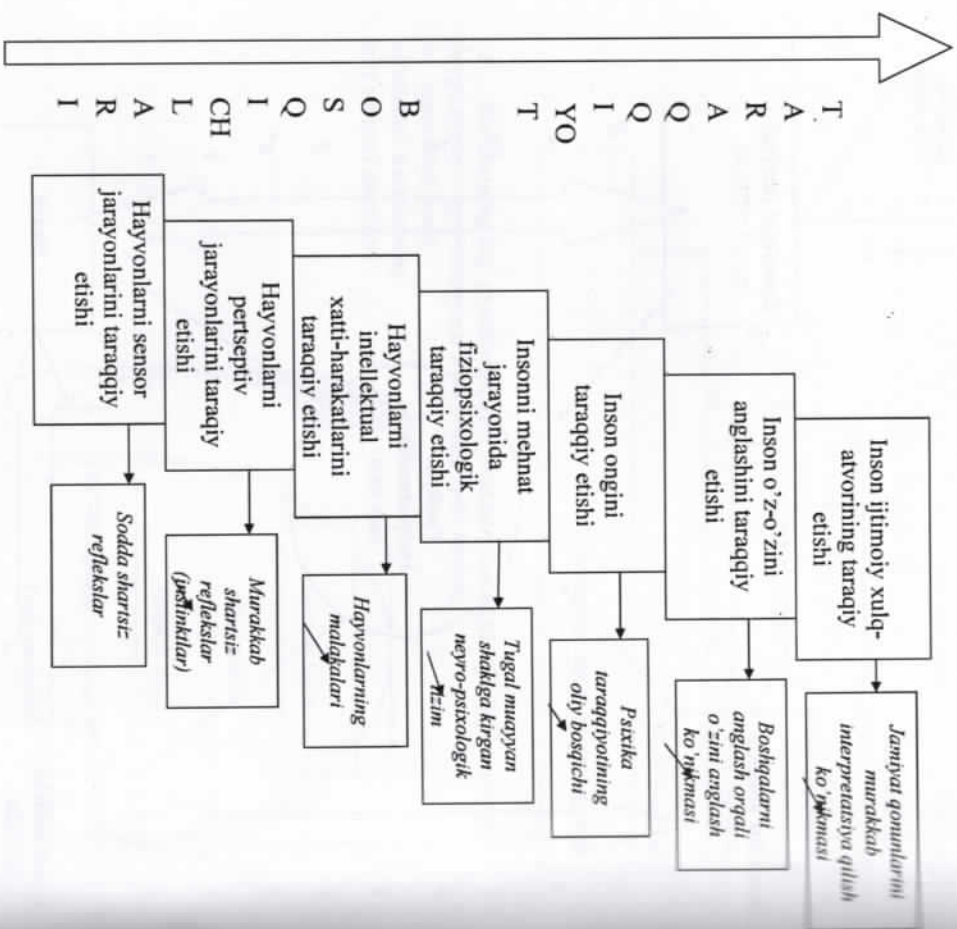
b – murakkab birlik sifatidagi harakatning oliy va quyri shakllari.

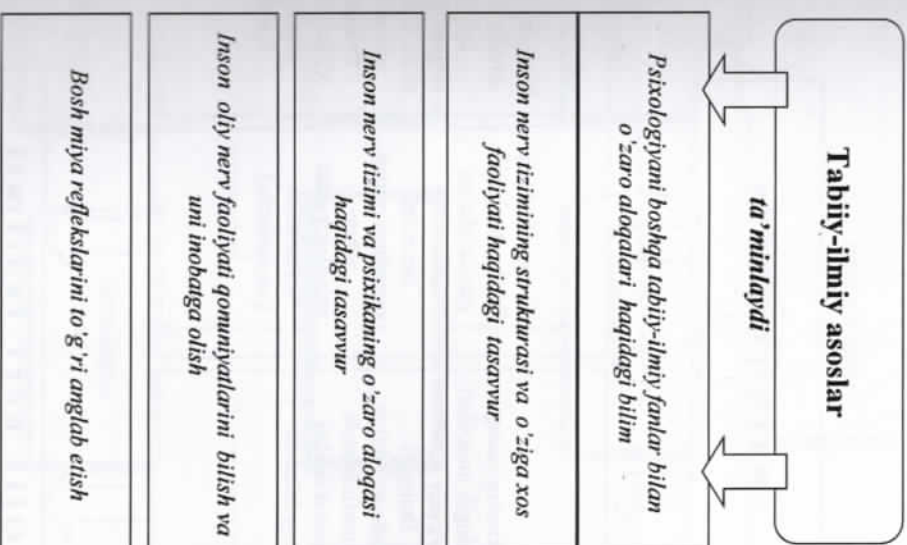
Inson atrof dunyo va uning xususiyatlarini rivojlantirishi bilan o'zaro aloqasida

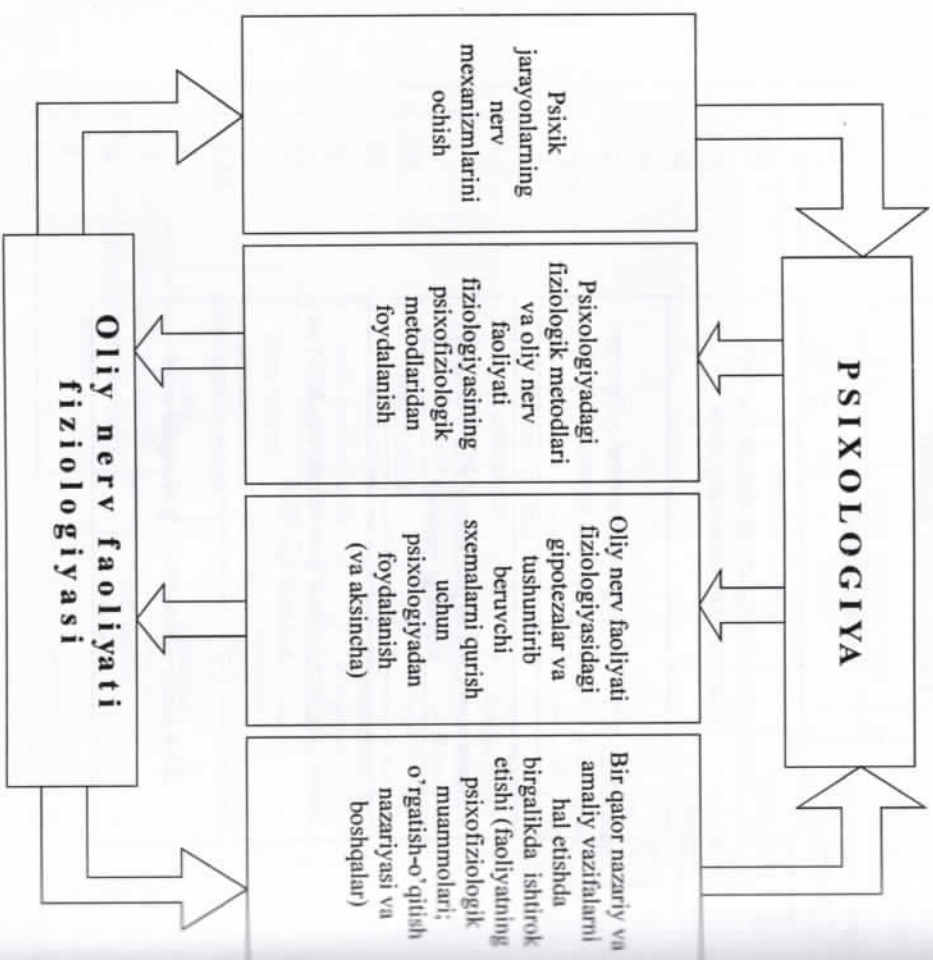
Psixika va ongning tarixiy taraqqiyoti

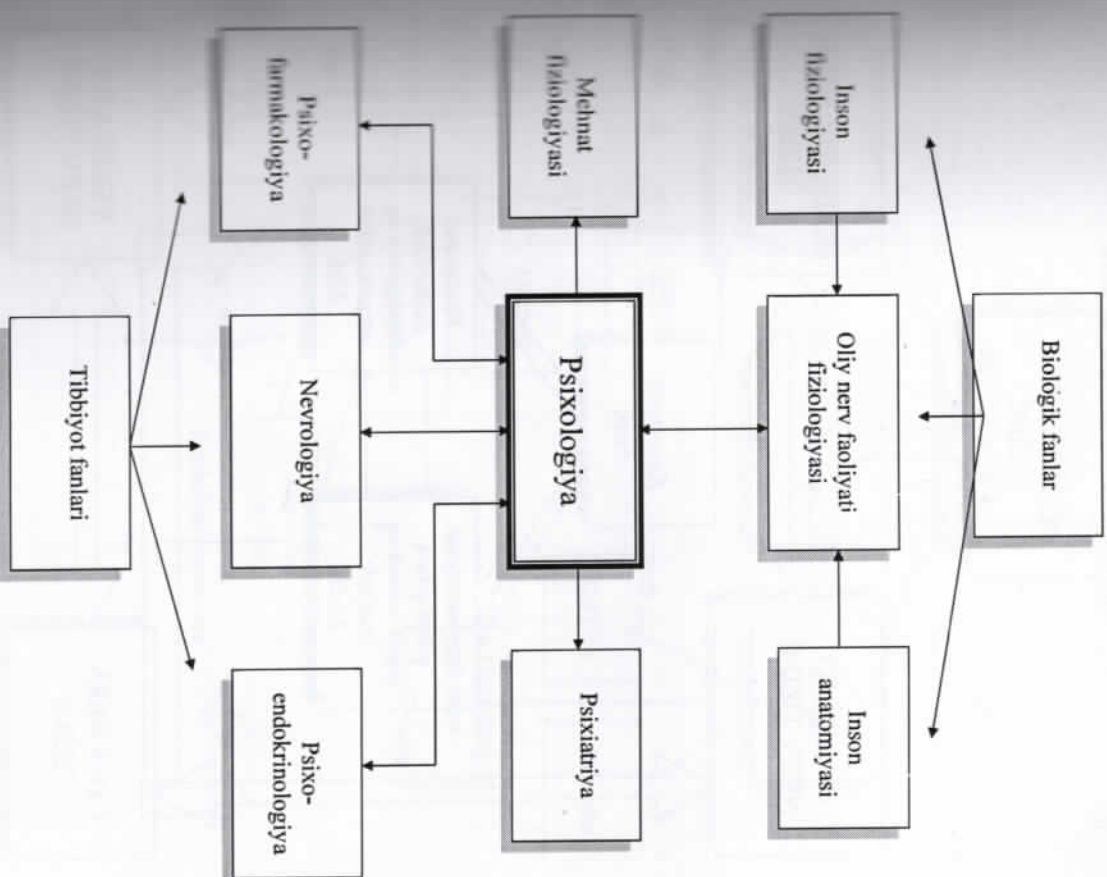
Psixologiyaning tabiiy-ilmiy asoslari

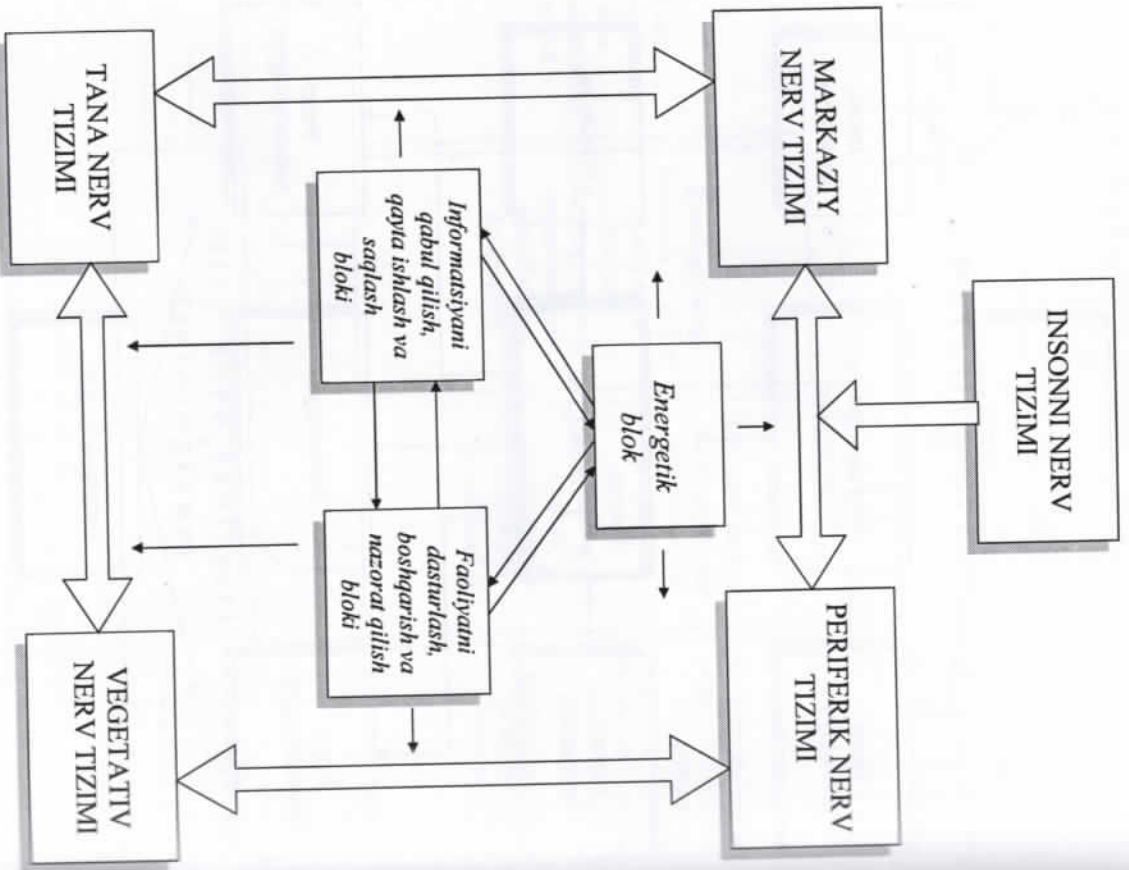
Oliy nerv faoliyati psixologisi va fiziologiyasining asosiy aloqasi va o'zaro ta'siri

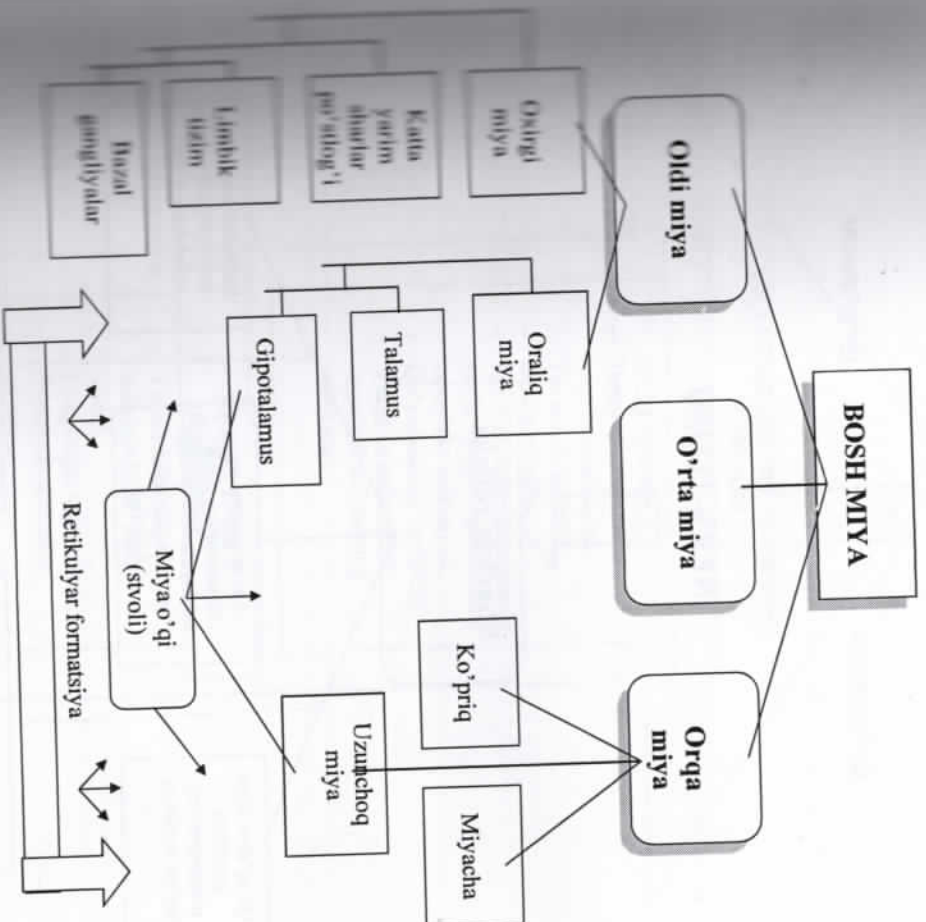
Psixologiyani tabiiy-ilmiy fanlar bilan aloqasi

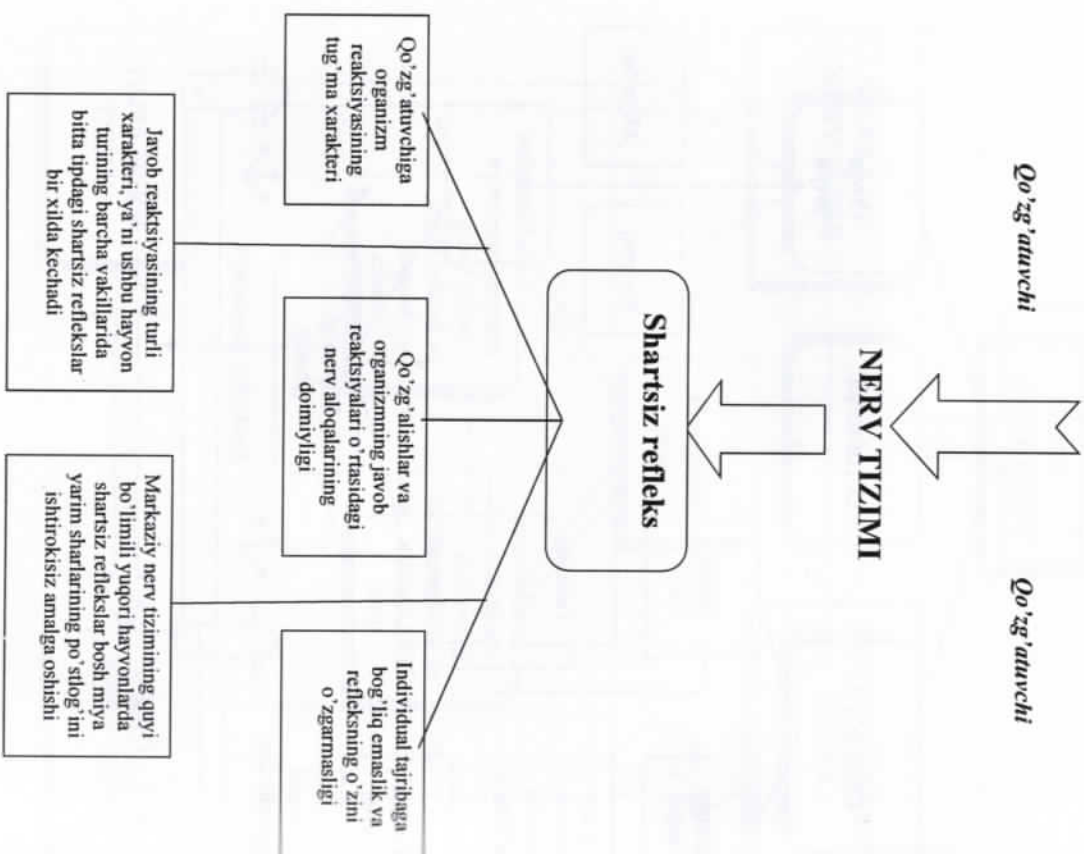
Inson nerv tizimining tuzilishi

Bosh miyaning asosiy strukturalari

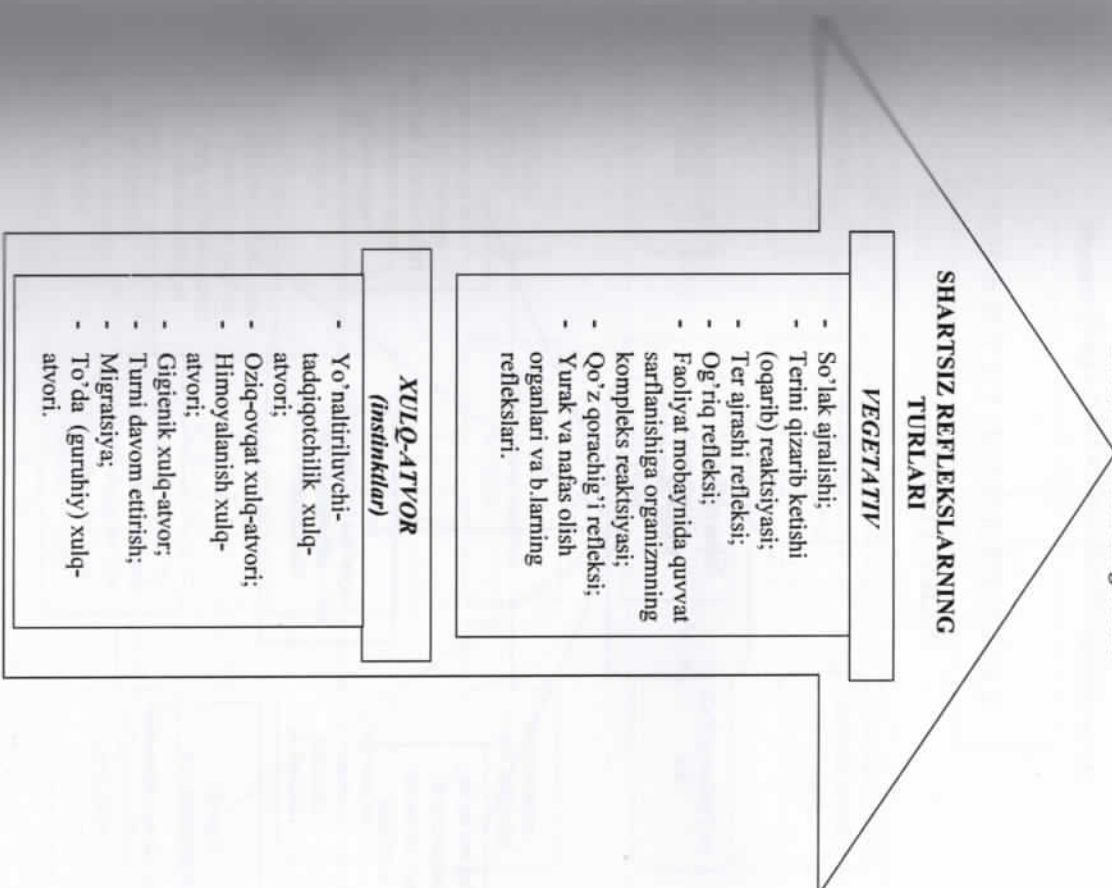

Shartsiz reflekslarning o'ziga xos xususiyatlari

O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Shartsiz reflekslarning turlari

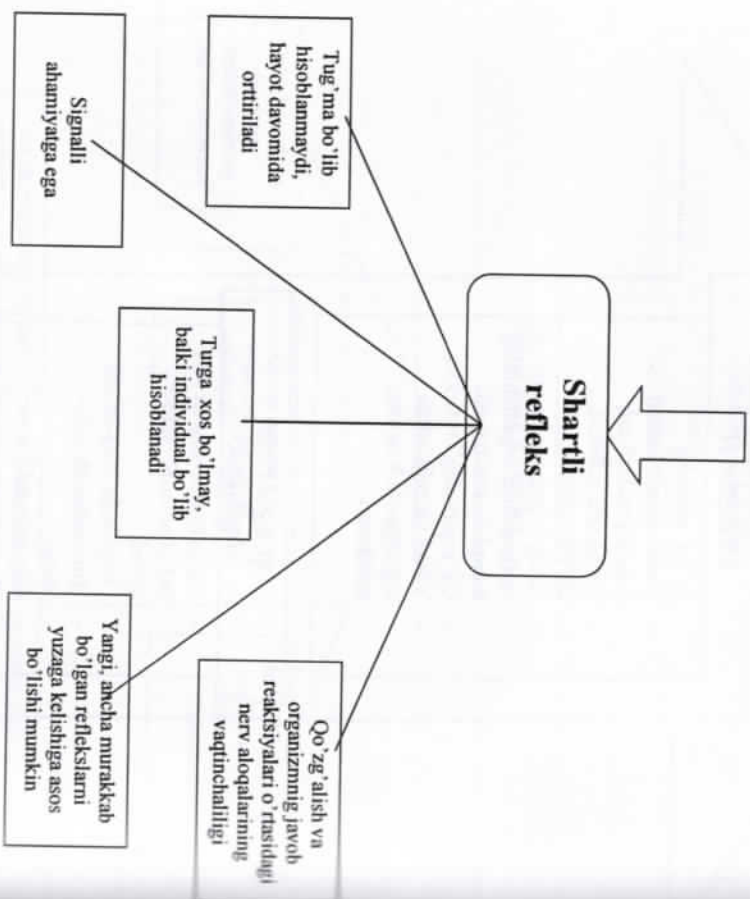

Shartli reflekslarning o'ziga xos xususiyatlari

Qo'zg'atuvchi

Qo'zg'atuvchi

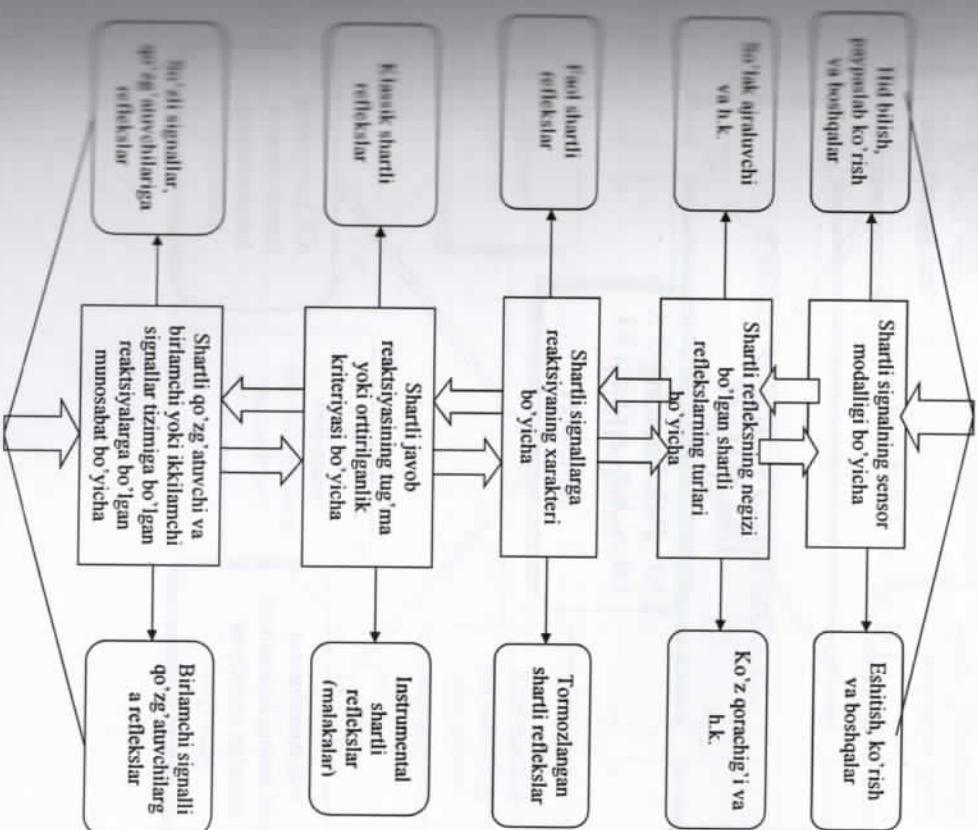
NERV TIZIMI

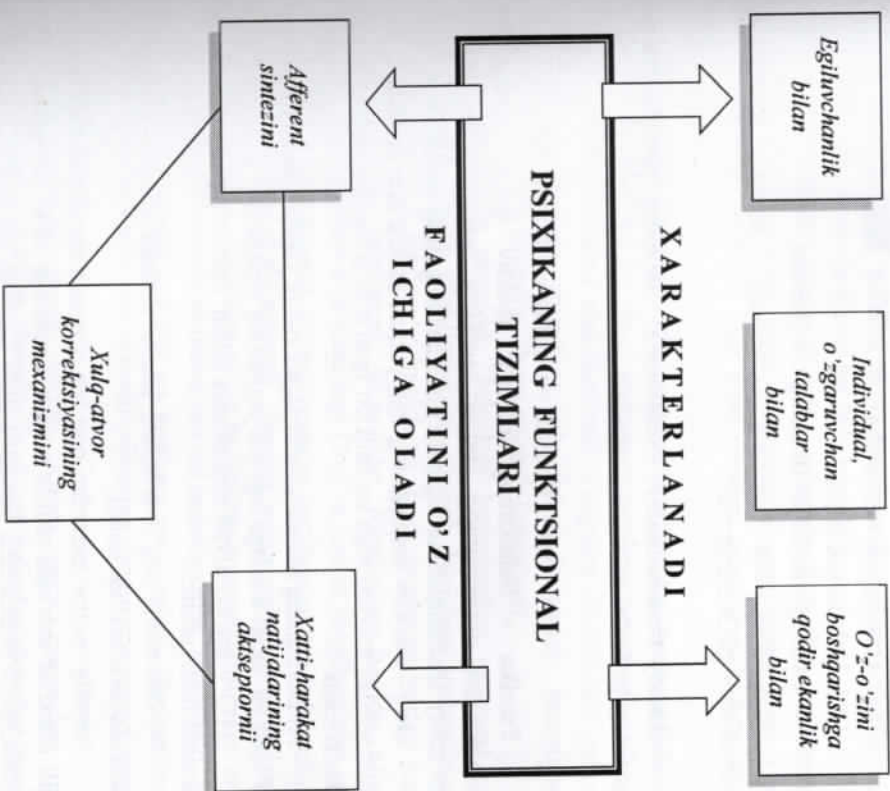
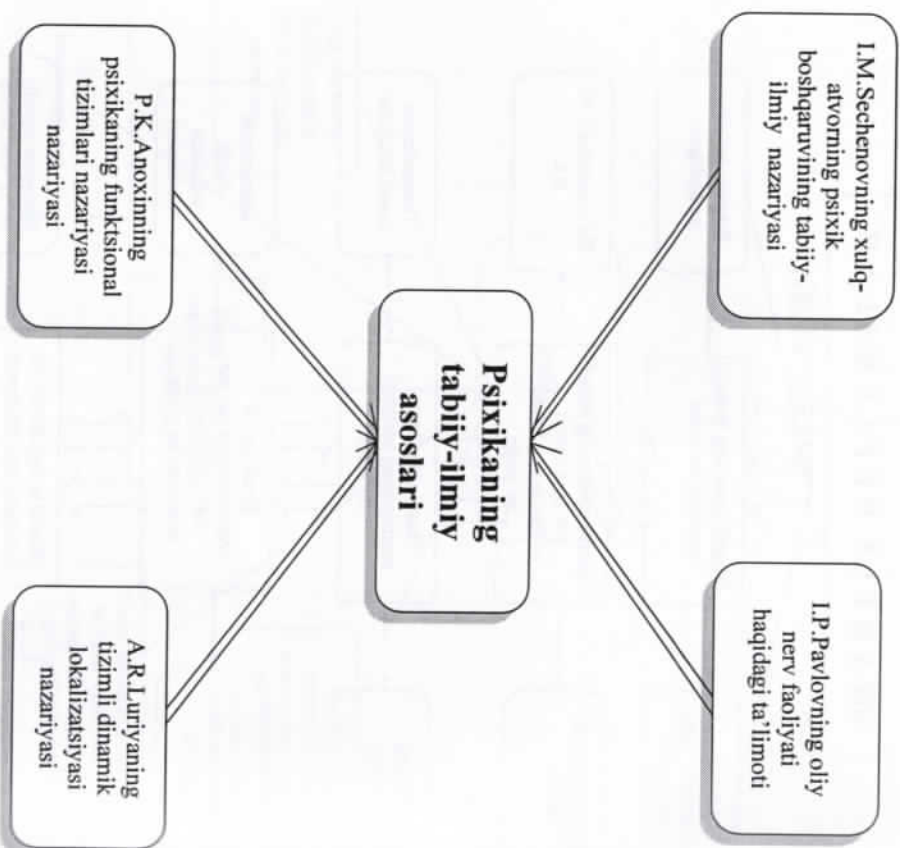
O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Shartli reflekslarning klassifikatsiyasi

SHARTLI REFLEKSLAR

SHARTLI REFLEKSLAR

X. ONG TARAQIYOTI VA ONGSIZLIK. VALEOLOGIK ONG

Reja:

- 10.1. Psixika va uning evolutsiyasi.
- 10.2. Ong haqida tushuncha.
- 10.3. Valeologik ong.
- 10.4. Ontogenezda psixikaning rivojlanishi.
- 10.5. Miya va psixika orasidagi aloqa. Psixologiyada psixofiziologik muammolar.

Asosiy tushunchalar: Psixologiya, psixolog, psixologiya tarixi, psixologiya fanini asosiy vazifalari.

10.1. Psixika va uning evolutsiyasi

Psixika - Subektning haqiqiy obektiv asosiy shakli bo'lib hisoblangan materiyaning yuqori tashkiliy hususiyatidir. Insonning ma'naviy shakllanishi uning qalb hislatlarining boshqarilish majmuidir.

Ong - obektiv haqiqatning eng yuqori psixik namoyondasi, hamda faqat sosial mavjudodga tegishli bo'lgan o'z-o'zini boshqarishning eng yuqori sathi.

A) Bortirning umumiy lashtirilgan va ko'p qirrali nutqi bilan bog'liq bo'lgan va faqat insonga tegishli yuqori ko'rinishidir.

B) O'ylash qobiliyati muhkama qilish insonning eng yuqori asabiy harakati faoliyatidir.

V) Insonning sog'lom holati, kuchli xotirasi o'z his-tuyg'ulari va ishlarida javobgarligi holati.

Amaliy nuqtai nazardan ong tez o'zgarib turadigan his-tuyg'u va aqli obrazlar sub'ekti oldida turgan insonning ichki dunyosidir. Biroq, taxmin qilish mumkinki, bunday psixik faoliyat hayvonlarda ham yuqori rivojlangan. Masalan: iltar, otlar, delfinlar, maymunlar va boshqalarda sodir bo'lishi mumkin.

Insonning hayvondan asosiy farqi, avvalom bor psixik obrazlarning jism deb qabul qilinganligida emas, balki maxsus mexanizmlar va ularning asta-sekin bajarilishidir. Aynan psixik obrazlarning shakllanish mexanizmi va ular tomonidan yechilgan hususiyatlar, Odamda bunday fenomenlarni yaratish- ong hisoblanadi. Ong boshqa

psixik fenomen kabi aniq hususiyatga ega. Ong har doim faol. Ongning faolligi shunda namoyon bo'ladi, inson ob'ektiv dunyosining psixik ko'rinishi passiv hususiyatga ega emas. Balki psixika orqali namoyon bulayotgan jismlar bir xil ega.

ahamiyatga ega. Balki teskarisi bo'lishi mumkin.

Psixik obrazlar sub'ekti uchun ahamiyatli bo'lgan deferensiya darajasi sodir bo'ladi. Ong-yunaltiruvchidir. Shunga ko'ra ong faol, u har doim kandaydir ob'ektaga, jism yoki obrazga yunaltiruvchi hususiyatga ega.

Bu hususiyatlarning borligi insonning o'z-o'zini boshqarishdek eng yuqori hususiyatlarini ko'rib chiqishga ruxsat beruvchi ongning boshqa bir qator hususiyatlarini shakllantiradi. Ongning shakllanish guruhiga quyidagilarni kiritish mumkin: o'z-o'zini ko'zlatish hususiyatlari (refleksiya) va yana ongning ilhom va qadr hususiyati.

O'z navbatida ongning kuyidagi hususiyatlari mustaqil odam ontogenez jarayonida shakllanishini aniqlab berishga imkon beradi. "Men-konsepsiya", inson o'zi haqida va atrof-muxining borligi haqida butun sistemaning muntazam yadrosidir. Atrof-olam haqida qilingan butun xabarlar inson o'zi haqidagi Ong va psixik rivojlanishlar orqali ajratib oladi. Mukammal va motivatsion qurilmalardan kelib chiqqan holda o'zini tutishni shakllantiradi. Shuning uchun uning qarashlari tartibli ko'liy individualdir. Odamlar sodir bo'layotgan voqealarni va o'zining harakatini, aniq dunyo ob'ektlarini har xil baholaydilar. Vaxolanki, ba'zi odamlarning baholashi aniqdir va borligiga mos keladi. Boshqalarning baholashi esa teskari-sub'ektivdir. Bizning ongimizning adekvatligi nimaga bog'liq?

Ushbu savolga javob berish uchun inson tamondan qabul qilingan real xayotning obrazini va o'ziga baho berishini bir bironiga moslashtiruvchi bir qator faktorlarni ko'rsatib o'tish lozim. Ammo ko'pchilik xolatlarda insonning tashqi muxitni to'g'ri qabul qilish darajasi, uning imkoniyat faktorlari bilan bog'liq bo'ladi. Boshqa so'zlar bilan aytganda, qabul qilish chegarasi bu yaxshi va yomon tushunchalarni tanib olish hususiyatiga kiradi. Aynan shu bo'lib o'tayotgan xodisani to'g'ri tanqid qilish, qabul qilingan ma'lumotni o'z ideallari bilan taqqoslash, taqqoslashdan kelib chiqib o'zining xulqini to'zish, ya'niy

harakat maqsadi va dasturini aniqlash, qo'yilgan maqsad sarf harakatlanish insonni xayvonlardan farqlantiradi. Shunday qilib, tanqid qilish, o'z xulqini nazorat qilish mexanizimida asosiy o'rin egallaydi.

Psixika voqelikning kishi miyasida aks etishi sifatida har xil darajalar bilan farqlanadi.

Psixikaning odamga xos bo'lgan oliy darajasi ongni tashkil etadi. Ong psixikaning uni yaxit bir xolga keltiruvchi shaqli bo'lib kishining mexnat faoliyatida, boshqalar bilan til yordamida mulokot qilish jarayonida shaqlanishini ijtimoiy tarixiy shart-sharoitlari natijasi hisoblanadi. Shu ma'noda ong marksizm klassiklarining ta'kidlashicha ijtimoiy maxsul bo'lib anglagan borikdan buyuk boshqa narsa emasdir.

10.2. Ong haqida tushuncha

Ongning strukturalari tuzilishi, uning muhim psixologik ta'rifi qanday.

Uning birinchi ta'rifi-nomining o'zidayoq berilgan bo'lib, ong deganidir. Kishining ongi bizning tevarak atrofmizni qurshab turgan olam haqidagi bilimlar majmuasidan tarkib topdi. Ongning strukturalariga muhim bilish jarayonlari kiradi. Ular yordamida odam o'z bilimlarini doimo boyitib boradi. Bu jarayonlar qatoriga sezgi, idrokni, xotira, xayol va tafakkurni qo'shish mumkin. Sezgililar va idrok yordamida miyaga ta'sir etuvchi kuzatuvchilarning bevosita aks etishi natijasida ongda borliqning usha momentda kishi tasavvurida hosil bo'lgan hissiy manzarasi gavdalanadi. Xotira ongda ulmish obrazlarini qaytadan gavdalandiradi. Xayol ehtiyoj ob'ekti bo'lgan ammo hozirgi paytda yo'q narsaning obrazli modelini hosil qiladi. Tafakkur umumlashgan bilimlardan foydalangan holda masalaning hal etilishini ta'minlaydi.

Ongning ikkinchi ta'rifi unda sub'ekt bilan ob'ekt urtasida aniq farqlanishni o'ziga ifodasini topishi, ya'ni odam "Men" degan tushunchaga nima tegishi ekanini aniq biladi. Tirik organizmlar dunyosi tarixida birinchi bo'lib unda ajralib chiqqan va o'zini atrof-muhitiga qarama-qarshi qo'ygan inson o'z ongida ushbu qarama-qarshilik va tafovutni saqlab kelmogda.

Jonli mavjudotlar ichida uning o'ziga o'zini bilishga ya'ni psixik faoliyatini o'zini tadqiq etishga yo'naltirishga qodir. Odam o'z xatti-harakatlarini va umuman o'zini-o'zi ongli ravishda baholaydi. "Men"ning

"Men emas" degan ajratish har bir kishi bolaligida boshdan kechiradigan yo'l bo'lib, uni o'zidan o'zi anglashi jarayonida yuz beradi.

Ongning uchinchi ta'rifi-odamning maqsadini kuzlovchi faoliyatini ta'minlashdir. Faoliyatning maqsadlarini yaratish onging funksiyasiga kiradi. Bunda faoliyat motivlari yo'zaga keladi va chamalab ehtiyladi. Irodaviy karorlar kabul kilinadi. Harakatlarni bajarishning qanday borishi xisobga olinadi. Unga tegishi to'zatislar kiritiladi va xakazo.

K.Marks "kishi tomonidan berilgan narsaning formasini o'zgartirish bilangina cheklanmaydi, tabiat tomonidan berilgan narsalar bilan birga o'zining ongli maqsadini ham amalga oshiradi. Bu maqsad qonun sifatida kishining ish usulini va bu ishning harakterini belgilab beradi va kishi o'z irodasini ana shu maqsadga buysundirish lozim" deb ta'kidlagan edi.

Maqsadni ko'zlovchi faoliyatni amalga oshirishda va yo'naltirishda kasallik oqibatida yoki biron-bir boshqa sabablarga kura har qanday bo'zilisning yo'z berishini onging bo'zilgani deb karamok kerak.

Ongning to'rtinchi ta'rifi - uning tarkibiga muayyan munosabatning kirganligidir. "Mening o'z muhitimga bo'lgan munosabatim mening ongimdir" deb yozgan K.Marks.

Kishi ongiga muqarrar ravishda his-tuyg'ular olami kirib keladi, unda murakkab ob'ektiv eng avvalo o'zi ham jalb etilgan ijtimoiy munosabatlilar o'z aksini topadi. Bu urinda esa (jalb etilgan) ijtimoiy boshqa ko'pgina hollarda bo'lgani kabi potologiya normal ongni muhyatini anglab olishga yordam beradi. Ayrim rubiy kasalliklarga ehtiylenganda onging bo'zilganligi aynan xistuyg'ular va munosabatlilar sohasidagi bo'zilis bilan belgilanadi:

Bemor bunga qadar bexad yaxshi ko'rgan onasini suymaydigan bo'lib qoladi. Ya'ni kishilar tug'risida zarda bilan gapiradi va xakazo.

Ongning yuqorida kursatib uttilgan barcha o'ziga xos xususiyatlari va shaqlanishi namoyon bulishining mukarrar sh arti til xisoblanadi. Mark jarayoni faoliyatida odam bilimlar xosli qiladi. Kishi dunyoga kelgunga kadar uning uchun insoniyat yaratib bergan tilda mustaxkamlab unga yetkazgan inson tafakkuri, boyliklari bilan o'z xayotini boytiadi. Al Gersen shunday deb yozgan edi: "Har bir kishi ildizlari sal bulsa xam odam ato zamonlariga borib yetadigan daxshati shajaragatayanaadi: soxil buyidagi tulkin kabi orkamizda butun boshli okean-butun bir dunyo

tarixining shiddati xis etiladi: shu dakikada bizning miyamizda barcha asrlarning g'oyalari...til, aloxida ob'ektiv, sistematik unda ijtimoiy tarixiy tajriba yoki ijtimoiy ong aks etgandir. Kokret odam tomonidan o'zlashtirilgan ekan, til ma'lum bir ma'noda uning real ongi bo'lib qoladi".

Ulug' mutafakkirlar – "Til amaliy, haqiqiy ongdir, boshqalar uchun xam mavjud bo'lgan xuddi shu tufayli men uchun xam mavjud bo'lganongdir..." deb kayd etgan edi. Ong tushunchasi psixologiyada, Psixotriada va boshqa fanlarda uning yuqorida keltirilgan asosiy ta'riflarga mos keladigan ma'noda ishlatiladi.

Psixiolorlarning bemorda ong bor yoki yo'qligi, yo bulmaza bo'zilganligi masalalari doim qiziqitiradi, shu tufayli ular ong deganda bemorning o'z-o'ziga kaerdaligi, vakt kachonligi, tevarakatirofdagi vaziyat qandayligi tug'risida o'z shaxsiy holati xam harakatlari haqida xisob berish imkoniyatlarini tushunadilar. Ong yaxshi saqlanib qolgan odam miyaga kelayotgan yangi axborotga o'zidagi mavjud bilimlarni xisobga olgan xolda baxo beradi va o'zini tevarak-atirofdagi muxiddan aloxida ajratib, boshqa odamlarga faoliyat va vaziyatga nisbatan tarkib topgan munosabatlar sistemasini saqlab qoladi xanda ana shu barcha ma'lumotlar asosida o'z xatti-harakatini idora qiladi. Ong ijtimoiy maxsul bo'lib, faqat odamlarga xosdir. Xayvonlarga esa ong bulmaydi. Psixikaning kuyi darajasi ongsizlikdan iboratdir.

Ongsizlik-kishini o'zini tuta olmaydigan qilib qo'yadigan taassurotlar bilan bog'lik psixik jarayonlar harakatlar va holatlar yig'indisidir. Psixik holat sifatida ongsizlik vokelikni aks ettirishning shunday bir shag'li xisoblanadiki, bunda harakat urni va vakitini muljal qilish, yaxlitligi yuqoladi, xatti-harakatining nulk yordamida boshqarilishi bo'ziliadi. Ongsizlikka qo'yidagi psixik holatlarni kiritish mumkin: Uyqu paytida yo'z beradigan psixik hodisalar (tush kurish) sezilmaydigan lekin Xaqiqatda xam ta'sir kursatadigan kuzatuvchilarga javob reaksiyalari; oldinlari ong harakat bo'lib, lekin takrorlanaverib avtomatlashib ketgan va shunga ko'ra endilikda anglamaydigan bo'lib qolgan harakatlar faoliyatiga undovchi ammo maqsad xissidan anglamaydigan ayrim moyillar, ongsizlik hodisalariga bemor kishining psixikasida ruy beradigan ba'zi bir protologik hodisalarini-alaxlash, kuziga yuk narsalarning kurinishi kabilarni xam kurish mumkin. shularga, asoslantib

ongsiizlikning onnga karama-karshi deb xisoblash, uni xayvonlar psixikasiga tenglashtirish notug'ri bular edi.

Ongsizlik-bu kishining xuddi ong kabi o'ziga xos psixik qiyofasidirki, u kishi miyasida borlikning yetarli darajada bir xil bulmagan kismiga aksi tarzida inson xayotining ijtimoiy shartsharoitlari bilan bog'lik xolda bo'lgandir. Psixologiya fanining asosiy kategoriyalari ichida (shaxs, motivatsiya, faoliyat, muomala va hokazo) ong alohida o'rin egallaydi va u borliqda insonning yuksalik darajasini egallashga muhim zamin, kafolat negizini yaratadi. Insonni hayvonot olamidn ajralib chiqishining bosh omili ham ong hisoblanadi, xuddi shu boisdan u taraqqiyot va kamolotning eng zarur mezon, o'lehami sifatida muhim rol o'ynaydi. Psixologik nuqtai nazardan ong olib qargalganda, u ijtimoiy-tarixiy (filogenetik) va individual (ontogenetik) taraqqiyotning mahsuli hisoblanish insongagina xos bo'lib, psixik aks ettirishning va o'zini o'zi boshqarishning yuksak darajasi sanaladi. Ong kategoriyasi amaliy jihatdan tavsif qilinganda: a) u ham hissiy, ham aqiliy obrazlarning o'zluksiz ravishda o'zgarib turuvchi majmuasi sifatida, b) bevosita sub'ektning oldida uning «ichki tajribasi» tarqasida, v) amaliy faoliyatdan kutiluvchi mahsulni oldindan sezuvchi (payqovchi) psixologik hodisa tarzida hukm suradi. Ong muammosi bir qancha fanlarning, jumladan, falsafa (uning asosiy masalasi — bu onging turmushga nisbatan munosabatidan iboratdir), mantiq, lingvistika, etnografiya, antropologiya, sotsiologiya, neyrofiziologiya, pedagogika kabilarning tadqiqot predmetiga aylangandir.

Psixologiya fani individda onging vujudga kelishi, uning tuzilishi, rivojlanishi va hukm surishini tadqiq qiladi. Ong predmetga faollik, yo'nalganlik, intensiallik xususiyatlariga ega:a) ong doimo nimanidir tushunish sifatida; b) refleksiyaga, nisbatan qobiliyatilik; v) o'zini o'zi kuzatish, ya'ni o'zligini anglash; g) motivatsion — qadriy xususiyat yuqollikning yoki ravshanlikning turlicha darajasi yoki bosqichi ekanligi.

Psixologik ma'lumotlarga qaraganda, har gaysi individning ongi moyob, betakror, ammo u ixtiyoriy emas, chunki birinchi navbatda maxsus tizimda hukm suruvchi tuzilish bilan unga bog'liq bo'lgan tashqi omillar hamda hech qanday aloqasi bo'lmagan omillar shartlangandir. Xuddi shu tufayli ongni tadqiq qilishning ikkita muhim qiyinchiligi mavjud: a)

barcha psixologik holatlar individning kuz o'ngida shunday namoyon bo'ladi, bunda birinchidan, ular qay tariqa anglashilmog'da (ongsizlikning roli qanchalik), ikkinchidan, anglash darajasiga yetkazishning maxsus tashqi va ichki mashqi natijasida inson tomonidan anglashiladi, uchinchidan, bevositalikda ong funksiyasida yangilishlik vujudga keladi.

O'zini kuzatish natijalariga ko'ra, ong o'zining yaqqol psixologik o'ziga xosligidan mahrumdir, chunki uning yagona atomati shundan iboratki, bunda uning sharofati bilan individ oldida (u yoki bu aniqlik, ravshanlik darajasida) yaqqol psixologik funksiyalar mohiyatini yo'zaga keltiruvchi turli holatlar, hodisalar namoyon bo'ladi. Xuddi shu boisdan ong psixika hukm surishining sifatga ega bo'lmagan umumiy sharti (sharoiti) tarqasida talqin qilingan, buning natijasida u majoziy belgilangan.

Jahon psixologiyasi fani konsepsiyalarida bu hodisa aksariyat hollarda «ongning nuri», «ongning maydoni», hatto «psixik funksiyalarining umumiy hokimi» kabi tahlil etilgan, goho u qaysidir psixik funksiyalar bilan g'ayritabiiy ravishda (qo'shimcha diqqat, tafakkur bilan) ayriylashtirilgan. Shu munosabati bilan birinchi g'alda ongni yaqqol o'rganish, tekshirish to'g'risida umuman gap bo'lishi mumkin emas. Ikkinchi holda esa ushbu masala unga mutanosib funksiya bilan almashiriladi. Bunday talqinlarning barchasi shunday fikrni tug'diradiki, go'yoki ong ilmiy psixologiya fani uchun shunchaki qayd qilinish, ya'ni fiksiya, xolos (U.Jeyms

Tadqiqotchilar ongni o'rganish uchun ommabop, soddal psixologik metodlarning qo'llaganliklari tufayli uning ma'lum tavsifini topa olmadilar, jumladan, vaqtning aniq birliklari yordamida uni o'ichash, muayyan vaqt oralig'ida ongni solishtirish. Adabiyotlar tahlilining ko'rsatishicha, ongni konstruktiv tarzda talqin qilishning muhim jabhasi K.I.Kant tomonidan ko'tarilgan onging bargaror, invariant tuzilishi va sxemasi mavjudligi, uzluksiz ravishda o'rin almashitirib turuvchi sensor oqim, axborotlar va uning muayyan darajada tashkil qiluvchanligi to'g'risidagi yuksak g'oyasi hisoblanadi. Bir necha asrlar davomida aylanib kelgan va bunda tabiiy-ilmiy materialistik yondashuv diniy nazariyalarga qarshi kurash olib borgan. Ong muammosining

ye'chimiida ilmiy dialektik-materialistik ta'limot hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi, bu borada Gegel g'oyasiga e'tiroz muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur ta'limotga binoan, onging tuzilishi ijtimoiy-madaniy xususiyat kasb etib, insoniyatning tarixiy taraqqiyoti davomida filogenetik tarzda, ustuvor individualistik hamkorlik jarayonida ijtimoiy ustuvor individualistik tuzilishning ta'sirida, eng avvalo ishlab chiqarish amaliyoti negizida u shaqllangandir. Ilmiy dialektik ta'limotdan kelib chiqqan holda sobiq sovet psixologiyasida onging ontogeneza shaqllanishi to'g'risida umumlashgan ilmiy nazariya ishlab chiqilgan. Umumlashgan nazariyaga binoan, individ onging tuzilishi ontogenezing ilk davrida bolaning kattalar bilan muomala(mulqot) qilish faoliyatida o'zlashtirish (egallash, o'zini qilib olish, o'z ma'naviy dunyosiga aylantirish jarayoni) ning sharofati bilan shaqllanadi. Bunday tarzda o'zlashtirishning kar'iyatlik imkoniyati filogenetik, tarixiy taraqqiyotning negizida ham mavjuddir. Predmetli faoliyatining aributi bo'lmish muomala, uning tuzilishi tarkibida aks etuvchi quyidagi asosiy xususiyatlarga, xossalarga egadir:

- 1) ijtimoiy kelib chiqishi va tuzilishi;
- 2) uning ijtimoiy reglamentatsiyasi;
- 3) ruhiy qurollar va atomatlar bilvositaligida ifodalaniishi;
- 4) ikki sub'ektning o'zaro alohidaligi va betakrorligi;
- 5) ob'ektga yo'nalganligi kabilar.

Shaxslararo munosabatta hamkorlik faoliyatining tuzilishi ong strukturasini vujudga keltirib, uning quyidagi asosiy xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi:

- a) ijtimoiy xususiyati, hatto simvolik va verbal tuzilishga ega bo'lgan belgilar bilvositalanganligini qamrab olinganligi;
- b) refleksiya, ya'ni o'zini o'zi tushunishga nisbatan qobiliyatlik;
- v) ichki dialogizm, ya'ni ichki nutqqa, fikrlash mexanizmi negiziga qurilishi;

e) predmetlilik, ya'ni har qanday psixologik holat muayyan yaqqol muvohirarga va atomatlarga ega bo'lishligi va hokazo.

Endi onging psixologik tavsifidan kelib chiqqan holda uning shaqllari yo'zasidan qisqacha mulohaza yuritamiz. Ongning genetik jihatdan talqini ongsizlik birlamchiligini bildirib, u o'ziga xos xususiyatga ega ekanligini, inson faoliyati va xatti — harakatida muayyan darajada rol

o'yashini tan olishni taqozo etadi. Chunki inson ongining yuksakroq shaqllari o'zoq ijtimoiy — tarixiy taraqqiyotning keyingi davrida vujudga kelgandir. Xuddi shu boisdan ongning paydo bo'lishi to'g'risida mulohaza yuritilganda ijtimoiy borliq, ijtimoiy taraqqiyot, ularga nisbatan munosabat uslubii asosiy mezonlar vazifasini bajarib kelgan va hozir ham xuddi shunday bo'lib qolaveradi. Psixologik talqimga ko'ra, ongimizlik, *birinchidan*, voqelikning hodisalari bilan shartlangan ruhiy jarayonlar, aktlar va holatlarning majmuasi; *ikkinchidan*, tashqi va ichki ta'sirlarga nisbatan sub'ektning o'ziga hech qanday hisobot bermasligi; *uchinchidan*, psixik aks ettirishning shakli, ya'ni voqelikning obrazii tasviri, timsoli va unga nisbatan sub'ektning munosabati refleksiyaning maxsus predmeti sifatida vujudga kelmaganligi; *to'rtinchidan*, qismlarga ajralmovchi yaxlitlik tarkibiga ega ekanligi va hokazo.

Ongsizlikning ongliklidan farqi shuki, uning tomonidan *aks ettiriluvchi voqelik sub'ektning kechimalari bilan, uning borligiga munosabati bilan qo'shib, aralashib ketadi*. Shuning uchun ongsizlikda sub'ekti tomonidan amalga oshiriluvchi xatti — harakatlilar natijasini ixtiyoriy ravishda nazorat qilish va baholash imkoniyati mavjud emas. Ongsizlikda voqelik sub'ektning o'xshashlik, ayriyat singari mantiqiy shaqllariga asosanib aks ettiriladi.

Bu holat bevosita emosional his qilish, emosional yuqush va identifikatsiyalashga daxldorlik tuyg'usi orqali turticha hodisalar o'zining tuzilishi, mohiyati jihatidan o'ziga xoslikdan qat'i nazar bir tizimga birlashtiriladi, psixologik ob'ektlar o'rtasidagi u yoki bu xususiyati alomatlar o'rtasidagi tafovutlar, mantiqiy qarama — qarshiliklar ochilmasdan namoyon bo'ladi, in'ikos etiladi.

Ongsizlikda o'tmish bilan kelajak ko'pincha bir davrda hukm surayotganday, go'yoki ular biron — bir psixik aktga bevosita birlashgan tarzda aks ettiriladi, bunga tush ko'rish jarayoni yorqin misoldir. Ongsizlik borligi bola tomonidan bilishning ilk shaqllarida, ibtidoiy tafakkurda, intuitsiyada, affektiv holatlarda, sarosimaga (paniqaga) tushishda, gipnoz holatida, tush ko'rishda, odatiy harakatlarda, subsektor idrokda, ixtiyorsiz esda olib qolishda, shuningdek, initilishlarda, hissiyotda, xulq — atvorda ifodasini topib, ularning sabablari va oqibatlari

shaxs tomonidan tubdan anglashilmaydi. Odatda ongsizlikning namoyon bo'lishining to'rt turkumi psixologlar tomonidan tan olinib kelmokda.

Mazkur hodisalarning psixologik tabiatini psixanalitik pozitsiyasidan turib tushuntirishga harakat qilgan Zigmund Freyd «ongsizlikning dinamik qisilishi» terminini fanga olib kiradi. Z.Freyd, ongsizlik deb, ijtimoiy normalar talabi bilan nizoli holat, qarama — qarshilik tufayli ongga kira olmagan, amalga oshmay qolgan mayllar qisilish mexanizmi yordami bilan begonalashib individ yangilish aytgan so'zida, gapda yangilishib ketishida, tush ko'rishida va hokazolarda aks etishini tushunadi. Ongsizlikning shunga o'xshash tarzda namoyon bo'lish xususiyati shundan iboratki, sub'ektning amalga oshmay qolgan mayllari psixoterapevtik holatlar bilan sababiy bog'liqligini anglashi mazkur mayllar bilan shartlangan kechimalarning yo'qolishiga olib kelmaydi (masalan, qo'rquvning yo'qolishiga), chunki, anglanish sub'ekti tomonidan qandaydir u bilan yo'z bermayotgan, guyo shaxsga aloqasiz, begona hodisa sifatida idrok qilinadi. Xulq — atvordagi ongsizlik namozdorligi ularni keltirib chiqaruvchi hodisalar shaxsning boshqa odamlar bilan hamkorlikda boshidan kechirishida (masalan, psixologik seans chog'ida) yoki guruhii psixoterapiya davrida o'zgalarda kechishida nodir bo'lsa individni qoniqtiradi. Chet el psixologiyasida, eng avvalo Z.Freydning psixanalizida va uning izdoshlari qarashlarida ongsizlikning yo'zaga kelishini tor ma'noda, cheklanib tushunish uning dinamik jabhalarini shaqllanishining bir tomonlama tahlil qilish bilan shartlanganligidir. Chunki, ongsizlikning ijtimoiy — tarixiy shartlanganligi tan olmaslik, ongsizlikning inson bilan borligining o'zaro ta'sirdan bevosita ajratib olmaslik bir qator anglashilmovchiliklarga olib keladi, ularni differensiyalash orqali shu kontekstidagina uning asl mohiyati, funksiyalari shaxs xulq — atvorida ochilishi mumkin, xolos. Bunday cheklanishlar sobiq sovet psixologiyasida ustanovka nazariyasida, psixologik hodisalar o'rganishda faoliyatli yondashuvda psixikani dialektik materialistik tushunishdan kelib chiqqan holda anglashilmagan motivlarning funksiyalari, tabiati, ma'no anglatuvchi ustanovkalar inson hayotida shaxsiy ma'no kasb etuvchi g'oyalarda bartaraf qilib borildi.

10.3. Valeologik ong

Bugungi kunda inson tanasidagi sog'lomsizlikni sababi asabdan ekanligi xech kimga sir emas, asab esa insonning hayotida yuz berayotgan gandaydir holatni qabul qila olmayotganligidan kelib chiqishini ham bilamiz. "Qabul qilmaslik"ning turli sabablari bor: kimdir kimgadir "Notug'ri" so'z aytadi va bu aytilgan so'z ikkinchi shaxs tomonidan qabul qilmaydi va natijada "Hafachilik, nafrat va hokazo" qarshiliklar yuzaga chiqadi.

Psixosomatika sohasidagi tadqiqotchilar 60% kasalliklarning asl sababi inson ruhiyati bilan bog'liq deb hisoblaydilar, hatto eng kichik salbiy his – tuyg'ular ham tanaga jiddiy zarar yetkazishi mumkinligini ta'kidlaydilar. Platon "Shifokorlarning eng katta xatosi inson qalbini emas uning tanasini davolashga uringanliklaridir. Aslida tana va qalb bir butunlikni tashkil etib, ularni bir biringan ayro tasavvur etib bo'lmaydi" – deb ta'kidlagan.

I. Dubrovina fikricha, psixologik salomatlik quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- to'liq aqliy rivojlanish va shaxs sifatida rivojlanish natijasida ruhiy salomatlik;
- o'sib borayotgan shaxsning aqliy va shaxsiy rivojlanish xususiyatlari va ushbu xususiyatlardan xabardorligi;

- aqliy va shaxsiy xususiyatlar va fazilatlarga ongli munosabat;
- shaxs dunyovqarashining gumanistik yo'naltirilganligi

S. Mirzaevani fikricha **Valeologik ong**– o'z sog'lig'ini saqlash va sog'lom turmush tarzini yuritishga qaratilgan bilimlarni egallash va chuqurlashtirish jarayoni sifatida ta'riflanadi (S.R. Mirzaeva 2020 y.). Valeologik savodxonlikni oshirishga hissa qo'shuvchi, insonning ichki va tashqi ehtiyoji bo'lgan sog'lom turmush tarzini saqlashga nisbatan kuchli e'tiqodi bo'lgan insonni shakllantirish dolzarb muammo hisoblanadi.

Talabning valeologik ongini rivojlantirish uchun uni aqliy, axloqiy, emosional, jismoniy rivojlantirishga imkoniyat yaratish, unda valeologik yetuklik sifatlarini tarkib topirish maqsadga muvofiqdir.

10.4. Ontogenezda psixikaning rivojlanishi.

Inson tug'ulgan vaqtidan boshlab voyaga yetgunga qadar murakab psixik rivojlanish yoshidan o'tadi. Agar bolaning tug'ulgan birinchi yilidagi psixikasini 5-6 yildan sungi psixika bilan taqqoslasak, uning ma'lumot qabul qilishida nafaqat miqdorda balki sifatida farq bo'ladi.

Xozirgi kunda, bolaning psixikasini rivojlantirish mu'ammosi yechimiga ko'pdan ko'p uslublar bor. Masalan, A.N. Leontev bolaning psixikasi rivojlanishini 7 ta bosqichga bo'lgan, J. Pjaje 4ta, E. Erikson esa 8ta bosqichga bo'lgan.

A.N. Leontev tamontan psixologik rivojlanishning bosqichlarini chuqurroq ko'rib chiqsak.

Birinchi bosqich- yangi tug'ulgan chaqaloqning bosqichi (2 oygacha).

Bola kuchli rivojlangan sezish va harakat organlari, asab sistemasi bilan tug'uladi, ular bola onaning qamida bolgan vaqtda rivojlanadi. Bolaning asab sistemasi va uning bosh miyasi qobig'i anatomic tamondan to'liq rivojlangan. Ammo miyaning qobig'idagi mikroskopik struktura oxirigacha rivojlanmagan, aniqrog'i nerv tolalari, harakat va sezgi doiralari endi rivojlana boshlaydi.

Yangi tug'ulgan chaqaloqning xayot tarzi, ona qornidagi hayot tarzidan kam farq qiladi: tinch turgan vaqtda u tanasini embrional xolatga

keltiradi; uyqu butun vaqtining 5/4 qismini tashkil etadi; bolaning tashqi faolligi, o'zining taomga bo'lgan muxtojligini qonitirishga qaratilgan; Joy o'zgartirish, qo'l harakatlari umuman yo'q. Bola 3-4 haftaligida rivojlanishning

yangi balandroq bosqichiga o'tishga harakat qiladi. Bu vaqtda, o'ziga hos murakab reaksiya paydo bo'ladi, bu bolani boshqa inson oldida jondanishi, harakatga qilishini tushuntiradi. Bu reaksiya, olimlar orasida "jondanish reaksiyasi" deb nom olgan. Bu reaksiyaning rivojlanishi, biror inson bolaga yaqinlashganida, bola qo'lishi hali differensiyalanmagan umumiy jlobiy yo'nalish paydo bo'lishidan boshlanadi. Ya'ni bolada predmetni qabul qilish belgilari paydo bo'la boshlaydi.

Shunday qilib, ushbu bosqich asab tolalarining mielinizatsiyasi, eng natijaviy xulq harakatlarning va yo'naltirilgan reaksiyalarning shakllanishi, "jondanish" reaksiyasi paydo bo'lishi ko'zatladi.

Erta bolalik yoshi (ikki oydan olti oygacha)

Ushbu bosqichda, chaqaloqda predmetlarni tanishi, ularga bo'lgan ehtiyoj, ko'rish, eshitish va xidini sezish qobiliyatlari paydo bo'lib bolada ma'lumotni qabul qilish boshlanadi. Yosh bolaning uy-inoqolar bilan eng

aktiv ishlatadigan payti 5-6 oylik bo'ladi, shuning uchun bu yoshda Ong va psixik rivojlanishning eng tez rivojlanadigan payti xisoblanadi. Shunday qilib bu bosqichning asosiy tomoni o'yinchoklar va boshqa predmetlar orqali rivojlanish va jarayonning narsa orqali Ong va psixik rivojlanadi.

Chaqaloqlikning eng kechki yoshi (6 oydan — 12-14 oygacha)

Yosh bola xayotining birinchi yilini ikkinchi qismida yangi harakatlarni o'rganishni boshlaydi va bu shuningday dunyo qarashini ham o'zgartiradi. Bolaning 7-oylik paytida qo'l orqali sezish qobiliyatlari yaxshi rivojlangan bo'ladi. Suyak va mushaklarni rivojlanishi bolaning harakat diapozonini mustaxkamlaydi, bu esa birinchi navbatda tashqi dunyodan ko'proq informatsiya olishga yordam beradi. Bularning hammasi bolaning mustaqil bo'lishiga olib keladi. Uning kattalar bilan o'zaro munosabatini ko'prok birgalikdagi faoliyat shaklini keltirib chiqaradi, ya'ni ko'pincha kattalar bolani harakatlarga tayyorlab o'zi bajarishga imkon beradi. Shu singari harakatlar bilan predmet orqali munosabat yaratish bo'ladi.

Shunday qilib, bu davrda bolaning rivojlanishi nafakat alohida narsalarni yoki ularning yig'indisi orqali rivojlanadi, balki bola va kattalar o'zaro mukammallashgan munosabat orqalidir. Buning asosida bolaning birinchi predmetlarni anglab yetishi paydo bo'ladi. Ushbu o'rnatilgan munosabat «predmet» deb atalib bolaning nutqi rivojlanishiga yordam beradi.

Bola kattalarni harakatlarni o'xshatishga harakat kiladi, bundan shuni ko'rsak bo'ladiki ijtimoiy to'zilgan odatlarni o'rganishni boshlaydi. Bu o'z navbatida berilgan bosqichning spesifik insonga oid harakatlarga keltiruvchi operatsiyalarni paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Ushbu operatsiyada katta barmoq qolganlar bilan solishtiriladi, bu faqat odamga hos xususiyatdir.

Maktab yoshiga yetmagan davr (bir yoshdan uch yoshgacha)

Odaminga hos spetsifik, bolaning o'z tabiati bo'yicha ijtimoiy faoliyati va odaming shakli ongli ravishda xakikati aks ettirish jarayonlari paydo bo'ladi va rivojlanadi. Bolaning psixikasida o'zgarishlar bu davrda shundaki, u atrofgi muhit bilan o'zaro aloqaga kirishadi. Va shuningdek bolaning atrofini o'rganishi kattalarni harakatlarga o'xshatish orqali amalga oshiriladi, demak bir paytda predmetlarni va ularning funksiyalarini anglab yetadi.

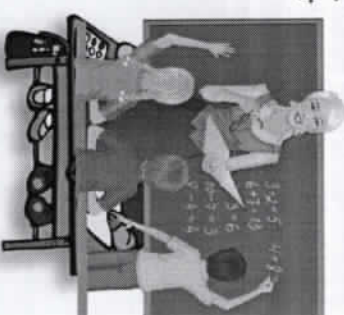
Narsalarni funksiyasini anglab yetish ikki xil bo'ladi. Bir tarafdin - bu eng oddiy malakasini rivojlantirish, masalan qoshig, vilka va x.o. kabi narsalar.

Ikkinchi tarafdin esa - bu o'yin paytida ular bilan boshqarish hisoblanadi.

Uyining paydo bo'lishi bu bolaning psixikasida yangi bosqich haqida anglatadi.

U natijat kattalar bilan aloqa orqali dunyoni biladi, va shuningdek mustaqil ravishda. Ushbu asosda bola yangi so'zlarni ham o'rganadi, gavsiki boshida o'z funksiyalarini bildiradigan predmetdek ko'rinnadi. Bunday jarayon davomida o'yinlar nutq hammasi ko'proq

ikkilantish faoliyatiga ya'ni hammasi ko'proq rivojlanish vazifasini bajarishni va faqat belgilar narsalarga bo'lgan munosabatlarni rivojlantiradi. Biroq o'ziga hos xususiyati bilan o'yinlarini bolani bu yoshda solishtirganda qilayotgan keyingi bosqich maktabgacha yoshning hisoblanadi. Bu yoshda bolaning yo'q narsalarni tasavvur qilishga o'yin orqali o'rganadi. Farzand, kattalarni o'yin orqali hamda haravur qilayotgan narsalarni ko'rish yo'li bilan ifoda qiladi.

Bog'cha yoshi (uch yoshdan yetti yoshgacha)

Bu yoshni boshqa yoshlardan farqi har bir narsa o'zini dunyosida topdlay ko'rishi va uni shundoligicha qabul qilishi va bu narsalarga aqliyatlik bilan qarashidadir. Bu yoshda bola nima qila oshishiga emas nima ko'rayotganligiga va nima eshtayotganligiga qarab ish qiladi. Bu

voqelikni bola bilan o'yin metodlari bilan notug'ri ekanligini tushuntirish lozim. O'yin orqali bolada hosil bo'ladigan hissiyot orqali to'g'ri eishtish va ko'rishni o'rgatiladi. O'yin orqali bolada ijodiy tasavvurni rivojlantirish jarayonida o'zini o'zi boshqarishni rivojlantiradi. O'yinlar orqali bolada tashqi olamni to'g'ri qabul qilishga, eslab qolishga hamda nutqni rivojlantirish ko'nikmalari hosil qila boshlaydi. Bu davrda bola shaxs sifatida shakllanma boshlaydi. (Maklakov A. G. *Obuqya psixologiya: o'qitish na eksenatsionnye biletya*; Piter; Sankt-peterburg; 2012 kitobi tarjimas)

Kichik maktab yoshi (7 yoshdan 12 yoshgacha)

Maktabga o'qishga chiqish bola uchun yangi psixik rivojlantirish bosqichi deb hisoblanadi. Bu bosqichda bola nafaqat uni o'rab turgan olam bilan kattalar bilan hamda o'zining tengqurlari bilan muomola qilish kerakligini anglaydi. Endi bola jamiyat oldidagi buchini ham anglaydi. Bu jamiyatdagi buchlari uning kelajagiga keskin ta'sir etishini anglamog'i lozim.

Oldingi bosqichlarda bola o'yinlar orqali kattalar yordamida bilim olar edi. Endi esa aksincha uning oldida mustaqil ta'lim olish turadi. Maktab boladan bilim olish jarayonida diqqatni rivojlantirishni hamda shakllantirishni talab qiladi. Shuningdek bilim olish jarayonida bolada xotirani kuchayishi ko'zatladi. Bu yoshda bolani eslab qolish faoliyati kuchli bo'ladi. Kichik maktab yoshida bolada ayniqsa tafakkurni rivojlantirishni ko'rishimiz mumkin. Bolalarda tafakkurni rivojlantirish tayrida fikr yuritish va xulosa chiqarish qobiliyatlari rivojlanadi hamda nutqni ravon so'zlari aniq talaffo'z qilish boshlaydi. Bilim olish jarayonida bola shaxs sifatida shakllanadi. Uning qiziqishlari o'zgaradi. Bolalikdagi qiziqishlari o'qish bilim olish qiziqishiga aylanadi. Bolani shaxs sifatida rivojlantirish uchun kollektiv katta ahamiyatga ega bo'ladi. Bola o'qishni boshlaganida uning oldida bilim olish uni o'rab turgan muxitni sinifdoshlari oldidagi majburiyatlar qamrab oladi. Bola birinchi marta kollektiv degan so'z bilan to'qnash keladi. Oldin bola faqat oila degan tushunchani tushunar edi.

O'smirlilik va yoshlik davrining boshlanishi talim

davom ettirish bilan ifodalanadi

Shu bilan birga bola jamiyat xayotida yanada faol bo'ladi. Shu vaqt bolaning jinsiga karab uning uning yo'nalishi aniqlanadi – "erkak" yoki "ayol" faoliyati. Bundan tashqari, bola samorealizatsiyaga intilib aniq bir soxada muvaffakiyat korsatib boshlaydi, kelajagidagi kasbi haqida fikr yuritishni boshlaydi.

Shu vaqt bilimiy, ruhiy jarayonlarning rivojlanishi va shaxsiyatning shakllanishi boshlanadi. Shaxsiyatning shakllanish jarayonida bolaning qiziqishlari o'zgaradi.

Ular yanada mustaxkamlashadilar. O'quv qiziqishlari ustuvor ahamiyatini yokotadi. Bola "katta" hayotga yollanadi. Shuni aytib o'tish kerakki, shaxsiyatning shakllanishiga ta'alg'atga yetish jarayoni tasir qiladi. Yosh inson organizmida katta o'zgarishlar ko'zatladi, har bir organ (insool uchun, yurak) ma'lum bir o'zgarishlarni boshdan kechiradi.

O'smirlilik jinsiy identifikatsiyasi yakunlanadi. Barcha omillar tasirida bolaning psixologik ko'rinishi o'zgaradi. O'g'il bolaning xulqida erkaklarning hususiyatlari, qiz bolada esa ayol kishining stereotiplari paydo bo'lishi ko'zatladi. O'g'il bolalar erkak faoliyatiga, qizlar esa – ayol faoliyatlariga ko'prok qiziqishni boshlaydilar. Shuni aytib o'tish kerakki, psixologik rivojlanish yoshlik davrida to'xtamaydi. Bu rivojlanish kechroq boshlanishi mumkin. Shuning uchun, zamonaviy psixologiyada yana ikkita rivojlanish davri mavjud: akmeologik rivojlanish davri yoki voyaga yetishish davri va gerontogenez davri.

Akmeologik rivojlanish davri 18dan 60 gacha kechadi

Ilk bor "akmeologik" termini N. N. Ribnikov tamonidan 1928-yilda taklif etilgan. Bu termin bilan ("akme" - eng baland cho'qqi, voya, gullash, eng yaxshi davr) insonning umridagi eng ijodiy va produktiv

davri aniqlashadi. Bu davr yoshlik davridan umumsummatik va jinsiy rivojlanishlar yakunlanishi bilan farq qiladi. Bu davrda inson eng baland ijodiy, professional va intellektual muvaffaqiyatlarga erishadi. Gerontogenez davri - bu inson xayotining kechki davridir. Bu davrda 3ta bosqich mavjud: ilg'or yoshi (eraklar uchun-60-74 yosh, ayollar uchun -55-74 yosh); keksalik 75-90; o'zoq yashovchilar - 90- va undan katta.

Umuman, bu davrda insonning psixologik va fiziologik funksiyalarga pasayadi, uglevod, oqsil va yog' almashinuvi intensivligi pasayishi ko'zatladi. Xujayralarning redoks jarayonlarining bajarilishi pasayadi. Shu bilan birga, eslab qolish va fikrlash qobiliyatlari pasayadi.

Birok, bu davrning o'tishi insonning individual hususiyatlari bilan bog'liq. Ontogenezning so'nggi bosqichida insonning jamiyatdagi ahamiyati va ijtimoiy holati uning mehnatga layoqatligini saqlashi juda muhimdir. Insonning ijodiy involyusiyaga qarshi ko'rsata olish jarayonida judayam katta ahamiyatga ega. Bugun biz juda o'zoq muddat davomida o'z mehnat va ijodiy faoliyatini oborgan ko'p mashxur olim va san'at insonlarini bilamiz. Shunday qilib, I. P. Pavlov 73 yoshida "Yigirma yillik tajriba" va 77 yoshida "Miyaning katta yarim pallalari faoliyati haqidagi ma'ruza" ni yaratdi. L. N. Tolstoy "Yakshanba" asarini 71 yoshida, "Xadji Murat" ni esa -76 yoshida yozdi. Mikelandjelo, O. Renuar, Volter, B. Shou, V. Gete va boshqalar xayotining kechgi davrida ijodiy va produktiv faoliyati bilan ajralgan. Shunday qilib, insonning har bir yashash davri o'ziga yarasha go'zaldir.

10.5. Miya va psixika orasidagi aloqa.

Psixologiyada psixofiziologik muammolar

Sechenov inson miyyasi va organizmining psixik jarayonlar bilan o'zaro bog'liqligi bo'yicha ulkan ishlar olib borgan va psixologiyaga o'zining ulkan hissasini qo'shgan. Keyinchalik uning fikrlarini Pavlov rivojlantirdi va shartli-reflekslar xodisasini ochdi. Pavlovning fikrlari va ixtirolari xozirgi kunda yangi nazariyalar yaratishga asos bo'ldi. Bularning ichida Breynshteyn, Xall, Anoxin, Sokolovlarning nazariya va

konsepsiyalari ajralib turadi. Sechenov, barcha psixik xodisalar o'zining ortidan murakkab reflekslar va fiziologik hodisalarni namoyon qiladi. Pavlovning fikricha o'zini tutish murakkab shartli reflekslarning qo'shilishi natijasida paydo bo'ladi. Biroq shartli reflekslar bu oddiy bir fiziologik hodisalar ekanligi keyinchalik ma'lum bo'ldi. Shartli-reflekslar haqidagi ilmlarning ochilishiga qaramay, keyinchalik tirik jonzoqlarning yangi qobiliyatlarini o'zlashtirishning boshqa usullari ustida ham ishlar olib borildi. Bunda ayniqsa Sokolov va Izmaylovlarning xizmatlari katta. Ular tomonidan konseptual reflekslar yoyi tushunchasi ilgari surilgan. U uch o'zaro bog'liq lekin nisbatan erkin neyronlar sistemasidan iborat: afferent (sensorli analizator), effektor (bajaruvchi, harakat organlariga javob beruvchi) va modellashtiruvchi (afferentiv va effektor sistemasi ustidan boshqarib turuvchi). Birinchi neyronlar sistemasi ma'lumotlar qabul qilinishi va qayta ishlashini taminlaydi, ikkinchi sistema buyruqlar ishlab chiqarilishi va ularning bajarilishini taminlaydi, uchinchi ikkinchi va birinchi sistema ustidan ma'lumotlar almashinuvini taminlaydi.

Bu teoriya bilan bir qatorda boshqa teoriyalar ham mavjud, bir tomondan psixik jarayonlarning o'zini boshqarishdagi roli, boshqa tomondan o'zini boshqarishda umumiy boshqaruv modellarning to'zlashida fiziologik va psixologik hodisalarning namoyon bo'lishi. Bernshteynning o'ylashicha eng sodda o'zlashtirilgan hatti-harakatning o'zi ham, murakkab harakatlarni inobatga olmagan holda, psixikning ishtirokisiz amalga oshirilishi mumkin emas. Uning taklillashtirish har qanday harakatning paydo bo'lishida psixomotor reaksiya mavjud.

Har qanday harakatning o'zlashtirilishi ongning ta'siri ostida amalga oshiriladi. Ong tushunchasi juda ko'p muammolarga duch keladi. Bularga turli hil yondoshuvlar ham mavjud. Ong muammosi psixologiyadagi global va eng murakkab muammolardan biridir. Muammoga asosiy yondoshuvlar Ong-dedi Vund, - bu o'zimizda har qanday psixologik jarayonlarga duch kelishimizdir. Ong psixologik jihatdan o'zida ichki yorug'likni, yorqin yoki zulmatni, ifodalaydi. Inson

o'zini yo'qotgan paytda u huddiki o'chishi ham mumkin. K. Dleymsning fikricha ong bu "psixik funksiyalarining xo'jayini".

Ong – bu o'zgacha psixik kenglik. Ong psixologiya'ning sharti bo'lishi mumkin lekin uning predmeti bo'la olmaydi. Uning mavjudligi psixologik fakt bo'lishiga qaramasdan, uni aniqlash mumkin emas va faqatgina o'zidan chiqarilishi mumkin. Ong sifatisizdir chunki uning o'zi sifat-psixik jarayon va hodisalarning sifatidir. Sifatni bo'lib bo'lmaydi, u yoki bor yoki yo'q. Yuqorida keltirilgan qarashlarning umumiy qismi – bu psixologik sifatisiz ongga urg'u. Vigotskiyning ongga qarashlari qiziqish uyg'otadi. U yozadiki "ong- bu o'ziga o'zi, reallikga refleksiyadir. "Ong o'zi bilan o'zi aloqadadir". Ong bu ongdir, qaysi manodaki ong faqatgina jamiyat ongi va tili mavjud bo'lgandagina mavjud bo'lishi mumkin. Ong tug'ma bo'lmaydi yoki tabiat tomonidan berilmaydi balki u jamiyatda rivojlanadi. Shuning uchun ong psixologiyaning sharti emas balki uning muammosi – ilmiy psixologik izlanishlar predmetidir. (Djeyms U, Kalat. Vvedenie v psixologiya. 2013)

Tashqi faoliyatni ichki faoliyatga o'zgarishi bu tashqi faoliyat oldindan mavjud bo'lgan "rejalashtirilgan ong"ga ko'chib o'tishi degani emas; bu shunaqangi jarayonki unda o'sha ichki plan(sistema) shakllanadi. Ong bu, bevosita subektga ochiladigan olam manzarisidir, unda subektning o'zi ham shuningdek, uning faoliyati va holati ham kiradi deb hisoblaydi Leontev. Dastlab ong faqatgina sub'ektga atrofidagi olamni ochib beradigan psixologik Ong va psixik rivojlanish sifatida bo'ladi; keyingi bosqichlarda faoliyat onging predmetiga aylanadi, bu bosqichda boshqa insonlarning harakatlari, ulardan esa subekt o'zining shaxsiy harakatlari ang'lay boshlaydi. Natijada, aql - idrokimizdagi, "rejalashtirilgan ong"dagi ichki harakatlar vujudga keladi. Ongdagi ko'rinish yoki tasvir haqiqiy ko'rinishga aylanadi, ya'ni xayolan harakat qilish mumkin model (nuxsa) ga aylanadi.

B. G. Anan'evning fikricha, "ong psixologik faoliyat sifatida his-tuyg'u va mantiqiy bilimlarni jo'shqin o'zaro bog'lanishi, bir butun

bo'lib ishlaydigan va har birini alohida bilim deb aniqlaydigan sistemadir. Bu ishlaydigan sistema insonning sergaklik holati yoki boshqa so'z bilan aytganda, insonning o'ziga hos sergaklik hususiyati bu ongdir". Anan'evning fikricha, harakat ta'sirining murakkab qismi sifatida faoliyat ko'rsatadi. Ongning dastlabki hususiyatlari - bu idrok qilish va insonning holatlik vaqtidagi o'zining shaxsiy harakatlari natijasida paydo bo'lgan kechimmalardir. Asta-sekin nafaqat harakat ta'siri, shuningdek bolaning faoliyat jarayoni ham anglanib yetiladi. Ongning o'ziga hos rivojlanishi uchun ong alohida harakatlarni anglashdan, bir maqsadga qaratilgan, rejalashtirilgan faoliyatga o'tishi orqali amalga oshiriladi. Shu holda, sergaklikning butun holati yaxlit "ong oqimi" ga aylanadi, bu bir faoliyattan boshqa bir faoliyatga o'tishini anglatadi. "Ong butun borliqni faol aksi sifatida, insonning amaliy faoliyatini uni o'rab turgan olamda tartibga solib turadi".

Ongning hususiyatlari

S. L. Rubinshteyn quyidagi ong hususiyatlarini ajratib ko'rsatadi:

- munosabat o'rnatish
- bilish
- boshdan kechirish (kechinma)

Ongning har bir hususiyati kam hollarda yoki faqat bilish, yoki faqat kechinma, yoki faqat munosabat bo'lishi mumkin; i ko'pincha shu uch hususiyatdan ham iborat bo'ladi. Ammo bu uch tarkibiy qismining (komponentlarning) har birini ifodalash darajasi turlicha. Shuning uchun har bir ong hususiyatini, psixologik tushunchasini koordinata sistemasining uch muhim nuqtasi sifatida ko'rish mumkin. Ong mexanizmini tahlil qilishda aqliy metaforani bartaraf qilish muhimdir. Ong bu faoliyat sistemasi mahsuli va natijasidir, unda nafaqat miya balki shaxs, jamiyat ham kiradi. Bu sistemalarning muhim hususiyatlari unga yetishmayotgan funksiyaga oid organlar, o'ziga hos yangidan yuzaga kelgan. U asosan dastlabki sistemadan yo'qotib bo'lmaydigan u yoki bu imkoniyatlar hisoblanadi.

Ong hususiyatlari funksiyaga oid a'zolar sifatida:

- Tashqi ta'sirga javob berish qobiliyati (reaktivlik)

- Ta'sirchanlik
- Dialogizm
- Polifonilik
- Tashqi tasirsiz rivojlanish
- Tashqi tasirga nisbatan beixtiyor ko'rsatadigan reaksiya (reflektivlik)

Ong vazifalari:

Asosiy ong vazifalariga quyidagilar kiradi:

- Aks qaytarish
- Tug'ma (ijodiy)
- Boshqarib-baholash
- Refleksivlik
- Ma'naviylik

Ong tuzilishi.

L.Feyerbax ongni ong uchun va ong turmush uchun degan fikrni ilgari surgan. A.N.Leontev ongni uch qismdan iborat ekanligini ajratgan:

- Obrazning seziladigan asosi
- Ma'no
- Mazmuni

Ong va o'z o'zini anglash.

O'z o'zini anglash insonga nafaqat tashqi dunyoni aks ettirishga yo'l qo'yadi, balki uni, o'zini shu olamda ajratib ya'ni topib, o'zining ichki dunyosini bilishga, uni boshdan kechirishga va ma'lum bir shaklda o'ziga nisbatan munosabatda bo'lishga yordam beradi. O'zini biror bir barqaror obekt sifatida anglash ichki butunlikni taxmin qiladi, shaxsning doimiyilgini, uni o'zgaruvchan vaziyatlarga qaramasdan o'zligicha qola olishini anglatadi. O'zlikni anglash boshqa insonlar bilan o'zaro ta'sir davomida shakllanadi va inson faoliyatining muvaffaqiyatiga bog'liq bo'lgan o'z o'zini baholash bilan bog'liqdir. O'zlikni anglashning muhim vazifasi - inson uchun uning harakatlari sababi va natijasini bilishi va agar baho qoniqarsiz bo'lsa, inson o'z o'zini o'stirish (kamolotga yetkazish) bilan shug'ullanishi mumkin, yoki himoyalovchi

mexanizmlari yordamida ongdan bu yomon ma'lumotlarni yo'q qilish mumkin.

Ong va behushlik

Ravshan ong doirasida faqatgina kam miqdorda ichki va tashqi muhitda signallar aks etadi. Ayni o'sha vaqtda to'siqqa uchragan obektlar tushuniladi. Vujudga kelgan mashaqatlar yoki ma'noli muvofiqlashtiruvchilar diqqatni jalb qilgan xolda, anglanadi. Vaziyatdan g'azablantiruvchilar diqqatni jalb qilgan xolda, anglanadi. Vaziyatdan chiqish usuli boshqaruv topilgandan so'ng boshqaruv yana ong boshqaruviga o'tadi. Shunday qilib, ong doirasiga iklilanchi g'ayritixoriy harakterlar kiradi(chopish, piyoda yurish, profesional malaka va hokazo). Shuningdek, ong doirasi sub'ektiv tarkibga ega, ya'ni hali ong bo'lib ulgurmagan, ruxiy hususiyatlarga ega(g'o'dak ruxiyati, kishining uyqo'li holati, bexushlik holatida ong yuzaga keladigan holat va hokazo). Ongning eng qiziq lo'rinishiga ega bo'lgan bo'lagi bu(o'kuv tarayoniga shakllanadi) Z.Freyding o'kuv amalyotida ishlab chiqilgan. Freyding fikricha, chushsizlik bu faqatgina e'tibor qaratilmaydigan jaryon emas, balki ong tamonidan qoyiladigan tosiqlar qaytarishlarhamdir. Harakat qanchalar qiyin bo'lsa, shunchalar kop korrektnal ozgarishlar talab etiladi. Ammo harakat o'zlashtirilib avtomatlashtirilgan holatiga keladi. Amerikalik olim K.Xall, tirik organizmni axloqiy va genetik-boilogik tartiblash mexanizmi ya'ni o'zini boshqara olish hususiyatiga ega bo'lgan sistema sifatida izlanish olib borgan. Bu mexanizmlar, qo'linga tug'ma bo'ladi va organizmni blokinyoviy va fizik muvozanat yuqolgan holatdagina ishga tushadi. sharoit yaratib beradi va muvozanat yuqolgan holatdagina ishga tushadi. P.K. Anoxin o'zining axloqiy tartib konsepsiya dalolatpomasini taklif qiladi. Bu konsepsiya keng tarqalish oldi va o'zining funksional sistemasi evaziga ommobop bo'ldi. Ushbu konsepsiya'ning mohiyati shundan iboratki: odamzot atrof muhitidan yirokda mayjud bula olmaydi. U har doim atrof muxit ta'sirida yashaydi. Tashki muhit ta'sirini olim P.K. Anoxin jilhoziy afferantatsiya deb nomladi. Ba'zi ta'sirlar inson uchun ahmiyatsiz yoki xattoki anglashsiz, ammo ba'zilar esa noodatiy, ya'ni javobiy reaksiya'ni keltirib chiqaradi. Ushbu reaksiya taxminiy reaksiya tabiatini o'z ichiga oladi va faol holatga kelish uchun stimol vazifasini

bajariadi. Insonga ta'sir utkazadigan ob'ektlar faoliyat sharoiti, ahamiyatini hisobga olmagan holda, inson tafakkurida obraz xotirada saklanayotgan ma'lumot bilan hamda insonning motivatsion qo'llanmalari bilan birga solishtirish solishtirish jarayoni ong orqali amalga oshiriladi va natijada karor kabul kilinish va ahlok tartibi amalga oshirish sababchisi bo'ladi. Markaziy asab sistemasida qutilmagan haraqatlar yakuni, P.K. Anoxin tomonidan nomlangan harakatlarning natijasi (akseptori), ya'ni o'ziga hos asab shakli sifatida ko'rsatilgan. Akseptorning harakat natijasi-bu maksadga yo'naltirilgan harakat. Harakat akseptori va harakat dasturi mavjudligi sababli, bevosita harakat bajarilishiga olib qeladi. Shu tariqa, iroda va ko'yilgan maksadni bajarilish jarayoni ishga tushadi. Harakat natijalari hakidagi ma'lumot qarama qarshi aloqa harakteriga ega va bajarilayotgan harakatlarni shakllantirishga qaratilgan bo'ladi. Agar xisssiyotlar ijobiy bo'lsa, harakat tuxtatiladi. Agar aksinchta xisssiyotlar salbiy bo'lsa, harakatga o'zgartirishlar kiritiladi. P.K. Anoxinning funksional sistemalar nazariyasi, fiziologik va ruhiy jarayonlarning bog'liqligi hakidagi masalalarga yaqin yondoshuv olib borilganligi uchun, keng tarqalishga ega bo'ldi. Ushbu nazariyada aytiladiki, ruxiy omil va jaraenlar fiziologik jarayon kabi, xulk-atvor shakllanishida katta ahamiyatga ega. Shu bilan birga xulq-atvor ruxiy va fiziologik jarayonlarni barobar bo'lmagan xolarda Ong va psixik rivojlanish qilish mumkin emas. Miya va ruhiyat bog'liqligini aniqlashning boshqa bir yondoshuvlari ham mavjud.

A.R.Luriya bosh miyasini anatomik bloklarini ajratishni tavsiya qildi, chunki ular ruhiy xodisalarni ishlashini ta'minlaydi. Birinchi bloq faoliyatning ma'lum bir darajasini ta'minlash uchun belgilangan. U quyidagi bloqlarni o'z ichiga oladi: miya'ning retiqo'lyar shakli, o'rta miya'ning ichki chukur bo'limi, limbstik sistema shakli, frantal va chekkadagi miya bo'lagining mediabazalar qatlami. Ikkinchi blok, ruhiy anglash jarayonlari bilan bog'liq hamda informativiyani olish, qayta ishlash va saqlash jarayoni uchun mo'ljallangan. Ushbu blok bosh miya'ning frontal va orka bosh miya qatlamini o'z ichiga oladi. Uchinchi blok, fikrlash, xulk-atvor boshkaruvi va o'z-o'zini nazorat kilish funksiyalarini o'z ichiga oladi. Ushbu blok, bosh miyaning oldi katlamida

joylashgan. Ushbu konsepsiya ilmiy izlanish natijasida F.R. Luriya tomonidan funksional, organik bo'zilisish hamda miya kasalliklarini aniqlash maksadida olg'a surilgan. Ruhiyat va miya bog'liqligi haqida mavollarni ko'rayotganda, psixo-fiziologik muammolarni ko'rib chikish lozim. Shunday qilib, har ikki mavjud yondoshuvlar psixofiziologik muammoni yecha olmaydi. Shuning uchun psixologiya muammolarini o'rganishga yagona uslubiy yondashuv mavjud emas. Shu bilan birga aqliy va fiziologik jarayonlar o'rtasida yaqin bog'liqlik bor deb aytilish mumkin. Shuning uchun ruhiy holatlarni hisobga olib, har doim ular fiziologik jarayonlar bilan qattiq bog'liq hodisa va jarayonlar faoliyatini amalga oshiruvchi «substnat» dir. Shuning uchun, aqliy va fiziologik jarayonlar o'zaro bog'liq va inson xatti harakatlarning o'zaro bog'liqligisidir. (Maklakov A. G. Obuqaya psixologiya. Sankt-peterburg, 2012 kiobi mavzu bo'yicha tarjimas)

Nazorat savollari:

1. Psixika haqida tushuncha.
2. Ong tarqigiyoti bosqichlarini tushuntiring.
4. Ong va ongsizlik tushunchalarini farqini izohlang
5. Ongsizlik holatlarini psixologik izohlang.
6. Valeologik ong nima?
7. Ontogeneza psixikaning rivojlanishi.
8. Psixologiyada psixofiziologik muammolar.

XI. SHAXS. FAOLIYAT

Reja:

- 11.1. Shaxs yo'nalganligi va faoliyat motivi haqida tushuncha
- 11.2. Faoliyat turlari. Jismoniy va aqliy xarakatlar.
- 11.3. O'yin faoliyatining o'ziga xos jihatlari.
- 11.4. O'qish faoliyatining psixologik xususiyatlari.
- 11.5. Ijtimoiy xulq motivlari va shaxs motivatsiyasi.
- 11.6. Mehnat faoliyatining psixologik xususiyatlari.

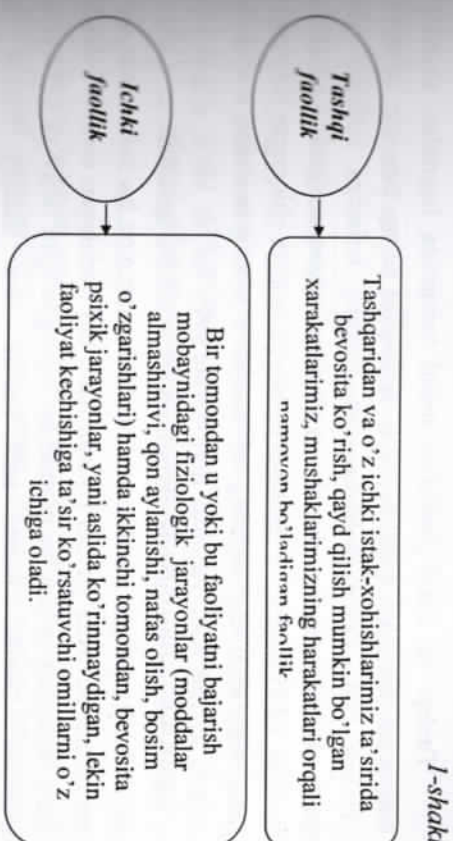
Mavzu yuzasidan tayanch so'zlar: Shaxs faolligi, tashqi faollik, ichki faollik, faoliyat, perseptiv xarakat, mnemik faoliyat, fikrlash faoliyati, imajitiv faoliyati, malaka, ko'nikma, motiv, ijtimoiy ustanovka.

11.1. Shaxs yo'nalganligi va faoliyat motivi haqida tushuncha

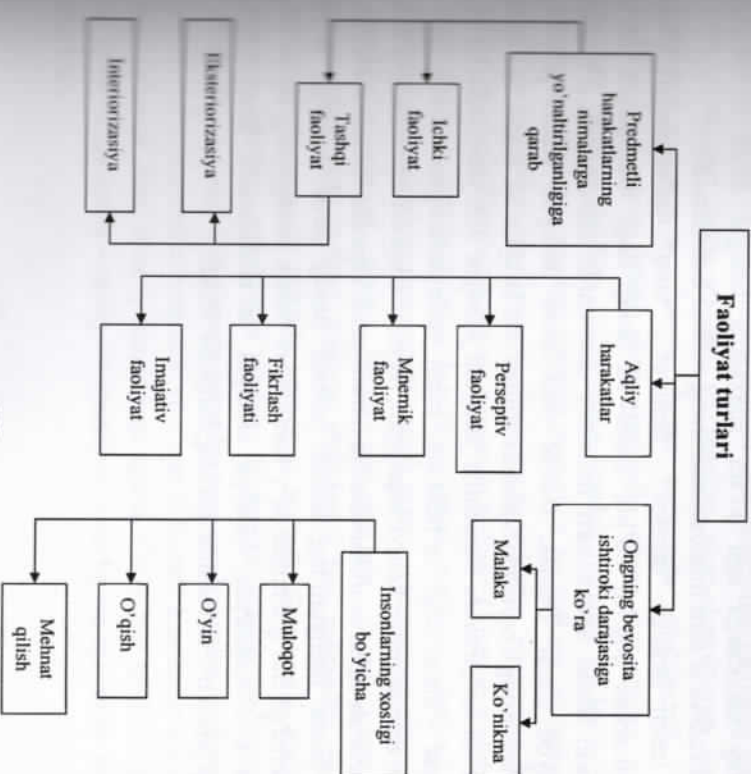
Jamiyat bilan doimiy munosabatni ushlab turuvchi, o'z-o'zini anglab, har bir harakatini muvofiqlashtiruvchi shaxsga xos bo'lgan eng muhim va umumiy xususiyat - bu uning **faolligidir**.

Faollik (lotincha "actus" - harakat, "activus" - faol so'zlaridan kelib chiqqan tushuncha) shaxsning hayotdagi barcha xatti-harakatlarini namoyon etishini tushuntiruvchi kategoriyadir. Bu - oddiy qo'limizga qalam olib, biror chiziqcha tortish bilan bog'liq elementar harakatimizdan tortib, toki ijodiy uyg'onish paytlarimizda amalga oshiradigan mavhum fikrlashimizgacha bo'lgan murakkab harakatlarga aloqador ishlarimizni tushuntirib beradi. Shuning uchun ham psixologiyada shaxs, uning ongi va o'z-o'zini anglashi muammolari uning faolligi, u yoki bu faoliyat turlarida ishtiroki va uni uddalashiga aloqador sifatlari orqali bayon etiladi.

Inson faolligining asosan ikki turi farqlanadi:

2-shakl

Tashqi va ichki faollikka misol tariqasida hayotdan shunday

manzarani tasavvur qilaylik: uzoq ayriqliqdan so'ng ona o'z farzandni visoliga etdi. Tashqi faollikni biz onaning bolasiga intilishi, uni quchoqlashi, yuzlarini silashi, ko'zlaridan oqgan sevinch yoshlarida ko'rsak, ichki faollik - o'sha ko'z yoshlarini keltirib chiqargan fiziologik jarayonlar, ichki sog'inching asl sabablari (ayriliq muddati, nochorlik tufayli ayriliq kabi yashirin motivlar ta'siri), ko'rib idrok qilgandagi o'zaro bir-birlariga intilishni ta'minlovchi ichki, bir qarashda ko'z bilan ilg'ab bo'lmaydigan emosional holatlarda namoyon bo'ladi. Lekin shu manzarani bevosita guvohi bo'lsak ham, uni ifodalagan rasmini ko'rsak ham, taxminan qanday jarayonlar kechayotganligini tasavvur qilishimiz mumkin. Demak, ikkala turli faollik ham shaxsiy tajriba va rivojlanishning asosini tashkil etadi. Bir qarashda har bir konkret shaxsga va uning ehtiyojlariga bog'liq bo'lib tuyulgan bunday faollik turlari aslida ijtimoiy xarakterga ega bo'lib, shaxsning jamiyat bilan bo'ladigan murakkab va o'zaro munosabatlarining oqibati hisoblanadi.

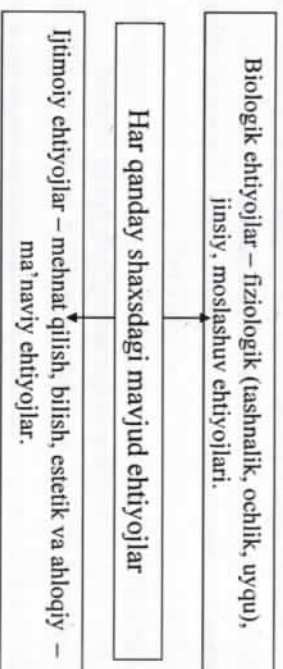
Inson faolligi "harakat", "faoliyat", "xulq" tushunchalari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, shaxs va uning ongi masalasiga borib taqaladi. Shaxs aynan turli faolliklar jarayonida shakllanadi, o'zligini namoyon qiladi. Demak, faollik yoki inson faoliyati passiv jarayon bo'lmay, u ongli ravishda boshqariladigan faol jarayondir. Inson faolligini mujassamlashtiruvchi harakatlar jarayoni *faoliyat* deb yuritiladi. Ya'ni, *faoliyat* - inson ongi va tafakkuri bilan boshqariladigan, undagi turli-tuman ehtiyojlardan kelib chiqadigan, hamda tashqi olamni va o'z-o'zini o'zgartirish va takomillashtirishga qaratilgan o'ziga xos faollik shaklidir. Inson faoliyatining tashqi jabhasi uning atrof muhitga ta'sir ko'rsatishga mo'ljallangan sa'y-harakatlari psixik jihatiga bog'liq bo'lib, ularni motivlashtiradi, bilishga undaydi va boshqaradi. Shuningdek, tashqi jabha o'z navbatida quyidagilarga bo'linadi:

3-shakl

1.	<i>psixik faoliyat buyumlari va jarayonlar xususiyatlarini o'zida namoyon qiladi</i>
2.	<i>ularning maqsadga muvofiq tarzda qayta o'zgartirilishini amalga oshiradi</i>
3.	<i>psixik andozalar o'xshashligini, natijalar va harakatlarning kutilmalariga muvofiqligini ko'rsatadi</i>
4.	<i>ularni uzluksiz ravishda yo'naltirib va nazorat qilib turadi</i>

Inson faoliyati murakkab va o'ziga xos jarayon bo'lib, shunchaki ehtiyojlarni qondirishdan iborat emas, balki ko'pincha jamiyatning maqsadi va talablari bilan belgilanadi.

Psixologik manbalarga asosan fikr yuritiganimizda, *ehtiyoj* - jonli mavjudot, hayot kechirishining yaqqol shart-sharoitlariga uning shularga tobe ekanligini ifoda etuvchi va mazkur shart-sharoitlarga nisbatan faolligini namoyon qiluvchi holat tariqasida ifodalanadi. Shaxs faolligining manbai uning ehtiyojlaridir. Mana shu ehtiyoj odamni ma'lum tarzda, ma'lum yo'nalishda harakat qilishga undaydi. Ehtiyoj shaxs aktivligining manbai sifatida namoyon bo'ladigan va uning aniq yashash sharoitiga bog'liqligini ifodalovchi xolatdir. Shaxsning faolligi ehtiyojlarni qondirish jarayonida namoyon bo'ladi. Odamning ehtiyojlari unga tarbiya berish jarayonida, ya'ni inson madaniy dunyosi bilan munosabatlarga kirishish jarayonida tarkib topadi. Odamning ehtiyojlarini qondirish jarayoni, uning tomonidan ma'lum ijtimoiy taraqqiyot natijasida yuzaga kelgan faoliyat shakllarini faol maqsadga muvofiq o'zlashtirish jarayoni sifatida namoyon bo'ladi. Odamning ehtiyojlari ijtimoiy shaxsiy xarakterga egadir. Ehtiyojlar paydo bo'lishiga va predmetiga ko'ra, ya'ni nimaga qaratilganiga qarab farqlanadi. Ehtiyojlar qondirilishi jarayonida rivojlanib va o'zgarib boradi. Kishining ehtiyojlari ham ijtimoiy, ham shaxsiy xarakterga egadir. Ehtiyojlar kelib chiqishiga va predmetiga ko'ra - tabiiy va madaniy, moddiy va ma'naviy bo'lishi mumkin.

Ehtiyojlarning qondirilishi bilan bog'liq bo'lgan faoliyatga undovchi va uning yo'nalishini belgilovchi sabablar **motivlar** hisoblanadi. Amerikalik psixolog Abraxam Maslou XX asrning 40-yillarida ehtiyojlar ustunligi nazariyasini yaratdi va kishilar o'z motivlari jarayonida ehtiyoj va qiziqishning 5 turiga tayanadilar dedi.

A. Maslou motivatsiyani jiboy ifodalab bergan. Maslou o'z nazariyasida quyidagi asosiy ehtiyojlarni ajratib bergan:

- **tabiiy-fiziologik ehtiyojlar;**
- **himoyalash ehtiyoji: uzoq yashash va muqarrarlik;**
- **aloqadorlik va sevgi-muhabbatga bo'lgan ehtiyoj (muomalada bo'lishga intilish);**
- **e'tiborga sozovor bo'lish (hurmat qozonish) ehtiyoji;**
- **o'z-o'zini faollashtirish ehtiyoji, o'z imkoniyatlarini ko'rsatish yoki namoyon qilish.**

Birinchi o'rindagi ehtiyojlar bu bazis ehtiyojlar, ya'ni yashashni ta'minlash uchun zarur bo'lgan ehtiyojlar. A. Maslouning fikricha, inson, eng avvalo ana shu bazis ehtiyojlarini qondirish uchun ishlaydi. Bazis ehtiyojlari, ya'ni oziq-ovqatga, kiyim-kechakka, uy-joyga, uyquga bo'lgan ehtiyoj qondirilsa, boshqa darajadagi ehtiyojlar ham asta-sekin ahamiyat kasb etib beradi.

Shaxsning istiqbolini anglovchi odamga xos bo'lgan ichki kechinmalarga o'xshamaydigan xolati **frustratsiya** deb yuritiladi. Inson maqsadga erishish yo'lida chindan ham engib bo'lmaydigan, engish mumkin emasdek ko'rindigan to'sqinliklarga, g'ovlarga ro'para

kelganda frustratsiya paydo bo'ladi. U shaxsni nevroitik xolatga olib keladi, unda jaxlini to'kib solish, tajovuzkorlik, qo'rqitish, qo'pollik, dushmanlik xolatlari keltirib chiqaradi.

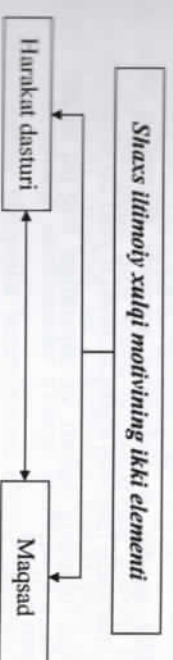
Istiqbol va frustratsiyaning inson hayotida o'ynaydigan roli maqsadlarga erishishga qaytarilgan faoliyatning shaxs uchun qanchalik muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlik kasb etish ahamiyatini aniqlash zarurligini ko'rsatadi. Buning uchun shaxs o'zining talablari darajasi qilib juda qiyin ham bo'lmagan, juda oson ham bo'lmagan vazifa hamda maqsadlarni belgilaydi, binobarin, shaxs o'ziga ma'lum istiqbolni saqlab qoladi.

Shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy xulqi va o'zini qanday tutishi, egallagan mavqei ham sababsiz, o'z-o'zidan ro'y bermaydi. Faoliyatning amalga oshishi va shaxs xulq-atvorini tushuntirish uchun psixologiyada **motiv va motivatsiya tushunchalari** ishlatiladi.

S.L. Rubinshteyn motivning psixologik mohiyati to'g'risida quyidagi mulohazalarni bildiradi:

- **motivatsiya** - bu psixika orqali hosil bo'ladigan determinatsiyadir;
- **motiv** - bu shaxs xulq-atvorining kognitivistik jarayonini bevosita ta'sir olam bilan bog'lovchi subyektiv tarzda aks etish demakdir.

Shaxs o'zining motivlari yordamida borliq bilan uzviy aloqada bo'ladi. Insonning xulq-atvori (xulq)ni harakatlantiruvchi kuchi sifatida namoyon bo'luvchi motivlar shaxsning tuzilishida (tarkibida) etakchi o'rin egallaydi. Motivning tuzilish (strukturaviy) tarkibiga shaxsning yo'nalishi, uning xarakteri, emosional holati (his-tuyg'usi), qobiliyati, ichki kechinmalari, faoliyati va bilish jarayonlari kiradi.

Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, motivlarning rivojlanishi, motivlashgan yangi ma'lumotlarning paydo bo'lishi, faoliyat muhiti doirasidagi o'zgarishlar tufayli amalga oshiriladi.

"Motivatsiya" tushunchasi "motiv" tushunchasidan kengroq ma'no va mazmuniga ega. Shaxsning jamiyada odamlar orasidagi xulqi va o'zini tutishi sabablarini o'rganish tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan narsa bo'lib, masalani yoritishning ikki jihati farqlanadi:

5a-shakl

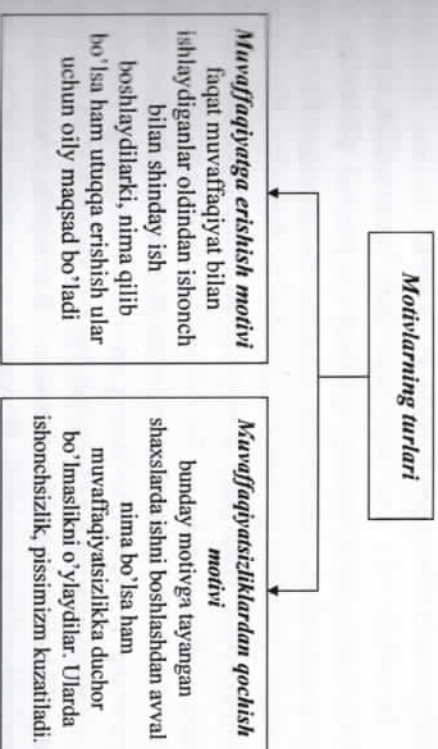
1	ichki sabablar	xatti-harakat egasining subyektiv psixologik xususiyatlari nazarda tutiladi (motivlar, ehtiyojlar, maqsadlar, mo'ljallar, istaklar, qiziqishlar).
2	tashqi sabablar	faoliyatning tashqi shart-sharoitlari va holatlari - ayni konkret holatlarni kelib chiqishiga sabab bo'ladigan tashqi stimullardir.

Shu nuqtai nazardan **motiv** - konkretroq tushuncha bo'lib, u shaxsdagi u yoki bu xulq-atvoriga nisbatan turgan moyillik, hozirlikni tushuntirib beruvchi sababni nazarda tutadi.

Motivatsiya - psixologik lug'atda biror ish yoki harakatning yuzaga kelishiga sababchi bo'lgan motivlar, dalillar baholar, vajlar yoki sabablar majmui ma'nosida talqin etiladi. Bu tushuncha bevosita inson omili bilan chambarchas bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan, motivlashtirish - bu ruhiy omil bo'lib, shaxs faolligining manbai, sababi, dalili va har xil turli ehtimollardir. U insonlarni jonli mehnat faoliyatiga rag'batlantiruvchi kuchli vositadir. Boshqacha qilib aytganda motivlashtirish - bu kishilar faoliyatini ruhiy yo'llar bilan maqsadga muvofiq yo'naltirishdir.

Har qanday motivlarning orqasida shaxsning ehtiyojlari yotadi. Ya'ni, maqsadli hayotda shaxsda avval u yoki bu ehtiyojlar paydo bo'ladi va aynan ularning tabiati va zaruratiga bog'liq tarzda xulq motivlari namoyon bo'ladi.

Motivlarning turlari

Shunday qilib, motivlar tizimi bevosita shaxsning mehnatga, oqimlarga va o'z-o'ziga munosabatlaridan kelib chiqadi va undagi karakter xususiyatlarini ham belgilaydi. Ularning har birimizda real shart-sharoitlarda namoyon bo'lishini biror mas'uliyati ish oldidan o'zimizni tutishimiz va muvaflaqiyatlarga erishishimiz bilan baholasak bo'ladi.

Psixologiya fanida xulq-atvor va faoliyatga qaratilgan oqimlanmagan mayllar orasida muayyan darajada tadqiq etilgan muamovka (ko'rsatma berish, yo'l-yo'riq ko'rsatish) muammosi hisoblanadi.

Yuqorida keltirilgan barcha misollarda va holatlarda motiv aniq, ya'ni shaxs nima uchun u yoki bu turli faoliyatni amalga oshirayotganligini, nima sababdan muvaflaqiyatga erishayotganligi yoki muv'jalliyatga uchraganini biladi. Lekin har doim ham ijtimoiy sharoitlarning sabablari bizga ayon bo'lmaymaydi.

Inson hayoti davomida turli voqea-hodisalarning guvohi bo'lishi natijasida, o'z ehtiyoji, qiziqish va xohishlarini qondirishga intilishi sababli, turli mazmundagi muammolar yuzaga kelishini anglab oladi. Agar A. Maslouning ehtiyojlar ierarxiyasiga e'tibor qaratsak, inson xarakteriga bo'lgan ehtiyojlarining 70%gacha qondirilishi mumkin.

ekan. Shu nuqtai nazaridan psixologiya fanida nisbatan yangi tushunchalardan biri bu – **assertive xulq** hisoblanib, asosan insonning shaxsiy xususiyatlarini tasniflashda qo'llaniladi.

Assertivlik - o'z xaq-huquqlarini dadil himoya qilib, o'z sha'nini, qadriini saqlab, boshqalarning xaq-huquqini poymol qilmasdan, o'zini turli mazmundagi ta'sirlardan himoyalash qobiliyatidir. Ijtimoiy-psixologik jihatdan ijtimoiy munosabatlarda doirasida boshqalarning shaxsiyati, hayot tarzi, qadriyatlariga ziyon etkazmaslik mazmuniga ega bo'lgan ochiq xulq tarzi assertiv deb ataladi. Amaliy psixologik yordam ko'rsatish tarixiga nazar solsak, psixologik yordam olish uchun murojaat etganlarning 57,4% assertivlikning mavjud bo'lmaganligi sababli oilada va kasbiy jamoalarida o'z "Men"ini shaxs va xodim sifatida namoyon etish olmagaliklarini kuzatish mumkin. Bizningcha, ularning "Men kontsepsiyasi"dagi "psixologik men"i va "oilaviy men"ida ta'lim-tarbiya jarayoni bilan bog'liq bo'lgan etishmovchiliklar kuzatiladi.

Assertivlik ifodalangan insonlarda o'z hayotining har bir lahzasida nima bilan shug'ullanishi va qaysi yo'nalishda rivojlanishi lozimligini o'zi hal etish qobiliyati kuzatiladi. Inson o'zini o'zi yaratadi va u o'zidan nimani yaratishni o'lgan bo'lsa, shunga aylanadi, buni insondagi buniyodkorlik kuchi deb ko'rsatsak xato qilmagan bo'lamiz.

Assertivlik, inson shaxsiy xususiyatlarining uyg'un birlashishi bo'lib, unda insonning aniq bir vaziyatda axloqiy jihatdan ma'qullangan tabiati, mulqot, ko'nikma va malakalari haqidagi bilimlari pozitiv yo'nalgan dunyoqarash pozitsiyasidan aniq bir sa'y-harakatlar ko'rinishida ifodalanadi.

Assertiv xulq egasi bo'lgan insonlar boshqa odamlarning hurmatini joyiga qo'yib, bironvaga ziyon keltiradigan ish qilmaydilar, ammo bironlar "o'ynatmoq"chi bo'lsa, bunga aslo yo'l qo'ymaydilar. Tadqiqot davomida o'tkazilgan diagnostik suxbat, ijtimoiy-psixologik so'rovnomalarning natijalari asosida shuni ko'rsatib o'tish mumkin, ijtimoiy hayot doirasida aynan shu xususiyat sababli ba'zan nizoli vaziyatlar yuzaga kelish holatlari kuzatiladi. Bu toifadagi insonlarda maqsadga erishish ball hisobida yuqori ifodalangan bo'lib, muxolif bo'lganlarga ziyon etkazmasdan, ya'ni ularning qadriyatlarini va

mufoqlariga putur etkazmasdan ish ko'radilar. Bu jihatdan qaraganda, assertivlik ijtimoiy munosabatlarda tizimining takomillashuvi uchun ham ahamiyat qilib, jamoada in va Avt guruhlarining paydo bo'lmashligi uchun ahamiyat qila olishini kuzatish mumkin.

Assertivlik psixologiya fanining umumiy psixologiya, ijtimoiy-psixologiya va pedagogik psixologiya kabi mustaqil sohalarining tadqiqot predmeti sifatida o'rganilsa, uning tizimi psixologik tasnifi yaratiladi. Bu esa, yoshlarimizga ta'lim-tarbiya berish jarayonida ilmiy-psixologik tadqiqotlarning natijalaridan foydalanish imkonini yaratib, barkamol shaxslarni tarbiyalashda amaliy ahamiyat kasb etadi.

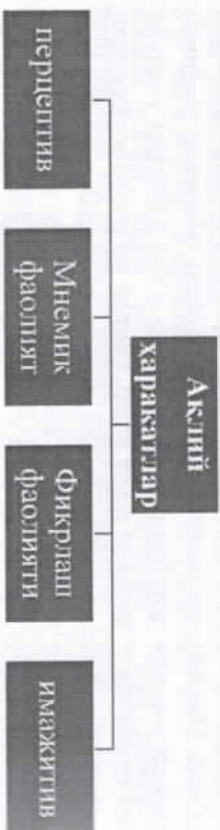
11.2. Faoliyat turlari. Jismoniy va aqliy xarakatlar

Har qanday faoliyat real shart-sharoitlarda, turli usullarda va turlicha ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Qilinayotgan har bir harakat ma'lum narsaga - predmetga qaratilgan uchun ham, faoliyat predmeti harakatlar majmui sifatida tasavvur qilinadi. Predmetli harakatlar tashqi olamdagil predmetlar xususiyatlari va sifatini o'zgartirishga qaratilgan bo'ladi. Masalan, ma'rufani konsept qiliyotgan talabani predmetli harakati yozuvga qaratilgan bo'lib, u avvalo o'sha dafardagi yozuvlar soni va sifatida o'zgartirish qiliish orqali, bilimlar zahirasini boyitayotgan bo'ladi. Faoliyatning va uni tashkil etuvchi predmetli harakatlarning ayrim nimalarga yo'naltirilganiga qarab, avvalo tashqi va ichki faoliyat harakatlarini. **Tashqi faoliyat** shaxsni o'rab turgan tashqi muhit va undagi narsa va hodisalarni o'zgartirishga qaratilgan faoliyat bo'lsa, **ichki faoliyat** - birinchi navbada aqliy faoliyat bo'lib, u sof psixologik jarayonlarning kechishidan kelib chiqadi. Kelib chiqishi nuqtai nazaridan ichki - aqliy, psixik faoliyat tashqi predmetli faoliyatdan kelib chiqadi. Boshlab predmetli tashqi faoliyat ro'y beradi, tajriba ortirib borilgan sari, kechik-kecha bu harakatlar ichki aqliy jarayonlarga aylanib boradi. Buni nutq faoliyati misolida oladigan bo'lsak, bola dastlabki so'zlarni qattiq tovush bilan tashqi nutqda ifoda etadi, keyinchalik ichida o'zicha gapirishga o'tganib, o'ylaydigan, mulohaza yuritadigan, o'z oldiga maqsad va rejalar qo'yadigan bo'lib boradi.

Har qanday sharoitda ham barcha harakatlar ham ichki-psixologik, ham tashqi - muvofiglik nuqtai nazaridan ong tomonidan boshqarilib

boradi. Har qanday faoliyat tarkibida ham aqliy, ham jismoniy - motor harakatlar mujassam bo'ladi. Masalan, fikrlayotgan donishmandni kuzatganmisiz? Agar o'ylanayotgan odamni ziyoralik bilan kuzatsangiz, undagi yetakchi faoliyat aqliy bo'lgani bilan uning peshonalari, ko'zlar, xattoki, tana va qo'l harakatlari juda muhim va jiddiy fikr xususida bir to'xtamga kelolmayotganidan, yoki yangi fikrni topib, undan mamuniyat his qilayotganligidan darak beradi. Bir qarashda tashqi elementar ishini amalga oshirayotgan - misol uchun, uzun ko'chatini ortiqcha barglardan xalos etayotgan bog'bon harakatlari ham aqliy komponentlardan xoli emas, u qaysi bargning va nima uchun ortiqcha ekanligidan anglab, bilib turib olib tashlaydi.

Aqliy xarakatlar - shaxsning ongli tarzda, ichki psixologik mexanizmlar vositasida amalga oshiradigan turi-tuman harakatlardir. Eksperimental tarzda shu narsa isbot qilinganki, bunday harakatlar doimo motor harakatlarni ham o'z ichiga oladi. Bunday harakatlar quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

Aqliy harakatlarning ko'rinishlari

- **perceptiv** - ya'ni bular shunday harakatlarki, ularning oqibatida atrofdagi predmetlar va xodisalar to'g'risida yaxlit obraz shakllanadi;
- **mnemik faoliyat**, narsa va xodisalarning mohiyati va mazmuniga aloqador materialning eslab qolinishi, esga tushirilishi hamda esda saqlab turilishi bilan bog'liq murakkab faoliyat turi;
- **fikrlash faoliyati** - aql, fahm - farosat vositasida turli xil muammolar, masalalar va jumboqlarni yechishga qaratilgan faoliyat;
- **imaginativ** - ("image"-obraz so'zidan olingan) faoliyati shundayki, u ijodiy jarayonlarda hayol va fantaziya vositasida hozir bevosita ongda

berilmagan narsalarning xususiyatlarini anglash va hayolda tiklashni maqozo etadi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, har qanday faoliyat ham tashqi harakatlar asosida shakllanadi va motor komponentlardan iborat bo'lishi mumkin.

Agar tashqi faoliyat asosida psixik jarayonlarga o'tish ro'y bergan bo'lsa, bunday jarayonni psixologiyada **interiorizatsiya** deb ataladi, aksincha, aqlda shakllangan g'oyalarni bevosita tashqi harakatlarda yoki tashqi faoliyatga ko'chirilishi **eksteriorizatsiya** deb yuritiladi.

Faoliyat turlari yana onging bevosita ishtiroki darajasiga ko'ra ham farqlanadi. Masalan, shunday bo'lishi mumkinki, ayrim harakatlar boshida har bir elementni jiddiy ravishda, alohida-alohida bajarishni va bunga butun diqqat va onging yo'nalishini talab qiladi. Lekin vaqt o'tgach, bora-bora unda onging ishtiroki kamayib, ko'pgina qismlar avtomatlashib boradi. Bu oddiy tilga o'girilganda, malaka hosil bo'ldi deyiladi. Masalan, har birimiz shu tarzda xat yozishga o'rganganmiz. Agar malakalarimiz qat'iy tarzda bizdagi bilimlarga taysana, faoliyatning muqaddi va talablariga ko'ra harakatlarni muvaffaqiyatli bajarishni ta'minlansa, biz buni **ko'nikmalar** deb ataymiz. **Ko'nikmalar** - doimo bizdagi aniq bilimlarga tayanadi. Masalan, ko'nikma va malakalar o'zaro bog'liq bo'ladi, shuning uchun ham o'quv faoliyati jarayonida shakllanadigan barcha ko'nikmalar va malakalar shaxsning muvaffaqiyatli o'qishini ta'minlaydi. Ikkalasi ham mashqlar va quyidagilar vositasida mustahkamlanadi. Agar, faqat malakani oladigan bo'lsak, uning shakllanish yo'llari quyidagicha bo'lishi mumkin:

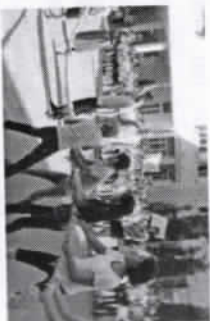
- oddiy namoyish etish yo'li bilan;
 - tushuntirish yo'li bilan;
 - ko'rsatish bilan tushuntirishni uyg'unlashtirish yo'li bilan.
- Hayotda ko'nikma va malakalarning ahamiyati katta. Ular bizning jamoniy va aqliy urinishlarimizni yengillashiradi va o'qishda, mehnatda, sport sohasida va ijodiyotda muvaffaqiyatlarga erishishimizni ta'minlaydi.
- Faoliyatni klassifikatsiya qilish va turlarga bo'lishning yana bir keng tarqalgan usuli - bu barcha insonlarga xos bo'lgan asosiy faollik turfari bo'yicha tabaqalashtir. Bu - mulqot, o'yin, o'qish va mehnat faoliyatlardir.

Mulogot - shaxs individual rivojlanishi jarayonida namoyon bo'ladigan birlamchi faoliyat turlaridan biri. Bu faoliyat insondagi kuchli ehtiyojlardan biri - inson bo'lish, odamlarga o'xshab gapirish, ularni tushunish, sevishtirish, o'zaro munosabatlarni muvofiqlashtirishga qaratilgan ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Shaxs o'z taraqqiyotini aynan shu faoliyat turini egallashdan boshlaydi va nutqi orqali (verbal) va nutqsiz vositalar (noverbal) yordamida boshqa faoliyat turlarini mukammal egallashga zamin yaratadi.

11.3. O'yin faoliyatining o'ziga xos jihatlari

O'yin - shunday faoliyat turiki, u bevosita biror moddiy yoki ma'naviy ne'matlar yaratishni nazarda tutmaydi, lekin uning jarayonida jamiyatdagi murakkab va xilma-xil faoliyat normalari, harakatlarning simvolik andozalari bola tomonidan o'zlashtiriladi. Bola toki o'ynamaguncha, kattalar xatti-harakatlarining ma'no va mohiyatini anglab yetolmaydi.

O'yin faoliyati faoliyatning oddiy shakllaridan biri hisoblanadi, lekin u tobora takomillashib soddalar harakatlari keyinchalik syujetli, roli o'yinlarga, hatto sportgacha murakkablashib boradi, atrof muhitni aks ettirishni ishtirok eta boshlaydi.

Tajribalardan xulosa qilish mumkinki, 5-6 yoshdagi bolalar uchun eng muhimi u o'ynayotgan rol. Rolnigavdalanitirish davomida bolaning faoliyatiga bo'lgan munosabati yuzaga chiqadi. Ko'rilgan vaziyatdan shunday gipoteza tug'iladi. Demak, bola o'ziga boshqa odamlarning rolini olayotgan ekan, shu roliga xos, tegishli faoliyat va munosabatlarni aks ettirish o'yining birlamchi asosidir (D.B.Elkonin "Psixologiya igr" M.:1999 5-bet).

"Bolalar o'yinlarining mohiyati shundan iboratki, u o'yinda u yoki bu rolini bajaradilar va eng qiziq jihati, mayda, keraksiz buyumlarning haqiqiy tirik mavjudotlarga aylanishini ko'rishimiz mumkin." (Selli Djems Ocherki po psixologii deistva /Per.s ang. M.,1901)

1933 yilda "o'yin" tushunchasining etimologik taxlitini amalga oshirgan va uning o'ziga xos alomatlarini tasniflashga harakat qilgan golland olimi F.Boytendayk hisoblanadi. O'yinning alomatlari "u yoqqa va bu yoqqa harakat" "ihityorsizlik va erkinlik, quvonch va ernaklik". Bunday alomatlardan qanoatlanmagan muallif, uning fikrimcini bolalar faoliyatini kuzatish orqali aniqlash mumkin, chunki o'yinning qiymati va ahamiyati ularning o'zlar tomonidan oqilona baholash, degan xulosaga keladi.

V. Vundning mulohazalarida ko'ra, o'yinning manbai xuzur qilish, rohatlanishdan iboratdir. V. Vundt bildirgan fikrlar yoyiq xususiyatga ega bo'lib, o'yinning u yoki bu jihatlarini yoritishga xizmat qiladi. Uning fikricha o'yin - bu bolalarning mehnatidir. Har qanday o'yin jiddiy mehnatning u yoki bu shaklining prototipidir. Yashash zaruriyati insonni mehnat qilishga majbur qiladi. Mehnat orqali inson o'z kuch-qudratini baholashga o'ragana boradi, huzur qilish va rohatlanishning manbai ekanligiga iqrar bo'ladi. O'yin mehnatning foydali jihatini yo'qotib boradi.

A.Arkin esa o'yinlarining quyidagi tasnifini taklif qiladi:

1. Ishlab chiqarishga: Sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish kasb-hunariga oid o'yinlar;
 2. Maishiy va ijtimoiy siyosatga: Bog'cha, maktab kundalik turmushga oid o'yinlar;
 3. Harbiy: urush-urush o'yinlari;
 4. Drammatlashtirilgan: Kino, spektakl va boshqalarga oid o'yinlar.
- D. B. Elkonin maktabgacha yoshdagi bolalarga xos roli o'yinlarining syujetiga ko'ra 3 ta guruhga ajratishni tavsiya qiladi:
1. Maishiy mavzu syujetiga oid o'yinlar.
 2. Syujetiga taalluqli o'yinlar.
 3. Ijtimoiy-siyosiy syujetli o'yinlar.
 4. B. Elkonin harakatlari o'yinining qoidalari mazmuni o'zaro bog'liqligidan kelib chiqib, ularni besh guruhga ajratadi:
1. Harakatga taqlid qilish: taqlidiy-protesual o'yinlar.
 2. Muayyan syujetli drammatlashtirilgan o'yinlar.
 3. Syujetli o'yinlar.
 4. Syujetsiz o'yinlar.

5. Aniq maqsadga qaratilgan mashqlardan iborat sport o'yinlari (D.B.Eikonin "Psixologiya igras" M.: 1999)

11.4. O'qish faoliyatining psixologik xususiyatlari

"**LEARNING IS THE EYE OF THE MIND**" "miyaning KO'ZI O'rganishdir" Thomas Drake, *Bibliotheca Scholastica Instructionum*, 1633.

O'qish faoliyati ham shaxs kamolotida katta rol o'ynaydi va ma'no kasb etadi. Bu shunday faollikka, uning jarayonida bilimlar, malaka va turli ko'nikmalar o'zlashtiriladi.

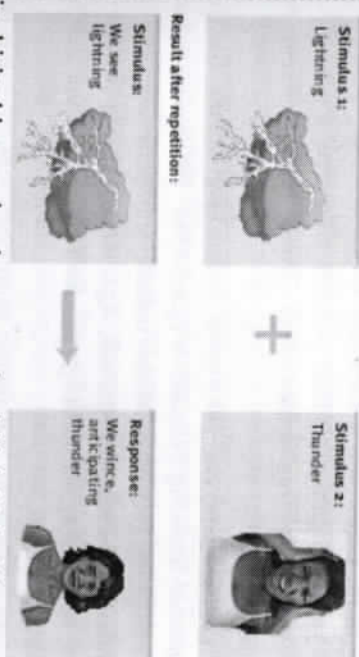
Psixologiyani yuragiga o'rganish faoliyatiga yaqinroq mavzu yo'q. O'rganish faoliyati-biron bir organizm xatti harakatining tajribaga ko'ra o'zgarishi. O'rganish faoliyatining uch turi bor: ular 1- Classical conditioning (Klassik sharoit) 2-Operant condition (rag'batlantirish orqali biron bir ish harakatni bajarishga o'rgatish) 3-Observational learning (Kuzatuv orqali o'rganish)

200-yillar avvalroq faylasuf Jon Locke va David Human 2000 yil oldin Aristotelning xulosalari asosida shunday dedi: Biz assosatsiyalar orqali o'rganamiz. Bizning miyamiz izchil ravishda voqea va hodisalarni bir-biriga bog'laydi. Faraz qiling: Siz yangi tandirda yopilgan nonni ko'rsangiz uni hidlaysiz, ta'tib ko'rasiz shuningdek undan rohatlanamiz. Keyingi safar siz yangi yopilgan nonni ko'rganingizda tajribangizdan siz uni yana ta'tib ko'rsangiz undan rohatlanishingizni bilasiz (Wells, 1981).

Yuqoridagi assosatsiya bizning doimiy xatti harakatlaringizni tushuntirib beradi (Wood&Neal, 2002). Xatti-harakatlarimizning takrorlanishi natijasida bizda assosatsiya hosil bo'ladi. Xatti-harakatlar vaziyatlar bilan assosatsiyalanadi. Misol uchun uyqu jarayonini karovat bilan bog'laymiz. Biron bir vaziyat asosidagi tajriba tufayli keyingi safar ushbu harakat avtomatik tarzda bajariladi. Masalan, asabiylashganida chekib tinchlangan odam keyingi safar bu ishni avtomatik tarzda bajaradi (Siegal 2005).

Conditioning (inglizcha shart qo'yish, sharoit muhit deb tarjima qilinadi) - o'rganish assosatsiyasining bir jarayonidir. **Classical conditioningda** biz ikki ta'sir qiluvchi omil va bu omilni bashorat qiluvchi bog'lanishlarni ya'ni assosatsiyalarni o'rganamiz. Biz chاقmoq yotug'ini birinchi ko'ramiz va chاقmoq chاقishini bilamiz va biz qachonki mamaqaldiroq chاقnasa chاقmoq chاقishini assosatsiya qilamiz. Biz bu jarayonni ushbu rasmda ko'rib chiqamiz:

Biz birinchi rasmda chاقmoq chاقishini birinchi marta guvohi bo'layotgan kishini ko'rib turibmiz. Keyingi rasmda esa bu shaxsning ushbu jarayonni ikkinchi marta guvohi bo'lganini ko'ramiz. Bu shaxs yotug'likni ko'rish bilan oq mamaqaldiroq chاقishini bashorat qiladi (o'ylaydi).

Operant conditioningda biz shu narsani o'rganamizki, biron bir ish-harakatni yaxshi natijaga erishmaguncha takrorlaymiz va yomon natijalarni takrorlamaslikka harakat qilamiz.

Ushbu rasmda mo'j koptokni boshida ushlab turishni o'rganayapti. Birinchi rasmda u bu harakatni birinchi marta bajardi va buning evaziga

balig bilan rag'batlantirildi va buning natijasida u keyingi safar bu harakatni juda yaxshi bajaradi. Sodda shartlarimiz biz assosatsiya o'rganishining ikki farqli turini kasf etdik. Ko'pincha ular birgalikda sodir bo'ladi. Yaponiyalik bir chorvador podasidagi mollarga peyter (signal beruvchi maxsus moslama)lar taqib qo'yadi. Oradan bir hafta o'tgach mollar ikkita narsani assosatsiya qilishni o'rganadi: birinchisi signal chalinishini va so'ng ovqat olib kelinishini biladi-bu classical conditioning. Lekin ular yana shuni o'rganishdagi yemish idishlarini surishni ya'ni kelganlari uchun yemish so'rashni o'rganadi- bu esa operant condition (rag'batlantirish orqali biron bir ish harakatni bajarishga o'rgatish).

O'rganish jarayoni faqatgina yuqoridagilardan iborat emas. **Observational learning** (kuzatib o'rganish)da biz boshqalarning xatti-harakatlaridan o'rganamiz. Misol uchun, shimpanzelar boshqalarning xatti-harakatlarini kuzatib o'rganadi. Agar bittasi boshqa birining biror bir harakatni bajarib rag'batlantirilganini ko'rsa, u ham shu zahoti ushbu harakatni takrorlaydi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, conditionning (shart) va observation (kuzatish) orqali o'rganamiz va sharoitga moslashamiz. Biror bir belgini sezamiz va undan so'ng nima bo'lishini tajribamiz orqali bilamiz va unga tayyorlanamiz bu classical condition (Klassik sharoit)

Biz shuningdek biror bir xatti harakatlarni o'rganib yaxshi natijaga erishmaguncha takrorlaymiz. Bu esa **Operant condition** (rag'batlantirish orqali biron bir ish harakatni bajarishga o'rgatish)deyiladi. Boshqalarni kuzatib yangi xatti harakatlarni o'rganishimiz **Observational learning**(Kuzatuv orqali o'rganish)deyiladi.. (David G. Myers *Psychology*, 2010. 291-293-betlar)

11.5. Mehnat faoliyatining psixologik xususiyatlari

Mehnat faoliyati eng tabiiy ehtiyojlarga asoslangan faoliyat bo'lib, uning maqsadi albatta biror moddiy yoki ma'naviy ne'matlarni yaratish, jamiyat taraqqiyotiga xissa qo'shishdir.

Z. Freyding ta'kidlashicha sog'lom turmush tarzi mehnat va sog'lom muhabbat bilan to'ldiriladi. Bizning ko'pchiligimiz uchun mehnat kayotning eng katta va faol mashg'ulotidir. Yashash bu mehnatdir. Mehnat faoliyati Maslou piramidasiagi ehtiyojlarni qondirishga yordam beradi. Mehnat faoliyati bizni ta'minlaydi. Mehnat faoliyati orqali biz boshqalar bilan kommunikativ alokaga kirishamiz. Mexnat faoliyati bizning kim ekanligimizni anglatadi. Birinchi bor kim bilandir ko'rishganimizda qiziqib «Siz kimsiz?» «Qanday faoliyat bilan shug'ullanasiz?» «Nima ish qilasiz?» deb savol beramiz.

Ishimizga bo'lgan e'tibor, munosabatlar yoki tenglikdan qoniqish kosiil kimasak, kim uchun yoki qacda ishlashimizdan kati'y nazar ish joyimizni o'zgartirishimiz mumkin. Masalan, Avstraliyaliklarning 16 foizi xuddi shu sabab bilan o'z ishlarni o'zgartirdilar. (Trevin 2001). Shuning uchun ko'pgina odamlar na muqim ish joyiga emas va o'zlari bo'lgan kareta bo'yicha faoliyat yuritmaydilar. Xozirgi kundan yigirma yil oldin sizning qo'lingizdagi bu kitobni o'qiyotganingizda mehnat faoliyati qanday bo'lishini xozirgiday tasavvur qila olmagan bo'lar edingiz. Siz o'zingiz uchun kollej litsey yoki universitetlarni tanlashda o'zingizning layoqat qobiliyatlaringizni anglashingiz va tushunishingiz o'sha ish muhtiga moslasha olishingizga yordam beradi. Emi Vresnevskiy va uning kollegalari (1997-2001) insonlarning ishlarga bo'lgan munosabatlarini identifikatsiya yordamida o'rganadilar

Buning natijasida qo'yidagilar ma'lum bo'ldi: ba'zi odamlar o'z ishlarni faoliyat sifatida, bajarish kerak bo'lganligi uchun pul topishning bir yo'li deb bajaradilar. Boshqalar esa o'z ishlarni jamiyada ijtimoiy muvoqeiga ega bo'lishning bir imkoniyati sifatida ya'ni kareta uchun bajaradilar. Qolganlari esa o'z ishlarni ijtimoiy foydali mehnat deb biladilar va ishdan mazmun va qoniqish hosil qilib, maza qilib, qolganlarini ishlaydilar. (David G. Myers *Psychology*, 2010. 481-bet)

Har qanday kasbni egallash, nafaqat egallash, balki uni mahorat bilan amalga oshirishda faoliyatning barcha qonuniyatlari va mexanizmlari amal qiladi. Oddiygina biror kasb malakasini egallash uchun ham unga aloqador bo'lgan ma'lumotlarni eslab

qolish va kerak bo'lganda yana esga tushirish orqali uni bajarish bo'lmay, balki ham ichki (psixik), ham tashqi (predmetga yo'naltirilgan) harakatlarni ongli tarzda bajarish bilan bog'liq murakkab jarayonlar yotishini unutmash kerak. Lekin har bir shaxsni u yoki bu faoliyat turi bilan shug'ullanishiga majbur qilgan psixologik omillar - sabablar muhim bo'lib, bu *faoliyat motivlaridir*.

Ishdagi psixologiya

Olimlar, maslahatchilar va professional boshqaruvchilar, sanoatlashgan ruhiy tashkilotlar ish davomida xilma xil soha yo'nalishlarini topishmoqda. Kasbiy faoliyat chuqur, umumiy va maxsus tayyorgarlik ko'rilgan, ishlash tajribasi natijasida egallangan maxsus bilimlar va amaliy ko'nikmalar to'plamiga ega insonning faoliyati, mashg'ulot turidir.

Kasbning rivojlanish mantiqi shundaki, u boshlanishida odamlarning ma'lum bir talablardan paydo bo'ladi. Keyin amaliy tajribani yig'ish va uni chuqur mulohaza qilish amalga oshiriladi. Kasbiy faoliyatning nazariy bazasi shakllantiriladi. Kadrlarni tayyorlash masalasi hal qilinadi. Mutaxassisning amaliy faoliyatiga ilmiy asoslar beriladi, bu tashqarida, kasbiy jurnallar, monografiyalar, o'quv-uslubiy adabiyotlarning paydo bo'lishida aks etadi; kasbiy tashkilotlar yaratiladi.

Jumladan, turli shakllar va nomlar bilan ataladigan ijtimoiy xizmatining kasbi turi tarixiy va turli madaniy-tarixiy davrlardan buyon ma'lum. Ijtimoiy ishning birinchi marta tilga olinishi eramizdan avvalgi 1750 yilga taalluqlidir. Bu vaqtda Bobilda adolat kodlari - fuqarolik aktlari yaratilgan bo'lib, ular odamlarni o'z yaqinini sevishga, kambag'allar to'g'risida qayg'urishga chorlaydi. Qadimgi Gresiyada ijtimoiy ish "filantropiya" (yunon tilidan tarjima qilinganda "insoniyatga nisbatan muhabbatni ifodalash" ma'nosini bildiradi) sifatida ma'lum bo'lgan, Rimda esa - "xalq an'anasini" sifatida qadimgi inklar yordam berish jarayonini "minka" deb, ma'jusiylar savyan qabilalari "slepnya" deb ta'riflaganlar. Rossiyada ijtimoiy ish 1864 yildagi yer islohotlarini o'tkazish davrida paydo bo'ldi, lekin u paytda bu nom bilan atalmagan edi. Ijtimoiy xizmatlarning e'tiborini ko'riarga, kambag'allarga, garovsiz bolalarga, zoisiz va boshpanasiz yoshi katta odamlarga qaratish bo'yicha funksiyalarni maxsus vakillar bajaraganlar. Bu faoliyatning muvaffaqiyati, boshqa istalgan har qanday faoliyatdagi kabi,

odamlarning bilimlariga, hayotiy tajribasiga va kasbiy mahoratiga bog'liq edi.

Jahon amaliyotidagi zamonaviy yondashish ijtimoiy ish, ijtimoiy o'zgarishlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan faoliyat shakllaridan biri ekanini aniq-ravshan tushuniladi. Shu nuqtai nazardan ijtimoiy ish jamiyatdagi ijtimoiy katalizmlarni va ziddiyatlarni qat'iyl to'xtatib turadigan vosita hisoblanadi va unga jamiyat va davlat qanchalik ko'p mablag' ajratasa, u shunchalik samaraliroq bo'ladi. Demak, jamiyatning katta qismini oldindan tayyorlamasdan va roziligini olmasdan ijtimoiy qayta taqsimlashga yo'g'rilgan zamonaviy Rossiyaga tadbir qilinsa, ijtimoiy xizmatlarning jadallik bilan rivojlanishi, ijtimoiy ishga jamoat birlashmalarini, xayriya jamg'armalarini, ijodiy va kasbiy ittifoqlarni, konfessiyalarning qo'shilishi siyosiy masala va ayni paytda milliy mavsisizlik sohasidagi ustuvor yo'nalishlardan biridir.

Bizning mamlakatimizga ijtimoiy ish amaliyotida, uning paydo bo'lishidan boshlab hozirgi vaqtgacha, ijtimoiy pedagogikaning asosiy, hal qiluvchi rol o'ynashi xosdir. Bunda "ijtimoiy pedagogika" tushunchasi "maktabdagi ijtimoiy ish" tushunchasiga teng emasligini tushuntirish muhim. Ijtimoiy pedagogika yoki sotsiumdagi pedagogik munosabatlari aholiga ijtimoiy yordam ko'rsatish xizmati uchun ilmiy asos sifatida ko'riladi. Bu sotsiumdagi munosabatlarga tashxis qo'yish, ularni aniqlash va pedagogik maqsadga muvofiq ta'sir etish imkonini beradi.

Ijtimoiy ish va ijtimoiy pedagogika muammolarining ko'lamli katta va o'zida hayotiy vaziyatlarning juda ko'p qirralarini va turli yoshdagi va ijtimoiy holatdagi odamlarning kolliziyalarini mujassamlashtiradi.

Quyidagi uchtagina misol yordamida hozirgi kun ijtimoiy pedagoglari va ijtimoiy xizmatlari nima ishlar bilan bandligini tasavvur etish mumkin;

1. Ijtimoiy xizmatchi birinchi navbatda qaysi muassasalar bilan aloqa o'rnatishi lozim?

2. Bu o'la bilan qanday reja asosida ish olib borish kerak?

3. Ijtimoiy xizmatlilar inson va jamiyatning quyidagi ijtimoiy muammolarini yechish uchun tashkil etilgan:

- ijtimoiy va psixologik ziddiyatlar, inqirozlar, stressli vaziyatlar;
- hissiy va ruhiy muammolar;
- multiojlik va qashshoqlik;

- ichki iktibozlik va g'iyohvandlik;
- zo'ravonlik va diskriminatsiya;
- irqiy va milliy muammolar;
- jinoyatchilik va qonunbuzarlik;
- ishsizlik va kasbiy moslashish;
- nogironlik va yolg'iz qarilik;
- uy-joy muammosi;
- vasiylik, vasiylik, farzandlikka olish;
- ota-ona shafqatsizligi va boshqalar.

Ijtimoiy ish boshiga kulfat tushgan odamlarga yordam berish bilangina chegaralanadi, deb o'ylash noto'g'ri. Shu bilan birga u ijtimoiy nazoratning eng nozik vositalaridan biri hamdir. G'amxo'rlik qilish va nazoratning funksiyalari o'rtasidagi ziddiyat, yordamning har qanday turida nazorat qilish elementlarining muqarrar mavjud bo'lishi — ijtimoiy xizmatlilar har doim to'qnash keladigan dilemmalardan biridir. Bu dilemma yana bitta jiddiy muammo bilan, ya'ni: ijtimoiy xizmatchi birinchi navbatda kimning manfaatlarini ifodalaydi — davlatningmi, ish beruvchiningmi, mijozningmi yoki umuman jamiyatning?—degan masala bilan ham bog'liq. Kasbiy qadriyatlar tizimi nuqtai nazaridan, ijtimoiy xizmatchi eng avvalo mijoz manfaatlarini undan keyin — jamiyat va undan ham keyin esa - o'zining tashkiloti va davlat manfaatlarini ifodalashi kerak. Ustuvorliklarning bunday tizimini hayotga tatbiq etish har doim ham yengil ko'chmaydi. Ko'pincha ijtimoiy xizmatchiga hamkasblarining qo'llab-quvvatlashi va umuman kasbiy hamjihatlikka tayangan holda ular uchun kurashishga to'g'ri keladi.

Bugun kunda "ijtimoiy ish" kasbiga ko'plab va turli mutaxassisliklar ko'lamini mos keladi: ijtimoiy pedagog-psixolog; etnolog; ijtimoiy huquqshunos, ekolog, valeolog, ijtimoiy animator, gerontolog, yanada torroq mutaxassisliklar, ijtimoiy xizmatlilar (qochqinlar, nogironlar, "xatar guruhlar" bilan ish olib boradigan mutaxassislar, tibbiy ijtimoiy xizmatchi va boshqalar) yoki ma'lum muassasalarda (maktabdagi, ishlab chiqarishdagi ijtimoiy xizmatchi), mikroshirkatning maxsus sohasidagi (qabildagi, qishloqdagi ijtimoiy xizmatchi; habsiy sohadagi ijtimoiy xizmatchi; favqulodda vaziyatlardagi ijtimoiy ish, ijtimoiy ishini tashkil etish).

— **tashxis qo'yish** — mutaxassis "ijtimoiy tashxis" qo'yadi, psixologik va yoshga oid xossalarni, insonning qobiliyatlarini o'rganadi,

uning manfaatlari olamiga, mulqot doirasiga, uning hayoti sharoitlariga kirib ketadi, nisbiy va salbiy ta'sirlarni, muammolarni aniqlaydi;

— **tashkiliy** - mutaxassis u yoki bu faoliyatni amalga oshiradi, dam olishning mazmuniga ta'sir ko'rsatadi, ishga joylashishga, kasbiy yo'nalishga va moslashishga yordam beradi, o'smirlar va yoshlar tashkilotlari faoliyatini markazlashtiradi, mijozni tibbiy, ta'lim, madaniy, sport, huquqiy muassasalar va xayriya tashkilotlari bilan o'zaro ta'sirga ta'sir o'tkazadi;

— **prognostik** - mutaxassis mikroshirkat va ma'lum bir mikroshirkatning ijtimoiy rivojlanish jarayonini dasturlashtirish va oldindan aytib berish bo'yicha ijtimoiy ishda qatnashadigan turli institutlarning faoliyatida ishtirok etadi;

— **ogohlantirish** — profilaktik va ijtimoiy-terapevtik — mutaxassis salbiy ta'sirlar oldini olish va bartaraf etishning ijtimoiy-huquqiy, yuridik va psixologik mexanizmlarini harakatlantiradi va ularda o'zi ham qatnashadi, muhtojlarga sotsioterapevtik yordamni tashkil etadi, jamiyatda huquqlarning himoyasini ta'minlaydi, o'smirlarga va yoshlarga ijtimoiy va kasbiy o'zini-ozini aniqlash davrida yordam ko'rsatadi;

— **tashkiliy-kommunikativ** — mutaxassis ko'ngilli yordamchilarning, aholining ijtimoiy ishga, birgalikda mehnat qilish va dam olishga, xizmat bo'yicha va shaxsiy mulqotlarga kirishishga ko'maklashadi, axborot to'playdi va turli ijtimoiy institutlar o'rtasida, ularning mijoz bilan ishlashida o'zaro hamkorlikni yo'lga qo'yadi;

— **qo'riqlash-himoya qilish** — mutaxassis mijozlarning manfaatlarini himoya qilish uchun huquqiy me'yorlarning barcha majmuini ishga soladi, mijozlar huquqiga nisbatan bevosita yoki bivosita g'ayri qonuniy harakatlarga yo'l qo'yayotgan shaxslarga nisbatan davlat tomonidan majburlash va yuridik javobgarlik choralarini qo'llanishiga yordam ko'rsatadi.

Ijtimoiy ishini tashkil etish va boshqarish sohasida band bo'lgan xizmatchi ijtimoiy yordamning turli xil muassasalari bilan ishlashi, turli ko'rinishdagi ijtimoiy ishlar olib borishiga to'g'ri keladi. Turli muassasalarda ijtimoiy yordam tashkilotchilarning ishlari o'ziga xosliklar ham mavjud bo'lib. Ular avvalo ijtimoiy ishning quyidagi yo'nalishlarida namoyon bo'ladi: a) oilaga yordam berish; b) ekstremal vaziyatlarda va "xatar guruhlar" bilan ishlash; v) sog'liqni saqlash tizimida ishlash; g) ta'lim sohasida ishlash; d) bandlik xizmatlarida ishlash. Tegishli xizmatlarning xodimlari sifatida, ijtimoiy xizmatlilar

va ijtimoiy pedagoglar o'zlarini birinchi navbatda aholining ijtimoiy zaf guruhlarning himoyachilari deb his qilishlari kerak. o'zining vazifasini professional darajada amalga oshirish uchun ular odamlarning qanday rivojlanayotganlari, o'zaro ta'sir qilayotganlari, o'zgarishlari, o'qishlari, qiyinchilik va muammolarga munosabatlari, alohida odamlarga ijtimoiy shart-sharoitning ta'siri o'tkazishini bilishlari, shuningdek, ishonitirish va majburlash usullarini ularning o'z faolliklarini rag'batlantirish yo'lida nozik birtiktirishni bilishlari lozim. Ijtimoiy ishdagi muhim jihat - biz ko'pincha boshqa odamlar uchun nima kerakligini hal qilish huquqiga ega emasligimizni anglashga, ularning o'zlarini mavjud variantlardan eng maqbulini tanlashga izn berishimizga bo'lgan ishonch. Odatda, ularning mavjud muqobilliklarni anglab yetishda, xulq-atvorining mavjud variantlaridan har birining qiyosiy ustunliklari va kamchiliklarini baholashda, qarorlarni ongli va oqilona qabul qilishda yordam kerak bo'ladi.

Bunday yondashuv davlat vakillari odamlarning o'zini qanday tutishlari lozimligini zo'rlik bilan tushuntirish, ularga yordam ko'rsatish xarakterini belgilashda o'zlarining tavsiyalarini tiqishtirish an'anasi bilan bog'liq avtoritar yondashuvdan keskin farq qiladi. Mushkul ahvolda tushib qolgan odamlarga o'zlarining his-tuyg'ularini ifodalash, tanglik holatidan chiqish yo'llarini topish, tegishli qaror qabul qilish va uni hayotga tatbiq etishda yordam berish uchun avtoritar ish usullaridan voz kechishdan tashqari har bir odam o'z hayotini o'zi muvaffaqiyatli tarzda tashkil etish huquqiga egaligi va layoqatligiga chindan ishonish ham zarur. (*David G. Myers Psychology, 2010. 483-485-betlar*)

11.6. Ijtimoiy xulq motivlari va shaxs motivatsiyasi

Yuqorida biz tanishib chiqqan faoliyat turlari o'z - o'zidan ro'y bermaydi. Shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy xulqi va o'zini qanday tutishi, egallagan mavqei ham sababsiz, o'z - o'zidan ro'y bermaydi. Faoliyatning amalga oshishi va shaxs xulq - atvorini tushuntirish uchun psixologiyada "motiv" va "motivatsiya" tushunchalari ishlatiladi.

"Motivatsiya" tushunchasi "motiv" tushunchasidan kengroq ma'no va mazmunga ega. **Motivatsiya** - inson xulq-atvori, uning bog'lanishi, yo'nalishi va faolligini tushuntirib beruvchi psixologik sabablar majmuidi bildiradi. Bu tushuncha u yoki bu shaxs xulqini tushuntirib berish kerak

bo'lganda ishlatiladi, ya'ni: "nega?", "nima uchun?", "nima maqsadda?", "qanday manfaat yo'lida?" degan savollarga javob qidirish - motivatsiyani qidirish demakdir. Demak, u xulqning motivation tasnifini yoritishga olib keladi.

Shaxsning jamiyatda odamlar orasidagi xulqi va o'zini tutishi sabablarini o'rganish tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan narsa bo'lib, masalan yoritishning ikki jihati farqlanadi: a) ichki sabablar, ya'ni xatti-harakat egasining sub'ektiv psixologik xususiyatlari nazarda tutiladi (motivlar, ehtiyojlar, maqsadlar, mo'ljallar, istaklar, qiziqishlar va hokazolar); b) tashqi sabablar - faoliyatning tashqi shart-sharoitlari va holatlari. Ya'ni, bular ayni konkret holatlarni kelib chiqishiga sabab bo'ladigan tashqi stimullardir.

Shaxs xulq-atvorini ichkaridan, ichki psixologik sabablar tufayli boshqarish odatda **shaxsiy dispozitsiyalar** ham deb ataladi. Ular shaxs tomonidan angalanishi yoki angalmassligi ham mumkin. Ya'ni, ba'zan shunday bo'ladiki, shaxs o'zi amalga oshirgan ishi yoki o'zidagi o'zgarishlarga nisbatan shakllangan munosabatning xaqiqiy sababini o'zi tushunib yetmaydi, "Nega?" degan savolga "O'zim ham bilmay qoldim, bilmayman", deb javob beradi. Bu angalmagan dispozitsiyalar yoki ustunovkalar deb ataladi. Agar shaxs biror kasbga ongli tarzda qiziqib, uning barcha sir-asrorlarini egallash uchun astoydil harakat qilsa, bunda vaziyat boshqacharoq bo'ladi, ya'ni, dispozitsiya angalgan, ongli hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan *motiv* - konkretroq tushuncha bo'lib, u shaxsdagi u yoki bu xulq-atvoriga nisbatan turgan moyillik, hozirlikni tushuntirib beruvchi sababni nazarda tutadi. Mashhur nemis olimi Kurt Levin motivlar muammosi, ayniqsa, shaxsdagi ijtimoiy xulq motivlari borasida katta keng qamrovli tadqiqotlar olib borib, shu narsani aniqlaganiki, har bir odam o'ziga xos tarzda u yoki bu vaziyatni idrok qilish va baholashga moyil bo'ladi. Shuni ajablanarlilik, o'sha bir konkret vaziyat xususidagi turli shaxslarning baholari ham turlicha bo'ladi. Bundan tashqari, bir shaxsning o'zi ham o'zidagi xolat, kayfiyatga bog'liq holda bir xil vaziyatni alohida xollarda turlicha idrok qilishga moyil bo'larkan. Shuning uchun ham odamning ayni paytdagi real harakatlarni o'sha ma'lum sharoitdagi ichki va tashqi stimullarga uning bergan bahosi yoki reaksiyasi sifatida qaramay, balki unda shunga

o'xshash xolatlarni idrok qilishga ichki bir xozirlik - dispozitsiyaning mavjudligi bilan tushuntirish to'g'riroq bo'ladi. Shu ma'noda shaxs xulqining motivatsiyasi turi sharoitlardan o'tirilgan tajribaga tayangan, ongli taxllilar, xattoki, ijtimoiy tajriba normalarining ta'sirida shakllanadigan sabablar kompleksini o'z ichiga oladi. Masalan, texnika oliygohlarida: "Materiallarning qarshiligi" nomli kurs bor deylik. Shu kursni o'zlashtirish va undan sinovdan o'tish ko'pchilikka osonlikcha ro'y bermaydi. Hali kurs boshlanmasdan, yosh talabalarda shu kurs va uning talablariga nisbatan shunday ustanovka shakllanadi, albatta, bu kurs qiyin, uni olib boruvchi o'qituvchi o'ta talabchan, qattiqqo'l va xokazo degan. Bunday motivatsiya mana necha avlod talabalar boshdan kechirayotgan xolat. Endi konkret shaxsning dars jarayoni boshlangan keyingi harakatlari konkret motivlar bilan izoxlanadi va tirishqoq talaba uchun bu fan ham boshqa fanlar qatori tinimsiz izlanish, o'z vaqtida darslarni tayyorlashni talab qilsa, boshqasi uchun (dangasaroq talaba uchun) bu darsdan keyin dars yo'q va u qachon shu semester tugashini kutib harakat qiladi.

Har qanday motivlarning orqasida shaxsning ehtiyojlari yotadi. Ya'ni, maqsadli qaytada shaxsda avval u yoki bu ehtiyojlar paydo bo'ladi va aynan ularning tabiati va zaruratiga bog'liq tarzda xulq motivlari namoyon bo'ladi. Misol uchun talabaning o'quv faoliyatini olish mumkin. Bilim olish maqsadi bilim, ilm olish, qiziquvchanlik ehtiyojini paydo qiladi. Bu ehtiyoj taraqqiyotning ma'lum bir davrida, masalan, bog'cha yoshidan boshlab qonitirila boshlaydi. Bolaga sotib olib berilgan kitoblar, daftar va boshqa o'quv qurollari, ma'lum ta'lim maskanida tashkil etilgan shart - sharoitlar va u yerdagi bevosita bilim olishga qaratilgan faoliyatning o'zi, bola uchun motiv o'rini bosadi. Yana bir oddiy misol: qo'lingizda kitob bor. Siz xali uni o'qishni boshlamadingiz. Lekin o'qish istagi bor, shu istakning ortida esa, o'sha mazmunni bilish va uning tagiga yetish ehtiyoji turadi. Rus olimi R. Nemov shaxsdagi motivatsion sohani quyidagicha tasavvur qiladi.

Umuman, har qanday shaxsdagi mavjud ehtiyojlarni ikki guruhga bo'lish mumkin:

1. *Biologik ehtiyojlar* - bu - fiziologik (tashnaik, ochlik, uyqu), jinsiy, moslashuv ehtiyojlari.

2. *Ijtimoiy ehtiyojlar* - bu - mehnat qilish, bilish, estetik va ahloqiy-ma'naviy ehtiyojlar.

Ehtiyojlarni biologik hamda ijtimoiy turlarga bo'lganimiz bilan shu narsani unutmasligimiz lozimki, shaxsdagi har qanday ehtiyojlar ham ijtimoiylashgan bo'ladi, ya'ni, ular o'sha jamiyat va muhitdagi qadriyatlar, madaniy normalar va insonlararo munosabatlar xarakteriga bog'liq bo'ladi. Masalan, eng tabiiy va tushunarli hisoblangan bizning yemishga - ovqatga bo'lgan ehtiyojimizni olsak, u ham konkret muhitga qarab turlicha xarakatlarni keltirib chiqaradi. Yana misol uchun, to'y marosimlari yoki juda to'kin dasturxon atrofida o'tirgan odam nima uchun shunchalik ko'p ovqat iste'mol qilib yuborganini bilmay qoladi. Agar bu tabiat qo'yni yoki paxta dalasidagi xashar bo'lsa-chi, bir burda issiq non ham butun tanaga rohat baxsh etuvchi malham bo'lib, ochlikni bilmaydi. Kamtarona dasturxondan ovqat yeb o'rganagan kishi o'z-o'z yeyishga o'rgansa, yoshligidan normadan ortiq yeb o'rganagan odam vrach oldiga borib, o'zi uchun ozdiruvchi dori-darmon so'rasa so'raydiki, lekin uyda o'zi yemishini nazorat qilishi kerakligini bilmaydi. Demak, bu ham madaniyatga, etikaga, oila muhitiga bevosita bog'liq narsa ekan -da.

Umuman shaxs ijtimoiy xulqi motivi xaqida gap ketganda, uning ikki tomoni yoki elementi ajratiladi: *harakat dasturi va maqsad*. Harakat dasturi maqsadga erishishning vositalariga aniqlik kiritadi. Shuning uchun ham dasturda nazarda tutilgan vositalar maqsadga erishishni oqlashi kerak, aks holda dastur xech narsa bermaydi. Masalan, ba'zi ota-onalar farzandlarini yaxshi tarbiyalash va undan ideallaridagi shaxs yetishib chiqishini orzu qilib, uning oldiga juda og'ir tarbiyaviy shartlarni qo'yadilar, bola erkini bog'laydi, u qat'iy nazorat muhitida ushlanadi. Oqibatda bola keyinchalik boshqarib bo'lmaydigan, qaysar, unchamuncha tashqi ta'sirga berilmaydigan bo'lib qolib, har qanday boshqa ijtimoiy sharoitda qiyinladigan bo'lib qoladi. Shuning uchun ham motiv har doim anglangan, ehtiyojlar muvofiqqlashtirilgan va maqsadlar va unga yetish vositalari aniq bo'lishi kerak. Shundagina ijtimoiy xulq jamiyatga mos bo'ladi.

Motivlarning turlari. Turli kasb egalari faoliyati motivlarini o'rganishda motivlar xarakterini bilish va ularni o'zgartirish muammosi ahamiyatga ega. Shunday motivlardan biri turli xil faoliyat sohalarida muvaffaqiyatga erishish motivi bo'lib, bunday nazariyaning asoschilari

amerikalik olimlar D. Makklelland, D. Atkinson va nemis olimi X. Xeksauszenlar hisoblanadi. Ularning fikricha, odamda turli ishlarni bajarishini ta'minlovchi asosan ikki turdagi motiv bor: **muvaflaqiyatga erishish motivi** hamda **muvaflaqiyatsizliklardan qochish motivi**. Odamlar ham u yoki bu turli faoliyatlarni kirishishda qaysi motivga mo'ljall qilishlariga qarab farq qiladilar. Masalan, faqat muvaflaqiyat motivi bilan ishlaydiganlar oldindan ishonch bilan shunday ish boshlaydilar, nima qilib bo'lsa ham yutuqqa erishish ular uchun oliy maqsad bo'ladi. Ular hali ishini boshlamay turib, yutuqni kutadilar va shunday ishini amalga oshirishsa, odamlar ularning barcha xarakatlarini ma'qullashlarini biladilar. Bu yo'lda ular nafaqat o'z kuch va imkoniyatlarini, balki barcha tashqi imkoniyatlar - tanish - bilishlar, mablag' kabi omillardan ham foydalanadilar. (David G. Myers Psychology, © 2010 488-bet)

Shunday qilib, motivlar tizimi bevosita shaxsning mehnatga, odamlarga va o'z - o'ziga munosabatlaridan kelib chiqadi va undagi xarakter xususiyatlarini ham belgilaydi. Ularning har birimizda real sharoitlarda namoyon bo'lishini biror mas'uliyati ish oldidan o'zimizni tutishimiz va muvaflaqiyatlarga erishishimiz bilan baholasak bo'ladi. Masalan, mas'uliyatli imtihon topshirish jarayonini olaylik. Ba'zi talabalar imtihon oldidan juda qayg'uradilar, xatto, qo'rqadilar ham. Ular uchun imtihon topshirish juda katta tashvishdir. Boshqalar esa bu jarayonni bosqich bilan boshdan kechirib, ichidan hayajonlanayotgan bo'lsalar ham, buni boshqalarga bildirmaydilar. Yana uchinchi toifa kishilari umuman beg'am bo'lib, sira koymaydilar. Tabiiy, shunga muvofiq tarzda, har bir toifa vakillari ishini muvaflaqiyati va faoliyatining samarasi turlicha bo'ladi. Bunga har bir shaxsdagi da'vogarlik darajasi ham ta'sir qiladi. Da'vogarlik darajasi yuqoriroq bo'lganlar bilgan - bilmaganini isbot qilishga urinsalar, ana shunday darajasi pastlar bor bilganini ham yaxshi aytib berolmay, yana o'qituvchi bilan tortishmaydilar ham.

Shuning uchun ham har birimiz ijtimoiy faoliyat motivlaridan tashqari, shaxsiy xislatlarimizni ham bilishimiz va ongli tarzda xulqimizni boshqara olishimiz kerak.

Motivlarning anglanganlik darajasi: ijtimoiy ustanovka va uni o'zgartirish muammosi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, motivlar, ya'ni

katti-xarakatlarimizning sabablari biz tomonimizdan anglanishi yoki anglanmasligi qam mumkin. Yuqorida keltirilgan barcha misollarda va xollarda motiv aniq, ya'ni shaxs nima uchun u yoki bu turli faoliyatni amalga oshirayotganligini, nima sababdan muvaflaqiyatga erishayotganligi yoki mag'lubiyatga uchraganini biladi. Lekin har doim ham ijtimoiy xulqimizning sabablari bizga ayon bo'lmaydi. Anglamagan ijtimoiy xulq motivlari psixologiyada ijtimoiy ustanovka (inglizcha "attitud") xodisasi orqali tushuntiriladi.

Ijtimoiy ustanovka shaxsning ijtimoiy ob'ektlar, xodisalar, guruhlar va shaxslarni idrok qilish, baholash va qabul qilishga nisbatan shunday tuyvorganlik xolatiki, u bu baho yoki munosabatning aslida qachon shakllanganligini aniq anglamaydi. Masalan, Vatanimizni hammaniz sevamiz, bayrog'imiz muqaddas, nemis investorlarga ishonamiz, negrlarga rahminiz keladi, tijorat ishlari bilan shug'ullanadiganlarni albatta puldor, badavlat, deb hisoblaymiz va xakozo. Bu tasavvurlar, baho va hissiyotlar qachon va qanday qilib ongimizda o'rnatilib qolganligiga e'tibor bermasdan yuqorida sanab o'tgan hissiyotlarni boshdan kechiraveramiz. Mana shularning barchasi ijtimoiy ustanovkalar bo'lib, ularning mazmun mohiyati aslida har bir inson ijtimoiy tajribasi davomida shakllanadi va uzoq muddatli xotirada saqlanib, konkret vaziyatlarda ro'yobga chiqadi.

Amerikalik olim G.Ollport ijtimoiy ustanovkaning uch komponentli tizimini ishlab chiqqan:

A. Kognitiv komponent - ustanovka ob'ektiga aloqador bilimlar, fikrlar, tushuncha va tasavvurlar majmui;

B. Affektiv komponent - ustanovka ob'ektiga nisbatan sub'ekt his qiladigan real hissiyotlar (simpatiya, antipatiya, loqaydlik kabi emosional munosabatlar);

V. Harakat komponenti - sub'ektning ob'ektga nisbatan real sharoitlarda amalga oshirishi mumkin bo'lgan xarakatlari majmui (xulqda namoyon bo'lish).

Bu uchxala komponentlar o'zaro bir - birlari bilan bog'liq bo'lib, vaziyatga qarab u yoki bu komponentning roli ustivorroq bo'lishi mumkin. Shuni aytilish lozimki, komponentlararo monandlik bo'lmastligi ham mumkin. Masalan, ayrim talabalar talabalik burchi va tartib - intizom bilan juda yaxshi tanish bo'lsalarda, har doim ham unga rioya

davrdan ko'ra ko'proq ta'sir ko'rsatishadi" takidlandi Associated Press (AP) nashriyoti tomonidan.

Yeslab qolish nuqtasi. Munosabat sabab va natija munosabatlarini belgilaydi lekin lekin bu sababini isbotlamaydi. Ikki narsani bir biriga bog'liqligini bilish bizga hech qanday buni sababini bilishni isbotlay olmaydi. Shu asosni eslab qoling va olimlar tajribalarini o'qigandek dono bo'lasiz.

Mayjud bo'lmagan munosabatlar. Bular qanday munosabatlar? Alogadorlik ko'ffitsienti biz ilg'amay qolgan munosabatlarni ko'rsatib berishi mumkin. Ular yana biz "qidrayotgan" haqiqatda mavjud bo'lmagan munosabatlarimizni cheklaydi. Qachonki biz ikki narsa o'rtasidagi munosabatlarga ishonsak, ishonchlarimizni qayta chaqirib bularni qabul qilishimiz mumkin. (Trolier & Hamilton 1986)

Biz noodatiy va garoyib narsalarga ko'ngilchanligimiz sababli, ayniqsa paygash va eslab qolishda sodir bo'lgan ikki va undan ortiq hodisalarni birma bir eslab qolamiz. Misol uchun, qo'ng'iroq ketidan qo'ng'iroq. Agar ko'ngilni g'ash qiluvchi qo'ng'iroq bo'lmasa, biz ko'pincha buni paygamaymiz yoki eslab qolmaymiz.

Shunday qarashlar koplal insonlarda shakarning bolalarda quvvatni oshirishiga, ivib ketish odamlarning shamollashiga sabab bo'lishi, ob havo o'zgarishi bo'g'inlardigi og'riqga sabab bo'lishiga ishonch uyg'otgan.

Eslab qolish nuqtasi. Qachonki biz tasodifiy muvofiqlikni paygasak, biz ular tasodifiyligini yoddan ko'tarishimiz mumkin. Shuning uchun ularni yo'qdek qabul qilishimiz oson (*David G. Myers Psychology, 2010 58-60 bet*).

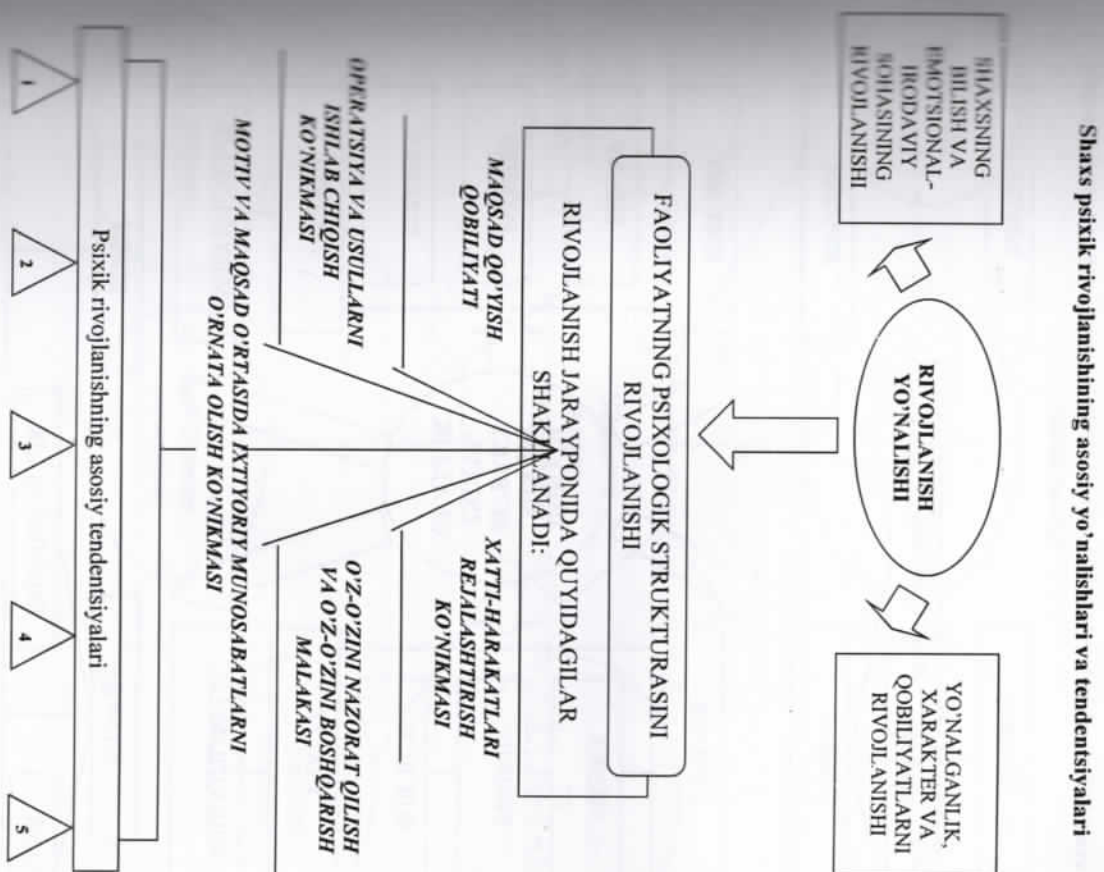
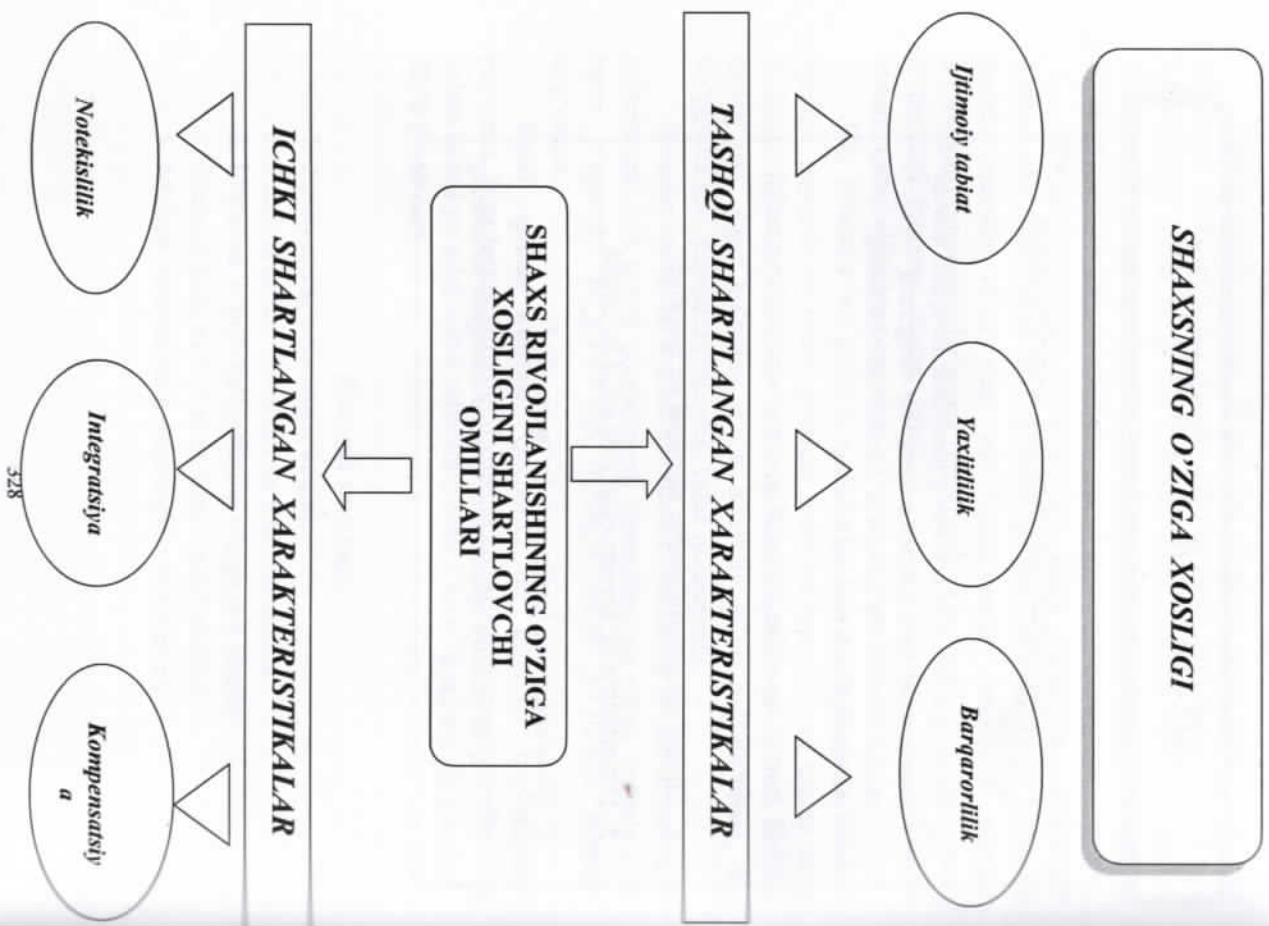
Nazorat savollari

1. Faoliyatning psixologik talqini.
2. Faoliyat turlari. Jismoniy va aqliy xarakterlar.
3. O'yin va o'qish faoliyatining o'ziga xos jihatlari.
4. Ijtimoiy xulq motivlari va shaxs motivatsiyasi.
5. Mehnat faoliyatining psixologik xususiyatlari.

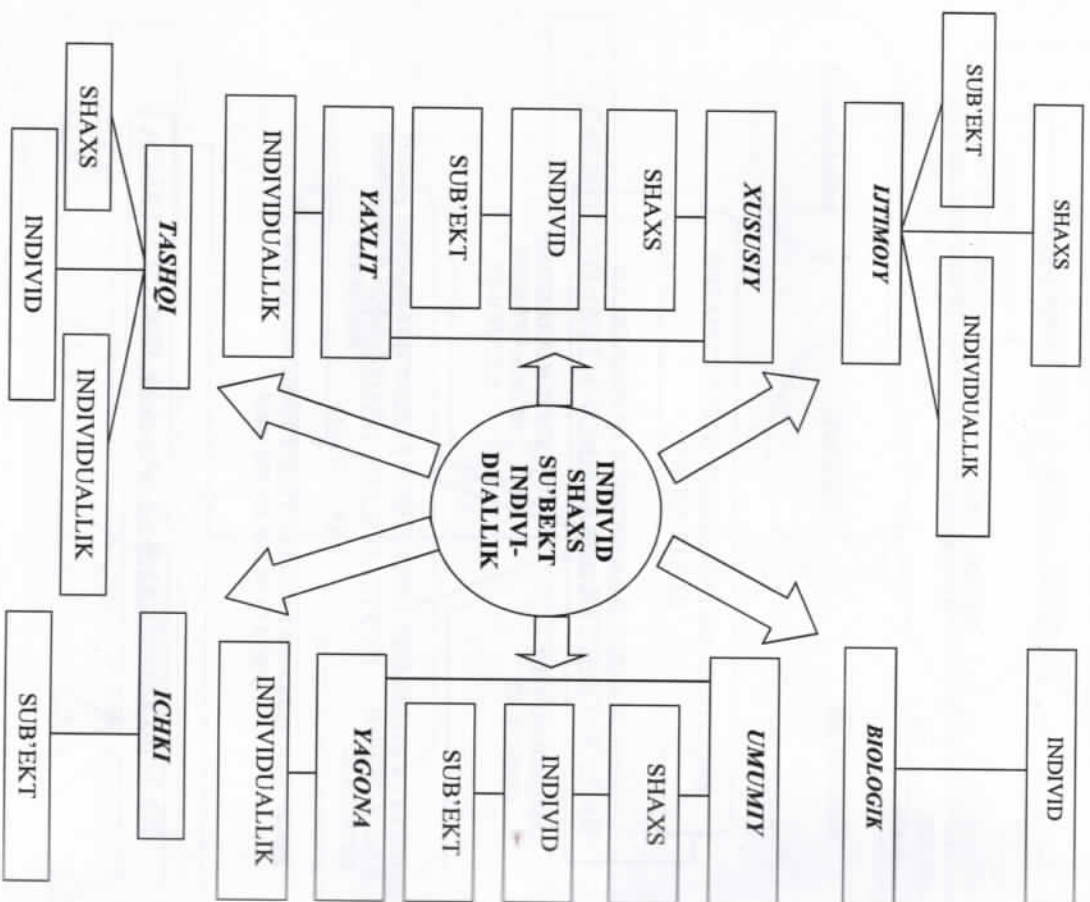
Shaxs mohiyatining xarakteristikasi

SHAXS XARAKTERISTIKASI

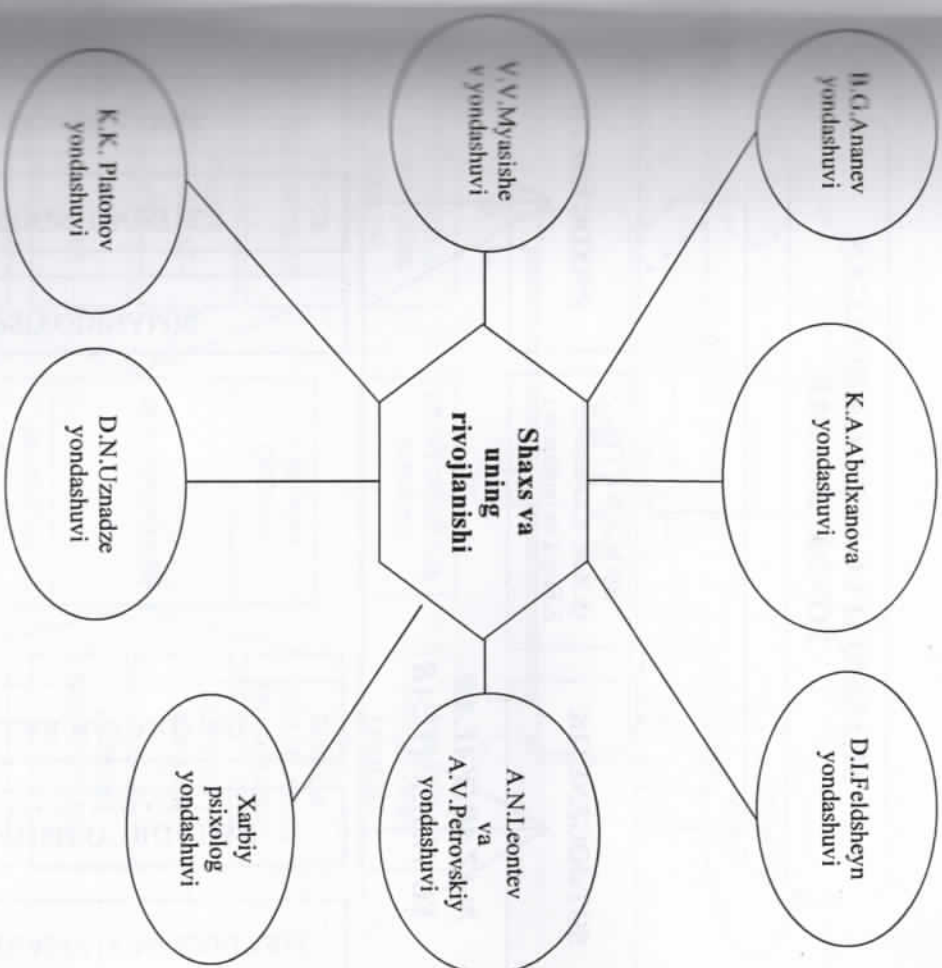
1. Inson dunyoqarashining mazmuni, uning psixologik mohiyati
2. Dunyoqarash va e'tiqodning yaxlitlik darajasi, ularda jamiyatning turli qatlamlarining bir-biriga zid manfaatlarini aks ettiruvchi qarama-qarshilikning mavjudligi yoki mavjud emasligi
3. Inson tomonidan jamiyatlardagi o'z o'rnini anglanganligi darajasi
4. Ehtiyoj va qiziqishlarning mazmuni va xarakteri
5. Qiziqishlarning barqarorligi yoki engil ko'chishi
6. Qiziqishlarning torligi yoki ko'pgirraligi
7. Turli xil shaxsiy sifatlarni nisbati va namoyon bilishining o'ziga xosligi

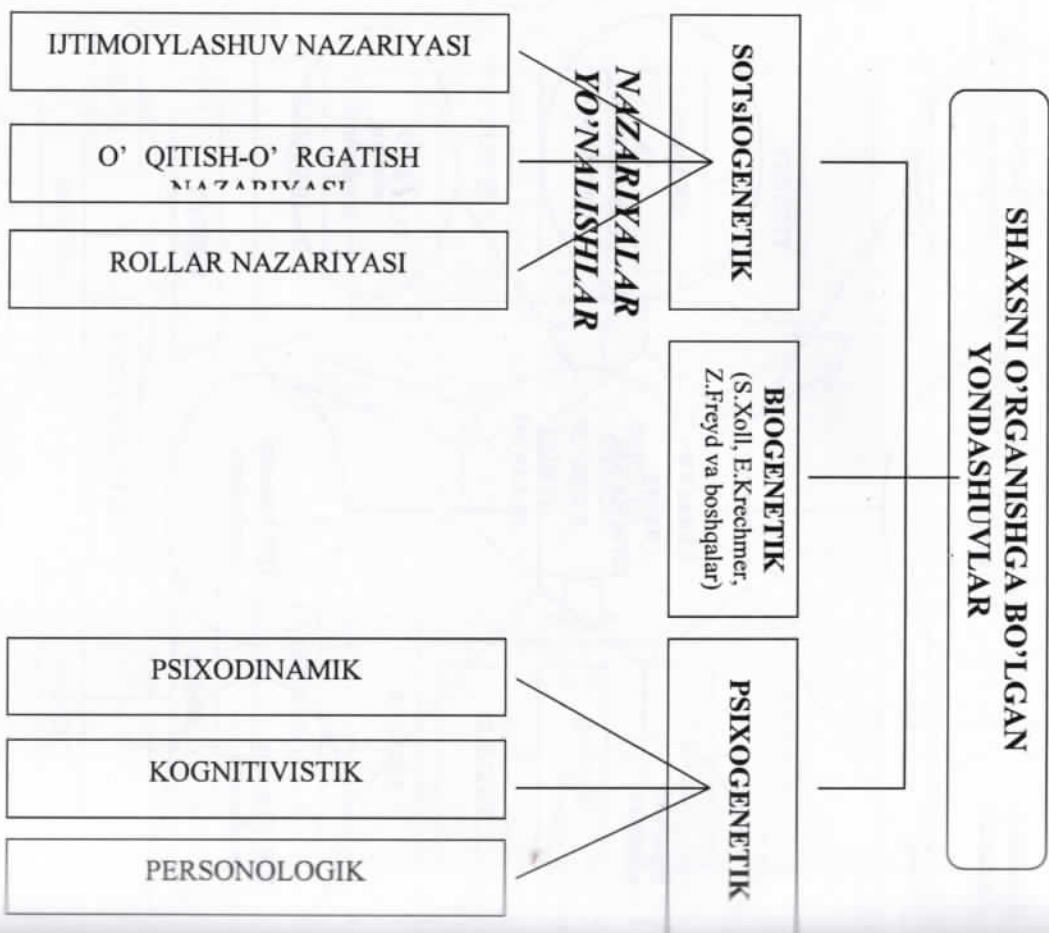
Tayanch tushunchalar klassifikatsiyasi: individ, shaxs, sub'ekt, individuallik

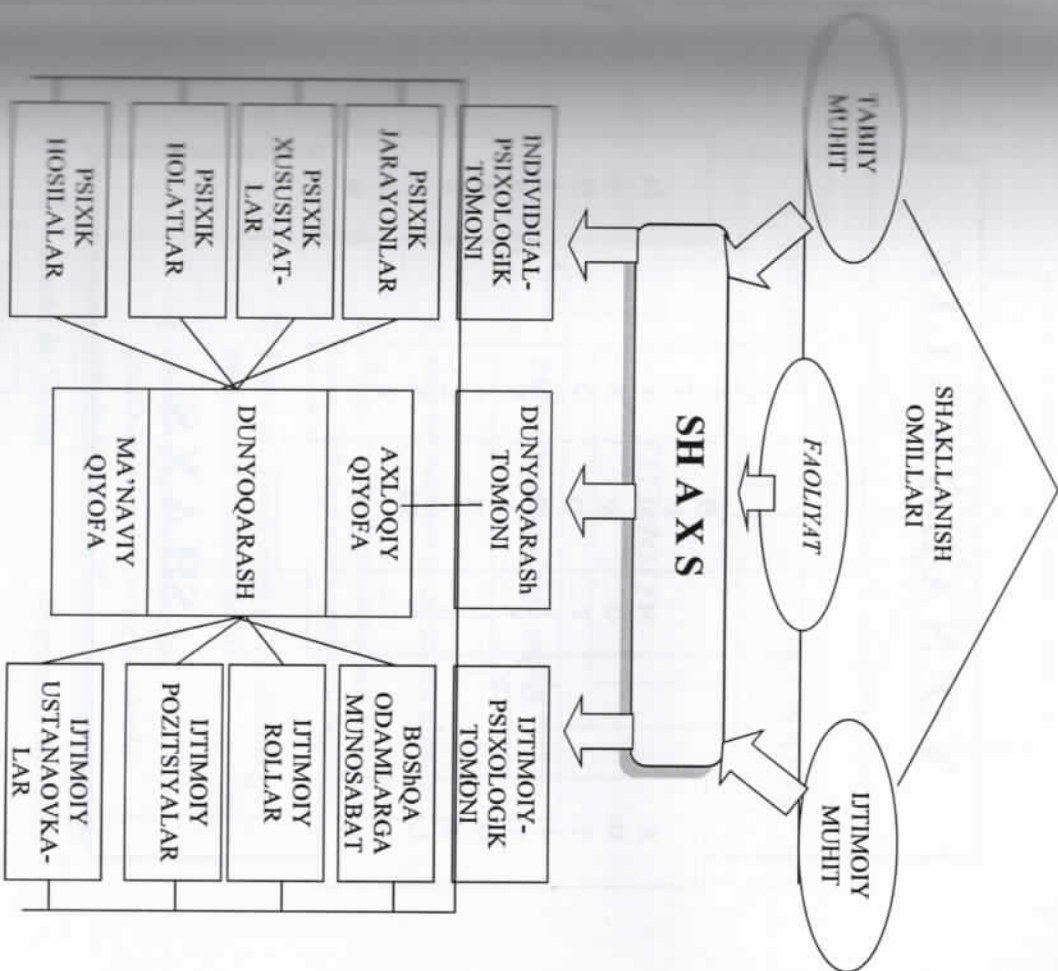
Psixologiyasida shaxs va uning rivojlanishini o'rganishga bo'lgan yondashuvlar

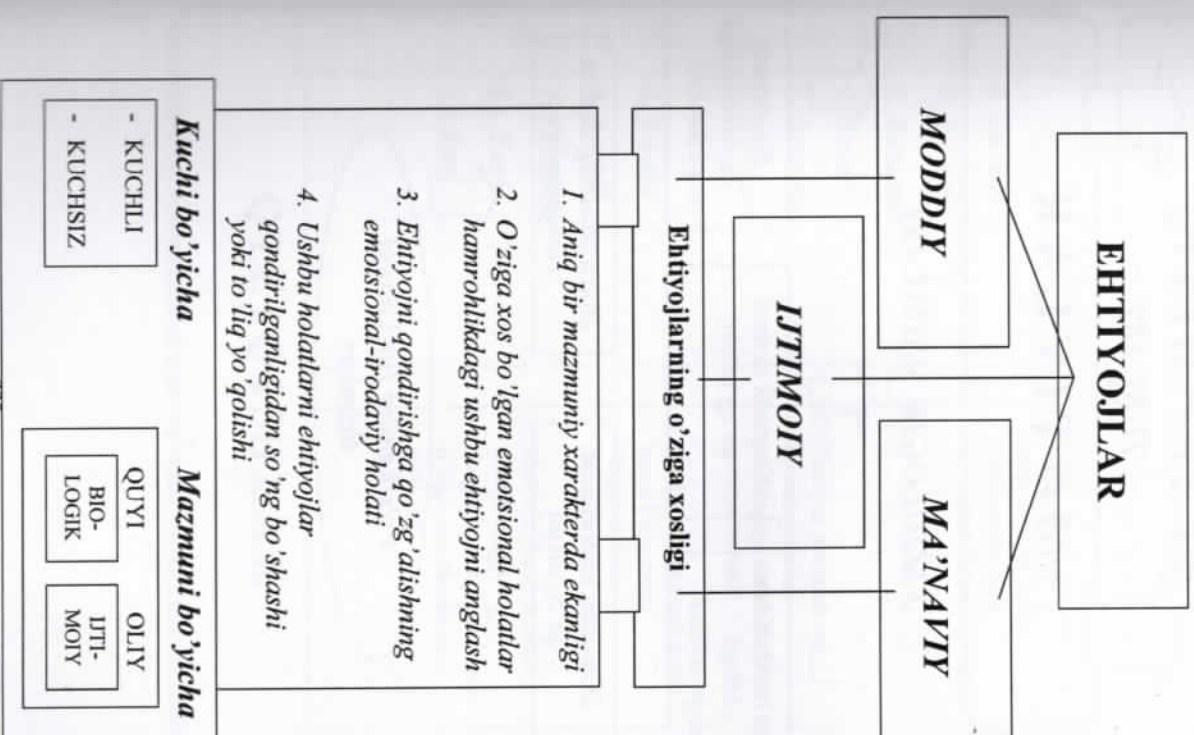
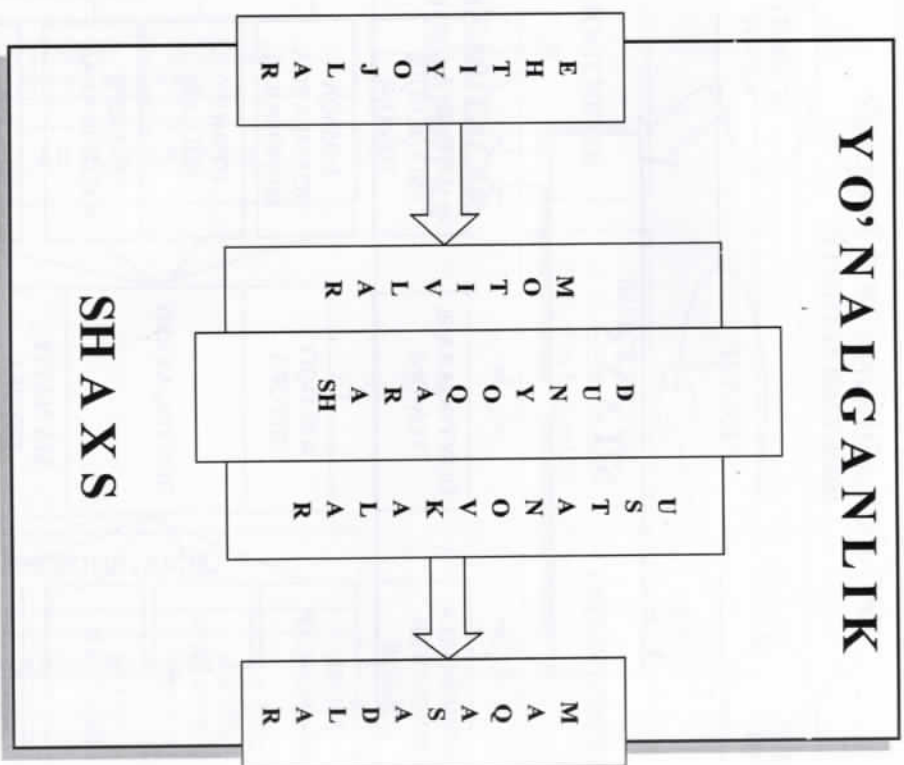

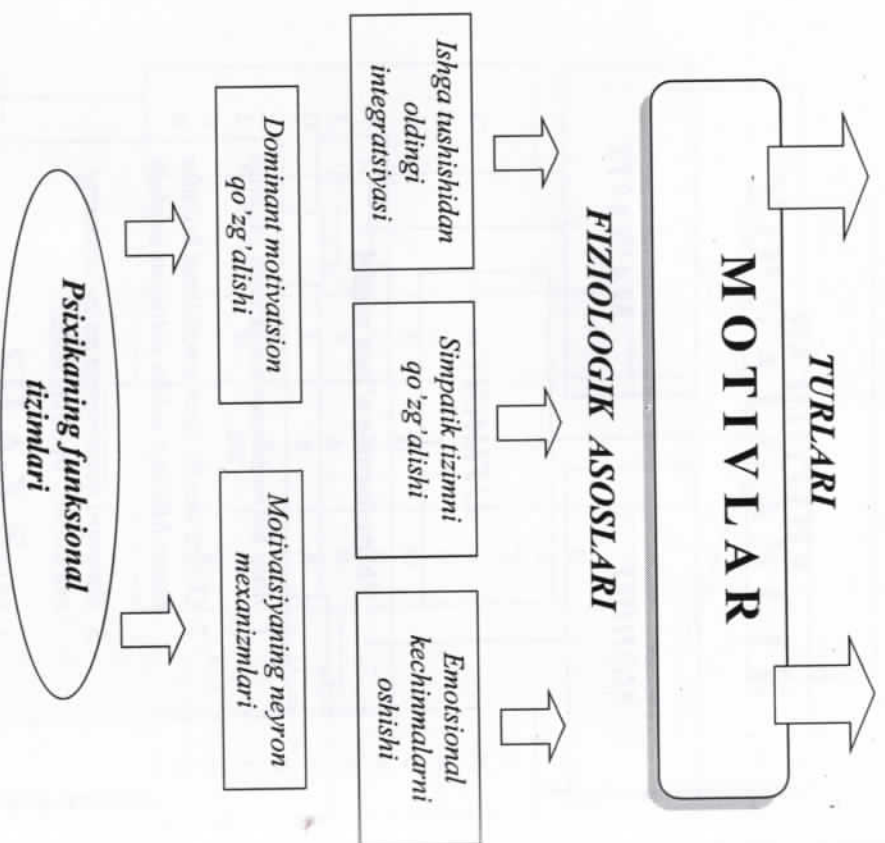
Shaxsni o'rganishga bo'lgan yondashuvlar

Shaxsning psixologik strukturasi

QIZIQISHLAR		
Qiziqishning turlari		
1. Ta'sirli	1. Nafiqat bilish jarayonlarini, balki faoliyatning turli sohalarida insoning ijodiy zo'r berishlarini qo'zg'ovchilarini ham faollashuvi.	Qiziqishlarning o'ziga xosligi
2. Ta'sirsiz	2. Faoliyat maqsadi va operatsiyalarini odatdagiga ko'ra katta konkretlashuvi.	
3. Barqaror	3. Ushbu maxsus sohalarida inson bilimlarini kengayishi va chuqurlashuvi.	
4. Beqaror	4. Muvofig faoliyat bilan uzoq muddat shug'ullanishga undovchi o'ziga xos emotsional qoniqish.	
5. Bevosiya		
6. Bilvosita		
7. Chuqur		
8. Yuzaki		
9. Kuchli		
10. Kuchsiz		
11. Faol		
12. Sus		
QIZIQISHLAR		

XII. DIQQAT

Reja:

- 12.1. Diqqatning funksiyalari va turlari
- 12.2. Diqqatning xususiyatlari
- 12.3. Diqqatning nerv-fiziologik asosi
- 12.4. Diqqat borasidagi psixologik nazariyalar
- 12.5. Diqqatni rivojlanishi va buzilishi

12.1. Diqqatning funksiyalari va turlari

Biologik: Diqqat boshqa psixik jarayonlar singari inson va xayvonlarning doimiy tarzda o'zgarib turuvchi atrof muhiti sharoitlariga individual tarzda moslashuvini ta'minlaydi

Sotsial: Diqqatsiz inson mehnat faoliyatini tasavvur qilib bolmaydi

Diqqat – ta'lim olish uchun zaruriy sharoit. Diqqatning ta'lim olishda muvaffaqiyatga erishilishiga MNS (Markaziy nerv sistemasi)ning umumiy funksional holati (charchash, uyquchanlik ...) Ta'sir qiladi.

Diqqatning asosiy vazifalari

- *Organizm aktual ehtiyojlariga ko'ra olinadigan informatsiya tanlovini ta'minlash.*
- *Bir ob'ekti yoki faoliyat ustida ongning tanlovi va davomiy janlanishini ta'minlash*
- *Ayni vaqtda kerakli va tormozlangan psixik jarayonlarning faollashuvi.*

Diqqat deb ongimizni bir nuqtaga to'plab, ma'lum narsa va xodisalarga faol yo'naltirilishiga aytiladi. Diqqat sezish jarayonida, idrok qilishda, xotira, xayol va tafakkur jarayonlarida har doim io'tirok etadi. Demak, diqqat barcha aks ettirish jarayonlarimizning doimiy yo'lido'o'idir.

Diqqat inson faoliyatining barcha turlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishning va ularni samaradorligini ta'minlovchi muxim shartlardan biridir. Kishi faoliyati kanchalik murakkab, serxamat, davomiylik jihatidan uzoq muddatli, mas'uliyat xissini takozo kilsa, u diqqatga shunchalik yuksak shartlar va talablar ko'yadi. Inson ziyrakligi, fuqaratiligi, tez paykashi, sinchkovligi, dilkashligi uning turmush sharoitida, shaxslararo munosabatida muxim omil sifatida xizmat kiladi. Diqqat aqliy faoliyatining barcha turlarida ishtirok etadi, insonning xattixarakatlari xam uning io'tirokida sodir bo'ladi.

Psixologiya fanida diqqatga xar xil ta'rif beriladi, uni yoritishda psixologlar turli nazariyaga asoslanib yondashadilar. Diqqat deb ongni bir nuktaga to'plab, muayyan bir ob'ektaga aktiv (faol) karatilishi aytiladi (P.I. Ivanov). P. I. Ivanovning fikricha, biz faoliyatimiz jarayonida idrok va tasavvur kiladigan xar bir narsa, xar bir xodisa, o'zimiz kilgan ishimiz, o'y va fikrlarimiz diqqatning ob'ekti bo'la oladi.

Diqqat - shaxsning faolligini hamda uning obyektiv borliqdagi predmet va hodisalarga tanlovchi munosabatini belgilaydi. Diqqatda odam psixikasining moslashiruvchi vazifasi namoyon bo'ladi. Agar diqqat bo'lmasa, odamda aniq maqsadga qaratilgan amaliy faoliyat ham bo'lmaydi.

Diqqat muayyan sharoitlarda va vaziyatlarda mo'ljol olish imkonini beradi. Bunday sharoitlarni hisobga olish odam amalga oshirayotgan faoliyatning ongli ravishda kechishini va uning sermahsul bo'lishini ta'minlaydi. Har qanday masalaning va har qanday hayotiy vazifaning hal kilinishi odamdan o'z diqqatini ana shu masalaning mazmuniga hamda uni bajarish uchun qilinadigan harakat usullariga qaratilishni talab qiladi.

Demak, diqqat qolgan barcha psixik jarayonlardan sezilarli darajada farq qiladi. Uning o'ziga xosligi shundan iboratki, u aks ettirish formasi singari psixik faoliyatning mustaqil turi emas, balki boshqa psixik jarayonlarning uyushgan faolligidir.

Diqqat inson faoliyatining barcha turlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishning va ularni samaradorligini ta'minlovchi muhim shartlardan biridir. Kishi faoliyati qanchalik murakkab, serxamat, davomiylik

jihatdan uzoq muddatli, mas'uliyat hissiini taqozo qilsa, u diqqatga shunchalik yuksak shartlar va talablar qo'yadi. Inson ziyrakligi, farosatligi, tez payqashi, sinchkovligi, dilkashligi uning turmush sharoitida, shaxslaro munosabatida muhim omil sifatida xizmat qiladi.

Diqqat aqliy faoliyatning barcha turlarida ishtirok etadi, insonning xatti-harakatlari ham uning ishtirokida sodir bo'ladi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, diqqat sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol, nutq kabi alohida psixik jarayon emas. **Diqqat barcha psixik jarayonlarda qatnashadi, ularning mahsulidorigini oshirishga ta'sir etadi.** Shu boisdan diqqat qaratilgan obyektlar ong to'plangan nuqtasida aniq, yaqqol aks ettiriladi. Demak, diqqat - aqliy jarayonlarning sifati, mahsulidorigi va samaradorigini ta'minlovchi insonning ichki aktivligidan iboratdir. Shuningdek, u har qanday inson faoliyatining zaruriy shartidir.

Psixologiyada diqqatning obyektiga ko'ra quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

- **tashqi diqqat;**
 - **ichki diqqat.**
- Shu bilan birga faoliyat shakliga ko'ra:
- **individual;**
 - **guruh-jamoa**viy turlariga bo'linadi.
- Hosil bo'lish xususiyati va amal qilish usuliga qarab:
- **ixtiyorsiz** (sust) - uning paydo bulishida odamning maqsadi qatnashmaydi;

- **ixtiyoriy** (faol) - odamning maqsadiga ko'ra, o'zi iroda kuchini ishlatishi tufayli paydo buladi.

- **ixtiyoriydan so'ngi** turlariga bo'linadi.

Tashqi diqqat deb ongimizning obyekti vokelikdagi narsa va hodisalarga, ularning ayrim belgi va xususiyatlariga yunaltilishi, ularda faol to'planishiga aytiladi. Tashqi diqqat faqat idrok qilish jarayonidagina namoyon bo'lmasdan, balki fikr yuritilayotgan narsalarga ham qaratiladi. Jumladan, ixtirochining o'zi yaratgan narsasini tasavvur qilishi, rassomning obrazlarni kashf qilish jarayoni, muhandisning to'g'on

qurilishini ko'z o'ngiga keltirish bilan bog'liq holatlar bunga misol bo'la oladi.

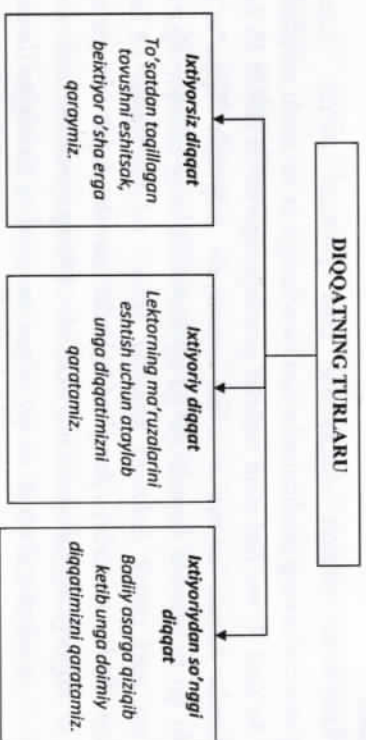
Ichki diqqat esa ongimizning o'z subyektiv taassurotlarimiz, his-tuygularimiz va intilishlarimizga qaratilishidan iboratdir. Inson ongining o'zida sodir bo'layotgan o'z hissiyotlarini, fikrlarini, orzu, istak va shu kabilarni kuzatishda tashqi diqqatdan farqli o'laroq ichki diqqat yuzaga kelar ekan, bunda diqqatning har ikkala ko'rinishi ham faoliyatning muvaffaqiyati yakunlanishiga munosib hissa qo'shish imkoniyatiga ega.

Bir kishi ongining muayyan obyektga qarata yo'naltirilishi va unga to'planishiga **individual**; bir guruh yoki ko'pchilikdan iborat kishilar jamoasining ongi psixik faoliyatning biror obyektga qarata yo'naltirilishi va shu obyekt ustida to'planishiga **guruh**viy yoki **jamoa diqqati** deb yuritiladi.

Ixtiyorsiz diqqat diqqatning quyi formasi bo'lib, odatda qo'zg'atuvchilarning analizatorlardan birortasiga ta'sir etishi natijasida sodir bo'ladi. U mo'ljall olish refleksi qonuniyatiga ko'ra paydo bo'ladi va odamlar hamda hayvonlar uchun umumiydir. Ixtiyorsiz diqqat ta'sir etuvchi qo'zg'atuvchi hamda bu qo'zg'atuvchilarning odamni ilgirigi ta'riflasi yoki psixik holatiga muvofiq kelishi tufayli paydo bo'lishi mumkin. Ta'lim va tarbiya jarayonida shakllanuvchi, faqat odamga xos bo'lgan ixtiyoriy diqqat ancha murakkabdir. Uning xarakterli xususiyati shundaki, u obyektga niyat va qo'yilgan maqsad ta'sirida yo'llanadi. Kishida paydo bo'ladigan talab, ehtiyojlar, organizmdagi o'zgarishlar, masalan changash, og'riq, ko'ngil g'ashligi kabi holatlar ham diqqatimizni jalb etishi mumkin. Ixtiyorsiz diqqatning nerv-fiziologik asosini orientirovka (mo'ljall) yoki tekshirish refleksi tashkil qiladi. Chunonchi, tevarak-atrofimizdagi narsalarning salgina o'zgarishi bizda dahol mo'ljall refleksini yuzaga keltiradi. Boshqacha qilib aytganda, «olma gap» degan ma'noda atrofmizga razm sola boshlaymiz. Shuningdek, turli his-tuyg'ular, xususan qiziqish ixtiyorsiz diqqatga sabab bo'ladi. Qiziqarli roman, kinofilim, qiziqarli suhbat diqqatimizni o'ziga belxiyor tortadi. Shuning uchun diqqatning bu xili **emotional diqqat** ham deyiladi.

Ixtiyoriy diqqat qat'iy maqsad asosida yo'naltirilgan diqqatdir. Diqqatning bu turi o'zini majbur qilib, zo'r berib ongni bir faoliyat ustida to'plab turishlikni bildiradi. Ixtiyoriy diqqatning psixologik xususiyati uni ko'p va kam irodaviy zo'r berish, jiddiylik (tanglik) bilan birga bo'lishidir, bunda ixtiyoriy diqqatning uzoq saqlanishi to'liqligiga, ko'pincha jismoniy zo'r berishdagidan ko'ra ko'proq to'liqligiga sabab bo'ladi. Shuning uchun o'qitish davrida ixtiyoriy diqqatning kuchli to'planganligi ortiqcha davomli bo'lmastligi lozim.

Psixologiyada diqqatning ixtiyoriy turi, ko'pincha irodaviy deb nomlanadi. Bu, albatta, bejiz emas, chunki diqqatning muayyan obyektga yo'naltirilishi iroda kuchi bilan saqlab turiladi. Hatto ixtiyorsiz diqqat faoliyatida qatnashsa, u ham irodaning zo'ri bilan yo'naltirilgan obyektga to'planib turadi.

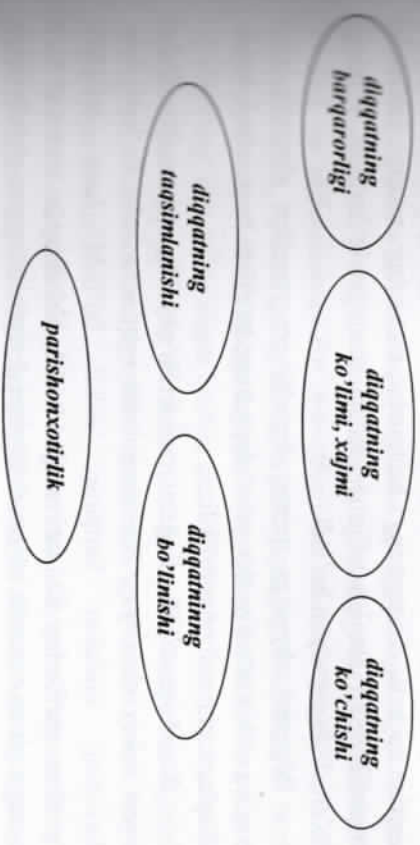

Ixtiyoriydan so'ngi diqqat - diqqatning muayyan obyektga avvalo ixtiyoriy ravishda qaratilib, so'ngira uning ahamiyati tushunilgan sari o'z-o'zidan qaratilib boriladigan (avtomatlashgan) diqqat turi bo'lib, ushbu tushuncha psixologiya faniga psixolog olim N.F.Dobrinin tomonidan kiritilgan. Ixtiyoriydan so'ngi diqqat biror obyektga uzoq muddat qaratilishi bilan belgilanib, bunda hech qanday sezilarli irodaviy kuch-g'ayrat sarflanmasa ham bo'ladi. Insonning yuqori darajadagi jadal va umumli aqliy faoliyatini hamda barcha turdagi mehnatning yuqori, samarali ko'rsatkichi diqqatning shu turi bilan bog'liq bo'ladi.

Diqqatning obyektga to'planishi, mustahkamlanishi odamning qiziqishlariga bog'liqdir. Hatto ixtiyorsiz diqqatning faoliyatda muassamlashishida kishining ishtiyogi va qiziqishi katta ahamiyatga ega. Odatda faoliyatga qiziqish bevosita va bilvosita shaklda namoyon bo'ladi. Bevosita qiziqish faoliyat jarayoniga, xatti-harakatlarning o'ziga, lekin ushblariga qaratilgan qiziqishdan iboratdir. Bilvosita qiziqish esa, faoliyatning maqsadga, uning natijasiga yo'naltirilgan qiziqishdir.

12.2. Diqqatning xususiyatlari

Diqqat murakkab psixologik jarayon bo'lib, uning bir qancha o'ziga xos xususiyatlari bor. Ulardan asosiylari quyidagilar:

Diqqatning ana shu xususiyatlari ustida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Diqqatning harqarortligi uning davomiyligi va u yuz bergan butun vaqt mobaynida qaratilganlik darajasi bilan belgilanadi. Diqqatning harqarortligi diqqat qaratiladigan obyektlarning xususiyatlariga va diqqat yo'naltirilgan shaxsning faolligiga bog'liq bo'lib, u diqqatning o'z obyekti kuchi yo'naltirilishi va faol to'planishidan iborat ijobiy xususiyatidir.

Diqqatning ko'lini, xajmi uning taqsimlanish xususiyati bilan belgilanib, ayni bir vaqtning o'zida aniq-ravshan idrok etiladigan

obyektlar soni bilan tavsiflanadi. Diqqatning obyektlari o'rtasida kanchalik yaqin bog'lanishlar mavjud bo'lsa, uning xajmi shunchalik keng bo'ladi va aksincha.

Diqqatning taqsimlanishi - ikki va undan ortiq faoliyat turlarining ayni bir vaqtning o'zida muvaffaqiyatli bajarish imkoniyati bilan bog'liq xususiyatidir. Diqqatning taqsimlanishi murakkab faoliyat jarayonini amalga oshirishda alohida ahamiyatga ega.

Diqqatning ko'chishi subyektning bir faoliyattan ikkinchi faoliyatga, bir obyektidan ikkinchi obyektga, bir harakattan ikkinchi harakatga ataylab o'tishida namoyon bo'lib, bunda ko'chish to'liq yoki chala bo'lishi mumkin.

Diqqatning bo'linishi uning ko'chishidan farqli o'larok ixtiyorsiz tarzda bo'ladi. Diqqatning bo'linishi shaxsning asosiy faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun ahamiyatsiz bo'lgan obyektga ko'chishida namoyon bo'ladi.

Diqqatni obyektga qarata olmaslik va yunaltira olmaslik bilan bog'liq salbiy xususiyatlar, ya'ni diqqatning buzilishi ham uchrab turadi. Ulardan biri parishonxotirlikdir.

Parishonxotirlik - diqqatni ma'lum bir obyektga qarata olmaslikdan iborat salbiy xususiyat. Parishonxotirlik vaqtincha holat bo'lishi ham, shaxsning nisbatan barqaror hislati bo'lishi ham mumkin. Parishonxotirlikning ikki turi mavjud bo'lib, biri diqqatni umuman hech narsaga qarata olmaslik bo'lsa, ikkinchisi diqqatni muayyan obyekt ustiga kuchli tuplantirib, boshqa narsalarga qaratilmasligidir.

12.3. Diqqatning nerv-fiziologik asoslari

Odamga har bir daqiqada ta'sir qilib turadigan qo'zg'atuvchilar turlicha reflekslarga sabab bo'ladi. Chunki har qanday refleks organizmning tashqi ta'sirofga beradigan qonuniy javob reaksiyasidir.

Diqqatning nerv-fiziologik asosida orientirovka yoki tekshirish deb ataladigan maxsus refleks yotadi. Bunday refleksni akademik I.P.Pavlov maxsus ibora bilan "*bu nima gap refleks*" deb ham ataydi. Ana shu refleks odatda organizmga to'satdan birotta yangi narsaning ta'siri yoki haddan tashqari kuchli ta'sirof orqali hosil bo'ladi. Orientirovka yoki tekshirish

refleksi diqqatning fiziologik asosi hisoblanadi, chunki bu refleks bosh miya yarim shartlarining po'stida kuchli qo'zg'alish jarayonidan iborat bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda har bir daqiqada organizmga turli narsalarning ta'siridan hosil bo'lgan qo'zg'alishlarga nisbatan orientirovka yoki tekshirish refleksi ayni chog'da nisbatan kuchli (ya'ni optimal) qo'zg'alish manbaini yuzaga keltiradi.

Bosh miya yarim shartlarining po'stida paydo bo'ladigan kuchli qo'zg'alish manbai nisbatan uzoqroq saqlanib turadigan mustahkam qo'zg'alish bo'ladi. Ana shu nuqta - nazardan akademik I.P.Pavlov "diqqatning fiziologik asosini bosh miya po'sti qismidagi optimal qo'zg'alish manbai tashkil qiladi", deb ta'kidlagan. Buni biz akademik I.P.Pavlovning quyidagi so'zlaridan ochiq oydin ko'rishimiz mumkin.

"*Miya yarim shartlarining optimal qo'zg'alishga ega bo'lgan qismida - deydi I.P.Pavlov, - yangi shartli reflekslar yengillik bilan hosil bo'ladi va differensirovkalar muvaffaqiyatli ravishda paydo bo'ladi.* Shunday qilib, optimal qo'zg'alishga ega bo'lgan joy ayni chog'da bosh miya yarim shartlarining ijodga layoqati qismi desa bo'ladi. Miya yarim shartlarining sust qo'zg'algan boshqa qismlari bunday xususiyatga qobil emas. Ularning ayni chog'da funksiyasi juda nari borganda tegishli qo'zg'ovchilar asosida ilgariidan hosil qilingan reflekslarni qayta tiklashdan iboratdir".

I.P.Pavlov tomonidan kashf etilgan nerv jarayonlarining induksiya qonuni diqqatning fiziologik asoslarini tushunib olish uchun ahamiyatga ega. Mana shu qonunga muvofiq, bosh miya po'stining bir joyida maydonga kelgan qo'zg'alish jarayonlari bosh miya po'stining boshqa joylarida tormozlanish jarayonlarini yuzaga keltiradi. Bosh miya po'stining ayrim bir joyida yuzaga kelgan tormozlanish jarayoni bosh miya po'stining boshqa joylarida kuchli qo'zg'alish jarayonlarini paydo bo'lishga olib keladi. Ayni shu paytda har bir onida miya po'stida qo'zg'alish jarayoni uchun optimal, ya'ni nihoyatda qulaylik bilan harakatlanuvchi biror bir kuchli qo'zg'alish manbai mavjud bo'ladi. Agar bosh suyagiga qarash imkoni bo'lganda, degan edi I.P.Pavlov, uning ichidagi miya ko'rinadigan bo'lsa, agar miya yarim shartlarida optimal kuchli qo'zg'alish uchun eng yaxshi sharoit tug'ilgan nuqtasi

millatlab ko'rinadigan bo'lsa, yangi sog'lom bir narsani o'ylab turgan odamning miyasiga qaraganimizda uni miyasini katta yarim shartlarida juda halati jimjimador shakli, surati va hajmi har damda bir o'zgarib, turlanib, jimir-jimir qilib turgan yorug' narsani u yoqdan bu yoqqa yugurib qimirlab turganini va miya yarim sharining bu yorug' narsa atrofidagi boshqa yerlarni bir muncha xira tortib turganini ko'radik".

A.A.Uxtomskiy tomonidan ilgari surilgan dominantlik tamoyili ham diqqatning fiziologik asoslarini aniqlash uchun katta ahamiyatga ega. *Dominantlik tamoyiliga muvofiq miyada qo'zg'alsining har doim ustun turadigan hukmron o'chog'i mavjud bo'ladi, bu hukmron qo'zg'alsi o'chog'i aynan shu damda miyaga ta'sir qilib, unda yuzaga kelayotgan hamma qo'zg'alsilarni qandaydir ravishda o'ziga tortib oladi va buning natijasida boshqa qo'zg'alsilarga nisbatan uning hukmronligi yanada oshib boradi.* Nerv tizimi faoliyatining tabiiati qo'zg'alsining hukmron bo'lishi yoki dominantning mavjudligi bilan asoslanadi.

Bu hol psixologik jihatdan biror qo'zg'atuvchilarga diqqatning qaratilishi va ayni chog'da ta'sir qilib turgan boshqa qo'zg'atuvchilardan diqqatning chalgishida ifodalanadi.

Jiddiy diqqat, odatda o'ziga xarakterli bo'lgan tashqi ifodalari bilan bog'liq bo'ladi. Narsani yaxshilab idrok qilishga qaratilgan harakatlar bilan (tikilib qarash bilan eshitish) ortiqcha harakatlarni to'xtatish, nafas olishni sekinlashtirish, diqqat uchun xos bo'lgan yuz harakatlari bilan bog'liq bo'ladi.

12.4. Diqqat borasidagi psixologik nazariyalar

Psixologiya fanining aksariyat manbalarida diqqat deb psixik faoliyatning yo'naltirilishi va shaxs uchun ma'lum darajada ahamiyatga ega bo'lgan obektni ustida to'planishi tushuniladi. Diqqat shunday muhim bir psixik jarayonki, u insonning janmiki faoliyatlarida bevosita ishtirok etadi. **I.P.Pavlovning** oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limoti va **A.A.Uxtomskiy**lar tomonidan ilgari surgan dominantlik tamoyili va ularning zamondoshlari tadqiqotlarida diqqatning fiziologik asoslari va mexanizmlarini ilmiy nuqtai nazardan tushuntirish imkonini yaratdi.

Sobiq sovet psixologiyasida diqqat muammosi xorij psixologiyasiga nisbatan ancha murakkab mustaqil ilmiy manbalarga ega hisoblanadi va u shu bilan o'zaro farq qiladi. Sobiq sovet psixologiyasida diqqatga nisbatan mukammal qat'iy fikr vujudga kelgani yo'q, lekin uning atrofida juda ko'p tortishuvlar, munozaralar bo'lib o'tgan. Diqqatning psixologik tabiati to'g'risidagi 20-30 yillarda boshlangan ilmiy bahslar, to hozirgi kungacha davom etib kelmogda. Ilmiy munozaralarning zaminida asosiy fikr diqqatning bitta ob'ektaga qaratilishidir. Bu ilmiy model ong ob'ekt tarzida ifodalanadi. Bu g'oyani yirik psixolog **P.P.Blonskiy** ilgari surgan va asoslagan. Uning fikricha, odamning ongi bitta ob'ektaga qaratilgandan keyin u atrofda narsa va hodisalarni ko'rmaydi. Ko'pchilik psixologlar **P.P.Blonskiy**ning bu fikriga qo'shimaydilar. Jumladan, atqili psixolog **N.L.Rubinshteyn** mulohazasiga ko'ra diqqat ongga ham, ob'ektning xususiyatlariga ham bog'liq emas. Buning ahamiyati tomoni diqqatning ob'ektaga yo'naltirilishidadir. Mazkur yo'naltirishning asosiy sabablari shunda shaxs, ehtiyoj, maqsad ko'rsatiladi. Demak, diqqat odamning munosabati orqali ifodalanadi, ya'ni diqqat - munosabattir. Bu yerda diqqat psixik jarayon emas, balki shaxs xususiyatini belgilab beryapti.

Diqqat qaratilgan tashqi ifodaga ega bo'lgan ob'ektni sezish, idrok qilishdan iboratdir. Shu o'rinda qarama-qarshilik vujudga keladi, chunki ob'ektni yo'qolishi bilan diqqat ham o'z funksiyasini tugatadi. **A.N.Leontev** mulohazasiga ko'ra, bu orientir faoliyati emas, chunki ob'ektni paydo bo'lishi bilan diqqat ham namoyon bo'ladi, ob'ekt yo'q bo'lsa, demak diqqat ham bo'lmaydi, deb ta'kidlaydi. **P.Ya.Galperin** esa ob'ektni paydo bo'lishi bilan diqqat yuzaga keladi. Ob'ekt yo'qolgandan keyin esa psixik qism bo'lgan tekshirish, nazorat qilish jarayoni boshlanadi. Demak, diqqat ongni bir ob'ektaga yo'naltirilishi va ongi holatni nazorat qiluvchi jarayondan iboratdir.

Psixologiyada diqqatni "yo'naltirish" deganda, psixik faoliyatning ixtiyoriyligi va ixtiyoriy hamda ixtiyorsizligi tushuniladi.

20-yillarda bir qancha psixologlar diqqat muammosini ustanovka bilan bog'lab tushuntirishga harakat qiladilar. Buning yaqqol isboti sifatida **K.N.Kornilov** tahriri ostida 1926 yilda chop qilingan psixologiya darsligidagi bir mavzu "Ustanovka va diqqat" deb atalganligi bilan

izohlash mumkin. Darslikda yozilishicha, qator ob'ektlardan bir ob'ektni ajratish diqqatning sub'ektiv kechinmasidir va buni ob'ektiv hodisalar bilan taqqoslash, sezgi organlarining ustanovkasidan, ishlash vaziyatidan iboratdir.

Shunga o'xshash g'oya L.S. Vigotskiyning dastlabki tadqiqotlarida ham ko'zga tashlanadi. L.S. Vigotskiy diqqat bilan aloqador bo'lgan ikkita ustanovka turini ajratib ko'rsatadi, ular:

- a) *sensor ustanovka* - tayyororgarlikda idrokning ustunligi qobiliyati
- b) *motor ustanovka* - tayyororgarlikda harakatning ustunligi qobiliyati

Sensor ustanovkada idrok, motor ustanovkada esa harakat ustunligi sezilib turadi. L.S. Vigotskiy unga misol qilib jismoniy tarbiya mashg'ulotida komanda (buyruq) berishni misol keltiradi. Safda turganlarga qarab "O'ng" deb aytamiz. Shu zahotiy oq saflanganlar buyruq oxirini aytishga sensor ustanovka qo'zg'aydi "ga!" deyish oyoqlarni aylantirishga moslashish bilan bog'liq motor ustanovka komanda oxirini eshitishni ta'minlaydi.

Bu yillarda psixologlar ustanovkani kishining ijtimoiy tajribasi bilan bog'liq ravishda tadqiqot qilishga harakat qilganlar. P.P. Blonskiyning mulohazasicha, diqqatning asosida kishining ijtimoiy qiziqishlari yotadi. Psixologlar orasida diqqatni tushuntirishda turli qarashlar, nazariyalar vujudga keladi. Vaholanki, P.P. Blonskiy diqqat bilan qo'rquv, vahimani bir narsa deb qaraydi. qo'rquv - bu diqqatning intensivroq namoyon bo'lishi, ya'ni maksimal darajada aks etishi deb tushuntiradi. Bu yerda psixik faoliyatning ma'nosi butunlay yo'qotib ko'rsatilgandek tuyuladi va diqqat biologik nuqtai nazardan qaraganga o'xshab ketadi. Biologik pozitsiyada diqqat bosh miya yarim sharlari faoliyati bilan emas, balki vegetativ nerv tizimi bilan bog'liqlikda tushuntiriladi.

Taniqli psixolog D.N. Uznadzening diqqatni ustanovka bilan bog'lash nazariyasiga N.F. Dobrinin qarshi chiqdi. N.F. Dobrinin fikricha, diqqatni ustanovka bilan bog'lovchi nazariya quyidagi jihatlarini hisobga olmagan. Diqqat haqiqatdan ma'lum moslashuvchi harakatlar bilan birga bo'ladi, lekin bu harakatlarga borib yetmaydi. Agar tomoshabin sahnadan o'g'irlisa, ko'zini yumadi, quloqini berkitadi, u sahnada nima bo'layotganiga diqqat qilmaydi. Sahnaga qarash va eshitish uchun

boshqa hamma narsalardan chalg'ish kerak va idrokni sahnada bo'layotgan hodisalarga qaratish lozim. qarab turib ko'rmasslik, tinglab turib eshitmasslik mumkin. Diqqat shundan iboratki, u nimaga qaratilgan bo'lsa uni ko'rish demakdir. Yug'oridagi mulohazalardan kelib chiqqan holda N.F. Dobrinin diqqatni kishi psixik faoliyatini bron-bir ob'ektga yo'naltirish va to'plash bilan boshqa ob'ektlardan chalg'ish orqali tushuntiradi.

Diqqat psixik faoliyatning qandaydir ob'ektga yo'nalishi va to'planishi orqali o'rganishni qator mualliflar tanqid qiladilar. Ana shulardan biri S.L. Rubinshteyndir. S.L. Rubinshteyn diqqatni alohida mazmunga ega emasligiga qo'shildi, lekin uning guvohlik berishicha, diqqatni biror ob'ektga tanlab yo'nalishi uning fenomenologik xarakteridir. Bunday fenomenologik tavsifomada ham diqqatning tabiati va xususiyatlari o'chilmay qolaverar ekan.

Psixolog G.S. Bakradze diqqatning ob'ektga to'planishi faoliyatning roli haqida qiziqarli ilmiy tekshirish tajribasini o'tkazgan. Aytaqda diqqatni zaifligini tekshiruvchi o'z vaqtida payqab, unga nisbatan qandaydir muskul harakatini amalga oshirsa, u yana tiklanadi. Bulardan tashqari diqqat barqarorligini faoliyatning xarakteriga, shaxsning o'ziga bog'liqligi bir qancha psixologlar tomonidan isbotlangan.

Jumladan, A.P. Gazova diqqatning bo'linuvchanligini ko'p sinovlarda ishlovchi to'quvchilarda o'rganib, juda qimmatli materiallarni yig'adi. Uning fikricha, diqqat bu kasbdagi odamlarda ixtiyorsiz va ixtiyoriy muvozanatlashgan bo'lishi mumkin. Bir necha stanokda ishlash mekamlari hosil bo'lishi natijasida bularda ixtiyoriy muvozanatlashgan diqqat turi vujudga keladi.

Diqqatning bo'linuvchanligi ustida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ikkita yoki uchta ismi birdaniga bajarish mumkin, bunda I.P. Pavlov ko'rsatganidek, ulardan biri tanish (ishlash oldin bajarilganligini eslatuvchi) va bosh miya yarim sharlari po'stlog'ida "muvozanatli punktlar" mavjud bo'lsa amalga oshiriladi. Ikkita faoliyatni bir davrning o'zida bajarish uchun faoliyatning biri diqqatni talab qilmaydigan yoki avtomatlashgan bo'lishi talab qilinadi. Kishida bunday funktsiyalar faqat mashq qilish orqaligina yuzaga kelishi mumkin.

Sobiq sovet psixologiyasi namoyondalari, jumladan N.F.Dobrinin o'zi va shogirdlari o'tkazgan tekshirishlariga asoslanib, bunday tipologiya diqqatning mohiyatini ochishga yetarli emas deb hisoblaydi. Turmushda shunday odamlar uchraydiki, ular ob'ektni ko'p, ham aniq idrok qila oladilar. Yana shunday toifadagi kishilar mavjudki, ular narsalarni ham kam, ham noaniq idrok qiladilar, o'zlaridan ko'p narsalarni qo'shib yuboradilar. Tadqiqotchi **Ye.B.Pirogova** o'quvchilarda eshitish va ko'rish diqqatini o'rganib, eshitish diqqatining ko'lamini ko'rish diqqatidan bir necha bor kichikligini ta'kidlab o'tadi. Diqqat muammosini o'rganuvchi olimlar uning boshqa psixik jarayonlar bilan bog'liqligi va roli masalalarini o'rganaganlar. Jumladan, N.N.Lange, A.R.Luriya va boshqalarning tadqiqotlarida ko'rishimiz mumkin.

N.N.Lange diqqatning iroda, refleksiv, instinktiv, perseptiv holatlar bilan bog'liqligini o'zining "Irodaviy diqqat nazariyasi" asarida ko'rsatib beradi. A.R.Luriyaning fikricha, kichik yoshdagi bolalarda diqqatning bu holatini ko'rish oson. Birinchi bosqichda u beqarorligi va ko'lamining torligi uchun qo'zg'atuvchilar qurshovidagi diqqat bo'lolmaydi.

Uluq rus pedagogi **K.D.Ushinskiy** ishlarida diqqat to'g'risida bir qator fikrlar aytilgan. Diqqat ob'ektni to'la va aniq idrok qilish qobiliyatiga ega. Ziyiraklikning qator sabablariga oldin idrok qilingan ob'ekt izlarining ahamiyatidan tashqari K.D.Ushinskiy "ta'sirolarning kuchli va to'plangan aktlarni boshqara olishni ko'rsatadi". Bolaning rivojlanishi uchun diqqatni to'g'ri yo'naltira olish muhimligini ko'rsatib o'tadilar. Diqqatning to'la'ligi barqarorligini ta'minlovchi to'planishning psixologik mexanizmlarini muhokama qilish ham K.D.Ushinskiyning asarlarida uchraydi. U diqqatning asosiy omili irodaviy boshqarish deb hisoblaydi. Shuning uchun diqqatni maqsadga yo'naltirib, boshqara olish qiyin va murakkab jarayondir. K.D.Ushinskiyning ko'rsatishicha, kishi o'z hissiyotlarini diqqat orqali boshqaradi, bunda u ixtiyoriy yoki faol turlarga ajratadi. Uningcha, ixtiyoriy diqqat bizning tomonimizdan zo'r berish orqali o'ziga predmet tanlaydi. Ixtiyoriy diqqatni ob'ektivlashirish faol xarakteridan biridir. Chunki u kishining o'zi orqali qo'zg'atiladi va qo'llaniladi.

K.D.Ushinskiyning aytishicha, ixtiyorsiz diqqat tashqi va ichki sabablarga ko'ra hosil bo'ladi. Tashqi sabablar qo'zg'atuvchining kuchiga organizmning ayni vaqtdagi holatiga bog'liq. Passiv diqqatning ichki sabablari sezgilimiz izlarining bog'lanishidir. Idrok qilingan ob'ektning yangiliklar bosqichini diqqatning istovchi omili ekanligini muallif farqlaydi. Diqqat qaratilayotgan ob'ekt ma'lum o'lchovda bo'lishi kerak.

Diqqatning psixologik tahlilini K.D.Ushinskiy tarbiya muammosi bilan bog'lab, diqqatni boshqara bilishni aqliy rivojlanish va amaliy faoliyat uchun asosiy omil deb hisoblaydi. Diqqatning maqsadga muvofiq boshqarish yoki idrok qilish paytida asosiy ishdan tashqaridagilarga e'tibol'imaslik tushuniladi. Tarbiyachining vazifasi bolalarning faol diqqatini to'g'ri yo'naltirishda ko'rish va ularning diqqatini o'zlari boshqarishga o'rgatishdan iboratdir.

K.D.Ushinskiy tomonidan yechilgan muammolar o'tkazilgan tekshirishlar shuni ko'rsatadiki, u ongning to'planish qobiliyatini diqqat deb tushundi, shu bois diqqatni o'rganishda shaxs psixologiyasidan ke'lib chiqib yondashdi va tabiiy-ilmiy jihatlarini tushuntirishda o'z davrining fiziologik bilimlaridan unumli foydalandi.

40 yillarda psixologiya fani bir qator muvaffaqiyatlarga erishdi. Psixologiya fani nazariya va tajribaga asoslangan holda juda ko'p muammolarni yechishga muvaffaq bo'ldi. Nazariy jihatdan katta o'rinni olgan masalalardan biri "oliy psixik funksiyalarning rivojlanishi va strukturalari" to'g'risidagi **L.S.Vigotskiy** ilgari surgan konsepsiyadir. Uning asosida ikkita faraz yotadi:

- A) *psixik faoliyatning xarakteri haqidagi;*
- B) *birlamchi tashqi va ichki faoliyatlardan ichki psixik jarayonlarning namoyon bo'lishi haqidagi.*

12.5. Diqqatni rivojlanishi va buzilishi

Diqqatni rivojlanishi: L.S.Vigotskiy psixik funksiyalar rivojlanishini o'rgana borib, ular ichiga ixtiyoriy diqqatni ham kiritadi. Uning fikricha, bola diqqatining tarixi - bu bola xulqining paydo bo'lishi tarixidir. L.S.Vigotskiy ishlarining xarakterli tomoni kishi psixikasini

tushunishda tarixiy va genetik yondashishdir. Buni u diqqatni o'rganishga ham tabiiq qilgan va diqqatning rivojlanishini ko'rsata olgan. Muallif diqqat rivojlanishining ikkita yo'nalishini ko'rsatadi:

1. Diqqatning natural (tabiiy) rivojlanishi. Bunda muallif umumorganik rivojlanishini tushuntiradi, ya'ni markaziy nerv tizimining strukturaliy va funksional jihatdan o'sishini ko'rsatadi. Bu rivojlanish butun hayot davomida bo'ladi, ammo bunda "sekinlashgan" va "bir oz pasaytirilgan" ko'rinishlari mavjud.

2. Diqqatning madaniy rivojlanishi. Bunda ixtiyoriy diqqatning namoyon bo'lish xususiyati madaniy konsepsiya bilan bog'liq deb tushuntiriladi. Katta yoshdagi odamlar diqqatining psixologik mexanizmi haqida gapirib, tashqi operatsiya organizm xulqini ichki operatsiyasiga aylanadi, deydi. Madaniy rivojlanish bola tashqi muhit bilan aloqa qila boshlagandan o'sa boshlaydi.

L.S.Vigotskiyning ilmiy yutuqi shundan iboratki, u diqqat muammosini o'rganishda jittimoiy va genetik nuqta nazardan yondashdi. Ixtiyoriy diqqatni tashqi stimullar vositasida nutq funksiyasini yo'naltirish deb tushuntira oldi.

L.S.Vigotskiy ishtarini A.N.Leontev o'z tadqiqotlarida davom ettirib, ixtiyoriy diqqatning rivojlanishini o'rgandi. U ixtiyoriy diqqat xatti-harakatni boshqarishning oliy shakli va tarixiy rivojlanish mahsuli deb tushundi. Bolalarda diqqat shakllarini tahlil qilib 3 ta bosqich mavjudligini ko'rsatdi.

1. Natural bevosita, to'g'ridan-to'g'ri aktlardan iborat.

Bunda to'planish ixtiyorsiz namoyon bo'lib, asosan maktabgacha bo'lgan bolalarda vujudga keladi. Ya'ni bu bolalar o'z xulq-atvorlarini o'zlari boshqara boshlaydilar.

2. Tashqi belgining ahmiyatini egallash, tushuna bilishlari turadi. Bu bosqich boshlang'ich ta'limda asosiy rol o'ynaydi.

3. Tashqi taassurotlarning ichki ta'sirlarga aylanish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, bu asosan katta yoshdagi kishilarda bo'ladi.

Uzoq vaqt A.N.Leontev maktabgacha yoshdagi bolalar diqqatini tekshiradi. Chunonchi, idrok bilan diqqat aloqasini o'rgandi. Diqqat hodisasi shunday hodisaki, u idrokning qanday kechishi bilan

belgilanadi, deb tushuntirdi. A.N.Leontev keyingi ishlarini o'quvchilar diqqatini rivojlantirish va ularda idroki boshqarish, ko'rish, eshitish, qo'yilgan topshiriqni tushunish kabilarini egallash muhim rol o'ynashini ko'rsatdi.

N.F.Dobrinin diqqatni kishi psixik faoliyatini biror bir ob'ektaga yo'naltirish va to'plash bilan boshqa ob'ektlardan chalg'ishi orqali tushuntiradi. Agar yo'nalish va to'planish ixtiyorsiz bo'lsa ixtiyorsiz diqqat vujudga keladi. Agar ong qo'yilgan maqsadga muvofiq bo'lsa, u holda ixtiyoriy diqqat namoyon bo'ladi. Bular qatorida N.F.Dobrinin diqqatning uchta turini ajratadi. Uning fikricha, diqqatning uchinchi turi "ixtiyoriydan keyingi diqqat" deb ataladi. Bu ixtiyoriy diqqat kabi maqsadga qaratilgan bo'lib, irodaviy zo'r berishni talab qilmaydi. Bular to'g'risida N.F.Dobrinin shunday deydi. "Ixtiyoriy diqqatda qiziqishga intilishga o'rin bor, lekin bu qiziqish faoliyatining natijasiga qiziqishdir. Faoliyatning o'zi esa qiziqarsizdir. Kishi psixik faoliyatining ajoyib xususiyati shundan iboratki, natijaga qiziqish jarayonga qiziqishga aylanadi. Bu ixtiyoriy diqqat ixtiyoriydan so'nggi diqqatga aylanganda bo'ladi".

B.G.Ananev "O'quvchilarda diqqatni tarbiyalash" nomli asarida diqqatni hamma vaqt tekshirish, tadqiq qilish kerak deydi. Buning uchun muam bunday vaziyatlarga e'tibor qilishni ko'rsatib o'tadi, darsni to'g'ri tashkil qilish, ta'limning puxtaligi, o'quvchining pedagogik mahorati, o'quvchilarning darsdagi faoliyatini to'g'ri tashkil qila bilish kabilarini ko'rsatadi. B.G.Ananev bu bilan diqqatning uzoq vaqt bir ob'ekt ustida to'planish kerakligini uqtiradi.

Diqqat muammosini tadqiq qilish **I.V.Straxov** asarlarida o'z aksini topgan. Uning qarashlariga ko'ra, kishi diqqati kelib chiqishiga va ishlash usuliga qarab jittimoiy tabiatga ega. U kishilarning mehnat faoliyatiga e'tibor bo'ladi va mehnat jarayonining asosiy psixologik komponentlaridan biri bo'lib sanaladi. Diqqatning muhim belgisi faoliyat jarayonida va atrofdagilar bilan aloqada kishi psixikasining to'planishidir.

Qator munosabatlarda to'planish ikki xil xarakterda bo'ladi, u mehnat va hodisalarga tamlab yo'naltiriladi, ya'ni diqqat ob'ektini ongli ajratish, bu vaqtda boshqa ko'p ob'ektlardan chalg'ish vositasi bilan aktlar

tizimini tashkil qiladi, to'planish mehnat predmetiga yo'naltiriladi, lekin uning jarayoni ham diqqat objekti hisoblanadi. To'planish faoliyat objektiga va u bilan harakatga yo'naltiradi.

Diqqat psixikaning alohida tomoni va shakli hisoblanmaydi va qandaydir birorta funksiyani bajarishga o'z-o'zidan ko'chmaydi. Maqsadga yo'nalgan, intensiv-psixik faoliyatning strukturaligi funksional asosini o'zgarishga, mahsulдорligining oshishiga va miyaning barqaror ishlashiga olib keladi.

Kishi diqqati mehnat faoliyatiga, faoliyat jarayoniga, mehnat qurollariga yo'naltiriladi. Diqqat predmetlari bir xil emas, balki har xil faoliyat turlarida turlicha bajariladigan mehnat operatsiyalari va vositalari kishi mehnat predmetiga ta'sir qiladi. Bularga bog'liq ravishda diqqatni faoliyat turlarida o'rganish psixologik muammolari vujudga keladi. O'ikazilgan tekshirishlar asosida I.V.Straxov diqqat ko'p funksiyali jarayondir, degan xulosaga keladi. Bu funksiyalarni amaliy bajarish - mehnat, o'qish, ilmiy va boshqa faoliyat turlaridan birortasining shart-sharoiti mahsulдорligini belgilaydi. Faoliyatning har bir turi diqqatga alohida ma'suliyat yuklaydi. Shuning uchun uning funksiyasi faoliyatning shu turiga to'g'ri kelishi muhimdir.

Diqqatning nazorat qilish-tuzatish funksiyasi ham kam ahamiyatli emas. Uning shakllari mehnat va o'quv faoliyatining har xil davrlarida bir xil bo'lmaydi.

Diqqat alohida kishilarning munosabatlarida jamoada o'ziga xos funksiyani bajaradi. Kishilarning kuzatuvchanligida, boshqa odamlarning psixik holatini tushunishda, ziyraklikning faol shakllarida aks etadi. Ziyraklik mehnatda va kishi bilan munosabatda axloqiy-psixologik ahamiyatga ega bo'ladi. Shunga muvofiq ziyraklikning motivatsiyasi o'rganilib, uning aks etishining shakllari va ularni tarbiyalash masalasi ko'rib chiqiladi. Ziyraklikning bunday o'rganilishi uning taqilida va shaxs psixologiyasida yangi yo'nalishdir. Ular o'z ishlariida diqqatning o'rganilishi ko'rsatilgan aspektlarini sintez qilishga harakat qiladilar.

Yuqorida bayon etilgan fikrlardan ko'rinish turibdiki, I.V.Straxov diqqatning bilish jarayonidagi ahamiyatiga uning faol psixologik aks etirish imkoniyatiga alohida e'tibor beradi. Shuningdek, diqqat bilish

faoliyatining borliq bilan aloqasida, uni keng va chuqur aks etishida muhim mexanizm bo'lib hisoblanadi.

Diqqat shaxsning yo'nalishida to'plangan jarayon sifatida ishlaydi. Keng ma'noda bu so'z asosida ehtiyoj, qiziqish, qarash, ideal kabi tarkibiy qismlar mavjud. Diqqat psixik jarayonlar tuzilishida ko'rsatilgan omillardan hosil qilingan hodisa sifatidagina qatnashmay, balki u shaxsning boshqa xususiyatlariga munosabatda tayanch xususiyat sifatida qatnashadi. Diqqat va ziyraklikning pedagogik takt(odob)ning shakllanishidagi psixologik shart-sharoit ekanligi bunga misol bo'ladi.

I.V.Straxov "Diqqat va nutq" muammosi bo'yicha tadqiqot ishlariini olib borgan. U nutq shakllari va funksiyalarini hamda tasviri faoliyatini tahlil qiladi. U o'quvchilarda sport gimnastikasi darslarini psixologik tahlil qiladi va o'rganadi.

Muallifning ta'kidlashicha, diqqatni nutqiy boshqarish quyidagi omillarda, ya'ni predmetni nomlashda, yoki maqsadli harakatlarga to'plashda, faoliyatni rejalashtirishda diqqatni ilgari lab ketish aktlarida, qidirish faoliyatlarida, diqqatni ko'chish jarayonining verbalizatsiyasida, diqqatni nazorat qilish funksiyasini aktivlashtirishda, ziyraklikning aks etishida va uning axloqiy psixologik ahamiyatida namoyon bo'ladi.

Diqqat va butun faoliyat jarayonini boshqarish nutqning ichki va tashqi turlari orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, bu boshqarishda muallif fikricha, integral (yuqoridagi ikki nutq oraliqidagi) nutq ishtirok etadi. Bularni tadqiq qilish shuni ko'rsatadiki, grafik harakatlarni amalga oshirish aqliy - nutqiy jarayonlar ularni anglash va yo'naltirish bilan birga boradi.

Shunday qilib, diqqatni boshqarish va uni tarbiyalash, o'quvchilarda rivojlanirish masalasi I.V.Straxov tomonidan atroflicha o'rganilgan.

Psixolog N.V.Kuzminaning fikricha, o'qituvchilarning dars davomida berilayotgan bilimni qanchalik o'zlashtirishi unda asosiy va yetakchi rolni diqqat o'ynaydi. Shuning uchun ham ta'lim - tarbiya jarayonida hammadan avval tarbiyachi o'quvchining diqqatini tortib bilish uning asosiy maqsadi bo'lishi kerak. Bu esa o'tilgan materialni o'quvchi muvaffaqiyatli bilishni talab qiladi. Bundan kelib chiqadiki, diqqatning tarbiyalanishi va shakllanishi ham vujudga keladi. F.N.Gonobolin,

M.R.Rahmonova D.B.Elkonin, V.V.Repkin va boshqa gator tadqiqotchilar tomonidan talim va tarbiya jarayonida o'quvchilarda diqqatning namoyon bo'lishi, kechishi, rivojlanishining o'ziga xos xossalari, individualligi kabi jihatlari o'rganilgan.

Diqqatni buzilishi: Diqqatning salbiy jihatlardan biri parishonxotirlikdir. **Parishonxotirlik** diqqatni uzoq vaqt davomida biron ishga layoqatsizlikda diqqatning osongina va tez-tez bo'linib turishida namoyon bo'lishi mumkin. Parishonxotirlikning bu ko'rinishi ko'pincha ish qobiliyati susayib ketishining va xulq-atvordagi uyushmaganlikning sabablaridan biri hisoblanadi.

Parishonxotirlikning sabablari har xildir. Parishonxotirlik shaxsning barqaror xislati sifatida ixtiyoriy diqqatning sustligi ko'rsatkichi hisoblanadi va noto'g'ri tarbiya natijasi(bolaning e'kratib yuborilishi, jazolanmasdan qolishi, taassurotlarning har xilligiga odatlanish va boshqalar) bo'lishi mumkin. Bu xildagi parishonxotirlikka qarshi avvalo shaxsda irodaviy sifatarni shakllantirish yo'li bilan kurash olib borish kerak. Parishonxotirlikni bola salomatligining yaxshi emasligi, nerv tizimining umuman buzilganligi bilan izohlash mumkin. Parishonxotirlik haddan tashqari hissiy hayajonlanish, yoxud charchash oqibati sifatida qisqa muddatli bo'lishi ham mumkin. So'nggi holatda u ko'pincha o'qish kuni va qatnasining oxirida namoyon bo'ladi. Pedagogik ish tajribasida diqqatni tarbiyalash maqsadida parishonxotirlikning barcha sabablari va xususiyatlari inobatga olinishi shart. Qachonki, kishi ishga berilib ketib o'z xayollari, kechinmalari bilan bo'lib, mashg'ul bo'lgan ishidan boshqa hech narsani ko'rmayotgan va eshitmayotgan hollarda ham "parishonxotirlik" haqida so'z yuritiladi. U masalan tevarak-atrofdagilarga e'tibor bermaydi, o'ziga qaratilgan savollarga parvo qilmaydi. Bunday "parishonxotirlik" diqqatning yorqin ifodalagan holdagi tanlanganligidan, uning behad jamlanganligi va jadalligidan hosil bo'ladi. Diqqatni eng ko'p darajada jamlanganligi yuqorida qayd qilib o'tilganidek, faoliyatda muvaffaqiyat qozonishning muhim sharti bo'lib hisoblanadi. Lekin diqqatning faqat bir ob'ektaga qaratilganligi uning taqsimlanishi va ko'chirilishida qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin. Bu xildagi parishonxotirlik kundalik hayotda amaliy faoliyatda kishining

tevarak-atrofdagi olam bilan munosabatini mushkullashtirib qo'yadi va shuning uchun ham unga diqqatning nugsuni sifatida qaratiladi.

Maktab hayotidagi parishonxotirlik "qoidaga sig'maydigan" deb atalinish xatolarda dars paytida o'quvchida tegishli maktab anjomlari yo'qligining ma'lum bo'lishida, o'quvchining dars jarayoniga yetarlicha jalb etilmaganligida va shu kabi boshqa hollarda namoyon bo'ladi. Bolalarda, ayniqsa, kichik yoshdagi bolalarda parishonxotirlik juda ko'p uchraydi. Diqqatning parishonxotirlikdan tashqari boshqa xildagi buzilishlari ham borligi e'tirof etiladi. Diqqatning haddan tashqari harakatchanligi bir ob'ektdan va faoliyat turidan boshqalariga doimiy ravishda o'tib turishi, yoki aksincha harakatsizligi, diqqatning sust harakat qilishi, uning tor doiradagi tasavvurlar va fikrlarga patologik tarzda qayd etilishi shular jumlasiga kiradi. Diqqatning bu xildagi buzilishlari miyaning ba'zi bir organik kasalliklari eng avvalo uning peshona qismidagi kasalliklari yuz bergan paytlarda kuzatiladi.

Diqqatning fazilatleri bilan bir qatorda uning buzilishi va nugsunlari bo'lishi mumkinligini psixologik jihatdan asoslangan tarzda hisobga olish diqqatni o'zida aks ettiradigan bilish jarayonlarini tadqiq etishning zarur shartidir.

Ayrim ruhiy kasallik holatlarida diqqatning inertligi (sustligi) yoki mualliqo harakatsizligi, qandaydir biron ob'ekt ustida to'xtab qolish holatlarini kuzatish mumkin. Bola hayotining bir oylik davrlarida uning uchun faqat ixtiyorsiz diqqat xos bo'ladi. Bu davrda bola dastavval tashqi qo'zg'atuvchilardan, ularning keskin o'zgarishlaridan ta'sirlanadi. Masalan, to'satdan paydo bo'ladigan qattiq ovozlardan harakatning o'zgarishidan va boshqa narsalardan ta'sirlanadi. Ixtiyoriy diqqatning alomatleri odatda bola yoshiga to'lgandan so'ng yoki ikki yoshga qadam qo'ygan davrda paydo bo'la boshlaydi. Ixtiyoriy diqqat tarbiya jarayonida yuzug'a keladi, bolaning atrofdagi odamlar nima qilish lozimligini asta-sekin o'rgatadi. Bolalar o'z diqqatlarini rivojlantirishda ularidan talab qilinayotgan harakatlarni bajarishga o'zlarining bevosita may'llaridan voz kechishlariga to'g'ri keladi. Bolada, albatta juda sodda go'daklik shakli bo'lsa ham ongillik namoyon bo'ladi. Bolani ozodalikka, tartibliikka, muallim intizomlilikka, jamoat qoidalariga rioya hilishga o'rgatar

ekanimiz, buning bilan biz bolada ixtiyoriy diqqatni rivojlantiramiz. Bog'cha yoshidagi davrda bolaning ixtiyoriy diqqatini rivojlantirish uchun o'yin katta ahamiyatga ega. Bog'cha yoshidagi bolalar diqqati juda barqaror bo'ladi. Mashq qilish usuli bilan o'z diqqatini to'plash qobiliyati asta-sekin rivojlanadi.

O'quv jarayonida ixtiyoriy diqqatni tarbiyalash alohida ahamiyatga ega. Maktab mashg'ulotlarini intizomlashtiruvchi ta'siri, dars davomida sinfda o'tirish, o'quvchilarning so'zlarini eshitish zaruriyati, chalg'imaslik bularning hammasi ixtiyoriy diqqatni tarbiyalashda katta rol o'ynaydi. har turli ta'lim ishlari maktabdagi o'quv mashg'uloti ustida ongning yo'nalganligi va to'planganligini saqlab turishni talab qiladi. Bolalarning hissiyotlari ko'pincha kuchli bo'ladi. Shuning uchun ularning diqqatlari qisqa vaqt ichida davom etsa ham kuchli bo'ladi.

Maktab yoshidagi bolalarning hissiyotlari ancha barqaror bo'la boshlaydi. Shuning uchun pedagog o'qish materialini hissiy momentlar bilan boyitar ekan, buning bilan diqqatning barqarorligi va kuchini saqlab turilishiga yordam beradi. Biror narsaga qiziqib kelgan maktab yoshidagi o'quvchi uzoq vaqt diqqatli bo'lishi mumkin. Ammo kattalarning nazoratli pasayib qolsa, u zarur vazifani bajarishdan chalg'ib boshqa narsaga kirishib ketishi mumkin. Masalan: adabiyotni o'rganayotgan o'quvchi kino yoki biror o'qigan asari haqida xayol surib ketishi mumkin. Ayrim bolalar jismoniy mehnat darslarida diqqat bilan o'tirsalar boshqalari aqliy mehnatda kuchli diqqat bilan o'tiradilar. O'zi yoqtirgan darslarda kuchli diqqat bilan o'tirgan o'quvchilar boshqa darslarda o'qituvchilarni ancha tashvishga solib qo'yishlari mumkin.

O'quvchilarning o'quv predmetiga munosabati, unga diqqat bilan qarash ko'p jihatdan darsda o'quvchining o'quv materialini jonli, emosional, qiziqarli, tushunarli, shu bilan birga to'liq va chuqur o'qina bilishga bog'liq. Bu talablarga rioya qilmaslik darsda o'quvchilarning parishonligiga yoki ikkinchi darajali qiziqishlarning paydo bo'lishiga olib keladi. O'smirlarda chuqur, barqaror qiziqishni tarbiyalash, o'qitishning mazmunini jiddiy o'ylab ko'rilganligi ularda diqqatni tarbiyalashning zaruriy sharti hisoblanadi.

Bu shart-sharoitlarga rioya qilinsa, o'smir diqqatini boshqarishga halal beradigan ba'zi impulsiv (ixtiyorsiz) harakatlarga qaramay, o'z diqqatini ixtiyoriy ravishda boshqarish va to'xtab turish mumkinligini tezda egallab oladi. U o'zi uchun qiziqarsiz va qiyin ishni diqqat bilan bajarish zarur bo'lsa, o'zini bu ishga majbur eta oladi. Masalan, hamma predmetlardan beriladigan vazifalarga nisbatan o'smirlarda kichik maktab yoshidagi bolaga qaraganda diqqatning tashqi ifodasi ham o'zgaradi. Agar kichik yoshdagi maktab o'quvchining yuz ifodasi va gavda holati uning qanchalik diqqatli ekanini aniq belgilab bersa, o'smir esa o'zining diqqatsizligini yashira oladi. Faqat o'qituvchining kuzatuvchanligi orqali buni aniqlashi mumkin.

Nazorat savollari

1. Diqqat tushunchasining mohiyatini izohlang?
2. Diqqatning fiziologik asosini nima tashkil qiladi?
3. Diqqat turlarini ko'rsating?
4. Diqqatning xususiyatlarini ajratib ko'rsating?
5. Parishonxotirlik tushunchalarining mazmuni nimalarda ko'rinadi?
6. Jahon psixologiyasida diqqat nazariyalari xususida nimalarni o'ylay olasiz?

DIQQAT

Diqqatning fiziologik

asoslari:

- Bosh miya po'stlog'ida ayni vaqtda yuqori qo'zg'atuvchanlik uchastkasining mavjudligi
- Yangi shartli-reflektor aloqalarni hasil bo'lishi va defferensiyalanishini muvaffaqiyatli ishlab chiqilishi
- Yuqori va past qo'zg'atuvchanlik uchastkalari o'rtasidagi salbiy induksiyaning mavjudligi
- Dominanta holatining mavjudligi

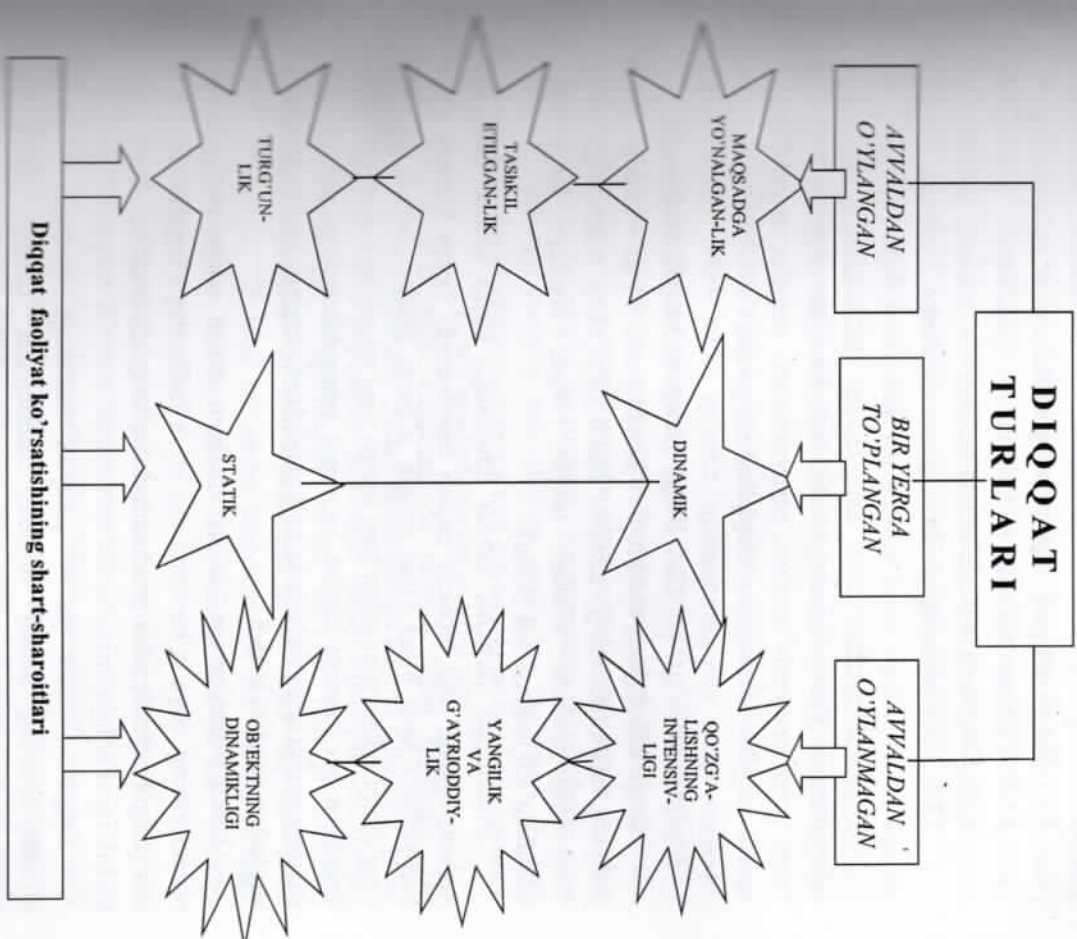

D i q q a t n i n g
x u s u s i y a t l a r i

KONTSENTRATSIYA
TANLOVCHANLIK
TAQSIMLANISHI
HAMMI
INTENSIVLIGI
TURG'UNLIGI
CHALG'ISHI

DIQQAT TURLARI

XIII. SEZGI

Reja:

- 13.1. Sezgi jarayoni haqida tushuncha
- 13.2. Sezgi xususiyatlari va turlari
- 13.3. Sezgining psixofiziologik asoslari
- 13.4. Xorij psixologiyasida sezgi nazariyalari

Tayanch so'zlar: *sezgi, adaptatsiya, akkomodatsiya, analizator, afferentsiya, Veber-Fexner qonuni, interoreseptiv sezgilar, kinestetik sezgi, proprioreseptiv sezgilar, eksteroreseptiv sezgilar, sensibilizatsiya, sensor sezgilar, sinestetsiya, farq qilish chegarasi.*

13.1. Sezgi jarayoni haqida tushuncha

Sezgi bilish jarayonidan biri hisoblanadi. **Sezgi** – oddiy bilish jarayoni, aks ettirishning dastlabki shakli ya'ni sezgi organlariga tashqi dunyoning alohida sifatleri tasviri. Sezgi kognitiv jarayonning boshlang'ich nuqtasi. (R.Solso).

Psixologlar fikricha, sezish jarayoniga kirish psixik faoliyatni tushintirishdagi eng birinchi qadam hisoblanadi. Lekin bizning miya faoliyatimiz ham bizni nima sezsa o'shani aniqlab beradi. Biz his tuyg'ularni ikkala tomondan ham sezish yani miyaning yuqori qismidan keladigan va bizning tajriba va umid ishoncharimizga yo'naltiradi. Bizning sezish qobiliyatlarimiz turli chiziqlarni burchaklarni va ranglarni anglashga yordam beradi.

Inson organizmiga ta'sir etadigan ayrim narsa va hodisalar obrazlarining miyada bevosita aks etish faoliyatiga **sezgilar** deyiladi. Biz sezgilar yordamida predmetlarning rangini, shaklini, katta yoki kichikligini aniqlaymiz.

Sezgilar sodda psixik jarayon bulishiga qaramay, barcha bilimlarimizning asosiy manbai hisoblanadi. Chunki narsa va hodisalar aks etishining ko'pchilik qismi sezishdan boshlanadi. Agar sezgilarimiz bo'lmaganda biz tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarini aks ettirishdan va ularni bilishdan maxrum bo'lar edik.

Sezgilar to'g'risidagi ilmiy ta'limlarga binoan narsalar va ularning xossalari, tarkibiy qismlari, xususiyatlari, shakllari, harakati birlamchi hisoblanib, sezgilarining o'zi esa tashqi va ichki qo'zg'atuvchilarning sezgi a'zolariga ta'sir etishining mahsulidir. Sezgilar moddiy (obyektiv) bo'lishning, vogelikning xaqoniy tasvirini aks ettirib, ular qanday ko'rinishga, shaklga, xususiyatga ega bo'lsa, ular xuddi shundayligicha hech o'zgarishsiz, aynan aks ettirish imkoniyatiga egadir.

Tabiat sezish kobilyatini har narsaga inom etadi. Fikr har kanday organizmdagi eng kerakli ma'lumotlarni topa oladi. Qurbaka uchadigan kashkoralar bilan oziqlanadi. Bunda fakat qora va oq ranglar signali yetib bormadi.

Atrof muxitda sodir bulayotgan muhim voqea hodisalarini biz sezgi organlarimiz orkali qabul qilamiz, quloqlarimiz eng sezgir organdir. Tovush chastotalari orqali inson ovozi chagaloq yig'isidan farqlaydi.

Insoniyat tajribasi natijasida hayvonlar sezgi qobiliyati ham aniqlangan. Ko'chib yuruvchi qushlar ichki sezgisi orqali qatorda qolishga munosib joy ekanligini anglashadi. Ko'rishpatak va delfinlar yesa o'lasini qayrda osonroq tuta olishiga qarab joy tanlashadi. Bulutli kunlarda asalarilar o'zlar uchun ma'lum quyosh nurini hosil qila oladilar.

Hissiy moslashishning vazifasi nima?

Siz qushnixonaga kirganingizda nohush hidni sezdingiz. Bu yerdagilar bu hidge kanday chidayotganliklariga hayron qoldingiz, biroz vaqt utgach bu hidni payqamay quydingiz. Hissiy moslashish-bu sizning oldingi holatingiz o'zgaragan holda keyingi holatga kirishish jarayonidir. (Bu holat siz qo'l soatingizga qarab olgan vaqt davomida soatir buladiyu, siz buni bir necha soniyalargina his kilasiz. Holatga moslashganimizdan so'ng nerv hujayralarimizda o'sha holatga moslashish hissi uyg'onadi.

Nega biz har doim atrofmizdagi narsalarni diqqat bilan kuzatamiz. Chunki bizning ko'zlarimiz shunga moslashgan.

Marining ko'zi harakatlanishi bilan proektirdagi rasm ham harakatlanma boshlaydi. Mari qaerga qaramasin tasvir ham shu tomonga harakatlanadi. Agar biz bunday qurilmani yon tomondan yuz orqali ko'rsatirsak, Mari nimani ko'rar ekan? Birinchidan, u to'lik manzarani ko'radi. Lekin bir necha soniyadan so'ng uning ko'rish tizimida charchoq

kuzatiladi va narsalar boshqacha ko'rina boshlaydi. Oz ozdan tasvir yo'qola boshlaydi, birozdan so'ng tasvir to'liq yoki tanish bo'lak shaklida tiklanadi va keyin g'oyib bo'ladi. (David G. Myers Psychology, 2010 by Worth Publishers 285-286 betlar)

Sezgi psixik jarayonlarning boshlang'ich darajasi hisoblanadi. Faqat sezgi jarayoni orqali ma'lumotlar bizning ongimizga kiritib keladi.

Sezgining psixik xususiyatlarini tushunish uchun sezgining turli tomonlarini tahlil qilishimiz kerak. Biz sezgini signalli va aks ettiruvchi funksiyalarini ajratishimiz kerak. Bir tomondan sezgi organizm uchun sharoitlarni ajratuvchi signal hisoblanadi. Biroq, sezgining o'rni shu bilan yakunlanmaydi sezgi aks ettirishning maxsus funksiyasiga ega, ular iz yoki ob'ektiv dunyoning sub'ektiv obrazini yaratadilar bu inson va hayvonlarga o'zini tutish imkoniyatini yaratadi. Bizga ma'lumki inson yoki hayvon organizmlariga kiritib kelayotgan ma'lumotlar signallar tizimiga ega. Hayvonlar uchun bu signallar tizimi oziqlanish, himoyalash yoki jinsiy xarakterga egadir. Hayvonlar uchun signallar tizimi faqat hayot uchun ahamiyatli holatlarga nisbatan qo'llanilishi mumkin. Masalan: mushuk qo'ng'iroq tovushiga e'tibor bermasligi mumkin, lekin sichqonning qimirlayotgan tovushiga javob reaksiyasini qaytara oladi. Ona qattiq tovushga e'tibor bermasligi mumkin, biroq farzandining yig'i tovushiga uyg'unadi.

Sezginini faqat "signallar" tizimi deb e'tirof etilisa xato bo'ladi. Ular narsalarning sub'ektiv xususiyatlarini ham aks ettiradilar. Sezgi tufayli bizda ob'ektiv dunyoning sub'ektiv obrazi paydo bo'ladi. Bu ob'ektiv dunyoning sub'ektiva obrazi insonni tashqi muhitga moslashish imkoniyatini beradi.

Inson psixikasi shunday murakkab tuzilganki u o'zi uchun natijat qiziq bo'lgan signallarni balki mavjud bo'lgan tashqi dunyoning ob'ektiv holatlarini ham qabul qiladi.

Ko'pgina olimlar sezgi haqida o'z qarashlarini keltirib o'tishgan. Birinchi qarash: sezgi tashqi olam bilan aloqa o'rnatuvchi jarayondir. Faylasuf idealistlar sezgi organlar bizni tashqi dunyo bilan birlashtirmaydi, balki ulardan ajratadi. Sezgi organlari orqali real bo'lmagan mavjud bo'lgan ob'ektlarni qabul qilamiz. Bu fikrlar ingliz faylasufi Berkli tomonidan keltirilgan. I.Kant ham bu fikrni tasdiqlagan, nemis faylasufi Ernest Max tomonidan ham bu fikrlar tasdiqlangan.

Masalan men yashil rangdagi maysaga qarayapman, lekin bu ob'ektiv yashil rangni idrok qilyapmanmi. Ya'ni insonning ko'z gavhariga tushgan nur rangni o'zgartiradi Berklining fikriga ko'ra, biz haqiqatdan ham maysaning rangini bilmaymiz shuning uchun ham biz illyuziyalar dunyosida yashaymiz. Chunki bu holatlar bizning sub'ektiv fikrimiz hisoblanadi.

Shunga yaqin fikrlarni Kant ham aytib o'tgan. Men ob'ektiv olam haqidagi fikrlarni faqat sezgilarim orqali qabul qilaman. Men sezgi organlarim chegarasidan chiqqa olmayman. Sezgi organlarim meni tashqi dunyodan ajratadi, ularni birlashtirmaydi.

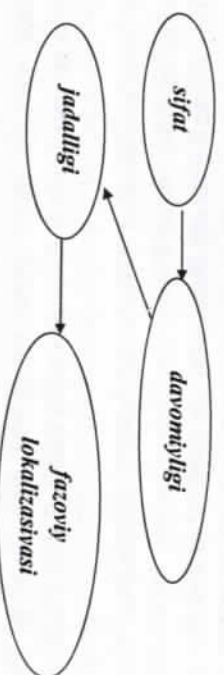
Ernest Max ham bu fikrga qo'shilgan tashqi dunyo mening sezgilarimning kompleksidir, bu sezgilar fiziologik jarayonlarning aks ettirishidir.

XIX asrning o'rталarida ikki tanikli fiziologlar idealistik nazariyani mustahkamlashgan. Ularning biri loganis Myuller ikkinchisi Gelmgoltslardir. Ularning fikrlarini yuqorida keltirilgan tushunchalar to'ldiradi. Ular psixologiyada sezgi organlarining maxsus energiyasi qonuniyati nazariyasini kashf qilishgan. Olimlar sezgi organlari bizni tashqi dunyoga yaqinlashtirmaydi, balki ularni bir birtidan ajratadi deb hisoblashgan.

Miller alohida sezgi organlarini kuzatib quyidagi hulosalarga kelgan. Har bir sezgi organlari o'ziga xos bo'lgan energiyaga egadir va shular tashqi dunyoga ta'sir o'tkazadi. Masalan, bizning sezgi organlarimizga turticha ta'sir o'tkazishimiz har bir sezgi organlarimizning o'ziga xos kodlari mavjud.

13.2. Sezgi xususiyatlari va turlari

Tevarak-atrofdagi olamning boyligi haqida, tovushlar va ranglar, idrklar va xarorat, miqdor va ko'plab boshqa narsalar to'g'risida biz sezgi tufayli bilamiz. Kishi vujudi sezgi a'zolari yordamida sezgilar shaklida tashqi va ichki muhitning xolati haqida rang-barang axborot olib tutadi. *Sezgi xususiyatlariga* quyidagilar kiradi:

Sifat - sezgining asosiy xususiyati bo'lib, uni boshqa sezgi turlaridan farqlaydi va ayni shu sezgi turi chegarasini o'zgartiradi. Masalan, eshitish sezgilari tovushning balandligi tembr, qattiqligi bilan tafovutlanadi, ko'rish sezgilari esa ranglarning quyuvligi, jilosi, tovlanishi, toni va boshqa shu kabilar bilan farqlanadi. Sezgilarning sifat jihatidan ko'p turiligi materiya harakati shakllarining turi-tumanlilikini aks ettirishidir.

Sezgilarning **jadalligi** ularning miqdoriy tavsifidan iborat bo'lib, ta'sir qilyotgan qo'zg'atuvchining kuchi va retseptorning funksional xolati bilan belgilanadi.

Sezgilarning **davomiyligi** ularning vaqtinchalik tavsiflanishidan iborat bo'lib, u ham sezgi a'zolarining funksional xolati bilan, shuningdek, qo'zg'atuvchining ta'sir qilish vaqti hamda jadalligi bilan o'lanadi. Qo'zg'atuvchi sezgi a'zosi ta'sir qilishi bilan darhol sezgi hosil bo'lmaydi, balki u bir qancha daqiqadan keyin vujudga keladi.

Sezgilarning uchun qo'zg'atuvchining **fazoviy lokalizatsiyasi** qo'zg'atuvchining fazoda o'rin egallashi bilan tavsiflanadi. Distant, ya'ni masofa retseptori tomonidan amalga oshiriladigan fazoviy analiz qo'zg'atuvchining fazodagi o'rni haqida ma'lumot beradi. Kontakt sezgilari: taktil, og'riq, maza badanning qo'zg'atuvchi ta'sir qilyotgan joyi bilan bog'liqdir. Bunda og'riq sezgilarning lokalizatsiyasi, ya'ni badanda joylashgan o'rni, taktil sezgilarga qaraganda badanga anchagina tarqalgan bo'lib, ular unchalik aniqlik darajasiga ega emas. Sezgilarning bog'liq hodisalar mavjud va ular turli xolatlarda o'z ifodasini topadi.

Kishining hayoti va faoliyatida sezgilarning roli juda katta, negaki, ular bizning olam haqidagi va o'zimiz to'g'irimizdagi bilimlarimiz munbai hisoblanadi.

Sezgilarni 3 ta katta sinfga ajratish mumkin. Bular *introtseptiv*(organizmdagi sezgilar), *propriotseptiv* sezgilar (*harakatlardagi organlarning sezgisi*), *eksteroseptiv* sezgilar (*tashqi dunyodan kelayotgan sezgilar*)dir.

Introtseptiv sezgilar

Hamma ichki organlarda tomir devorlari, oshqozon devorlarida sezuvchan to'qimalar joylashgan, ular har bir holatlarga javob beradilar, bu to'qimalardan biri esa bosimga javob beradi. Har qanday ichki organlarning holatlari boshqariladi bunda introtseptivlarning o'rni katta. Bu to'qimalarning qo'zg'alishi anglangan sezgilarni aniqligini ko'rsatmaydi. Sechenov ularni « qorong'u sezgilar » deb nomlab, tashqi dunyodan ajratuvchi deb atagan. Bu qorong'u sezgilar so'z orqali ifodalannaydigan sezgilarni beradi. Ba'zi bir tadqiqotchilar komfort yoki diskomfort tushunchasini beradi deb e'tirof etishadi. Bu sezgilar emotional xarakterga ega, bular organizmning holatlarini aks ettiradi.

Bu sezgilarning organizm uchun o'rni kattadir. Bu sezgilar mayl va ehtiyojlarni ham tug'diradi. Ochlik, changov, havo yetishmasligi va boshqalar, bu sezgilarni biologik mayl va ehtiyojlarning asosi deb hisoblanadi. Bizni qonimiz ochsa ovqatlanamiz, changasak changovni qondiramiz. Bu sezgilarni murakkab reflekslar jarayoni desak mubolag'a bo'lmaydi, bularning natijasida esa ehtiyojlar qondiriladi

Amerikalik fiziolog olim Kemmon introtseptor funksiyalarini o'zlashtirish maqsadida gemostazis tushunchasini kiritgan, gemostazis organizmda qaytadigan muvozanat holatini bildiradi. Gemostazis introtseptor signallarining shakllanishi orqali vujudga keladi.

Introtseptivlarning ishi reflekslar jarayonlarining ichki organlarida asosiy jarayoni hisoblanadi, ular qat'iy muvozanat yoki gemostazisini saqlab turadi.

Propriotseptiv sezgilar

Intoretseptiv sezgilar bilan bir qatorda boshqa sezgi organlari ham mavjud. Bu proprioretseptorlar tizimidir, ular harakat, muskul to'qimalari signallarini qabul qilish imkoniyatini beradi.

Bizning muskul, bo'g'im to'qimalarimizda sezuvcchan nerv to'qimalari mavjud, ular bizning muskullarimiz haqidagi ma'lumotlarni beradi.

Ko'p vaqlar davomida harakatni amalga oshirish uchun efferent harakat qo'zg'atuvchilarini o'zi kifoza qiladi degan fikr mavjud edi. N.A.Bernsheyn umrining ko'p qismini harakatni o'rganishga bag'ishladi, uning tadqiqotlarini ko'rsatishicha harakat apparati murakkab tuzilgan, uni harakatga keltirish uchun efferent impulsning o'zi kifoza qilmaydi. Ixtiyoriy harakatni boshqarish uchun proprioretseptorlardan keluvchi afferent signallarni mustahkamlash kerak, bo'g'imlarning harakatlari esa bevosita shu retseptorlarga bog'liqdir.

Intoretseptorlar ichki gemostazisning organi hisoblanadi, proprioretseptorlar tashqi gemostazisning organi hisoblanadi. Intoretseptorlar organizmdagi moddalan almashinuvini nazorat qiladi, proprioretseptorlar harakatlarni koordinatsiya qiladi va koordinatsiya apparatini nazorat qiladi.

Eksteroretseptiv sezgilar

Sezgilarining uchinchi katta sinfi ko'p darajada tadqiq qilingandir, bular eksteroretseptorlar hisoblanadi, ular tashqi dunyodagi signallari tizimidir.

Eksteroretseptorlarning klassifikatsiyasida ikki xil tizim mavjud sistematik va genetik. Eksteroretseptor sezgilarni shartli ravishda ikki turga ajratish mumkin. Kontakt sezgilar bu sezgilar bevosita aloqaga kirishadigan sezgilardir bular ta'm bilish, teri tuyush, hid bilishsezgisi hisoblanadi, distant sezgilar bular ko'rish va eshitish sezgisi hisoblanadi.

Kontakt va distant retseptorlar orasida miqdoriy farq mavjud. Kontakt retseptorlar vaqti shakllangan bo'lib diffuz, differentsiallashmagan, predmetli bo'lmagan sezuvcchanlikni shakllantiradi. Distant retseptorlar sodda tuzilgan jonivorlarda yo'q,

jonzorlar qanchalik rivojlangan bo'lsa distant retseptorlar shuncha katta o'ringa egadir.

Bularning barchasi sistematik yondoshuvga misol bo'ladi.

Eksteroretseptorlarning klassifikatsiyasini genetik yondoshuvi yoki sezuvcchanlik ko'rinishining evolution klassifikatsiyasi hozirga qadar sezuvcchanlikni uch xil sinfi haqida so'z yuritadi (intro, proprio, ekstro).

Bu sezgilarimiz turli tarixga ega. Propatik va epikritik atamalarini ingliz neurologi Xed tomonidan fanga kiritilgan. Bu tushunchalar sezuvcchanlikka tarixiy jihatdan yondoshish imkoniyatini beradi.

Hid sezuvcchanlikni bilish uchun o'zining teri nervlarini shoxchasini kesadi va qancha vaqt davomida shu nerv shoxchasini tiklanishi kuzatgan. Bir oy davomida umuman sezuvcchanlik mavjud bo'lmaydi, olti xaftadan so'ng sezuvcchanlik birinchi fazaga o'tadi va sezuvcchanlik tiklana boradi. Eng qiziqarli tomoni shundaki, birinchi navbatda primitiv sezgilar tiklanadi. Shu holat orqali ham sezgilarning diffuz holatini mavjudligini ko'rishimiz mumkin.

Bu jarayonda ma'lum bir vaziyat, holat yuqimli yoki yuqimsiz sezgini vujudga keltirgan. Shu tariqa birinchi davda sezuvcchanlikning qudlmuy o'ziga xosligi tiklanar ekan. Bu shaklni Xed protopatik deb nomlagan. Faqat olti oydan so'ng sezuvcchanlikni murakkab shakliga o'zgarishi mumkin ekan, bunda sezgining lokalizatsiyasi vujudga kelgan, sezgining affektiv toni o'zgaragan, ob'ektiv qo'zg'atuvchilarni qabul qilish boshlangan. Eng oxirgi yo'nalish shakl sezgisi tiklangan. Bu epikritik sezuvcchanlikni tiklanishi hisoblangan.

Sezgilar o'z navbatida quyidagi *turlariga* bo'linadi.

Ko'rish sezgilari. Inson tomonidan rang va yorug'likni sezish ko'rish sezgilari tarkibiga kirib, uning organi - ko'z hisoblanib, u ko'z noqqasi va undan chiqib keladigan ko'ruv nervlaridan tashkil topgan.

Insonning hayoti va faoliyatida kurish sezgilarning roli beinoya katta. Ko'rish hodisasini vujudga keltiruvchi fizik sabab har xil uzunlikda bo'lgan elektromagnit tulqinlaridir. Odamning ko'zi 390 millimikrondan 800 millimikrongacha uzun elektromagnit tulqinlari tashvirotni seza oladi. Ko'z murakkab tuzilgan sezgi a'zosi bo'lib, u ko'z kosasida joylashgan va maxsus ko'z mushaklari yordami bilan

har tomonga burila oladi. Ko'zimizga ko'rinadigan har bir narsaning o'ziga xos rangi bor. Faqat juda tiniq narsalarning rangi yo'q, shuning uchun ham ular ko'zga ko'rinmaydi.

Eshitish sezgilari tovushlarni eshitishdan iborat bo'lib, musiqaviy va shovqini tovushlarni aks ettiradi. Odatda tovushlar oddiy va murakkab turlarga ajratiladi, ularning birinchisi bir tondan ikkinchisi esa bir nechta tonlardan tashkil topadi. Insonlar uchun eshitish sezgilari katta ahamiyatga ega, chunki nutqni o'zlashtirish tovushlarni yaxshi eshitish va ularni ajratishga bog'liq. Ona tilimizda ishlatiladigan tovushlarni kichik yoshdan eshitib, ularga odatlanib qolamiz, shuning uchun ularni bir-biridan ajrata bilamiz va tug'ri talaffuz qilamiz. Ammo chet tilidagi tovushlarni tez ajrata olmaymiz, ularni talaffuz etishda qiyinalamiz, chunki ularga qulog'imiz o'rganmagan.

Hid bilish sezgilari har qanday narsalarning hidini ongimizda aks ettirish demakdir. Odam to'rt yuz mingga yaqin turli hidni seza oladi. Hid bilish sezgilari hidlarni his qilish kiradi.

Ta'm bilish (maza) sezgilari - shirin, achchiq, nordon, sho'r singari mazalarni his qilish bilan tavsiflanadi. Ular muayyan turkumga kiritilgan va kiritilmagan xilma-xil turlarga ega bo'lib, narsalarning, moddalarning nomlari bilan yuritiladi: nonning mazasi, qovunning mazasi kabilar. Maza va hid sezgilari bir-biriga chambarchas bog'langan bo'lib, bir-biriga ta'sir ko'rsatadi. Qattiq tumov vaqtda ovqatning hidi sezilmagani uchun uning mazasi ham yo'qday ko'rinadi.

Teri sezgilari tarkibi tuyish va xarorat turlaridan iborat bo'lib, ularning bunday nomlanishining bosh omili - bu retseptorlarning teri va organizmning tashqi shilliq pardalarida joylashganligidir.

Tekkani sezish yoki **taktik sezgilar**, terimizga tegib turgan narsani uning silliqligini yoki g'adur-budurligini his etishdir. **Harorat sezgisi** issiq-sovuqni his etish demakdir. Harorat sezgisi harorati har xil darajali buyumlarning terimizga bevosita urilib turishidan paydo bo'ladi. Terimizga tegib turgan buyunning harorati, terimizga nisbatan pastroq bo'lsa - sovuqni, balandroq bo'lsa - issiqni sezamiz. **Og'riq sezgilari** ichki va tashqi a'zolarimizda bironta o'zgarishga bog'liq bo'lgan xavfli xolatlarni ongimizda aks ettirish demakdir.

Adaptatsiya - (lot. «adapto» - moslamok) analizator sezgiriligining unga uzok ta'sir etuvchi qo'zg'atuvchi ta'sirida yoki ular ta'sirining yo'qligida o'zgarishi muhim ahamiyatga egadir. Adaptatsiya (moslashish) tufayli analizatorlar tashqi muhining o'zgaruvchi sharoitlariga moslashishi mumkin.

Adaptatsiya - yoxud moslashuv - sezgi organlari sezgiriligining qo'zg'atuvchi ta'siri ostida o'zgarishi demakdir.

Adaptatsiya (yoki moslashish) ikki turga bo'linadi:

- a) negativ adaptatsiya;
- b) pozitiv adaptatsiya.

Pozitiv adaptatsiyada kuchsiz qo'zg'atuvchi ta'siri ostida sezgirilik oshadi. Ko'rish analizatorida pozitiv adaptatsiya, qorong'ulik adaptatsiyasi deyiladi.

Negativ adaptatsiya ikki xil bo'ladi:

- a) qo'zg'atuvchining davomiy ta'siridan sezgirilik yo'qoladi. Masalan, qo'limizga yuk qo'yilsa sezamiz, ammo vaqt o'tishi bilan sezmay qolamiz.
- b) kuchli qo'zg'atuvchi ta'siridan sezgirilikning susayishi. Masalan, qorong'u xonadan birdaniga chiqib qolsak, avvaliga hech narsa ko'rmaymiz, vaqt o'tishi bilan sezgirilik pasayib biz normal ko'ramiz.

Adaptatsiya teri reseptorlarida tez yuzaga keladi. I.P. Pavlov fikricha, "Adaptatsiya bosh miya po'stloq qismidagi muhofazalovchi tormozlanishi tufayli hosil bo'ladi". Haroratga, hidlarga nisbatan ham adaptatsiya bo'ladi.

Sensibilizatsiya - analizatorlarning o'zaro munosabati va mashq qilish natijasida sezgirilikning kuchayishidir.

Sensibilizatsiyaning adaptatsiyadan farqi:

- 1. Adaptatsiyada sezgirilik oshadi yoki kamayadi, sensibilizatsiyada esa faqat oshadi;
- 2. Adaptatsiyada sezgirilikning o'zgarishi tashqi chegaralarga bog'liq bo'lsa, sensibilizatsiyada psixologik, fiziologik holatlarga bog'liq bo'ladi.

Sinesteziya qo'zg'atuvchining bir analizatorga ta'siri bilan boshqa analizatorga xos sezgining paydo bo'lishidir. Ko'rish, eshitish sinesteziyasi ko'proq uchraydi. Sinesteziyalar har bir shaxs uchun doimiy

bo'lad. Masalan, kompozitorlardan Skrebin, A.F.Lest, N.Rimskiy Korsakovlarda "rangdor eshitish" qobiliyati bo'lgan. Demak, sinesteziya ikki sezgining bir sezgi bo'lib qo'shilishidir. "Masalan, "shirin so'z", "bag'ri tosh".

Sezgilar kontrasti qarama-qarshi sifatga ega bo'lgan bir vaqtdagi qo'zg'alish tufayli sezgirlikning o'zgarishidir. Masalan, tinch joyda tovush kuchliroq seziladi. Oqimtir fonda qora rang qoraroq, qoramtir fonda oq rang yana ham och bo'lib seziladi. Odam charchaganda sezgirlik pasayadi. harakat oshganda sovuqqa sezgirlik o'tkirlashadi. Sezgirlik kasbga ham bog'liq. Masalan, rassomlarda rang sezish, musiqachilarda tovush sezish va shu kabilar.

13.3. Sezgining psixofiziologik asoslari

Ko'p yillar davomida bizning sezgilirimiz passiv jarayon xisoblangan. Organizmga qandaydir qo'zg'atuvchi yetib keladi, uni periferik organlar orqali qabul qilibib sezuvchan nervga uzatiladi va po'stloq ostida to'xtaydi, bu bosh miya po'stlog'iga yetib keladi. Sezgi jarayoni shu kontsepsiya nuqtai nazaridan passiv hisoblanadi, bu retseptor nazariyasi deb nomlanadi.

Biroq hozirgi kunga kelib bu nazariya yetarli emas, sezgi jarayoniga faol jarayon sifatida yondashish kerak. Inson psixikasida passiv jarayonlar bilan bir qatorda faol jarayonlar ham mavjud. Hamma psixik jarayonlar reflektor jihatdan qurilgan.

I.M.Sechenov teri tuyush jarayoni faol paypaslash jarayonida vujudga keladi degan fikrga kelgan. Xuddi shu holatni ko'rish sezgisida ham kuzatishimiz mumkin. ko'rish sezgilari retseptor passiv jarayon hisoblanadi, nurlar ko'z pardasiga tushadi, to'z pardada qo'zg'alish paydo bo'ladi, shundan so'ng qo'zg'alish miya po'stlog'iga yuboriladi va passiv ravishda qabul qilinadi.

Kishidagi sezgilar haqida gapirganimizda adaptatsiya tushunchasi to'g'risida to'xtalib o'tamiz. Adaptatsiya—moslashuv bo'lib, sezgi organlari sezgirligining qo'zg'atuvchi ta'siri ostida o'zgarishi demakdir. Adaptatsiya hodisasi uch xil turda:

1. Qo'zg'atuvchining uzoq muddat davomida ta'sir etishi jarayonida sezgining tamomila yo'qolib qolishiga o'xshaydi, masalan, xid bilish sezgilari atrof-muxitga yoqimsiz xid yoyilgandan keyin ko'p o'tmay butanom yo'qolib qolishi ham oddiy hodisadir. Agar tegishli moddani o'g'izda bir oz vaqt saqlab turiladigan bo'lsa, ta'm bilish sezgisining jadalligi susayadi va sezgi umuman yo'qolib ketishi mumkin.

2. Adaptatsiya deb shuningdek, yuqorida bayon etilgan hodisalarga yaqin bo'lgan, kuchli kuzatuvchining ta'siri ostida sezgining zaiflashib qolishi bilan ifodalanadi hodisaga ham aytiladi. Masalan, sovuq kuzatuvchi hosil qiladigan sezgining jadalligi qo'lni sovuq suvga solganda susayadi. Kishi yarim qorong'i xonadan yaqqol, yorqin yoritilgan xonaga chiqqanda, ko'z qamashadi, tevarak-atrofdagi narsalarning farqini ajratish qiyin bo'lib qoladi, bir oz fursatdan keyin esa ko'rish analizatorining sezuvchanligi keskin susayib, odatdagidek ko'ra boshlaydi va adaptatsiya hodisasi kechadi.

Adaptatsiya bu ikki turi negativ adaptatsiya deyiladi, negaki, bunda analizatorning sezuvchanligi susayadi.

3. Kuchsiz qo'zg'atuvchining ta'siri ostida sezgilikning oshishi ham adaptatsiya deyiladi, buni pozitiv adaptatsiya deb ham ataladi. Masalan, qorong'i ko'p bo'lishi natijasida ko'z sezuvchanligi ortadi. (Graf Monte Kristo misolida tushuntirish mumkin).

Sezgi a'zolarining sezuvchanligining oshishiga olib boradigan ikki toxa mavjuddir: 1) sensor nuqsonlar (ko'rik, kartik)ning o'rmini to'ldirish zaruridan kelib chiqadigan sezuvchanlikning ortishi va 2) sub'ekt fioliyati tufayli kasbiga xos talablardan kelib chiqadigan sensiblizatsiya (sezuvchanlikning ortishi).

Ko'rish yoki eshitish sezgisining yo'qotilganligi ma'lum darajada sezuvchanlikning boshqa turlarini rivojlantirish hisobiga to'ldiriladi, masalan, ko'ra olmay qolgan kishilar xaykalaroshlik bilan shug'ullanganlar, chunki ularda tuyish sezgisi yuksak rivojlangan bo'ladi. Hozirgi mahsus kasb bilan uzoq vaqt mobaynida shug'ullanish ham sezgi a'zolari sezuvchanligi kuchayishi olib kelganligini ko'rish mumkin, masalan, cho'y, pishloq, vino, tamaki sifatini aniqlovchilarda xid va ta'm

bilish sezgilari yuksak darajada mukammallashib bo'ladi. (Kinofilm-Nartiss misolida tushuntirish mumkin).

Mehnat faoliyati talablari ta'siri ostida sezgilar rivojlanishi misolini biz rassomlar, po'lat quyuvchilar, uchuvchilar skripkachilar kabi kasb vakillarining bilish sezgilari kuzatishimiz mumkin.

Sezgi tirik organizmlarning biologik yashash shartlaridan sanalgan ichki mexanizmi, ya'ni u tirik organizmda tashqi va ichki dunyo o'rtasida aloqa bog'lovchi psixologik-biologik asosdir. U organi markaziy nerv sistemasi qo'zg'atuvchilarga javob beraladi. (Sh. Shexter)

Sezgilar hosil bo'lishi uchun quyidagi shartlar bo'lishi kerak:

Birinchi, sezgi a'zolarimizdan birontasiga ta'sir etadigan narsa yoki hodisa bo'lishi kerak.

Ikkinchi, sezuvchi apparat soz bo'lishi kerak. Bu apparat quyidagi qismlardan iborat: 1. Sezuvchi organ (retseptor). 2. O'tkazuvchi yo'l (afferent nerv). 3. Bosh miya po'stlog'idagi markaz. 4. Miyadan javob impulsini uzatuvchi yo'l (efferent nerv).

Bitta sezgi apparatini tashkil qiladigan qismlarni I. P. Pavlov umumlashtirgan nomda analizator deb atagan.

Sezgi mohiyatiga ko'ra ob'ektiv olamning sub'ektiv siymosidir. Lekin sezgilarning hosil bo'lishi uchun organizm moddiy qo'zg'atuvchining tegishi ta'sirga berilishi kifoya qilmaydi, balki organizmning o'zi ham qandaydir ish bajarishi dakor. Sezgilarning muayyan davr mobaynida retseptorga ta'sir o'tkazayotgan qo'zg'atuvchining o'ziga xos quvvatini nerv jarayonlari quvvatiga aylantirish natijasida hosil bo'ladi. Sezgilarning hosil bo'lishiga kuchli ta'sir qiladigan jarayonlarning ishtirokini o'rganishga bag'irlangan ko'plab va ko'pgirrali tadqiqotlar olib borilgan.

Sezgi a'zolari faqat moslashuvchanlik, ijro qilish funktsiyalarini bajaribgina qolmasdan, balki axborot olish jarayonlarini bevosita ishtirok etadigan harakat organlari bilan mustahkam bog'langandir.

Analizator-Sezgi nerv sistemasining u yoki bu qo'zg'atuvchidan ta'sirlanuvchi reaksiyalari tarzida hosil bo'ladi va har qanday psixik hodisalar kabi reflektorlik xususiyatiga egadir. qo'zg'atuvchining aynan

o'ziga o'xshaydigan analizatorga ta'siri natijasida hosil bo'ladigan nerv jarayoni sezgining fiziologik negizi hisoblanadi.

Analizator uch qismdan tarkib topadi: 1) tashqi quvvatni nerv jarayoniga aylantiradigan maxsus transformator hisoblangan periferik bo'lim (retseptor). 2) analizatorning periferik bo'limini markaziy analizator bilan boglaydigan yullarini ochadigan afferent nerv (markazga intiluvchi) va efferent (markazdan qochuvchi) nervlar. 3) Analizatorning periferik bo'limlaridan keladigan nerv signallarining qayta ishlanishi sodir bo'ladigan qobiq osti va qobiq (miyaning o'zi bilan tugaydigan) bo'limlar.

Analizator periferik bo'limlarining muayyan hujayralari miya qobiq'idagi hujayralarning ayrim qismlariga mos bo'ladi. Jumladan, ko'z to'rt pardasining turli nuqtalarida hosil bo'ladigan tasvir miya qobiq'ida ham har xil nuqtalarda shuni aks ettiradi; eshitishda ham xuddi shu jarayonni kuzatishimiz mumkin: nog'ora parda va miyadagi aks sado.

Sezgining hosil bo'lishi uchun hamma analizatorlar yaxlit bir narsa sifatida ishlashi dakor. Qo'zg'atuvchining retseptorga ta'siri qo'zg'atishning yuz berishiga olib keladi.

Analizator nerv jarayonlarining yoxud reflektor yoyining butun yo'li manbai va eng muhim qismini tashkil etadi. Reflektor yoyi retseptordan, ta'sirni miyaga olib boruvchi afferent nerv yo'llari va efferent nervlardan tarkib topgandir. Reflektor yo'li elementlarining o'zaro munosabati murakkab organizmning tevarak atrofdagi olamda to'g'ri mo'ljall olishining, organizmning yashash sharoitlariga muvofiq tarzidagi faoliyatining negizini ta'minlaydi.

13.4. Xorij psixologiyasida sezgi nazariyalari

Psixologiya fanida shunday ilmiy dalillar mavjudki, mobodo inson axborotlarning shaxobchasidan mahrum bo'lsa, u holda u uyqu holiga o'tib qoladi. Masalan, teri tuyish sezgilari patologiyaga uchrasa, unda odam (ko'pincha vaqtincha muvaqqat) ko'rish, eshitish, hid sezgisidan mahrum bo'lishi mumkin. Mobodo axborotlarni kuzatish shaxobchasi ilk bolalik yoshi davrida buzilsa, kar yoki ko'r bo'lib qolsa, u taqdirida uning aqliy rivojlanishida keskin to'xtalish, vaqtincha orqada

qolish yuzaga keladi. Agar bola maxsus usul yoki uslubga o'rgatilmasa, tabiiy ravishda mavjud kamchiliklarning o'imini to'ldirib bo'lmaydi.

Madaniyat va sharoitning ayol boshiga ta'siri. Bir tekshiruvda deyarli barcha sharqiy Afrikaliklar bilan savol-javob o'tkazilganida, ular ayolni metall qutida muvozanat saqlagan holda va oilasi bir daraxt ostida o'tirishini tasvirlashdi. Burchaklar va qutisimon binolar urfda bulgan g'arbliklar oilani uy ichida derazaning oldida ayoli bilan utirgan xolda tasavvur etishadi. (rasimga qarang) (David G. Myers Psychology, 2010 by Worth Publishers 278 bet)

Nemis faylasufi **Xristian Volf** "Rasional psixologiya" (1732 yil) va "Empirik psixologiya" (1734 yil) kitoblarida ongning ichki holati, aqliy fikr yuritishga qobiliyatning tabiiy moddiy asosi zaminidan kelib chiqib, tashqi olandan kelib tushadigan axborotlar shaxobchasiga, ya'ni sezgi kanaliga hech qanday bog'liq emas, deb tushuntirishga harakat qildi. Sezgilarga mana bunday yondashish nazariyotchisi "fanga rasionalizm" tushunchasi bilan birga kirib keldi. X.Volf va uning tarafdorlari psixologik jarayonlar (sezgi, idrok, xotira va boshqalar) murakkab jittimoiy tarixiy taraqqiyot mahsuli emas, degan g'oyani ilgari surdilar.

Shuning bilan birga "Ong", "Aql" tarixiy evalyusiya natijasi emas, deb inson psixikasiga o'zgacha yondashib, uni izohlab berish mushkul bo'lgan "birlamchi" xususiyat ekanligini tushuntirishga intiladilar. Mazkur nazariyaga asoslangan psixologlar insonning sezgilari uni tashqi olam bilan bog'lab turuvchi birdan bir shaxobcha ekanligini inkor qilishgacha borib yetdilar va voqelikni mana bunday tarzda izohlashga harakat qildilar: sezgiyar insonni tashqi olamdan ajratib turadilar, ular atrof-muhit o'rtasidagi bartaraf qilib bo'lmaydigan devor hisoblanadilar. **Berkli, Yung, Myuller, Gelmo**ls singari olimlar sezgi organlarining "Spesifik energiyasi" nazariyasini ishlab chiqdilar. Bu g'oyaning asoschisi sifatida logann Myuller qat'iy pozitsiyada turib, uni butun vujud bilan himoya qilishga intildi. Ushbu nazariyaga binoan har qaysi sezgi a'zosi hoh quiloq, hoh til, hoh teri bo'lishidan qat'iy nazar tashqi dunyoning ta'sirini aks ettirmaydi, atrof-muhida bo'lib turgan real, jarayonlar yuzasidan axborotlar berishga qobili emas, faqat u tashqi ta'sirdan shaxsiy jarayonlarning qo'zg'atuvchisidan turtki oladi, xolos,

Mazkur nazariyaga ko'ra har bir sezgi a'zolari o'zining spesifik energiyasiga ega bo'lib, u har qanday ta'sirdan qo'zg'aladi. Masalan, ko'zni bosib, unga elektr toki bilan ta'sir qilib ko'rilsa, yorug'lik sezgisi hosil qilinadi. quloqqa elektr qo'zg'atuvchisi bilan ta'sir o'tkazilsa, u holda tovush sezgisi vujudga keladi. Binobarin, sezgi a'zolari tashqi ta'simni aks ettirmaydi, balki ularning ta'siridan qo'zg'aladi. Inson hech qanchon tashqi voqelikni, dunyoni ob'ektiv ta'sirlarini idrok qilmaydi, balki sezgi a'zolari faoliyatida o'zlarining shaxsiy sub'ektiv holatlarini aks ettiradi.

Sezgilarning reseptor nazariyasiga ko'ra reseptor sezgi a'zolari ularga ta'sir qiluvchi qo'zg'atuvchilarga nisbatan sust javob qaytaradi, sezgiyar harakatga qarama-qarshi turuvchi sust jarayondir. harakatning o'zi esa aksincha faol (aktiv)dir.

Hozirgi davrda sezgilarning reseptor nazariyasi mutlaqo sezgi jarayonlarining fiziologik mexanizmini ochib berishga yaroqsiz ekanligi qator tadqiqotchilar tomonidan ishonchli omillarga suyangan holda ta'kidlab o'tilgandir.

Sezgi jarayonining faolligini tan oluvchi nazariya sezgilarning reflektor nazariyasi deb ataladi. hayvonlar va joniivorlarning sezgilari sust xususiyatga emas, balki tashqi olam ta'sirining biologik ahamiyatga molik jihatlarini faol ravishda ajratgan holda xatti-harakatni amalga oshiradilar. Masalan, asalari bir xil turkumdagi gullarga nisbatan aralash qollardagi gullarga faolroq javob reaksiyasini bildiradi. Mushuk sichqonning qimirlashiga e'tiborini kuchaytiradi, lekin xuddi shunga o'xshash kamerton tovushiga aslo parvo ham qilib qo'ymaydi.

Bu omillar shuni ko'rsatib turibdiki, birinchidan, sezgiyar faollik xususiyatiga ega, ikkinchidan ularning vujudga kelishida harakat turtkiblari ishtirok etadi.

AQSHlik psixolog **Neffing** ta'kidlashicha, mikroskop ostiga olib terlga igna sanchilsa, xuddi shu uchastkada reflektor harakat reaksiyalari kuzatilgan: tomirning hisishi, teri galvanik refleks, goho ko'z harakati, bo'yin muskullarining, taranglashuvchi qo'lining harakat reaksiyasi sodir bo'lishi mumkin.

Jahon psixologlari tomonidan narsalarning murakkab tomonlarini tanish, farqlash harakatining ishtirokisiz amalga oshmasligi ta'kidlab o'tilgan. Masalan, ko'zni yumib, jismini farqlash uchun qo'l bilan uni paypaslash kerak, aks holda uning holati, shakli, qattiq yoki yumshoqligi g'adir-budurligini bilib, sezib bo'lmaydi.

I.M. Sechenovning fikriga ko'ra jismini ko'z bilan idrok qilish uchun ko'z o'sha narsani "qidirsin", faqat shundagina maqsadga muvofiq harakat yuzaga chiqqan bo'ladi. Hozirgi davrda psixologiya fanida ko'z harakatlari nazariyasi ishlab chiqilgan bo'lib, ular makro va mikro ixtiyoriy va ixtiyorsiz ko'rinishlarga ajratiladi. Ular quyidagi nomlar bilan ifodalanadi:

Konvergent, divergent, gorizontal, vertikal, parsimon va boshqalar. Ko'z harakati yordami bilan fazoda o'rin almashib turgan jismlarni topish, bilib olish va identifikatsiyalash amalga oshiriladi. Ko'z harakatlari uch jufti tashqi muskullari, ya'ni miya bosh suyagining III, IV va VI juft nervlari orqali ro'yobga chiqadi, ko'zning makro va mikro harakatlari sezgining mexanizmi rolini bajarish imkoniyatiga ega.

Jahon psixologiya fani ma'lumotlariga qaraganda sezgilar atrofmuhit to'g'risida va o'zimiz haqimizda yagona bilish manbai sifatida xizmat qiladi. Sezgilar shunday bir axborot kanaliki, ular tashqi olamdani va ichki tana a'zolaridan keladigan barcha holatlar, taassurotlar xuddi shu yo'llar orqali miya po'stiga yetib boradi, insonga ta'sirlarga nisbatan to'g'ri javob reaksiyalari qaytarishga yordam beradi.

His etish yoki sezgining filogenetik taraqqiyoti shuni ko'rsatadiki, hayvonlarda ma'lum narsani sezish, his etish ularning biologik jihatdan zaruriyat ehtiyoj ekanligiga qarab rivojlangan.

Bu holatlar ko'pincha xorij olimlari tomonidan izchil ravishda o'rganilgan, ularning o'ziga xos omillar mexanizmlari mavjudligi ta'kidlab o'tilgan. Masalan, turli asalari xatti-harakatlari kuzatilganda, gulga o'xshash murakkab geometrik shaklga nisbatan asalarning differensirovkasi oson kechgan. Agarda shu murakkab geometrik shakl gullarga oid bo'lmasa, u holda arida differensirovka juda qiyinchilik bilan vujudga kelgan. Tadqiqotchi Bosning kuzatishicha, jonivorlar qurt-qumursqalarga xos bo'lgan tovushlarga nisbatan xuddi shu turdagi

harakatlarga befarqlik bildirmagan, moboda tovushlar qattiq va tez sur'atda kechsa, ularga hech qanday e'tibor bermagan. Ushbu vazifani olim biologik shartlanganlikdan kelib chiqqan tabiiy ehtiyoj, instinkt bilan uzviy bog'lagan.

S.V. Kravkov (1893-1951) ma'lumotlariga ko'ra bir sezgi a'zolarining faoliyati ikkinchisining ta'siri tufayli o'zgaradi, tovush asosan ko'rish sezgisi, yorug'lik sezuvchanligini orttiradi, shunga o'xshash turli hisdlar hamda yorug'lik va hid bilishga nisbatan sezgirlikni oshirishi yoki kamaytirishi mumkin. Bunday o'zaro ta'sir sababli miya ustuni yuqori qismini va ko'rish bo'rtiqlariga tegishli o'simtalarning yaqin joylashganligi tufayli boshqasiga o'tishi osonroq amalga oshadi.

Bundan tashqari sezgilarning o'zaro qo'zg'alishi va tormozlanishini o'rganish ham alohida ahamiyatga ega, chunki ayrim hollarda avtomatik boshqarish tufayli unga uchishda sun'iy sezgirikning pasayishi yoki ortishi zarurati tug'iladi. **I.P. Pavlov** tomonidan analizatorlarning murakkab o'zaro ta'sir shakllari mavjud ekanligi qayd etilgandir. Ular bevosita bosh miya po'stida namoyon bo'lib, bir vaqtning o'zida ko'rayotgan jismini, eshitilayotgan tovushni, kelayotgan hidni sezishimizda o'z ifodasini topadi. Bu bosh miya po'stida kechadigan fiziologik jarayonlarni bosib o'tishi zarur bo'lgan zonalar perikretik zonalar deb nomlanadi. Sezgilarning klassifikatsiyasi ularning turli spetsifik tavsiflariga, ya'ni moddalligiga qarab emas, balki tashkil etilishining har xil darajalariga qarab ham ajratiladi.

Sezgilarni obektiv yo'nalishi bo'yicha **Ye.N. Sokolov**, **Vinogradovlar** tekshirganlar va ular passiv jarayon emasligi, vegetativ elementlar fiziologik nafas olish tizimida o'zgarishga sabab bo'lishini tushuntirib berilgan. Ushbu vaqt reflektor o'zgarishlarni sezgining obektiv ko'rsatkichi sifatida ishlashga imkoniyat yaratadi. Ma'lumki, sezgini paydo qiluvchi har bir qo'zg'atuvchi, reflektor jihatdan yuzaga keluvchi jarayonlarni chaqiradi, chunonchi tomirlarning torayishini, teri g'ulvanik reflektorlarning paydo bo'lishi, teri qalinligining o'zgarishi o'zining elektr faoliyatining o'zgarishi, ko'zlarning qo'zg'atuvchi tomon burilishi kabilar. Bularning hamma sezgi jarayonlarning paydo

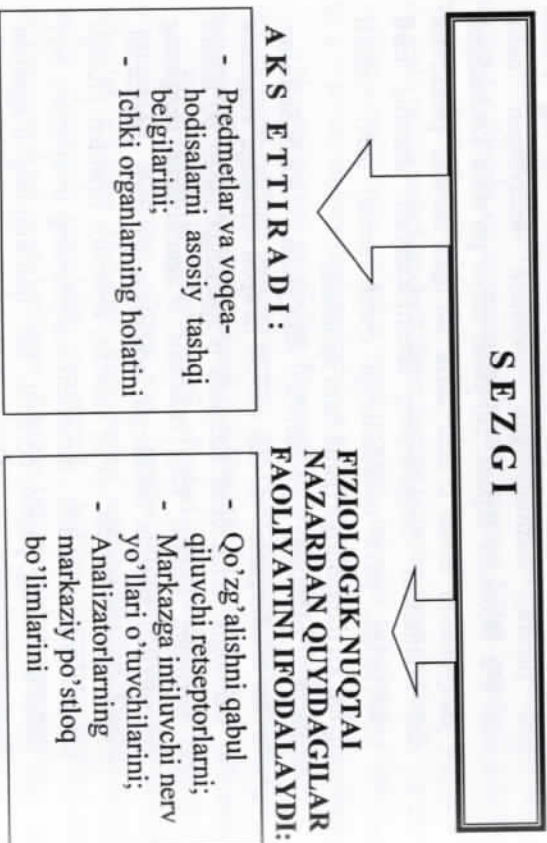
bo'lishini o'z ichiga oladi. Xuddi shu sababdan ular sezgilarning ob'ektiv ko'rsatkichlari tarixida xizmat qila oladi.

Tajribalarda shu narsa qayd etilganki, qo'zg'atuvchilar intensivligi oshgan sari javob reaksiyasi ham intensivroq bo'lib borar ekan. Bu esa sezgilarning intensivligini asos sifatida ishlatishga muhim negiz hozirlaydi. Tomir va elektrofizologik reaksiyalar chegaralarga odatdagi qo'zg'atuvchilarga qaraganda yaqin qo'zg'atuvchilarga nisbatan keskinroq bo'ladi.

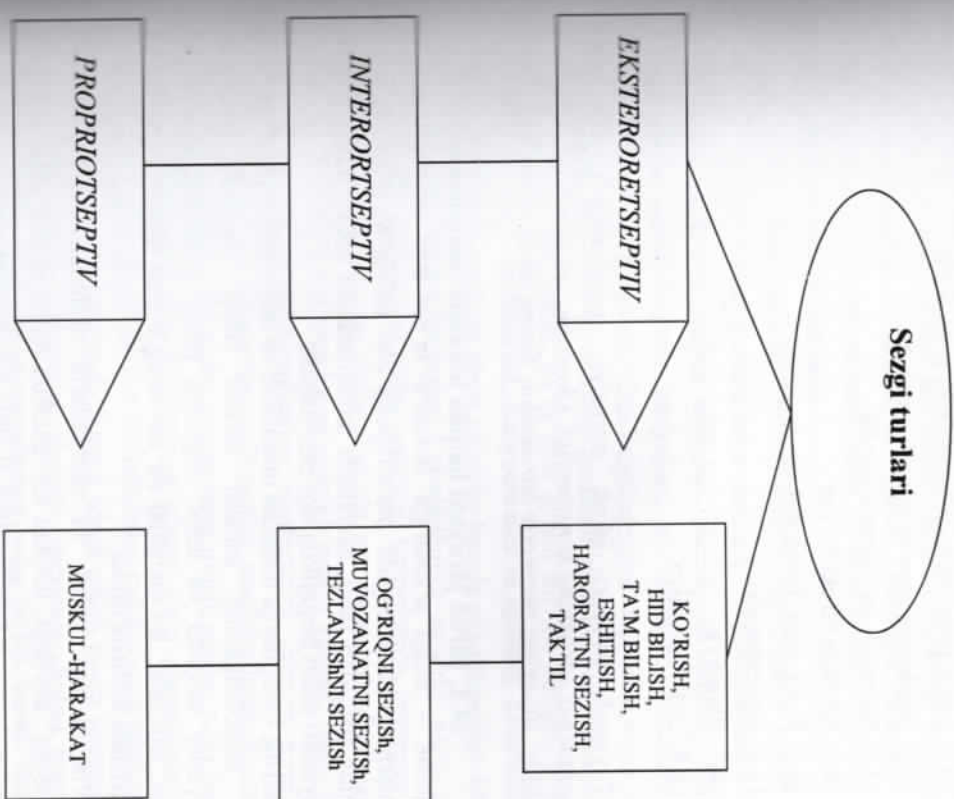
Nazorat savollari

1. Sezgi tushunchasining mazmunini izohlang?
2. Sezgilarning nerv fiziologik asoslari nimalar bilan belgilanadi?
3. Sezgi qanday asosga ko'ra klassifikasiya qilingan?
4. Sezgilarning turlarini sanang?
5. Sezgi sohasidagi qonuniyatlarni izohlang?
6. Psixologiya fanida sezgi nazariyalarining mohiyatini izohlang?
- 7.

Sezgining mohiyati

Sezgi turlari

XIV. IDROK

Reja:

- 14.1. Idrok jarayoni haqida umumiy tushuncha
- 14.2. Idrokning nerv fiziologik asosi
- 14.3. Kuzatish va kuzatuvchanlik.
- 14.4. Idrokda objekt va fon
- 14.5. Fazo, vaqt, harakatni idrok qilish
- 14.6. Apperpsiya
- 14.7. Illyuziya
- 14.8. Gallyusinasiya

Tayanch so'zlar: idrok, agroziva, apperpsiya, attraktsiya, gallyusinasiya, idrokning konstantligi, idrokning predmetligi, idrokning butunligi, illyuziya, perseptiv harakatlari, fazoni idrok qilish.

14.1. Idrok jarayoni haqida umumiy tushuncha

Idrok - Sezgi a'zolariga bevosita ta'sir etib turgan narsa va hodisalarning kishi ongida butunligicha aks ettirilishi idrok deyiladi. Idrokning sezgidan farqi, narsalarni umumlashgan holda, uning hamma xususiyatlari bilan birgalikda aks ettirilishidir.

Idrok - sezgilarga nisbatan murakkab va mazmundor psixik jarayon bo'lib hisoblanganligi sababli barcha ruhiy holatlar, hodisalar, xususiyatlar xossalari va inson ongining yaxlit mazmuni, egallangan bilimlar, tajribalar, ko'nikmalar bir davrning o'zida namoyon bo'lad va aks ettirishda ishtirok qiladi.

Vogelikdagi hodisa va vaziyatlarni oldindan anglash "sotsial pertseptsiya" deyiladi. Idrokni tushunishda uning xususiyatlarini bilish, o'zaro farqlash ahamiyatli sanaladi.

Idrok tug'mani yoki o'zlashtirilganmi? - degan savolga ahamiyatli. Xar ikkalasi (tug'ma ham o'zlashtirilgan) xam deb javob bera olamiz. Idrok - xis tuyg'ular, ruhiy kechinmalar orqali boyitib boriyadi. Shu sababli xam bizga turli darajadagi tahlili natijalari

zarur bo'ladi. "Oddiy" tushunchalar bu inson miyasining yaratuvchilik maxsulidir.

Yuqoridagi rasmda. Noanik bo'lgan ot-tyulen shakli. Agar 10 ta odam olinib, ulardan ferma xayvonlari hakida o'yashlari so'ralsa, 10ta odamdan taxminan 7 tasida ot xakida, bordi-tyu ulardan dengiz xayvonlarini o'yashlari so'ralsa yana 10 ta odamdan 7 tasida tyulen haqida tushuncha xosli bo'ladi.

Idrok tushunchasining (lotin tilidan - «perceptio» qabul qilish) yuqori bosqichi esa **apperpsiya** deyiladi. **Apperpsiya** - idrok jarayonini shaxsning oldingi bilimlari, shaxsiy va ijtimoiy tajribalari, qiziqishlari, motivatsiyasi, ehtiyojlari va odatlari, umuman, ruhiy hayotning barcha mazmuni bilan belgilanishidir. Apperpsiya hodisasi tufayli odamlar o'zaro idrokining mazmuni bilan bir-birlaridan muayyan darajada tavofutlanadilar, ya'ni ular aynan bir xil narsani o'zini ilm mavyasi, maslagi, pozitsiyasi, dunyoqarashi va ijtimoiy kelib chiqishiga asoslangan holda turlicha idrok qiladilar hamda aks etiradilar. Masalan, «ildiz» tushunchasini biologlar o'simliklarning moddiy asosi sifatida, matematiklar sonlarning ildiz ostidagi ko'rinishida, ijtimoiy nuqtai nazardan qarindosh-urug'chilik shaklida namoyon bo'ladi. Psixologiya fanida idrok muayyan shakllarga ajratilib tadqiq qilinadi, vaqt, harakat, fazo yordami bilan atrof-muhitning, biosferaning, ijtimoiy turmushning mohiyati yuzasidan axborotlar ma'lumotlar, xususiyatlarni aks ettiradi.

Odatda inson tomonidan vaqtni idrok qilish, asosan ruhiy hodisalar, holatlar, vaziyatlar, xususiyatlarning o'zaro o'rin almashinuvi tufayli namoyon bo'ladi va o'ziga xos tuzilishi bilan mazkur jarayonning boshqa shakllaridan farq qilib turadi. Vaqtni idrok qilish inson tomonidan aks ettirilayotgan vaqt birligining obektiv (haqqoniy, holis) mazmuniga, shaxsning unga nisbatan munosabatiga bolig bo'lib, xuddi shu mezon orqali uning mahsuldorligi o'lanadi.

V.Karimovning "Psixologiya" o'quv qo'llamasida **idrok** bu tushunchaning shunday shakli, u borliqdagi ko'plab xilma-xil predmet va hodisalar orasida bizga ayni paytda kerak bo'lgan obektni xossa va xususiyatlari bilan yaxlit tarzda aks ettirishimizni ta'minlaydi.

Keltirilgan ta'riflardan kelib chiqqan holda idrokka quyidagicha ta'rif berish mumkin: **Idrok**-deb sezgi a'zolariga bevosita ta'sir etib turgan narsa-hodisalar obrazlarini kishi ongida bir butun holda aks ettirilishiga aytiladi.

Kishi narsa-hodisalarning ayrim xossalari sezadi. Uni bir butun holda idrok qiladi. Chunki narsa va xossa bir-biridan ajralgan holda mavjud bo'lmaydi. Odam narsalarni idrok qilayotganda uning ayrim xossalari sezadi. Masalan: chaqmoq qandni idrok qilinadi, uning shirinligi seziladi. quyoshni idrok qilinadi, uning issiqligi seziladi va boshqalar.

Idrok qo'zg'atuvchilarning ayrim xususiyatlarini aks ettiruvchi sezgiardan farq qilib, narsani butunligicha, yaxlitligicha, uning hamma xususiyatlari bilan birgalikda aks ettiriladi. Shuning uchun idrok ayrim sezgiarning oddiy yig'indisidan iboratdir, degan xulosa chiqarib bo'lmaydi. Idrok o'ziga xos tuzilishga ega bo'lgan hissiy bilishning sifat jihatidan yangi yuksakroq bosqichdir.

Idrokning muhim tomonlaridan biri - uning xususiyatlarini turli jabhalari, vaziyatlari, sharoitlarda namoyon bo'lishidir. Idrokning muhim xususiyatlaridan biri - bu faol ravishda bevosita aks ettirish imkoniyatining mavjudligidir. Odatda insonning idrok qilish (perseptiv) faoliyatini uning o'zlashtirilgan bilimlari, to'plagan tajribalari shuningdek, murakkab analitik-sintetik harakatlar tizimi zaminida yuzaga keladi.

Idrokning yana bir muhim xususiyati, uning narsa va hodisalarni umumlashtirgan holda aks ettirilishidir. Ma'lumki, inson psixikasiga kirib borayotgan ko'p qirrali, ko'p yoqlama amallari idrok qilish bilan cheklanib, chegaralanib qolmasdan, balki o'sha majmua aniq qism yoki hodisa sifatida baholalanadi.

Idrokning navbatdagi xususiyati uning harakatchanligi va boshqaruvchanligidir. Masalan: toshko'mir yorug'likda yoqdu sochadi, oq qog'ozdan ko'proq nur balqiydi. Lekin inson bu narsalarni "qora" va "oq" deb idrok qiladi, vujudga kelgan bevosita sub'ektiv taassurotlarga nisbatan o'zgartirishlar, tuzatishlar kiritadi.

Idrok jarayonida deyarli barcha sezgiylarimiz ishtirok etisa ham idrok sezgiylarimizning oddiy yig'indisidan iborat deb bo'lmaydi. Idrok jarayonida turli sezgiylarimizdan tashqari odamning shu paytgacha o'rtirilgan turmush tajribasi ham ishtirok etadi. Odam o'z turmush tajribasida juda ko'p narsa va hodisalarni takror-takror idrok qilgani tufayli odamning idroki angliyaning xarakatlarga egadir. Shuning uchun yetarli turmush tajribasiga ega bo'lgan odam (ya'ni katta yoshli odamlar) idrok qilayotgan narsasi nima ekanligini anglashga yordam beradi. hech qanday turmush tajribasiga ega bo'lmagan odam, (ya'ni chaqaloq, bolalar) idrok qilayotgan narsasi nima ekanini hali mutlaqo bilmaydi.

Idrok jarayoni shunchaki oddiy aks ettirishdan iborat emas. Idrok jarayonida odamning diqqati, xotirasi, tafakkuri, xayoli, hissiyoti va hodasi ishtirok etadi. Chunonchi, odam diqqatini qaratmasdan (yo'nalmasdan) birorta narsani ham mutlaqo idrok eta olmaydi.

Idrok kilish, sezish orkali biz nimalarni o'rganamiz. Nemis olimi Immanuel Kant (1724-1804) tabiiy yo'llar bilan kabul kiluvchi tajribalarini ta'kid qilish xaqidagi fikrlarini qo'llab-quvvatlagan. Xaqiqatdan xam, biz ma'lumotlarni qabul qilish jarayonimizda olgan bilimlar bilan ta'minlanishimiz mumkin. Ammo ingliz faylasufi Jon Lokke (1632-1704) bundan farqli o'larok biz o'z tajribalarimiz orqali olarni idrok kilishni o'rganishimiz mumkinligi xaqida o'z fikrlarini bildirib o'tgan. Chindan xam, biz predmetlarni ularning masofasi va o'lchamlarini bir-biriga bog'lash orqali o'rganamiz. Xo'sh, bunday xolarda tajriba kanday muxim ahamiyatga ega? Villiam Molyneux kub va shar orasidagi farqni, ko'r bo'lib tug'ilib, xozirda o'smir bo'lgan inson farqlay oladimi yoki ko'rish qobiliyatiga ega inson farqlay oladimi degan savol bilan Joxn Lokkega yuzlanganda Lotske bu savolga nisbatan yo'q deb javob qaytaradi, inson farqlarni ko'rish orqali o'rganmaydi. Malinuxning taxminiy fikrlari bir nechta butunlay ko'r bo'lib tug'ilgan o'spirinlarni tajribaga qo'yish orqali isbotlandi. Ularning ko'pchiligi katarakta bilan tug'ilgan bo'lib, bu katarakta linzalari ularga oddiy tipdagi rangni ko'rishga imkoniyat yaratadi. Katarakta operatsiyasidan so'ng, bemorlar turli xil figuralar va ranglarni bir-biridan farqlay oladilar shuning uchun sezishning barcha ko'rinishlari tug'ma qobiliyat deb baholashadi. Lekin Joxn Lokkening

fikrlashicha, bunday bemorlar tegish, ushlab ko'rish orqali ularga ma'lum, tanish bo'lgan predmetlar har doim ham ko'rish orqali payqay olmaydilar. Siz va men yakka holdagi yuzni bir butunlikda tasavvur qilishimiz va idrok qilishimiz mumkin. Bizga yuzning aynan bir xil kismini bilan juftlashgan ikki xil har xil eng paslki yarim qismi aynan yuzning eng yuqori yarim qismidan farqlanadi. 43 yoshli erkak 40 yillik ko'rtik jarayonidan so'ng ko'rish qobiliyati tiklandi. Va u odamlarning o'ziga xos xususiyatlari bilan moslashtirish qobiliyatiga ega bo'ldi. Ammo u yuzni doimiy ravishda yodda saqlab qola olmasdi. Bundan tashqari, doimiy sezish qobiliyati ham yetarli darajada bo'lmagan, masalan insonlar undan uzoqlashganda ularning hajmi kichiklashib borayotganday tuyuladi. Taddiqotchilar Molyneuxning xayoliy tajribalari asosida yosh mushuklar va maymunlar ustida olib borilgan taddiqotlarga rahbarlik qildilar. Bir tajribada xayvonlar faqat anik va oddiy shakldagi yorug'lik ko'raoladigan ko'z oynak bilan ta'minlanadi. Go'daklik davrdan so'ng, ko'z oynaklar olingach xayvonlarning sezish muddati katarakta bilan tug'ilgan insonlarniki bilan bir xil bo'ladi. Ular ranglar va yorug'lik farqlay oladilar. Lekin kvadratlarni aylana kabi shakllarni farqlay olmaydilar. Stimulyatsiyaning yetishmasligi tufayli, ularning tashqi po'stloq qavaidagi xujayralar to'la rivojlanmagan bo'ladi. Shuning uchun xayvonlar funksional jihatdan ko'r holatda bo'ladi. Kataraktalarning ko'chirilishi natijasida normal ko'rish qobiliyati oshadi. Endigina ko'rishni o'rgangan 3 yoshli Mike May portlash jarayonida ko'rish qobiliyatini yo'qotadi. 2000-yil, 7-mart kuni o'ng ko'ziga yangi somea qo'yilgandan so'ng ko'rish qobiliyatini yana tiklandi va dastlab ayoli va farzandlarini ko'rdi. Uzoq muddatli xarakatsiz davrda signal kelib turganiga qaramasdan, ularni yetkazib berish uchun yetarli tajriba bo'lmagan. Yuzlari ba'zi bir xususiyatlardan tashkari, masalan, tanish bo'lmagan sezish qobiliyatimiz qanday darajada moslashuvchan? Bir juft yangi ko'zoynak taqdanimizda biz o'zimizni adashib qolgandek, ba'zan boshimiz aylanib yiqilgudek sezamiz. Bir yoki ikki kun ichida biz bu muxitga moslashamiz. Ammo bizning sezish bilan bog'liq bo'lgan moslashish qobiliyatimiz yana olamni avvalgidek normal holatda ko'rishimizga yordam beradi. Lekin yangi bir juft ko'zoynak taqsak

predmetlarning anik joylashuvini 40 daraja chappa o'zgarib ko'rsatadi. Siz uni birinchi marta qiyib do'stingizga to'p irg'itganingizda bu predmet 40 daraja chappa tomon siljiydi. Siz bu buzib ko'rsatilayotgan dunyoga moslasha olasizmi? Bu jarayonga jo'jalar moslasha olmaydi. Ularning quverda don mavjuddek tuyulsa o'sha yerni cho'qishni davom ettirishadi. Lekin odamzot bu chalkashitiruvchi linzalarga tezda moslashadi. Dastlab, ko'rish qobiliyatingiz qarama-qarshi yo'nalishlarni adashitirishi, o'ngga siljishi mumkin, lekin bir necha dakikalar ichida bu vaziyatga yana kuytadan moslashamiz. Psixolog George Stratton o'zining tajribalarida 8 kun davomida kiyiladigan bosh kiyim yaratdi. Bu optikal bosh kiyimning o'ziga xos xislati shundan iboratki, u chapni o'ngga, yuqorini pastga qilib ko'rsatadi. Qachonki, Stratton bu moslamani kiyganda o'zini adashgandek his qildi. U yurishni xoxlaganda, u o'z oyog'ini qidirayotgan holatda topdi. Bu jarayonda ovqatlanish deyarli amrimaxol. U bu jarayonda qattiq asabiylikdan holda bu vaziyatdan chiqish yo'lini qidiradi. 8 kundan so'ng, deyarli hech narsaga urilmagan holatda to'g'ri yo'nalishda shu bilan birga qulay holatda o'zi istagan predmetlarga yetib bordi. U bosh kiyimini yechganda, bu holatga yana qaytadan moslashdi.

Mana bir nechta misollar: Tasavvur qiling, siz uzilib qolgan «aravada kul» degan shovqin eshidingiz. Darhaqiqat, siz birinchi so'zni g'ildirak deb qabul qilasiz. «Apelsinda kul» deb eshitganingizda siz birinchi navbatda apelsin pustog'ini tasavvur qilasiz. Bu qizikarli fenomen, Richard Uorren tomonidan topilgan, taxmin qilinadiki miya vaqt bo'yab orgaga ishlay oladi, oldingi yoddan chikgan stimullarni aniqlab olish uchun uni undanda oldingi vaqtda qanday qabul qilganligimiz aniqlashitiradi. Qandaydir vaqt oralig'ida miya kutish yani yangi ma'lumotni qabul qilish rejimida bo'ladi. Va bu xolatda biron bir signal qabul qilinsa miya buni qanday qabul qiladi. Qabul qilish bo'limi ko'z, quloq, burun, qo'l ma'lumotlarni miyaga yetkazib beradi. Miya esa ko'rtiraga saklaydi. (Grosberg, 1995)

Diqqat qaratilgandagina ta'sir etayotgan narsa va hodisalarni ravshan idrok etamiz. Idrok jarayonida odamning ilgari oltirgan turmush tajribasi ishtirok qilar ekan, binobarin idrok jarayoni odamning xotirasi bilan bog'liqdir.

Idrokda har doim xususan tanish jarayoni ishtirok etadi. Tanish jarayoni qatnashayotganini tufayli odam idrok qilayotgan narsalarini darrov anglab ola biladi. Mashhur rus fizologlaridan **I.I. Sechenovning** ta'kidlashicha, odam hozirgi idrokidan hosil bo'lgan obrazlar ilgari idrokida vujudga kelgan va xotirasida saqlanib qolgan obrazlar bilan taqqoslab ko'radi. Agar hozirgi idrokdan hosil bo'lgan obraz ilgari xuddi shu narsani idrok qilishdan vujudga keltirilgan obrazga to'la mos kelisa, ayni choqda idrok qilayotgan narsasini tanidi. Aksincha, agar hozirgi idrokdan hosil bo'lgan obraz ilgari obrazga mos kelmasa, ya'ni ayni choqda idrok qilayotgan narsani odam tanimasa idrok davom ettirila beradi. Idrok jarayonida nutq va tafakkurning qatnashishi shunda namoyon bo'ladi, har bir idrok nihoyasiga borib, hukm shaklida, ya'ni chigal gap shaklida ifodalanadi. Chunonchi odamni yoki biror idishni idrok qilayotganimizda idrokimizni, "bu piyola" deb tugallaymiz. Narsalarning nomini atash bilan idrokimizning mazmunini ravshanlashiramiz. Agar idrok jarayonida narsalarning nomini atay olmasak, ya'ni idrok qilayotgan narsalar bizga notanish qandaydir yangi narsalar bo'lsa, unday paytda idrok jarayonidagi tafakkur faollashib ketadi. Odam idrok qilayotgan narsasi nima ekanligi haqida o'ylay boshlaydi.

Idrok jarayonida xayolning qatnashishi shunda ko'rinadiki, odam o'zidan allanimalarni qo'shib, idrok qilayotgan narsasidan hosil bo'lgan obrazning mazmunini kengaytirib yuboradi. Masalan, osmondagi to'da to'da bulutlarga qarab, ularning shaklini nimalargadir o'xshatish mumkin. Idrok jarayonida xayolning ishtirok qilishi, xususan, bolalarda yaqqol ko'rinadi.

Idrok jarayonida his-tuyg'ularning ishtirok qilishi shu idrok qilayotgan narsalarimizga nisbatan hosil bo'ladigan munosabatlarimizda ko'rinadi. Odam idrok qilayotgan hamma narsalarga nisbatan bir xilda munosabatda bo'lmaydi. Agar odam ilgari biror narsani idrok qilayotgan paytda qattiq xafa bo'lgan, kayfiyati buzilgan bo'lsa, shu narsani yana ikkinchi marta idrok qilganda yana hissiyotlarga nisbatan bo'lsa ham sodir bo'ladi. Bundan tashqari idrok hissiy holatning ishtiroki yana shunda ochiq ravshan ko'rinadiki, odam qattiq qo'rqinch hissinin boshidan

kechirayotgan paytda idroki yangilish bo'ladi, ya'ni kuchli hissiy holat ta'sirida aytim narsalar boshqacha bo'lib ko'rinadi. Chunonchi kechasi qorong'i ko'chada qo'rqib kelayotgan odamga ro'parasidagi to'nka pisib, poylab, o'tirgan odamga o'xshab ko'rinadi. Shuning uchun ham "qo'rqanganga qo'sha ko'rinar" degan xalq maqoli bejiz aytilgan emas. Aksincha, odamning kayfiyati choq, xursand paytida hamma idrok qilayotgan narsalari chiroyli va yoqimli bo'lib tuyuladi.

Ma'lumki, idrok sezgi a'zolari asosida vujudga keladi. Har bir idrok jarayonida bir necha sezgi a'zosi ishtirok etadi. Lekin ulardan biri eng muhim o'rinda turadi. Masalan, suratni idrok qilishda ko'rish organi, musiq va nutqni idrok qilishda eshitish organi yetakchilik qiladi. Idrok jarayonida qaysi sezgi a'zosining yetakchilik rolini o'ynashiga qarab, idrokn bir necha turlarga ajratish mumkin. Masalan, ko'rish idroki, eshitish idroki, hid bilish idroki, ta'm bilish idroki va boshqalar. Bundan tashqari idrokning aralash turi ham mavjud bo'lib, bunda bir necha analizator birgalikda ishtirok etadi. Masalan, kinofilmini idrok qilishda ko'rish va eshitish sezgisi ishtirok etadi. Tevarak atrofdagi narsa va hodisalar bir-biriga bog'liq. Ular muayyan makonda ma'lum vaqtda sodir bo'ladi. Shuningdek, ular bir-birlariga va idrok qiluvchiga nisbatan ma'lum munosabatda shakl, hajm va boshqa xossalarga egadir.

14.2. Idrokning nerv fiziologik asosi

Idrok ham sezgi kabi reflektor jarayon hisoblanadi. **I.P. Pavlov** bo'yicha idrokning negizini tevarak-atrofimizdagi narsa va hodisalar reseptorlarga ta'sir etishi natijasida bosh miyaning katta yarim shartlari qobiqida hosil bo'ladigan shartli reflekslarning muvaqqat nerv bog'lanishlari tashkil etadi. Tashqi olamdagi narsalar va hodisalar kompleks qo'zg'atuvchi sifatida xizmat qiladi. Analizatorlarning qobiq bo'limlari o'zagi ana shu kompleks qo'zg'atuvchilarning murakkab tahlili va sintezi amalga oshiriladi. Idrok sezgilarga qaraganda miyaning ancha yuksak darajadagi tahlil qilish, umumlashirish faoliyati hisoblanadi. Tahlil qilmasdan turib, idrokning anglangan bo'lishi mumkin emas. Jumladan, notanish xorijiy tilda aytilgan nutq boshdan-oyoq to'vushlar oqimi tarzida idrok etiladi. Nutqning anglangan holda idrok

etilishi, ya'ni u tushunishi uchun nutqning alohida iboralarga mohiyat e'tibori bilan so'zlarga ajratish shartidir. Ayni paytda nutqni idrok etish jarayonida tahlil bilan bab-baravar tarzda sintez qilinadi, shu tufayli biz aloqida tarqoq tovushlarni emas, balki so'zlarni va iboralarni idrok etamiz. Muvaqqat nerv bog'lanishlarining o'rnatilishi sintezning negizini tashkil qiladi. Idrokning negizi nerv bog'lanishlarining ikki turidan, bitta analizator doirasida hosil bo'ladigan bog'lanishlardan va analizatorlardan bog'lanishlardan tarkib topadi. Birinchi holat organizmga bitta modallikdagi kompleks qo'zg'atuvchi ta'sir etganda kuzatiladi. Eshitish analizatorlariga ta'sir qiladigan alohida tovushlarning o'ziga xos birlamasidan iborat kuy ana shunday qo'zg'atuvchi bo'lishi mumkin. Ushbu kompleksning hammasi bitta murakkab qo'zg'atuvchi sifatida ta'sir qiladi.

Kompleks qo'zg'atuvchining ta'siri ostida hosil bo'ladigan nerv bog'lanishlarining boshqa bir turi ham borki, ular turli xildagi analizatorlar doirasidagi bog'lanishlardan iboradir. **I.M.Sechenov** narsani yoki fazoni ko'rish kinezetik, paypaslash assosiasiyalari orqali va boshqa sezgilarning assosiasiyasi orqali idrok etilishini izohlab bergan edi.

Kishidagi bog'lanishlarga albatta so'zning eshittilishi bilan obrazi ham qo'shiladiki, unda muayyan narsa yoki fazoga munosabat gavdalangan bo'ladi. Idrok negizida hosil bo'ladigan muvaqqat nerv bog'lanishlari tashqi olamdagi narsalar va hodisalar xususiyatlarining ob'ektiv bog'lanishlar asosida tarkib topadi. Analizatorlar o'rtasida hosil bo'ladigan bog'lanishlar tufayli biz idrokimizda narsa va hodisalarining buning uchun moslashgan analizator bo'lmagan xususiyatlarini (masalan, narsaning hajmi, solishtirma og'irligi) ham aks ettiramiz.

Shuning uchun ham biz idrok qilganimizda olamni sezgilarimizga nisbatan chuqurroq qilib olamiz. Bu muvaqqat nerv bog'lanishlar narsa-hodisaning birgina xossasi bilan emas, balki barcha xossalari kompleks qo'zg'atuvchilar ta'siri bilan vujudga keladi. Masalan, talaba butun bir dars jarayonida idrok qilayotganda o'qituvchini ko'radi, uning nutqini tinglaydi, yozadi. Bu kompleks qo'zg'atuvchilar ko'rish, eshitish, muskul-harakat reseptorlarini qo'zg'aydi. Kompleks qo'zg'atuvchilarning

analizatorlarning miya p'sti qismidagi yadrolarida murakkab tahlil va sintez qilishi amalga oshadi. Idrok jarayonida tahlil bilan bir vaqtda sintez ham ro'y beradi. Shuning uchun biz ayrim tovushlarni emas, butun so'z va iboralarni idrok qilamiz. Demak, idrokning nerv fiziologik asosida ikkinchi signal tizimining muvaqqat nerv bog'lanishlari yotadi. Muvaqqat nerv bog'lanishlarining hosil bo'lish jarayonini sintez asosini ikki xil nerv bog'lanishlari tashkil qildi.

Bir analizator doirasida hosil bo'ladigan bog'lanishlar bir narsadagi kompleks qo'zg'atuvchilarning organizmga ta'sir etishdan vujudga keladi. Masalan, eshitish analizatoriga ta'sir qiladigan ayrim tovushlarning o'ziga birikishi shunday qo'zg'atuvchi bo'la oladi. Musiqaga tinglash, rasm ko'rish, ular analizatorlararo bog'lanishlar, bir narsa yoki bir necha analizatorlarga ta'sir etadi. Masalan, ko'rish, muskul analizatorlari, ma'ruza, monolog.

14.3. Kuzatish va kuzatuvchanlik.

Idrokning o'ziga xos juda muhim xususiyatlaridan yana biri kuzatuvchanlikdir. Umuman olganda idrok jarayonining hammasi kuzatish bilan har doim uzviy bog'liq. Chunki odam idrok qilayotganida nimanidir kuzatadi. Lekin ixtiyorsiz idrok jarayonidagi kuzatiladigan narsa va hodisalar odamning esida saqlanib qola bermaydi.

Kuzatishning muvaffaqiyati oldindan qo'yiladigan tayyorgarlikka, kishining bilim va tajribalariga, diqqatining kuchiga va fikrlash faolligiga bog'liq. Kishining rejali, tizimli va davomli ixtiyoriy idrok qilish qobiliyatini **kuzatuvchanlik** deyiladi. Kuzatuvchanlik shaxsning shunday xislatidirki, bunda u narsa va hodisalarining unga bilimaydigan muhim xarakterli xususiyatlarini payqay oladi.

Akademik I.P.Pavlov kuzatuvchanlikning ilmiy bilimdagi ahamiyatiga yuksak baho bergan. U Sanki-Peterburg yaqinidagi Pavlova shahridagi fiziologiya institutining oldi tomoniga "**Kuzatuvchanlik, kuzatuvchanlik va yana kuzatuvchanlik**" deb yozdirib qo'ygan.

14.4. Idrokda ob'ekt va fon

Odamga juda ko'p narsa va hodisalar ta'sir qilib turadi. Bular shunday ko'p xossalarga egaki, hatto odam bir vaqtning o'zida ularga javob reaksiyasi qaytara olmaydi. Odam ko'p sonli qo'zg'ovchilardan fagat ayrimlarini aniq holda ajratib oladi. Shu ajratib olingan narsa hodisalar esa fon sanaladi. Idrok qilinadigan narsani o'rab turgan boshqa narsa, jisim yoki hodisalarga nisbatan ob'ekt hisoblanib, ob'ektning atrofdagilari esa **fon** deyiladi. Masalan, o'qituvchi bir darsda bir nechta o'quvchilardan so'raydi. Har safar so'rayotganlarni ko'radi. Chaqirilgan o'quvchi uning javobi xatti-harakati idrok ob'ekti hisoblanadi.

Muayyan sharoitda shaxs tomonidan idrok qilinadigan narsa yoki jisim idrokning **ob'ekti** deb ataladi. Boshqa o'quvchilar faoliyati idrok foni bo'lib qoladi. Idrok foniga kirgan o'quvchi javob berish uchun chaqirilib qolsa, idrok ob'ektiga aylanadi va aksincha. Demak, idrok ob'ekti va foni dinamik tabiatga ega bo'lib, doimo o'zgarib turadi. Ob'ekt va fonning dinamikligi bosh miya katta yarim sharlari po'stida vujudga keladigan optimal qo'zg'atish o'choqining almashinishi bilan taqozo etiladigan diqqatning bir ob'ektidan boshqa ob'ektga o'tishi bilan izohlanadi. Idrok fonidan ob'ektni ajratishning psixologik qonuniyatlarini ikkilangan tasvirlar, shredertlar zina-poyasi, predmet konturlarini ajratishi kabilarda aniq ko'rish mumkin.

Psixologlarning fikricha, inson nimaniki idrok qilsa, uni **figura** va **fonda** idrok qiladi.

Figura - shunday narsaki, uni aniq anglash, ajratish, ko'rish, eshitish va tuyish mumkin. **Fon** esa aksincha, noaniqroq, umumiyroq narsa bo'lib, aniq ob'ektni ajratishga yordam beradi. Masalan, gavyum bozorda ketayotgan xolida o'z isminini birov aytib chaqirsa, darrov o'sha tarafga qaraymiz. Ism - figura bo'lsa, bozordagi shovqin - fon rolini o'ynaydi. Boshqacha qilib aytganda, biz birov narsani idrok qilayotgan paytimizda uni albatta birov fondan ajratib olamiz. Masalan, gul bozorida ayvan qip-qizil atirgul sizga yoqib qolib, o'shani xarid qilasiz, qolgan gullar fonday ongingiz aktiviga o'tmaydi.

Idrok - borliqdagi ko'plab, xilma-xil predmet va hodisalar orasida bizga ayni paytda kerak bo'lgan ob'ektni xossa va xususiyatlari bilan yaxlit tarzda aks etishimizni ta'minlaydi. Ya'ni, idrok asosida narsa va

hodonaning yaxlitlashgan obrazi yotadiki, bu obraz boshqalaridan farq qiladi. Idrok o'ziga nisbatan soddaroq bo'lgan sezgi jarayonlaridan tashkil topadi. Masalan, olmaning shaklini, hidini, mazasini, rangini sezamiz, ya'ni alohida - alohida xossalari ongimizda aks etadi. Bu - sezgi jarayonidir.

Sezgi jarayon yaxlit tarzda idrok jarayonini ta'minlaydi. Lekin olimlar idrokni sezgi jarayonining oddiygina, mexanik tarzda birlashuvi, degan fikrga mulloqo qarshilar. Chunki idrok ongli, maqsadga qaratilgan murakkab jarayon bo'lib, unda shaxsning u yoki bu ob'ektga shaxsiy munosabati va idrokidagi faolligi asosiy rol o'ynaydi. Masalan, buning isboti uchun ko'pincha Rubin figurasi tavsiya etiladi. Unda ikkita qora profil oq fonda berilgan. Bir qarashda ayrimlar bu rasmlarga qarab -vaza desa, boshqalar uni bir - biriga qarab turgan ikki kishi yuzining yon tomondan ko'rinishi, deb ta'riflashi mumkin. Shunisi xarakterliki, birinchi marta shu rasmini ko'rgan odam uni yaxlit idrok qilib, nima ekanligini tushunishga harakat qiladi, lekin birov figurani ko'rgach, ma'lum vaqtgacha boshqasini ko'rmay turadi.

Fon xususiyatlari sababli paydo bo'luvchi ko'rinish illuziyalarining paydo bo'lishiga xos ayrim «sirlar» haqida to'xtaladigan bo'lsak, to'q rang fonda shakllarning rangi asliga nisbatan biroz ochroq va aksincha, bo'lib tuyuladi (oppoq ko'ylakdagi siyoh dog'ini tasavvur qiling). Fon va undagi shaklni idrok etayotganda, odam eng avval hajman kichikrog'ini ko'radi. Masalan, katta oppoq devorga osilgan portretini ko'z oldingizga keltiring.

Quyidagi bir nechta rasmlarda ko'rinish illuziyalariga misollar keltirilgan.

1-rasmi.

2-rasmi.

1-rasm. Agar diqqat bilan rasmning qora rangli shakliga qaratsak, chunki eng avval ana shu shakl ko'zga tashlanadi, zero u oq fonga nisbatan hajman kichikroq, unda saksofon musiqiy asbobini chalayotgan kishining tasvirini ko'ramiz.

Agar diqqatimizni shaklga nisbatan hajman kattaroq bo'lgan oq fonga qaratsak, rasmda bizga qarab turgan ayol yuzini ko'rishimiz mumkin.

2-rasm. Ushbu rasmda ham avvalgi rasmda bo'lgani kabi ikki kishi tasvirlangan. Biri – yosh qiz. Uni biz rasmning oq fonga e'tibor berib ko'rishimiz mumkin. Ikkinchisi – keksa ayol. Uni esa qora shakllarga qarab payqay olamiz.

3-rasm.

3-rasm. Ushbu rasmda psixologiyada juda mashhur bo'lgan tasvirlardan biri ifodalangan. Uning siri oddiy. Agar diqqatimiz markazidagi oq rangli shaklga qaratisa, kimdir ajoyib guldorni, yana ba'zilar oddiy ko'zani ko'rishi mumkin. Bordi-yu, diqqatimiz qora fonga qaratisa, u erda biz bir-biriga tikilib turgan ikki kishining yuzini ko'ramiz.

4-rasm.

4-rasm. Diqqat bilan rasmning qora rangli shakllariga qaratsak, biz chap tomonga nigoh tashlagan xindynning tasvirini ko'ramiz. Rasmdagi qora rangli shaklar oq fonga hajman kichikroq bo'lgani sababli biz eng avvalo, aynan xindu tasvirini ko'rib turibmiz.

Agar diqqatimizni shaklga nisbatan hajman kattaroq bo'lgan oq fonga qaratsak (bu biroz qiyin bo'lishi tabiiy), rasmda bizga orqasi bilan o'g'irilib turgan shimol xalqlaridan biri (deylik eskimolar)ning vakili

yoki shunchaki qishning sovug'ida qalin kiyingan kishining tasvirini ko'rishimiz mumkin.

Shu kabi ko'rish illuziyalariga misol bo'la oladigan rasmlarni hayotimizda juda ko'p uchratishimiz mumkin. Ularni ko'rganingizda rasmlarga qarab, biroz mulohaza yuritib ko'ringchi. Fon xususiyatlari sababli hosil bo'ladigan illuziyalar nafaqat fon va undagi shakl hajmiga, balki har ikkisinining fazodagi joylashuviga ham bog'liq bo'ladi.

14.5. Fazo, vaqt, harakatni idrok qilish

Idroknı tasnıf qilishda materiyaning yashash shakllari - fazo, vaqt, harakat asos qilib olinadi, unga ko'ra idrok quyidagi turlarga ajratiladi:

1. **Fazoni idrok qilish**
2. **Vaqtı idrok qilish**
3. **Harakatni idrok qilish**

Fazoni idrok qilish

Fazoni idrok qilish voqelikdagi narsa va hodisalarning fazoda e'gallagan o'rini, shaklini, miqdorini, bir-biriga nisbatan munosabatlar bilish jarayonining shaklidir. Voqelikni idrok qilish orqali inson borliq to'g'risida, uning xususiyatlari, xajmi, masofasi (ich tomoni, chuqurligi) yuzasida muayyan ma'lumotlar, xossalalar, axborotlar to'plash, ularni furlash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Fazoni idrok qilish undagi narsalarning shaklini, hajmini va o'zaro munosabatlarini aks ettirishdir. Demak, fazodagi narsalar uch o'lchovda idrok qilinadi: narsalarning shakli: uch burchakli, to'rt burchakli, kub, kvadrat, doira, konus va boshqalar. Narsalarning hajmi katta, kichik, o'rta, yirik, mayda va boshqalar. Narsalarning bir-biriga va idrok qiluvchiga munosabati: o'ngda, chapda, yuqorida, pastda, uzoqda va hokazo. Fazoni ko'rish, teri, muskul-harakat organlari bilan idrok qilinadi. Fazoni bir ko'z bilan yoki ikki ko'z bilan idrok qilamiz. Monokulyar idrokda narsalarning chetlaridan kelayotgan nurlar bitta ko'zning to'rt pardasida aks etadi. Bu nurlar ko'z gavharlarida bir-birini kesib o'tadi va ularning kesishgan joyida ko'rish burchagi hosil bo'ladi. Bu burchakning katta-kichikligiga hamda uning ko'zdan qanchalik uzoq-

yaqinligiga bog'liq. Ko'z gavharlarining va umuman ko'zning narsalarni eng yaxshi ko'rish uchun moslashuvini **akkomadasiya** deyiladi.

Odatda fazodagi narsalarning shakli, hajmi va o'zaro munosabatlarni ikki ko'z bilan binokulyar idrok qilinadi.

Biz bir narsaga ikki ko'z bilan qaraymiz. Lekin narsa bitta aks etadi. Buning sababi o'sha narsadan keladigan nurlarning ko'z pardasiga mos yoki mos bo'lmagan nuqtalariga to'g'ri kelishidir.

Narsalarning fazo munosabatini binokulyar idrok qilishda konvergensiya muhim ahamiyatga ega.

Konvergensiya - biror narsaga qaraganda ikkala ko'z soqqasining qanshar tomon bab-barobar burilishidir. Konvergensiya masofani, chuqurligini aniq, to'liq idrok qilishga imkon beradi.

Vaqtini idrok qilish

Odamda inson tomonidan vaqtini idrok qilish asosan ruhiy hodisalar, holatlar, vaziyatlar, xususiyatlarning o'zaro o'rin almashinuvi tufayli namoyon bo'ladi va o'ziga xos tuzilishi bilan mazkur jarayonning boshqa shakllaridan farq qilib turadi. Vaqtini idrok qilish inson tomonidan aks ettirilayotgan vaqt birligining ob'ektiv (haqqoniy, xolis) mazmuniga, shaxsning o'ziga nisbatan munosabatiga bog'liq bo'lib, shu mezon orqali uning mahsuldorligi o'lanadi. Masalan, shaxsning ehtiyoji motivatsiyasi, qiziqishi va intilishlariga mutanosib vaqt birligini, idrok birligini idrok qilgan taqdirdagina vaqt ob'ektiv jihatdan kechimmalar, his-tuyg'ularga nisbatan shaxsning ijobiy, haqqoniy munosabatlarida tez o'tganday idrok qilinadi, odatda yoqitmaslik idrok maydoniga (qamroviga) nomutanosiblik esa shaxsda zerikish, vaqt "sekin" o'tish tuyg'usini uyg'otadi.

Biz idrok qilib turgan narsa-hodisalar muayyan vaht davomida paydo bo'ladi, o'zgaradi va o'tib ketadi. Vaqt materiya mavjudligining asosiy shakllaridan biridir. Vaqtini idrok qilish voqelikdagi hodisalar va ularning muntazamligini aks ettirishdir. Vaqtini idrok qilish ob'ektiv reallikni aks ettirib, kishini o'rab olgan muhitda mo'ljal olishiga imkon beradi. Vaqtini mo'ljal olish orientirovkasi miyaning po'st bo'limlari yordamida amalga oshadi. Lekin vaqtini idrok qiluvchi maxsus a'zo mavjud emas.

Vaqtini idrok qilishda turli analizatorlar qatnashadi, biroq vaqtlar oralig'ining bir muncha aniq farqini kinestezik va eshitish sezgilari beradi.

Markaziy asab tizimida bosh miya katta yarim sharlarida qo'zg'alish va tormozlanishning ritmik almashinuvi vaqtini idrok qilish asosida yotadi. Agar bosh miya po'stida qo'zg'alish jarayoni ustunlik qilsa, vaqt "tez" o'tgandek, agar tormozlanish ustunlik qilsa, vaqt "sekin" o'tgandek idrok qilinadi. Vaqtning "tez" yoki "sekin" o'tishi kishining vaqtga va diqqati yo'naltirilgan ob'ektga munosabatiga ham bog'liq. Masalan, biror darsning o'tishi, kinofilmi ko'rish, avtobus yoki biror kishining kelishini kutish va hokazo. Odamlar vaqtini ob'ektiv belgilash, uning oralig'ini to'g'ri farqlashga imkon beradigan narsalar oy, quyosh, yulduzlar harakatidan foydalanib kelganlar.

Harakatni idrok qilish

Biosfera va nosferadagi harakatlarni idrok qilish jismlarning (ba'zan nisbiy jihatdan boshqa ijtimoiy-siyosiy, tabiiy holatlarning) fazodagi (ijtimoiy hayotdagi) o'rin almashinuvi bevosita (bavosita) aks ettirishdan iboratdir. Shu sababdan, harakat taqqoslanmasdan idrok qilinishi ilmiy psixologik manbalarda qayd qilib o'tiladi. Mabodo harakatdagi jism uni qurshab turgan harakatsiz boshqa jismlarga taqqoslangan holda idrok qilinsa, bunday toifadagi harakat nisbatan idrok qilish deb ataladi. Agarda harakatlanayotgan jism hech qanday narsa bilan taqqoslanmasdan idrok qilinsa, bu ko'rinishdagi harakat esa nisbat berilmasdan nisbatsiz idrok qilish deyiladi.

Tevarak-atrofdaagi narsa-hodisalar muayyan vaqt davomida o'z o'rinlarini almashitirib turadilar. Kishilar narsa-hodisalarining fazoda o'rin almashitirib turishini, ya'ni harakatini ham idrok qiladilar. harakatni idrok qilishda ko'rish va kinestezik analizator asosiy rol o'ynaydi. Tezlik, tezlanish va harakatning yo'nalishi harakat qilayotgan ob'ekt parametridir. Odam narsalarni harakati haqida ikki yo'l bilan ma'lumot olishi mumkin.

- Harakatni bevosita idrok qilish
- Harakat haqida xulosa chiqarish.

Harakatni bevosita ko'rish orqali idrok qilish ikki xildir.

a) ko'zni harakatdagi narsa bilan birga yuritish
b) ko'zni bir nuqtaga qaratib turish.

Harakat tez yoki sekin bo'layotgandek idrok qilinadi. Harakatni bunday idrok qilinishi narsalarning ob'ektiv tezligiga va uning idrok qilinuvchidan qanchalik uzoq yaqinligiga bog'liq. Harakatni eshitish analizatori yordami bilan ham idrok qilinadi.

14.6. Appersepsiya

Idrokning o'ziga xos xususiyatlaridan biri idrok jarayoniga butun psixik hayot mazmunining (ya'ni butun ma'naviy boyligining) ta'sir etishidir. Yuqorida aytilganidek, idrok jarayoni odamning turmush tajribasi bilan bog'liq ekan, binobarin, idrok jarayoniga bilim boyligi odamning ishonch, e'tiqodlari, dunyoqarashi, qiziqish va ehtiyojlari hamda kasbi ta'sir qiladi. Psixologiyada idrok jarayoniga odamning butun ma'naviy hayot boyligini ta'sir etishini appersepsiya deb yuritiladi. **Appersepsiya** - idrok jarayonini shaxsning oldingi bilimlari, shaxsiy va ijtimoiy tajribalari, qiziqishlari, motivatsiyasi, ehtiyojlari va odatlari, umuman ruhiy hayotining barcha mazmuni bilan belgilanishidir. Appersepsiya hodisasi tufayli odamlar o'zaro idrokining mazmuni bilan bir-birlaridan muayyan darajada tafovutlanadilar, ya'ni ular aynan bir xil narsani uzining bilimi, saviyasi, nuqtai nazar, dunyoqarashi va ijtimoiy kelib chiqishiga asoslangan holda turlicha idrok qiladilar hamda aks ettiradilar. Masalan, daladagi gullab turgan paxtani oddiy bir talaba bilan tajribali agronom idrok qiladigan bo'lsa, albatta, ularning idroklari, ya'ni paxtani aks ettirishlari juda katta farq bo'ladi. Talaba shunchaki, odadagi oddiy bir paxta sifatida aks ettirsa, agronom paxtaning qanday nav, taraqqiyotining qaysi bosqichda ekanligi, taxminan qancha hosil berishi va shu kabilar bilan birga chuqur hamda juda to'la idrok etadi. Pedagogik va psixologik bilimlarga ega bo'lgan tarbiyachi bilan bunday bilimlardan mutlaqo xabarsiz bo'lgan oddiy bir onaning bolalaridagi turi ehtiyojlar va harakatlarni idrok qilishlari o'rtasida keskin farq mavjud. Masalan, ildiz tushunchasini bolalar o'simliklarning moddiy asosi sifatida, matematiklar sonlarning ildizi ko'rinishida, ijtimoiy nuqtai-nazardan qarindosh-urug'chilik shaklida ko'z oldiga keltiradilar. Appersepsiya

tushunchasi ba'zi hollarda idrokning aniqligi, to'liqligi, ravshanligi, predmetliliigi, tanlovchanlik kabi sifatlarining ma'nosi o'rtida qo'llanilgan. Psixologik nazariyalarga ko'ra, appersepsiya hodisasi barqaror va vaqtincha (muvaqqat) deb yuritiluvchi ikki turga ajratiladi. Barqaror appersepsiya hodisasi shaxsning dunyoqarashi, qat'iy maslagi, motivatsiyasi, qiziqishi, bilim saviyasi, madaniy darajasi, xulq-atvori, ma'naviyati va kasbiy tayyorgarligiga bog'liq bo'lib, u o'ta murakkab tuzilishga egadir. Muvaqqat (vaqtincha) appersepsiya turi esa shaxsning faqat idrok qilishi jarayonidagi emosional holatiga, ya'ni uning kayfiyati, ruhlanishi, shijoati, stress, affekt ko'rinishidagi his-tuyg'ularida, ularning sur'ati, davomiyligi tizimida o'z ifodasini topadi.

Idrok xususiyatining yana bir o'ziga xos xususiyati uning konstantligidir. **Idrokning konstantligi** deganda biz idrok qilishdan ongimizda hosil bo'lgan obrazning real voqealikdagi bizga ta'sir etib turgan narsaning tabiiy holatiga har jihatdan mos bo'lishini tushunamiz. Ma'lumki, narsalarning hajmi (katta yoki kichikligi) shu narsalarni qanday masofadan (uzokdan yoki yaqindan) idrok qilayotganimizga qarab o'zgarib turadi. Lekin shunday bo'lsa ham idrok qilishdan hosil bo'lgan narsalarning ongimizdagi obrazlari hamma vaqt shu narsaning tabiiy holatiga mos bo'ladi, masalan, katta yo'lida ketayotib, uzoqdan yugurt quichasidek kichkina bo'lib kelayotgan avtobusni ko'rib, "kichkinagina avtobus" kelyapti demaymiz. Uzoqdagi avtobusni idrok qilishda ongimizda hosil bo'lgan obraz avtobusning real hajmiga teng bo'ladi. Yoki tepamizdan katta balandlikda uchib ketayotgan hozirgi zamon yirik passajir samolyotlarini ko'rib, kichkina samolyotchalar uchib ketishayapti, deb aytmaymiz. Biroq shu narsani aytish kerakki, idrokning konstantligi hususiyati ham odamning turmush tajribasi bilan bog'liqdir. Chunonchi, umrida hech qachon hozirgi zamon katta passajir samolyotlarini ko'rmagan odam baland uchib ketayotgan samolyotni idrok qilib, uning real hajmini (qanchalik kattaligini) tasavvur eta olmaydi.

Ko'rishda masofa, rang, shakl, hajm konstantliklari ro'y beraadi. qalamni 20 va 1sm masofadan idrok qilish, doskani 1 va 10 m masofadan idrok qilish, oq qog'oz yoki quyoshda, xona ichida, koridorda ham oq

idrok qilinadi. Konstantik hodisasida odam narsalarni ko'z shuur pardasiga tushgan suratiga aynan muvofiq ko'rmaydi, balki ular haqiqatdan qanday mavjud bo'lsa, shunday ko'radi. Bu kishining tajribasi, ommaviy faoliyati jarayonida vujudga keladi.

14.7. Illyuziya

Ba'zan psixologik fanida noto'g'ri idrok qilishga olib keluvchi qo'zg'atuvchilar konfiguratsiyasining (lotincha «configuratio» - tashqi tuzilishida o'xshashlik, o'zaro o'xshashlik, joylashuvda yondashuvlik) o'zi ham *illuziya* deb ataladi. Idrok jarayoni inson oldida turgan maqsadga, maqsad qo'ya olishga, unga berilgan ustanovkaga uzviy bog'liq holda irodaviy boshqarilish xususiyatiga egadir.

Idrok jarayonining navbatdagi yana bir o'ziga xos xususiyati idrok qilishda ba'zan yuz beradigan illyuziya hodisasidir. **Illyuziya** - bizga ta'sir qilayotgan narsalarni yangilish idrok qilish demakdir. Odatda ikki xil illyuziya farqlanadi:

- a) *obektiv illyuziya*;
- b) *subektiv illyuziya*.

Obektiv illyuziya - hamma odamlar uchun umumiy xarakterga ega bo'lib, uni geometrik illyuziya deb ham yuritiladi. Obektiv illyuziya biz idrok qilayotgan narsalarning o'zaro bir-biriga ta'siri tufayli yuz beradi. Illyuziyaning bu turi har xil geometrik shakllarni idrok qilishda juda yaqqol ko'rinadi. Masalan, uzunligi baravar bo'lgan ikkita gorizontal to'g'ri chiziq chizilsa, bu chiziqlarning uchlari tashqariga qaratilgan va ichkariga qaratilgan chiziq kattaroq bo'lib ko'rinadi. Idrok jarayonida yuz beradigan illyuziyaning bu turiga juda ko'plab misol keltirish mumkin. Masalan, baravar kattalikka ega bo'lgan uchta ketma-ket turgan to'g'ri burchakli ustunchalarni chizib, ularning atrofga uzozlashitiruvchi chiziqlarni chizsak, bu uchta ketma-ket turgan ustunchalar har xil kattalikda bo'lib ko'rinsa boshlaydi. Bu erda uzozlashitiruvchi chiziqlarning ta'sirida illyuziya hosil bo'ladi.

Subektiv illyuziyalar odamning ayni chog'dagi hissiy holati bilan bog'liq bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, odamning hissiy holatida ro'y beradigan o'zgarishlar idrok jarayoniga ta'sir qiladi. Masalan, yuqorida

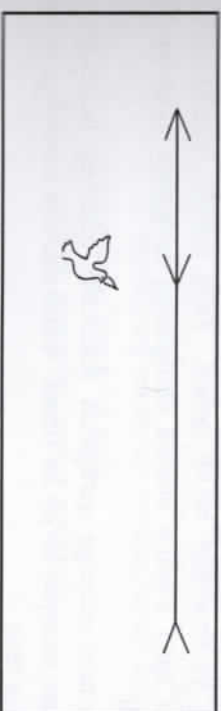
aytib o'tilganidek, odam kechasi yolg'iz ko'chada qo'riqib ketayotgan bo'lsa, har bir sharpa uning qo'riqinch hissini kuchaytirib yuboradi. Natijada uning ro'parasidan chiqib qolgan butalgan daraxt qandaydir dahshatli mavjudotga o'xshab ko'rinadi.

Hayotda keng tarqalgan har xil ins-u-jins, devlar, ajinalar va shu kabi nojins narsalar haqidagi ko'plab gaplar kuchli qo'riqinch hissi ta'sirida noto'g'ri idrok qilish, ya'ni subektiv illyuziya tufayli vujudga kelgandir. Ba'zan odam qattiq qo'riqan paytida bosh miya katta yarim sharhlarining po'stidagi muhim markazlardan birotasi uzoz muddatli tormozlanish holatiga tushib qolishi mumkin. Buni akademik I.I.Pavlov hayotni muhofaza qiluvchi tormozlanish deb atagan edi. Ana shunday paytida tormozlanib qolgan markaz bilan bog'liq bo'lgan organizmning biror qismida keskin o'zgarish paydo bo'ladi. Chunonchi odamning og'zi yoki ko'zi qiyshayib qolishi mumkin yoki ho'lli, oyog'i falaj bo'lib qolishi mumkin.

Subektiv illyuziya hodisasi, ya'ni qattiq qo'riqinch hissi ta'sirida noto'g'ri idrok qilish hodisasi bolalarda ham uchrashi mumkin. Shuning uchun ana shu yug'oridagi mulohazalarni, ya'ni yangilish idrok natijasida paydo bo'ladigan qo'riqinchli obrazlarni nazarda tutib, hech vaqt bolalarni qo'riqish kerak emas.

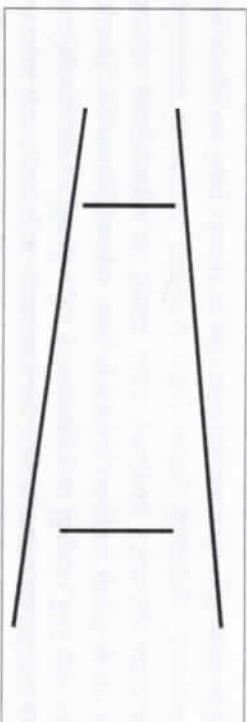
Psixologiyada ko'rish illyuziyalarining o'rganilishi muayyan o'zining tadqiqot tarixiga ega. Masalan, agar biz ko'rsatkich va o'rta barmoqlarimizni chalishtirib, no'xot yoki bironia dumaloq narsani chalishtirgan holda ikkala barmog'imizning uchi bilan bosib turib, shuningdek ayni bir davrda aylantiraversak, bu holda barmog'larimizning tagida bita emas, balki ikkita no'xot bordek his qilamiz.

Ana shu holdagi bir narsaning ikkita bo'lib sezilishi **Aristotel** (**Arastu**) illyuziyasi deb ataladi.

Idrok qiluvchi shaxsning psixikasida ro'y beradigan o'zgarishlar bilan yuzaga keladigan tasodifiy illyuziyalar ham mavjuddir. Sahroda changdagan inson uzoqda yargirab turgan sho'rrok yerni ko'lib idrok qilishi (lekin bu illyuziyani sahrodan farq qila olishi joiz) yoki o'rmondagi to'nka qo'rqqoq insonning ko'ziga bironta yirtqich hayvonga o'xshab ko'rinishi xuddi shu illyuziyalar jumlasidandir.

O'q chiziqlari illyuziyasi uzunligi baravar bo'lgan ikki o'q chiziqning chetlariga ikki xil (kesishmaydigan va kesishadigan) chiziqlar chizilsa, illyuziya paydo bo'ladi. Ya'ni, kesishadigan chiziqlar o'q chiziqga nisbatan kesishmaydigan chiziqlar chizilgan, o'q chiziqdan uzunroq bo'lib ko'rinadi. Bu illyuziya kesishadigan va kesishmaydigan chiziqlar tamoyillariga asoslangan.

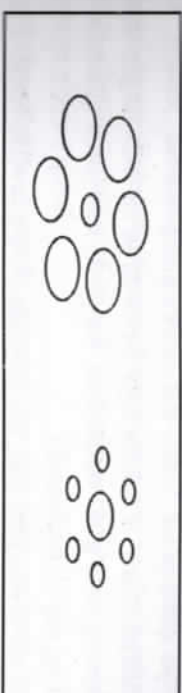

Parallel qilib chizilgan bir necha chiziqlar parallel emas, balki har xil tomonga kesilgan chiziqlardek tuyuladi.

"Temir yo'l" illyuziyasi kesishadigan to'g'ri chiziqlarning torttoq joyiga joylashgan chiziq uzunroq bo'lib ko'rinadi. Aslida esa har ikkala parallel chiziqning uzunligi tengdir.

Ikki ta barovar doira shaklini chizib, ulardan birini o'sha doiradan kattaroq, ikkinchisini esa kichikroq doiralarga ichiga olinsa, ikkinchi doira kattaroq ko'rinadigan bo'lib qoladi. Ya'ni kichik doiralarga o'rtasida berilgan katta doiralarga orasida berilganiga qaraganda kattaroq bo'lib ko'rinadi.

Birinchi odamga qaraganda ikkinchisi uzunroq, uchinchisi esa undan ham uzunroq bo'lib ko'rinadi. Aslida esa ular balandligi jihatidan bir - biriga teng.

Tik chiziqlarni ortiqcha baholash illyuziyasi silindrlarning balandligi, hoshiyasining kengligidan kattaroq bo'lib ko'rinadi. Aslida silindrlarning balandligi va hoshiyasining kengligiga bab-barovar. "Elpig'ich" illyuziyasi-parallel chiziqlar orasidagi chiziqlarning ta'siri bilan ba'zida e'gilligandek, ba'zida esa burilib ketgandek bo'lib ko'rinadi.

Daryoda suzib ketayotgan katta va kichik ikki kema palubasi uzunligi jihatidan bir-biriga barovar to'g'ri chiziq kesmalari bilan tasvirlangan bo'lsada, katta kema palubasi uzunroq bo'lib ko'rinadi.

"Jonli doiralarda" illyuziyasi. Katta va kichik doiralarga chizilgan rasmlar aylamaydi, albatta. Lekin kitobni qo'lga olib, uni o'ngdan chapga yoki chapdan o'ngga bir necha sekund aylantirsak, doiralarga go'yo aylamayotgandek tuyuladi.

14.8. Gallyutsinasiya

Yaqqol voqealikdagi narsa va hodisalarning tana a'zolarini qabul qilish analizatorlariga bevosita ta'sir etmasdan inson ongida turli obrazlarning (ovozlarning eshitilishi, shapalarning sezilishi) xayolan, fikran paydo bo'lishidan iborat idrokning psixopatologik (ruhiy xastalik) hodisasiga *gallyutsinasiya* deyiladi. Gallyutsinasiya hodisasi muvqqat ruhiy xastalikning alomati bo'lib, ba'zan qo'rqinch hissi mahsuli hisoblanib, bosh miya katta yarim sharlari qobig'idagi qo'zg'alish jarayonlarining nuqsonli, sust (patalogik) harakati natijasida, goho asab tizimining zaharlanishi, zaiflashuvi, haddan tashqari toliqishi tufayli yuzaga kelish mumkin. Gallyutsinasiya hodisasi bir necha xil ko'rinishga ega bo'lish mumkin ularning eng asosiy lari quyidagilardan iboratdir:

- yo'q narsalarning ko'zga ko'ri nishi;
- u yoki bu ovozlara, tovushlar, kuylar eshitilishi;

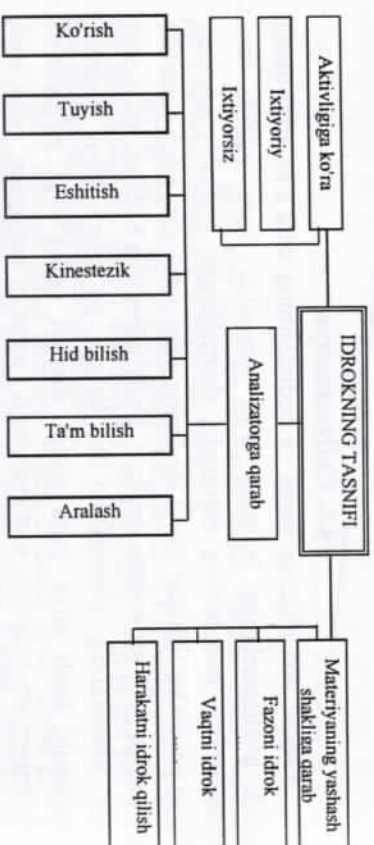
- yo'q sharpalar, hidlar sezilishi kabilar.

Illuziya hissiy a'zolarimizga bevosita ta'sir etib turgan narsa va hodisalarning noto'g'ri - *noadekvat*, yangilish, xato idrok qilishdan iborat jarayonning noyob hodisasi.

Odatda illyuziyani gallyusinasiyadan farq qila olish lozim. Illyuziya shu lahzada shaxsning sezgi a'zolariga ta'sir etib turgan biror narsani yangilish, noto'g'ri idrok qilish jarayoni bo'lsa, gallyusinasiya yo'q mavjud bo'lmagan narsalarni tashqi ta'sirotsiz idrok qilishdir. Masalan, yo'q narsalarning ko'zga bordek ko'rinishi, yo'q ovozlarning quloqqa eshitilishi, yo'q hidlarning dimoqqa urilishi kabilar gallyusinasiyaning mahsuli bo'lib hisoblanadi. Gallyusinasiya shaxsning biror narsa va holatni ko'rgandek, eshitilgandek, his qilgandek kabi tasavvurning aks etishidir xolos. Gallyusinasiya hodisasi ko'pincha kasallikdan (isitma, alahsirashdan) darak beruvchi alomatdir, u nerv tizimini buzadigan kasalliklarning oqibatida ro'y berishi mumkin.

Idrokning tasnifi

Idrokni klassifikasiya qilishda quyidagi 3 ta muhim tomoni hisobga olinishi kerak va ular quyidagi jadvalda keltirilgan.

- *Idrok jarayonida qaysi analizatorning yetakchi rol o'ynashiga qarab:* ko'rish, eshitish, teri tuyish kinestezik harakat, hid bilish va ta'm bilish idroklari bir-biridan farq qiladi.

- *Yashash shakllariga qarab idrok:* fazoni vaqtini va harakatlarni idrok qilishga bo'linadi.

Idrok faollik darajasiga qarab: ixtiyorsiz va ixtiyoriy shakllarga bo'linadi. Bunga sabab idrokning diqqat bilan uzviy bog'liqligidir. Diqqat idrokning faolligini oshiradi hamda idrokning mukammal, ravshan, aniq bo'lishiga xizmat qiladi.

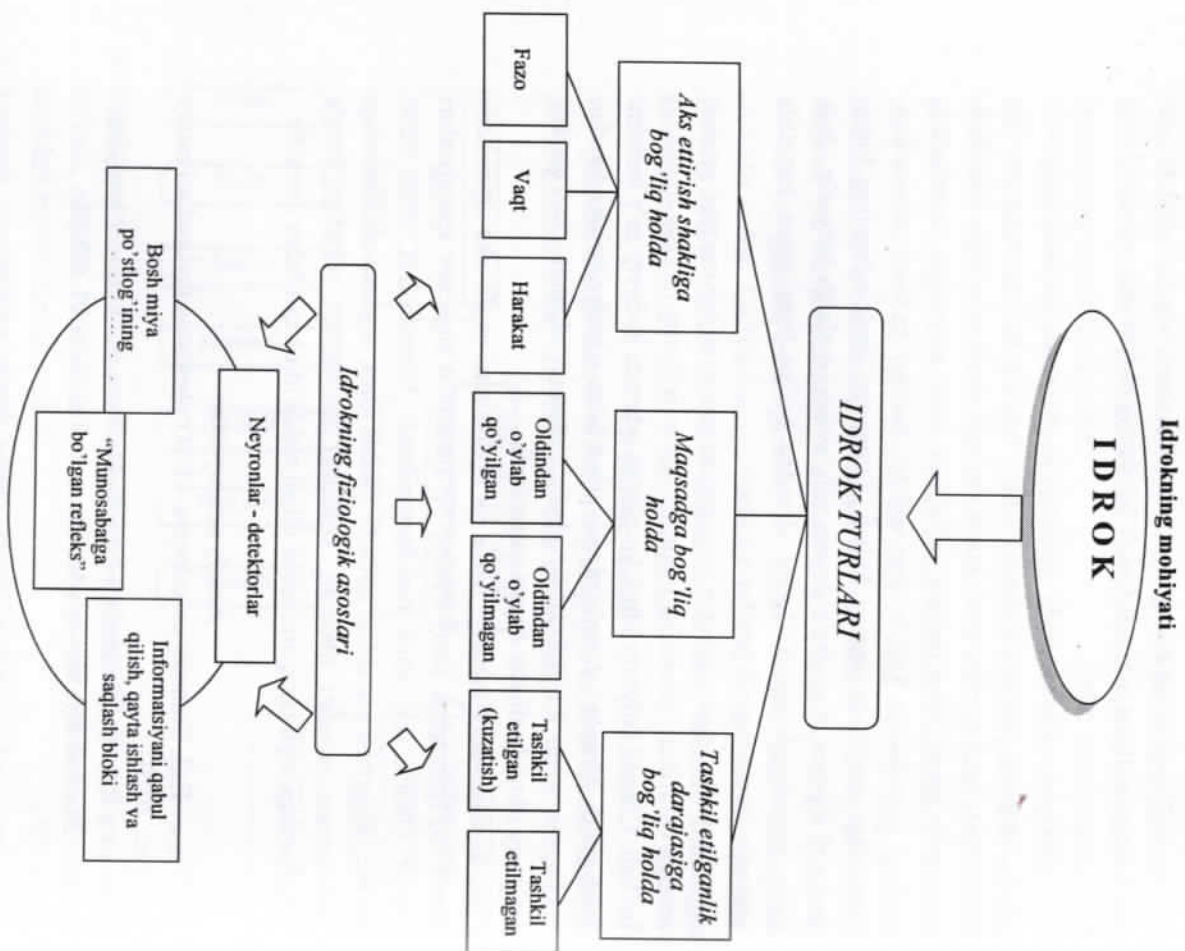
Ma'lumki idrok odatda ixtiyoriy va ixtiyorsiz bo'ladi. Ixtiyorsiz idrok hamisha ixtiyorsiz diqqat bilan bog'liq bo'lib, muayyan bir maqsadsiz, hech qanday iroda kuchi sarf qilmaydan amalga oshiriladi. Ixtiyorsiz idrok biror narsani to'sidan, ta'sir etayotgan narsalarning boshqa narsalardan keskin farq qilishi, haddan tashqari originalligi, yorqinligi natijasida yuzaga keladi. Ixtiyorsiz idrok odamning butun faoliyati davomida uzluksiz davom etib, ayrim paytlarda ixtiyoriy idrok bilan almashinib turadi. Lekin shunday bo'lsa ham inson hayotida ixtiyoriy idrokning roli benihoya kattadir.

Ixtiyoriy idrok oldindan belgilangan muayyan bir maqsad asosida amalga oshiriladi. Idrokning ishtiroki asosan ixtiyoriy idrokda namoyon bo'ladi. Chunki ixtiyoriy idrok ko'pincha odamda irodaviy zo'r berishni talab qiladi. Masalan, darsni ixtiyoriy idrok bilan eshitib o'tirish odamdan anchagina iroda kuchini talab qiladi. Umuman olganda, har qanday ixtiyoriy idrokda albatta diqqat qatnashadi.

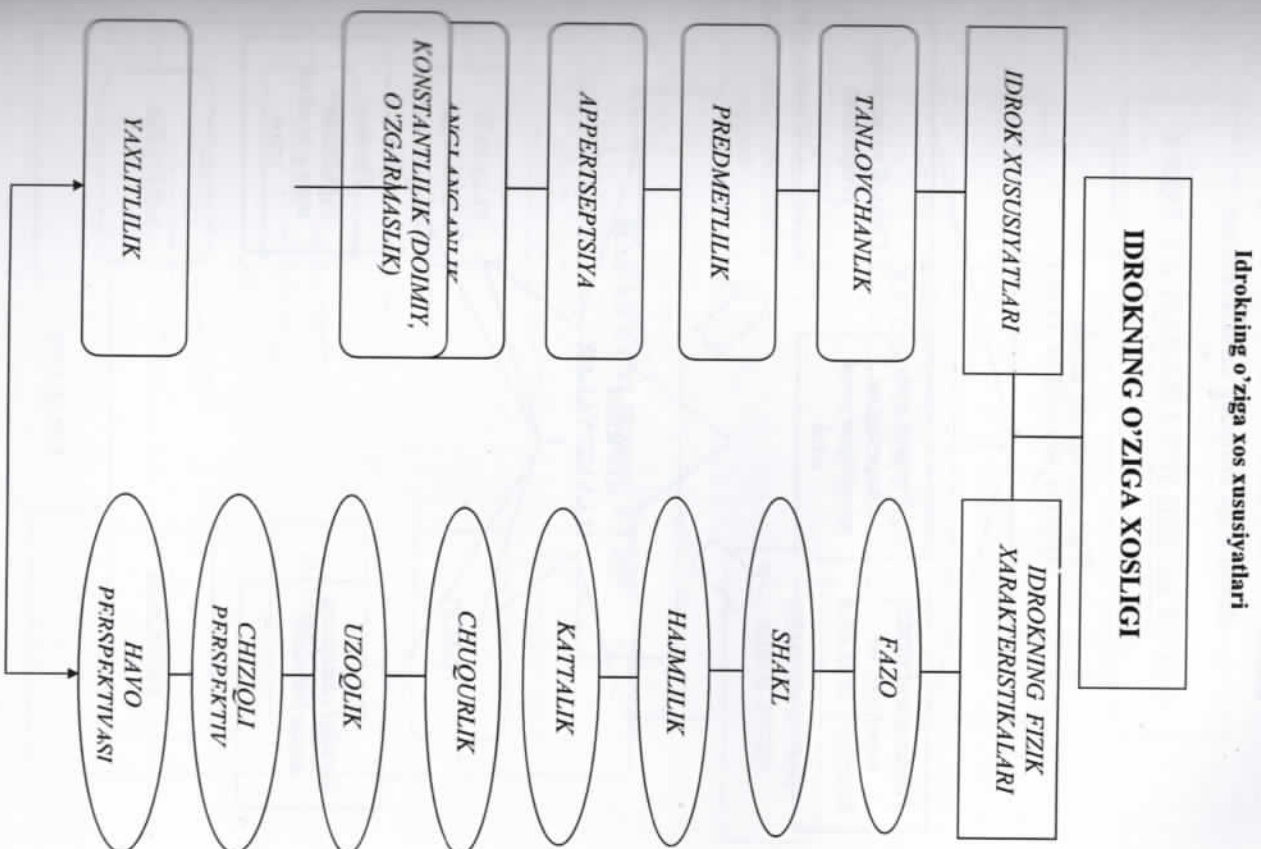
Tevarak-atrofimizdagi narsa va hodisalarni yaxlit aks ettirishdan iborat bo'lgan idrok jarayonining bir qancha o'ziga xos xususiyatlari bor. Odatda ikki idrok turi farq qilinadi. Ulardan biri sodda idrok bo'lsa, ikkinchisi murakkab idrokdir. Sodda idrok deganda atrofimizdagi turli-tuman narsalari masalan, xonadagi stol-stullar, shkaflar hamda shkaflardagi o'yinchoqlarni idrok qilish sodda idrok qilishdan iboratdir.

Asosiy adabiyotlar

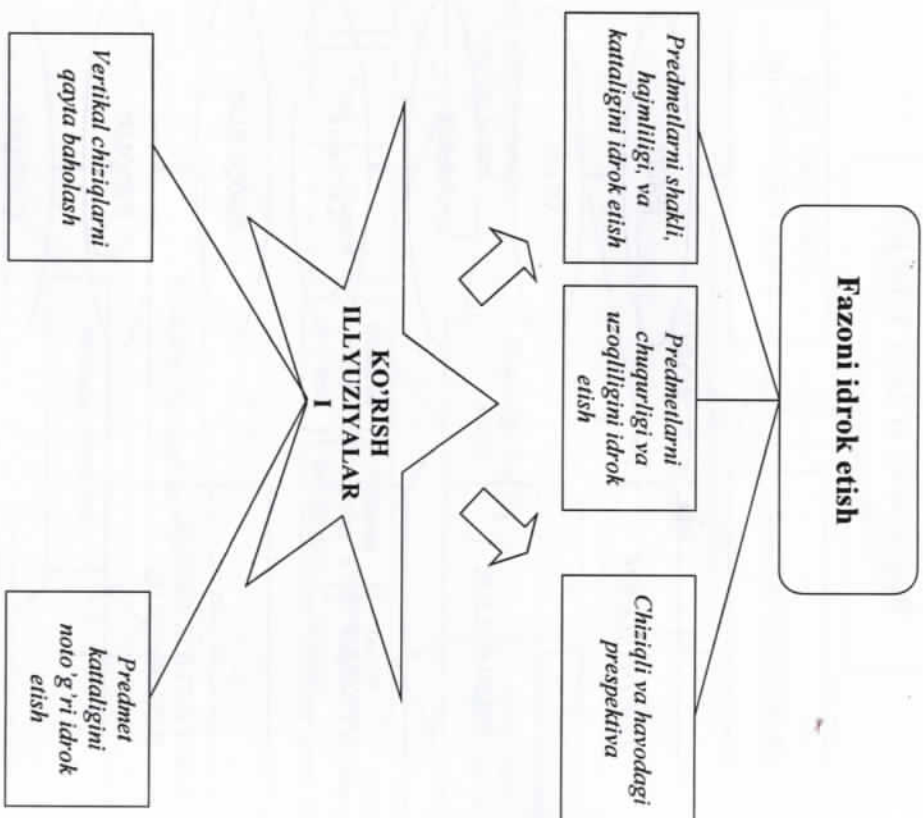
1. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. -T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.
2. Nemov R.S. Prakticheskaya Psixologiya Poznanie sebya: Vliyanie lyudey: Posobie dlya uch-sya-M: Gumanit. Izd. Sentr VLADOS, 2003. 320 s.

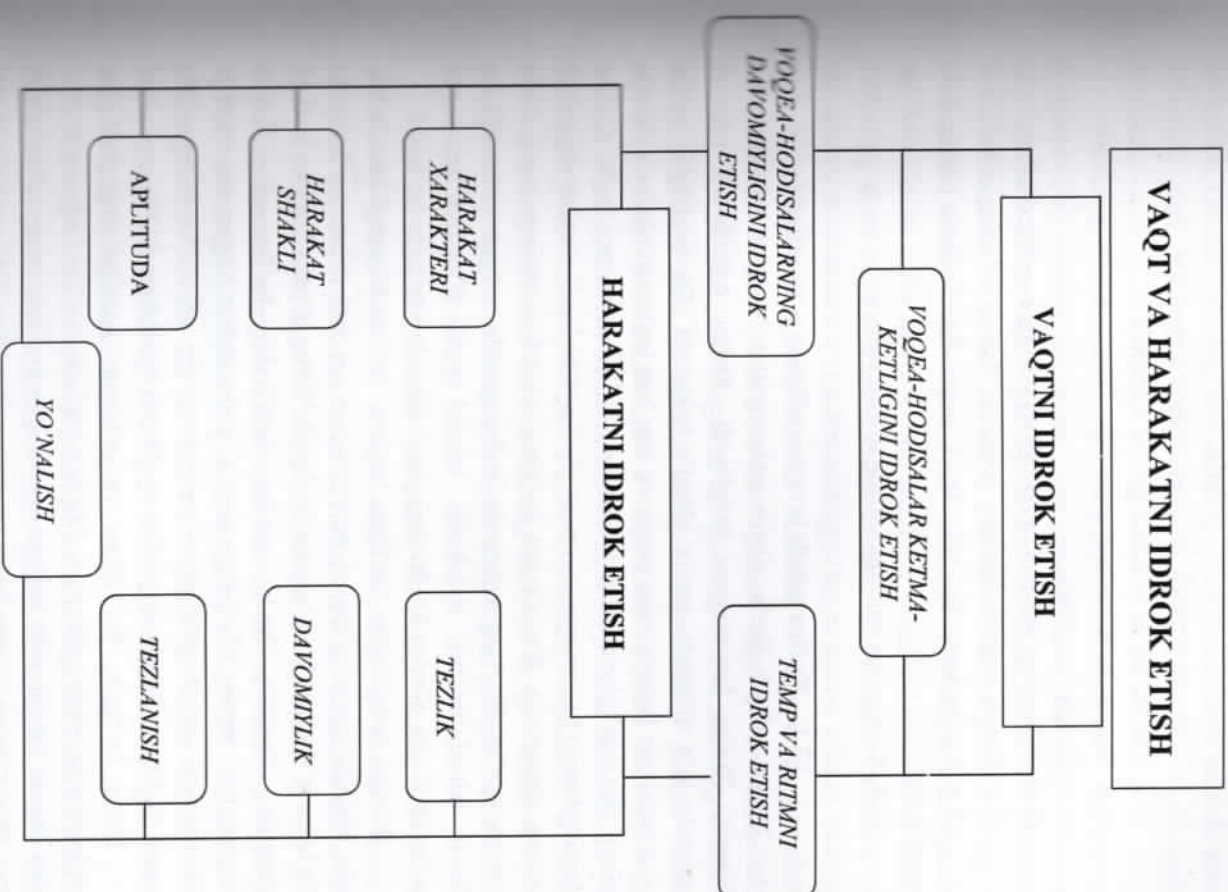
Miyaning analitik-sintetik faoliyatining oltin shakli

Fazoni idrok etishning xarakteristikasi

Vaqt va harakatni idrok etishning xarakteristikasi

XV. XOTIRA

Reja:

- 15.1. Xotiraning psixik jarayon sifatida o'rganilishi.
- 15.2. Xotiraning nerv fiziologik mexanizmlari
- 15.3. Xotira turlari va uning tavsifi
- 15.4. Xotira jarayoni
- 15.5. Xotiradagi individual farqlar va yoshga bog'liq sifatlari
- 15.6. Xotira tasavvurlarining paydo bo'lishida so'zning o'rni
- 15.7. Xotira borasidagi psixologik, neyro-fiziologik va bioximik nazariyalar
- 15.8. Xotiraning mustahkamlash qonuniyatlari

15.1. Xotira psixik jarayon sifatida o'rganilishi

Xotira tufayli bizda ajoyib imkoniyatlar borligini so'zsiz qabul qilamiz. Xotira hayotimizni belgilaydi. Xotira tufayli biz oilamni tanimiz, o'z tilimizda gapira olamiz, uyimizga olib boradigan yo'lni yo'qotmaymiz hamda oziq ovqat va suv bor joyini aniqlaymiz. Xotira tufayli biz tajribalarimizdan bahramand bo'lamiz va uni qayta qo'llay olamiz. Ammo ba'zan aynan xotira tufayli aybdorlarni va aybdorligimizni kechira olmaymiz. Biz nimani ko'proq eslasak u xotiramizning katta qismini egallaydi. Agar xotiramiz bo'lmaganida, o'tgan quvonchli va alamlil lahzalarni, aybdorlik hissinin yoki g'azabni sezmagani bo'lardik. Uning o'rni biz hozirgi yangi lahza yao'agan bo'lardik.

Bunday holatda har bir kishi begona, har bir til yangi hamda har safar kiyimio', ovqat pishirish va velosiped haydash muammo bo'lardi. Biz hatto o'zimizga ham begona bo'lardik. Uzoq o'tirmio'imiz va hozirgi lahzamiz o'rtasida hech qanday bog'liqlik bo'lmastidi. Xotira tadqiqotchisi James Mc.Gaugxning ta'kidlashicha: "Agar sen oldingi xotiralaringni eslash qobiliyatini yo'qotsang sen uchun hayot tugaydi". (David G. Myers Psychology 2010 by Worth Publishers 327b)

Inson ko'rgan, his etgan va eshitgan narsalarining juda oz miqdorigina eslab qola oladi. Ma'lum bo'lishicha, bir vaqtning o'zida odam ongida 7 tadan ortiq belgiga ega bo'lgan ma'lumotning qolishi qiyin ekan. Bu yettita so'z, son, belgi, narsaning shakli bo'lishi mumkin. Agar

telefon raqamlari 8 ta belgisi bo'lganda, uni yodda saqlash ancha qiyin bo'larkan. Demak, ongning tanlovchanligi va ma'lumotlarni saralab, terib ishlatishi yana bir psixik jarayonni - xotirani bilishimiz lozimligini bildiradi.

Psixolog sifatida shuni ta'kidlash lozimki, Xotira bu – doimiy va o'zgaruvchan hamda saqlangan ma'lumotlarni o'rganishdir. Xotira ustidagi izlanishlar uning qanday ishlashini tushunishimizda yordam beradi. Masalan 92 yoshli qariya insult bilan kasallangandan so'ng u oldingidek harakatlana olardi. U oilaviy albomlarni ko'rganda qarindoshlarini eslay olardi ammo kundalik yangi suhbatlarni va hatto haftaning qaysi kuni ekanligini eslay olmasdi. U har safar yangiliklarni eshitganda ta'sirlanardi va pochshasining o'limini tez-tez eslardi. Buning aksi o'laroq Xotira Olimpiadasida medallar sovriddori rus jurnalisti Shereshevskii boshqa jurnalistlar intervylarni qayd qilsa u shunchaki tinglardi. Balki biz 7 yoki 9 tagacha bo'lgan raqamlarni takrorlay olarniz ammo Shereshevskii 70 tagacha bo'lgan raqamlarni 3 soniya ichida takrorlay oladi. Bundan tashqari u raqamlarni orqadan oldiniga ham osonlik bilan aytib bera oladi. Hatto u yuzlab ro'yxatlar orasidan 15 yil oldingi ro'yxatni aniq aytib bera olgan. U shunday boshlagan: "Biz stol atrofida o'tirgan edik siz kursida kulrang kastyum kiygan holda o'tirgan edingiz va menga mana bunday holatda qarayotgan edingiz." (David G. Myers Psychology 2010 328 b.)

Ajablanarli holat shunday emasmi. Siz ham imkoniyatlaringizni sinab ko'rishingiz mumkin atrofda turli tovushlar, qo'shiqlar, yuzlar, ko'rinishlar, turli joylar, turli ta'm va hidlar mavjud. Tasavvur qiling siz 2500 ta yuzlar va joylarni har briga 10 soniyadan vaqt ajratib ko'rdingiz. Keyinroq esa oldingisiga o'xshamagan boshqa 280 ta yuzlar va joylarga e'tibor bering. Ralph Haberning axborotiga ko'ra siz 90% oldingilarni eslab qolasiz. Keying tajriba tasavvur qiling siz oldin shakli aniq bo'lmagan, har tomonlarga chizilgan rasmini ko'rdingiz, so'ngi shakli aniq bo'lgan to'liq rasmini ko'rdingiz.

David Mitchellning tadqiqotlariga ko'ra to'liq obektlarni ko'rish va eslab qolish noaniqlariga nisbatan oson va tez. Shuningdek Xotira ham har 17 yilda yangilanadigan cicada hao'oroti singari oldingi tajribalarni

tiklay oladi. Xotira tadqiqotchilari 1 asrdan ko'proq vaqtdan buyon quyidagi savollarga javob izlamogda: Qanday qilib biz xotira yutuqlariga erio'io'imiz mumkin? Nima uchun biz hatto bir daqiqa oldin uchrao'gan insonimizning ismini ututib qo'yamiz? Xotiralar miyada qanday saqlanadi? Nima uchun ayrim narsalarni tez unutimiz ammo alamlil, istalmagan hodisalarni unutishimiz qiyin? Qanday qilib bir hodisa ikki o'axsning xotirasida turlicha qoladi? Xotiramiz imkoniyatlarini qanday o'stirio'imiz mumkin? (*David G. Myers Psychology 2010. 329 b.*)

Insonlarning o'rganish va axborotni qabul qilish bo'yicha 3 turga ajratsak bo'ladi. Bular: eshitish, ko'rish va harakat xotiralar. Bular miyaga kirayotgan xabarning turiga bog'liq.

Ko'rish: bunda yaqqol tasavvurlar hosil qilinadi. Bunda so'z tasavvurdagi manzaralar timsolida xotiraga joylao'adi. Doktor Medina fikricha: barcha sezgi organlari ichida eng muhimi aynan axborot qabul qilish bo'yicha.

Vizual xotira cheksiz. Tadqiqotlardan birida ishtirokchilarga 10000 ta rasm berilgan va so'ng boshqa rasmlar bilan aralashtirilgan rasmlarni berib ularni ajratish topshirilgan. 99% aniqlikda rasmlar to'g'ri ajratilgan. Va hatto 3 oydan so'ng ham shu natija takrorlangan. 10% o'qiganda, 20% eshitganda, 30% o'qib eshitganda, 50% eshitib ko'rganlarda, 70% subbatlaganda, 90% bajarayotganda eslab qolinggan. Tevarakdagi ma'lumotlarni hissiyotlarimiz orqali qabul qilamiz. O'rganish va xotirada saqlashning turli usullari mavjud. Har bir odamda ma'lum usullarning majmui mujassam bo'lib turlicha usullarda turlicha o'rganish mumkin. (*David G. Myers Psychology 2010. 327 b.*)

Odatda biz biror bir materialni o'qiydigan bo'lsak, uni hech bir o'zgarishsiz eslab qolishga harakat qilamiz. Lekin ajablanarlisi shundaki, borgan sari material ma'lum o'zgarishlarga yuz to'tib, xotirada dastlabki paytdagisidan boshqacharoq bo'lib saqlanadi. Ba'zi bir material yoki ma'lumot xoxlasak ham xotiradan o'chmaydi, boshqasi esa juda qat'iq xoxlasak ham kerak paytda yodimizga tushirolmaymiz. Bu kabi savollar, inson bilio' jarayonlaridagi eng muhim savollar bo'lib, ba'zan o'z taraqqiyotimiz va kamolatomizni ham ana shunday omillarga bog'lagimiz keladi.

Ma'lum bo'lishicha, inson miyasi har qanday ma'lumotni saqlab qoladi. Agar shu ma'lumot biror sabab bilan odamga kerak bo'lmasa, yoki o'zgarmasa, u ongdan tabiiy tarzda yo'qoladi. Lekin har doim ham bizning professional faoliyatimiz manfaatlariga mos ma'lumotlarni esda saqlash juda zarur va shuning uchun ham ko'pchilik ataylab xotira tarbiyasi bilan shug'ullanadi.

Xotira biz ilgari idrok qilgan, boshdan kechirgan va bajargan ishlarimizni yodda saqlash, keyinchalik ularni eslash yoki xotirlash jarayonidir. Biz har kuni yangi narsalarni bilamiz, kun sayin bilimlarimiz boyib boradi. Xotira faoliyatida shaxsning g'oyaviy yo'nalishi katta o'rin egallaydi. Bu yo'nalish uning faoliyatini hayot sharoiti ta'sirida shakllantiradi. Kishi o'zining shu faoliyati uchun muhim bo'lgan voqea, hodisalarni yaxshi eslab qoladi. Aksincha, kishi uchun kam ahamiyatga ega bo'lgan narsalar yomon esda qoldiriladi va tezda unutib yuboriladi. Shu o'rinda xotira borasidagi ta'riflarga qaytsak, ko'pgina adabiyotlarda xotira tushunchasi quyidagicha ta'riflanadi. «Indvidning o'z tajribasida esda olib qolishi, esda saqlashi va keyinchalik uni yana esga tushirishi xotira deb ataladi». Lekin mazkur ta'riflarni tahlil qilgan professor E.G'oziev tomonidan xotira tushunchasiga quyidagicha ta'rif beriladi. «Xotira atrof-muhitdagi voqelik (narsa)ni bevosita va bilvosita, ixtiyoriy va ixtiyorsiz ravishda, passiv va faol holda, reproduktiv va produktiv tarzda, verbal va noverbal shaklda, mantiqiy va mexanik yo'l bilan aks ettiruvchi esda olib qolish, esda saqlash, qayta esga tushirish, unutish humda tanish hissidan iborat psixik jarayon. Alohida va umumiylik namoyon qiluvcchi ijtimoiy hodisa barcha taassurotlarni ijobiy qayta ishlashga yo'naltirilgan mnemik faoliyatidir».

Shuni ta'kidlash joizki, keltirilgan mazkur ta'rif xotiraning murakkab, keng qamrovli jihatlarni to'la ta'kidlash imkoniyatiga ega.

Shaxsning yo'nalishi uning qiziqio'ida ifodalanaadi. Kishining qiziqishi xotiraga aniq va kuchli ta'sir ko'rsatadi, ya'ni yaxshi esda olib qolishni ta'minlaydi. Biz ko'pincha u yoki bu narsa va hodisalarni yomon esda qoldiramiz.

XOTIRA

-bu tajribamizga aloqador har qanday ma'lumotni eslab qolish, esda saqlash, esga tushirish va unutish bilan bog'liq murakkab jarayondir. Xotira har qanday tajribamizga aloqador ma'lumotlarning ongimizdagi aksidir.

Bu xotirani yomonligini emas, balki ularga qiziqio' yo'qligini ko'rsatadi. Masalan, o'quvchilar hamma fanlarni bir xil o'zlashtira olmaydilar. Bu ularning har xil xotiraga ega ekanliklar bilan emas, balki o'qitilayotgan fanga qiziqishning har xilligi bilan tushuntiriladi. Esda olib qolishga kishining emosional munosabati ham katta ta'sir ko'rsatadi. Kishi uchun yaqqol hayajonli reaksiya vujudga keltiruvchi narsalar ongda chuqur iz qoldirib, puxta va uzoq yoddada saqlanadi. Biz bir narsadan ta'sirlansak, o'sha uzoq vaqt esda saqlanadi. Samarali xotira kio'ining iroda sifatlariga ham bog'liqdir. Kuchsiz, irodasiz kishilar har doim yuzaki yomon xotiraydilar. Aksincha, irodali, materialni o'zlashtirishga aslovdil kirishadigan kishilar puxta va chuqur eslab qoladilar. Samarali xotira kishining umumiy madaniyatiga, uning aqliy saviyasiga, bilimiga, uquviga fikrlash qobiliyatiga, ko'nikma va odatlariga ham bog'liqdir. Shunday qilib, xotiraning tabiati va uning samaraliligi shaxsning xususiyatlari bilan bog'liqdir. Shaxs o'z oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalari asosida o'zining xotirlash jarayonini ongli ravishda tartibga soladi va boshqaradi.

Xotira sohasida quyidagi asosiy jarayonlar: *esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish va unutish bir-biridan farq qilinadi*. Bu jarayonlar faoliyatda tarkib topadi va belgilanadi. Ma'lum materialni esda olib qolish hayot faoliyati davomida individual, ya'ni shaxsiy tajribani to'plash bilan bog'liqdir. To'plangan tajribadan keyingi faoliyatda foydalanio' qayta esga tushirishni talab qiladi. Ma'lum materialning faoliyatda qatnao' may qolio'i yoddan chiqario'ga olib keladi.

15.2. Xotiraning psixifiziologik va nerv fiziologik mexanizmlari

Esda olib qolish nerv tizimining egiluvchan, ya'ni o'zgaruvchanlik, qo'zg'atuvchilar ta'sirida o'zida go'yo bir iz qoldirish, saqlash imkoniyati tufayli yuzaga keladi. Har qanday insonning miyasi egiluvchanlik xususiyatiga ega bo'lib, uning darajasi har xil bo'ladi. Shaxs xotirasining sifati miyaning faolligi va turli faoliyatga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq ravishda rivojlanadi. Atrofni o'rab olgan borliqni faol biluvchi kishi o'z miyasi faoliyatini to'xtovsiz kuchaytiradi. Shu bilan birga uning egiluvchanlik darajasini oshiradi. Miya egiluvchanligi vaqtincha pasayishi, xotira samarasining susayishi, ba'zi paytda odamning toliqishiga sabab bo'ladi. Dam olgandan keyin yana tiklanadi. Odatda miya egiluvchanligi yosh o'tishi bilan susayadi. Masalan, keksa kishilar gaplaridan adashib ketadi, ilgari gapirganlari esdan chiqib, o'sha gapni takrorlayveradilar. Miya egiluvchanligining ko'rsatkichi bosh miya po'stlog'ida muvaqqat nerv aloqalarini tezlikda vujudga kelishi, davomli saqlanishi va ularning tez, oson jonlantirilishi hisoblanadi. Muvaqqat nerv aloqalari assotsiatsiyalarni hosil qiluvchi fiziologik mexanizmdir. Assotsiatsiya bizning xotiramizda mustahkamlangan va ongimizda qayd qilingan ayrim voqea hodisalarning o'zaro bog'lanishidir. Bitor buyumni esda olib qolish, boshqa buyumlar bilan bog'lash orqali amalga oshiriladi. Bu o'rinda akademik I.P. Pavlovning quyidagi so'zlar juda xarakterlidir. «Muvaqqat nerv bog'lanishlari — deb yozadi I.P. Pavlov hayvonot olamida va bizning o'zimizda ham bo'ladigan eng umumiy fiziologik hodisadir. Shu bilan birga u psixik hodisa hamdir, turli-tuman harakat, inassurot bo'lmasa harflar, so'zlar va fikrlar o'rtasida paydo bo'ladigan bog'lanishlar-ki, bu bog'lanishlarni psixologlar assotsiatsiyalar deb ataydilar».

Xotira, ya'ni esda olib qolish, idrok qilinayotgan narsalardan hosil bo'lgan obrazlar o'rtasida assotsiatsiyalarning yuzaga kelishidan iboratdir. Shu bois inson xotirasidagi assotsiatsiyalar 3 turga ajratiladi. Bular yondoshlik assotsiatsiyasi, o'xshashlik assotsiatsiyasi va qarama-qarshilik assotsiatsiyalaridan iboratdir. Yondoshlik assotsiatsiyasining asosida vaqt va fazoviy munosabatlar yotadi. Boshqacha qilib aytganda,

yondoshlik assotsiatsiyasi bir necha narsa yoki hodisalarni ayri bir vaqtda yoki ketma-ket idrok qilishdan hosil bo'ladi.

Masalan, bog'chada bolasi har kuni o'zining tarbiyachi opasi va tarbiyalanayotgan guruhini idrok qiladi. Keyinchalik, ya'ni katta bo'lgandan so'ng bog'chasini eslasa tarbiyachi opasi va aksincha, tarbiyachi opasini eslasa, bog'cha guruhi ko'z o'ngida gavdalanadi.

Hozirgi paytda idrok qilinayotgan narsa bilan ilgari idrok qilingan narsa o'rtasida ma'lum o'xshashlik bo'lsa, bu narsalar o'rtasida o'xshashlik assotsiatsiyasi hosil bo'ladi. Masalan, bola dastavval bog'chaga kelgan paytda bog'cha mudirasi tashqi ko'rinishi, ovozi va munosabatlarini o'z onasiga o'xshatishi mumkin. Keyinchalik bola onasini ko'rganda, mudira opasini va aksincha mudira opasini ko'rganda onasini eslaydigan bo'lib qoladi. Bu ikkala odamning bola tasavvuridagi obrazlari o'rtasida assotsiatsiya hosil bo'ladi.

Hozirgi idrok qilinayotgan narsalar bilan ilgari idrok qilinayotgan narsalar o'rtasida qarama-qarshi belgilar va xususiyatlar bo'lsa, bunday narsalar o'rtasida qarama-qarshilik assotsiatsiyasi yuz beradi. Masalan yoz-qish, issiq-sovuq kabi narsalar o'rtasida qarama-qarshilik assotsiatsiyalari hosil bo'ladi.

Shunday qilib, xotiraning nerv-fiziologik asosida bosh miya po'stida hosil bo'ladigan sharti reflekslar, turli assosiativ bog'lanishlar yotadi. Lekin, odam esda olib qolish paytida assotsiatsiyalar hosil bo'lganligini mutlaqo sezmaydi. Har xil assotsiatsiyalarning hosil bo'lganini odam keyinchalik biror narsani esga tushirish paytida bo'ladi.

Xotiraning nerv-fiziologik mexanizmlari xususida to'xtalar ekammiz, so'nggi yillarda texnikaning g'oyat tez rivojlanishi natijasida turli esda olib qoluvchi apparatlarga bo'lgan ehtiyoj beihoya ko'payib ketganligini ta'kidlash joiz. Bu o'z navbatida xotiraning nerv-fiziologik mexanizmlarini psixolog va fiziologlardan tashqari injenierlar, bioximiklar, genetiklar hamda kibernetiklar tomonidan o'rganilishiga olib keldi. Natijada xotiraning nerv fiziologik mexanizmlarini tushuntiruvchi bir qancha yangi nazariyalar maydonga keldi. Ana shunday nazariyalardan eng muhimi molekularning o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan bioximik nazariyadir. Bu nazariyaga ko'ra biror narsani esda olib

qolish va esda saqlab turish maxsus tuzilishni o'zgarishi bilan bog'liqdir. O'tkazilgan tekshirishlarga ko'ra, biror narsa esda olib qolinganda, asosan nerv hujayralarining (neyronlarning) dendrit shoxlari tarkibida o'zgarish yuzaga keladi. Ular qandaydir boshqacharoq tuzilishga kirib oladilar. Dendritlar tuzilishidagi hosil bo'lgan o'zgarish darrov o'tib ketadigan bo'lmay, ancha mustahkam bo'ladi. Shu sababli esda olib qolgan narsa uzoq vaqt xotirada saqlanib turadi.

15.3. Xotira turlarining tavsifi

Xotira insonning holati va faoliyatining barcha sohalarida qatnashishi tufayli uning namoyon bo'lish shakllari, holatlari, shart-sharoitlari, omillari ham xilma-xil ko'rinishga egadirlar. Odatda xotirani muayyan turlarga ajratishda eng muhim asos qilib uning tavsifnomasi sifatida esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish, unutish singari jarayonlarni amalga oshiruvchi faoliyatining xususiyatlariga bog'liqligi olinadi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, ayrim darsliklarda xotira turlari turlicha klassifikatsiya qilinadi. Jumladan, A.V. Petrovskiy tahriri ostida chiqqan «Umumiy psixologiya» darsligida quyidagi klassifikatsiya uchraydi: Faoliyatta ko'proq sezilib turadigan psixik faollikning xususiyatiga qarab: harakat, emosional, obrazli va so'z mantiq xotira. Faoliyatning maqsadlariga ko'ra: ixtiyorsiz va ixtiyoriy xotira. Materialni qancha vaqt esda olib qolish va esda saqlash muddatiga ko'ra: qisqa muddatli, uzoq muddatli va operativ xotira.

M.G. Davletshin tahriri ostida chiqqan «Umumiy psixologiya» o'quv qo'llanmasida quyidagi xotira klassifikatsiyasi qayd qilinadi:

Psixik faolligiga ko'ra: ixtiyoriy va ixtiyorsiz xotira.

Faoliyat maqsadiga ko'ra: harakat, emosional, obraz va so'z-mantiq xotirasi.

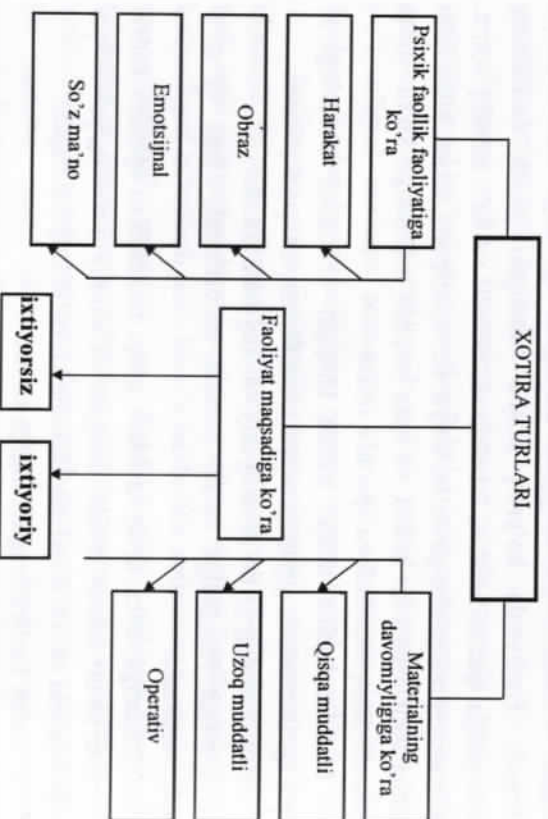
Muddatiga ko'ra: uzoq muddatli, qisqa muddatli va operativ xotira. E.G'oziev tahriri ostida chiqqan «Umumiy psixologiya» o'quv qo'llanmasida xotira turlari quyidagicha klassifikatsiya qilingan.

1. Ruhiiy faoliyatning faolligiga ko'ra:

- a) harakat yoki motor harakat xotirasi;
- b) obrazli xotira;

- v) his-tuyg' u yoki hissiyot xotirasi;
- g) so'z-mantiq xotira.
- 2. Ruhiiy faoliyatning maqsadiga binoan:
 - a) ixtiyorsiz;
 - b) ixtiyoriy;
 - v) mexanik.
- 3. Ruhiiy faoliyatning davomiyiligiga ko'ra:
 - a) qisqa muddatli xotira;
 - b) uzoq muddatli xotira;
 - v) operativ (tezkor) xotira.
- 4. Ruhiiy faoliyat qo'zg'atuvchisining sifatiga ko'ra:
 - a) musiqiy;
 - b) eshitish xotirasi;
 - 5. Ruhiiy faoliyatning inson yo'nalishiga qarab:
 - a) fenomenal;
 - b) kasbiy.

Kelirilgan xotira turlarini umumiy tarzda quyidagicha ifodalash mumkin.

Harakat xotirasi – inson faoliyatining har bir turida ruhiy faollikning u yoki bu ko'rinishlarini ustunlik qilishida kuzatiladi. Masalan, harakat, hissiyot, idrok, aql-zakovat kabi ruhiy faoliyatning ko'rinishlari mavjuddir. Ana shu ruhiy faollik turlarining har biri tegishli harakatlarda va ularning mahsulotlarida o'z ifodasini topib harakatlarda, hissiy kechimmalarda, tuyg'ularda, obrazlarda, timsollarda, fikr va mulohazalarda aks etadi.

Turli harakatlar va ularning bajarilishi tartibi, tezligi, sur'ati, izchilligi va boshqalarni esda qoldirish, mustahkamlash, esga tushirishdan iborat xotira turi harakat xotirasi deb ataladi.

Xotiraning boshqa turlariga qaraganda, harakat xotirasi ba'zi odamlarda aniq ravshan ustunlik qilishi uchrab turadi. Psixologiya fanida klassik misolga aylanib qolgan ushbu holatni keltirib o'tish maqsadga muvofiqdir: bir musiqa ishqibozi musiqalarni xotirasida mutlaqo qayta tiklay olmas ekan, lekin u yaqindagina eshitgan operani faqat pantomimika tarzidagina qayta tiklash imkoniyatiga ega bo'lgan. Turmushda shunday odamlar uchraydiki, ular o'zlarida harakat xotirasining borligini umuman payqamaydilar. Mazkur xotira turining g'oyat ahamiyati shundan iboratki, u yurish, yozish, ifodali harakat malakalari bilan bir qatorda har xil amaliy mehnat malakalarini tarkib topirishning asosini tashkil qiladi. Agar insonda harakat xotirasi bo'lmaganda edi, o'zini har gal «boshdan boshlab» o'rganar edi. Figurali uchish, langar bilan sakrash, gimnastika, chopish, xatti-harakatlar, badiiy gimnastika bilan shug'ullanish harakat xotirasini taqozo etadi. Jismoniy chaqonlik, mehnat mahorati, «oltin qo'llar», ziyarak ko'zlar, egluvchanlik va kuzatuvchanlikka ega bo'lish yuksak, barqaror harakat xotirasi mavjudligining alomati bo'lib hisoblanadi.

His-tuyg' u yoki hissiyot xotirasi. Bu xotira his-tuyg'ular, ruhiy kechimmalar, hissiyotlar, ehtiyojlarimiz va qiziqishlarimiz qanday qondirilayotganligidan, atrofimizdagi narsa va hodisalarning xususiyatiga nisbatan munosabatimiz qay tarzda amalga oshirilayotganligidan doimo xabar berib turish imkoniyatiga ega. Shuning uchun har bir kishining hayoti va faoliyatida hissiy xotira turi juda katta ahamiyat kasb etadi.

Vogelikdagi narsa va hodisalardan, o'z-o'zimizga bo'lgan munosabatlarimizdan kelib chiqadigan yoqimli hamda yoqimsiz kechimalarni esda qoldirish, esda saqlash, esga tushirishdan iborat xotira turi hissiy xotira turi deb ataladi. Boshimizdan kechirgan va xotiramizda saqlanib qolgan hissiyotlar harakatga undovchi va o'timishda salbiy kechimalarga ega bo'lgan harakatlardan saqlanib qoluvchi signal tarzida namoyon bo'ladi.

Hissiy xotira o'zining vujudga kelish xususiyati, tezligi, dinamikasi, davomiyligi bilan xotiraning boshqa turlaridan ma'lum ma'noda ajralib turadi. Har bir odamga o'z turmush tajribasidan ma'lumki, ko'pincha, qachonlardir o'qigan kitoblari, tomosha qilgan kinofilmlar faqat «taassurotlar», bog'lanishlar zanjirini yechishning dastlabki tuguni sifatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun hissiy xotira ijtimoiy ahamiyat kasb etib, umumiylik alohida olingan odamlar kayfiyatlari bir-birlariga o'xshashligi, iliq ruhiy muhitni vujudga keltirish yoki noxush kechimmalar to'liqini barpo etish ehtimoli to'g'risida mulohaza yuritilayotgan alomati ostida ijtimoiy guruh, jamoaviy, barqaror va beqaror kayfiyatni vujudga keltiradi.

Obrazli xotira – tasavvurlar va turmush manzaralari, shuning bilan birga, tovushlar, ta'mlar, ranglar shakllari, bilan bog'liq bo'lgan xotira turidir. Obraz xotirasi deb yaqqol mazmuni, binobarin, narsa, hodisalarning aniq obrazlarini, ularning xususiyatlari va bog'lanishlarini esda qoldirish, ongda mustahkamlash hamda zaruriyat tug'ilganida esga tushirishdan iborat xotira turiga aytiladi.

Psixologiya fanida obrazli xotiraning bir necha turlari ajratib ko'rsatiladi va ular quyidagilardan iborat.

Izchil obrazlar sensor xotiraning eng soddaki ko'rinishi yoki shakli izchil obrazlardan iboratdir. Izchil obrazlarning namoyon bo'lish hodisasi quyidagilardan tuziladi: agar sub'ektga bir necha daqiqada oddiy qo'zg'atuvchi yuborilsa, jumladan 10-15 sekund yorqin qizil kvadratga qarab turish taklif etilsa, so'ng tekshiruvchi oldidan kvadrat olib quyilsa, u qizil kvadrat o'rni xuddi shunday geometrik shakl izini ko'rishda davom etadi. Asosan bu shakl ko'pligi rangda tovlanadi. Mazkur iz o'sha zahoti, ba'zan bir necha sekunddan keyin paydo bo'lib, 15 sekunddan to

45-60 sekundgacha o'sha ob'ektda saqlanib turadi, shundan so'ng asta-sekin ogara boshlaydi. Natijada o'zining aniq qon turini yo'qotadi, keyinchalik mutlaqo yo'qolib ketadi. Goho butunlay yo'qolishi uchun qaytadan paydo bo'lishi mumkin. Odamlarning individual psixologik xususiyatlariga qarab, izchil obrazlarning aniqligi va davomiyligi turlicha bo'lishi ko'zga tashlanadi.

O'zining kelib chiqishi, kuchliligi jihatidan izchil obrazlar salbiy va ijobiy turlarga bo'linadi. Agar kuchli ravishda odam qizil rangga qarab turib, so'ng nagra nigohini oq qog'ozga ko'chirsa, u holda ob'ektda ko'kyashli rang paydo bo'lganday ko'rinadi. Izchil obrazlarning ushbu turi salbiy, izchil obrazlar deb ataladi. Bu holatni yana bir misol orqali tushuntirilsa, quyidagi ketma-ketlik hodisasi namoyon bo'ladi. Qorong'u xonada ko'z oldida bir narsaga, masalan, qo'l yaqinlashtirilsa so'ng nagra qisqa muddatli (0,5 sek) elektr chirog'i yoqilsa, bu holda chiroq o'chgandan keyin odam bir necha daqiqada davomida narsalarning aniq obrazini ko'rishda davom etadi. Mazkur obraz o'z rangida bir qancha muddat saqlanib, so'ng ko'zdan yo'qoladi.

Izchil obrazlar xotira jarayonining soddaki izlariga misol bo'la oladi. Chunonchi, hodisalarga qarab uzaytirish ixtiyoriy ravishda qayta tiklash mumkin emas. Binobarin, izchil obrazlar ushbu xotiraning murakkabroq turlaridan ana shu jihatlari bilan farqlanadi.

Izchil obrazlarning eshinish turi orqali sezishda kuzatish mumkin, lekin bu vaziyatda izchil obrazlar kuchliroq namoyon bo'lishini va qisqa muddat davom etishi kuzatiladi.

Eydetik obrazlar psixologiyada izchil obrazlardan eydetik obrazlarni farqlash an'ana tusiga kirgan bo'lib, "eydos" yunoncha "obraz" degan ma'noni anglatadi. Xotiraning bu turi, ya'ni eydetik obrazlar o'z vaqtida nemis psixologiya maktabining namoyondalari aka-uka Yenishlar nomidan ta'rifi berildi. Ba'zi odamlar shu davrlarda kuzatilgan narsa yoki suratlari ko'z o'ngidan olib qo'yilsa ham surat siymosi uzor vaqt saqlanish xususiyatiga ega.

Mazkur narsa va jismlarning aniq obrazlari, tasvirlarni kuzatish mumkin. Bu hodisa jahon psixologiya fanida tajribada tekshirib ko'rilgan. Tajribada tekshiriluvchiga 3-4 minut davomida rasm

ko'rsatilgan va tasvir olib qo'yilgandan so'ng uning tarkibiy qismlari, tuzilishi haqida qatnashchilarga savollar berilgan. Bu jarayonlarda tekshiruvchilar birorta savolga javob bera olmagan bo'lsalar, aniq texnik obrazga ega bo'lgan ishtirokchilar esa rasmini davom etishgandek har bir savolga aniq javob berishga erishganlar.

Tajribalarning ko'rsatishicha, eydetik obrazlar uzoq vaqt inson ongida saqlanishi mumkin. Mabodo ularning yo'llari yopilib qolgan bo'lsa ham, lekin hech qanday qiyinchiliklarsiz ularning siymosi qayta tiklanishi mumkin.

Rus psixologiyasida eydetik obrazlarning namoyon bo'lish hodisasi A.R. Luriya tomonidan ko'p yillar davomida o'rganilgan va shunga ko'ra eydetik xotiraning individual tipologik xususiyatlari chuqur ta'rifi berilgan. Eydetik obrazlar harakatlaniş xususiyatiga ega bo'lib, sub'ektlarning oldiga qo'yilgan vazifa va uning tasavvurlari ta'siri ostida o'zgartirish mumkin.

Aka-uka Eyenishlar tomonidan o'tkazilgan oddiy tajribada eydetik xotiraga ega bo'lgan tekshiruvchiga olma va undan sal uzoqroqda joylashgan ilmoq tasvirlangan rasm ko'rsatilgan. Rasm o'trasidan bo'lib, qo'yilgandan keyin tekshiruvchida olmani olib qo'yish istagi kuchayib borayotgani so'ralgan. Muayyan yo'l-yo'riq berilgandan keyin tekshiruvchi mana bunday holatni tasvirlab beradi: ilmoq olmaga yaqinlashib, uni iladi va ixtiyorsiz ravishda qatnashchi tomon tortadi. Xullas, eydetik obrazlar harakatchan bo'lib, sub'ektning ruhiy ko'rsatmasi ostida sifat va miqdor o'zgarishiga yuz tutadi. Ilmiy tekshirishlarning ko'rsatishicha, eydetik obrazlar bolalik va o'spirinlik davrlarida muayyan muddat xukm suradi va vaqtning o'tishi bilan asta-sekin so'na boradi.

Psixofarmakologik tadqiqotlarining ko'rsatishicha, eydetik obrazlarni kuchaytiruvchi kally ionlari va shuningdek uning kuchsizlantiruvchi kalsiy ionlari moddalari mavjuddir. Ilmiy izlanishlardan olingan miqdoriy materiallar eydetik obraz paydo bo'lishining psixologik ildizlarini chuqurroq o'chishga xizmat qiladi.

Tasavvur obrazlari xotiraning yanada murakkabroq turi bo'lib hisoblanadi va ularning xususiyatlari haqida tasavvurga egamiz. Inson

daraxt, meva, gul to'g'risida tasavvurga ega ekanligi shuni ko'rsatadiki, uning ilgari tajribalari sub'ektning ongida shu obrazlarning izlarini qoldirgan. Ilmiy tushunchalar talqin qilinganda tasavvur obrazlari eydetik obrazlarga juda yaqindek tuyuladi. Lekin eydetik obrazlar haqidagi psixologik tahlil shuni ko'rsatadiki, tasavvur obrazlari unga qaraganda ancha boy bo'lib, o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Tasavvur obrazlarining eydetik obrazlaridan ajratuvchi farq tasavvur obrazlarining polimodallik xususiyatidir. Buning asosiy mohiyati tasavvur obrazlari ko'rish, eshitish, teri orqali sezish izlarining tarkibiy qismlarini birlashtiradi. Masalan, meva to'g'risidagi tasavvur obrazi uning tashqi ko'rinishi, mazasi, og'irligi, vaznini o'zaro birlashtirib aks etadi.

Tasavvur obrazlarining eydetik obrazlaridan asosiy farqi shundan iboratki, u narsa va hodisa haqidagi tasavvurlarni aqliy jihatdan qayta ishlashni o'z tarkibiga kiritadi va jismlarning asosiy xususiyatlari ajratilib, ma'lum kategoriyaga birlashtiriladi. Inson gul obrazini faqatgina eega tushirmaydi, balki uni muayyan bir so'z yoki tushuncha bilan aytadi, nomlaydi, xususiyatlarni ajratib ko'rsatadi, aniq bir kategoriya mohiyatiga kiritadi.

Demak, tasavvur obrazlarida odamning xotirasi idrok qilingan narsalarning izini sust ravishda saqlab balki, bir qator tasavvur bilan boyiladi, narsa mazmuni va mohiyatini tahlil qilib, u haqida o'z bilimlari, tushunchalari kabollarni tajriba bilan bog'lovchi ijodiy sernahsul faoliyatni amalga oshiradi. Bularning barchasi irodaviy sifatlar, aqliy zo'rqlash, asabiy taranglashuv natijasida ruyobga chiqishidan dalolat beradi.

Tasavvur obrazlari xotiraning murakkab faoliyati mahsuli bo'lib, ular izchil yoki eydetik obrazlarga nisbatan murakkab psixologik hodisadir. Tasavvur obrazlari xotira izlarining murakkab turi bo'lib uning aqliy jarayon bilan yaqinligi inson bilish faoliyatini muhim tarkibiy qismidan iborat ekanligidan dalolat beradi.

So'z-mantiq xotirasi mazmunini fikr va mulohazalar, aniq hukm hamda xulosa chiqarishlar tashkil etadi. Insonda fikr va mulohaza turli xil shakllar yordamida ifodalanganligi tufayli ularni ifodalash faqat o'zlashtirilayotgan materiallarning asosiy ma'nosini izohlash, talqin qilib

berish yoki ularni so'zma-so'z ifodalanihini ayran aytib berishga qaratilgan bo'lishi mumkin. Agar ma'lumot, axborot, xabar, material ma'no jihatidan qayta ishlansa, u holda materialni so'zma-so'z o'zlashtirish, mantiqiy o'rganish bo'lmasdan, balki aksincha mexanik esda olib qolishga aylanib qoladi.

So'z-mantiq xotirasining vujudga kelishida birinchi signal bilan bir qatorda ikkinchi signallar tizimi asosiy hisoblanadi. Chunki so'z mantiq xotirasi faqat insoning xos bo'lgan xotiraning maxsus turi hisoblanib, bu xotira turi o'zining sodda shakllari bilan hayvonlarga ham taalluqli bo'lgan harakat, his-tuyg'u va obrazli xotiralardan sifat, ham miqdor jihatdan keskin farq qiladi. Ana shu boisdan so'z-mantiq xotirasi bir tomondan xotiraning boshqa turlari taraqqiyotiga asoslanadi, ikkinchidan ularga nisbatan yetakchilik qiladi. Shu bilan birga, boshqa turlarning rivojlanishi so'z mantiq xotirasining takomillashuviga uzviy bog'liqdir. So'z-mantiq xotirasining o'sishi qolgan xotira turlarining barqarorlashuvini belgilaydi.

Xotira turlariga nisbatan boshqacha tarzda yondashish hollari ham uchraydi. Shu bois xotira faoliyatini amalga oshirayotgan faollik xususiyatlari bilan uzviy bog'liq ravishda turlarga ajratiladi. Masalan, faoliyat maqsadiga ko'ra xotira ixtiyorsiz va ixtiyoriy turlarga bo'linadi.

Ixtiyoriy xotira deganda ma'lum maqsadni ro'yobga chiqarish uchun muayyan davrlarda aqliy harakatlarga suyangan holda amalga oshirilishidan iborat xotira jarayoni tushuniladi. Bu faoliyatni odam ongi bevosita boshqaradi. Ko'pincha psixologiya fanida ixtiyoriy xotiraga ixtiyorsiz esda olib qolish qarshi qo'yiladi. Bu jarayon ma'lum kerakli topshiriq yoki vazifa qo'yilsa, esda olib qolishga yetaklovchi faoliyat biron-bir maqsadni ro'yobga chiqarishga yo'naltirilgan taqdirda yuzaga keladi. Biz matematik topshiriqlarini yechayotganimizda masaladagi sonlarni esda olib qolishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'ymaymiz. Mazkur so'z mantiq xotirada asosiy maqsad faqat masala yechishga qaratiladi. Buning natijasida sonlarni esda saqlashga, hech qanday o'rin ham qolmaydi. Shunga qaramay, biz ularni qisqa muddat bo'lsa-da, esda saqlashga intilamiz. Bu holat faoliyat yakunlangunga qadar davom etadi.

Esda olib qolishni maqsad qilib qo'yish esda olib qolishning asosiy sharti hisoblanadi. Serb psixologi Radosavlevich o'z tadqiqotida quyidagi hodisani bayon etadi. Tajribada tekshiriluvchidan biri sinovda qo'llanilayotgan tilni tushummaganligi tufayli uning oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarmagan. Buning oqibatida uncha katta bo'lmagan tadqiqot material 46 marta o'qib berilganiga qaramay, esda olib qolmagan. Tajribaning keyingi bosqichida vazifa tekshiriluvchiga tushuntirib berilgandan so'ng u material bilan oli marta o'qib, tanishib, uni takrorlab, qisimga ajratib esga qayta tushirishga erishgan.

Xotiraning ixtiyoriy va ixtiyorsiz turlari xotira taraqqiyotining ikkita ketma-ket bosqichlarini tashkil etadi.

Ixtiyorsiz xotiraning turmushda va faoliyatda katta o'rin egallashini har kim o'z shaxsiy tajribasidan biladi. Ixtiyorsiz xotiraning muhim xususiyatlaridan biri ma'lum maqsadsiz aqliy, asabiy, irodaviy zo'r berishsiz hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan keng ko'lamdagi ma'lumot, xabar, axborot, ta'sirotlarning ko'pchilik qismini aks ettirishdir. Shunga qaramasdan inson faoliyatining turlari jahlalarida o'z xotirasini boshqarish zarurati tug'ilib qolishi mumkin. Xuddi mana shunday sharoitlar, holatlar, vaziyatlarda esda saqlash, esga tushirish yoki eslash imkoniyatini yaratadigan xotiraning mazkur turi katta ahamiyatga ega bo'lgan shubhasiz.

Qisqa muddatli va uzoq muddatli xotira

So'nggi paytlarda rus va xorij psixologiyasida xotira borasidagi tadqiqotlarning e'tiborini esda olib qolishning dastlabki, boshlang'ich daqiqalarida vujudga keladigan holatlar, jumladan tashqi taassurot izlarining mustahkamlanishigacha bo'lgan jarayonlar, holatlar, mexanizmlar, shuningdek, ularning mustahkamlanish muddatlarini ham o'ziga jalb qilib keltirishga e'tibor berilgan. Masalan, biron-bir material xotirada mustahkam bo'lgan qisqa muddatli xotira materialni bunday ishlab chiqish uchun ma'lum darajada muvaffaqiyatli talab etish tabiiydir. Ana shu muddat xotirada qayta tiklanilayotgan izlarni mustahkamlash deb qabul qilingan. Mazkur jarayon inson tomonidan yaqindagina bo'lib o'tgan hodisalarning aks

sadosi sifatida kechiriladi va takomillashadi. Inson muayyan daqiqalarda, lahzalarda, ayni paytda bevosita idrok qilinaotgan narsalarni go'yo ko'rishda, eshitishda davom etayotgandek tuyuladi. Ushbu jarayon kelib chiqishi jihatidan begaror, hatto o'zgaruvchan, lekin ular shu qadar maxsus tajriba o'tirish mexanizmlarining faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan ularning roli shu qadar ahamiyatli-ki, bu jarayonlarda esda olib qolish, esda saqlash, axborotlar, malumotlar, xabarlarini qayta esga tushirishning alohida turi sifatida qaraladi. Ushbu jarayon odatda psixologiya fanida qisqa muddatli xotira deb ataladi.

Juda ko'p qaytarishlar va qayta tiklashlar natijasida materialni uzoq muddat davomida esda saqlanib qolishi xarakterli bo'lgan uzoq muddatli xotiradan farq qilgan holda, qisqa muddatli xotira bir marta hamda juda qisqa vaqt oralig'ida idrok qilish va shu ondayoq qayta tiklashdan so'ng qisqa muddatli esda olib qolish bilan xarakterlanadi.

Hozir ilmiy adabiyotlarda qisqa muddatli xotirani quyidagi atamalar bilan nomlash uchraydi: «*bir lahzalik*», «*dastlabki*», «*qisqa muddatli*» va boshqalar.

Operativ xotira inson tomonidan bevosita amalga oshirilayotgan faol tezkor harakatlar, usullar uchun xizmat qiluvchi jarayonni anglatuvchi mnemik holat operativ xotira deb ataladi. Hozirgi zamon psixologiyasida ushbu holatni namoyon qilish uchun quyidagi misol keltiriladi. Matematik amalni bajarishga kirishar ekanmiz, biz uni muayyan bo'laklarga ajratib hal qilishni maqsad qilib qo'yamiz. Shu boisdan oraliq natijalarni yodda saqlashga intilamiz, nihoyasiga yaqinlashgan sari ayrim materiallar esdan chiqib boshlaydi.

Mazkur holat matn talaba yoki o'quvchi tomonidan o'qishda, uni ko'chirib yozishda, ijodiy fikr yuritishda, aqliy faoliyatni amalga oshirishda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Amerikalik Psixolog olimlar David G. Mayers "Psixologlar inson xotira tizimini qanday tasvirlashadi? Xotiraning qanday ishlash modeli bizga xotirani qanday tuzish va avvalgi holatiga qaytarish haqida o'ylashimizga yordam beradi" deb yozadi. David G. Mayers "U xotiraga o'ziga xos modelni tavsiya etadi. Odatda ko'p uchraydigan birinchi

model: kompyuterda axborot ishlash tizimining ba'zi jihatlarini inson xotirasiga o'xshash.

Biz har qanday hodisani eslashda: miyamizga ma'lumotlarni olamiz (*kodlash*), ma'lumotlarni mustahkamlaymiz (*saqlash*) keyinchalik u ma'lumotlardan foydalanamiz (*qayta ishlash*). Kompyuterda ham huddi shunday ma'lumotlarni kodlash, saqlash va qayta ishlash mavjud. Kompyuterda ham ma'lumotlar kodlarda saqlanadi. Kompyuterga ma'lumotlar klaviatorda kiritilsa, miyada hissiy ma'lumotlarni kodlashiradi. Kompyuterda ma'lumotlarni saqlashda chegaralar bor. Ammo kompyuter xotirasi biznikiga nisbatan aniq va mustahkam. Bundan tashqari kompyuter xotirasida ma'lumotlar jarayoni tez ammo inson miyasida bu jarayon sekin va bir vaqtning o'zida ko'p vazifalarni bajarishi mumkin. Psixologlar bir nechta axborotni qayta ishlash modellari taklif qilishmoqda.

Birinchi zamonaviy model: Muvofiglik bir-biriga bog'liq xotiralarining nerv tarmoqlarida paydo bo'lishi. Muayyan xotiralar asosan shu operatorlar tarmog'ida faollashadi.

Biroz eskirgan ammo oson bo'lgan ikkinchi model: Richard Atkinson va Richard Shiffrin xotirani 3 bosqichda tashkil etishni taklif etdi:

1. **Vagtinchalik hissiy xotira**
2. **Qisqa muddatli xotira**
3. **Uzoq muddatli xotira**

Bu 3 bosqichli jarayon oddiy bo'lsada tarixiy ahamiyatga ega. Bu 3 bosqichli jarayon cheklangan va aniq. Bu yangilangan model 2 ta muhim yangi tushunchalarni keltiradi: birinchi ikki bosqichda ongli xabardorlik, ishlchi xotira uzoq muddatli xotiraga tog'ridan tog'ri va avtomatik ravishda axborot faol qayta io'lanadi. Biz barcha axborotlarni shu zahoti sergaklikda o'ylay olmaymiz. Biz ko'pincha muayyan, yangi yoki muhim bo'lgan axborotlarga e'tiborimizni qaratamiz. Masalan biz xotiraning hujm quvvatini aniqlashimiz mumkin: tasavvur qiling sizga alfaviddagi biron harf ko'rsatildi so'ngira oddiy bir savol so'raldi, keyin navbatdagi harf va keyin yana boshqa oson savol so'raldi. Yaxshi natijaga erishganlar savollarga qaraganda harflarni eslab qolishdi. Ular kundalik hayotida asosiy e'tiborlarini vazifalarga qaratishadi.

Hissiy xotira – Xotira tizimida hissiy ma'lumotlarni zudlik bilan qisqa eslab qolish. Bir lahzga yuzlardagi ma'lumotlarni qayd etadi. Qisqa muddatli xotira – faol xotirada bir necha belgilar aniq saqlanadi masalan 7 ta raqamgacha bo'lgan ma'lumotlarni eslab qolaniz. Aynan shu faoliyatdagi yoki yo'lovchi xotira bo'lishi mumkin. Fikrlashimiz asosida yo'lovchi, vazifalarni bajaruvchi jiro etuvchi xotiralar yotadi. Qisqa muddatli xotirani biz bo'laklarga bo'lib uzaytirishimiz mumkin. Uzoq muddatli xotira – xotira tizimidagi doimiy va chegarasiz bog'liqlik. U nisbatan samarali va mustahkam. Bilim, ko'nikma va tajribalarni o'z ichiga oladi. Unutilgan ma'lumotlarni gipnoz yoki elektrlash orqali qayta eslab qolish uzoq muddatli xotiraga o'tishini tezlashtirishi mumkin. Uzoq muddatli xotira o'ziga xos tarzda io'latilmagan xotiralarni bir chekkada saqlab qo'yadi. U cheksiz va tashqi ta'sirga moyil emas. Qisqa muddatli va uzoq muddatli vaqti bo'yicha ham ma'lumotlarni saqlab qo'yish bo'yicha ham farq qiladi. Ishchi xotira - Faol ishlashga ajratilgan qisqa muddatli xotiradagi hamda qayta ishlanadigan uzoq muddatli axborotlar.

Atkinson va Shiffrinning klassik 3 bosqichli modeli xotira jarayonini tushunishda yordam beradi ammo bugungi tadqiqotchilar uzoq muddatli xotiraning boshqa yo'llarini ham topishdi. Masalan ayrim axborotlar xotiraning ongli ishtiroki orqali "orqa eshik" dan uzoq muddatli xotiraga o'tadi. Ishchi xotirasida ko'p va faol ishlash qisqa muddatli xotira bosqichida uchraydi. Doktor Penfild faoliyati davomida epilepsiya kasaliga chalingan bemori miyasining qaysi qismi jarohatlanganini bilish uchun miyasi qismlariga kichik elektr toklar jo'natadi. Bemor og'riq sezmaydi chunki miyada og'riq sezuvchi nervlar yo'q. Shunda bemor yoshligidagi voqealarni eslayotganini aytdi. Bu doktorning hujayralarga birma bir tegib chiqayotgani natijasi edi. Shundan keyin Penfild o'z taklifini bildirdi, biz deyarli barcha ma'lumotlarni xotiramizda saqlab qolaniz, gap ularni qayta eslash uchun turtki berishda.

15.4.Xotira jarayoni

Xotira faoliyati esda qoldirishdan boshlanadi. Esda qoldirish idrok qilingan narsa va hodisalarni miya po'stida iz hosil qilishdir. Uning

fiziologik asosi miya po'stida muvaqqat nerv bog'lanishining vujudga kelishidir. Esda qoldirish o'zining faolligi jihatidan ikkiga bo'linadi:

a) ixtiyoriy esda qoldirish;

b) ixtiyorsiz esda qoldirish.

Ixtiyorsiz esda qoldirishda oldindan maqsad quyilmaydi, mavzu tanlanmaydi va iroda kuchi sarflanmaydi. O'zining go'zalligi, hissiy ta'sirchanligi, hajmi, harakatchanligi, tezligi, shakli va boshqa xossalari bilan farq qiladigan narsa va hodisalar ixtiyorsiz esda qoladi. Masalan, tasodifiy hodisalar, kamay-sunay ovozi ixtiyorsiz esda qoladi.

Ixtiyoriy esda qoldirishda esa oldindan maqsad qo'yib mavzu belgilanadi. Masalan, dars materiallarini esda olib qolish, imtihonga tayyorlanish va boshqalar. Ixtiyoriy esda qoldirishda quyidagi turli usullardan foydalaniladi:

- maqsad qo'yish, masalan, institutga kirish oldidagi maqsad;
- o'quv materiallarini tushunib esda qoldirish;
- esda qoldirishning ratsional usullaridan foydalanish, masalan, esga tushirish yo'li bilan esda qoldirish.

Beixtiyor esda qoldirishda qiziqish katta rol o'ynaydi. Bizning oldingi tajribamiz bilan bog'liq narsa va hodisalar beixtiyor oson esda qoladi. Biz ba'zi bir faktlarni blisak, ular haqida tushunchaga ega bo'lsa, shu faktlarga tegishli bo'lgan hamma narsalar oson esda qoladi.

Ixtiyorsiz esda qoldirish inson hayotida katta ahamiyatga ega bo'lib, undan ortiqcha harakat talab qilmagan holda hayotiy tajribalarni kengaytiradi va boyiyadi. Biroq ixtiyorsiz esda qoldirish tez bo'lsa ham

ko'pincha noaniq bo'lad, bunday esda olib qolingana narsa va hodisalar keyinchalik yangilish esga tushiriladi.

Ixtiyoriy esda qoldirish ko'zda tutilgan maqsadga muvofiq tanlangan materialni esda qoldirishdir. Kishi ixtiyoriy esda qoldirish uchun esda saqlashning maxsus usullarini saqlagan holda materialni puxta esda qoldirish uchun o'zining kerakli kuchini sarf qiladi. Ammo mexanik esda saqlanishni ma'noli esda saqlash bilan qo'llanilishi foydalidir.

Psixologiya fanida esda olib qolishning quyidagi turlari mavjud:

- Ma'lumot, xabar, taassurot, axborot va materiallarni eshitish orqali idrok qilish hamda esda olib qolish.
- Egallash yoki o'zlashtirish zarur bo'lgan materiallarni ko'rib idrok qilish yordamida esda olib qolish.
- Materiallarni harakat yordamida va eshitish orqali idrok qilish hamda esda olib qolish.

• Aralash holida esda olib qolish, eshitish, ko'rish, harakat kabilar orqali idrok qilish va esda olib qolish yoki bir nechta ta'sir etuvchilar yordamida aks ettirish.

Mana shu yo'llar orqali eshitish, ko'rish, eshitish harakat, kombinotlashirilgan (aralash) turlari yordamida xotiraning qaysi turi ustunroq yoki qaysi biri bo'sh ekanligini aniqlash mumkin.

Esda olib qolishda assotsiatsiyalarning ahamiyati muhimdir. Buning uchun esda olib qolish jarayonining bog'lanishlari paydo bo'lish sur'atini aniqlash maqsadida ular xususiyatlariga binoan quyidagi:

- Sabab oqibat bog'lanish.
- Bo'lak va yaxlit munosabati.
- Qarama-qarshilik munosabati.
- Inkoriy etish holati.
- Adekvat yoki aniqlik turlarga ajratiladi.

Esda olib qolish inson faoliyatining xususiyatiga bevosita bog'liqdir. A.A.Smirnov, P.I.Zinchenko tajribalari shuni ko'rsatadiki, esda olib qolish u yoki bu faoliyatdagina samarali bo'lishi mumkin. A.A.Smirnovning tajribalarida tekshirishlarga qaraganda ikki xil faoliyat taklif qilinsa, birinchi holda ular ma'noli matn esda olib qolish nazarda tutiladi. Sinaluvchilar matn yodlar ekanlar, materiallar ustida hech

qanday faol ish olib bormaganlar. Ikkinchi holda esa esda olib qolish vazifasi qo'yilmaydi-yu, lekin matn ustida muayyan ish olib borish unda uchraydigan ma'noviy xatolarni aniqlash taklif etiladi. Ikkinchi holda esda olib qolish ancha samarali bo'lganligi aniqlangan. Esdan chiqarish xotira etapining har tomonlama paydo bo'lishi mumkin. Ma'lumot olar ekanmiz, biz filtrlaymiz, o'zgartiramiz yoki ko'pini yodan chiqaramiz

Maxsus vositalar va oqilona usullarni qo'llash orqali esda olib qolish sohasidagi yondashishdan iborat tashkiliy faoliyat alohida ahamiyatga ega. A.A.Smirnov o'tkazgan tajribasida shuni ko'rsatadiki, matn maxsus tuzib chiqilgan rejaga asoslangan holda yodlash rejasi, pala-partish esda olib qolishdan ikki barobar samaraliroq ekan, psixolog olimlarning tavsiyasiga binoan yodlash jarayonida materialni takrorlash bilan uni faol esga tushirishni o'zaro almashitirib turish yuqori natijalar beradi. Kuzatishlar va tajribalar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilar va talabalar bu usullarni mustaqil ravishda egallay olmaydilar, odarda ularni muallimning rahbarligida egallashadi. Aks holda o'quv faoliyati ishltirokchilari materialni bevosita ixtiyorsiz esda olib qolish bosqichida qotib qolishi mumkin, bu hol aqliy o'sishga qarama-qarshidir.

Shu narsani alohida ta'kidlab o'tish kerakki, o'quv materiallarining ma'nosiga tushunib esda olib qolish yo'li oqilona yo'l bo'lib qolmasdan, balki u mexanik esda olib qolish jarayonidan o'zining samaradorligi bilan keskin darajada ajralib turadi.

Esda olib qolish jarayoni deganda sezgi, idrok, tafakkur, ichki kechimmalarni xotirada saqlanish xususiyati tushuniladi. Kundalik hayotimizda kitob, jurnal, gazeta o'qiyotganimizda materialni esda olib qolish uchun shu materialning ma'nosiga tushunib olishga harakat qilamiz. Jamiki narsa insonga yetarli darajada tushunarli bo'lmasa, u taqdirda ularni esda olib qolish jarayoni juda qiyin kechadi. O'rganilayotgan materialning mazmuni va ma'nosiga tushunib olish uchun odam uni tahlil qilishga, umumlashtirishga harakat qiladi. A.A.Smirnov ta'kidlaganidek, materialni o'zlashtirib olish xuddi shu jarayonga yaqqol misoldir. Mualliflarning shaxsiy fikriga ko'ra o'zlashtirayotgan materiallarni esda olib qolish qiyinligi sababli ularni

tushuna olmaslikdir. Tushunib olishning esda olib qolishdagi ahamiyati xuddi shu bilan tavsiflanadi.

Jahon psixologiya fani to'plagan ma'lumotlarga qaraganda o'zlashtirayotgan materialni mexanik tarzda egallashga nisbatan uning ma'nosini tushunib o'zlashtirish bir necha marta mahsuloddirdir.

Esa olib qolish jarayonida o'zlashtirayotgan materialning ma'noga ega bo'lishi yoki bo'lmasiligi muhimdir. Assosiativ psixologiya maktabining vakili, tanig'i psixolog G.Ebbinghaus jahon psixologiyasida birinchi bo'lib 1885 yilda oliy ruhij jarayon bo'lgan xotirani, 1888 yilda intellektni ilmiy tajriba metodi negizida tekshirdi va keng ko'lamda tumushga tatbiq etdi. U xotira jarayonini tajriba orqali tekshirishning asosiy yo'nalishini ishlab chiqdi. Xotirani «sof» ko'rinishda o'rganishga harakat qilib ma'no kasb etmaydigan bo'g'inlardan foydalandi. Uning bu tadqiqoti kishining mantiqiy xotirasi emas, balki mexanik xotirasiga nisbatan qo'llanishiga xos to'g'ri yo'nalishdir.

G.Ebbinghausning bu tadqiqoti psixologiyada introspektiv (o'z-o'zini kuzatish yoki ichki kuzatish) metodiga qarama-qarshi qo'yilgan ilmiy tajribaviy metod yutug'i sifatida ilmiy-amaliy ahamiyatga egadir. U xotira jarayonini tekshirishda o'z oldiga 38 ta ma'no anglatmaydigan bo'g'inlardan tuzilgan materialni esda olib qolishni maqsad qilib qo'ygan. Bu materialni o'zlashtirish o'rtaicha 55 marta takrorlashni talab qiladi. Esda olib qolish uchun 38-40 so'zdan, 11 ta so'z o'zaro bog'liq bo'lmagan so'zlardan foydalangan. Bu materialni o'zlashtirish 6-7 marotaba takrorlashni talab etgan, umumiy hisob esa $9 \square 1$ nisbatga to'g'ri keladi.

Rus psixologlari tadqiqotlarining natijalari ma'noga ega bo'lgan materialni o'zlashtirishda esda olib qolish uchun turli xil yo'nalish, ko'rsatma berish muhim ahamiyat kasb etadi, degan fikrni tasdiqlaydi. A.N.Leontev, S.L.Rubinshteyn, P.A.Ribnikov va boshqalar bolalarning xotira faoliyatini o'rgananganlar. Shuningdek, ular o'qish faoliyatiga asoslangan holda maktab o'quvchilarida tekshirish ishlarini olib borganlar.

I.P.Zinchenko, M.N.Shardakov, A.L.Lipkinalar tadqiqot ishlarining aksariyatini shunga bag'ishlangan bo'lib, turli materialni esda olib qolishda

tushinishning ahamiyati muhimligini tasdiqlashga intilgan. Bu materialni esda olib qolishga to'g'ri yo'nalish berilishining natijasida material mazmunini tushunib olgan hamda esda olib qolish tezligi, aniqligi, mustakkamligi va to'liqligi ta'minlanadi.

A.A.Smirnovning ta'kidlashicha, shu davrgacha hech kim hech bir ilmiy adabiyotlarda bolalarga va quyi sinf o'quvchilariga ahamiyatli bo'lgan materialni mexanik tarzda esda olib qolishlari ko'rsatilmagan.

Nemis psixologi Vilyam Shtern (1871-1938) fikricha, bolalarda ham katta yoshdagi odamlarda ham ma'nosiga tushunib o'zlashtirishga nisbatan mexanik egallash kam miqdordir. Bu mulohaza haqiqatdan ham to'g'ri, Meymon fikriga ko'ra, inson ulg'ayishi bilan ma'nosiz materialni esda olib qolish kamayib boradi va kam samara beradi, lekin ma'noga ega bo'lgan bilimlarni esda olib qolishi esa sezilarli darajada rivojlanib boradi. Shunga o'xshash omillar boshqa psixologlar tomonidan ham to'plangan bo'lib, bu haqda boy materiallar umumiy psixologiya xrestomatiyalarida o'z aksini topgan.

A.A.Smirnov ma'no anglatmaydigan bo'g'inlarda va ma'no kasb etuvchi so'zlardan tuzilgan material asosida tekshirish o'tkazgan. Katta va kichik yoshdagi ixtiyoriy va ixtiyorsiz esda olib qolishni alohida tekshirish har ikkala yosh davrida mazmunli va mazmunsiz materiallarni esda olib qolishning munosabatini tekshirish maqsad qilib qo'yilgan.

Ma'no kasb etgan materialni esda olib qolish yosh bolalarga nisbatan kattalarda ustunligi lekin, ma'nosiz materialni esda olib qolish kichik yoshdagi bolalarga qaraganda kam samara bermasligi aniqlangan. Ma'nosiz bo'g'inlar nafaqat kichik yoshdagi bolalarda, balki katta yoshdagilarda ham yaxshi o'zlashtiriladi.

A.N.Leontev tadqiqot ishlarida katta yoshdagilarning ma'nosiz bo'g'inlardan tuzilgan materialni yaxshi, puxta esda saqlab qolishi ta'kidlangan. Katta yoshdagilar ma'nosiz bo'g'inlarni qandaydir mazmun bilan tez va oson bog'lay oladilar. Shuning uchun ularda bolalarga nisbatan kuchliroq ma'no kasb etadi. Shuningdek, ma'no anglatmaydigan materialni o'zlashtirish jarayoni tez ko'chadi, mahsuldorrog' bo'ladi. Ma'nosiz materiallarni egallash uchun iroda kuchi, irodaviy sifatlar muhim ahamiyatga egadir.

Esda olib qolishga hech qanday yoʻnalish berilmay, materialni yaxshi olib qolinishi kishining jadal faoliyati bilan bogʻliq. Ixtiyorsiz esda olib qolish faol irodaviy kuch sarflash hisobiga amalga oshadi. A.A.Smirnov maʼnoli materialni esda olib qolishning bolalar uchun yengil koʻchishi ularning yosh xususiyatlariga bogʻliq narsa emasligini taʼkidlab oʻtadi. Chunki bolalar hali tushunib olmagan materialni goʻyo maʼnosi yashirib yotgandek qabul qiladilar. Main maʼnosining nomaʼlumligi unga nisbatan qiziqish, bilishga intilish mazmunini izlashga talabchanlikni uygʻotadi. Odatda maʼnosiz soʻzlarni laboratoriya sharoitiga qaraganda kundalik turmushda puxtarok eslab qolinadi.

Qator psixolog olimlarning mulohazalariga binoan: 1) materialni esda olib qolish darajasi yosh davrlari xususiyatiga ega emas, balki uning yakka-hol shaxsiy xususiyatlariga bogʻliqdir; 2) mexanik esda olib qolishning odat tusiga kirib qolishi ham yosh davrlarining xususiyati emasdir; 3) soʻzlarni esda olib qolish, mexanik esda olib qolishning biron-bir xususiyatidir.

Esda tushirish va uning turlari

Oʻtmishda idrok qilingan narsalar, his-tuygʻu, fikr va ish-harakatlarning ongimizda qaytadan tiklanishi esga tushirish deyiladi. Esda tushirishning nerv-fiziologik asoslari bosh miya poʻstida ilgari hosil boʻlgan nerv bogʻlanishlarning qoʻzgʻalishidir. Esda tushirishning tanish, eslash, bevosita eslash, oradan maʼlum vaqt oʻtkazib eslash, ixtiyorsiz va ixtiyoriy turlari mavjud.

Tanish ilgari idrok qilingan narsa va hodisalarni takror idrok qilish natijasida u yoki bu hodisani esga tushirishdir. Tanish aniq va noaniq boʻlishi mumkin. Noaniq tanishda biz bu narsani notanish emasligini his qilamiz, xolos. Masalan, bir odam koʻzimizga issiq koʻrinadi, lekin uni qacarda koʻrganimizni eslay olmaymiz. Toʻliq, aniq tanishda esa idrok qilinayotgan narsaning nomi katta rol oʻynaydi. Masalan, biz bir kishini koʻrib, uni taniy olmasak, uning familiyasini yoki ismini eshitsak, darrov kim ekanligini bilamiz.

Eslash narsa va hodisalarni, uni ayni paytda idrok qilmay esga tushirishdir. Masalan, boʻlib oʻtgan voqea va hodisalarni, bilib olgan

ishlarimizni bemaol esga tushirishimiz mumkin. Eslash ham aniq va noaniq boʻladi. Masalan, biz sheʼrni yoddan aytib bersak ham uni qacarda va qachon oʻqiganimizni eslay olmaymiz. Esda tushirish avval tanishdan boshlanadi. Masalan, imtihonga kirganda biletni koʻrib, uning savolini oʻqib taniymiz. Demak, bunda predmetning nomi muhim rol oʻynar ekan. Bevosita esga tushirish materialni idrok qilish ketidanoq esga tushirishdan iborat. Masalan, sheʼrni yod olganimizda bir necha satrni oʻqigan kitobga qaramasdan takrorlaymiz, yaʼni bevosita esga tushiramiz. Bir karra koʻzdan kechirilgan materialni bevosita esga tushirilgan miqdoriga qarab, xotiraning koʻlami aniqlanadi.

Materialning koʻp qismini bevosita esga tushira oladigan kishining xotira koʻlami keng hisoblanadi. Masalan, artistlarda soʻz va iboralarini esda tutib qolish xotirasining koʻlami keng boʻladi. Hisob-kitob ishlarini yuritadigan xodimlarda sonlarni esda tushirish xotirasining koʻlami keng boʻladi.

Vaqt oʻtkazib esga tushirish esda olib qilingan narsani oradan bir qancha vaqt oʻtkazib esga tushirishdiki, bunda shu orada ongimizda boshqa jarayonlar oʻtgandek boʻladi. Masalan, yoshligimizdagi voqea va hodisalarni shu tariqa eslaymiz.

Idrok qilingan narsalar miyamizda oʻmaslib qolishi, esimizda turishi tufayli turli usulda esimizga tushishi mumkin.

Esda saqlash deganda ilgari tugʻilgan taassurot, fikr, his-tuygʻu va ish-harakatlarning takrorlanishiga moyillik paydo qilishi va mustahkamlanishi tushuniladi. Bunga sabab asab tizimining egiluvchanligidir. Shuning uchun asab tizimi ilgari boʻlib oʻtgan taassurotlarni takrorlashga tayyor turadi. Faqat esga tushirish uchun qulay sharoit boʻlsagina esga tushadi. Bunday sharoit boʻlmaganda zarur materialni ixtiyoriy eslash jarayoni qiyinlashadi.

Shunday qilib, esga tushirishda ana shu tariqa qiyinlab qolib, zarur boʻlgan narsani shu onda esga tushira olmaymiz.

Unutilgan narsalarni yana xotirada qaytadan tiklanishi **reminiscentiya** hodisasi (xira esga kelirish) deyiladi. Bu hodisaning sababi shuki, uzoq vaqt bir ish bilan mashgʻul boʻlganda miya charchashi yuz beradi. Charchash haddan tashqari oshishi natijasida nerv

xujayralarida tormozlanish yuz beradi. Materialni esda qoldirilgandan keyin 12 soat ichida esga tushirilsa, materialning ko'p qismi unutiladi. Materialni o'qib o'rganib olingandan keyin uni yaxshi xotirlay olmay, ammo oradan bir necha vaqt o'tgandan keyin uni to'la xotirlay olishining sababi materialni o'qib, o'rganib olishda ro'y beradigan charchashdir.

Materialni eslash uchun bo'lgan kuchli xohish natijasida tormozlanish yuzaga keladi, bu esa materialni qayta esga tushirishdagi qiyinchilikni kuchaytirib yuborishi mumkin. Vaqt o'tishi bilan ishga chalqib ketgan insonlarda tormozlanish tarqab ketadi. Shunda esga tushirish lozim bo'lgan narsa xotiraga kiradi. Materialni mustahkamlashga bo'lgan qiziqishning bo'lishi materialni uzoqroq esda saqlashga olib keladi. Unutish vaqtga bog'liq bo'ladi. Bu G.Ebbinghaus tomonidan aniqlangan bo'lib, unutish materialni yod olingandan keyin darhol ayniqsa tez ro'y beradi, undan keyin esa unutish ancha sekinlashadi.

G.Ebbinghaus unutishning vaqtga bog'liqligini tajriba orqali aniqlagan. To'plangan natijalarning ko'rsatishicha, materialni yod olgandan so'ng unutish sur'ati tez keyinchalik esa u birmuncha sekinlashadi. Bu qonuniyat ma'nosiz ayrim bo'g'inlarni unutish ustida olib borilgan ishlarida tasdiqlangan. Tajribalarning ko'rsatishiga qaraganda, o'rganilgan narsalar bir soatdan keyin unutiladi. Materialni o'zlashtirish jarayoni maboynda xotirlash natijasida unutish sekinlashib boradi. Muvvaqqat asab bog'lanishlari susayishi natijasida qachonlardir sodir bo'lgan narsa va hodisalarning o'zaro aloqalari xotirada asta-sekin yo'qolib boradi. Vaqtning o'tishi bilan birmuncha unutilib ketilayotgan vaqti bog'lanishlarni, ya'ni assotsiatsiyalarni qaytadan tiklash jarayoni kuch-quvvat, xatti-harakatlarni talab qiladi.

G.Ebbinghausning izdoshlari va shogirdlari tomonidan o'tkazilgan juda ko'p tadqiqotlarning ko'rsatishicha, unutish sur'ati materialning ma'noli yoki ma'nosizligiga, uning qanchalik anglatilganligiga bog'liqdir. Material qanchalik mazmundor anglatilgan tushunib olingan bo'lsa, u holda unutish ham shunchalik sekin kechadi. Lekin ma'noli materialga nisbatan ham unutish avval tez sur'atda bo'lib, keyinchalik esa

u sekinlashadi. Biron-bir materialni o'zlashtirish yoki esda olib qolish insonning ehtiyojlari, qiziqishi, faoliyatining maqsadi bilan bog'liq bo'lsa, bu material sekin unutiladi.

Unutishning tezligi esda olib qolingan materialning mustahkamligiga teskari proporsional xususiyat kasb etadi. Demak, esda olib qolishning mustahkamligiga o'zlashtirilayotgan materialning ma'noga ega yoki ega emasligiga bog'liqlikdan tashqari yana bir nechta omillar o'z ta'sirini ko'rsatadi va uning faoliyat mazmuniga aylanishiga ham bog'liq. Shuningdek, ular shaxsning shaxsiy, individual xususiyatlariga ham bevosita bog'liqdir.

15.5. Xotiradagi individual farqlar va yoshga bog'liq sifatlari

Xotira jarayonlaridagi individual farqlar esda qoldirishning tezligida, aniqligida, mustahkamligida va qayta esga tushirishga tayyorligida ifodalanadi. Bu farqlar malum darajada nerv faoliyati tiplarining xususiyatlari bilan, qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining kuchi va harakatchanligi bilan bog'liqdir. Individual farqlar yana shunday hollarda namoyon bo'ladiki, ba'zi odamlar obrazli materiallarni, rang, tasvir, narsa, tovushlarni samarali va mustahkam esda olib qoladilar.

Boshqa bir odamlar so'zlarni yaxshi eslab qoladilar. Uchinchi bir toifa odamlarda esa malum bir materialni esda olib qolishda yaqqol ustunlik sezilmaydi. Shunga muvofiq psixologiyada xotiraning quyidagi tiplari farqlanadi: ko'rgazmali obrazli xotira, so'z mantiqiy xotira va oralig tipdagi xotira. Masalan, ko'rgazmali obrazli xotira tipi ko'proq rassomlarda, so'z mantiqiy tipi nazariyotchi olimlarda uchraydi. Bundan tashqari xotirash va esda qoldirish jarayonlarida analizatorlarning qatnashishiga qarab, xotira quyidagi tiplarga ajraladi:

a) ko'rish; b) eshitish; v) harakat; g) aralash xotira.

Bir xil kishilar ko'rish orqali, ikkinchi xillari eshitish orqali, uchinchi xillari harakat yordamida, to'rtinchi xillari esda qoldirishning birga qo'shilgan usulida yaxshi esda qoldiradilar. Xotiraning aralash tiplari eng ko'p tarqalgan.

Xotiraning individual farqlari kishi faoliyatining xususiyatiga bog'liqdir. Esda olib qolish va unutish tezligiga ko'ra xotiraning quyidagi tiplari mavjud:

- 1) tez esda qoldirib, sekin unutish;
- 2) tez esda qoldirib, tez unutish;
- 3) sekin esda qoldirib, sekin unutish;
- 4) sekin esda qoldirib, tez unutish.

15.6. Xotira tasavvurlarining paydo bo'lishida so'zning o'rni

Ilgari idrok qilingan narsa va hodisalar obrazlarining ongimizda qaytadan gavdalanishiga xotira tasavvurlari deyiladi.

Esda olib qolish va qayta esga tushirish tasavvur obrazlari orqali amalga oshiriladi. Xotira va xayol tasavvurlari bir-biridan farq qiladi. Xotira tasavvurlari ilgari idrok qilingan, ammo hozir ko'z o'ngimizda bo'lmagan narsalarning obrazlarini ongimizda gavdalanishdan iborat. Masalan, yoshlik vaqtimizdagi hodisalarni eslashimiz, ongimizda qayta tiklashimiz xotira tasavvurlari bo'ladi. Xayoliy tasavvur xotira tasavvuriga qaraganda murakkab bo'lib, ongimizdagi bilimlar tajribalarimiz asosida ilgari idrok qilmagan, shu paytgacha uchramagan narsalarning obrazlarini yaratishdan iboratdir. Xayoliy tasavvur ijod qilish bilan bog'liq.

Masalan: ertaklar, romanlar umuman biror asarni o'qiyotganimizda undagi qahramonlarning ko'z o'ngimizda gavdalanishi xayoliy tasavvurdir.

Tasavvurlar paydo qilishda so'zning ahamiyati katta. So'z bilan nomlash tegishli obrazning yaratilishiga yordam beradi. Masalan, «ildiz», «o't» so'zlarini to'rt kishiga berib, qanday tasavvur qilishlarini so'rasak, ularning tasavvurlari bir-biridan farq qilishini ko'ramiz, chunki, har bir kishi tajribasiga ko'ra, kasbiga ko'ra tushunadi.

Masalan, matematik ildizni sonning ildizi deb, botanik o'simlik qismini, uning ildizini, tish doktori esa tish ildizini tushunadi. Tasavvur qilishning fiziologik asosi shartli reflekslarning hosil bo'lishi, bosh miya po'stida paydo bo'lgan izlarning jonlanishidir.

Tasavvur birorta turtki tasirida jonlanadi, masalan, biror odam haqida tasavvurlarning tug'ilishi uchun birorta so'z yoki hodisa turtki bo'ladi. Asosan, maxsus qo'zg'ovchi so'zdir, shuning uchun so'z bilan tasvirlash orqali tasavvurlar tug'iladi.

15.7. Xotira borasidagi psixologik, neyro-fiziologik va bioximik nazariyalar

Inson xotirasining qonuniyatlarini o'rganish psixologiya fanining markaziy masalalaridan biri bo'lib hisoblanadi. Ma'lumki, insonning har qanday kechima, xatti-harakatlari uzoq muddat ongda saqlanib, ma'lum bir sharoitda qayta namoyon bo'luvchi izlar qoldiradi. Shuning uchun, xotira deganda, inson tabiat, jamiyat, koinot to'g'risida ma'lumot, xabar va taassurot to'plash imkoniyatini beradigan hamda ilgari tajriba izlarini esda olib qolish, esda saqlash, qayta esga tushirish, unutishni tushuniladi.

Bunga bog'liq ravishda psixologiya fani oldida xotira jarayonlarini o'rganish bilan aloqador bo'lgan qator murakkab muammolar masalalarini tadqiq qilish masalasi turibdi. Bular quyidagilardan iborat: izlarni esda olib qolishning fiziologik mexanizmlari qanday, esda olib qolishga qanday ob'ektiv (tashqi), sub'ektiv (ichki), tabiiy, biologik va ijtimoiy, psixologik sharoitlar ta'sir qiladi, ularning chegaralari qanday kabi masalalarga qaratilgan.

Hozirgi zamon xotirani tadqiq qilish bilan bog'liq tadqiqotlarda markaziy o'rin xotira jarayonining asoslariga ajratilgan. Xotira jarayonining asoslari 3 yo'nalishda o'rganilgan: psixologik, neyro-fiziologik, bioximik.

Xotiraning psixologik nazariyalari inson faolligi bilan bog'liq bo'lgan xotira jarayonlarini shakllantirishni tadqiq etadi. Ulardan birinchisi assotsiativ nazariyadir. Ma'lum bir bilimlar inson ongida birin ketin o'rin olishi tufayli ularida assotsiativ bog'liqlikni yuzaga keltiradi va ushbu bog'liqlikda biror bir narsa esga tushiriladi. Ushbu assotsiativlarni 3 turga bo'lish mumkin, ya'ni ob'ektlarning fazoviy bog'liqligi, bir-biriga mosligi va qarama-qarshiligidir. Bundan 3 ta assotsiativya kelib chiqadi: bir-biriga bog'liqlik, o'xshashlik va qarama-qarshilik. Assotsiativya nazariyasi bo'yicha xotira assotsiativ bog'lanishlar asosida mavjud ma'lumotni saqlash va qayta tiklash imkoniyatiga ega.

Ikkinchi psixologik nazariya xotiraning geshalt nazariyasidir. Ushbu nazariyaning asosiy ta'limoti narsaning negizi, yaxlitligi, yig'indisidir. Ushbu nazariyaga asosan xotira yaxlit hodisa sifatida tahlil etiladi.

Bixeviorizm – inson xotirasida, esda olib qolishda takrorlashning ahamiyatiga diqqatni qaratadi.

Freydizm xotirani emotsiyalar, motivlar va ehtiyojlar bilan bog'laydi.

Xotiraning mantiqiy nazariyasi A.Bine va Byullerlar tomonidan ilgari surilib, ular xotiradagi materialni xotiraning mantiqiy esda olib qolinishi bilan bog'laydi.

A.N.Leontev, N.I.Zinchenko, A.A.Smirnovlar tomonidan faoliyat nazariyasi ilgari surilib, turli tasavvurlar orasidagi bog'liqlik esda olib qolingana materialning qandayligiga emas, balki odanning u bilan nima qilishiga bog'liqlidir.

Bioximik nazariya tashqi ta'sir ostida nerv hujayralarida yuz beradigan o'zgarishlarni qayd qilish va xotira jarayonida DNK va RNK ahamiyatini aniqlashga qaratilgandir. DNK xotirani genetik tug'ma tashuvchi sifatida, RNK esa individual xotiraning ontogenetik asosi sifatida qabul qilinadi. Kibernetik nazariya bo'yicha xotira ma'lumotni qabul qilib olish, qayta esga tushirish va unutishdir.

Adabiyotlarda keltirilishicha, navbatdagi nazariya xotira jarayonlari asoslari haqidagi fiziologik nazariyadir. Vaqt oralig'ida esda olib qolish, saqlash va esga tushirish xotiraning asoslari fiziologik nazariyasini tashkil qiladi. Har qanday tashqi ta'sir nerv tizimida izsiz o'tmaydi va qandaydir «iz» qoldiradi. «Iz»ning fizik ta'siri qayta impuls harakatini yengillashtiradi. Vaqtinchalik nerv munosabatlarining yuzaga kelishi, ularning izini va keyinchalik faollashtirilishi xotira jarayonlari asoslari nazariyasi sifatida ko'rib chiqiladi.

80-yillarda nemis psixologi German Ebbingauz o'z «sof» xotira qonunlarini o'rganish imkonini beruvchi, boshqacha so'z bilan aytganda, tafakkurga bog'liq bo'lmagan holda izlarning esda qolish jarayoni tadqiq etishning yangi uslubini taklif qilgan, ya'ni ma'nosiz bo'g'inlarni yod olishdan iborat bo'lgan bu uslub Ebbingauzga materialni esda olib qolishning egri chizig'iga oid qonuni kashf qilishga, uning asosiy qoidalarini bayon etishga va ana shularning asosida izlarni xotirada

saqlanish muddatini hamda asta-sekin so'nish holatini tekshirishga imkoniyat yaratgan. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Amerikalik psixolog Eduard Torndaykning tekshirishlari paydo bo'ldi. U birinchi bo'lib tekshirish predmeti sifatida hayvonlarda ko'nikmalarni paydo bo'lish jarayonini tanlagan edi.

XX asrning birinchi 10 yilida xotirani tekshirish yangi ilmiy talqinga ega bo'ldi, uning moddiy asosi to'g'risidagi muammolarga mohiyati jihatidan mutlaqo boshqacha yondashish ro'yobga chiqdi.

Xuddi shu davr xotira psixologiyasida keskin burilish nuqtasini vujudga keltiradi. Akademik I.P.Pavlov shartli reflekslarni o'rganishning ilmiy metodini taklif etadi, bu narsa o'z navbatida bosh miya yarim shartlarida yangi bog'lanishlar paydo bo'lishiga va mustahkamlanishning asosiy fiziologik mexanizmlarini tekshirish imkoniyatlarini tug'dirdi. Ana shunday qilib, ushbu bog'lanishlar paydo bo'lishiga va saqlab qolishga yordam beradigan shart-sharoitlar, shuningdek, bog'lanishlarning saqlanishiga ta'sir qiluvchi holatlar, omillar va mexanizmlar tasvirlab berildi. I.P.Pavlov oliy asab faoliyati ta'limoti va uning asosiy qonunlari xotiraning fiziologik mexanizmlariga oid bilimlarning asosiy manbasiga aylanib qoladi.

Bolalarda xotiraning yuksak (yuqori) shakllarini birinchi marta tadqiqiy ravishda tadqiq qilish taniqli psixolog L.S.Vygotskiyga nasib etgan. U 20-yillarning oxirlarida maxsus tekshirishlarning predmeti qilib, xotiraning yuksak shakllarining rivojlanishi muammosini tanlagan va u o'z shogirdlari A.N.Leontev (1905-1979) va A.V.Zankov bilan birgalikda xotiraning yuksak shakllari ruhiy faoliyatning murakkab shakli ekanligini, kelib chiqish jihatidan ijtimoiyligini ko'rsatadi. Shuning bilan birga u murakkab, mohiyatiga ko'ra esda olib qolishning asosiy bosqichlari rivojlanishini isbotlab berdi.

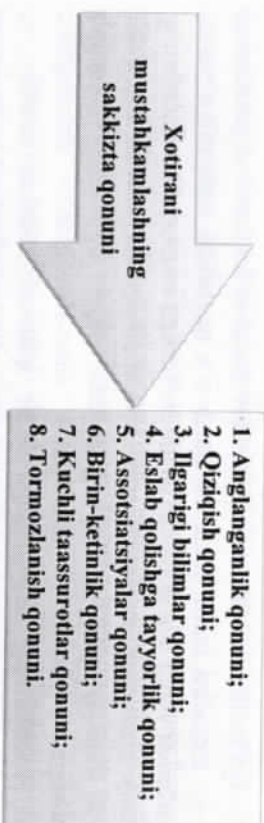
Psixologlardan A.A.Smirnov, P.I.Zinchenkolar ham xotira bo'yicha ilmiy tekshirish ishlari olib bordilar, uning yangi qonunlari va mexanizmlarini ochdilar. Esda olib qolishning faoliyat maqsadiga bog'liqligini yoritdilar, murakkab materialni esda olib qolishning oqilona usullarini ko'rsatib berishga muvofiq bo'ladilar.

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinadiki, psixolog olimlar tomonidan xotira borasida qator ilmiy izlanishlar olib borilgan va borilmoqda.

15.8. Xotiraning mustahkamlash qonuniyatari

Shaxs yaxshi va kuchli bilimlarga ega bo'lish uchun har bir predmet yoki faning mavzularini o'ziga xos tarzda yoqitra olish va xotirada saqlash uslublarini ishlab chiqishi kerak. Lekin albatta, matematika fanidan keyin fizikani, tarixdan keyin adabiyot fanini, she'r yodlashni uyqu oldidan amalga oshirmaslik kabi qonuniyatlarni bilishimiz kerak.

Shaxs o'z xotirasini yaxshilashning ilmiy psixologiyada sakkizta qonunini bilishni taklif etadi.

1. **Anglanganlik qonuni.** Oddiy, lekin murakkab qonun, ya'ni berilgan materialni qanchalik chuqur anglasak, shunchalik uni mustahkam xotirada muhlalagan bo'lamiz.

2. **Qiziqish qonuni.** Anatol Frans: «Bilimlarni yaxshi hazm qilish uchun uni ishtaha bilan yutish kerak» deganda, albatta, materialga jonli qiziqish bilan munosabatta bo'lishimiz, va uni yaxshi ko'rishimiz kerakligini nazarda tutgan.

3. **Ilgarigi bilimlar qonuni.** Ma'lum mavzu yuzasidan bilimlar qanchalik ko'p bo'lsa, yangisini esda saqlab qolish shunchalik oson bo'ladi. Masalan, ilgari o'qigan biror kitobni qaytadan o'qib, uni yangidan o'qiyotganday his qilsangiz, demak, siz ilgari tajribangiz yetishmaganligidan uni yaxshi o'zlashtira olmaganligingizni his qilishingiz mumkin. Demak, eski bilimlar ham tajribaga aylangandagina, yangilariga zamin bo'la oladi.

4. **Eslab qolishga tayyorlik qonuni.** Biror materialni eslab qolishdan avval, bo'lgusi aqliy ishga qanday hozirlik ko'rgan bo'lsangiz, shunga mos tarzda eslab qolasiz. Masalan, fizika o'qituvchisining barcha darslari sizga doimo ma'kul bo'lgan bo'lsa, Siz: «Bugun ham yangi

narsa o'rganib chiqaman» deb o'zingizni ishonitrasiz va oqibatda natija ham yaxshi bo'ladi. Yoki vaqtga nisbatan tayyorlik ham shunday. «Bir amallab imtixon topshirsam, keyin qutulaman», deb darsga tayyorlangan bo'lsangiz, imtixon tugagach, guyoki miyangizni biron «yuvtib qo'yganday» tasavvur hosil bo'ladi. Agar materialni mutaxassis bo'lishim uchun juda kerak, deb umringiz oxirigacha muhimligini anglasangiz, u narsa xotirada muqim saqlanadi.

5. **Assotsiativalar qonuni.** Bu qonun haqida eramizdan avval Arastu ham yozgan edi. Qonunning mohiyati shundaki, bir vaqtda shakllangan tasavvurlar xotirada ham yonma-yon bo'ladi. Masalan, ayni konkret xona o'sha yerda ro'y bergan hodisalarni ham eslatadi.

6. **Birin - ketinlik qonuni.** Harflarni alfavidagi tartibda yoddan aytilish oson, uni teskarisiga aytilish qiyin bo'lganidek, xotirada ham ma'lumotlarni ma'lum tartibda joylashtirishga va kerak bo'lganda, tartib bilan birin-ketin tiklash maqsadga muvofiqdir.

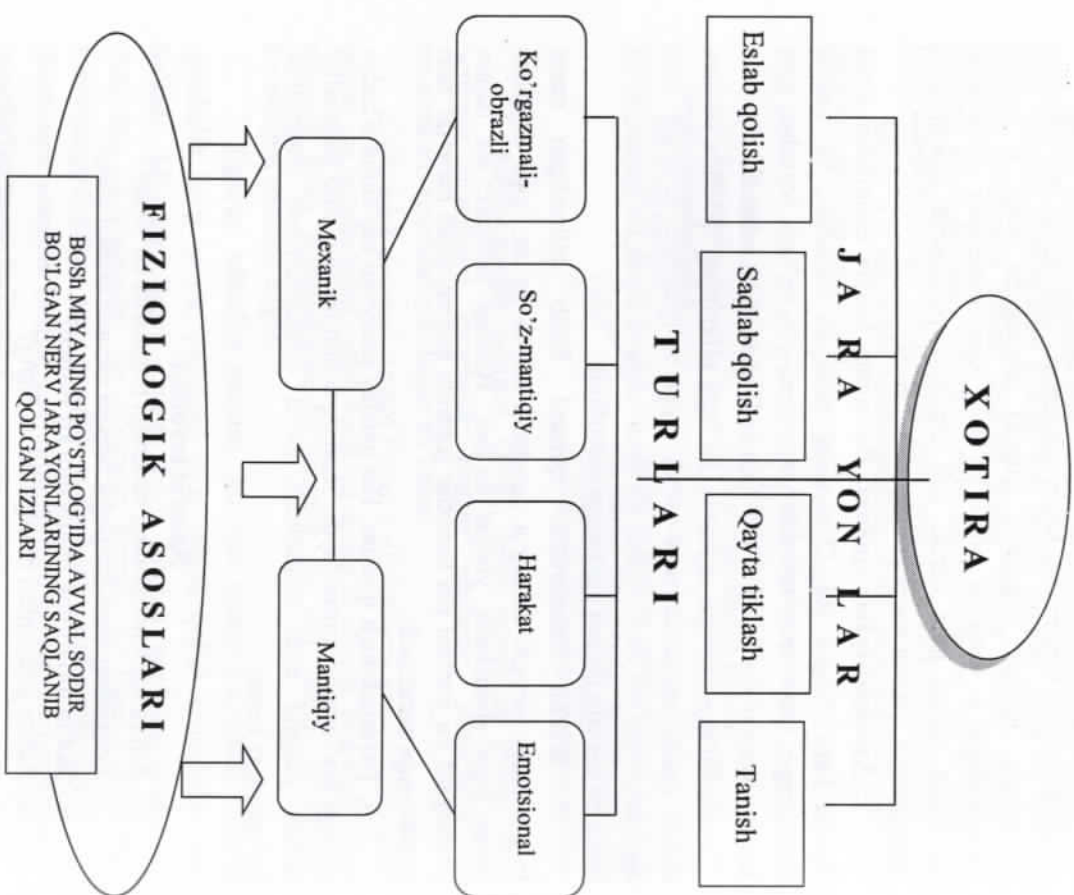
7. **Kuchli taassurotlar qonuni.** Eslab qolinadigan narsa to'g'risidagi birinchi taassurot qanchalik kuchli bo'lsa, unga aloqador obraz ham shunchalik yorqin bo'ladi. Bundan tashqari, siz uchun ahamiyati va jozibali ma'lumotlar oqimida eslanayotgan material ham yaxshi esga tushiriladi.

8. **Tormozlanish qonuni.** Har qanday muayyan ma'lumot o'zidan oldingi ma'lumotni tormozlaydi. Shuning uchun uning o'chib ketmasligi uchun yangini esda saqlashdan avval mustahkamlash choralarini ko'rishingiz kerak.

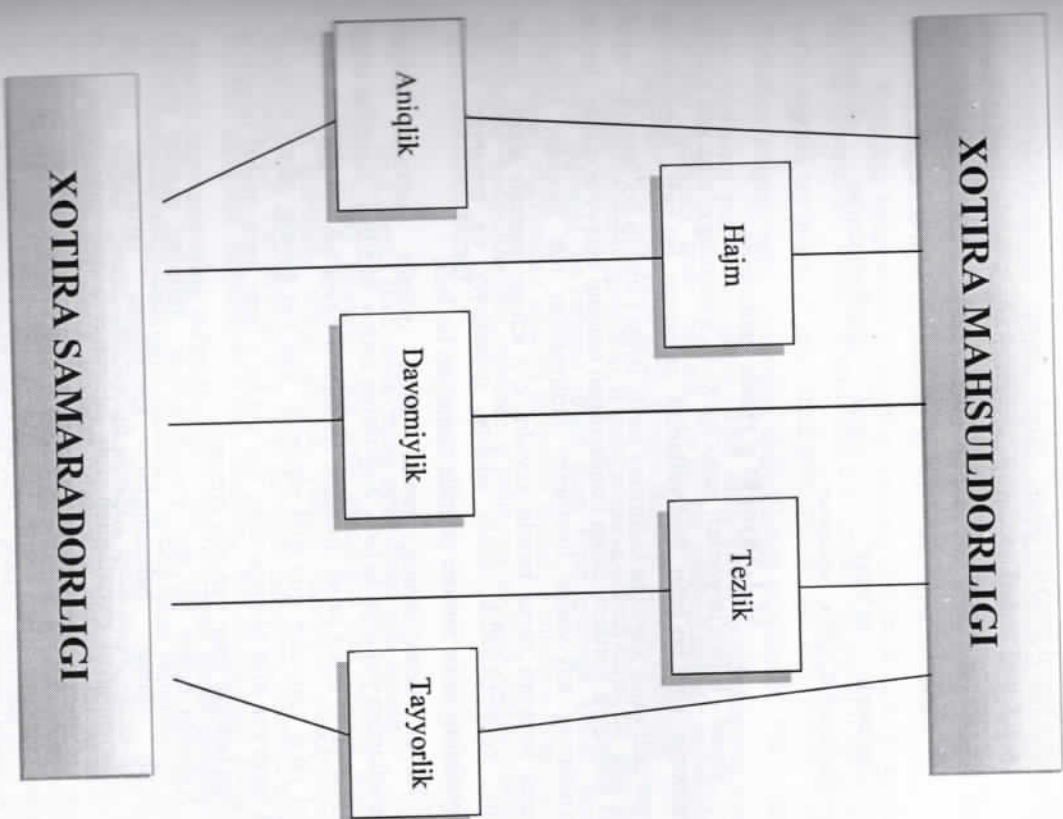
Nazorat savollari

1. Xotira tushunchasining mazmuni nimalarda ko'rinadi?
2. Xotiraning nerv-fiziologik asosini nimalar tashkil qiladi?
3. Xotira turlarining mohiyatini ko'rsating?
4. Xotira jarayonlari mohiyatini izarlang?
5. Xotira tasavvurlarining o'zini qanday izohlaysiz?
6. Xotira borasidagi tadqiqotlarga misol keltiring

Xotiraning mohiyati

Xotiraning xarakteristikasi

XVI. XAYOL

Reja:

- 16.1. Xayol to'g'risida tushuncha.
- 16.2. Xayol jarayonlarining nerv-fiziologik asoslari.
- 16.3. Xayol jarayonlari
- 16.4. Xayol turlari.
- 16.5. Xayol sifatleri.
- 16.6. Xayolning asosiy xususiyatlari.

Tayanch so'zlar: *xayol, ogg'yutinasiya, aksentlash, giperbolizatsiya, orzu, tasavvur*

16.1. Xayol to'g'risida tushuncha

Xayol - bilish jarayonlari qatoriga kirib, kishining o'ziga xos insoniy harakterga ega bo'lgan faoliyatlarida namoyon bo'ladi. Mexnatning tayyor natijasini xayolga keltirmay turib, ishga kirishib bo'lmaydi. Xayol yoki fantaziya yordami bilan kutilayotgan natijani tasavvur qilish - inson mexnatining xayvonlar instinktiv faoliyatidan tub farqidir. Istalgan mexnat jarayoni zarur tarzda xayolni o'z ichiga qamrab oladi. Xayol badiiy, konstruktiv, ilmiy adabiy, muzikaviy va umuman ijodiy faoliyatining zarur tomoni sifatida namoyon bo'ladi.

Xayol tasavvurning avval idrok qilinib xotirada qolgan materiallardan vujudga keladi. Xayolning asosiy vazifasi hamisha sezgi va idrok yo'li bilan hosil qilingan narsalarni qayta ishlovidan iboratdir. Xayol yo'q narsadan ijod qila olmaydi. Tug'ma garang odam tovushni hech tasavvur qila olmagandek, tug'ma ko'r ham hech mahal ranglarni xayoliga keltirib tasavvur qila olmaydi.

Xayolda oddiy bir stol yasash uchun stolning qanday shaklda bo'lishini, uning balandligini, kengligini, oyoqlari qanday maxamlanishlarini, ovgatlanish stoli, laboratoriya stoli yoki yozish stoli sifatida o'zining belgilangan xizmatiga qanchalik javob berishini oldindan tasavvur qilish lozim. Qisqa qilib aytganda, ishni boshlashdan oldin bu stolni tayyor ko'ra bilish talab qilinadi.

Xayol inson ijodiy faoliyatining zarur elementi bo'lib, mexnatning oxiri va oralig' maxsulotlarda o'z ifodasini topadi, shuningdek muammoli vaziyat noaniqlik ko'rsatgan hollarda xulq-atvor dasturini tuzishni talminlaydi. Shuning bilan birga xayol aktiv faoliyatni programmalashtiruvchi emas, balki uning o'rni almashiruvchi himsolilar hosil qilish vositasi sifatida yuzaga chiqadi.

Xayol tafakkur bilan chambarchas bog'langandir. Xayol ham tafakkur singari kelajakni oldindan ko'rish imkoniyatini beradi.

Tafakkur bilan xayol o'rtasidagi umumiylik hamda ular o'rtasidagi farqlar nimalardan iborat? Xayol tafakkur singari, muammoli vaziyatda, ya'ni masala yechishning yangi usullarini qidirib topishda yuzaga keladi. Tafakkur singari xayol shaxsning ehtiyojlariga asoslanadi. Ehtiyojlarni qondirishning real jarayonidan oldin ehtiyojlarni qondirishning soxta, xayoliy jarayoni sodir bo'ladi, ya'ni bu ehtiyojlarning qondirilishi mumkin bo'lgan vaziyatni jonli, yorqin tasavvur qilish mumkin.

Xayol shunday jarayonki, u xatto tafakkur uchun kerak bo'lgan to'la va zarur bilimlar bo'lmagan joyda ham biror qarorga kelish hamda muammoli vaziyatdan chiqish imkonini beradi. Fantaziya tafakkurning qandaydir bosqichlaridan «sakrab o'tish» va so'nggi natijani tasavvur qilish imkonini beradi.

16.2. Xayol jarayonlarining nerv-fiziologik asoslari

Xayol qilish jarayoni juda ham murakkab aks ettirish jarayoni bo'lishiga qaramay, uning asosida yotgan fiziologik mexanizmlarni akademik I.P. Pavlovning oliy nerv-faoliyati haqidagi talimoti asosida ma'lum darajada tushuntirib o'tish mumkin. Xayolning nerv fiziologik asosida ham miyaning po'stida ilgari hosil qilingan vaqti aloqalarning (assosiasiyalarining) yana qayta tiklanib, bir-biri bilan yangicha qo'shilish jarayoni yotadi. Shuni ham aytish kerakki, bosh miya yarim shartlarida ilgari hosil qilingan vaqti aloqalar birin-kecin tiklanadi va binobarin ularning qo'shilishlari ham asta-sekin yuzaga keladi. Ana shuning natijasida bosh miyaning po'stida inson o'z shaxsiy hayotida hech qachon idrok qilmagan narsalarning obrazlari paydo bo'ladi. Bu obrazlarning ko'pi voqetikka mutlaqo to'g'ri kelmaydi va natijada tormozlanib

holatlilar. Boshqa birlari esa voqelikka to'g'ri kelganligi hamda inson faoliyati uchun miyadan yangi imkoniyatlar ochib bergani tufayli amaliy faoliyat natijalari bilan mustahkamlanadi. Xayol qilish jarayoni hamisha nutq orqali amalga oshirilishi tufayli nutqning nerv-fiziologik asosida ikkinchi signallar tizimining faoliyati ham faol qatnashadi. Bundan tashqari xayol qilish jarayonida diqqat, xotira, tafakkur va iroda jarayonlari ham ishtirok qiladi. Ana shu nuqtai nazardan olganda xayolning (xususan ijodiy xayolning) nerv fiziologik mexanizmlarni to'la tushuntirib berish uchun yetarli ilmiy ma'lumotlar yo'q, hozirgi kunda fan va texnikaning juda tez temp bilan rivojlanishi ijodiy xayol jarayonining oldiga katta vazifalar qo'ymog'da. Masalan, kosmik fazoni zabt etish, insonning oyga chiqishi, murakkab aqli mashinalarning yaratilishi va shu kabilar inson tafakkuri hamda ijodiy xayolning yuksak tarqagvoti natijasida qo'lga kiritilmog'da.

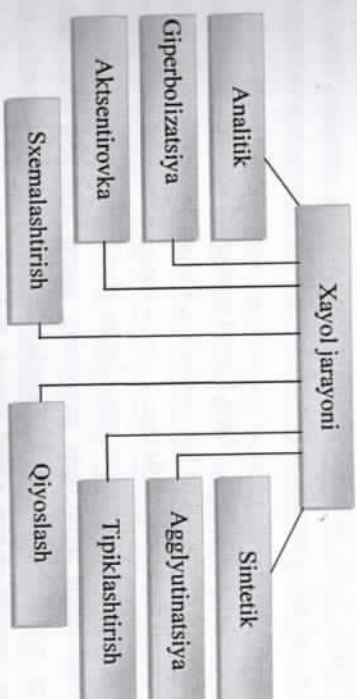
Odamning uyg'oc paytida yuzaga keladigan xayol jarayoni ma'lum darajada tartibot va ixtiyoriy xarakterga ega bo'ladi. Shuning uchun odam o'zining xayol qilish jarayonini oldidagi maqsad va vazifalarga bo'ysindira oladi. Odam o'zining bilimlari, tushunchalariga asoslangan holda xayoliy obrazlarning paydo bo'lishini idora qila oladi.

Bosh miya katta yarim shartlarining barcha tomonlari tormozlanib, odam uxlagan paytida ham xayol tush ko'rish shaklida yuzaga keladi. Odatda odam uxlay boshlagan paytida ikkinchi signallar tizimining faoliyati bilan bog'liq bo'lgan nerv hujayralari hamadan oldin tormozlanadi. Uyu bilan bog'liq bo'lgan tormozlanish jarayoni miyaning hamma joyiga baravar ravishda tarqalmaydi. Natijada ayrim joylar tormozlanmasdan holadi va kutilmagan darajada ajoyib munosabatlarga kirisha boshlaydi. Ana shuning uchun tush ko'rish ikkinchi signallar tizimining nazoratisiz juda betartib, pala-partish ravishda yuzaga keladigan assosiasiyalardan iborat bo'ladi.

16.3. Xayol jarayonlari

Xayol jarayonlari insonning tajribasi va bilim doirasi, shuningdek o'timish tajribalari bilan belgilanadi. Shuningdek xayol jarayonlari sifatida

quyidagilar ajratib ko'rsatiladi va ular yaqqol ifodalash maqsadida quyida jadval ko'rinishida aks ettirildi.

Agglyutinatsiya - "elimlash" degan ma'noni bildirib, unda turli qismlarni bitta qilib yangi obraz yaratiladi. Masalan: yalmog'iz kampir, suv parisi, kentavr, ssfinks obrazlari va boshqalar.

Giperbolizatsiya - obrazlarni katalashtrish yoki kichiklashtrish shuningdek, alohida qismlarni o'zgartirishdir. Masalan: Gulliver, liliput, Alpomish, Rustam pahlavon obrazlari kabilar.

Tizimlashtrish - o'xshatish orqali ayrim tasavvurlarni ular orasidagi farqlarni siliqlash; tipiklashtrish-bir xil obrazlarni qaytarilishi bo'lib, har bir davr uchun tipik bo'lgan obrazlarni yaratish. Masalan: A.Qahhor hikoyalari ("O'g'ri", "Bemor") A.Qodiriy ("O'tgan kunlar") romani kabilar.

Aksentlashtrish - ayrim belgilarni ta'kidlash orqali obrazlar yaratish. Masalan: o'rtoqlik hazillari. Aksentlashtrish badiiy adabiyotlarda juda ko'p qo'llaniladi.

Yuqoridagi xayol jarayonlari orqali yaratiladigan obrazlar analiz va sintez jarayonida ro'y beradi. Chunki har bir narsani yoki hodisani avval analiz (tahlil) qilib ko'riladi, keyin ularni sintez (birlashtrish) qilish orqali yangi obrazlar hosil qilinadi.

Xayol jarayonida xayol tasavvurlarning xotira tasavvuridan farqi muhim ahamiyatga ega.

Xayol tasavvurlari ongda paydo bo'ladi va barqaror bo'ladi. Xotira tasavvuridagi narsa doimo tanish narsadek his qilinadi. Xayol tasavvurlari esa yangilikni his qilish tuyg'ularini beradi.

Xayol tasavvurlari insonning qiziqish va ideallari bilan bog'liq bo'lgani sababli yangilikni his qilish tuyg'ulari oqibatida vujudga keladi.

16.4. Xayol turlari

Xayol o'zining aktivligi va faoliyati bilan harakterlanadi. Xayolning *passiv xayol formasi* - oldindan o'ylab yuzaga keltirishi mumkin bo'lgan, jo'rttaga yuzaga keltirilgan iroda bilan bog'liq bo'lmagan, lekin hayotda gavdalanirishga qaratilgan xayolning mana shunday obrazlari shirin xayolga misol bo'la oladi. Qandaydir quvonchli, yoqimli, qiziqarli narsalar xaqida shirin xayol surish hamma odamlarga xosdir. Ammo inson xayoliy jarayonlarida shirin xayol kechirish hollari ko'proq bo'lsa bu shaxsning passivligidan dalolat beruvchi nuqson hisoblanadi.

Aktiv xayol formasi qayta tiklovchi va ijodiy xayol turlariga bo'linadi. O'z asosida tasviriga muvofiq keladigan obrazlar tizimini yaratuvchi xayol qayta tiklovchi xayol deb ataladi. Ijodiy xayol - qayta tiklovchi xayoldan farq qilgan holda, original va qimmatli moddiy maxsulotlarda amalga oshiriladigan yangi obrazlarning yaratilishini taqozo qiladi. Mehnatda paydo bo'lgan ijodiy xayol ehtiyojlarini qondirish yo'lini izlashda yaqqol tasavvurlar bilan aktiv va maqsadga muvofiq ish tutadigan texnik, badiiy va istalgan boshqa ijodiyotini ajalmas tomoni bo'lib qoladi.

Xayol qilish jarayoni hamma bilish jarayonlaridagi kabi ixtiyorsiz va ixtiyoriy xayol turlariga bo'linadi.

Ixtiyorsiz xayol deb - odam o'zining oldiga hech qanday maqsad qo'ymasdan, irodani ishga solmasdan, qandaydir o'z-o'ziga obraz va tasavvurlarni yaratishiga aytiladi.

Ixtiyorsiz xayol shu topdagi kuchli ehtiyoj tufayli maydonga keladi. Masalan: odam juda tashna yoki juda och bo'lgan paytida uning xayolida har turli taomlar, daryo va buloq suvlari paydo bo'la boshlaydi. Odamning ayni shu chog'dagi hissiy holati, ya'ni his-tuyg'ulari ham ixtiyorsiz xayolning maydonga kelishiga sabab bo'ladi. Chunonchi, vahima yoki

450

qo'rqinch hissi paytida odamning xayoliga qo'rqinchli narsalarning obrazlari kela boshlaydi.

Odamning tush ko'rishi ham ixtiyorsiz xayol faoliyatlaridan hisoblanadi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, odam uxlay boshlagan paytda bosh miya po'stining hamma joylari tormozlanmay, ayrim joylari ishlab turadi. Ana shu ishlab turgan joylardagi nerv hujayralarida ilgari hosil qilingan obraz va tasavvurlar qayta tiklanib, odam tush ko'ra boshlaydi. Bunda miya po'stining eng asosiy markazlari (ikkinchi signallar tizimi) tormozlangan bo'lgani tufayli hech qanday nazorat bo'lmaydi. Natijada obraz va tasavvurlar bir-biri bilan allaqanday munosabatlarga kirib, odam palapatish tush ko'ra boshlaydi.

Ixtiyoriy xayol jarayonlari betartib ravishda, emas balki muayyan bir jarayonda o'ladi. Bu tartib odamning ehtiyojlarini, maqsadlarini, hissiyotlarini fikr hamda maslaklari bilan belgilanadi.

Ixtiyoriy xayol deb oldindan belgilangan maqsad asosida iroda kuchini ishga solib muayyan obraz va tasavvurlarni yaratishga aytiladi. Demak, ixtiyoriy xayol hamisha ma'lum maqsad va vazifalarni bajarish bilan bog'liq bo'ladi. Bunday maqsad va vazifalar boshqalar tomonidan qo'yilishi mumkin. Masalan, rassom o'zi ishlamoqchi bo'lgan suratning mavzusini o'zi belgilaydi. Yozuvchi yozmoqchi bo'lgan asarning mavzusini o'zi tanlaydi va o'zi badiiy obrazlarni yaratadi. Umuman san'at asarlarining hammasi ixtiyoriy xayol natijasida maydonga keladi.

Biroq shuni ham aytib o'tish kerakki, ixtiyoriy xayol ba'zan ixtiyorsiz xayolga o'tib ketishi mumkin. Shuning uchun ixtiyoriy xayol ixtiyorsiz xayoldan batamom ajralgan holda ro'y bermaydi. Ixtiyoriy xayol jarayoni hamisha beixtiyor qilinadigan xayol daqiqalarini o'z ichiga oladi. Masalan, rassomlar yoki kompozitorlar o'zlarining biror yangi asarlarini ixtiyoriy tarzda yaratayotganlarida ba'zan ixtiyorsiz ravishda ayrim fikrlarga berilib ketishlari mumkin.

Xayolning mutlaqo ixtiyorsiz ishlashining misoli *tush ko'rishdir*. Tush ko'rgandagi obrazlar kishining xohishi, bilan tug'ilmaydi, ular xohish bilan o'zgarmaydi. Tushdagi obrazlar o'rtasida xech kutilmaganda juda g'alati, bahzida mutlaqo tasavvur qilib bo'lmaydigan munosabatlarga tug'ilib, chalkashib ketadi. Kishining uyquasi kelib mudroq bosgan

chog'idagi, masalan, kishi endigina uxlay boshlagan vaqtdagi xayolning ishi ham asosi jihatidan ixtiyorsizdir.

Tasavvur xayoli - bir narsa haqidagi ma'lumotga asoslanib (yoki chizma surat va tashvish suyanib) uning muvofiq bo'lgan obrazini tasavvurga keltiruvchi xayolni aytamiz. O'quvchi fizika yoki kimya darsligida bayon qilingan biron tajribani o'qiganda, unda bayon qilingan asboblarning turgan joyini, qilinadigan ishlari va bu ishlarning natijasi va hokozolarni mumkin qadar aniq va ravshan tasavvur qilmog'i lozim. O'quvchining ana shu ishi tasavvur xayolining ishidir. Bir mashinaning qurug' chertovini ko'rganda, bu mashinaning har bir bo'lak va qismining turgan joyini va bir-biriga qanday aloqasi borligini aniq va ravshan tasavvur qilishi lozim bo'ladi. Bu ham tasavvur xayoliga misol bo'la oladi, ya'ni uning "texnik xayoli" deyilgan alohida bir turidir. Har bir injener, texnik va usta ishchining humaridan kerak bo'lgan bu texnika xayoli, mashinaning chizmasiga qarab, ko'rsatilgan mashinani, apparatni uning turli qisimlarini xayolida aniq "ko'rish" qobiliyatini talab qiladi.

Tasavvur xayoli kishi psixikasining o'sishi uchun ham muhimdir. Tasavvur xayoli kishiga boshqalarning hikoyasiga va bayoniga suyanib o'zi aslo ko'rmagan va ko'rishga imkon bo'lmagan narsalarni tasavvurda ko'rishga imkon beradi va bu bilan kishiga faqat o'z tumushida ko'rgan narsalari doirasida chegaralanib qolmasdan, bu doiradan tashqari ham chiqish imkonini beradi va uning bilimlarini jonli qilib, konkretlashtiradi va oshiradi.

Tasavvur - ilgari idrok etilgan, ammo ayni vaqtda bevosita idrok etilayotgan narsa va hodisalarning inson miyasida qayta ishlaniib, tiklangan hissiy obraziga aytiladi. Tasavvur shaxsning ma'lum bir munosabatlarga kirishayotganida, ta'sirlanish jarayonida undagi bahzi bir hislatlarni xotiraga tushirishda muhim rol o'ynaydi. So'zda ifodalanyotgan axborotga tasavvurni qo'shib eslab qolish ancha oson chunki, tasavvurda obrazlarni gavdalantirish orqali ancha oson eslab qolish mumkin. Tasavvur, tafakkur, xotira, tushuncha, idrok kabi murakkab bilish jarayonlari sezgi jarayonlariga asoslangan. Inson idroki turli nuqtai nazarlar asosida, masofadan, vaziyatdan, holatning yoritilish

darajasi sharoitida obyektidan olinadigan taassurotlarga oid ma'lumotlarni analiz va sintez qiladi.

Idrok va tasavvurlarda aks etadigan narsa va hodisalar tafakkurda taqdoslanadi, tahlil qilinadi va umumlashtiriladi. Tafakkur voqelikning umumlashtirilgan to'liq hamda eng aniq ifodasidir.

Tasavvur xayoli deb o'limishda bo'lib o'tgan yoki hozirda bor bo'lgan lekin bizning tumush tajribamizda shu paygacha uchramagan, ya'ni biz idrok qilmagan tasavvur va obrazlar yaratishga aytiladi.

Tasavvur xayolini odatda tiklovchi xayol deb ham yuritiladi. Tiklovchi yoki tasavvur xayolini inson hayotidagi roli g'oyat darajada kattadir. Agar tiklovchi xayol bo'lmaganda odam o'qiy xam olmagan bo'lar edi. Biz juda ko'p narsalarni ko'rmagan, ya'ni bevosita idrok qilmagan bo'lsak, ham ularni tasavvur eta olamiz: bunda biz boshqa odamlarning aytib bo'lgan so'zlari asosida o'qigan kitoblarmiz asosida xayoliy tasavvur va obrazlar yaratamiz. Masalan, bolalar kitobchalaridan o'qib berilgan ertaklardagi qahramonlarni ularning bag'oyat botirliklarini, qo'rqoqliklarini va bir-birlariga yordam berishlarini xayoliy tasavvur orqali aks ettiradilar. Tiklovchi yoki tasavvur xayoli jarayonida odam ko'z oldiga keltirayotgan obrazning ob'ekti haqidatdan ham muayyan bir joyda bo'lganligini anglatadi. Tasavvur yoki tiklovchi xayol bog'icha yoshidagi bolalarda ham bo'ladi. Masalan: ularga o'qib berilayotgan hikoyani eshitar ekanlar, hikoyadagi afsonaviy qahramonlar, ularning baland g'oyalari ustidagi qurilgan qasrlari ko'z o'ngilarida gavdalana boshlaydi.

Ijodiy xayol - tiklovchi xayoldan farqli o'larok original va qimmatli moddiy, ijodiy maxsulotlarda gavdalanuvchi yangi obrazlarning yaratilishidan iborat xayol turidir. SHu bilan birga, mustaqil ravishda yangi obrazlar yaratish uchun ijodiy faoliyatda qatnashgan, ya'ni natijasida qimmatli yangi bir narsa hosil bo'ladigan faoliyatdagi xayolni aytamiz. Yozuvchi, rassom, kompozitor, olim, ixtirochi va boshqa buning kabi kishilarning xayoli ijodiy xayoldir.

Ijodiy xayol, tasavvur xayoliga qaraganda ancha murakkab va qiyin jarayondir. Xayol muhim rol o'ynamagan xech bir ijod sohasi yo'q.

Ijodiy xayol - deb tajribamizda bo'lmagan va voqelikning o'zida ham uchramagan narsa va hodisalar haqida tasavvur hamda obrazlar yaratishdan iborat xayol turiga aytiladi.

Ijodiy xayol murakkab aks ettirish jarayoni bo'lib, odamning hayotida juda katta ahamiyatga egadir. Odam o'zining ijodiy xayoli orqali biror yangi, shu paytgacha ko'rilmagani narsa yaratadi. Masalan: Yozuvchi asari uchun tipik obraz yaratganda uning xayoli ijodiy bo'ladi. Tadqiqotchining biror tadqiqot ustida ishlaganida ham uning xayoli ijodiy bo'ladi.

Ijodiy xayol obrazlari so'zlarda yoki moddiy obektlarda tasvirlanishi mumkin. Ijodiy xayol mahsuli, ya'ni tasavvur va obrazlari san'atning hamma turlarida arxitektura, fan va texnika sohasidagi ixtirolarda namoyon bo'ladi. Shuni ham nazarda tutish kerakki, tasavvur xayoli bilan ijodiy xayol o'rtasidagi farq faqat nisbiy xarakterga egadir. Xuddi ijodiy xayol jarayonidagi kabi tasavvur xayoli jarayonida ham aslida narsalarning obrazlari yangidan ijod qilinadi. Ana shuning uchun xayolning bu ikki turini bir-biridan batamom ajratib bo'lmaydi.

Ijodiy xayolning maxsus turi orzudir. **Orzu** ijodiy xayolning, tilakning kelajakka qaratilgan shaklidir. Orzusiz kishi bo'lmaydi. Orzu odamning u yoki bu faoliyatiga undaydigan stimullar turtak hisoblanadi. Lekin orzuning boshqa salbiy turlari ham bor. Masalan, odamni asosiy ish faoliyatidan boshqa ishga sudraydigan orzular ham bo'ladi. Shunday odamlar ham bo'ladi, ular o'zlarining aniq faoliyatlarini orzu bilan almashirib, tilak va istaklariga shirin orzudagina yetib yuradilar. Ularning "quruq xayolparastlar" deb yuritiladi.

Ijodiy xayol singari orzu ham alohida, mustaqil yangi obrazlar yaratishdir. Ammo orzuning ijodiy xayoldan farq qilgan ikki muhim xususiyati bor:

1. Orzu - tilakdagi mavjud obrazlar yaratilishi, lekin ijodiy xayol yaratgan obrazlar hamma vaqt yozuvchining tilaklarida gavdalanavermaydi. Misol uchun, N.V. Gogol' asaridagi CHichikov, Plyushkin, Nozdrevlar kabi salbiy obrazlarni, «Gogol'ning orzusi» deb bo'lmaydi. Kishining orzularida uning tilaklari, uni jalb qilgan narsalari, uning intilishlari obraz shaklida gavdalanadi.

2. Orzu - ijodiy faoliyat doirasiga kirmagan, ya'ni badiiy bir asar, ilmiy kashfiyot, texnikaga oid ixtirochilik va boshqa buning kabi narsalarda oshkor bo'lib, bevosita va darhol bir samara bermagan xayoldir. Orzu kelajakka qaratilgan, kelajak bo'lganda ham tilakdagi kelajakka qaratilgan xayol surishtir.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, ijodiy faoliyatga hamma vaqt fantaziya qo'shilgan bo'ladi. Biroq hamma vaqt ham odamning amaliy harakatlari xayol jarayonlari darhol amalga oshavermaydi. Ko'pincha xayol jarayonlari odam amalga oshirishni istaydigan timsollar shakliga, ya'ni alohida ichki faoliyat shakliga kirib oladi. Ana shunda odam kelgusida xohlaydigan timsollar orzu deb biladi. Orzu odamning voqelikni o'zgartirishga qaratilgan ijodiy kuchlarni hayotga tatbiq qilishni zarur shartlaridir. Orzu hayotni ilmiy ko'ra bilishning elementidir.

Psixologiyada xayol insonning ijodiy faoliyatining tarkibiy qismi sifatida talqin kilinadi, u tizimiy xususiyatli xatti-harakatning oraliq va yakuniy maxsullari orqali aks etadi, muammoli vaziyatda noaniqlik, noma'lumlik alomatlari vujudga kelsa, u holda faoliyat rejasini qayta ko'rib chiqishni tahminlash imkoniyatiga ega.

Realistik xayol - turida voqelik aks ettiriladi, orzular amalga oshadi.

Fantastik xayol - amalga oshmaydigan xayol turidir.

16.5. Xayol sifatlari

Kishilarning xayoli kengligi, mazmundorligi, kuchi va realligi, fantaziya boyligi jihatidan farq qiladi. Xayol kengligi voqelikning kishilar faoliyati uchun bo'ladigan doirasi bilan belgilanadi. Masalan, kishi san'at, texnika, sport, bilimga qiziqsa va ular haqida xayol qilsa, bunday kishining xayoli keng bo'ladi.

Xayolning unumdorligi biror narsaga nisbatan xayolning boyligi, xilma-xilligi bilan belgilanadi. Xayol keng bo'lsa, u mazmundor ham bo'ladi. Xayol faoliyatining biror sohasida namoyon bo'ladi. Xayolning kengligi va mazmundorligi kishining bilim va tajribasiga bog'liq.

Xayol kuchi kuchsiz va kuchli bo'ladi. Kuchli xayolda odam juda tez ta'sirlanadi. Masalan, biz "O'tgan kunlar" romanini, "Shaytanat" romanlarini o'qiganimizda xayol kuchli bo'lishi natijasida ta'sirlanamiz.

Ilmiy asarni, zerikarli, hikoyalarni o'qiganmizda esa xayolimiz kuchsiz bo'ladi. Qiziqish kuchli bo'lsa, xayol ham kuchli bo'ladi. Bolalarning xayoli fantaziya bo'y bo'ladi. Mehnat faoliyati natijasida xayol sifatлари rivojlanadi.

Xayol kuchi quyidagilarga bog'liq bo'ladi.

1. Xayol kuchi ehtiyoj, qiziqish, istaklarning kuchiga bog'liq bo'ladi. Masalan: faqat shu bugungi kun haqida o'ylasa, odamning xayoli kuchsiz bo'ladi.

2. Xayol kuchi hissiyotga bog'liq bo'ladi, hissiyot qanchalik kuchli bo'lsa, xayol shunchalik erkin bo'ladi. Xayol kuchi idrokka bog'liq bo'ladi. Biz idrok qilganimizda diqqat bilan idrok qilsak, xayol kuchayib, kengayadi, agar diqqatimiz xayolga qaratilsa, unda idrok qilsak, xayol kuchayib kengayadi, agar diqqatimiz xayolga qaratilsa unda idrok susayadi. Masalan, ba'zan bir xayolga berilib, atrofdagi narsalarni ko'rmaymiz, eshitmaymiz.

Xayol kuchi kishining ahvoriga, asab tizimiga bog'liq bo'ladi, ya'ni asab tizimining tetikligiga, charchab qolganligiga, sog'ligiga va betobligiga bog'liq bo'ladi. Masalan: harorat juda baland bo'lishi natijasida obrazlar juda yorqinlashib ketadi. Natijada bunday paytda odam alahsiraydi. Gallyusinasiya xayolning kuchli namoyon bo'lishidir.

Xayolning realligi - voqelikni to'g'ri aks ettiruvchi xayoliy obrazlarning yaratilishi, geniyلarni xayolning kuchi real xayolidir. Masalan, kosmosga uchish xayolini oldindan tasavvur etish. Xayolning realligi odamning tajribasiga, bilimiga, tafakkuriga bog'liq bo'ladi. Obrazlar amalga oshmasa, bu real xayol bo'lmaydi, balki fantastik xayol bo'ladi. Bolalarda xayol kattalarga taqld qilish orgali o'sadi. Bolalarda fantaziya juda kuchli, masalan, ular oddiy cho'pni "uchqur ot" deb tasavvur qilib o'ynaydilar. Ularni qahramon deb his qiladilar. Yasli yoshiga nisbatan boqcha yoshidagi bolalar xayoli bir muncha kengroq bo'ladi. Ularda xayol asosan kengroq bo'ladi. Bola kattalarga taqld qilib, shofyor, doktor bo'ladi va hokazo. Bog'cha yoshidagi bolalarda xayol ixtiyoriy bo'ladi. Masalan, katta odam bolaga kubiklardan uy yasash, rasm chizish kabi topshiriqlar beradi. Bog'cha yoshidagi bolalarning

xayoli kattalar bilan mulqotda bo'lish ta'sirida o'sadi. Bolalar ertaklarini tinglashni, voqealarni eshitishni yoqliradilar.

Kattalarning fikrlarini eshitish natijasida bolalarda ular hali ko'rmagan narsalar to'g'risida obrazlar paydo bo'ladi. Bolalar o'yin vaqtida erkin obrazlarni yaratadilar.

Kichik yoshdagi bolalar xayolining o'sishi uchun tarbiyachining olib boradigan mashg'ulotlari, turli o'yinlarini tasavvur etishlari katta ahamiyatga ega. Asosan qiziqishlar xayolning o'sishiga yordam beradi.

Xayol faoliyati kuchli bo'lsa uning mazmuni kengroq idrok qilinadi. Xayol tasavvurlari esda olib qolish, esga tushirish bog'lanishlarini vujudga keltirish uchun tayanch bo'ladi. Tafakkur jarayonidagi yaqqollik xayol faoliyati tufayli sodir bo'ladi. Xayol faoliyati tufayli tug'iladigan hislar ko'pincha ancha kuchli va barqaror hislar bo'ladi.

16.6. Xayolning asosiy xususiyatlari

Xayol jarayoni va uning vujudga kelishi bir qancha sharoitlarga bog'liqdir. Xayol har doim ma'lum bir yo'nalishga ega. Odatda vujudga kelgan xayol odamning o'z faoliyati davomida nimaga intilayotgani, nimani istayotgani bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, tarbiyachi tarbiyalangan bolalarning kim bo'lib yetishishlarini xayolan ko'z oldiga keltirib ko'radi.

Xayol jarayonining xususiyatlaridan biri shundan iboratki, xayol odamning ehtiyojlari, qiziqishlari va o'z oldiga qo'ygan vazifalari bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Lekin shuni aytib o'tish lozimki, odamning ehtiyojlari va qiziqishlari hamma vaqt ham istagan narsalarga erishavermaydi. Ko'proq odamning xayolida hamma vaqt qo'rqinchli narsalar gavalana boradi.

Ana shu paytdagi ehtiyojining ta'siri bilan odamning xayoli o'tinishda idrok qilingan narsalardan hosil bo'lgan tasavvurni ijodiy ravishda qayta ishlab, yangi obrazlar yaratib boshlaydi.

Xayol jarayonining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, xayol xamisha boy tajriba hamda bilimlarga asoslanadi. Agar bilim yetishmasa, xayoliy tasavvur hosil bo'lmaydi. Masalan, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarga qadimgi davr insonlari haqida gapiritisa, ular

xuddi hozirgi zamon kishilari singari tasavvur qiladilar. Buning asosiy sababi bilimlarning yetishmasligi, shuningdek mazkur yoshdagi bolalar tarixiy muzeylarda bo'lmaganliklari, teatrlarga tushib, tarixiy asarlarni ko'rganliklari, tarixiy kinolarni hali juda kam ko'rganliklari tufayli bunday tasavvurlarni hosil qilishning uddasidan chiga olmaydilar.

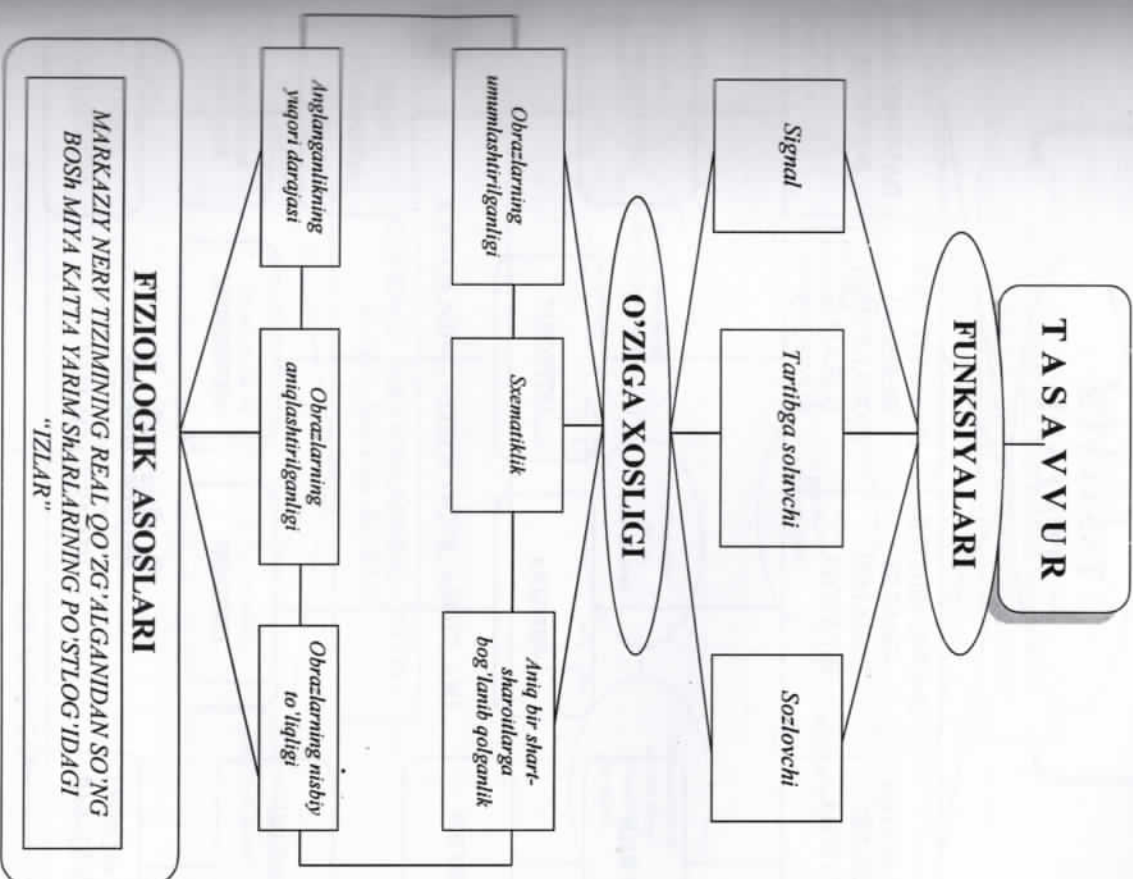
Xayol jarayonining o'ziga xos xususiyatlaridan navbatdagi xotira tasavvurlarini analiz va sintez qismidan iboratdir. Xayol uchun material bo'ladigan tasavvurlar xayol yaratib berayotgan obrazlarga ko'pincha to'liq holda kirmasdan, balki qisman faoliyatida ro'y beradi. Bunda muayyan tasavvurlardan ajratib olingan elementlarni boshqa tasavvurlar bilan qo'shish va bir turtum qilish jarayoni ro'y beradi. Mana shunday sintez qilish faoliyatida foydalanadilar, ular ya'ni yozuvchilar o'z asarlaridagi haydonmalarining tiplarini bir qancha ayrim tasavvurlardan vujudga keltiradilar.

Nihoyat xayolning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, agar idrok obrazlari ayni hozirgi paytdagi narsalar bilan bog'liq bo'lsa, xotira obrazlari o'tgan zamondagi narsalarning obrazlarini tiklash bilan bog'liq bo'lsa, xayoliy yo'l bilan yaratilgan obrazlar esa hozirgi va o'tgan zamongagina emas, balki kelajak zamonga, odam kelajakda nima ishlar qilishini xayolan tasavvur qilib ko'rish bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Nazorat savollari

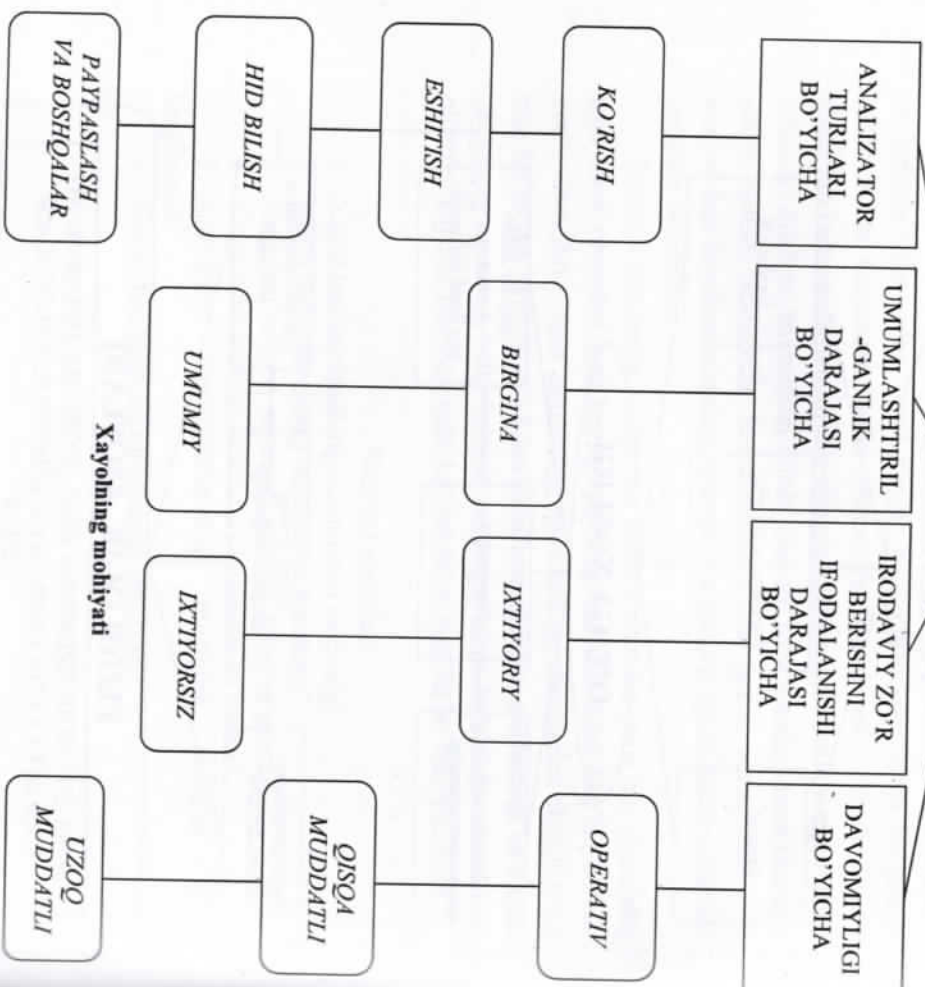
1. Xayol tushunchasining mazmunini izohlang?
2. Xayol jarayonlarining mohiyatini asoslang?
3. Xayol turlarining mazmunini nimalar bilan belgilanadi?
4. Xayol sifatlarining mazmunini nimalarda ko'rinadi?
5. Xayolning xususiyatlarining mazmunini nimalar bilan belgilanadi?
6. Xayol shakllarining mazmunini izohlang?

Tasavvurning mohiyati

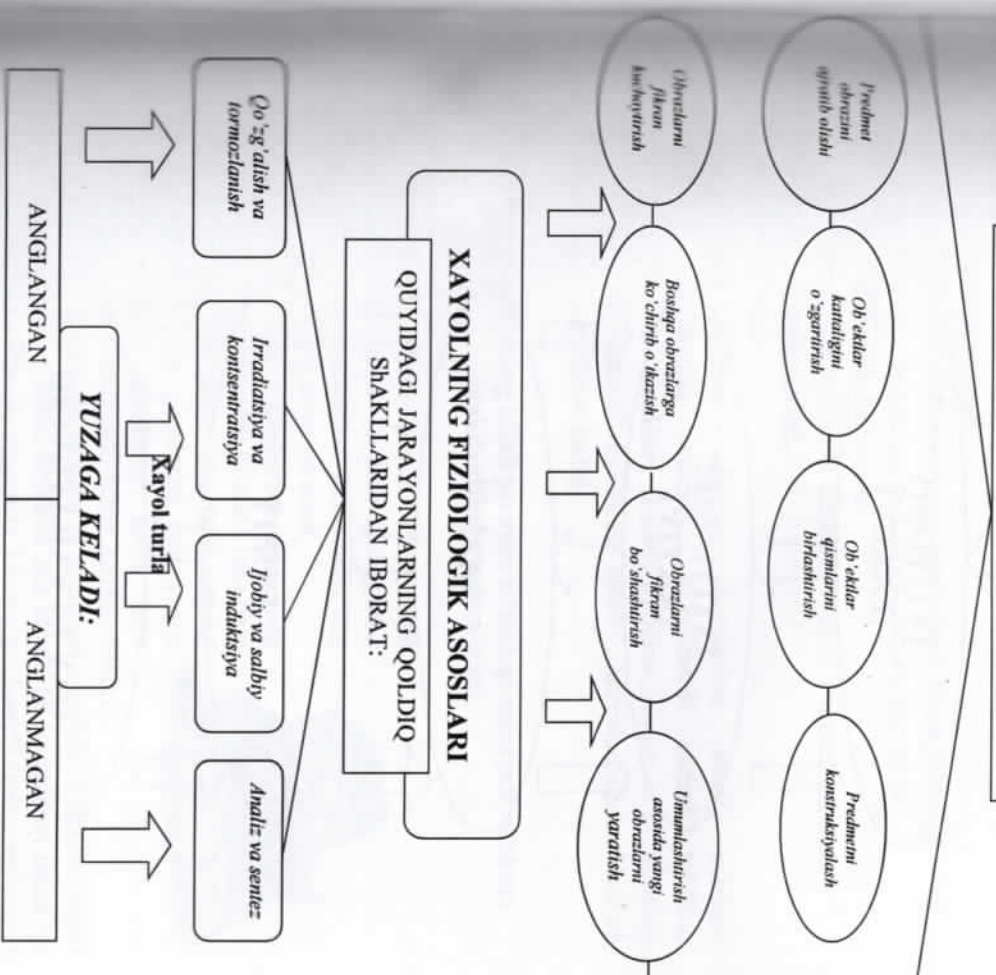
Tasavvur turlari

**TASAVVUR
TURLARI**

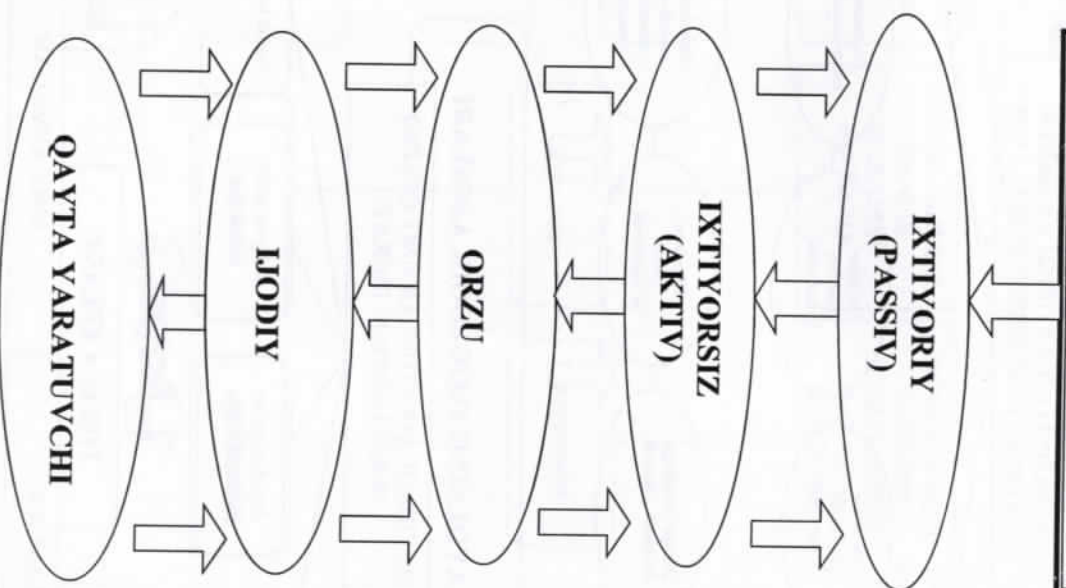

XAYOL

**TASAVVURNI O'ZGARTIRISH VA QAYTA
O'ZGARTIRISH USULLARINI IFODALAYDI:**

XAYOL TURLARI

XVII. TAFAKKUR. NUTQ

Reja:

- 17.1. Tafakkurning bilish jarayon sifatidagi mohiyati va shaxs shakllanishida tutgan o'rni
- 17.2. Tafakkurning nerv-fiziologik asosi
- 17.3. Tafakkur operatsiyalari mavjudmi?
- 17.4. Tafakkurning mantiqiy shakllari
- 17.5. Tafakkur turlari
- 17.6. Tafakkur sifatlarini inson intellektual taraqqiyotidagi o'rni
- 17.7. Tafakkur borasidagi psixologik nazariyalar talqini
- 17.8. Nutq haqida tushuncha
- 17.9. Nutqning fiziologik asoslari. Nutqni o'rganishga nazariy yondashuv. Nutqning turlari.

Tayanch so'zlar: *tafakkur, abstraksiya, amaliy tafakkur, deduktiya, induksiya, intuisiya, ko'rgazmali obrazli tafakkur, ko'rgazmali harakat tafakkuri, nazariy tafakkur, siniez, so'z - mantiqiy tafakkur, taqqoslash, tahlil, tushuncha, umumlashtirish, xulosa chiqarish, yaqqol harakatlil tafakkur, hukm.*

17.1. Tafakkurning bilish jarayon sifatidagi mohiyati va shaxs shakllanishida tutgan o'rni

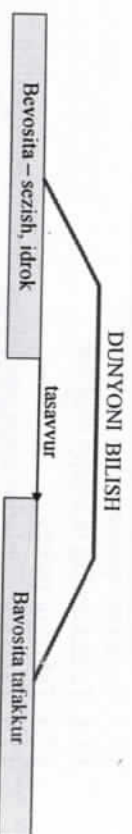
Psixologiya fani paydo bo'lgandan buyon soha doirasida ko'plab tadqiqotlar o'tkazilgan bo'lsada tafakkur muammosi eng kam o'rganilgan kategoriya sanaladi.

Mavzuni o'qib o'zlashtirish jarayonida bu muammoning mohiyatini tutunish juda ham murakkabligini tushunasiz. Biz tafakkurning ba'zi aspektlarini va qismlarini tadqiq qila olmiz va hamma savollarga javob bera olmasak ham ularni aniqlashtirishga harakat qilamiz.

Tafakkur inson aqliy faoliyatining yuksak o'aklidir. Tafakkur orqali biz sezgi a'zolarimiz bilan bevosita aks ettirib bo'lmaydigan narsa va hodisalarni ongimizda aks ettiramiz. Umuman olganda tashqi muhitdagi narsa va hodisalar o'rtasida ko'z bilan ko'rib, quloq bilan eshitib

bo'lmaydigan ichki munosabatlar hamda qonuniyatlar mavjud. Ana shu ichki bog'lanish hamda qonuniyatlarni biz tafakkur orqali bilib oiamiz. Demak, **tafakkur** deb narsa va hodisalar o'rtasidagi eng muhim bog'lanishlar va munosabatlarning ongimizda aks etirilishiga aytiladi. (David G. Myers. "Psychology" 9 edition 2010. 425 p.)

Aynan tafakkur orqali biz moddiy olamdagi narsa va hodisalarning mohiyatini bilish imkoniga ega bo'lamiz. Shu bois dunyoni bilishda bevosita sezish, idrok, tasavvur va bavosita tafakkur muhim rol o'ynaydi.

Psixologiya fani nimadan bahs etadi, degan an'anaviy savol mavjuddir, biroq hozirgi davrda tafakkur psixologiyasi predmeti nima degan savol tug'ilmoqda. Ma'lumki, psixologiya fani tafakkur- ni o'rganadigan yagona fan emas, chunki uning ayrim jihatlarini lo- gika, filsofiya, hatto kibernetika tadqiq qilmoqda. Shuning uchun tafakkur psixologiyasi predmetini aniqlash juda muhim masalalar- dan biriga aylanib qolmoqda.

Inson idrok qilgan, xotirasida saqlab qolgan narsalarning barchasi uning uchun ma'lum ma'no va mohiyatga ega bo'ladi. Aks xolda u eslab qolmaydi ham, keyingi safar analogik ob'ekt bilan to'qnash kelganda, unga diqqatini qaratmaydi ham, figura fonga aylanib qolaveradi. Ya'ni, biz ko'rgan, eshitgan, his qilgan narsalarimizning barchasi **ma'noli**, kerak bo'lsa, ma'nili bo'lishini xohlaymiz. Shunisi xarakterliki, ana shunday narsa va hodisalarga biz tomondan beriladigan ma'no har bir alohida shaxs tomondan turlicha idrok qilinadi. (David G. Myers. "Psychology" 9 edition 2010. 425 p.) Masalan, olim uchun har qanday kitob - hayotining ma'nosi bo'lsa, dexxon uchun yer va undan olinadigan hosil - ahamiyatli hisoblanadi. hattoki, bitta narsaning o'zi turli odamlar uchun turli xil ma'no va mazmun kasb etadi. O'sha kitob misolini oladigan bo'lsak, kitob industriyasi bilan shug'ullanuvchi muhandis uchun - ishlab chiqarish mahsuloti, kitob do'koni sotuvchisi uchun - tovar - mahsulot,

o'quvchi uchun - ilim manbai, muallif olim uchun - ijodining mevasi, eng qimmatli narsadir.

Har bir alohida narsaga bo'lgan munosabatimiz uning biz uchun qadri-qimmatiga bevosita ta'sir etadi, u gox ijobiy, gox salbiy bo'lishi mumkin. Shu nuqtai nazardan ham biz narsa va hodisalarga tanlab munosabada bo'lamiz. Tishunoslikni kasb etib tanlagan talaba uchun kibernetik modellashirishga bag'ishlangan ma'ruza qanchalik zerikarliday tuyulsa, iqtisodchilik kasbini egallamogchi bo'lganlar uchun pul, foyda va daromad olish yo'llari haqidagi ma'lumotlar shunchalik ahamiyatli, oddiy so'zning morfologik tahlili - shunchalik befarqlik holatini keltirib chiqaradi. Demak, bizning dunyoni, uning sir-asrorlarini tushunishimizning zaminida narsa va hodisalarning biz uchun shaxsiy aloqasi, ahamiyatligi darajasi yotadi. Ana shunday dunyoni tushunishimiz, anglashimiz va unga ongli munosabatimizni bildirib, izxor qilishimizga aloqador bilish jarayoni psixologiyada tafakkur, fikrlash deb ataladi.

✦ **Tafakkur - atrof- muhitdagi voqelikni nutq yordami bilan bavosita, umumlashagan holda aks etgirivchi psixik jarayon, ijtimoiy sababiy bog'lanishlarni anglashga, yangilik ochishga va bashorat qilishga yo'naltirilgan aqliy faoliyatdir.**

Ta'rifda tafakkurning eng muhim xususiyatlari sanab o'tilgan, ya'ni so'z (fikt) bilan, umumlashtirib, bavosita, ijtimoiy sababiylik, yangilik ochish, bashorat qilish, jarayon, faoliyat va boshqalar.

17.2. Tafakkurning nerv-fiziologik asosi

Tafakkur faoliyati muayyan maqsadga qaratilgan alohida ongli jarayon tarqasida sodir bo'ladi. Bosh miyaning biror uchastkasidagi faoliyat emas, balki butun bosh miya po'stining faoliyati mana shu jarayonning fiziologik asosidir. Tafakkur faoliyati uchun avvalo analizatorlarning miyadagi uchlari o'rtasida vujudga keladigan murakkab bog'lanishlar muhim ahamiyatga egadir. Analizatorlarning bosh miya po'stidagi uchastkalari bir-biridan keskin ajralgan holda emas, balki bir- biriga tutashib, bir-biri bilan chambarchas bog'lanib ketganligi sababli

mazkur bog'lanishlarning vujudga kelishi yuqorida aytib o'tilganidek, tafakkurning maxsus nerv-fiziologik mexanizmlaridir. Bunda ikkinchi signallar tizimining bog'lanishlari birinchi signal tizimidagi bog'lanishlarga tayyanadi. I.P.Pavlov ikkinchi signal tizimining ishi hamisha birinchi signal bilan o'zaro o'tkazish jarayonida hozir bo'ladi, deb ta'kidlagan. Ikkinchi signal tizimi asosida birinchi signal bilan o'zaro ta'sir qilish jarayonida dastlab umuminsoniy empirizmi va nihoyat odamning o'z tevarigidagi olamni va uning o'zini bilish uchun oliy qurol bo'lgan oliy tafakkur voq'e bo'ladi. Tafakkurning muayyan bir narsaga qaratilishi uchun nerv-fiziologik asos bo'lgan orientirovka refleksi tafakkur jarayonlarida katta rol o'ynaydi. Akademik I.P.Pavlov ta'kidlaganidek, "avvalo umuminsoniy empirizmi nihoyat, atrof olamni va insonning o'zini ham bilish uchun oliy qurol bo'lgan fanni ham yaratuvchi maxsus insoniy oliy tafakkur zarurdir".

17.3. Tafakkur operatsiyalari mavjudmi?

Tafakkur jarayoni insonning bilishga bo'lgan ehtiyojlari, tevarak-atrofda gi olam va turmush to'g'risidagi o'z bilimlarini kengaytirishga va chuqurlashtirishga intilish sababli vujudga keladi. Fikr qiluvchi kishining tafakkuri-ob'ektni anglashi, bilishi tafakkur jarayonining xarakterli xususiyatidir. Odam o'zi idrok qilayotgan narsalar to'g'risida fikr qiladi. Shuning uchun tushunchalar narsalarning butun bir sinfi, turkumi to'g'risida fikr qiladi, ya'ni bular tafakkurning ob'ekti bo'ladi. Bir narsaga tayannagan quruqdan quruq tafakkur bo'lishi mumkin emas.

Analiz, sintez, taqqoslash, abstraktisyalash va umumlashtirish, tasniflash va tizimga solish aqliy operatsiyalarning asosiy turlaridir.

Analiz – shunday bir tafakkur operatsiyasidirki uning yordami bilan biz narsa va hodisalarni fikran yoki amaliy jihatdan xususiyatlarini tahlil qilamiz.

Analiz jarayonida butunning uning qismlariga va elementlariga bo'lgan munosabati aniqlanadi. Tahlil ob'ektlari amalda ajratib bo'lmaydigan elementlarga yoki belgilarga bo'lishda ifodalaniishi mumkin. Allomalarimizning ta'kidlashicha, maymunning yong'oqni

chuqurishining o'ziyoq boshlang'ich, oddiy analizdir. O'quvchi va talaba ishlarni amalga oshiradilar, topshiriqlar, misol va masalalarni yechadilar. G'arb psixologlari tomonidan yaqinda o'tkazilgan tadqiqotlarda miyaning hajmi odamning intellektlilik darajasiga bog'liqligi, ya'ni "ziyoli" yoki "intelegent" odamlarda bosh miya potentsiallari analizatorlarning uchlari juda ham zich joylashgan bo'lib, ularda o'tkazilgan tafakkur darajasini aniqlash kabi testlarda ma'lumotlarni tez anglab olish va uning mohiyatini tushunish boshqalarga nisbatan tezroq va samaraliroq bo'lishi aniqlangan. (David .Myers. "Psychology" 9 edition 2010. 413-15p.)

Amerika psixologlari miya faoliyatining javobgarlik uyg'otishga va faraz qilingan onglikka bog'liq bo'lgan turli darajalarini farqlashadi. Fikrlash faoliyati, aqliy harakatlarning buzilishi yoki yo'qolishi quyidagi xolatlarda kuzatilishini bir qancha tajriba va kuzatishlar natijasida aniqlangan:

- tafakkurni yetishmasligi yoki umuman mavjud emasligi, masalan aqli zaif odamlarda va hayvonlarda.

- aqliy o'lim yoki koma xolatida inson dastlabki vaqtlarda tashqi stimullarga javob bermaydi, xatto ki u og'riq stimullari bo'lsa ham, keyinchalik, bir necha xaftadan so'ng, og'riqqa yurak urishining tezlashishi bilan javob qaytara boshlaydi. Bundan tao'qari yurak urishi uyqu va uyg'og' xolatda o'zgaradi. Lekin xatto ki uyg'og' xolatida ham miya faoliyati odatiy xolotdan ancha sust ishlaydi.

- minimal ongsizlik xolati – bunda odam maqsadli elementar harakatlarni amalga o'ira oladi, gaplarni tuo'unadi. Bu xolat oy'lab yoki yillab davom etio'i mumkin. (James W.Kalat. Introduction to Psychology. 10 edition. 2013. 324-326 p.) Odam o'zi idrok qilayotgan narsalar to'g'risida fikr qiladi. O'uning uchun tuo'unchalar narsalarning butun bir sinfi, turkumi to'g'risida fikr qiladi, ya'ni bular tafakkurning ob'ekti bo'ladi. Bir narsaga tayannagan quruqdan quruq tafakkur bo'lio'i mumkin emas. (James W.Kalat. Introduction to Psychology. 10 edition. 2013. 324 p.)

Yuqorida aytib, o'tilgan motor yoki boshqa qismlarning rolini tushunish uchun yolg'iz analizning o'zi kifoya qilmaydi. Chunki tarkibiy qismlarni birlashtirgan holda bir-biriga ta'sir qilib turgan motor va mashinaning butunligicha olib tekshirgandagina uning motor yoki mashina ekanligini anglash mumkin.

Sintez – shunday bir tafakkur operatsiyasidirki, biz narsa va hodisalarning analizda bo'lingan, ajratilgan ayrim qismlarini, bo'laklarini sintez yordami bilan fikran va amaliy ravishda birlashtirib, butun holiga keltiramiz.

Sintez elementlarning, narsa va hodisalarning qismlari va bo'laklarini

bir butun qilib qo'shishdan iborat aqliy faoliyat ekanligi ta'rifdan ko'rinib turibdi. Analiz aqliy bo'lgani kabi sintez ham amaliy xarakter kasb etadi. Masalan, birinchi sinf bolasi o'z harf xaltasidagi keltirilgan harflardan foydalanib, bo'g'in, bo'g'inlardan so'z, so'zlardan gap, gaplardan qisqa axborot, undan esa hikoya tuzadi.

Analiz va sintez o'zaro bevosita mustahkam bog'langan yagona jarayonning ikki tomonidir. Agar narsa va hodisalar analiz qilinmagan bo'lsa, uni sintez qilib bo'lmaydi, har qanday analiz predmetlarni narsalarni bir butun holda bilish asosida amalga oshirilishi lozim.

Taqqoslash – shunday bir tafakkur operatsiyasidirki, bu operatsiya vositasi bilan ob'ektiv dunyodagi narsa va hodisalarning bir-biriga o'xshashligi va bir-biridan farqi aniqlanadi.

XIX-XX asrlarda yashagan olim K.D. Ushinskiy taqqoslash jarayoni borasida quyidagilarni ta'kidlagan: "Agar siz tabiatni bir narsasini ravshan tushunib olishni istasangiz, uning o'ziga juda o'xshash bo'lgan narsalardan tafovutini topingiz va uning o'zida juda uzoq bo'lgan narsalar bilan o'xshashligini topingiz. Ana shunda siz shu narsaning eng muhim belgilarini payqab olasiz, demak shu narsani tushunib olasiz".

Narsa va hodisalar o'rtasidagi o'xshashlik yoki farqni, teng yoki tengsizliklarni, ayniyat yoki ziddiyatlarni aniqlashdan iborat bo'lgan fikr

yuritish operatsiyasi, bilishning dastlabki va zarur vositasi bo'lib hisoblanadi. Ajdodlarimiz taqqoslashning ta'limdagi roli to'g'risida shunday fikrlarni bildirgan edi. Taqqoslash har qanday tushunishning va har qanday tafakkurning asosidir. Olamdagi narsalarning hammasini taqqoslab ko'rish yo'li bilan bila olmasak, boshqa yo'l bilan bila olmaymiz, agar biz hech narsa bilan solishtirishimiz va farqini bilib olishimiz mumkin bo'lmagan biron bir narsaga duch kelganimizda edi, u holda biz shu narsa to'g'risida hech qanday fikr qila olmagan bo'lar edik.

Taqqoslash operatsiyasi ikki xil yo'l bilan amalga oshishi mumkin: amaliy aniq narsalarni bevosita solishtirish va nazariy tasavvur qilinayotgan obrazlarni va narsalarni ongda fikran taqqoslash. Agar odam ikki boylam yukni qo'l bilan ko'tarib, bir necha xil taom mazasini qiyoslasa yoki ikki paykal paxtazor hosildorligini taqqoslasa, bu amaliy taqqoslash bo'ladi. Shuningdek, o'quvchilar ikki qalam yoki ikki stjerjening uchini yog'ochga yoki qog'ozga solishtirsalar, u analogik holatga misol bo'la oladi. Bundan tashqari metr bilan masofani, tarozi bilan og'irlikni, termometr bilan haroratni, teleskop bilan osmon jismlarini o'ljash paytida ham taqqoslash jarayoni vujudga keladi.

Inson tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarning barchasini bevosita aks ettirish, qo'l bilan paypaslash imkoniyatiga ega emas. Shu boisdan to'planadigan bilimlarning aksariyati qo'l bilan ushlash, ko'z bilan kuzatish evaziga emas, balki fikr yuritish orqali, mantiq yordamida angliyladi. Ular o'rtasida o'xshash va farqli alomat hamda belgilar nazariy taqqoslash asosida ajratiladi. Demak, inson olayotgan keng ko'lamdagi axborotlar farqini fikran taqqoslash yordamida anglab yetadi. Jumladan, o'quvchilar dilda o'ylayotgan narsalarni fikran solishtirib ko'radi. Ba'zan turli yoshdagi kishilar o'z tengdoshlari xarakterida, qiziqishida, yurish turishida, muomalasida va boshqa xususiyatida o'xshashlik va tafovut borligini topadilar.

Abstraksiya – shunday fikr tafakkur operatsiyasidirki, bu operatsiya yordami bilan moddiy dunyodagi narsa va hodisalarning muhim xususiyatlarini farqlab olib, ana shu xususiyatlardan narsa va hodisalarning muhim bo'lmagan ikkinchi darajali xususiyatlarini fikran ajratib tashlaymiz.

Abstraksiya jarayonida ob'ektdan ajratib olingan belgi, atomatning o'zi tafakkurning mustaqil ob'ekti bo'lib qoladi. Abstraksiya operatsiyasi tahlil natijasida vujudga keladi. (James W.Kalat. Introduction to Psychology. 10 edition. 2013. 326 p.)

Masalan, sinf devorini tahlil qilish jarayonida uning faqat bir belgisini, ya'ni oqligini ajratib olish mumkin va oq devor to'g'risida emas, balki devorning oqligi to'g'risida, keyin esa umuman oqlik haqida fikr yuritish mumkin. Kishilar quyosh, oy, yulduz, elektr, olov ba'zi planetalar, ayrim tosh va hokazolarning ko'z o'ngilarida yoritishni kuzata turib ularning bitta umumiy belgisini, ya'ni yoritishni fikran ajratib olib, umuman yoritish to'g'risida mulohaza yuritiladi. Buyumlarni narsa va hodisalarni jism va predmetlarni bir-biri bilan taqqoslash paytida ham abstraksiyalash jarayoni yuzaga keladi. Bunda narsa va hodisalarning mavjud belgilariga, masalan tusiga, o'qligiga, tezligiga, og'irligiga, qiymatiga va shu kabi o'xshash sifatlarga qarab taqqoslanadi. Abstraksiya operatsiyasi bilan insonni qurollantirish intellektual jihatdan intensiv rivojlanishiga olib keladi, shuningdek mustaqil bilim olish faoliyatini takomillashtiradi. (James W.Kalat. Introduction to Psychology. 10 edition. 2013. 324-327 p.)

Umumlashtirish – tafakkurda aks etgan bir turkum narsalarning, o'xshash muhim belgilarning shu narsalar to'g'risidagi bitta tushuncha qilib, fikrda birlashtirish demakdir

Psixologiyada umumlashtirish muammosi bo'yicha yagona yo'nalishdagi nazariya mavjud emas. Shuning uchun psixologlar bu jarayonni turlicha talqin qiladilar, goho uni guruhlariga bo'lib o'rganadilar. Shuningdek, maktab ta'limini qaysi umumlashtirish usuli asosida amalga oshirish to'g'risida olimlar turlicha nuqtai nazardan yondashadilar. S.I. Rubinshteyn, V.V. Davidov tomonidan ta'limda nazariy jihatdan umumlashtirish usulini yoqlab chiqsalar, N.A. Menchinskaya, D.N. Bogoyavlenskaya ham nazariy, ham amaliy usulni qo'llashni tavsiya etmoqdalar. Ammo o'quv faoliyatining turli-

umanligi dars jarayonida har xil umumlashtirish usullaridan foydalanish kerakligini taqazo qiladi.

Psixologiyada umumlashtirishning keng qo'llaniladigan ikki turi: tushunchali umumlashtirish va hissiy-konkret umumlashtirish yuzasidan ko'proq fikr yuritiladi. Tushunchali umumlashtirishda predmetlar ob'ektiv muhim belgi asosida umumlashtiriladi. Hissiy-konkret umumlashtirishda esa predmetlar topshiriq talabiga binoan tashqi belgi bilan umumlashtiriladi. Psixologlar noto'g'ri umumlashtirishning hissiy-konkret umumlashtirishdan tafovuti borligini hamisha ta'kidlab kelmogdalar. O'quvchi va talaba ba'zan predmetlarni muhim bo'lmagan belgisiga asoslanib noto'g'ri umumlashtiradilar, vaholanki, topshiriq shartida bu talab ular oldiga mulqo qo'yilmaydi. Lekin bu nazariyaning himoyachilari noto'g'ri umumlashtirishni alohida tur deb hisoblaydilar.

Umumlashtirish, abstraksiyalash operatsiyasidan ajralgan holda sodir bo'lmaydi, har qanday umumlashtirish asosida abstraksiyalash jarayoni yotadi. Umumlashtirish jarayoni abstraksiyasiz mavjud bo'lishi mumkin, lekin abstraksiyasiz umumlashtirishning yuzaga kelishi mumkin emas. Agar abstraksiyalash faoliyatida narsa va hodisalarning o'xshash hamda muhim belgilari tasodif belgilardan fikran ajratib olinasa, umumlashtirishda esa ajratib olingan o'xshash, umumiy va muhim belgilarga suyangen holda narsa va hodisalar birlashtiriladi.

Umumlashtirish jarayoni so'z ta'sirida vujudga kelgan ikkinchi signallar tizimiga asoslanadi.

Akademik I.P. Pavlov fikricha, nutq signallari tufayli nerv faoliyatining yangi tamoyili abstraksiyalash va shu bilan birga oldingi tizimning behisob signallarini umumlashtirish vujudga keladiki, bunda ham o'z navbatida ana shu umumlashtirilgan yangi signallar tag'in analiz va sintez qilinaveradi. Fikr yuritishning umumlashtirish operatsiyasi har xil asoslarga ko'ra turlarga bo'lib o'rganiladi. Umumlashtirishni mazmuniga ko'ra tushunchali umumlashtirish va yaqqol-ko'rgazmali yoki elementar umumlashtirish turiga ajratish qabul qilingan. Tushunchali umumlashtirish orqali ob'ektiv qonuniyalarni muhim belgilari bo'yicha birlashtirish amalga oshiriladi. Bunda muhim belgilar umumlashtirilib, ob'ektiv qonuniyalarni ochish mumkin bo'ladi. Yaqqol-ko'rgazmali

umumlashtirishda narsa va hodisalar tashqi hamda yaqqol belgilar bo'yicha umumlashtiriladi.

Umumiy mavhum belgi va xususiyatlarni yakka yolg'iz ob'ektlarga tadbiiq qilish bilan ifodalanadigan fikr yuritish operatsiyasi insonning barcha faoliyatlarida faol ishtirok etadi. Voqelik qanchalik yaqqol shaklda ifodalanasa, inson uni shunchalik oson anglab yetadi. Insonlar dastavval tevarak atrofini aniq belgilariga asoslanib, aniq holda aks ettirganlar, yaqqol obrazlarga suyanib tasavvur qilish imkoniyatiga ega bo'lganlar, shu boisdan to hozirgi kunga qadar aniqlik belgisi har qanday inson zoti uchun eng yaqin belgi bo'lib hisoblanadi.

Konkretlashitirish – hodisalarni ichki bog'lanish va munosabatlardan qat'iy nazar bir tomonlama ta'kidlashdan iborat fikr yuritish operatsiyasidir.

Psixologlar tadqiqotlarining ko'rsatishiga qaraganda konkretlashitirish odanda ikki xil vazifani bajaradi. Birinchidan, umumiy abstrakt belgining yakka ob'ektga tadbiiq etish amalga oshiriladi. Masalan, biz "oq" deganimizda ko'z oldimizga qor, qog'oz, paxta va shu kabilar kelishi mumkin. Ikkinchidan, konkretlashitirish umumiy va yakka belgilar kamroq bo'lgan umumiylikni ochishda ifodalanadi. Masalan, biz olma, o'xo'ri, uzumni mevalar qatoriga stol-stul, divan va shu kabilarini mebellar qatoriga qo'shamiz. Umumiy fikrlarni bayon qilish va izohlash chog'ida odatda keltiriladigan misollarning hammasi konkretlashitirishning o'zidir.

Klassifikatsiyalash – bir turkum ichidagi narsalarning bir-biriga o'xshashligiga va boshqa turkumdagi narsalardan farq qilishiga qarab narsalarni turkumlarga ajratish tizimidir.

D.I.Mendelevni "Elementlarning davriy tizimi" jadvali bunga yorqin misoldir. Bunda olim elementlarni atom og'irligi ortib borishiga, kimyoviy sifatlarning bir tipligiga va boshqa belgi va alomatlariga qarab tartib bilan joylashtirib chiqqan. O'rganish uchun qulaylik tug'dirish maqsadida, shuningdek, amaliy maqsadlarda ko'pchilik narsalarni

guruhlariga, turkumlarga bo'lishga to'g'ri keladi. Ko'pchilik narsalarni hodisalarni guruhlariga bo'lish klassifikatsiyalash yoki turkumlarga bo'lish deb ataladi. Masalan, kutubxonada kitoblar muqovasiga, farmoyishning mazmuniga va shu kabi belgilariga qarab turkumlarga bo'lish mumkin. O'quvchilarning odatda yoshi yoki jinsiy belgilari bo'yicha va shu kabilariga qarab turkumlarga bo'ladilar.

Sistemalashtirish – tizimga solish shundan iboratki, bunda ayrim narsalar, faktlar, hodisa va fikrlar muayyan tartibda makondagi, vaqtdagi tutgan o'riniga yoki mantiqiy tartibda joylashtiriladi.

Shu sababli makon, xronologiya va mantiqiy belgilar asosida tizimga solish turlariga ajratiladi. Mebelning xonadagi joylashtirilishi, daraxtning boqqa o'tkazilishi, makoniy tizimga namuna bo'la oladi. O'timishda bo'lib o'tgan voqealarning vaqtga qarab tizimga solishning namunasi bo'la oladi. Matematikaga, falsafaga, mantiqqa doir darsliklarda ilmiy materiallarning joylashtirilishi mantiqiy tizimga solishning namunasidir.

Maktab ta'limida o'zlashtirilgan bilimlarni tizimga solish muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu ish bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Bilimlar dastlab predmetlarning boblari, qismlari bo'yicha, so'ng yaxit holda o'quvchi ongida tizimlashadi. Tizimlashtirishning ikkinchi bosqichida bir-biriga o'xshash predmetlarga oid bilimlar fikran tartibga solinadi. Uchinchi bosqichda bir necha predmetlar yuzasidan to'plangan bilimlar ma'lum tartibga tushadi, ularning o'xshash va farqli tomonlari ajratiladi. Tizimga solishning to'rtinchi bosqichida darsdan va maktabdan tashqari mashg'ulotlarda egallangan bilimlarni tizimlashtirish nazarda tutiladi.

Demak, insonning bilish faoliyatida mavzulararo, predmetlararo bilimlarni tizimlashtirish yuzaga keladi. Binobarin bilimlarning tizimga solinishi aqliy rivojlanishning dastlabki pog'onasi hisoblanadi.

Insonlar dastavval tevarak atrofini aniq belgilariga asoslanib, aniq holda aks ettirganlar, yaqqol obrazlarga suyanib tasavvur qilish imkoniyatiga ega bo'lganlar, o'z boisdan to hozirgi kunga qadar aniqlik

belgisi har qanday inson zoti uchun eng yaqin belgi bo'lib hisoblanadi.
(James W. Kalat. *Introduction to Psychology: 10 edition. 2013. 333 p.*)

17.4. Tafakkurning mantiqiy shakllari

Psixologiyada nutq fikr yuritish faoliyatining vositasi deb yuritiladi. Odamda nutq tafakkur jarayonida *hukm*, *xulosa* chiqarish va *tushunchalar* shaklida ifodalanib keladi.

Hukmlar

Narsa va hodisalarning belgi va xususiyatlari haqida tasdiqlab yoki inkor qilib aytilgan fikr hukm deb ataladi.

Hukmlar ob'ektiv voqelikni aks ettirishiga qarab chin yoki xato bo'ladi.

Narsa va hodisalarda voqelikda haqiqatan o'zaro bog'liq bo'lgan belgilar, alomatlar hukmlarda bog'liq ravishda ko'rsatib berilsa yoki voqelikda bir-biridan ajratilgan narsalar hukmlarda ajratib ko'rsatilsa bu chin hukm deb ataladi.

Masalan, metallar elektr tokini o'tkazuvchidir; metallar qizdirilganda kengayadi, degan chin hukmlardir. Chunki elektr tokini o'tkazish qizdirilganda kengayishi metallarga xos xususiyatidir.

Moddiy olamda haqiqatdan bog'liq bo'lmagan narsa hukmda bog'liq qilib ko'rsatilsa, bunday hukm xato hukm deb ataladi.

Masalan, hozir tashqarida yomg'ir yog'yapti; yer quyosh atrofiga aylanamaydi, degan misollar xato hukmlar doirasiga kiradi.

Bu hukmda aks ettiriladigan narsa va hodisalar belgisining nechog'lik muhim bo'lishiga yoki voqelikka mos kelish-kelmasiligiga bog'liq. Masalan, ertaga yomg'ir yog'ishi mumkin. Paxta rejasi to'lib qolsa kerak.

Borliqdagi narsalar, hodisalar va voqelikni miqdoriga ularning biror hukmda aks ettirilgan aloqa va munosabatlariga qarab, hukm quyidagi turlarga bo'linishi mumkin:

hukmlar sifatiga ko'ra: tasdiqlovchi yoki inkor qiluvchi hukm;

hukmlarning miqdoriga qarab: yakka, juz'iy, xususiy va umumiy hukmga;

hukmlarning munosabatiga ko'ra: shartli, ayruvchi, va qat'iy hukmlarga;

hukm taxminiy ko'rinishga ega bo'lishi ham mumkin.

Hukmlarda tasdiqlangan yoki inkor qilingan narsalar, hodisalar, alomatlar hukmning mazmunini tashkil qiladi. Narsa bilan belgining aloqasi bog'liqligi borligi aks ettirilgan hukm tasdiqlovchi hukm deb ataladi. Masalan, O'zbekistonda pilla yetishtirilmaydi. Toshkentda oliy maktablar qurilmagan. Voqelikda ajratilgan narsa inkor qiluvchi hukmda fikran ajratilishi mumkin. Yakka, yolg'iz narsa va hodisa to'g'risidagi hukm yakka hukm deb ataladi. Masalan, Toshkent — O'zbekiston Respublikasi poytaxtidir; Amudaryo sersuv daryolardan biridir.

Belgining biror turkumigagina taalluqliligini tasdiqlovchi yoki inkor qiluvchi hukm juz'iy hukm deb ataladi. Masalan, ba'zi metallar elektr tokini o'tkazmaydilar. Qarzdor talabalar sessiyaga qo'yilmaydi. Jamoaning ayrim brigadalari majburiyatga yarashta mehnat qilmaydilar. Bir turkumdagi narsa va hodisalarning hammasi to'g'risida tasdiqlab, yoki inkor qilib aytilgan hukm umumiy hukm deb ataladi. Hukmda narsa va hodisa belgisining borligini muayyan sharoitlarda tasdiqlab yoki inkor qilib aytilgan hukm **shartli** hukm deb ataladi. Masalan, agar talaba sessiyalarga qunt bilan puxta tayyorlansa, u yaxshi va a'lo baholar oladi. Agar o'quvchi darsga diqqat qilmasa, yangi materialni o'zlashtira olmaydi. Hukmda narsalar va hodisalar bir necha belgiga nisbatan berilib, shu belgilardan farqi bitta unga tegishi bo'lsa, bunday hukmga **ayruvchi** hukm deb ataladi. Masalan, jismlar yo qattiq, yoki suyuq, yoki gazsimon holda bo'ladi.

Narsa bilan belgi o'rtasidagi aloqaning bor yoki yo'qligi qat'iy shaklda aks ettirilsa qat'iy hukm deb ataladi. Masalan, bahorda barcha

joylarda ko'klamzorlashtirish ishlari amalga oshiriladi. Yonish kimyoviy jarayondir.

Narsa va hodisalar bilan ularning xususiyatlari o'rtasida aloqa bo'lishi ehtimoli faqat faraz qilinsa, u holda inson o'z fikrlarini quyidagi shaklda ifoda qilishi mumkin. Ehtimol, Marsda organik hayot boridir. XXI asrning oxirlarida fan-texnika yanada rivojlanib, taraqqiy etishi mumkin va boshqalar. Bunday hukmlar **ehtimollik hukmlari** deb ataladi. Narsalar bilan xususiyatlar o'rtasidagi aloqani taxminan emas, balki haqiqatdan aniq bilganimizda biz o'z fikrimizni mana bunday shaklda izhor qilamiz. Fakultet kutubxonasida ko'p yangi kitoblar mavjud. Maktabimizdagi kimyo xonasi juda yaxshi uskunalar bilan jihozlangan. Bunday hukmlar **vogelik (assertorik) hukmlari** deb ataladi.

Hukmning shunday yuqori shakli borki, unda faqat haqiqatda bo'lgan voqea qayd qilimadan, balki narsa bilan xususiyatning aloqasi qonuniy ekanligi aniqlab beriladi. Masalan, butun dunyoda tinchlik g'alaba qozonishi muqarrar, sezgilarning intensivligi qo'zg'atuvchi kuchining logarifmiga proporsionaldir. Bunday hukmlar **zaruriy (apodiktik) hukmlar** deb ataladi. Bunday hukmlarda inson narsa, vogelik, hodisa bilan uning xususiyati o'rtasida mustahkam bog'lanish borligini va bu bog'lanishga zid keladigan boshqa bir holning bo'lishi aslo mumkin emasligini aks ettiradi. Psixologiyada hukmlar *ikkita asosiy yo'l bilan hosil qilinishi ta'kidlab o'tiladi*. Birinchi yo'l bilan hukm hosil qilinganda idrok qilish zarur bo'lgan narsalarning bevosita o'zi ifodalanadi. Ikkinchi yo'l bilan esa bevosita mulohaza yuritish yordami bilan hukm amalga oshiriladi. Masalan, bu avtomobilning yangi modeli. Mazkur misolda hukm chiqarishning birlamchi yo'li aks ettirilgan. Dastavval olimlar kashfiyot yoki ijodiy jarayonda nazariy jihatdan mulohaza yuritish yordamida hukm chiqaradilar. Ular chiqaradigan hukmning to'g'riligi amaliyotda keyinchalik tasdiqlanadi. Bu ikkinchi yo'l bilan hukm chiqarishga misoldir.

Xulosa chiqarish

Bir qancha hukmlarning mantiqiy bog'lanishi natijasida hosil bo'lgan yangi hukm insonning bilish faoliyatida alohida ahamiyatga ega.

Xulosa chiqarish shunday tafakkur shaklidirki, bu shakl vositasi bilan biz ikki yoki undan ortiq hukmlardan yangi hukm hosil qilamiz.

Masalan, har qanday harakat materiya harakatidir, issiqlik harakat shaklidir, degan ikkita hukmni olaylik. Bu ikki hukmdan, demak issiqlik materiya harakatidir degan yangi hukm chiqariladi. Bunda birinchi hukm hamisha umumiy hukm bo'lib, ikkinchi hukm yakka hukm bo'ladi.

Keltirilgan misollardan ko'rinish turibdiki, mulohaza yuritish ham xulosa chiqarish ham vogelikni bevosita bilishning asosiy shakli sifatida namoyon bo'lgan oldingi ikki hukmga asoslanib, uchinchi hukm chiqariladi. Mazkur xulosani bevosita tekshirib ko'rishga hech qanday ehtiyoj qolmaydi. Shu sababdan xulosa chiqarishda fikr o'rtasidagi shunday bog'lanish natijasida bir yoki undan ortiq hukmlardan uchinchi hukm keltirib chiqariladi.

Xulosa chiqarish uch turga bo'linadi: **induktiv, deduktiv va analogiya.**

Induktiv xulosa chiqarish – bu xulosa chiqarishning shunday mantiqiy usulidirki, bunda bir necha yakka va ayrim hukmlardan umumiy hukmga o'tiladi, yoki ayrim fakt va hodisalarni o'rganish asosida umumiy qonun va qoidalar yaratiladi.

Masalan, temir elektr tokini o'tkazadi, po'lat elektr tokini o'tkazadi, mis elektr tokini o'tkazadi, ruh elektr tokini o'tkazadi. Demak, barcha metallar elektr tokini o'tkazadi, degan umumiy xulosa chiqaramiz.

Deduktiv xulosa chiqarishda umumiy va yakka hukmlardan yakka yoki juz'iy hukm keltirib chiqariladi.

Misol uchun barcha metallar elektr tokini o'tkazadi. Temir metaldir. Demak, temir ham elektr tokini o'tkazadi.

Analogiya xulosa chiqarishning shunday shaklidirki, bunda biz ikki predmetning ba'zi bir belgilari o'xshashligiga qarab, bu predmetlarning boshqa belgilarining o'xshashligi to'g'risida xulosa chiqaramiz. Analogiya deb narsa va hodisalarning bir-biriga o'xshash bo'lgan ba'zi belgilariga qarabgina hukm yuritishdan iborat xulosa chiqarish shakliga aytiladi.

Analogik usulda chiqarilgan xulosa chin, taxminiy hamda yolg'on bo'lishi mumkin. Fikr yuritishning bunday shakli ko'pincha yosh bolalarga xos xususiyatdir. Demak, juz'iy ikki yakka hukmlarga asoslanib, juz'iy yoki yakka hukm keltirib chiqaramiz. Masalan, bog'cha yoshidagi bola mana bunday mulohaza yuritadi; adamlar darvozadan ismini aytib chaqirib keldilar. Ular sovg'a olib kelgan bo'lsalar kerak. Bu bolaning mulohazasini tahlil qilib ko'rsak, uning fikr yuritishi mana bunday tarzda taraqqiy etganligini shoxidi bo'lamiz. O'igan galdada ismini aytib chaqirib kelgan edilar, yana chaqirayotirlar. Albatta, adam menga sovg'a olib kelganlar, deb xulosa chiqaradi.

Shunday qilib, analogik yo'l bilan xulosa chiqarganda murakkab qonuniyatlarga to'g'risidagi bilimlar o'zlashtirilmasa-da, lekin turmushning turli jabhalarida undan foydalanib turiladi.

Amerika psixologlarining ta'kidlashlaricha odamlarning ongli ravishda xulosa chiqaradigan vaqtda xulosa miyaning harakatlanish uchun tayyorgarlik ko'rish vaqtidan keyinroq sodir bo'ladi, ya'ni miya xulosa chiqarish vaqtidan oldin unga tayyorlanar ekan. Ba'zi tadqiqotchilar odamlarning xulosa chiqarish jarayonining spektivizimga (har narsaga o'ubha bilan qarao'ga) yoyishadi. Ko'pincha qaror qabul qilish bosqichma-bosqich amalga oshadi, degan fikr ilgari suriladi. Xulosa chiqarishning yana bir faraz funksiyasi ongning keyin sodir bo'ladigan ish-harakatga ayni bir vaziyat paydo bo'lganda ishga tushishi haqida fikrlar berilgan. (*James W. Kalat. Introduction to Psychology. 10 edition. 2013. 324-326 p.*)

Tushunchalar

Tafakkur tushunchalar shaklida ifodalanadi.

Tushuncha deganda biz narsa va hodisalarning eng muhim va eng asosiy xususiyatlarini aks ettirishni tushunamiz.

Tushunchalar hukmlardan tarkib topadi. Shu sababli tushunchaning mazmunini ochib berish uchun bir qancha hukm yuritishga to'g'ri keladi. Masalan, odam ongli mavjudotdir degan tushunchani oladigan bo'lsak, bu yerda odamlarning eng muhim xususiyati uning ongilligi ekani qayd qilinayapti.

Tushunchalar odamlarning turmush tajribasi va bilimlarining ortishi jarayonida tarkib topa boradi. Ana shu jihatdan olganda maktabdagi o'qish jarayonida bolada asosan tabiat va jamiyat hodisalari haqida tushunchalar tarkib topirishdan iboratdir. Demak, katta odamlarga nisbatan bolalarda hali tushunchalar juda oz bo'ladi.

Odatda tushunchalar mohiyati jihatidan konkret va abstrakt tushunchalarga ajratiladi.

Alohida olingan bir butun narsaga aloqador tushuncha konkret tushuncha deb ataladi. Masalan, stol, divan, qayrag'och, traktor va hokazo. Moddiy borliqdagi narsalardan fikran ajratib olingan ba'zi xususiyat, sifat, holatlarga, shuningdek narsalar o'rasidagi ichki munosabatlarga, qonuniyatlarga qaratilgan tushunchalar abstrakt tushuncha deb ataladi. Masalan, og'lik, uzunlik, balandlik, kenglik, harakat, yorug'lik, qiymati haqidagi tushunchalar va hokazo.

Tushunchalar ko'lam jihatidan 3 turga: yakka tushunchalar, umumiy tushunchalar va to'planma tushunchalarga bo'linadi.

Yakka tushunchalar yakka narsa va hodisalar haqidagi tushunchadir. Bunday tushunchalarga sohibqiron Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Sirdaryo tushunchalarini misol qilib keltirsa bo'ladi. Yakka tushunchalarning xususiyati shuki, bu tushunchalarda hamisha aniq obraz mavjud bo'ladi. Umumiy tushunchalarda bir jinsda bo'lgan ko'p narsa va

hodisalar gavdalaniriladi. Masalan, kitob, maktab, yulduz, talaba va boshqalar.

To'plamma tushunchalar bir jinsda bo'lgan narsa va hodisalar to'plami haqida yaxlit fikr yuritiladigan tushunchadir. Masalan, paxtazor, kutubxona, yig'ilish va hokazolar. To'plamma tushunchalarning bir qanchasi birdaniga tabiiy qilinganda umumiy to'plamma tushunchalar bo'ladi. Masalan, Alisher Navoiy nomidagi Davlat Muzei tushunchasi, yakka to'plamma tushunchaga oiddir. Guruh, jamoa, xalq, millat va boshqalar, umumiy to'plamma tushunchasiga misol bo'la oladi. Yetti og'ayni yulduzlar to'plami, Hamza teatri jamoasi, Paxtakor futbol jamoasi kabilar yakka to'plamma tushunchalar jumlasiga kiradi.

Fikr yuritishda tushuncha bilan so'z o'zaro bog'liq ravishda namoyon bo'ladi. Bir tomondan so'z yordamisiz tushuncha vujudga kelmaydi, ikkinchi tomondan so'z tushunchaning moddiy asosi va funktsiyasini bajaradi. Tushunchalar bir yoki undan ortiq so'zlardan tashkil topishi mumkin. Masalan, xalq degan tushuncha bir so'zdan, o'zbek xalqi ikki so'zdan qahramon o'zbek xalqi uch so'zdan, ozodlik uchun kurashayotgan xalqlar, degan tushuncha to'rt so'zdan tashkil topgan.

Tushunchalar fikr yuritishning asosiy jarayonlari, ya'ni klassifikatsiyalash, umumlashtirish va abstraktatsiyalash yordami bilan vujudga keladi. So'zlar, belgilar, simvollar, atamalar tafakkur jarayonida tushunchalarning mazmunini aks ettiradi. I.P. Pavlov ta'бири bilan aytganda, so'z ikkinchi signal tizimining barcha signalarning signalidir, binobarin shu signalarning hammasini ifodalaydi, shu signalarning hammasini umumlashtiradi.

Shunday qilib, tushunchalar mohiyati hukmlarda yoritiladi, mavjud hukmlar asosida xulosa chiqariladi. Yangi hukm hosil qilinadi, topilgan yangi belgilar, alomatlar tushunchalarni yanada boyitadi. Tafakkur yordamida inson yaratish, kashf etish, ixtiro qilishda davom etishi mumkin. Demak, yangi tushunchalar, atamalar yuzaga kelaveradi, iste'moldagilari esa yangi mazmun kasb etadi. Determinizm tamoyiliga binoan so'zlar yangi tushunchalar yaratilishiga vosita bo'lib xizmat qilaveradi, shuning bilan birga tushunchalar zaminida yangi so'zlar va iboralar vujudga keladi, yoiniki yangicha talqin qilish kuchayadi. So'z bilan tushunchalarning chambarchas bog'lanishi va munosabati filogeneza ham ontogeneza ham opsional va funktsional xususiyatlarni yo'qotmaydi.

17.5. Tafakkur turlari

Tadqiqotchi Kanazova tafakkurni ilmiy, kasbiy va kundalik hayotda duch keladigan muammolar bilan bog'laydi. Lekin umumiy tafakkur qilish qobiliyati shaxsiy hayot bilan bog'liq muammolarni o'z ichiga olmasligini ta'kidlaydi. Masalan, oila qurish, ota-ona bo'lish, yaqin do'stlar o'rinish, ijtimoiy mulog'ga kirishish va boshqalar. Kundalik hayotda oddiy muammolardan tortib murakkab aqliy topqirlik talab qiladigan masalalarda ham tafakkur, fikrlash faoliyatining o'rni muhim hisoblanadi. Masalan, qanday qilib do'stlasish, notanish kishining yuz ifodasidan fikrini uqish, mo'ljallangan manzilga qayta yo'l topish, muammoning mohiyatini olish, masala yechish insondan turli xil tafakkurni talab qiladi. (David G. Myers. "Psychology" 9 edition 2010. 406-407 p.)

Muayyan ijtimoiy muhitda turmush kechirayotgan odamlarning ehtiyojlari xatti-harakat motivlari narsalarga qiziqishlar, intilishlar, mayllar, aqliy qobiliyatlari, hatto faoliyatlari ham turli tumandir. Xuddi ana shu boisdan ularning tafakkuri ham har xil holatlarda vaziyatlarda turlicha tarzda vujudga keladi, namoyon bo'ladi.

Psixologiya fanida tafakkur turlari topshiriq xususiyatiga, fikr yoyilishiga, fikrning originallik darajasiga qarab, quyidagicha shartli klassifikatsiya qilinadi.

Professor E.G. Ozievning "Umumiy psixologiya" darsligida tafakkur turlari quyidagicha klassifikatsiya qilinadi:

Tafakkur turlari: *Formasiga ko'ra: Ko'rgazmali-harakat va ko'rgazmali-obrazli tafakkur turiga bo'linadi.*

Topshiriq xarakteriga ko'ra: amaliy, nazariy, ixtiyorsiz, ixtiyoriy.

Fikrning yoyilishiga ko'ra: konkret, abstrakt, realistik, autistik, intuitiv, diskursiv.

Fikrning originalligiga ko'ra: reprodutiv, ghodutiv (ijodiy), vidual, fazoviy.

Satoshi Kanazovanning fikricha odamda favqulodda, birdan yuzaga kelgan yangi muammolarga, masalan, olov chiqqanda uni qanday o'chirio', qurg'ochilikda qanday ovqat topio', suv too'qinida daryoni qanday to'sio' kabi vaziyatlarda muammoning xal qilio' jarayonida

ixtiyorisiz tafakkur yuzaga keladi. (David G. Myers. "Psychology" 9 edition 2010. 406 p.)

Ko'rgazmali-harakat tafakkur turi. Tarixiy taraqqiyot davomida odamlar o'z oldilarida turgan maqsadlarni dastlab amaliy faoliyat nuqtai nazaridan yechganlar, keyinchilik unda nazariy faoliyat ajralib chiqqan. amaliy va nazariy faoliyat chambarchas bir-biri bog'langandir.

Sof psixologik faoliyat birlamchi emas, balki amaliy faoliyatning o'zi birlamchidir. Yana faoliyatning taraqqiyoti davomida unga nisbatan mustaqil nazariy fikr yuritish faoliyati ajralib chiqqan. Faqat butun insoniyatning tarixiy taraqqiyoti emas, balki shu bilan birga har bir bolaning psixik taraqqiyoti jarayoni ham dastavval sof nazariy faoliyat emas, balki amaliy faoliyatdir.

Agarda insoniyatning tarixiy taraqqiyoti muammosidan chetlanib, ushbu masalani olib qarasa, u holda amaliy faoliyat birlamchi ekanligiga ishonch hosil qilamiz. Buning uchun insonning ontogenetik taraqqiyotini dastlabki fazasiga murojaat qilamiz. Bola tug'ilishdan tortib, to uning bog'cha yoshigacha davrini amaliy faoliyada ko'rgazmali-harakat tafakkuri o'sishining asosiy pallasi deb atash mumkin. Mazkur yoshdagi inson zoti ana shu amaliy faoliyat negizida aqliy harakatlarni amalga oshiradi, amaliy bilimlarni o'zlashtiradi, natijada ko'rgazmali-harakat tafakkuri o'sa boradi. Ushbu yoshdagi kichikintoylar o'zlari o'ynayotgan o'yinchoqlarni qo'llari bilan bevosita ushlab ko'rish orqali ular bilan tanishadilar, shuning bilan birga ularni idrok qilishga intiladilar. Idrok qilingan predmetlar va o'yinchoqlarni o'zaro solishtiradilar, qismlarga ajratadilar, analiz va sintez qiladilar, bo'laklarga ajratilganlarni yaxlit holga keltirib birlashtiradilar. Kattalar tushuntirishiga ishonch hosil qilmasdan, ayri chog'da ularni ob'ektni sindirib yoki buzib bo'lsa ham, ularning ichki tuzilishi bilan tanishish ishtiyogi, mayli kuchi bo'ladi. Shu boisdan amaliy xarakterdagi muammolarni hal qilishda ko'pincha buzib, tuzatish yo'li bilan harakat qiladilar. Ko'rgazmali-harakat tafakkuri bog'cha yoshiga yetgandan so'ng bolalarda o'z qiymatini yo'qota boshlaydi.

Ko'rgazmali-obrazli tafakkur turi ham psixologik adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. "Psixologik lug'at"da ta'riflanishicha u konkret

tafakkurning bevosita idrok qilinayotgan narsa va hodisalar haqida fikrlashdan iborat bo'lgan turi. Professor E.G'oziev fikricha, bevosita idrok qilinayotgan predmetlar emas, balki faqat tasavvur qilinayotgan narsa va hodisalar haqida fikrlashdan iborat tafakkur turi ko'rgazmali-obrazli tafakkur deb ataladi. V.Karimova tomonidan ko'rgazmali-obrazli tafakkur esa ko'rgan kechirgan narsalar va hodisalarning aniq obrazlari ko'z oldimiza gavalangan chog'da ularning mohiyatini umumlashtirilib bilvosita aks ettirishimizdir, deb talqin qilinadi. Tafakkurning mazkur ko'rinishi 4-7 yoshgacha bo'lgan bolalarda namoyon bo'ladi. Bog'cha yoshidagi bolalarda ko'rgazmali-obrazli tafakkur bosqichiga o'tgandan so'ng ham saqlanib qoladi, lekin u o'zining yetakchi rolini yo'qota boshlaydi.

Ko'rgazmali-obrazli tafakkur soddashaklda ko'pincha bog'cha yoshidagi bolalarda, ya'ni 4-7 yoshgacha bo'lgan bolalarda paydo bo'ladi. Bu yoshdagi bolalarda tafakkurning amaliy harakatlari bilan aloqasi avvalgidек to'g'ri va bevosita bo'lmaydi. Bog'cha yoshidagi bolalar faqat ko'rgazmali obrazlar bilan fikr yuritadilar va uncha tushunchaga ega bo'lmaydilar. Bog'cha yoshidagi bolalarda tushunchalarning yo'qligi shveysariyalik psixolog J.Piagetning quyidagi tajribasida juda yaqqol namoyon bo'ladi. 7 yoshga yaqin bolalarga xamiridan qilingan mutlaqo bir xil, hajmi jihatidan teng 2 ta soqqa ko'rsatiladi. Bolalar uni teng deb hisoblaydi. Bolalarning ko'z oldida bitta soqqa ezib non shakliga keltiriladi. Endi bolalar non shaklidagi soqqa xamir ko'p deb hisoblaydilar. Bolalarning ko'rgazmali-obrazli tafakkurlari hali ularning idroklarga bevosita to'la bo'ysunadigan bo'ladi. Ularning ko'rgazmali-obrazli shaklda o'tadigan tafakkurlari bolalarni soqqa qaraganda non shaklidagi xamir ko'proq degan kulosaga olib keladi.

Shuning uchun ular narsa va hodisalarning, jism va predmetlarning ko'zga yaqqol tashlanib turuvchi atomatiga, xususiyatiga, tashqi belgisiga e'tibor qiladilar. Lekin ularning ichki bog'lanishlari o'zaro munosabatlarini bildirib keladigan muhim asosiy sifatlariga ahamiyat bermaydilar. Ob'ektlarni fazoda joylashgan o'rni tashqi, nomuham belgisi ularning ko'rgazmali-obrazli tafakkurini vujudga keltiradi. Masalan,

ularning nazariya odamlarni bo'yining baland va pastligi ularning yoshini belgilaydi.

Tafakkur faolligiga qarab *ixtiyorsiz (intuitiv)* va *ixtiyoriy (analitik)* *tafakkur turlariga* ajratiladi. *Intuitsiya* deb mantiqiy tafakkur yordamida ko'p vaqlar davomida hal qilinmagan aqliy vazifalarning to'satdan, kutilmaganda hal qilinishi jarayoniga aytiladi.

Ko'pincha ixtiyoriy tafakkur jarayoni mulohaza, muhokama, isbotlash, gipoteza kabi shakllarda namoyon bo'ladi. Masalan, matematika, fizika, kimyo, psixologiya va boshqa fanlardagi misol va muammolarni yechish jarayoni. Bundan tashqari ixtiyoriy tafakkurga mantiqiy yoki nazorat (kontrol) tafakkuri ham kiradi. Moddiy borligini adekvat aks ettirish, fikr yuritish, tanqid va sinchkov bo'lishni taqazo etadi. Binobarin, narsa va hodisalarni atroflicha bilish uchun ob'ektiv baho berish zarurati tug'iladi, bu esa o'z navbatida fikr yuritish ko'lamini keng, analitik-sintetik faoliyat doirasi mustahkam bo'lishini talab qiladi.

Tafakkur jarayoni ixtiyorsiz yuz berishi ham mumkin. Lekin bu holda ular ixtiyoriy tafakkurga suyanagan tarzda vujudga keladi. Jumladan, odamning amaliy, maishiy va hokazo faoliyatlarida ixtiyorsiz ravishda qator savollar paydo bo'lishi va ularga beixtiyoriy javoblar axtarish hollari uchrab turadi. Bunday paytlarda inson fikr yuritayotimi yoki yo'qmi buni bilish qiyin, vaholanki, u o'zicha go'yo savollarga javob topadiganday, shirin his-tuyg'ularni boshdan kechirayotganday bo'ladi, shuning uchun ko'pincha "tilimning uchida turibdi" deyiladi. Odamlar qandaydir matn yoki muammo, masala ustida bosh qotirib, o'tirganlarida fikr yuritish mulhago beixtiyor ro'y berib qoladi va ular asosiy topshiriqni bajarishdan uzoqlashtiradi.

Insoniyat tarixiy taraqqiyoti tarixidan shu narsalar ma'lumki, yirik ilmiy kashfiyotlar ko'pincha xuddi shunday beixtiyor fikr qilib turgan mahalda to'satdan ochilgan. Jumladan, yunon olimi Arximed solishtirma og'irlik qonunini zo'r berib, aqliy mehnat qilish paytida emas, balki hech kutilmagan jarayonda, vannada cho'milib turgan paytida kashf etgan. Ullug' rus olimi D.I. Mendeleevning hikoya qilishicha, u elementlar davri tizimi jadvalini tuzish vaqtida uch kecha-yu, uch kunduz betinim mehnat qilgan, ammo bu vazifani nihoyasiga yetkaza olmagan. Undan so'ng

chlarchagan olim ish stoli ustida uyquga ketgan va tushida bu elementlar tartibli joylashtirilgan jadvalni ko'rgan. Shunda D.I. Mendeleev uyqudan, uyg'onib, bir parcha qog'ozga tushida ayon bo'lgan jadvalni ko'chirib qo'ygan.

Ko'pincha psixolog va fiziologlarning ta'kidlashlaricha, muammoning bunday oson ravishda yechimini hech kutilmaganda yuqoridagi kabi beixtiyor hal qilinishi shu kashfiyotlar olam yuzini ko'rganicha bo'lgan davr ichida oylab, yillab qilingan mehnatning yakuni, ya'ni tugallanmay qolgan tafakkur jarayonlarining nihoyasiga yetishidir deb baholamoqda.

Yirik fiziolog hamda psixolog V.M. Bexterevning izohlashicha, bunday kutilmagan jarayonlarning ro'y berishiga asosiy sabab bu o'rganilayotgan masala to'g'risida uxlashdan oldin zo'r berib bosh qotirish, o'ylash (fikr yuritish) va butun zehni shuning bilan birga diqqat-e'tiborining tortilishi, kashf qilinishi zarur masalaga to'la-to'kis yo'nalishidan iborat magasadga muvofiqlashtirilgan murakkab bargaror psixik holati hukm surishidir.

Fikr yuritilishi lozim bo'lgan narsa-hodisalarni idrok yoki tasavvur qilish mumkin bo'lsa, bunday tafakkur konkret tafakkur deb ataladi. U o'z navbatida yaqqol-predmetli va yaqqol-obrazli tafakkur turlariga ajratiladi. Agar fikr yuritish ob'ekti bevosita idrok qilinsa, bunday tafakkur **yaqqol-predmetli tafakkur** deyiladi. Fikr yuritilayotgan narsa va hodisalar faqat tasavvur qilinsa, bunday tafakkur yaqqol-obrazli tafakkur deb ataladi.

Abstrakt tafakkur narsalarning mohiyatini aks ettiruvchi va so'zlarda ifodalovchi tushunchalarga tayanib fikr yuritishdir. Algebra, trigonometriya, fizika, chizma geometriya, oliy matematika masalalarini yechish mahallida fikr yuritish, mulohaza bildirish, abstrakt tafakkurga ko's misollardir.

Abstrakt tafakkur konkret tafakkurdan g'oyat keng ma'no anglatishi bilan qator narsa va hodisalar to'g'risida, abstrakt tafakkur yordamida mulohaza borliq to'g'risida cheksizlik, sifat, miqdor, tenglik to'g'risida, go'zallik yuzasidan mavhum abstrakt mulohaza yuritish mumkinligi bilan farq qiladi.

Hodisalarni izohlashga, faraz qilishga qaratilgan tafakkur nazariy tafakkur deb ataladi. Tushunchalar o'rtasidagi bog'lanishlarni yoritib borish va shu bog'lanishlarni nazariy jihatdan fikr yuritish yo'li bilan izohlash kabi jarayonlarni nazariy tafakkur yordamida amalga oshirish mumkin. Izohlash paytida izohlanayotgan narsa va hodisalar, xossa va xususiyatlar, jism va predmetlar, umuman butun vogelik ma'lum turkumdagi tushunchalar qatoriga kiritiladi va ularning farq qiladigan belgi va alomatlari fikran ajratib ko'rsatiladi. Bundan tashqari muayyan ob'ektlarning mohiyati, mazmuni mavjud bo'lishlik sabablari, kelib chiqishi, taraqqiyoti, o'zgarishi, shuningdek ularning ahamiyati va funktsiya hamda vazifalari izohlab beriladi.

Nazariy tafakkurni ayri bir paytida abstrakt tafakkur deb nomlash an'ana tusiga kirib qolgan. Bunday nom bilan atashga asosiy sabab nazariy tafakkurning umumiy hukmlarda ifodalanihidir. Masalan, diqqat barcha psixik jarayon va holatlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish garovidir.

Abstrakt tafakkur muammosi qator sobiq sovet psixologlari tomonidan izchillik bilan tadqiq etilgan. Sobiq sovet psixologiyasining dastlabki rivojlanishi pallasida ushbu masala bilan L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy, keyinchalik S.L.Rubinshteyn, B.G.Anan'ev, A.N.Leontev, N.A.Menchinskaya, P.Ya.Galperin, R.G.Nataдзе, D.B.El'konin, V.V.Davidov, A.M.Matyushkin va boshqalar shug'ullanganlar.

Nazariy tafakkur tufayli vogelikdagi umumiy va muhim bog'lanishlarni, xossalarni, qonuniyatlarni anglab olamiz. Shuning uchun Quyosh va oy tutilishini, yulduzlar tizimini harakatini, ob-havo ma'lumotlarini, yer qimirlash o'choqlarini, voqea sodir bo'lishini ancha ilgari aytib berishimiz mumkin. Shu sababdan nazariy tafakkurni oldindan ko'rish imkoniyatini yaratadigan **umumlashgan tafakkur** deb ataydilar.

Shunday qilib, abstrakt tafakkur orgali narsa va hodisalarni bevosita idrok qilish mumkin bo'lmagan xususiyatlari, o'zaro munosabatlari aniqlanadi, u yoki bu sohaga oid qonuniyatlar ochiladi, sabab-oqibat bog'lanishlari aks ettiriladi.

Vogelikni o'zlashtirish vositasi bilan real narsa va hodisalarni yaratilishiga yo'naltirilgan fikr yuritiladi. U qo'yilgan amaliy va nazariy vazifalarni yangi usullar bilan hal qilish, ongimizda yangi tasavvur, tushuncha va hukmlar hosil qilish, muayyan yangi narsalar yaratish bilan bog'liq *murakkab tafakkur* jarayonidir. Amaliy tafakkur jarayonining davomi ish-harakatlarini, aqliy xarakterlarni tasavvur qilishda, fikrlashda namoyon bo'ladi. Masalan, talabalar faoliyatidagi konsept yozish, referat tayyorlash, kurs va diplom ishi ustida ishlash kabilar amaliy tafakkurga yaqqol misoldir.

Muayyan fikrni chin yoki yolg'onligini ob'ektiv dalillar bilan isbotlash o'rninga, inson shaxsining ijodiy yoki salbiy sifatleri bilangina cheklanib qolishdan iborat tafakkur turi **avtoritar tafakkur** turi deb ataladi.

U ko'pincha odamlarning muayyan soha bo'yicha bilim saviyasining, darajasining cheklanganligidan va mustaqil fikr yuritish qobiliyatining yetarli darajada o'smaganligidan dalolat beradi.

Psixologiyada bir-birlari bilan uzviy ravishda bog'langan mulohaza yuritishdan iborat tafakkur jarayonini diskursiv tafakkur deb ataladi.

Ijodiy tafakkur – murakkab bilish faoliyatidan biri bo'lib, tadtiriy ravishda izchil o'zaro bog'langan jarayonlardan tashkil topadi, dastavval savollar tug'iladi, vazifa aniqlanadi, masalani yechish va savollarga javob qidirish jarayoni vujudga keladi. Inson oldida turgan aniq vazifa yoki masala bu bajarilishi yoki hal qilinishi zarur bo'lgan vazifa ko'pincha ifodalaniishi shart bo'lgan maqsadni ham aks ettirib keladi. Maqsad esa insonning izlanayotgan noma'lum vogelikni topishga gumon va hayajon, shubha hisrlardan xalos etishga qaratilgan mayildir.

Ijodiy tafakkurning navbatdagi tarkibiy qismlari quyidagicha aks ettiriladi: qo'yiladigan savollarga javob berish, masalani yechishga yordam beradigan yo'llar, usullar, vositalar, qoidalar va ko'nikmalarni qidirish, ularni tanlash hamda mazkur faoliyatda ularni tadbir qilish va boshqalar.

Ijodiy fikrlashni ta'minlovchi omillar:

– Fikr yuritish faoliyatida eng avval hal qilinishi zarur bo'lgan masala inson tomonidan aniqlab olinishi kerak.

– Muammo yoki masalani hal qilish zarur bo'lgan barcha bilimlarni tadbir qilish uchun intilish.

– Masalaga, muammoga taalluqli gipoteza o'lg'a suriladi, bosqichlar taxmin qilinadi, yechim to'g'risida farazlar ishlab chiqiladi, turli variantlar hamda variatsiyalar haqidagi mulohaza yuritiladi, o'zaro xayolan solishtirib, eng samarali alomatlar ajratiladi va hokazo

– Muammo oldiga qo'yilgan farazni tekshirish zarurati tug'iladi.

– Muammoni nazariy jihatdan hal qilish uchun ilgari surilgan gipoteza adekvat emasligi, noto'g'ri ekanligi aniqlansa, u fikr yuritish ob'ektidan siqib chiqariladi va yangi farazlar, o'ylar taxmin qilinadi yoki o'ylab topiladi.

Muammo va masalani hal qilish, yechish, olingan natijalarni to'g'riligiga qanoat hosil qilish uchun yechuvchi, uni tekshirish bilan tafakkur harakatlarni yakunlaydi. Ijodiy tafakkurning navbatdagi tarkibiy qismlari quyidagicha aks ettiriladi: qo'yiladigan savollarga javob berish, masalani yechishga yordam beradigan yo'llar, usullar, vositalar, qoidalar va ko'nikmalarni qidirish, ularni tanlash hamda mazkur faoliyatda ularni tadbir qilish va boshqalar. (James W. Kalat. Introduction to Psychology. 10 edition. 2013.)

Ijodiy tafakkur turi o'zining samaradorligi va dolzarbligi, universalligi bilan boshqa fikr yuritish jarayonlaridan farq qiladi, yangi-yangi muammolarni o'ylab chiqish jarayoni bo'lib, insonning bilish faoliyatida yetakchi rol o'ynaydi.

Qisqa vaqt birligi ichida yangi original fikrlar yaratish yoki muhim ilmiy, amaliy masalalarni hal qilish bilan belgilanadigan tafakkur produktiv tafakkur deb ataladi. Reprodukativ tafakkur esa passiv, tayyor mulohazalarni o'zlashtirib olishga va "tayyor holda" undan foydalanishga qaratilgan insonning bilish faoliyati ko'rinishidir.

Ijodiy tafakkur turi o'zining samaradorligi va dolzarbligi, universalligi bilan boshqa fikr yuritish jarayonlaridan farq qiladi,

yangi-yangi muammolarni o'ylab chiqish jarayoni bo'lib, insonning bilish faoliyatida yetakchi rol o'ynaydi. (James W. Kalat. Introduction to Psychology. 10 edition. 2013. 324-326 p.)

Psixologiya fanida tafakkurni realistik va autistik turlarga ajratiladi.

Realistik tafakkur qushab olgan atrof-muhitni o'rganishga, aks ettirishga qaratilgan fikr yuritish bo'lib, u mantiqiy qonun va qoidalar yordami bilan voqelikni in'ikos qiladi. Autistik tafakkur insonning hishish va istaklarini amalga oshirish bilan bog'liq ravishda sodir bo'ladi. Amalg'a oshirilishi lozim bo'lgan tafakkur harakatlari o'sha shaxsning o'z tilaklarini ro'yobga chiqarishga yo'naltirilgan fikr yuritilishidan iborat individuallik yoki individualistik tafakkurdir.

Vizual tafakkur maqsadga muvofiq xarakterlar yoki anglatilmagan operatsiyalar, chunonchi obrazlar manipulyatsiyasi va transformatsiyasi yordami bilan amalga oshiriladi va "aqliy anglatish"dan namoyon bo'ladi.

Yirik sobiq sovet psixologlaridan biri Z.I.Kalmikova o'z tadqiqotlarida tafakkurni produktiv va reprodukativ turlarga ajratib o'rganagan edi.

Fazoviy tafakkur muammosi atiqli rus psixologi B.G.Aneev va uning shogirdlari tomonidan tadqiq qilingan bo'lib, keyingi yillarda bu muammo yuzasidan tanqili psixolog I.S.Yakimanskaya tomonidan kasb-hunar kolleji o'quvchilarida tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Fazoviy tafakkur deganda narsa va hodisalarning fazoda raisional joylashishi, zamon va makon munosabatlarini, murakkab bog'lanishlarini adekvat ravishda aks ettirishdan iborat fikr yuritish jarayoni tushuniladi, tasavvurlar, xotira va xayol tasavvurlari bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi.

17.6. Tafakkur sifatlarini inson intellektual taraqqiyotidagi o'rni

Tafakkur boshqa bilish jarayonlari kabi o'zining individual munosiyatlariga ega bo'lib, fikr yuritish faoliyatining shakllari, vositalari

va operatsiyalarining munosabatlari kishilarda turlicha namoyon bo'lishida o'z ifodasini topadi. Odatda tafakkurning individual xususiyatlari, sifatlariga bilish faoliyatining mazmundorligi, mustaqillik, epcchilik, samaradorlik, fikrning kengligi, tezligi, chuqurligi va boshqa sifatlari kiritiladi.

Tafakkur mazmundorligi deganda insonning tevarak-atrofidagi moddiy voqelik to'g'risida ongda qay miqdorda, ko'lamda mulohazalar, muhokamalar, fikrlar, muammolar, tushunchalar joy olganligi nazarda tutiladi. Insonda sanab o'tilgan xarakterdagi g'oyalari to'lib toshsa, shunchalik tafakkur mazmunda bo'ladi. Kishilar bir-birlaridan birinchi navbatda tafakkurning mazmundorligi bilan tafovutlanadi.

Tafakkurning chuqurligi deganimizda moddiy dunyodagi narsa-hodisalarning asosiy qonunlari, qonuniyatlari, xossalari, sifatleri ularning o'zaro bog'lanishlari, munosabatlari, tafakkurimizda to'liq aks etganligini tushunishimiz kerak. Tafakkur arsenalida joylashgan narsalarning qay yo'sinda sistemalashtirilganiga qarab to'g'ri va ratsional yo'l nazarda tutiladi, u yoki bu shaxsning tafakkur chuqurligi to'g'risida qat'iy bir qarorga kelish mumkin.

Tafakkurning kengligi o'zining mazmundorligi, chuqurligi kabi sifatlari bilan muntazam aloqada bo'ladi. Insonlardagi narsa va hodisalarning eng muhim belgi, xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan o'limish yuzasidan, hozirgi davr haqida, shuningdek, kelajak to'g'risida mulohazalar, muammolar va tushunchalarni qamrab olgan tafakkur keng ta'fakkur deyiladi. Fikr doirasi keng bilim saviyasi yuqori serg'oya ijodiy izlanishdagi kishilarni aql zakovati, bilimdon yoki tafakkuri keng kishilar deb atash mumkin. Demak, insonning aql-zakovati, bilimdonligi mulohazadorligi uning tafakkurining kengligidan dalolat beradi.

Inson tafakkuri o'zining mustaqilligi jihatidan *mustaqil va nomustaqil tafakkurga ajratiladi*. **Tafakkurni mustaqilligi** deganda kishining shaxsiy tashabbusi bilan o'z oldiga aniq maqsad, yangi vazifalar qo'ya bilishi, ular yuzasidan amaliy va ilmiy xarakterdagi faraz, gipoteza qilish, natijani ko'z oldiga keltira olishi, qo'yilgan vazifani hech kimning ko'magisiz, ko'rsatmasiz o'zining aqliy izlanishi tufayli turli yo'l, usul

va vositalar topib, mustaqil ravishda hal qilishdan iborat aqliy qobiliyatni tushunish kerak.

Tafakkurning mustaqilligi aqlning sertashabbusligi, pishiqiligi va tanqidiligi namoyon bo'ladi. Aqlning sertashabbusligi deganda insonning o'z oldiga yangi muammo, aniq maqsad va konkret vazifalar qo'yishni, ana shularning barchasini amalga oshirishda, nihoyasiga yetkazishda yechimini qidirishda usul va vositalarni shaxsan o'zi izlashi, aqliy zo'r berib intilishi, ularga taalluqli qo'shimcha belgi va atomatlarni kiritishdan iborat bosqichlarning namoyon bo'lishini nazarda tutamiz. Aqlning pishiqiligi vazifalarni tez yechishda, yechish paytida yangi usul va vositalarni o'z o'rnida aniq qo'llashda, tafa'rutga aylangan eski yo'l hamda usullardan forig' bo'lishda va boshqa jarayonlarda ifodalanadi.

O'zining o'zgalarning mulohazalarini, bu mulohazalarning chin yoki chin emasligini tekshira bilishda va namoyon bo'lgan mulohazalarga, muhokamalarga, muammoli vaziyatga baho bera bilishda aqlning tanqidiligi muhim rol o'ynaydi. **Tafakkurning tanqidiligi** ob'ektiv va sub'ektiv ravishda ifodalanishi mumkin. Mazkur sifat insonni baholash, o'z-o'zini baholash kabi tafakkurning individual xususiyatlari bilan bog'liq ravishda namoyon bo'ladi. Agar tanqidiligi oqilona, muhim belgilarga, muammo mohiyatining to'g'ri ochilishiga, ba'zan etalonga asoslanib amalga oshsa, unday tanqidiligi ob'ektiv tanqidiligi deb ataladi. Mabodo tafakkurning tanqidiligi sub'ektiv xatolarga, umuman sub'ektivizimga og'ib ketisa, bunday holda *sub'ektiv tanqidiligi* deyiladi. Sub'ektiv tanqidiligi salbiy oqibatlariga olib keladi, shuningdek insonlar o'rtasida anglashilmovchilik g'ovini vujudga keltiradi, ikki shaxs o'rtasida kutilmaganda ziddiyat paydo bo'ladi. Insonda tafakkurning tanqidiligi oqilona ratsional tarzda vujudga kelisa, unda shaxs muhim sifat bilan boyiydi deb atash mumkin.

Maqsad, muammo va vazifalar o'zga shaxslar tomonidan qo'yilib, tayyor usul va vositalarga tayangan holda o'zga kishilarning bevosita yordami bilan amalga oshirilishi jarayonida bir oz ishtirok etgan **tafakkur nomustaqil** deb ataladi. Nomustaqil tafakkurli kishilar tayyor mahsulotlar quliga aylanadilar, o'sishdan orqada qolish xavfi tug'iladi. Natijada aql-zakovati inson bo'lish o'rniga, kallabin, aqldan erinchoq,

behafsala odam bo'lib voyaga yetadi. Demak, tafakkurning nomustaqillik illati rivojlanishiga to'siq bo'lib, yakka shaxs uchun esa tragediya rolini bajarishi ehtimoldan xoli emas.

Fikrning mustaqilligi uning mahsuldorligi bilan uzviy bog'langan. Agar inson tomonidan muayyan vaqt ichida ma'lum soha uchun qimmatli va yangi fikrlar, g'oyalar, tavsifnomalar yaratilgan hamda nazariy va amaliy vazifalar hal qilingan bo'lsa, bunday kishining tafakkuri **sermahsul tafakkur** deb ataladi. Demak, vaqt oraliqida bajarilgan ish ko'lam va sifatiga oqilona baho berish tafakkur mahsuldorligini o'lchash mezon sifatida xizmat qiladi.

Tafakkur ixchamligi deganda muammoni hal qilishning dastlab tuzilgan rejasi mazkur jarayonda masala yechish shartini qanoatlantirmay qolsa, nomutanosiblik hosil bo'lsa hech ikkilanmay elastik ravishda o'zgartirishlar kiritishdan iborat fikr yuritish faoliyatini tasavvur qilmog'imiz shart. Fikrning operativ jihatdan tezkorlik bilan o'zgartirishdan va to'g'ri yo'nalishga yo'llab yuborishdan iborat tafakkur sifati uning ixchamligi deyiladi. Masalan, talaba imtihonda avval g'oyani noto'g'ri yoritayotib, o'z-o'zicha birdaniga xatosini anglab to'g'ri javob bera boshlashi kabilar. Demak, tafakkurning mazkur sifati fikrlarni, axborotlarni tinglovchilarga xato va kamchiliklarsiz yetkazib berish garovidir.

Tafakkurning tezligi qo'yilgan savolga va muammoga to'liq javob olingan vaqt bilan belgilanadi. Uning tezligi qator omillarga, jumladan fikrlar uchun zarur materialni tez yodga tushira olishga, muvaqqat bog'lanishlarning tezligi, turli hislarning mavjudligiga, insonning diqqatiga, qiziqishiga bog'liq bo'ladi. Bundan tashqari tafakkurning tezligi boshqa shartlarga – insonning bilim saviyasiga, fikrlash qobiliyatiga, mavjud ko'nikma va malakalariga ham bog'liq ekanligi isbotlangan. Xulosa qilib aytganda, tafakkur jarayonlarining tezligi va jarayonlarning ma'lum fursat ichida qanchalik samara berganligi bilan baholanadi.

Fikrlarning tezligi talabalar va o'quvchilarga zarur psixologik qurol bo'lib xizmat qiladi. Imtihon paytida, seminar mashg'ulotlarida faol ishtirok qilgan talaba hayajonlanib, egallagan bilimlarini vaqtincha unutib

o'zini yo'qotib qo'yadi. O'rinsiz salbiy emotsiyalar uning tafakkurini tormozlab, muvaffaqiyatsizlikka olib keladi, ya'ni fikrni bayon qilishda inertlik paydo bo'lib, keyinchalik butunlay tormozlanishga aylanadi. Ba'zi talabalar aksincha, imtihonda hayajonlanib fikrlari ravshanlashadi. Qattiq hayajonlanish, qattiq tashqi ta'sir natijasida uyqudagi ayrim neyronlar uyg'onib, funksiyasi jadallashib ketadi va fikr birdaniga ravshanlashishi mumkin. Shuning uchun o'qitish jarayonida talaba va o'quvchilarning aqliy faoliyatini to'g'ri baholashda ularning individual tipologik xususiyatlarini hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

Jahon psixologlarining ko'rsatiga qaraganda, yuqorida tahlil qilib chiqilgan tafakkur sifatlari ularning asosiy xususiyati bilan uzviy bog'liqdir. Tafakkur sifatlari erkaklar va ayollarda kichik tafavutlar bilan bir biridan farq qiladi. Qizlar odatda savodxonlikda, nutqiy ravonlikda, narsalarni did bilan joylashtirishda, his-tuyg'ularni oshkor etishda, ta'm va ranglarni ajratishda o'ta sezuvchanligi bilan fikrlash jarayonida ajralib turadilar. Yigitlar fazoviy tafakkurlari jihatdan, intellektual bilimlar soni jihatdan qizlarga nisbatan ko'pchilikni tashkil qiladi. Bu masala psixologiyada hozir ham munozarali masalalardan biri hisoblanadi. (David G. Myers. "Psychology" 9 edition 2010. 437-439 p.)

Tafakkurning asosiy va eng muhim belgisi, xususiyati bu moddiy voqealardagi muhim jihatlarini ajratib mustaqil ravishda yangi mazmundagi umumlashmalarni keltirib chiqarishdir. Inson oddiy narsalar to'g'risida fikr yuritganda ham ularning tashqi belgilari bilan chegaralanib qolmaydi, balki hodisa mohiyatini ochildirishga, oddiy turmush haqidagi umumiy qonuniyatni yaratishga harakat qiladi. Shubhasiz, inson tafakkuri hali izlanmagan, to'la foydalanilmagan zahira va imkoniyatlarga ega. Tafakkur psixologiyasining asosiy vazifasi ana shu zahirani to'la ochish fan-texnika rivojini intensivlashdan iborat. Chunki har qanday kashfiyot, yangilik, rivojlanish inson aql-zakovatining mahsulidir. Shu boisdan ham fan va texnikaning rivojlanishi insonshunoslik fanining rivojiga ko'p jihatdan bog'liqdir.

17.7. Tafakkur borasidagi psixologik nazariyalar talqini

Tafakkur muammosi xorij psixologiyasida keng doirada tadqiq qilinib, atrofiga bilimlar va ma'lumotlar zahirasi to'plangan. Aynan keltirilgan ma'lumotlarda tafakkur tushunchasi turli nuqtai nazarlardan tahlil qilinadi.

Ekzistentsializmning asoschisi bo'lmish nemis faylasufi Martin Xaydeger (1889-1978) tushunish uchun o'z diqqatini qaratib olsak, biz fikrlashga o'rganamiz-deb yozadi. Uning fikricha, narsa va voqealarning mohiyatini tushunish, anglab yetish, inson fikrlash jarayonida muhim o'rin egallaydi. Tushunishni talab qiladigan narsa insonni fikrlashga undaydi. Tushunishni talab qiladigan narsa hech qachon biz tomonimizdan yaratilmaydi.

Xaydegerning fikricha, tafakkur mavjudligining asosiy xislati bu tasavvurdir. Tafakkur haqidagi ta'limotga asosan tasavvur fikrida ifoda etiladi. Shuning uchun ham tafakkur haqidagi ta'limotni logika, mantiq deb ataydi.

K.R. Megrelidzening ta'kidlashicha, insondagi biror bir ruhiy hodisa ijtimoiy omilni hisobga olmasdan turib, to'g'ri tushuntirishi mumkin emas. Bu narsa birinchi navbatda tafakkurga taalluqlidir. Tafakkurning ijtimoiy hayotning boshqa ko'rinishlarisiz o'rganish mumkin emas.

Inson tafakkurining usullari nerv tizimida ham, miyasida ham emas, balki bir davrda mana shunday idrok etishga, o'ylashga, ishlashga, boshqa bir davrda esa nerv faoliyatini boshqacha ishlashga yo'llaydigan ijtimoiy sharoitdadir.

Insonlar fikrlari va qarashlari individual tartibda emas, ijtimoiy munosabatlarga tufayli sodir bo'ladi. Bu haqda K.R. Megrelidze shunday yozadi: inson tafakkuri tabiiy va biologik qonunlar bo'yicha emas, balki ijtimoiy – tarixiy qonunlar yo'lida harakatlanadi. Insonning fikrlash usuli avvalo ijtimoiy hodisadir. Fikr hech qachon o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi, fikr biror narsa haqida, biror predmet haqida bo'lishi mumkin. Predmetisiz fikrning bo'lishi mumkin emas. Tafakkurning funksiyasi miya faoliyati jarayonida kechadigan sub'ektiv psixologik jarayonlar bilanгина chegaralanmaydi:

*Birinchi*dan, ongning sub'ektiv holatining ifodalamasdan, balki ob'ektaga ham tegishli bo'ladi va narsalar munosabatini ifodalaydi.

*Ikkinchi*dan, yangi fikrning vujudga kelishi bilan bilish jarayoni tugallanmaydi, balki faqatgina boshlanadi. Bu bilishning boshlang'ich bosqichi bo'lib, g'oyaning sub'ektiv holatidir, endi fikrni amalga oshirish bosqichi boshlanadi.

*Uchinchi*dan, alohida individning fikri ijtimoiy yetilgan fikrlarning xususiy ko'rinishidir.

Har bir alohida shaxs ijtimoiy tushunchalar, tasavvurlar yordamida fikrlaydi. K.R. Megrelidze inson fikrining ijtimoiy ekanligini qayta-qayta ta'kidlaydi. Fikrlar va g'oyalar erkin individual ijodning mahsuli emas, balki individning o'zi kabi jamiyat va ijtimoiy munosabatlarga mahsulidir. Shuning uchun inson tafakkuri tafakkur bosqichlari, inson tafakkurining shakllari va usullari haqidagi jumbogning yechimini mantiqiy izlanishlardan an'anaviy psixologiyadan emas, balki avvalo bu g'oyalarning ijtimoiy kelib chiqishidan izlash kerak. U yoki bu individ jamiyatda yetilgan ijtimoiy g'oyalarning tasodifiy ifodalovchisi bo'lib qoladi.

Akademik A.I. Berg shunday deb yozadi: "inson faqat tashqi dunyo bilan to'xtovsiz mulqot qilishi sharoitidagina uzoq vaqt fikrlashi mumkin. Tashqi dunyodan to'liq informatsion ajralish bu aqldan o'zining boshlanishidir. Informatsion undovchi tafakkurning tashqi dunyo bilan aloqasi insonga oziq-ovqatdek, issiqlikdek zarur". Psixologiya fani taraqqiyotida nemis psixologiya maktabi muhim o'rinlardan birini egallaydi va asrimizning boshlarida Germaniyada Vyurtsburg psixologiya maktabi deb nomlangan yangi yo'nalishga ega bo'lgan psixologik oqim paydo bo'ladi. Mazkur yo'nalishning yirik vakillari sifatida O.Kyulpe (1862-1915), K. Byuller (1879-1922), A. Messer (1837-1937), Ax Nartsis (1871-1946) va boshqalarni sanab o'tish lozim. Ular tomonidan olib borilgan eksperimental tadqiqotlar tafakkur muammosining rivojiga ma'lum darajada hissa qo'sha oldi. Vyurtsburg psixologiya maktabi vakillari tafakkurni hissiy bosqichda turgan psixik jarayonlarga, ya'ni sezgi va tasavvurlarga ajratib o'rganishda ratsional bosqichdagi murakkab jihatlardan mexanik ravishda

vujudga keladi, deb tushuntirish mumkin emasligini eksperimental yo'l bilan isbotlashga harakat qildilar. Olib borilgan tadqiqotlarni o'zlarining ustilarida o'tkazib, natijalarni ob'ektiv bo'lishga kamroq e'tibor berganlar.

Vyurtsburg psixologiya maktabining namoyondalari tafakkur bu ichki harakat, aktidir deb qaray boshlaydilar. O'z-o'zini kuzatish metodidan foydalanib, ish tutishda ular mana bunday ifodaning ma'nosini tushuntirib berishlari lozim, tafakkur haddan tashqari mashqatlik, shunga qaramay ko'pchilik shunchaki hukm chiqarishni ma'qul ko'radilar. Shuningdek, ular oldida munosabatlarni o'rnatish qism, yaxlit, tur, jins ob'ektning nisbati va o'zaro munosabatlarini ushbu munosabatlarining aniq a'zolarini idrok qilishni aniqlash vazifalari turadi. Shuning bilan birga ularning barcha tadqiqotlari ob'ektiv metodlarni izlashga oid faoliyatlarida avj oldi. Jumladan, N.Ax tomonidan sun'iy tushun-chalarning shakllanishi bo'yicha dastlabki metodika yaratildi. Mazkur nazariya vakillari tafakkurni munosabatlarining aks etishi bilan bog'lab, tafakkurni munosabatlarining birlamchi qarab chiqish, yoiniki birlamchi ma'lumot berish manbai sifatida talqin qiladilar. Tafakkur taraqqiyoti masalasini ko'tarib chiqib, o'sishning fikrlarni faollashtirish orqali amaliy faoliyadan tafakkurni mutlaqo ajratib qo'ydilar. Tafakkurni tadqiq qilishning asosiy metodi – bu o'z-o'zini kuzatish ekanligini tan oladi, xolos. Mazkur muammo gnoseologik nuqtai-nazardan olib qaralganda ushbu pozitsiya idealizm izmiga kirib borayotganligini anglab olish unchalik qiyin emas. Vyurtsburg maktabi namoyondalari tafakkurni alohida mustaqil bilish faoliyati sifatida aniq ko'rsata bildi. Biroq tafakkurni amaliyotda nutqdan va hissiy obrazlardan qat'iy ajratib tashladilar.

Vyurtsburg psixologiya maktabi namoyondalaridan biri O.Zelis tafakkurni intellektual operatsiyalar harakati sifatida qabul qilgan. U o'z oldiga fikr yuritish faoliyatining u yoki bu jihatlari qay yo'sinda shakllanishini kuzatish, intellektual faoliyat bosqichlarini ko'rsatish aqliy faoliyatning produktiv va reproduktiv ko'rinishidagi ziddiyatlarni bartaraf qilish vazifasini qo'ydi. O.Zelis masala yechish jarayonini o'rganishda umumiylikka ega bo'lgan masalani vujudga keltirish bosqichlariga

alohida e'tibor berib, elementlar bilan predmetlar munosabatini ajratib ko'rsatadi. Buning natijasida muammo kompleksi namoyon bo'ladi. Kompleks o'z ichiga ushbu jihatlarni qamrab olishi nazarda tutilgan: a) ma'lumning tavsifnomasini bo'laklarga ajratish; b) qidiriluvchi noma'lumning o'rmini aniqlash; v)noma'lum qidiriluvchi bilan ma'lum o'rtasidagi munosabatlarni ajratib ko'rsatish.

Shunday qilib, Vyurtsburg psixologiya maktabining namoyondasi O.Zelis psixologiya tarixida birinchi bo'lib tafakkurni jarayon sifatida eksperimental metodlar bilan tadqiq qilgan, intellektual operatsiyalar va ularning tarkibiy qismlarini nazariy va amaliy jihatdan ta'riflab bergan, izchil ilmiy metodlarga asoslanib, o'rganishga butun vujudi bilan intilgan psixologdir. Germaniyada psixologiyaning geshaltpsixologiya yo'nalishi vujudga keldi. Uning, ko'zga ko'ringan namoyondalari qatoriga X.Erenfels (1859-1932), V.Keler (1887-1967), K.Kofka (1886-1941) va boshqalar kiradi. Geshaltchilar fikriga qaraganda, har bir psixik hodisaning mazmuni uning tarkibiga kiruvchi qism va elementlarni birgalikda aks ettirishdan ko'lam jihatidan keng, mazmun jihatidan rang-barangdir. Geshaltchilarning aksiomatik xarakterga ega bo'lgan ushbu tezislar mazkur ta'limot g'oyasini ochib berishga xizmat qiladi, alohida olingan qism va elementlarning yig'indisi yaxlit tuzilish mazmunini belgilab bera olmaydi, aksincha yaxlit tuzilma qism va elementlarning xususiyatlari va xossalari belgilab berishga qurbi yetadi.

Geshaltpsixologiyaning markaziy nazariyasi har qanday psixologik jarayonlarning bosh mohiyati ularning sezgilarga o'xshash alohida elementlari emas, balki konfiguratsiya shakli yoki geshaltchilarning yaxlit yaratishidan iborat.

Geshaltpsixologiyada tafakkur muammosining tadqiqoti keng qamrovli tarzda olib boriladi. Jumladan, V.Kelyor antropoidlarning intellektual harakatlarini eksperimental o'rganish natijasida yuqori darajada taraqqiy qilgan maymunlarning aqliy harakatida inson harakatiga xos o'xshashlik borligi to'g'risida xulosa chiqaradi.

V.Kelyorning fikricha, topshiriqni yechish mexanizmi quyidagilardan iborat: organizmning optik maydonidagi vaziyatlarning muhim elementlari bir butunlikni, ya'ni vaziyat elementlariga, geshalt

ichiga kirib, geshaltida qaysi joyni egallashga bog'liq ravishda yangi ahamiyat kasb etadi. Vaziyatning muhim elementlaridan namoyon bo'luvchi geshaltchilar muammosi vaziyatda organizmda ba'zi bir zo'riqlar ta'sirida vujudga keladi, topshiriqni yechish muammoli vaziyatning qismlari yangi geshaltida yangi munosabatda idrok qilina boshlaganida tugallanadi. Masalani yechish aniq qadamlarni yuzaga keltiruvchi geshalt sifatida maydonga chiqadi.

Geshaltchilarning ayrimlari "yo'nalish" atamasini qo'llab, uni o'tmish tajribasi bilan bog'lashga intiladilar. Shuningdek, ular "tafakkurning evrestik metodlari" to'g'risidagi tushunchadan ham foydalanadilar. Bunda materialni, qo'yilgan maqsadni, konfliktli holatlarni tahlil qilishni nazarda tutadilar.

Geshaltchilar tafakkur psixologiyasining qator muammolarini ko'tarib chiqadilar, chunonchi ijodiy tafakkurning o'ziga xosligi, tafakkur jarayonida yangilikning vujudga kelishi, bilimlar bilan tafakkur nisbati, topshiriqni bajarish jarayonida asta-sekin va birdaniga yechish yo'lini qo'llash kabilar. Tafakkurni psixologik o'rganishda funktsional rivojlanish g'oyasini amaliyotga tatbiq qilish ham ma'lum darajada geshaltpsixologiya namoyondalarining xizmati hisoblanadi.

Shunga qaramasdan V.Kyoler M.Vertgaymer, K.Dunkerlarning eksperimental tadqiqotlari tafakkurning asosiy mexanizmlaridan biri bo'lgan predmetlarni yangi aloqalar va munosabatlarga fikran jihatini ochishni aniqladilar. Ammo ular ham mazkur muammoli vaziyatda individning amaliy va nazariy aqliy faoliyatlari rolini mutlaqo tan oladilar.

Amerika psixologiyasida vujudga kelgan bixeviorizm yoki huluq psixologiyasi oqimini o'tgan asrning oxirlaridan boshlab hukm surib kelmogda. Bixeviorizm oqimining asoschilari amerikalik psixologlar Dj.Uotson (1878-1958) va E.Torndayk (1871-1949) lardir. Keyinchalik bular gatoriga K.Levin (1890-1957) A.Vays (1974-1931) va boshqalar kelib qo'shildilar. Ma'lum davrgacha mazkur oqim psixologiya olamida dominantlik rolini o'ynaydi. Hozirgi davrda bu oqim bir necha mustaqil psixologik maktablarga ajralib ketgan. Lekin ularning mohiyatida

bixeviorizm nafasi urib turadi. Hammasi uchun umumiy formula S-R, ya'ni stimul-reaksiya xizmat qilib kelmogda.

J.Uotson tafakkurning ichki nutq va noverbal tovushsiz imo-ishora, mimika, yelka qisishi, qosh suzish, kommunikatsiya, mulqotni birga qo'shib, keng ma'noda tushunadi va uni uchta shaklga ajratib o'rganadi. Nutq shakllaridan biri nutq malakalarini sekin-asta avj oldirish deb ataladi. Bu she'rni yoki sitatani aniq esga tushirishda o'z ifodasini topadi. Tafakkurning ikkinchi shakli sub'ekt uchun yangi bo'lmagan topshiriqni so'z yordami bilan yechish, yarim-yortisi unutilgan she'rni eslashga harakat va nihoyat, yangi topshiriqni yaqqol ifodali harakat va so'z yordami bilan yechish J. Uotson uchun malaka u individual egallagan va o'rganilgan xatti-harakatdir. Ushbu nazariya nuqtai nazaridan qarasa, tafakkur malakaga yaqinlashtirilib qo'yiladi, chunki she'rni esga tushirish ham tafakkur deb talqin qilinadi.

J. Uotson tilni o'zlashtirishning ijtimoiy jihatlarini umuman hisobga olmagan, nutqning tuzilishi va rivojlanishiga sira e'tibor qilmagan. Nutq bilan tafakkur birligi to'g'risida tamoyilni anglab yetmagan, tafakkur va ongning huluq ko'rinishi sifatida olib qaralgan.

17.8. Nutq haqida tushuncha

Psixologiya fanida nutqqa va nutq faoliyatiga bag'ishlangan bir talay ilmiy tadqiqot natijalari mavjud bo'lsa-da, lekin bu borada umumiylik, ta'rifiar birligi, uning evolutsion va ijtimoiy-tarixiy tarakkivotiga oid qarashlarda mohiyat hamda shakl jihatdan o'xshashlik yo'q. Nutqning neyropsixologik asoslari, mexanizmlari, artikulyatsion va fonetik apparatlari, psixolingvistik tuzilishi (fonema, fleksiya) to'g'risida ilmiy-amaliy xususiyatli umumlashmalar hamda umumlashmalar umumlashmasi ishlab chiqilmagan. XuddiShuboisdan nutqning genezisi, uning filogenetik va ontogenetik xususiyatlari, paydo bo'lishi, o'sishi, o'ziga xos tavsiflanishi, bosqichlari, fazalari, patologiyasi bo'yicha xilmaxil yondashuvlar mavjuddir.

Genetik kelib chiqish jihatidan noverbal nutq birlamchi hisoblanadi, chunki insonning ijtimoiy-tarixiy tarakkivoti davrida dastavval tovushsiz, so'zsiz nutq (Dev'yd Mayers —Psixologiyal Minsk, 2008.448 bet)

Noverbal nutq turini shartli ravishda quyidagi ko'rinishlarga ajratish mumkin: imo-ishora, exologak, ya'ni aks sado, mimika, signifikatsiya, pantomimika, daktilogik (barmoq nutqi), turlari paydo bo'lgan bo'lib, u o'z ichiga shaxs kamolotining yirik sanasini qamrab olgan. Insoniyatda nutqning hozirgi zamon avlodiga xos artikulyatsion apparati paydo bo'lgunga qadar, imo-ishoralardan foydalanib nutq so'zlagan. Ma'lumki, qadimgi ajdodlarimizning nutqi va nutq faoliyati hozirgi zamon kishilarida qanday funktsiyani bajarayotgan bo'lsa, o'sha davrda ham xuddi shunday vazifani ijro etgan. U davrlarda axborotlar, ma'lumotlar ko'lami tor bo'lganishi tufayli insonlar noverbal nutqdan ko'p davrlar muvaffaqiyatli foydalanib kelganlar. Avlodlar tarbiyasi, ma'lumotlar uzatish noverbal nutq orqali amalga oshirilgan, ijtimoiy va xususiy (shaxsiy) fikr uzatish hamda qabul qilish ana shu tariqa namoyon bo'lgan, toбора takomillashib borgan. Insoniyat yer yuzida hayot va faoliyat ko'rsatish davrining dastlabki pallasida asosiy nutq turi sifatida imo-ishora alohida ahamiyat kasb etgan. SHuning uchun etnik stereotiplar asosida muayyan kechimmalarni, ma'lum axborotlarni shaxslararo munosabat jarayonida uzatish va qabul qilishda ifodalannuvchi tovushsiz, lekin ma'noli, mazmunli harakat turi imo-ishorali nutqi deyiladi. Masalan, o'zbeklarda fikrni tasdiqlash old tomonga bosh silash bilan ifodalansa, xuddi shu ma'noli bulg'orlarda boshni sarak-sarak qilish anglatib keladi.

Bir xalqda sanash boshmoldoqdan boshlansa, boshqasida jimjiloqdan, birisida barmoqlar bukilsa, ikkinchisida unday qilinmaydi. Aksariyat hollarda imo-ishora his-tuyg'usiz namoyon bo'ladi va shaxslararo munosabatning tub ma'nodagi ham quroli, ham vositasi funktsiyasini bajarib kelgan. Lekin uni histuyg'usiz deb nomlash ham ilmiy-amaliy qiymatining pasayishiga olib keladi, bu holat uning ijtimoiy funktsiyasini o'zida aks ettiradi. Bir paytlar shaxslararo munosabat mag'zini tashkil etib kelgan imo-ishoralardan hozirgi zamonada ham keng ko'lamda foydalaniladi. Yuz harakatlari (fizionomiya) yordamida insonni inson tomonidan idrok qilish, o'zgarish fikriga javob qaytarish, tana a'zolari rangining o'zgarishi hisobiga shaxslararo munosabatga kirishishda namoyon bo'luvchi noverbal nutq turiga mimika deyiladi.

Tabassum, jilmayish, miyig'ida kulish, lab qisish va cho'chaytirish, til chiqazish, qosh uchirish va suzish, xullas turli psixologik xolatlarni, ayniqsa xissiy kechimmalarni aks ettiruvchi kommunikativ, interaktiv, perseptiv xususiyatli nutq turi mimika bo'lib hisoblanadi. Mimika yordami bilan hango'ylik, quvlik, yoqtirish va yoqtirmaslik, samimiylik va ikkiyuzlamachilik, hasad: quvonch, g'ayg'u, baxtiyorlik, singari yuksak tuyg'ular namoyish etiladi. Xush yoki noxush kechimmalar aks etilayotganligidan kelib chiqqan holda muomala jarayoni qisqa muddatli, yoki uzoq muddatli vaqt mezonini namoyon qiladi, g'ayg'u, baxt hisla rini ifodalab keladi. U mono vaziyatni, diada, triada, poliada ko'rinishidagi shaxslararo munosabat shakllarini yaqqol aks ettiradi, fikrni uzatish, qabul qilish, ta'sirlanish, ruhlanish kabi funktsiyani bajaradi.

Hayotiy tajribaning ko'payishi bilan ichki kechimmalarni (interiorizatsiyalash) tashqi voqea hodisalarga almashtirish (ekteriorizatsiyalash) bilan yakunlanadi, ko'pincha individual va ijtimoiy tarbiya vazifasini bajaradi. Yuz harakatlari, tana a'zolari, qadimat komat yordami bilan fikrlarni uzatish, syujetli qoidalari, ma'noli, dramatik kechimmali noverbal nutq turiga pantomimika deb ataladi. O'z mohiyati ko'lami bilan mimikadan ustuvor xususiyatga ega bo'lib, axborotlar, intin holatlar, murakkab kechimmalar yuzasidan o'zgalarga ma'lumot uzatish tarzida hukm suradi. Insonda turmush tajribasi ortib borishi, kasbiy faoliyat mazmunini rollarga va syujetga asoslangan holda ssenariysini yaratish, vaziyatga qarab qisqa va uzoq muddatli informativ funktsiya bajaradi. Pantomimika yumor hissini, qo'rqinch tuyg'usini, xazmat obrazini, daxshat kechimmagini o'zida aks ettirib, ko'pincha kommunikativ funktsiyani ijro qiladi, hissiy aloqa o'rnatish orqali taassurotlar mukammalligi ta'minlanadi. Tashqi ta'sirlanish va uning tekari aloqasi kuligida, ko'z yoshlarida (xoh quvonchli, xoh g'ayg'uli bo'lishidan qat'i nazar) ifodalaniib, assotsiatsiyalarni jonlantiradi va ko'lamini kengaytiradi. Pantomimika sahna harakatiga nisbatan qobil, iste'dodli, iqtidorli salohiyat namunasini namoyish etib, maxsus qobiliyatli shaxslar tomonidan maqsadga muvofiq ravishda ijro qilinadi, lekin istisno tariqasida o'qituvchilik faoliyatida ham unumli foydalaniladi. Yaqqol ruxiy hodisalar, holatlar, xususiyatlar, shaxsning

fazilatlari pantomimika ijrosi davomida faoliyat sub'ekti tomonidan bajariladi. Ayrim his-hayajonli shartli tovushlarda mujassamlashtirilgan axborot uzatish va qabul qilish maqsadini amalga oshiruvchi, tabiiy to'siqlarga urilib qaytuvchi aloqa vositasiga exologik yoki sado nutqi deyiladi. Exologik yoki aks sado nutq turi bir tomonlama aloqa (tog'-inson, inson-jism) negizida vujudga keladi, ko'pincha individual tovush harakati javob, masofa funksiyasini ijro etadi. Lekin ekologik nutq, aks-sado orqali tog'larda, qalin o'rmonlarda ikki yoki undan ortiq kishilar o'rtasida aloqa quruli sifatida muayyan ahamiyat qozonadi. Fazoviy tasavvur qonuniyati asosida shaxslararo munosabat o'rnatiladi, ma'lum shartli belgilari o'zaro bilvosita mulogot vositasi rolini ijro qiladi. Ekstremal favquloddag'i hodisalar yuz berishi jarayonida shartli tovushlardan tuzilgan aloqa usulidan foydalaniladi. Tovushlarning qaytishi fazoviy chamalash, muayyan mo'ljal olish uchun xizmat qiladi, qo'rqin ch, hayajon, umid, ishonch tuyg'ularining aloqaga kirituvchi shaxslar ruhiy dunyosida mujassamlashini ta'minlaydi. Noverbal turkumga kiruvchi signifikatsiya boshqalardan o'z tuzilishi, mazmuni, shakli bilan keskin ajralib turadi.

Aniq shartli alomatlar orqali muayyan mantiqiy yuklamani o'zida aks ettiruvchi kommunikativ xususiyati noverbal nutq turi signifikatsiya deyiladi. U shartli belgilar, signallar, modellar shaklida ifodalanishi mumkin. Uzoq masofalarga xabar yoki ma'lumot uzatish va qabul qilish vositasi sifatida Morze alifbosi va shunga o'xshash «sun'iy til» nomi bilan mashhur kommunikativ manbalari faoliyat ko'rsatib kelmogda. Har bir «signal» o'z ko'lamini, takrorlanish sur'ati, tembr, chastotasi bilan muayyan ma'lumot uzatish yoki qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lib, shartli alomatlar negizida mazmun yoki mohiyat yotadi («doza», «portsiya» deb nomlanadi). Morze alifbosi va shunga o'xshash signifikatsiya hozirgi zamon aloqa qurilmalari va qo'l yordami bilan (asbobni bosish orqali) xabar uzatishga yoki qabul qilishga mo'ljallangan. Hozirgi zamon ratsiyalari ham xuddi shunga o'xshash kommunikatsiya quroli vazifasini bajaradi. Noverbal nutqning yana bir turi daktiologik (barmoq) nutq deb ataladi. Inson tana azolari, imo-ishoralar, mimika, xullas hissiyot yordami bilan muomala o'rnatishga qaratilgan aloqa

vositasi daktiologik nutq deyiladi. So'z orqali ifodalanuvchi nutq mazmuni ma'noli ko'l, yuz harakatlari, ayrim hayajonli sadoga, qahr-g'azab, ilk tabassum, qahqahaga ko'chiriladi.

Harakatning takrorlanishi axborot mazmunini boyitiadi, kuchaytiradi, ma'lumotlar uzluksizligini ta'minlab turadi. Umumbashariy xususiyati nutq vositasi daktiologiya fani nomi bilan yuritiladi va maxsus o'qitish, o'rgatish orqali undan foydalanish kunikmasi hamda malakasi soqov yoki kar-soqov odamlarda shakllantiriladi. Hatto ulara savol chiqarish ham xuddiShutamoyil negizida quriladi. Tabiat va jamiyatga nisbatan munosabat, shaxslararo muomala, ma'lumot almashish shu nutq yordami bilan ifodalanadi. Noverbal nutqni shartli ravishda quyidagi turlarga ajratish mumkin: 1) tovushsiz: a) imo-ishora, b) mimika. v) pantomimika, g) daktiologik; 2) tovushli: a) exologik (aks sado), b) signifikatsiya (shartli belgilar, signallar, modellar). Verbal nutq turkumini shartli ravishda quyidagi turlarga ajratish mumkin: 1) og'zaki, 2) yozma, 3) monologik, 5) poliologik, 6) tashqi, 7) ichki, 8) ekspressiv, 9) impressiv, 10) lakonik (katra, yig'ik), 1) epik (voyiq), 12) affektiv (jaxl holatidagi). Insonning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti davri tahlil qilinganda genetik kelib chiqish jihatidan birlamchilar qatorida og'zaki nutqni keltirish joiz. Og'zaki nutq noverbal turkumdan keyin paydo bo'lgan nutq turidan biri xisoblanadi va u shartli ravishda quyidagi nutq ko'rinishlarini qamrab oladi: monologik, dialogik, poliologik, tashqi, ichki, ekspressiv, impressiv, lakonik (yig'iq, qatrat), affektiv (his-hayajon, jaxl). Pauza, mantiqiy urg'u, tembr, chastota, ritmika va boshqa tashkiliy qismlar hamda mexanizmlarni o'zida mujassamlashtirgan, tilning barcha qoidalari, qonunlari, shartli belgilar sifatida xizmat qilishga asoslanuvchi nutq turi og'zaki nutq deb ataladi. Noverbal nutq o'zining asosiy funksiyasini bajarib bo'lganidan so'ng (uning ma'lum tarkiblari faoliyat ko'rsatib davom etib kelmogda) axborot uzatish, tajribalarni egallash, insonni kamol toptirish va shunga o'xshash vazifalar tabiiy ravishda og'zaki nutq zimmasiga yuklangan. Jar angli, jarangsiz faol, sust, hislayajonli, monoton, yuksak sur'ati, shivirlash ko'rinishidagi og'zaki nutq turlari va qonuniyatlarini o'zida mukammallashtirgan holda aloqa quroli, vositasi tariqasida muomala tarkiblarini aks ettiradi.

Kommunikativ xususiyati axborotlar oddiy xabar, so'roq, undov ma'nosini anglatuvchi ma'lumotlar og'zaki nutqning murakkab hamda rang-barang tuzilishiga ega ekanligidan dalolat beradi.

Og'zaki nutq shaxslararo munosabating puxta negizini tashkil etib, maqsadga yo'naltirilgan yoki tasodifiy vaziyatlar mohiyatidan kelib chiqib uzoz ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davrida o'z ustuvorligini saqlab kelayotgan hodisadir. Tiliing takomillashuvi bevosita og'zaki (jonli til)da) nutqda namoyon bo'ladi, iste'molda eskirgan so'zlar eski (arxe) tushunchalar, atamalarga aylanib boradi. XuddiShubois millatga xoslik mavjud bo'lsa-da, lekin shaxslarni o'zaro katta tarixiy davr ajratib tursa, u holda bir-birlarini to'la tushunish qiyinlashadi. Huddi shunday holatni geografik muhit, xududiy farq, lahzalarga oidlik, shevalar, etnik alohidalik kabilarda ham kuzatish mumkin, ammo axborotlarni idrok qilish va tushunishdagi bunday qiyinchiliklarni adabiy til birligi bartaraf qiladi (Xorazm. Namangan shevasi va hokazo). Og'zaki nutq o'zining jarangdorligi, ta'sirchanligi, axborotlarni qabul qilishdagi qulayligi, uzatishdagi ixchanligi, toliqishning oldini olish imkoniyati mavjudligi uning keng qirrali ekanligini bildiradi. Og'zaki nutqning dastlabki turidan biri-bu monologik nutqdur. Yakka shaxsning ichki kechinnmalarini til mexanizmlariga asoslangan holda aks ettiruvchi, uning o'ziga qaratilgan (egotsentrik), ta'sirlanishini ifodalashga va axborot uzatishga mo'ljallangan nutq turi monologik nutq deb ataladi. Unda shaxsiy histuyg'ularining ichki va tashki shakllari uyg'unlashadi, shuningdek, o'zgalar fikrini ifodali o'qishda ham o'z aksini topadi. Odatda monologik nutqda fikrlar qisqartirilmaydi, mabodo bu qoida buzilsa, axborot ma'nosini tushunish qiyinlashadi. His-hayajonni tashqi va ichki kechinnmalar hamda ularning mexanizmlari aniq, ravon, izchil aks ettiradi. Diada shakldagi munosabatlar negizida quriluvchi, ikki shaxs o'rtasida namoyon bo'luvchi, axborot uzatishga va qabul qilishga mo'ljallangan nutq turi dialogik nutq deb ataladi. Uning monologik turidan farqi tomoni fikr mohiyati nutq faoliyati qatnashchilarida anglangandan keyin u yoki bu shaklda qisqartirish imkoniyatiga ega.

Uning interaktiv tomoni ko'pincha ustuvorlik qiladi, axborotlar qabul qilish va uzatish o'zaro tushuncha asosiga quriladi, aks holda

muomala maromi buziladi, o'zaro fikr almashuv muddatdan olinm yakunlanadi. Bir nechta kishilar bilan amalga oshirishga mo'ljallangan, triada va poliada negiziga quriluvchi, axborot uzatish va qabul qilishga yo'naltirilgan, bahs tarkiblari ishtirok etuvchi og'zaki nutq turiga polilogik nutq deyiladi.

Muomalada muammo mohiyati har qaysi qatnashchi tomonidan anglatilgandan so'ng uning tarkiblari qisqarishi mumkin, bu esa o'zaro tushunishni osonlashtiradi. Mazkur nutq turida ham dialogik nutqga xos bo'lgan mexanizmlar, ta'sir o'tkazuvchi vositalar ishtirok etib, uning ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi, shaxslararo munosabat ko'lamini kengaytiradi. Artikulyatsion apparat orgali vujudga keluvchi, verbal holatlarda aks ettiruvchi, o'zgalarga yo'naltirilgan, har xil xususiyatli vaziyatlarda namoyon bo'luvchi nutq turiga tashqi nutq deb ataladi. Tiliing barcha qoidalari va qonuniyatlari unda mujassamlashgan bo'lib, uzatish va qabul qilish, idrok etish va tushunishdan iborat muomala quruli, vositasi vazifasini bajaradi. Nutq, tempi, temбри, ritmikasi va chastotasi mavjudligi uchun axborotlarni tinglash va idrok qilish yengilroq kechadi. Muayyan axborotlarni tartibga keltirish, g'oyalarni yaratish, fikrni dasturni ishlab chiqishga mo'ljallangan, lekin latent davridagi ma'lumotlar majmuasidan tuziluvchi nutq turi ichki nutq deyiladi. Ichki nutqning muhim xususiyatlaridan biri bu ko'lam jixardan tashqi nutqdan kengroq ekanligidir. Ikkinchi bir xususiyati esa tafakkurning mexanizmi funksiyasini bajarishidir. Axborotlar ichki mohiyatini tashqi his-hayajon tarkiblari bilan kuchaytiruvchi, shaxslararo munosabatni yaqqol ifodalashini aks ettiruvchi, ovozli, til vositalariga asoslanuvchi nutq turiga ekspressiv nutq deyiladi. O'zining tezkorligi va vaziyatbopligi bilan boshqa nutq turlaridan ajralib turadi. Ichki kechinnmalar shaxsiy fikrlash bilan uyg'unlashishi tufayli fikrni bog'lanishni vujudga keltiruvchi, holatlar, hodisalar mohiyatini ichki va tashqi omillarga asoslanib aks ettiruvchi nutq turiga impressiv nutq deyiladi. Mulohazalar mohiyati shaxs kechinnmalari bilan munosabatlarga kirishishi natijasida o'ziga xos voqelikni namoyish qiladi. Millat va etnlarning til boyligi aforizmlar, maqollar, donishmandliklar, matallar afollarda shakllangan, yuksak mantiqiy yuklamaga ega bo'lgan yig'iq nutq

turi lakonik, ya'ni yig'iq, qatra nutq deyiladi. Yetti o'lehab bir kes, sabrning tagioltin kabi maqollarda, ibratli so'zlarda ifodalangan kabi. Hazrat Mir Alisher Navoiy ijodi maxsullaridagi fikrlar shular jumlasiga kiradi: Xo'tik birla kuchukka har qancha qilma tarbiya, It bo'lur, eshak bo'lur, aslo bo'lmas odami. Qatra nutq ba'zi o'rinlarda juda katta ma'no anglatadi, xulq, faoliyat va muomala uchun manba rolini bajaradi: Salyut!, Marsh! va boshqalar. Turi omillar ta'sirida birdaniga vujudga keluvchi, jaxhning mahsuli hisoblanish, qisqa muddatli nutq turiga affektiv nutq deyiladi. Birdaniga subhatdosh, raqib tomonga uzatiluvchi, o'ta ta'sirchan, xavfli, ruhiy nishon vazifasini bajaruvchi qisqa muddatli nutq affektiv deb nomlanib, zarbasi jixatidan alternativi yo'qligi bilan boshqa nutq turlaridan keskin ajralib turadi. Jaxl, qasos, alam, tajovuz kechimmalarini o'zida aks ettirib, o'ta tanglik, zo'rliqish (stress) mahsuli bo'lib hisoblanadi (jahll kelganda-aql ketadi: hissiyot bilan emas, balki aql bilan ish tut iboralari. Shu kabi holatlarda ishlatiladi).

Insomiyat tarixining tsivilizatsiyaviy bosqichiga o'tib borishi davrida yozma nutq paydo bo'la boshlagan va hozirgacha u o'z rivojlanishida davom etmoqda. Tilning barcha qoidalariga (ortografik, morfologik, sintaktik, leksik, orfoepik, lingvistik, fonematik, flektiv, va hokazo), qonuniyatlariga, mexanizmlariga (jonli ifodalarni mujassamlashtirgan holda) asoslangan tarzda, muayyan shartli alomatlar (grafiklar) yordamida shakl, tuzilishi, ma'no, mazmun va mohiyatni uzluksiz, tadrjijiy ravishda axborotlarga aylantirib beruvchi nutq turi yozma nutq deyiladi. Har bir tilning to'la mohiyati yozma nutq orqali ifodalanadi, uzoq va yaqin masofalar uchun axborot (kommunikatsiya) vositasi (quroli) vazifasini bajaradi. Millat madaniyati, ma'naviyati, fan va texnikasi, san'ati va adabiyoti yozma nutq orqali uzatilib, millatlararo aloqa funksiyasini ado etadi. Yozma nutq o'z navbatida quyidagi tarkiblardan tashkil topadi: a) monologik (drama), b) dialogik (badiiy asar janrlarida), v) ichki, g) lakonik (yig'iq, qatra), d) epik (yoyiq, yirik roman, qissa va boshqalar). Yozma nutqning monologik va dialogik turlari badiiy asarlarda o'z ifodasini topgan bo'lib, og'zaki nutqdagidan farqli o'laroq tili boyliklariga bevosita asoslanadi. Yangiliklar yaratish, ijod qilish so'zlar orqali mohiyat kasb etadi, u yoki bu shaklda tartibga keltiriladi.

Lakonik (yig'ik, qatra) nutq ham og'zaki nutq kabi ma'no kasb etadi. Epik (yoyiq) nutq yirik asarlar, monografiyalar mohiyatini to'laqonli aks ettirish bilan boshqa nutq turlaridan farqlanadi.

17.9. Nutqning fiziologik asoslari

Nutqni o'rganishga nazariy yondashuv. Nutqning turlari.

Til mexanizmlaridan tashqari badiiy vositalar orqali ham inson ruhiyati tavsiflanadi. Bizningcha, his-xayajonlar orqali ifodalanuvchi, muayyan axborotlarni o'zida mujassamlashtiruvchi nutq turlarini quyidagi tiplarga shartli ravishda ajratish mumkin: a) ekspressiv, b) impressiv, v) affektiv, g) daktiologik va boshqalar.

Ullarning psixologik mazmuni, mohiyati, xususiyatlari to'g'risida yuqorida fikr-mulohazalar bildirilganligi uchun qaytadan tahlil qilish, tavsiflashga hech qanday hojja yo'qdir. Lekin mazkur nutq turlari boshqa turkumlardai ham joy olishi mumkin. Biroq ilmiy jihatdan hech qanday qarama-qarshiliklar vujudga kelmaydi, aksincha, bir-birini to'ldirishga xizmat qiladi, xolos. Nutq va nutq faoliyati yuzasidan bildirilgan mulohazalar, ilgari surilgan ayrim g'oyalar mutlaqlikka da'vo emas, albatta. Chunki ularning ko'pgina jihatlari, qirralari, mexanizmlari, qonuniyatlari, tavsiflari chuqurroq izlanishni talab kiladi, ayrim o'rinlarda ularning har birini eksperimental tadqiq etishni taqozo qiladi, yangi metodikalar, testlar, treninglar ishlab chiqishni izlanish predmetiga olib kiradi, amaliy va nazariy muammolar yechimini tezroq hal qilishga safarbar etadi. Nutqning muomala jarayonidan kelib chiqib yondashish evaziga qimmatli materiallar to'plash mumkin hamda uning negizida har qiyasi psixolog mutaxassisini notiqlik san'atiga o'rgatish kadrlar tayyorlash sifatini oshirishga muhim hissa bo'lib qo'shildi.

Ichki nutq

Ichki nutq shunday bir nutqdiki, uning yordami bilan fikrlar boshqa odamlarga ma'lum qilimmasdan oldin ichda ifodalanadi. Ichki nutqning o'z xususiyatlari bor. Bu nutq, ko'pincha tovushlar ovoz chiqarib olmaydigan nutqdur, bu nutq odam «o'z ichida gapiradigan» nutqdur.

so'raydi, biror narsani aytadi, boshqalar esa uni tinglaydilar, javob beradilar. Odam bitta o'zi gapirsa-yu, boshqa kishilar bu gapga faol qatnashmay faqat uning nutqini tinglab tursalar, nutqning bu shakli monolog deb ataladi. Masalan, lektorning, dokladchining nutqi, sudda, kengashlarda va boshqa shu kabi joylarda so'zlanadigan nutq monolog nutqdir yoki monologdir. Og'zaki nutq so'zlayotgan kishi o'z fikrini subdoshlari to'g'ri tushunib olishiga harakat qiladi. Shu sababli, og'zaki nutqda ega, kesim, aniqllovchi, to'ldiruvchi so'zlarni ham to'la aytishga to'g'ri keladi. Durrust, ba'zi og'zaki nutq ham qisqartirilgan holda, ayrim gap bo'laklarini tushirib qoldirgan holda gapiriladi. Ba'zi hollarda gaplashuv, dialog ham faqat kesimlar bilangina ifodalaniishi mumkin. Masalan, yarim kechada bir necha kishi gaplashib, tramvay kelishini kutmoqda, ularning hammasi tramvay keladigan tomonga ko'z tikib turibdi. Ular o'rtasida taxminan shunday gaplar bo'ladi: «Ko'rinayaptimi?» — «Yo'q, ko'rimayapti». Oradan biroz o'tgach: «Kelyaptimi?» — «Ha, kelyapti». Bu gaplar faqat kesimlarning o'zidagina iborat gaplardir. Ammo, shunday bo'lsa ham, gaplashayotgan kishilarning hammasi birlarining fikrlarini tushunadilar. Og'zaki nutqning sintaksis jihatidan to'liq bo'lmashligiga, avvalo, sabab shuki, gap mavzui ham, shu gap sodir bo'layotgan vaziyat ham, odatda, gaplashib turgan kishilarga aniq va ravshanidir. Shu sababli, og'zaki nutq, vaqtida gap bo'laklarining hammasini, ega, kesim, aniqllovchi, to'ldiruvchi va hokazolarni gapda har safar to'liq aytishga hojat qolmaydi. Bundan tashqari, mimika va imo-ishoralar, intonatsiyalar, pauzalar, mantiqiy urg'ular va shu kabilar, xullas nutqimizni jonlantiradigan vositalarning hammasi og'zaki nutqni boyitadi. Jonli nutq tinglanibgina qolmasdan, uni odamlar ko'rib ham turadilar, his ham qiladilar. Bunday nutq, ko'pincha, og'zidan chiqishi bilan oq tushunilaveradi. Og'zaki nutq ixtiyorsiz yoki ixtiyoriy bo'ladi. Gapirayotgan kishi so'z va grammatika shakllarini maxsus tanlamay, og'ziga kelganicha so'zlashsa, bu holda nutq ixtiyorsiz nutq bo'ladi. Gapirayotgan kishi o'z so'zlari uchun alohida mas'uliyat sezib gapirganida, shu nutqni tinglayotgan kishi gapirayotgan kishi uchun alohida ahamiyatga ega bo'lganida, bunday hollarda nutq ixtiyoriy xarakterga ega bo'lib qoladi. Masalan, o'quvchining o'z o'qituvchisi bilan gaplashayotgan vaqtidagi nutq mana shunday ixtiyoriy nutqdur. Bunday hollarda gapirayotgan kishi lozim bo'lgan so'zlarni tanlab, joy-joyiga

qo'yib ishlatishga, grammatika qoidalariga rioya qilishga intiladi va harakat qiladi.

Dialog — ikki yoki bir necha odam o'rtasida bo'ladigan gapdir, bunda subdoshlarning gapi bir-biriga bog'lanadi, ulanib ketadi, ya'ni gaplashib turganlar bir-birlariga savol-javob qilib, bir-birlariga e'tiroz qilib gapni ulab, davom ettiradilar. Shuning uchun dialog m'a'nosini bir-biriga ulangan nutqni ancha osonlashtiradi. Monolog nutq esa ancha og'ir ko'chadi. Monolog — gapirayotgan kishidan juda ko'p diqqat-e'tibor berishni talab qiladi, gapirayotgan kishining faqat o'z nutqining mazmuniga diqqat e'tibor berib qolmay, balki, shu bilan birga, bu nutqning tashqi tuzilishiga ham, fikrlarni ifodalashda muayyan sistema, tartib bo'lishiga ham rioya qilishi lozim bo'ladi. Monolog nutq tuzilishi jihatidan yozma nutqqa yaqindir. Og'zaki nutq (dialog ham, monolog ham) ichki nutq singari, tafakkur qurolidir. Bunda boshqalar bilan gaplashish jarayonida gapirayotgan kishining o'z fikrlari ham o'ziga ravshan bo'lib qoladi. Ko'pincha mana bunday bo'ladi: miyanizda paydo bo'lgan, lekin unchalik ravshanlashmagan fikr o'zimiz muhokama qilib ko'rishimiz va boshqalarga bayon qilishimiz jarayonida o'zimizga ham ravshan bo'lib qoladi — pishib yetiladi. Ba'zi bir fikrlarimizni pishitib yetishtirishda, boshqalarning fikrini uqib bilib olish (tushunib olish) vaqtida biz ko'pincha bu fikrlarni go'yo biron subdoshga aytayotgandek yoki o'z-o'zimiz izga ovozi chiqarib ifodalashimizning sababi ham ana shunda. Bunday hodisalar ichki nutq bilan tashqi nutq o'rtasida ajralish yo'qligini ko'rsatadi: fikrni nutq bilan ifodalash faoliyatida hamisha ichki nutqdan tashqi nutqqa va aksincha, tashqi nutqdan ichki nutqqa o'tish hollari bo'lib turadi.

Yozma nutq

Yozma nutqning xususiyati shuki, bu nutq bevosita aloqa bog'Mash vositasi bo'lmagan, balki, ko'pincha, boshqa vaziyatda, boshqa bir joyda turgan yoki turishi mumkin bo'lgan odam lar bilan aloqa bog'Mash vositasidir. Masalan, biz o'z do'stimizga yoki qarindoshimizga xatimizda yozib yuborgan xabarimizni u ehtimolki bir kundan keyin, ikki kundan keyin, bir haftadan keyin, boshqa shaharda yoki boshqa qishloqda o'qib bilishi mumkin. Biz bundan yarim yil, bir yil, hatto bir necha o'n va yuz yil muqaddam yozib qoldirilgan kitoblarni o'qib, shu kitoblardagi bilimlarni bilib olamiz. Yozma nutq ham monolog shaklida va dialog

shaklida bo'ladi. Masalan, ilmiy asarlar hamisha deyarli monolog shaklida yoziladi. Badiiy adabiy asarlar dialog shaklida ham, monolog shaklida ham yoziladi. Ba'zan oddiy maktablar ham dialog shaklida yoziladi, shu maktabni yozayotgan kishi uni o'qiydigan kishini tasavvur qilib, unga maktabda o'zi savollar beradi va shu savollarga o'zi javob qaytaradi. Sintaksis jihatidan qaraganda yozma nutq eng to'liq va mukammal nutqdur. Har bir kishi oddiy maktabni yoki ilmiy maqolani yozayotganida grammatika qoidalariga, og'zaki nutqdagiga qaraganda, ko'proq rioya qiladi. Yozma nutqda gap bo'laklaridan biri tushib qolsa, bu yozma nutqni o'qigan kishilar uni qiyalib tushunadilar yoki butunlay tushunolmaydilar.

Yozma nutqning sintaksis jihatidan to'liq bo'lishi shuning uchun ham zarurki, og'zaki nutq uchun xarakterli bo'lgan mimika, imo-ishoralar, intonatsiyalar va boshqa shu kabi qo'shimcha elementlarni yozma nutqda ishlatib bo'lmaydi. Yozma nutq, asosan, ixtiyoriy nutq bo'ladi. Maktab, doklad, ma'ruzalar va boshqa shu kabilarni yozayotgan kishi so'zlarni ongli ravishda tanlaydi, gaplarni yaxshiroq tilib to'lishga intiladi. Ko'pincha o'z fikrlarimizni o'qiydigan kishilarga so'llar vositasi bilan g'oyat ravshan va tushimari qilib ifodalanoq uchun ancha-muncha kuch sarflashimni/lo'im bo'ladi. Yozma nutq fikrlarimizni ifodalab berishning eng yaxshi vositasidir. Yozma nutqda fikrning mazmuni va shaklidagi ayrim kamchiliklar ochiq ko'rinib qoladi va fikrning o'zi mazmun va shakl jihatidan eng ravshan, aniq qilinib ifodalanaadi. Shuning uchun ham biz aqliy ish bilan shug'ullanayotganimizda, biror masalani hal qilganimizda yoki tayyor bilimlarni o'zlashtirayotganimizda ish natijasini yoki olgan bilim im izni ko'pincha, xatga yozib qo'yamiz, ba'zan esa bir necha marta ko'chirib yozamiz. Shu sababli, har xil yozma ishlar — hikoya qilib yozib berish, insho yozish, konspekt olish — tafakkurning o'sishi uchun katta ahamiyatga egaadir. Shu bilan birgalikda, yozma nutqni egallash kishining og'zaki nutqini takomillashtirishga ham yordam beradi, natijada og'zaki nutq o'zining lug'at tarkibi jihatidan boyroq bo'lib qoladi, grammatika jihatidan to'g'riroq ifodalanadigan bo'ladi, ancha muntazam va sistemaga tushgan nutqqa aylanadi. Mana shuning o'zi og'zaki nutq bilan yozma nutq hamisha bir-biri bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Og'zaki nutq bilan yozma nutq o'rtasida o'rta joy oladigan nutqlar borki, bu nutqlar monologning alohida turlaridir. Og'zaki

dokladlar: ma'ruzalar, nutqlar, o'qituvchining darsni tushuntirib berishi va boshqa shu kabilar monolog nutqning mana shunday alohida turlaridir. Bu nutqlar o'zining sintaksis tuzilishi jihatidan yozma nutqga yaqinroqdir: odada, ma'ruza, doklad qilmog'chi, nutq so'zlamog'chi, dars bermog'chi bo'lgan kishi buning uchun tayyorlik ko'radi. Mana shu tayyorgarlikning o'zi, ko'pincha, qilinadigan dokladlarni, ma'ruzalarni va boshqa shu kabilarni oldin yozma bayon qilishdan iborat bo'ladi. Ammo bu nutqlar amalga oshirish texnikasi jihatidan, ko'pincha (agar yozilgan materialni o'qibberilmasa), og'zaki nutqga yaqinlashadi. Bunday hollarda bu xildagi nutqlar o'zining sintaksis tuzilishi jihatidan ham og'zaki nutqga yaqinlashadi. Odatdagi og'zaki gaplashuv nutqida bo'lganidek, monolog nutqning bu turlarida ham mimika, imo-ishoralar, intonatsiya va boshqa shu kabilardan foydalaniladi. Shu sababli, bu xil nutq o'zining «jonli» bo'lishi jihatidan ham og'zaki gaplashuv nutqiga yaqinlashadi.

Faol va passiv nutq

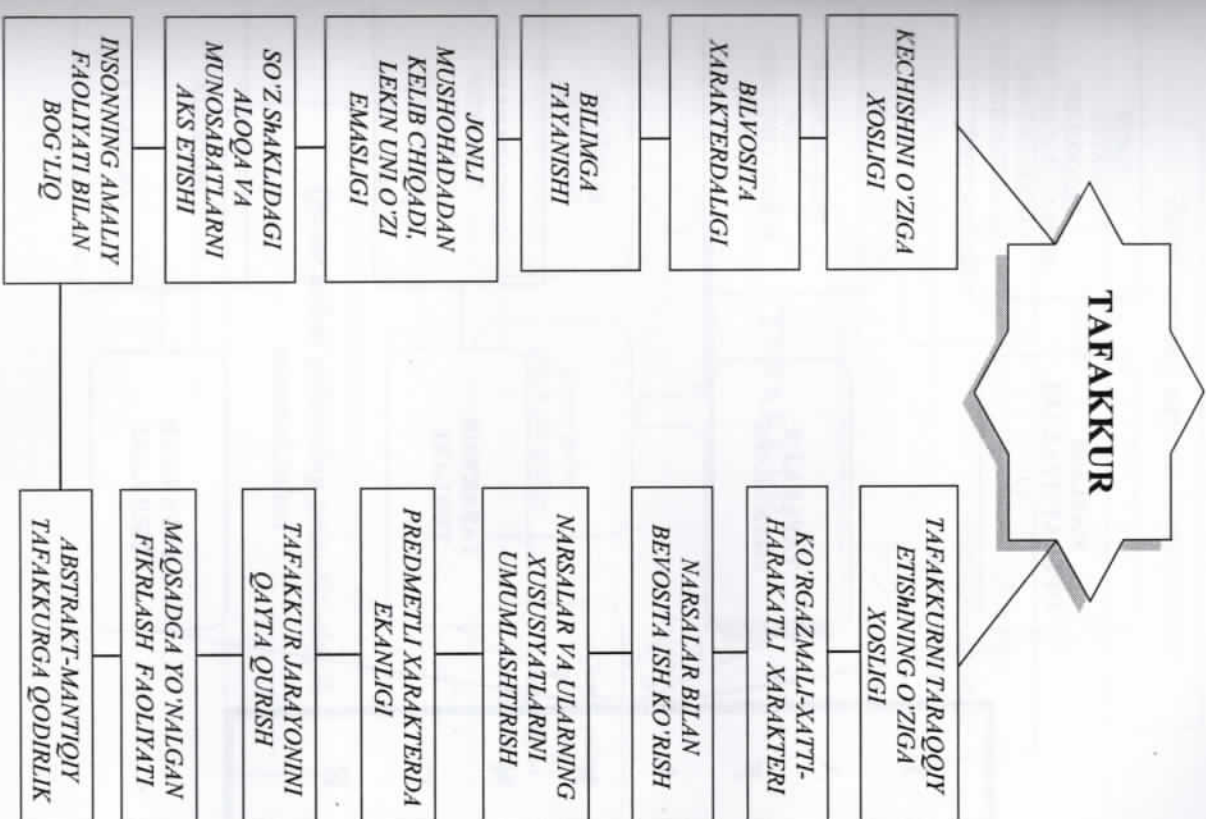
Nutq vositasi bilan bog'lanadigan aloqada hamisha ikki yoki bir necha kishi ishtirok etadi, bulardan bittasi biron narsani yo og'zaki, yoki yozma bayon qiluvchi kishi bo'lsa, qolgani, yoki qolganlari shu nutqni idrok qiluvchi — eshituvchi yoki o'quvchi kishi, yoki kishilar bo'ladi. Shuning uchun ham nutqni faol nutq va passiv nutq deb ajratiladi. Biz biror narsani ifodalab, boshqa kishilarga og'zaki yoki yozma bayon qilsak, bizning bu nutqimiz faol nutq deb ataladi. Faol nutq biror narsa gapirayotgan vayozayotgan kishining nutqidur. Shuningdek, kishi biror shaxsga maktab yozayotgan, olim maqola, kitob yozayotgan, yozuvchi o'zining adabiy asarini yaratayotgan vaqtidagi nutq ham faol nutq bo'ladi. Boshqa birovning faol nutqini idrok qilish va tushunish jarayoni passiv nutqdur. Gapirayotgan kishining so'zini tinglab turgan yoki yozilgan narsani o'qiyotgan kishi boshqa bir kishining faol nutqini o'zicha takrorlagandek bo'ladi. Masalan, o'qituvchi darsni tushuntirib berayotganida, o'quvchilar esa uning darsini eshitayotganlarida o'qituvchining nutqi faol nutq bo'ladi, o'quvchilarning shu nutqni idrok qilish, ya'ni tushunish jarayoni esa passiv nutq bo'ladi. Boshqa birovning nutqini, shu nutq so'zlanayotgan tilni o'zimiz bilganimiz taqdiridagina bu nutqni idrok qilishimiz va o'zlashtirishimiz m um kin. Ammo shunda ham o'sha nutqni idrok qilishimiz hamisha bayon qilinayotgan nutqqa aynan teng va muvofiq bo'lvaymaydi. Ba'zan boshqa bir kishining nutqini

tushumaslik, bu nutqni bir tomonlama, noto'g'ri tushunish, so'z illuziyalari va boshqa shu kabilarining hosil bo'lishiga sabab ham shudir. Passiv nutqning bu xususiyatlari idrok qilayotgan kishining aqli qay darajada yetukligiga bog'liq bo'ladi. Gapirayotgan kishi o'z nutqining mazmunini va shaklini shu nutqni tinglovchilarning qay darajada idrok qilishini ko'zda tutib tuzadi. Chunonchi, o'qituvchi o'z nutqining o'quvchilar qanchalik tushuna olishini nazarda tutib, so'zlayotgan nutqini shunga qarab tuzadi. Har bir kishi passiv nutqni faol nutqqa qaraganda, birmuncha oldinroq egallaydi. Yosh bola oldin kattalarning gapini tushunadigan bo'ladi, so'ngra o'zi ham tilga kirib, gapira boshlaydi. Xuddi shuningdek, boshqa bir tilni o'rganish vaqtida o'rganilayotgan tilda faol nutqni egallash passiv nutqni egallashga qaraganda birmuncha keyinda qolib boradi.

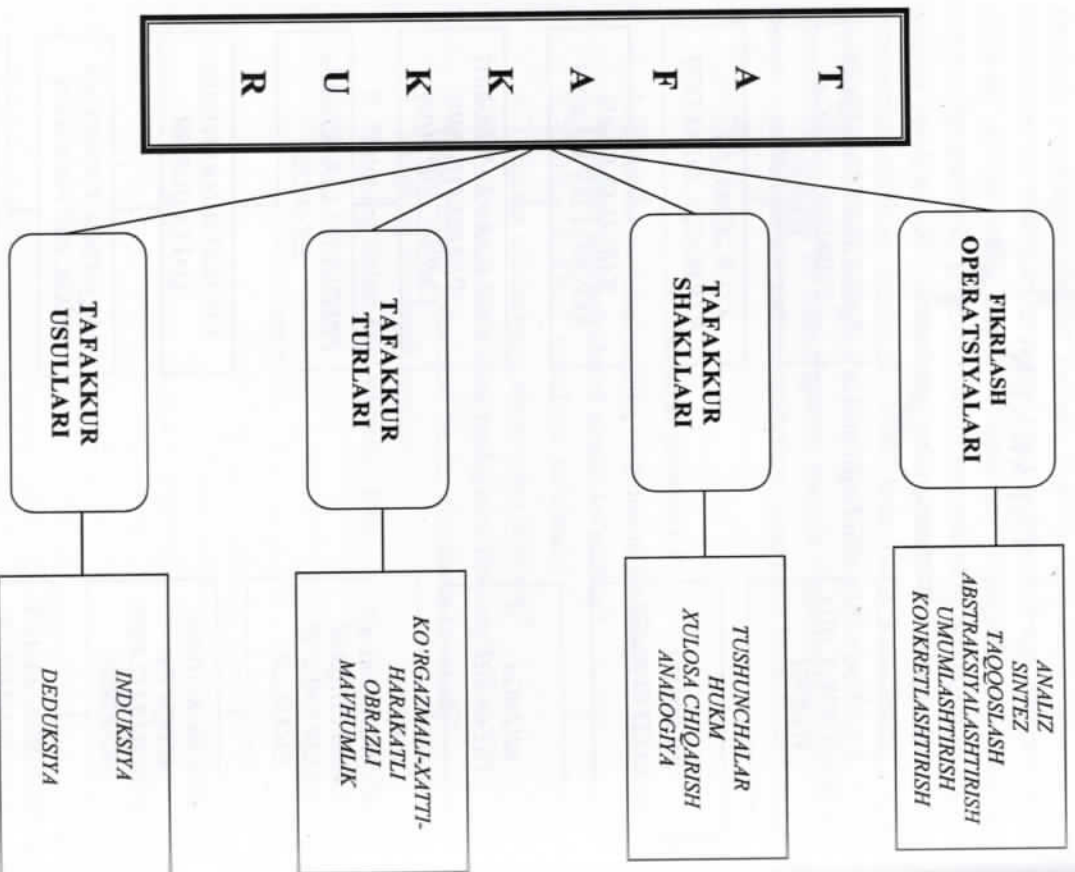
Nazorat savollari

1. Tafakkur tushunchasining mazmunini izohlang?
2. Tafakkur operatsiyalarini ajratib ko'rsating?
3. Tafakkur shakllari nimalarda ko'rinadi?
4. Tafakkur sifatlarining mazmunini izohlang?
5. Tafakkurning turlarining mohiyatini izohlang?
6. Tafakkurdagi individual farqlar nimalarda ko'rinadi?
7. Nutqning fiziologik asoslari.
8. Nutqning turlari.Faol va passiv nutq.

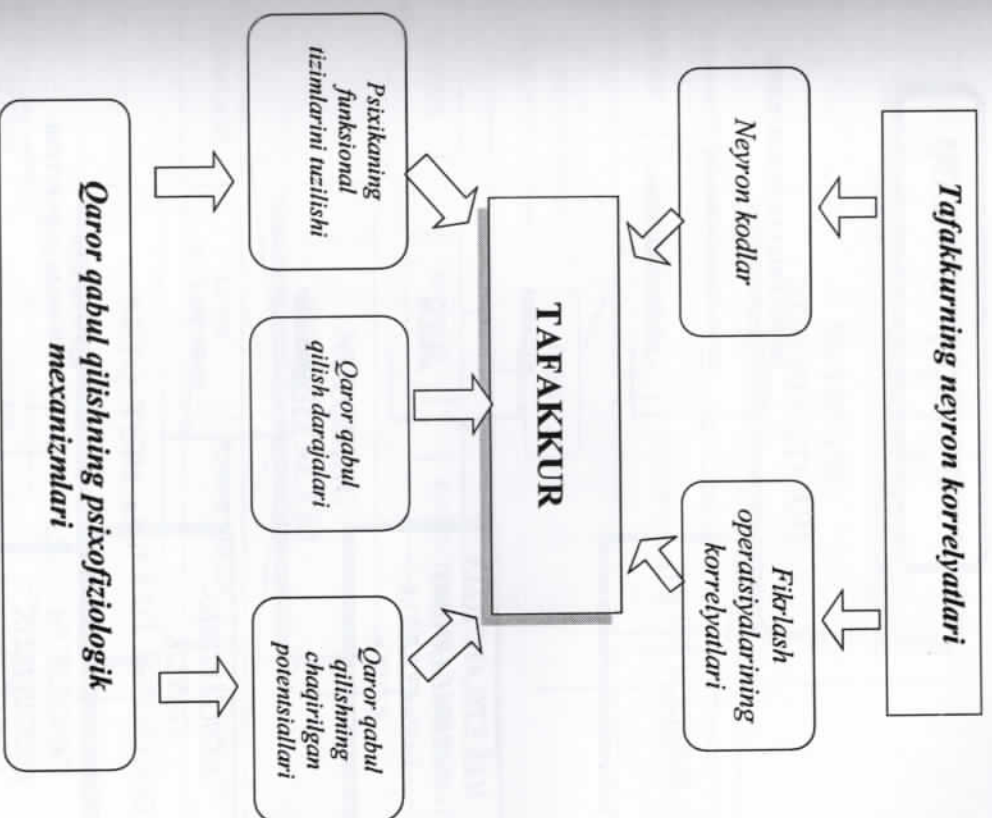
Tafakkurning o'ziga xos xususiyatlari

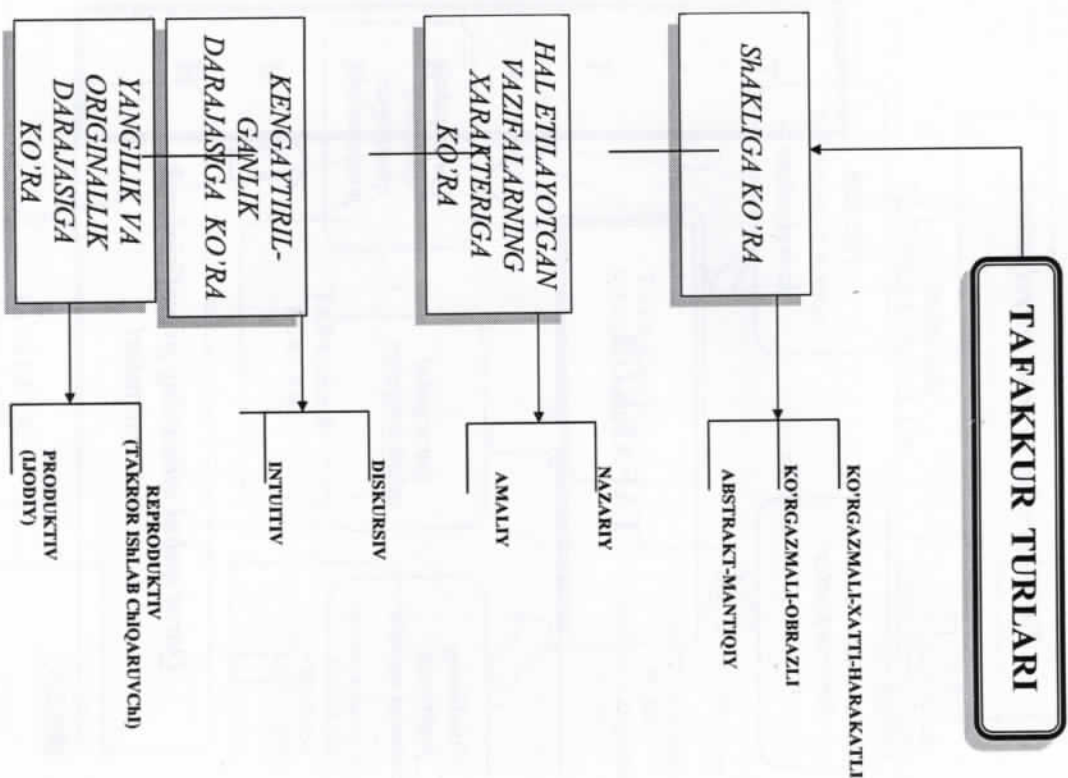
Tafakkurning mazmuni

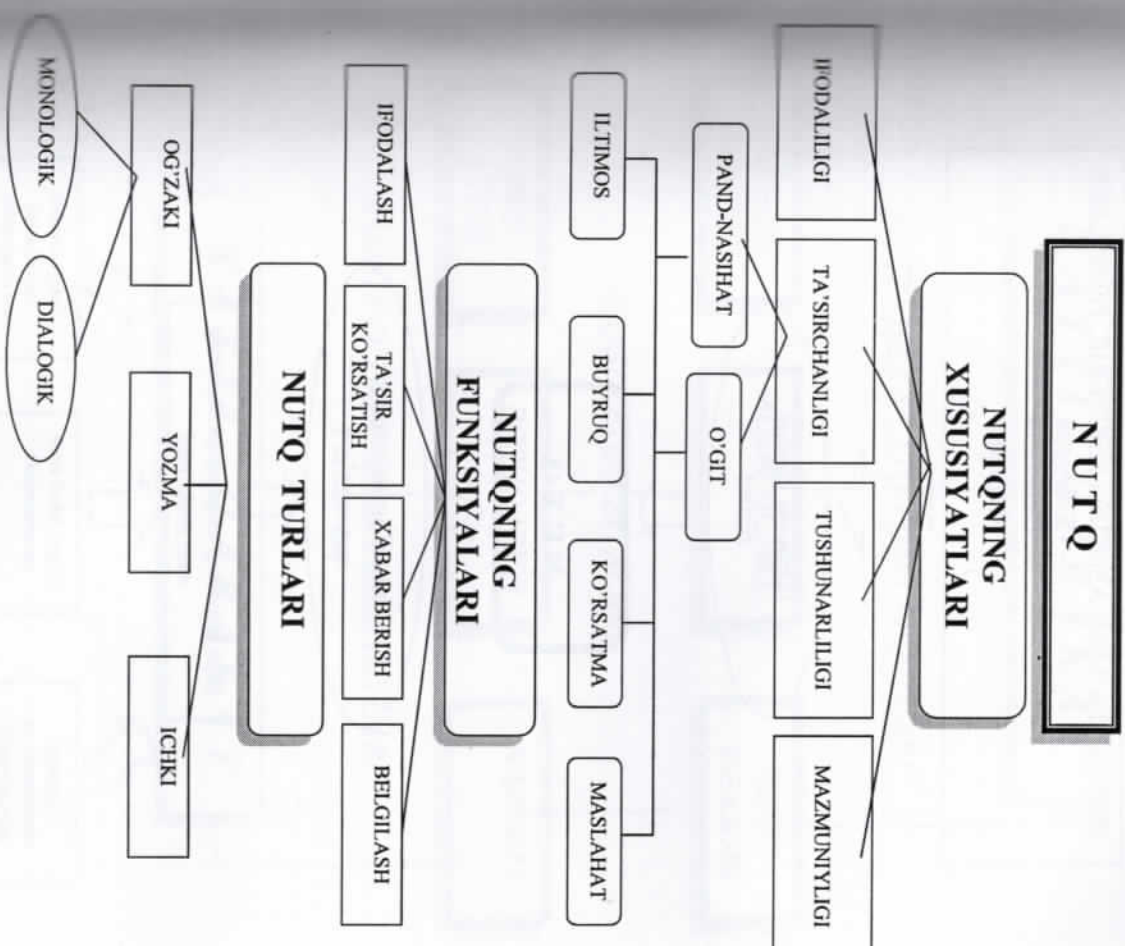
Tafakkurning fiziologik asoslari

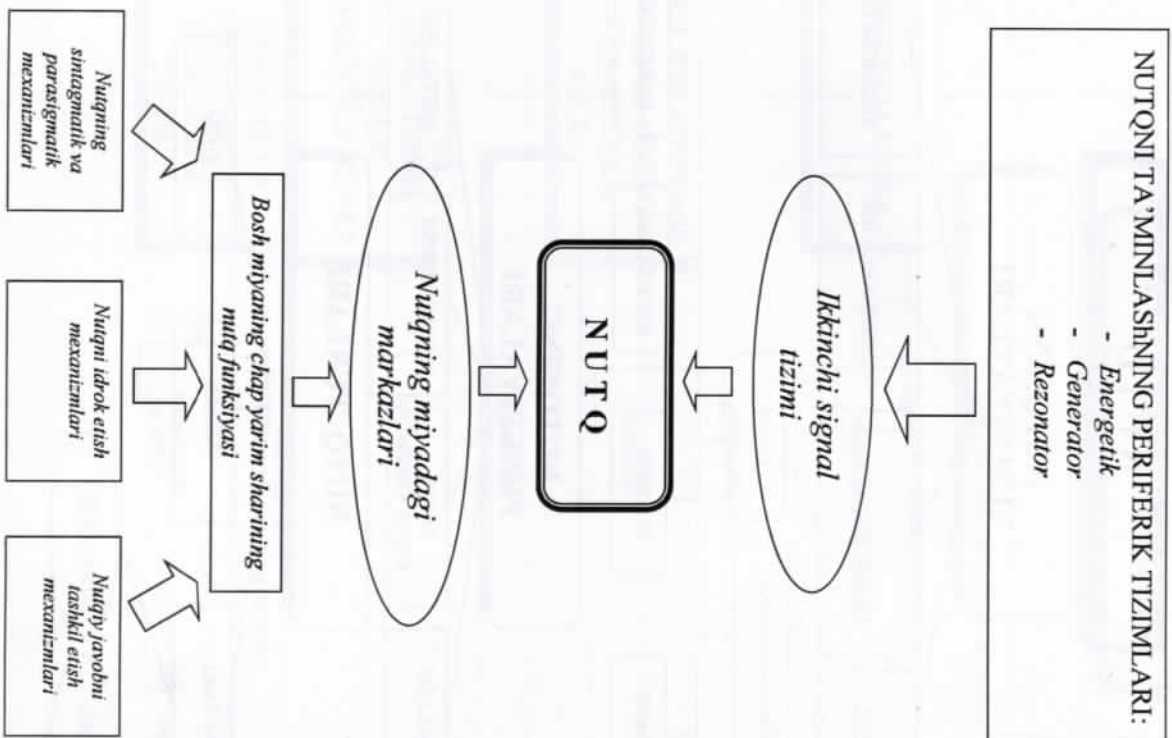
Turli asoslarga ko'ra ajratilgan tafakkur turlari

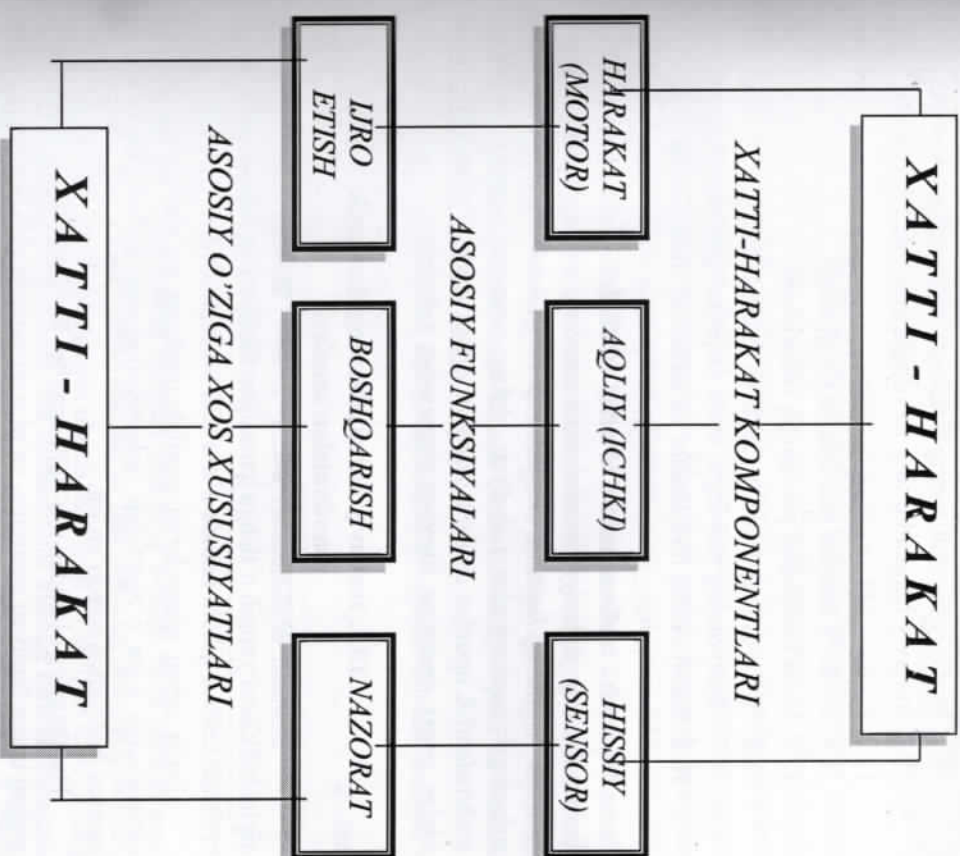
Nutqning psixologik xarakteristikasi

Nutqning fiziologik asoslari

Xatti-harakat strukturasi va funksiyalari

XVIII. IRODA. HISSIYOT

Reja:

- 18.1. Irodaviy harakatlarning fiziologik motivatsion asoslari.
- 18.2. Irodaviy harakatlarning fiziologik motivatsion asoslari.
- 18.3. Irodaviy akt va uning tuzilishi.
- 18.4. Irodaviy harakat tuzilishi va rivojlanishi.
- 18.5. Iroda borasidagi psixologik nazariyalar.
- 18.6. Hissiyotning umumiy tavsif va uning turlari.
- 18.7. Hissiyotning fiziologik asosi va psixologik nazariyalari.
- 18.8. Hissiyotning rivojlanishi va inson hayotidagi o'rni.

Tayanch tushunchalar: iroda, irodaviy harakatlar, irodaviy harakatlarning fiziologik motivatsion asoslari, irodaviy akt va uning tuzilishi, irodaviy harakat tuzilishi va rivojlanishi, iroda borasidagi psixologik nazariyalar, abuliyat, lokus nazorat, iroda erkinligi, ambivalentlik, apatiya, astenik, asteniya, affect, kayfiyat sezintirlik, stenik hislar, stress, emotsiya, hissiyot depressiya, eyforiya.

18.1. Irodaviy harakatlarning fiziologik motivatsion asoslari

Iroda - shaxsning oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishishda qiyinchiliklarni yengib o'tishga qaratilgan faoliyati va xulq-atvorini ongli ravishda tashkil qilishi hamda o'z-o'zini boshqarishidir.

Iroda tabiat qonunlarini egallab oladigan va shu tariqa uni o'z ehtiyojlariga kura o'zgartirish imkoniyatiga ega bo'ladigan kishining mehnat faoliyatida paydo bo'ladi.

Harakatning oldindan mo'ljallanganligi kishining bo'lg'usi harakati natijasi uning faoliyati motiviga. Ya'ni u nima maqsadda harakat qilishiga javob berishi haqida qaror qabul qilishni nazarda tutadi, shunda harakat shaxsiy ma'no kasb etadi va subyekt uchun faoliyat maqsadi sifatida namoyon bo'ladi.

Irodaviy harakatlar murakkabligi bo'yicha farqlanishi mumkin:

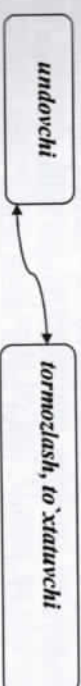

1-shakl

Masalan, o'quvchi jismoniy tarbiya darsida birinchi marta tayaniib sakrashga urinyotib, yiqilishi va lat yeyishi mumkinligi bilan bogliq bo'lgan ba'zi bir xavfsizlarni yengib o'tadi. Bunday irodaviy harakatlilar oddiy deb ataladi. Murakkab irodaviy harakatlilar bir qancha oddiy harakatlarni o'z ichiga oladi. Murakkab ishlab chiqarish faoliyatini bajarish to'g'risida qaror qabul qilarkan, yosh yigit qator ichki va tashqi to'siqlar va qiyinchiliklarni bartaraf etadi hamda o'z niyatini amalga oshiradi. O'z navbatida, murakkab harakatlilar kishining ongli ravishda qo'yilgan yaqin va uzoq maqsadlarga erishishga qaratilgan, uyushgan irodaviy faoliyati sistemasiga kiradi. Unda kishining u yoki bu irodaviy faoliyatlari namoyon bo'ladi.

Iroda o'zaro bog'liq ikkita vazifalarning bajarilishini tahminlaydi va ularda o'zini namoyon qiladi:

2-shakl

Irodaning **undovchi vazifasi** kishining faolligi bilan tahminlanadi. Harakat oldingi vaziyat bilan bog'liq bo'lgan paydagi reaktivlikdan farqli o'laroq faollik harakatning ayni o'zida namoyon bo'ladigan ichki holatiga nisbatan subyektning o'ziga xos xususiyatini kuchga kiritish harakatini chiqaradi (zarur axborotni olishga ehtiyoj sezayotgan kishi o'rtog'ini chaqiradi, jabli chiqqan holatda yon atrofdagilarga qo'pollik qilishga yo'l qo'yadi va hokazo).

Irodaning undovchi vazifasi bilan birgalikda harakat qiluvchi **to'xtatish vazifasi** faollikning yoqimsiz ko'rinishlarini jilovlashda namoyon bo'ladi. SHaxs uning dunyoqarashida, eng yuksak maqsadlariga javob bermaydigan motivlarning uy'g'onishini va harakatlarning

bajarilishini to'xtatishga qodirdir. To'xtatish bo'lmasa, xulq-atvorni boshqarish bo'lmay edi.

Kisining tavakkalchilik sharoitidagi xatti-harakati irodaning harakteri ko'rinishlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. **Tavakkalchilik** - subyekti uchun uning cheki noma'lum yoki muvaffaqiyatsizlikka duch kelganda mumkin bo'ladigan noqulay oqibatlar (jazolash, og'riq ta'sirini o'tkazish, jaroxat, obro'ni yo'qotish) xaqidagi taxminlar mavjudligi sharoitidagi faoliyatning harakteristikasidir. Tavakkalchilik paytida kutilayotgan noxushlik bunday holatdagi muvaffaqiyatsizlik extimoli va noqulay oqibatlar darajasining uyg'unlashirilishi bilan belgilanadi. Psixologiya tavakkal qilish uchun zarur shart sifatida irodaning qo'shilishini nazarda tutuvchi tavakkal qilish xatti-harakatining ikkita o'zaro bog'langan sababini ajratib ko'rsatadi.

Tavakkalchilikning birinchi sababi va tegishi ravishda tavakkalchilikning birinchi turi - bu yutuqqa umid bog'lash, muvaffaqiyat qozonilganda kutilayotgan kattalikning muvaffaqiyatsizliklar oqibati darajasidan ortishidir - situativ tavakkalchilik. Bu o'rinda muvaffaqiyat motivatsiyasi muvaffaqiyatsizlikdan qutilib qolish motivatsiyasidan kuchliroqdir. Agar kundalik xulq-atvor ishlar uchun qarama-qarshi bog'lanishligi e'tiborga olinadigan bo'lsa - muvaffaqiyatsizlikdan qutulish motivatsiyasi muvaffaqiyat motivatsiyasidan kattaroq kuchga ega bo'ladi demak, tavakkalchilik - qaror qabul qilish uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan voqeadir.

Irodaning asosini, xuddi umuman subyektning faolligi kabi, uning xatti-harakatlari va ishlarining ko'p tarmoqli va xilma-xil motivlashitirilishiga sabab bo'luvchi ehtiyojlari tashkil etadi.

Psixologiyada motivlashitirish deganda psixologik hodisalarning o'zaro mustaxkam bog'langan, lekin bir-biriga to'la mos kelmaydigan nisbatan mustaqil uchta turi tushuniladi:

3-shakl

1.	<i>Individning ehtiyojlari qondirish bilan bog'liq bo'lgan faoliyatga undovchi sifatida namoyon bo'luvchi motiv sifatidagi motivlashitirish.</i>	Subyektni faoliyat ko'rsatishiga qanday ehtiyojlar undayolganiini izohlab beradi.
2.	<i>Motivlashitirish faollik nimga qaratilganligini, nima uchun qandaydir boshqa xulq-atvor emas, balki xuddi shu nuqtasini tanlanganligini izohlash.</i>	Motivlar xulq-atvor yo'nalishini tanlashni belgilaydigan sabablardir hamda birgalikda kishi shaxsining yunalganligini tashkil etadi.
3.	<i>Motivlashitirish kishi axloqi va faoliyatini o'zi boshqaradigan vosita hisoblash.</i>	Bu vositalarga hissiyotlar, emotsiyalar, istaklar, qiziqishlar, dunyoqarash va ehtiyoq kiradi.

Irodaviy harakarda uni motivlashitirishning barcha uchta tomoni - faollik manbai, uning yo'nalganligi va o'z-o'zini boshqarish vositalari namoyish kilingandir.

Shunday qilib, ehtiyojlar bir xil harakatlarning bajarilishini belgilaydigan va boshqalarining bajarilishiga xalaqit beradigan har xil motivlarga aylanadi. Irodaviy harakatlarning sabablari hamisha o'zmi-ko'pmi darajada anglangan harakterda bo'ladi. U yoki bu ehtiyojning qanchalik anglanganligiga bog'liq holda intilish va istakni ham farq qilisa bo'ladi. Yetarli darajada anglangan ehtiyojdan iborat faoliyat motivi - **intilishdir**. Faoliyatning motivi sifatida ehtiyojning yetarli darajada tushunib yetilganligi bilan harakterlanishi - **istakdir**. Malakali yosh muxandis mehnat umundorligini yanada oshirish istagini bildirib, yangi ilg'or texnologiya yordamida o'z chizmalarini yanada takomillashitirish to'g'risida o'ylaydi, o'z ish jadvalini qayta ko'rib chiqib, har bir harakatini hisobga oladi.

Irodaviy xatti-harakatning so'nggi jihati - **ijrodir**. Unda qaror harakatga aylanadi, irodaviy xatti-harakatda yoki ishlarida kishi irodasi namoyon bo'ladi.

Irodaviy xatti-harakatning eng muhim bo'g'inlari - qaror qabul

qilish va uni ijro etish - ko'pincha alohida hissiy holatning *irodaviy zo'r berish* sifatida tavsiflanadigan holatning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Irodaviy zo'r berish bu hissiy xayajon shakli bo'lib, kishining harakatga qo'shimcha motivlarni vujudga keltiruvchi, gohida yo'q bo'luvchi yoki yetarli bo'lmagan ichki resurslarini (xotirasi, tafakkuri, hayoli) safarbar etuvchi sabablardir. Irodaviy zo'r berish natijasida bir xil motivlarning harakati to'xtatilib, boshqalarining harakatini haddan ziyod kuchaytirish mumkin bo'ladi. Burch hissi bilan tug'ilgan irodaviy kuch-g'ayrat tashqi to'siqlarni bartaraf etishga va harakat qilishga safarbar etadi. Irodaviy kuch-g'ayrat ishlatish natijasida dangasalik, qo'rquv, charchash kabilardan ustidan qozonilgan g'alaba anchagina hissiy zavq beradi, o'z ustingdan erishilgan g'alaba kabi boshdan kechiriladi. Tashqi to'siq yengib o'tish lozim bo'lgan ichki qiyinchilik, ichki qarshilik kabi boshdan kechiriladigan bo'lsa u irodaviy zo'r berishni talab qiladi. Irodaviy kuch-g'ayrat sarflash odati matonati fe'l-atvorni shakllantirishning majburiy sharti bo'lib xizmat qiladi.

Odamning shaxs sifatidagi faollik xususiyati shundan iboratki, o'z ehtiyojlarini qondirishga yordam beradigan harakatlari instinktiv harakatlar emas, balki asosan oqilona, ongli harakatlardir. Bu ongli shundan iboratki, odam oldindan biron-bir maqsadni ko'zlab harakat qiladi, shu maqsadga yetishish uchun yordam bera oladigan vositali yo'l va usullarni oldindan qidirib topadi, to'siqni va qiyinchiliklarni yengish uchun ongli ravishda kuch-g'ayratini ishlay oladi.

Odam faqat o'ziga xos madaniy-ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishdagina emas, balki, tabiiy-biologik ehtiyojlarini qondirishda ham ongli va oqilona ravishda ish tutadi.

Odam tevarak - atrofdagi narsalarni o'zgartirib o'ziga moslashtirar ekan, yangilik yaratadi, ijod qiladi, shu yangilikni tevarak-atrofdagi vogelikka qo'shadi, vogelikni o'zgartiradi va to'ldiradi. Umuman odam har doim harakat qilmasdan tura olmaydi. Ana shu jihatdan olganda odamning barcha harakatlari ikki turkumga bo'lish mumkin. Ulardan *birinchi* ixtiyorsiz harakatlar bo'lsa, *ikkinchi* ixtiyoriy harakatlardir.

Odamning ixtiyorsiz harakatlari qat'iy bir maqsadsiz, ko'pincha impul'siv tarzda, ya'ni reflektor tarzda yuzaga keladi. Masalan, yo'talish, aks urish, ko'z qovoqini ochib yumilishi va shu kabilar. Bu harakatlarni odam oldindan o'ylab rejalashtirmaydi. Ixtiyorsiz harakatlar har qanday sharoitda yuz berishi mumkin. Ixtiyorsiz harakatlar ba'zan, odamning aqliy faoliyatlari bilan ham bog'liq bo'ladi. Chunonchi, ixtiyorsiz idrok, ixtiyorsiz diqqat, ixtiyorsiz esda olib qolish, ixtiyorsiz esga tushirish holatlari ham bo'ladi. Bunday hollarda odamning ixtiyorsiz harakatlari idrok qilinayotgan narsaning boshqa narsalardan keskin farq qilishi yoki odamning qiziqishlari, ehtiyojlar bilan bevosita bog'liq bo'ladi.

Ixtiyoriy harakatlar iroda bilan bog'liq bo'lgan harakatlardir. Ixtiyoriy harakatlar oldindan belgilangan maqsad asosida to'la ongli ravishda amalga oshiriladigan harakatlardir. Lekin ixtiyoriy harakat deganda, faqat jismoniy harakatlar emas, balki, aqliy harakatlar ham tushuniladi. Shunday qilib, iroda tushunchasiga nisbatan adabiyotlarda turlicha ta'riflar uchraydi. Jumladan, A.V.Petrovskiy darsligida *iroda* - bu kishining o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishishda qiyinchiliklarni yengib o'tishga qaratilgan faoliyati va xulq-atvorini ongli ravishda tashkil qilishi va o'z-o'zini boshqarishi demakdir, deb ta'riflanadi. Q.Turg'unov muallifligidagi lug'atda ta'riflanishicha, *iroda* - shaxsning ongli harakatlarda, o'z-o'zini bilishida ifodalangan, ayniqsa maqsadga erishish yo'lida uchraydigan jismoniy va ruhiy qiyinchiliklarni yengib chiqishda namoyon bo'ladigan ixtiyoriy faolligidir. M.Vohidov fikricha, *iroda* deganda biz oldindan belgilagan, qat'iy bir maqsad asosida amalga oshiriladigan va ayrim qiyinchiliklarni, to'siqlarni yengish bilan bog'liq bo'lgan harakatlarni tushunamiz. Professor E.G.G'ozievning "Umumiy psixologiya" darsligida *iroda*-bu tashqi va ichki qiyinchiliklarni yengishni talab qiladigan qiliqlarni va harakatlarni inson tomonidan ongli boshqarilishidir, deb keltiriladi. Umuman olganda iroda shaxs faolligining ko'rinishi hisoblanadi. Shu bois uning yuzaga kelishi bir qator harakatlarni amalga oshirilishi bilan izohlanadi.

Irodaviy harakatlarda bosqichlari

Maqsad va unga erishishga intilish
Maqsadga erishish imkoniyatlarini topish
Motivlarni paydo bo'lishi va imkoniyatlarni mustahkamlash.
Motivlar kurashi va tanlash.
Biror fikrni qabul qilish
Qabul qilingan qarorni amalga oshirish

Irodaviy harakatlarda har doim maqsad aniq bo'ladi. Odam o'z oldiga qo'ygan maqsadidan kelib chiqadigan natijalarni ham oldindan tasavvur eta oladi. Ana shuning uchun har qanday qiyinchiliklarni yengib bo'lsa ham maqsadini amalga oshirishga intila boradi. Masalan, odam biror imorat solayotgan paytda oxirgi natija qanday bo'lib chiqishini juda yaxshi tasavvur etadi va shuning uchun qanday qiyinchiliklar bo'lsa ham yengib ishini davom ettira beradi. Yoki talaba universitetning birinchi kursiga kirganda qanday mutaxassis bo'lib chiqishini yaxshi biladi va shuning uchun barcha qiyinchiliklarga chidab o'qishni davom ettira beradi.

Umumiy irodaviy faoliyatni yoki alohida akti amalga oshirishning muhim xususiyatlaridan biri amalga oshirilayotgan harakatlarning erkin ekanligini anglashdan iboratdir.

Odamning irodaviy harakati to'la-to'kis determinizmga, ya'ni sababiy bog'lanish qonuniga bo'ysunadi. Shu bilan birga irodaviy faoliyatning bevosita sabablari sharoitida irodaviy harakatlarni belgilab beradigan turli-tuman hayotiy sharoitlar bo'lishi mumkin.

Odamning irodaviy faoliyati ob'ektiv jihatdan bog'langandir. Irodaviy faoliyatning muhim xususiyatlaridan biri, irodaviy harakatlarni odam hamma vaqt shaxs sifatida amalga oshiradi. Xuddi mana shuning bilan bog'liq ravishda irodaviy harakatlarda odam to'la ravishda javob beradigan ish sifatida boshdan kechiriladi. Irodaviy faoliyat tufayli shaxs

ko'p jihatdan o'zini ma'lum sharoitda angelaydi, o'z hayot yo'li va taqdirini o'zi belgilashi mumkin.

Irodaning eng muhim xususiyati unda faoliyatni amalga oshirishning puxta o'ylab chiqilgan rejaning mavjudligidir. Avvaldan rejalashtirilgan xatti-harakatlarni **irodaviy harakat** deb bo'lmaydi. Shu bilan birga iroda avvaldan mavjud bo'lmagan, lekin faoliyatni natijasiga erishishdan so'ng hosil bo'lishi mumkin bo'lgan qoniqishga butun e'tiborini qaratishdan iboratdir.

Ko'p hollarda iroda vaziyat yoki qiyinchilik ustidan g'alaba qozonish emas, balki o'z-o'zini engish hamdir. Bu ayniqsa, muvozanatsiz, hissiy, qo'zg'aluvchan, sust kishilarga xos bo'lib, o'zlarining tabiiy xarakterologik xususiyatlari bilan kurashishga to'g'ri keladi.

Hech bir muammo irodaning ishtirokisiz hal etilmaydi. Inson kuchli irodasiz katta muvaffaqiyatga erisha olmaydi. Odamzod boshqa tirik mavjudotlardan o'zining ongi va aqli bilangina emas, balki irodasining mavjudligi bilan ham ajralib turadi.

18.2. Irodaviy harakatlarning fiziologik motivatsion asoslari.

Irodaviy ya'ni ixtiyoriy harakatlarning nerv - fiziologik asosida bosh miya katta yarim sharlari po'stlog'ining shartli reflekslar hosil qilishdan iborat bo'lgan murakkab faoliyati yotadi. Irodaviy harakatlarda har doim to'la ongli harakatlarda bo'lgani uchun bosh miya po'stlog'ida yuzaga keladigan optimal qo'zg'alish manbalari bilan bog'liq bo'ladi. Bu haqda akademik I.P.Pavlov shunday deb yozgan edi: "Mening tasavvurimcha, ong ayni shu chog'da xuddi shu sharoitning o'zida ma'lum darajada optimal (har holda o'rtacha bo'lsa kerak) qo'zg'alishga ega bo'lgan bosh miya katta yarim sharlarining ayrim joylaridagi nerv faoliyatidan iborat".

Bundan tashqari irodaviy harakatlarda ongli harakatlarda ikkinchi signallar tizimining faoliyati bilan bog'liqdir. Ma'lumki, odam ayrim nojo'ya harakatlardan o'zini so'zlar orqali (ya'ni o'ziga-o'zi pand-nasihatlar qilish yoki tarbiya berish orqali) ushlab qoladi. Shuning uchun

irodaviy, ixtiyoriy harakatlarni amalga oshirishda ikkinchi signallar tizimining roli juda kattadir. Ana shu sababdan bo'lsa kerak akademik I.P.Pavlov ikkinchi signallar tizimiga baho berib, bu signallar tizimi insonlar xulq-atvori va ixtiyoriy harakatlarining yuksak boshqaruvchisidir" - degan edi. Shuni ham aytish kerakki, iroda ikkinchi signallar tizimi birinchi signallar tizimiga asoslangan holda ishlaydi. Agar ikkinchi signallar tizimi o'z faoliyatida birinchi signallar tizimiga asoslanmasa, odamning aks ettirish jarayoni ma'lum bir tizimli, ma'noli bo'lmaydi. Ikkinchi signallar tizimi birinchi signallar tizimiga asoslanishi bilan birga uning faoliyatini boshqarib, nazorat qilib turadi. Demak, irodaviy, ixtiyoriy harakatlarda ikkinchi signallar tizimi bilan birga birinchi signallar tizimi ham ishtirok etadi.

Irodaviy ixtiyoriy harakatlarni amalga oshirishda nerv tizimining umumiy normal holati ham juda katta ahamiyatga egadir. Masalan, uzog davom etadigan qattiq kasallikdan so'ng nerv tizimi nihoyatda madorsizlanib, odamning irodasi bo'shashib ketadi. Odam biror ishdan qattiq charchagan paytda ham nerv tizimi zaiflashib, irodasi bo'shashib ketadi. Ana shuning uchun irodaning mustahkamligini ta'minlash maqsadida odam vaqti - vaqti bilan dam olib turishi kerak.

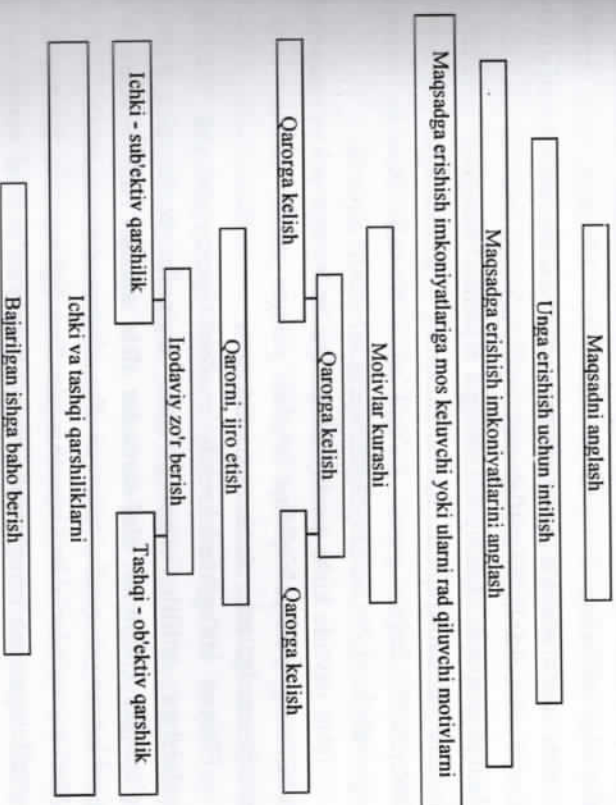
18.3. Irodaviy akt va uning tuzilishi

Ixtiyoriy harakatning dastlabki boshlang'ich nuqtasi harakat maqsadining vujudga kelishi va shu maqsadning o'rta qo'yilishidir va uning tuzilishini quyidagicha izohlash mumkin.

Maqsad-kishining shu paytda ma'qul yoki zarur deb topgan ish harakatini tasavvur etish demakdir. Masalan, inson pedagogika universitetiga kirib o'qishni zarur deb topdi yoki viloyatga ish bilan borib kelish zarurligini tushundi, deylik. Bularning hammasida kishining maqsadi o'z-o'zidan zo'hir bo'layotganga o'xshaydi, ba'zan esa bu maqsad bir qadar fikr yuritish natijasida yuzaga keladi.

Maqsadni tasavvur qilish odatda shu maqsadga erishish istagini va zarur ishini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lib, u quyidagicha ifodalaniishi mumkin.

Xatti-harakatdan kutilgan maqsad turlicha ravshanlikda tasavvur etilishi mumkin. Maqsad qancha ravshan bo'lsa, unga yetishish yo'lidagi intilish ham shuncha muayyan bo'ladi.

Maqsad ko'zlash kishining avvalo shaxsiy (biologik va madaniy ruh) ehtiyojlariga bog'liq. Ko'pincha kishining maqsad ko'zlashi va biron-bir narsaga intilishi tevarak-atrofdagi tabiiy vaziyatga, yoki xuddi shu paytda kishi yashayotgan jamiyatga bog'liq bo'ladi. Masalan, kishi qiyin ahvolda tushib qolsa, shu ahvoldan bir amallab qutilishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Kishi shu vaziyatni ma'lum darajada o'zgartirish, bir nimga barham berish, bir nima qilish, bir nima ko'rish va shu kabi maqsadni o'z oldiga qo'ya oladi. Kishi jamoat tartibini birov buzayotganligiga bevosita guvoh bo'lishi va tartib buzuvchilarga qarshi kurash uchun shu onda qandaydir choralar ko'rishni maqsad qilib qo'yishi mumkin.

Kishida kelib chiqadigan ehtiyojlar darrov yaqqol tasavvur qilinadigan maqsad tarzida hosil bo'la qolmaydi. Ko'ngildan kechayotgan

ehtiyoi va intilishlar turli darajada anglanishi va turlicha tasavvur qilinishi mumkin. Masalan, kelib chiqadigan ehtiyoi va intilishlar ba'zan istak tarzida ko'ngildan kechadi-kishi hozirgi ahvoldan noroziligini his qilib turadi-yu, lekin qanday maqsadga yetishilayotganini, binobarin, shu maqsadga erishishga doir yo'l-yo'riqlarni aniq bilmaydi. Istak shunday holatki, bunda odam o'ziga allanima kerakligini his qilib turadi-yu, bu narsani nima ekanligini aniqlab olo olmaydi, ya'ni uni tasavvur qilolmaydi, fahmiga yetmaydi. Bunday odamning o'zi ba'zan "menga bir narsa kerak, bir narsa yetishmayapti, ammo bu narsaning nima ekanligini o'zim ham bilmayman" degan gapni ko'ngildan o'tkazadi. Boshqa kishilar to'g'risida ham: "nima istayotganini o'zi bilmaydi" deyimiz.

Istak paytida kishi qanday maqsadga intilayotganini bu maqsadga erishishning yo'l-yo'riqlarini anglab yetmas ekan, demak, istakni bevosita amalga oshirish ham mumkin emas.

Ehtiyoi ko'ngildan kechib, mudom kuchaygan shu ehtiyoini qondirishga intilish maqsadi ham anglanila boshlaydi. Bunday anglanilgan ehtiyoi *tilak-havaslari* deb ataladi. Ammo odam o'z intilishlarining maqsadini tasavvur qilganda ham shu maqsadga yetishish yo'llari va vositalarini hali tasavvur qila olmasligi mumkin. Bunday to'la anglanilmagan intilishlar (tilak, havas) ba'zan zo'r xayol surish bilan, ba'zan esa cheksiz orzu bilan bog'liq bo'ladi. Ba'zan (xayolparast insonlarda) bunday tilak havaslar ko'ngildan kechirish orqali orzu (fantaziya) doirasida qolib ketaveradi. Xilma-xil tilak havaslari to'lib-toshgan kishilar ham mavjud. Bu kishilar doimo xo'rsinadilar, armon qiladilar, o'zlarini ham tevarak-atrofdagi kishilarni ham tanqid qiladilar. Bu kishilar ko'pincha yaxshi orzular qilishadi-yu, amalda kam faoliyat ko'rsatishadi yoki butunlay faoliyat ko'rsatishmaydi.

Harakat yo'llari, usullari topilib odam ularni tasavvur qilayotgan ekan, demak ehtiyoini qondirishga intilish tamomila anglaniladi, odamning tilak-havasi esa bir narsa bo'lib qoladi. Bunday intilish holati ba'zan hohish deb ataladi. Kishi biror ishni qilmogchiman, falon ishni bajarmogchiman, o'qishga kirmogchiman va hokazo deb gapirar ekan buning ma'nosi shuki, mazkur kishi o'z intilishlarining maqsadini va shu maqsadga yetish vositalarini anglash, tasavvur qilish va bilish bilangina

chekanib qolmay, maqsadga yetish mumkinligini, ma'lum bir yo'ldan ish ko'rishga tayyorligini va qilinadigan harakatlarning oqibatini kam anglaydi.

Shunday kishilar borki, ularda muayyan tilak-havaslar tarzida tamomila anglanilgan intilishlar doimo katta o'rin tutadi. Bunday kishilar o'zlariga nimalar kerakligini, nimalar hoxlayotganliklarini, nima ish qilmogchiliklarini va uni qanday bajarish kerakligini hamisha biladilar. Bunday kishilar o'z oldilariga hamisha aniq maqsad qo'yadilar va shu maqsadga yarasha ish ko'radilar. Bunday kishilarni ma'lum maqsadni ko'zlaydigan kishilar deyiladi. Ma'lum maqsadni ko'zlash kishining ijobiy sifatidir. Bu sifatni tarqiy ettirish, irodani tarbiyalash va o'z-o'zini tarbiyalashning vazifalaridan biridir.

Har bir kishining anglab, bilib, ko'ngildan kechiradigan ehtiyoi ko'p, uning vazifalari va intilishlari ham kam emas. Shuning uchun kishida xilma-xil maqsadlarda doimo zo'hir bo'lib turadi va bu maqsadlarni ro'yobga chiqarish istagi tug'iliadi. Har bir kishida amaliy va nazariy vazifalar vujudga kelib turadi va ana shu vazifalarni hal etish kerak bo'ladi. Barovar amalga oshirib bo'lmaydigan bir necha maqsad kelib chiqqanda, qanday bo'lsin faqat bittasini tanlab olib boshqa maqsadlarni qo'yib turishga to'g'ri keladi. Qaysi maqsadni oldinroq, boshqasini esa keyinroq amalga oshirish masalasini hal qilishga to'g'ri keladi. Ba'zi maqsadlarni esa qo'yib turishga to'g'ri keladi.

Ba'zan shunday ham bo'ladiki, kishi oldida bir-biriga zid keladigan bir nechta maqsad ko'ndalang turadi va shu maqsadlardan birini tanlab olish shart bo'ladi. Masalan, yigit yoki qiz maktabni tugatib, oliy o'quv yurtiga kirib o'qisam, degan masalani hal etayotganda turli maqsadlar va ularga yetish yo'llari degan maqsadlar o'rtasida ichki qarama-qarshilik, ichki "kurash" ro'y berishi mumkin.

Maqsad qo'yish bilan bir vaqtda yoki undan keyin shu maqsadga qaysi yo'l, usul va vositalar bilan yengish masalasi kelib chiqadi.

Kundalik turmushimizda yoki faoliyatimizda maqsad qo'yish bilan birga uni amalga oshirish usullari darrov anglanadi. Shuning uchun bu yerda maqsad qo'yish bilan to'ppa-to'g'ri harakat boshlanib ketishi mumkin. Masalan, kishi qo'lga qalam olishni hoxlasa, uni bemalol olishi

mumkin, uxlagisi kelisa yotadi va hokazo. Oddiy ixtiyoriy harakatlar shu bilan ta'riflanadi. Ammo yangi maqsadlarni qo'yishda o'sha maqsad usullarini qidirib topish, tasavvur qilish va o'ylab ko'rishga to'g'ri keladi. Bu yerda maqsad bitta bo'lgani holda unga bir necha yo'l va usul bilan yetishish mumkin. Qanday bo'lmasin eng yaxshi yo'l va usulni tanlab olishga to'g'ri keladi. Ayrim ixtiyoriy harakatlarning murakkabligi shular jumlasidan kelib chiqadi.

Bir necha maqsad ko'ngilga kelib, shulardan biriga turli yo'l va usullar bilan erishish mumkin bo'lsa, kishi muayyan bir maqsadni tanlab olishi va shu maqsadga yetish uchun muayyan eng muvofiq yo'lni tanlab olishi kerak. Shunga ko'ra, ijtimoiy mehnat faoliyatida ham, kasb-korida ham, shaxsiy ishlarda ham, boshqa kishilarga bo'lgan munosabatda ham kishi o'z intilishlarini va ixtiyoriy harakatlarini oldindan rejalashtiradi.

Rejalashtirish murakkab aqliy faoliyat bo'lib, aniq, muayyan va ravshan maqsadni belgilash, shuningdek shu maqsadga yetish uchun eng to'g'ri usul va vositalarni qidirib topishdan iborat. Rejalashtirish jarayonida mumkin va zarur bo'lgan hamma harakatlar, mumkin bo'lgan qiyinchiliklar va to'siqdar hisobga olinadi, ish-harakat natijalariga dastlabki baho beriladi. Odam asosiy rejaga ega bo'lgan bir qarorga kelishi, maqsadga yetishishi mumkin.

Harakat motivlari va motivlar kurashi. Kishi biron maqsadni, ayniqsa, shu maqsadga yetish uchun biron yo'l va usulni tanlar ekan, nega boshqa maqsadni emas, xuddi shu maqsadni tanlashi kerak, bu maqsadga nima uchun boshqa yo'llar bilan emas, balki mana shu yo'llar bilan hal etishi kerak degan savolni ko'ngildan o'tkazadi. Maqsadni va unga yetish yo'lini tanlash jarayonida unga ma'qul yoki noma'qulligi nuqtai nazaridan baho beriladi.

Maqsadni va unga yetishish yo'llarining ma'qulligi yoki noma'qulligini belgilab beradigan hamma narsa **ish-harakat motivlari** deb ataladi. Kishi nega boshqa bir maqsadni emas, balki xuddi shu vositalar bilan ish ko'rishni, yoki ish ko'rmog'chi bo'layotganining sababi nima degan savolga javob motiv mazmunini tashkil etadi.

Irodaviy ixtiyoriy harakatlar g'ayri ixtiyoriy (irodadan tashqari) harakatlardan farq qilib, motiv tufayli sodir bo'ladi. Inson irodaviy

faoliyatining motivlari xilma-xildir, kishining intilishi va hohishlari qaysi ehtiyojlardan kelib chiqsa, avvalo shu ehtiyojlar ixtiyoriy motivlarga kiradi. Ma'lum maqsad va unga erishish yo'llarini tanlash ko'pincha biror ehtiyojning mazmuniga va ahamiyatiga bog'liq. Kuchliroq ehtiyoj boshqa motivlar orasida kuchliroq motiv bo'lishi mumkin.

Bir necha maqsad yoki ularga olib boruvchi bir necha yo'l bo'lgan taqdirda ularning ma'qul yoki noma'qul ekanligi ekanlab ko'riladi. Biron maqsad va bu maqsadni amalga oshirish yo'llarini belgilab beruvchi yoki belgilab bormovchi har qanday narsa **harakatning motivi** deb ataladi.

"Motiv - deb yozadi I.P. Ivanov - kishi nima uchun o'z oldiga boshqa bir maqsadni emas, balki aynan shu maqsadni qo'yishi kerak, nima sababdan u o'z maqsadiga erishmoq uchun boshqa bir yo'llar bilan emas, balki xuddi shu yo'l bilan harakat qilishi kerak degan savolga javobdir."

Maqsad va unga erishish yo'llarini tanlash jarayonida odatda tafakkur va hissiyot ishtirok etadi.

Tafakkur faoliyati (fikr qilish) bu yerda asosan har bir motivga "qarshi" yoki

"tarafdor"likni muhokama qilib asoslashdan iborat bo'ladi. Kishi motivlarni muhokama qilishda va asoslab berganda ayni hodisa yuzasidan yoki o'zining xatti-harakatlarida doimo asoslanadigan ma'lum bir faktlardan tamoyil va qoidalardan foydalanadi. Motivni shu tariqa muhokama qilish va asoslab berish **motivatsiyalash** deb ataladi.

Maqsadni va unga erishish yo'lini tanlash jarayonida hissiyot turkii rolini o'ynaydi. Hissiyot ayrim tasavvur va motivlarni yorqin, jonli va jozibali qilib ko'rsatadi. Hissiyot kishining intilishlarini faollashtiradi va susaytiradi, hissiyot biron maqsadni, biron harakat yo'lini tanlab olishga turkii beradi.

Maqsadlarga erishish yo'llarini va vositalarini tanlash sharoiti bu'zan ichki kurash xarakteriga ega bo'ladi, bu kurashda turli kuch va jozibaga ega bo'lgan bir necha motiv maydonga chiqadi. Shuning uchun ham bu jarayon **motivlar kurashi** deb yuritiladi.

Motivlardan biri ko'proq asosli, ikkinchisi kamroq asosli ekanligi ularning kurash jarayonida oydinlashib qoladi, ba'zi motivlar kuchliroq

hissiyot bilan maydonga chiqsa, ba'zi motivlar sust hissiyot bilan maydonga chiqadi.

Ko'pincha motivlar kurashi tafakkur (aql) bilan hissiyot o'rtasidagi kurashdan iborat bo'ladi. Odam ba'zan "ikkiiga bo'linib" qoladi: "Aql uni desa, hissiyot (ko'ngil) buni deydi".

Motivlar kurashi ba'zan har xil hislar o'rtasidagi, masalan, burch hissi bilan unga zid bo'lgan qandaydir boshqa shaxsiy his o'rtasidagi kurash tarzida boradi.

Bu motivlar ko'pincha bir-biriga, qarshi ta'sir ko'rsatadi, qarorga kelish va uni ijro etishni paysalga solib, iroda jarayonini susaytiradi. Motivlarning bunday kurashida kishida ichki konflikt holati vujudga keladi.

Ana shunday ichki ziddiyat holati bu ziddiyatdan qutilishga intilishi bilan ko'pincha shu zid holatidan qutilish yo'lini yengillashtruvchi yo'llarni axtarish bilan bog'langan bo'ladi.

Ichki nizo holati g'oyat ko'ngilsiz noxush holat sifatida kechishini har kim o'z tajribasidan biladi. Kishi dunyo va hayotni ravshan tasavvur qilgandagina ish va harakatlarga, axloq qoidalariga amal qilgandagina uning shaxsiy motivlari jamiyat manfaatlariga qo'shib ketgandagina ichki nizo holatiga yo'l qo'ymasligi yoki undan qutilishi mumkin.

Qarorga kelish. Maqsadga yetishish yo'llarini va vositalarini tanlash jarayonida rejalashtirish, motivlar kurashi bilan bog'langan bo'lib, qarorga kelish bilan tugaydi. Qarorga kelish-muayyan bir maqsadni va shu maqsadga erishish yo'lida harakat usullaridan birini tanlab olish demakdir. Motivlar kurashida buning ma'nosi shuki, motivlardan biri hal qiluvchi rol o'ynagan bo'ladi. Masalan, kechqurun qayoqqa borish kerak - teatr gani yoki o'rog'ining yonigani-degan motivlar kurashi natijasida kishi bormoqchi bo'lgan joyi haqida qarorga keladi.

Kishi ba'zan tez qarorga keladi, bu qarorning bajarilishi mumkinligiga ishonadi. Buni qat'iyat deb ataymiz. Ba'zi motivlar kurashi uzoq vaqtga cho'zilib ketadi va qaror bajarilishiga ishonchsizlik hamda iktilanishlar bilan qabul qilinadi. Bu qat'iyat sezgirlikdir. Masalan, o'rta maktabni bitirayotgan va biringan ba'zi yigit-qizlar qaysi o'quv yurtiga

yoki korxonaga kirish masalasini tez hal qiladilar, boshqalari esa juda uzoq vaqt iktilanib, xayolga tolib yuradilar. Qat'iyat odamda jiddiylik vaziyatining yengillashtrishi mamnunlik tuyg'usini tug'dirsa, qat'iyatsizlik iktilanish hissi, jiddiylik tuyg'usi va alohida noaniq holat bilan birga sodir bo'ladi.

Biror qarorga kelish sur'ati bir qancha sabablarga, jumladan, ehtiyojga, hal iluvchi motiv kuchiga, vaziyatga, hissiyotga tafakkur va xayolning taraqqiyot darajasiga, kishining turmush tajribasi va bilimlariga, temperamenti va xarakteriga, boshqa kishilarning nasihat, buyruq, iltimos takliflariga quloq solishiga bog'liq bo'ladi. Biror qarorga kelish sur'ati asosan qo'yilgan maqsadning ahamiyatiga, biror qarorga keliruvchi faoliyatining xarakteriga bog'liq bo'ladi.

Murakkab tarzda motivlar kurashi va qarorga kelish faqat shunday hollarda bo'ladi, bunda odamning hayoti va faoliyati uchun ayniqsa muhim ahamiyatga ega bo'lgan yangi maqsadlar qo'yiladi va bu maqsadlarni amalga oshirish uchun yangicha usullar va vosita talab qiladi.

Qat'iyat faqat tezlik bilan qarorga kelishdagina emas, shuningdek bu qarorni tez va dadil bajarishda ham zohir bo'ladi. Tezlik bilan qarorga kelish va uni aniq belgilangan muddatda bajarish - qat'iyatni namoyon qilish demakdir.

Qaror qabul qilinsa-yu, keyin o'zgartirilsa, yoki boshqa qaror bilan almashirilsa, yoxud butunlay bekor qilinsa, bunday qarorni yuzaki yoki *bo'sh qaror* deb ataladi. Qat'iyat va mustahkam qarorga kelish-irodaning yuksak sifatidir. Qabul qilingan qarorning o'zgarishi ko'pincha yana bu qaror to'g'risida yetarli darjada o'ylamaslikdan, emosional holatning o'zgarishidan yoki kishi harakat qilayotgan sharoit o'zgarishidan kelib chiqadi. Qarorning o'zgarishi ko'pincha motivlar kurashining qaytadan boshlanib ketishiga va oxirgi marta qat'iy qaror qabul qilishga olib keladi.

Qarorni ijro etish. qaror unga muvofiq keladigan choralar ko'rish va harakat qilish uchun qabul qilinadi. qarordan harakatga o'tishni ijro qilish (yoki bajarish) deyiladi. Irodaviy jarayonda eng muhim narsa-qabul qilingan qarorni ijro etishdir.

Irodaviy harakatlari ikki xil bo'ladi: jismoniy va aqliy harakatlari. Jismoniy harakatlarga har xil mehnat operatsiyalari, o'yin, sport

mas'g'ulotlari va boshqalar. kiradi. Aqliy harakatlarga esa masala yechish, yozma ishlar, dars tayyorlash, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish va shu kabilar kiradi. Ko'p vaqt takrorlanib, o'zlashib ketgan ko'nikma va odat bo'lib ketgan harakatlar ham murakkab irodaviy harakatlardandir.

Qarorni ijro etish odatda ma'lum vaqt, muddat bilan bog'liq bo'ladi. Qaror kechikmasdan belgilangan vaqtda ijro etilsa bu irodaning ijobiy sifatidan dalolat beradi. Bu esa ishechanlik, puxtalikni bildiradi.

Ammo qabul qilingan qaror hamisha bajarilavermaydi. Ayrim hollarda esa o'z vaqtida ijro etilmay qoladi. Kishining ba'zi bir holatlarida a'zoyi-badani bo'shashib turganda, xafalik chog'ida o'z kuchlari va imkoniyatlaridan hafsalasi pir bo'lib turganda qaror ha deganda bajarilavermaydi. qarorni bajarishda ro'y beruvchi to'sqinliklar oldindan nazarda tutilmaganda yoki maqsadning o'zi vaziyat o'zgarishi bilan kerak bo'lmay qolganda shunday bo'ladi.

Shunday hollar ham bo'ladiki odam ko'pgina qaror qabul qiladi, ammo qarorning ijrosi cho'zilib ketadi, paysalga solinadi, boshqa muddatlarga ko'chiriladi. Ijrosi paysalga solinadigan yoki butunlay ijro etilmaydigan qarorlar ko'pincha niyatlar deb ataladi. Ancha vaqtdan keyin, lekin muayyan muddat o'tgach ijro etiladigan qarorlar ham niyatlar deb ataladi. Masalan, o'quvchi yoki talaba o'quv yilining boshida barcha imtihonlarni faqat "a'lo" baholar bilan topshirishga qaror qilishi mumkin.

Irodaviy zo'r berish. Qabul qilingan qaror to'g'ridan-to'g'ri, avtomatik ravishda amalga oshirilavermaydi. qabul qilingan qarorni amalga oshirish uchun ongli ravishda irodaviy zo'r berish ham kerak.

Irodaviy zo'r berish onging avvalo nerv-muskul apparatining zo'riqishida ifodalanadi va organizmning tashqi ko'rinishlarida namoyon bo'ladi. Irodaviy zo'r berishning ana shu ifodali tomoni odamning iroda holatini tasvirovchi badiiy asarlarda gavdalanitirilganini ko'p uchratish mumkin.

Balzi odam irodaviy zo'r berolmagani sababligina qabul qilingan qarorni muddatida ijro etolmaydi. Bunday hollarda "bajarsammikan yoki yo'qmi" degan yangi kurash ham boradi. Zo'r berish uchun yana kuch sarflashga to'g'ri keladi. Kuch sarflay olmaslik yoki bu masalada ikkilanish irodaning shu paytdagi bo'shligini ko'rsatadi. Qabul qilingan

qarorni zo'r berish yo'li bilan ijro etish irodaning muhim belgisi hisoblanadi.

Irodaning o'ziga xosligi ongli ravishda zo'r berishning biron darajasida bajariladigan harakatlardan iborat. Irodaviy zo'r berish va irodaviy harakat maqsadga erishish yo'lida uchraydigan to'siqlarni engishda namoyon bo'ladi. Kishining irodasi juda katta to'siqlarni yengishga to'g'ri kelganda, ayniqsa yaqqol ko'rinadi. Irodaviy zo'r berish va irodaviy harakatlar yo'li bilan yengishga to'g'ri keladigan to'siqliklar ikki xil: ichki va tashqi to'siqliklarga bo'linishi mumkin.

Irodaviy zo'r berish yo'li bilan yengishga to'g'ri keladigan ichki to'siqlar odam organizmi va psixikasining holatidir. Odam tinch harakatsiz va hech qanday faoliyatsiz holatda bo'lishi mumkin, masalan, dam olish, uxlash, charchash, kasallik paytida shunday holat bo'ladi. Biron ish bilan shug'ullanmay harakatsiz o'tirishga, ya'ni yalqovlikka undovchi mayl ham shunday holatdan hisoblanadi.

Irodaviy zo'r berish yo'li bilan avvalo organizmning passiv holatini o'zgartirish uni faol holatga keltirish zarur bo'ladi. Masalan, o'rinda yotgan kishi (motivlar kurashi) turlicha qaror qiladi va o'zini majbur qilib o'rindan turadi. Yalhovlikni yengish uchun ba'zan juda ko'p zo'r berishga to'g'ri keladi.

Irodaviy zo'r berish yo'li bilan kishining aqliy faoliyatini ham faol holatga keltiriladi. Masalan, ma'ruza boshlanishi bilan talaba darhol irodaviy kuchni ishga solib, diqqatni bir joyga to'playdi, irodaning harqarorligini saqlab qoladi, tafakkur va esda olib qolish jarayonlarini kuchaytiradi.

"Harakat qilish o'ziga qanday o'rgatilgan bo'lsa - deydi I.M.Sechenov - harakati to'xtatib qolishni boshqarishga ham shunday o'rganmoq kerak".

Kishi irodaviy zo'r berish yo'li bilan ixtiyorsiz faollikni batamom yo'qotib yubormaydi, balki shu faollik ko'rinishlarini faqat o'zgartiradi, yoki bosib qo'yadi. Ixtiyorsiz faollik ko'rinishlarini bosilishi *vazminlik* deb ataladi.

Iroda-avvalo kishining o'zini qo'lga ola bilishi, o'z intilishlari, hissiyotlari va ehtirolarini bosa bilishi demakdir. Iroda kishining o'z-

o'zini idora qila olishi, o'z xulqi va faoliyatini anglab, bilib tartibga solish va boshqara olish qobiliyati demakdir.

Kishining ichki to'siqlarni yengsa olish, o'zini boshqarish va o'z ustidan hukmronlik qila olish qobiliyati odatda *ichki iroda* deb yuritiladi. Kishi irodaviy zo'r berish yo'li bilan tevarak-atrofdagi voqelikda uchraydigan tashqi to'siqlarni yengishi zarur bo'ladi. Kishi o'z oldiga qo'yilgan maqsadni amalga oshirishga qarshilik qilayotgan to'sinliklarni yengib o'ladi, voqelikni o'z maqsadiga muvofiq ravishda o'zgartiradi va uni o'z ehtiyojlariga moslashtiradi. Insonning to'siqlarni, tashqi qiyinchiliklarini yengsa olish qobiliyati *tashqi iroda* deb ataladi.

Ammo irodani faqat shartli ravishda ichki va tashqi deb ikkiga bo'lish mumkin. Inson irodasi bitta, lekin u tashqi olamdagi o'zgartirish va boshqarishga qaratilishi bilan birga shaxsiy, subektiv holatlarni va jarayonlarni boshqarishga qaratilishi ham mumkin. Modomiki, shunday ekan, tashqi to'sinliklarni yengish ichki to'sinliklarni yengish bilan chambarchas bog'liqdir.

Inson tashqi olamga ta'sir etar ekan, tashqi olam hodisalarini boshqarish bilan bir vaqtda o'zini, o'z organizmini, qo'l-o'yoq muskullarini ham boshqaradi, ularning tarangligini kuchaytiradi yoki susaytiradi, ularning harakatlarini uyg'unlashtiradi, butun organizmning moslashish vaziyatini vujudga keltiradi va zarur payida bu vaziyatni o'zgartiradi va hokazo. Shu bilan birga ixtiyoriy harakatlar, asosan mehnat faoliyatida odamning ixtiyoriy faollik ko'rinishlarini to'xtatib va bosib turishga to'g'ri keladi. Shuning uchun odamning irodaviy zo'r berishi va ixtiyoriy harakatlari tashqi to'sinliklarni yengishga qaratilishi bilan bir vaqtda organizmning ichki ahvolini ham o'zgartiradi. Inson tevarak-atrofdagi voqelikni o'zgartirar ekan, o'zini-o'z vujudini ham o'zgartiradi.

Irodaviy harakatlar bajarilgandan keyin ularga baho beriladi. Qaror ijro etilgandan keyin, ba'zan esa qarorni bajarish jarayonida ham ko'pincha harakatlarga baho berish, qarorni qanday ijro etilganligiga baho berish kerak bo'ladi. Qarorni ijro etish yuzasidan qilingan baho berish qabul qilingan qarorni hamda qilinadigan ishni ma'qullash, oqlash yoki qoralashdan iborat bo'ladi. Bu baho qabul qilingan qaror yoki bajarilgan

harakatlardan mamnun bo'lish yoki mamnun bo'lmasilik tufayli kelib chiqqan maxsus hissiy kechimmalarda ifodalanadi. Salbiy baho ko'pincha qilingan ishlarga pushaymon bo'lish, achinish, uyalishtirish kabi hislar tug'ilishiga sabab bo'ladi. Qilinayotgan yoki qilinadigan ishlarga beriladigan baho qabul qilingan qarorni yoki bajarilgan harakatlarni ma'qullovi, oqlovchi yoki qoralovchi maxsus hukmlarda ifodalanadi.

Qilinayotgan yoki qilinadigan ishlarga ijtimoiy-siyosiy, axloqiy, estetik va boshqa nuqtai nazardan baho beriladi. Mana shunday baho berishdan kelib chiqadigan his va hukmlarda kishining dunyoqarashi, axloqiy sifatleri va tamoyillari, shu bilan birga xarakteri va qiziqish - havaslari ham yaqqol namoyon bo'ladi.

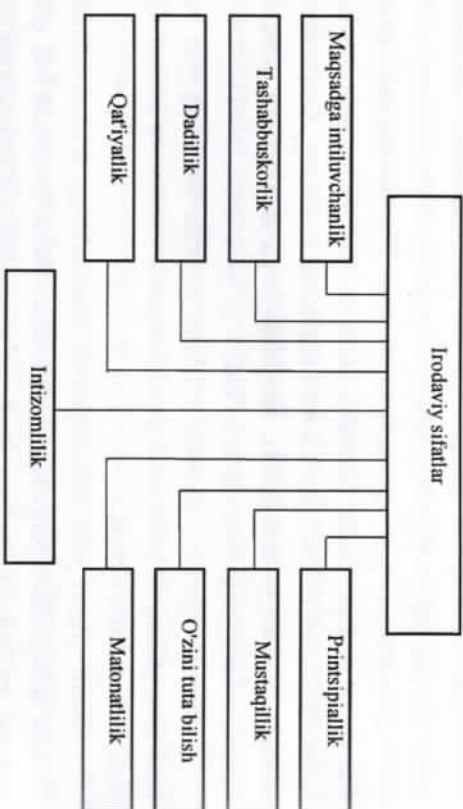
Qarorni bajarish yuzasidan qilingan ishlarda kishining o'zi baho beribgina qolmaydi, balki kishi qaysi jamiyatda yashasa va ishlasa o'sha jamiyat ham baho beradi.

Odam qilgan yoki qilayotgan ish harakatlariga tevarak-atrofdagi kishilar ijobiy baho bergandan keyin ichki ma'naviy qanoat his qiladi xususan bo'ladi va kuchiga kuch qo'shilgandek bo'ladi. Ayrim ish-harakatlarga salbiy baho berilganda esa kishi o'ziga xos uyalishtirish hissi ko'ngildan kechiradi va vijdon azobiga uchraydi.

Qilingan ish-harakatga berilgan baho kishining faoliyatida katta amaliy ahamiyatga egadir. Bu baho kishining keyingi faoliyati uchun rag'bat va motiv bo'lib qoladi. Salbiy baho odatda ayri faoliyatni to'xtatish yoki o'zgartirishga motiv bo'ladi. Ijobiy baho faoliyatni davom ettirish, kuchaytirish va yanada yaxshilashga, jumladan mehnat unumdorligini oshirishga rag'batlantiradi.

18.4. Irodaviy harakat tuzilishi va rivojlanishi

Kishining irodaviy sifatlari ya'ni iroda kuchi, mustaqilligi jihatidan ayrim hollarda turlicha namoyon bo'ladi. Irodaviy sifatlarning klassifikatsiyasi sxema tarzida quyidagicha ifodalanadi.

Har bir kishida irodaning ayrim sifatlari umr bo'yi mustahkamlanib, shu odamning xususiy sifatlari (ya'ni doimiy xislatlari) bo'lib qolishi mumkin. Shaxsning bu o'ziga xos xususiyatlari **xarakter xislatlari** deb ataladi. Har bir kishidagi biron bir irodaviy sifatlarning har qanday namoyon bo'lishi shu kishi xarakterining xislati bo'lavermaydi.

Ayrim hollarda hatto tasodifiy ravishda kishi kuchli iroda ko'rsatishi mumkin, ayrim hollarda mazkur kishining irodasi, umuman kuchli iroda kuchi shu kishi xarakterining xislati ekanligidan dalolat beravermaydi. Bu kishining irodasi kuchli deb aytilish uchun uning iroda kuchini bir marta emas, bir necha marotaba namoyon qilganini bilmoq kerak.

Kishining xarakterini ta'riflaganimizda falon kishi dadillik qildi, rost gapirdi demasdan, balki bu odam dadil, rostgo'y, to'g'riso'z deb ataymiz. Buning ma'nosi shuki dadillik va rostgo'ylik, to'g'riso'zlik shu odamning xususiyatlaridir, xarakter xislatlaridir, tegishli sharoitda bu kishi dadillik, rostgo'ylik, to'g'riso'zlik xislatlariga ega ekanligini namoyon qildi deb aytlamiz. Kishi xarakterini, xislatlarini bilib olgach, uning biron ish-

harakatda qanday yo'l tutishini ancha aniq bilib olamiz, oldindan aytib bera olamiz.

Iroda kuchi va xarakter qat'iyligi. Iroda ma'lum kuch bilan yuzaga chiqadi: ba'zi hollarda kishining irodasi kuchli sur'atda namoyon bo'lsa, boshqa hollarda kuchsiz namoyon bo'ladi.

Iroda kuchi irodaning muhim sifatidir. Iroda kuchining turli darajasi irodaviy jarayonning hamma bosqichlarida ko'rinadi. Iroda kuchi avvalo ehtiyojlarni his qilishda va intilishda ko'rinadi, biz kuchli hamda kuchsiz intilishlarni, kuchli hamda kuchsiz hohishlarni farq qilamiz.

Iroda kuchi ravshan va aniq maqsad qo'yishda, shuningdek mazkur maqsadga yetishishga yordam beradigan yo'l, vosita va usullarni ochiq tasavvur qilishda namoyon bo'ladi. Bu ochiq ravshanlik darajasi esa kishining turmush tajribasiga, bilimiga va umumiy saviyasiga bog'liq. Aniq maqsad qo'yishda inson tafakkuri va ayniqsa real xayollar (fantaziya)ning tarqiqiy etishi xususiyatlari katta rol o'ynaydi.

Iroda kuchi tezlik bilan qarorga kela olishda va qarorni mustahkamligida, sabotlilikda ko'rinadi. Yuksak g'oyaviy tamoyillarga asoslangan oqilona qat'iyatlik va sabotlik kuchi iroda belgilaridandir. Qat'iyatsizlik ikkilanish, qabul qilingan qarorning bajarilishiga shubha bilan qarash va sabotsizlik **kuchsiz iroda** belgilaridandir.

Iroda kuchi jasorat deb ataladigan dadillikda ayniqsa ravshan ko'rinadi. Jasorat kishining shunday holatiki, bunda kishi tez qarorga keladi va uni bajarishga ahd qiladi. Hatto salomatligini va hayotini xavf ostida qoldirishi mumkinligi hayoliga ham kelmaydi. Jasorat kishining boshqa kishilarga emas, balki o'ziga bergan amridir. Kishi axloqiy burchining talabiga ko'ra, buyuk maqsadga erishish uchun bir zumda hayot bilan o'limdan birini tanlab olsa, bunday jasorat iroda kuchi ekanligini ko'rsatadi.

Jasorat shunday qarorki, u go'yo ish-harakatga aylanadi. Bu ish-harakat esa kuchli zo'r berishni talab qiladi. Xarakter xislati bo'lgan dadillikda odamning qanchalik puxta o'ylab ish ko'rishiga qarab, bu dadillik maxsus tushga kiradi.

Puxta o'ylab ish ko'rishni o'zi yuksak g'oyaviylikka va kishining axloqiy tamoyillariga asoslangan taqdirda ijobiy xislat hisoblanadi.

O'ylab, shoshmasdan bir qarorga keladigan kishilarni *mulohazakor kishilar* deb ataymiz.

Odatda o'zgaruvchan ayrim hislar kayfiyatlar ta'sirida tez bir qarorga keladigan xarakterli, dadil kishilar ham mavjud. Bular hissiyotga beriladigan tasodifiy kayfiyati kishilardir. Bunday kishilar odatda sabotsizligi, shoshma-shosharliligi va katta o'ylashi bilan ajralib turadilar. Kishi uncha ikkilannmasdan o'ylab, e'tibor bilan to'g'ri bir qarorga kelisa va shu qarorni dadil amalga oshira bilsa, dadillik xarakterning ijobiy xislati bo'ladi.

Bir necha imkoniyatdan birini tanlab olishga to'g'ri keladigan ish - harakat bir qadar xavf-xatar bilan bog'langan bir murakkab vaziyatda dadillik ayniqsa yaqqol ko'rinadi. Qat'iysizlik xarakterning salbiy xislatidir, qat'iysizlikda kishi sustlik bilan bir qarorga keladi, qabul qilgan qarorini ko'pincha o'z vaqtida bajarmaydi. Bunday odam qabul qilgan qarori to'g'riligiga shubhalanadi, turli imkoniyatlardan birini tanlab olishda ikkilanadi, ayniqsa qiladigan ish-harakatlari xavf-xatar bilan bog'langan bo'lsa, shunday ahvolga tushadi. Shu sababli qat'iysiz kishilar ko'pincha kam faolliklari bilan ajralib turadilar yoki umuman passiv bo'lib, yalqov, tanbal degan taassurot tug'diradilar.

Sabotlilik dadillikka chambarchas bog'liq bo'lib, xarakterning ijobiy xislati hisoblanadi. Xarakterning bu xislatiga ega bo'lgan kishilar qabul qilgan qarorlarini odatda o'zgartirmaydilar, bekor qilmaydilar va bu qarorlarini bajarmasdan qo'ymaydilar. Bu kishilar va'dalarining ustidan chiqadilar, aytilgan so'zlarini albatta qiladilar, ularning gapi bilan ishi bir bo'ladi. Ularga ishonisa bo'ladigan subuti insonlardir.

Qabul qilingan qarorlarini ko'pincha bekor qiladigan, bergan va'dalarini ustidan chiqmaydigan, aytilgan so'zidan tonadigan kishilar subutsiz hisoblanadi.

Kishi irodasining kuchi va qat'iylati xarakterning irodaga bog'liq bo'lgan qavsi xislatlarida ifodalangan bo'lsa o'sha xislatlar eng yorqin xislatlardan hisoblanadi. Bu xislatlar har bir kishining xarakterida bir qadar namoyon bo'ladi. Ammo hamma kishilarni va har qanday odamni irodasi kuchli, xakteri kuchli deb bo'lmaydi. Balki shu sifatlari bilan boshqa kishilardan ajralib turgan odamlargina irodasi kuchli, xakteri

qat'iy deb ataladi. Iroda kuchi va qat'iylati odamning o'zini tuta bilishida, jasurligida, matonatida va chidamliligida namoyon bo'ladi.

Iroda kuchi qabul qilingan qarorni o'z vaqtida bajarishda ko'rinadi. Shuning uchun qarorni bajarmaslik yoki uning bajarish muddatini doimo puyasalga solish, galdan-galga goldiraverish, boshlagan ishini oxiriga yetkaza bilmaslik irodaning kuchsizligi alomatidir.

Lekin qabul qilingan qarorni bajarish har qanday qilingan ish-harakatning, irodaning kuchi ekanligidan darak beravermaydi. Iroda kuchi asosan irodaviy harakatlar yordami bilan qanday to'siqlar yengilganiga va shu yo'l bilan qanday natijalarga erishilganligiga qarab aniqlanadi. Irodaviy zo'r berish vositasida bartaraf qilinadigan qarshilik va qiyinchiliklar darajasi va xakteri iroda kuchining ob'ektiv ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi.

Kishi katta to'sqinliklarni, qiyinchiliklarni, qarshiliklarni irodaviy zo'r berish va irodaviy harakatlar yordami bilan bartaraf qilib, zo'r muvafaqqiyatlarga erishsa, bu kishi irodasi kuchi ekanligini ko'rsatadi.

Kosmonovtlar mislsiz iroda kuchini butun jahonga namoyish qilishadi. Bu qahramonlar kosmik parvozlariga tayyorlanish davrida ham, parvoz paytida ham o'z irodalarining yuksak sifatlari namoyish etadilar. Bu qahramonlar kuchi iroda va uning xilma-xil ko'rinishlari o'z xakterining asosiy xislati bo'lgan kishilarning yorqin misolidir.

Kishi irodasining kuchsizligi uning juda arzimmas to'sqinliklarni ham bartaraf qila olmasligida ko'rinadi. Masalan, ba'zan kishi biron kerakli xatni yozishga yoki biror zarur ishini boshlashga o'zini majbur eta olmaydi.

Irodaning kuchsizligi odatda *irodasizlik* deb ataladi. Qarorni bajarish jarayonidagi ixtiyoriy ish-harakatlardagi iroda kuchi o'zini tuta bilishda, jasurlik, sabot va matonat, chidam va toqatda namoyon bo'ladi.

O'zini tuta bilish nomidan ham bilinib turibdiki, kishining o'zini idora qila bilishi va o'zini qo'lga ola bilishi demakdir. O'zini tuta bilish kishining oldiga qo'ygan maqsadlariga yetishuvda to'sqinlik qiluvchi, irodasini bo'shashituvchi ichki holatlarni yengishda ko'rindigan kuchi irodadir. Bunday holatlarga masalan, qo'rqish, o'z kuchlariga ishonmaslik, zerikish, qayg'urish hissi kiradi. Bunday holatlar kishini

faoliyat ko'rsatmaslikka rahbatlantiradi yoki qo'yilgan maqsadlarga qarama-qarshi bo'lgan g'ayri ixtiyoriy harakatlarda o'z ifodasini topadi. Bunday holatlar har kimda bo'ladi. Ammo odamning shaxs sifatidagi xususiyati shundan iboratki, u o'zidan ana shu salbiy va keraksiz holatlarni iroda kuchi bilan o'zgartira oldi yoki bartaraf qila oladi. Bu borada K.D.Ushinskiy quyidagi so'zlarni keltirib o'tadi: "qo'rquvni his qilmasdan xavf-xatarga o'zini uradigan kishi mard emas, balki eng kuchli qo'rquvni ham bosa oladigan va qo'rquv ta'siriga berilmagan, xavf-xatarni o'ylamaydigan kishi mardir".

O'zini tuta bilish kishi xarakterining xislati bo'lib, asosan ichki irodaning namoyon bo'lishidan iborat. Bu xislat kishining o'z xulq-atvorini nazorat qila bilishda o'zini, o'z harakatlarni, nutqini qo'lga ola bilishida, shu sharoitda keraksiz yoki zararli deb qaraladigan harakatlardan o'zini tuta bilishda ifodalanadi. Xarakter shu xislatiga ega bo'lgan kishilar o'zlarini qo'lga ola biladilar. Ular o'zlarini tuta biladilar, ular uyushqoq kishilardir.

O'zini tuta bilmaslik irodaning kuchsizligini yaqqol ko'rsatuvchi belgidir. Odam o'zini qo'lga ola bilmaganda o'z mayllarini, ixtiyorsiz harakatlarni nazorat qila olmaganda g'ayri ixtiyoriy faollik ko'rinishlari reflekslar, instinktlar, tasodifan ko'ngildan kechadigan hislar, qo'rquv, hadik-shubha, gunon, g'azab, rashk, ichiqoralik, affektiv holatlar va shu kabilar kishi irodasini bo'g'ib qo'yadi. Bunday hollarda odam o'zini tuta olmay qoladi.

O'zini tiya olmaslikning eng yomon ko'rinishi buzqlikdir. Buzqlik butunlay instinktlar va salbiy emotsiyalar ta'sirida bo'lish demakdir.

Jasurlik kishining omonligi va hayoti uchun havfli bo'lgan to'sqinliklarni bartaraf qilishda ko'rinadigan iroda kuchidir. Masalan, parashyutchi har gal o'zini samolyotdan tashlaganda jasurlik qiladi. Jasurlik o'zini tuta bilishga chambarchas bog'liq. Jasurlik bor joyda o'zini tuta bilishlik mavjud. Kishi o'zini tuta bilisa jasurlik qila oladi. Biron maqsadga yetishish yo'lida mutassil jasurlik ko'rsatish, dovyuraklik *jasorat* deyiladi.

O'zining hayoti uchun xatarli to'sqinliklarni yengishga doimo tayyor turgan va shunday to'sqinliklarni yenga oladigan kishilarni *jasur kishilar* deb ataymiz. Bular xavf-xatardan cho'chimaydigan, xakteri kuchli, dovyurak, botir kishilardir.

Jasurlikning yo'qligi irodaning kuchsizligini ko'rsatadi. Buni qo'rqoqlik, *nomurdlik* deb ataymiz. Irodasi kuchsiz bo'lgan bunday kishilar odada qo'rqoq, *yuraksiz kishilar* deb ataladi. Sabot, matonat ma'lum maqsadga yetishda ko'pincha uzoq vaqt davomida irodanizga ta'sir etib turuvchi katta to'sqinlik va qiyinchiliklarni bartaraf qilishga to'g'ri keladi. Irodaning bunday ko'rinishi shaxsning eng muhim sifati bo'lib, iroda kuchining yaqqollligini ko'rsatadi.

Sabot, matonat - qandaydir bir aniq maqsadni ko'zlab, muntazam ravishda irodaviy zo'r berish demakdir.

Ammo kishilarning hayoti va faoliyatida ba'zan shunday hollar ham bo'ladi, kishi o'z oldiga qo'ygan qandaydir zarur maqsadlarni bajarishda yetib bo'lmaydigan yoki kishiga shunday bo'lib tuyuladigan to'sqinliklarga uchrab qoladi. Bunday hollarda kishi ba'zan qabul qilgan qat'orni o'zgartiradi, bekor qiladi, u qiyinchiliklardan qo'rqishi va o'z oldiga qo'ygan maqsadidan voz kechishi mumkin. Ba'zan shunday bo'ladi, talaba to'satdan o'qishni tashlaydi. Ilgari tanlagan etiyojidan voz kechadi, boshlagan ishini oxiriga yetkazmay, o'lda-jo'lda qoldirib ketadi.

Kishi o'z harakat, maqsadini yaxshi o'ylamaganda maqsadga yetishsa, yordam bera oladigan vosita va usullarni puxta o'ylamaganda, o'zining kuch - imkoniyatlarini yetarli yoki to'g'ri hisobga olmaganda odamda belgilangan maqsaddan shu tariqa qaytadi, irodasida chekinadi. Dastlabki muvaffaqiyatsizlikka haddan tashqari katta ahamiyat berilganda, bu muvaffaqiyatsizlikka noto'g'ri, yoki yengil baho berilganda, unga faqat salbiy tomondan qaraganda shunday bo'ladi. Kishi muvaffaqiyatsizlikka uchrash bilan bir vaqtda o'z kuchlariga, o'z imkoniyatlariga, o'z qobiliyatlariga ishonmaganda odam "ruhi tushib", o'zini passivlikka qo'l qovushirib o'tirishga mahkum etadi. Albatta umuman irodasi kuchsiz kishilarda shunday bo'ladi. Bunday kishilar irodasining o'smaganligi, etarlicha tarbiyalanmaganligi bilan farq qiladi.

Ammo irodali mavjudot bo'lgan odam hayot va faoliyatida jamiyat yoki o'zi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan maqsadidan qaymasligi ham mumkin. U iroda kuchiga zo'r berib, to'sqinliklarga qarshi kurashni kuchaytirishi, qabul qilingan qaroriga yarasha uzoq vaqt ish ko'rishi mumkin. Barcha to'sqinlik va qiyinchiliklarga qaramay u zarur natijani qo'lga kiritmoq uchun damba-dam, orada vaqt o'tkazib zo'r berishi, g'ayratini ko'rsatib ishlashi mumkin.

Kutilgan maqsadga yetishda katta qiyinchiliklar va yengib bo'lmaydigan to'siqlar bo'lsa, kishi shu maqsadga yetishi uchun zarur yo'l, vosita va usullarni o'zgartirib, yangi usullarni qidirib topishi mumkin. Katta to'sqinliklarni bartaraf qilib, uzoq qunt qilib, maqsadga yetishda ko'rinadigan bunday iroda kuchi *sabot-matonat* deb ataladi. Shunday iroda sifatiga ega bo'lgan kishi esa sabot-matonatli, kuchi irodali, qat'iy xarakterli kishi deb ataladi.

Har qanday faoliyatning, jumladan o'qib, o'rganishning muvaffaqiyati sabot-matonatga bog'liq. Bilimli bo'lmog' uchun sabot-matonat kerak. Har bir sohada-texnika, san'at, muzika, sport va shu kabi sohalarda bilim va malaka o'rtnoq uchun sabot-matonat kerak.

Sabot-matonat xarakterning eng qimmatli xislatidir. Bu xislat kishining maqsadga yetish yo'lida qanday qiyinchilik va to'sqinliklar bo'lishidan qat'iy nazar shu maqsadga erishishda o'z ifodasini topadi.

Xarakter xislati bo'lgan sabot-matonat ba'zi kishilar faoliyatining hamma sohalarida namoyon bo'ladi boshqa kishilarda esa bu xislat ularning manfaatlari bilan bog'langan, va ayrim faoliyat sohalarida ko'rinadi.

Sabot-matonatli kishilar boshlagan ishlarini hamisha oxiriga yetkaza biladilar. Ular o'zlariga nisbatan ham boshqa kishilarga nisbatan ham talabchan bo'ladilar.

Sabot-matonatli kishilar muvaffaqiyatsizlikka uchraganda ruhini tushirmaydi, balki aksincha, maqsadga erishish uchun ishga yanada qat'iyroq kirishadi, shu maqsadga erishishning yangi yo'l va vositalarini izlab topadi.

Sabot-matonatli kishilar o'ziga va boshqa kishilarga nisbatan talabchanligi bilan ajralib turadilar. Ular belgilangan yo'ldan yurishlariga

to'sqinlik qila oladigan hamma narsaga qarshi tura oladigan, bu to'sqinliklarni yengib oladigan matonatli kishilardir.

Sabot-matonat irodaning chidam va toqat degan sifati bilan ham chambarchas bog'liq.

Maqsadga yetishda bartaraf qilinadigan to'sqinlik va qiyinchiliklar kishidan kuch va vaqt sarf qilishni talab etibgina qolmay, balki ko'pincha jismoniy va ruhiy azob beradi ham.

Kishining o'z faoliyatida ba'zan sovuq va issiqdan, yomg'ir va qordan, qattiq toliqish, och qolishdan, hamma turli kasalliklardan azob chekadigan kishi o'z oldiga qo'yan maqsadga sodiq bo'lib shu maqsadga yetishga intilaversa, bunday intilishlarda ko'rinadigan iroda chidam va toqat deb ataladi. Odamning organizmidagi yemirilish jarayonlarini yengishda ifodalangan ajoyib iroda o'zini tuta bilish va matonadga ko'rinadi. Bu borada quyidagi misolni keltirib o'tish joiz.

Sobiq sovet uchuvchisi Alievning bir o'zi havo jangida dushmaning yetita samolyotiga qarshi mardonavor kurashdi va hummasini urib tushirdi. Kuchlar teng bo'lmagan bu jangda Alievning samolyotini dushman o'qlari teshib yuborgan edi. Aliev o'zi bir necha bor yaralandi. Ammo u o'zini yo'qotib qo'ymay, samolyoti bilan o'z aerodromiga borib qo'ndi. Aerodromiga yetib borgancha dushman egallab olgan yerlardan uchib o'tishi kerak edi. Dushmaning zenit to'plari Alievning samolyotini qattiq o'qqa tutdi va samolyotining bir necha joyini snaryad parchalari teshib yubordi. Uchuvchi yana bir necha marta yaralandi. Lekin Aliev bu safar ham sarosimaga tushmay samolyotini boshqarib boraverdi va uni o'z aerodromiga eson-omon qo'ndirdi. Samolyot kabinasi ochilganda uchuvchi o'lgan edi. U ikki qo'lidan, oyog'idan, kuragidan, yelkasidan, orqasidan, jag'idan va boshidan yaralangan edi. Vrachning aniqlashishicha, og'ir yarador bo'lgan Alievning bu holda ucha olishi sira mumkin emas edi. Ammo Aliev samolyotini boshqarib, aerodromga to'g'ri qo'na olgan. Uchuvchining irodasi va o'zini tuta bilishi tufayli o'qning yemiruvchi kuchlaridan g'olib kelib, umrining so'nggi daqiqalarini cho'zishga erisha oldi.

Sabot-matonati chidamni va toqati kishilar maqsadga yetishishda va qiyinchiliklarga qarshi kurash jismoniy va ruhiy azoblarga hamda boshqa mashbaqlarga chiday oladilar. Ular har qanday vaziyatda o'zlarini tuta oladilar, jasurlik, mardlik, botirlik, qat'iyat ko'rsata oladilar

Bunday xarakterli kishilarga optimallik kayfiyati, hayotga quvnoqlik bilan qarash, portloq kelajakka doim ishonch bilan bo'ish, boshqa kishilarga o'z kuchlari va mehnat imkoniyatlariga yetishish kabi xislatlar xosdir.

O'zini tuta bilish jasurlik sabot-matonat, chidam va toqatda ko'rinadigan kuchli iroda mardlik deb ataladi. Shu sifatlar bilan farq qiladigan kishilar esa mard kishilar deb ataladi.

Kishilarning hayoti va faoliyatida shunday holatlar ko'p bo'ladiki, bunda odam zarur paytida o'zini tuta olmay qoladi, jasurlik, sabot-matonat, intizomlilik ko'rsata olmaydi. Xarakter xislati irodasiz kishilar mavjud, bunday kishilar irodasi kuchsiz yoki irodasiz kishilar deyiladi. Bunday kishilar irodasi kuchsiz yoki chidamsiz kishilar deyiladi. Bular xatto arzimmas qiyinchilik va to'sqinliklarni ham bartaraf qila olmaydigan kishilardir. Bular salgina muvaffaqiyatsizlik yoki qiyinchilik kelib chiqqanda ham o'z oldiga qo'ygan maqsaddan voz kechib ish harakatini to'xtatadigan, o'z qarorini bekor qiladigan yuraksiz, qo'rqoq kishilardir. Ular vaziyat talab qilganda zarur jasurlik sabot-matonat, chidam, toqat, qat'iyat ko'rsatmaydilar. Bular cho'chima, yalqov joni paxta kishilardir. Bunday kishilarning xatti-harakatlari odatda ularning o'zidan ko'ra tashqi sharoitga bog'liq bo'ladi.

Bunday xarakter xislatlarga ega bo'lgan kishilar pessimistik kayfiyatda bo'lib, dunyoga va hayotga umidsizlik bilan qaraydilar. Ular doimo barcha kishilarning salbiy, yomon tomonlarini ko'radilar, bu kishilarning fikricha, o'zlarining barcha kamchiliklari va muvaffaqiyatsizliklarining sababchisi boshqa kishilardir. Bu xildagi ba'zi kishilar passiv beparvo kayfiyatda bo'ladilar.

Irodaning mustaqilligi. Kishilarning irodaviy harakatlarga ularning mustaqillik darajasiga qarab ham baho beriladi. Irodaviy harakatlarning mustaqilligi kishining avvalo tashabbuskorligida ko'rinadi. Tashabbuskorlik biror bir ishini shaxsan boshlab yuborish demakdir.

Tashabbuskorlik odatda tevarak-atrofdagi sharoit hamda ijtimoiy hayot talablarini epcchilik, mohirlik bilan hisobga olish va ko'pincha kelajakni, yangilikni oldindan ko'ra bilish qobiliyati bilan bir vaqtda namoyon bo'ladi.

Tashabbuskor kishi shaxsiy hayotida ham, ijimoiy faoliyatida ham vaziyat va turmush talablarini hisobga ola biladi, shu bilan bir vaqtda vazifalarni ilgari suradi, qo'yilgan vazifalarni amalga oshirish uchun yo'l va vositalari tanlaydi va bu vazifalarni hal etishda faol ishtirok etadi. Mustaqillik qilinilmagan va qilinilgan ish-harakatlar uchun javobgarlik sezishda ko'rinadi. Javobgarlikni sezish ayni harakatlarning to'g'riligiga, maqsadga muvofiq ekanligiga va zarurligiga ishonch hosil qilish demakdir.

Irodaning mustaqilligi yana boshqa kishilarning fikr, maslahat va takliflarini tanqid yoki ko'z bilan mulohaza qilib chiqishda ham ko'rinadi. Tanqid yoki ko'z bilan mulohaza yuritish xarakter xislati bo'lib, boshqa kishilarning birga maslahat va takliflarini diqqat bilan tahlil qilishda ko'rinadi, xarakterning shu xislati bo'lgan kishi boshqa kishilarning fikr va maslahatlariga e'tibor bilan quloq soladi, ularga muayyan tamoyillar nuqtai nazaridan baho beradi, ijobiy foydali narsani qabul qilib undan foydalanadi, salbiy befoyda narsani dalillar bilan rad etadi.

Ayrim kishilarning iroda mustaqilligi ba'zan qaysarlik kabi maxsus holatda ko'rinadi. Bu holat shundan iboratki, odam boshqa kishilarning aytilgan hamma gaplariga, maslahat, iltimoslariga qarshiilik ko'rsatadi. qaysarlik qilayotgan odam yo buyurilgan ishini qilmadan, o'z bilganini qilaveradi yoki buyurilgan ishini teskarisini qiladi.

Intizomlilik - xarakter xislati bo'lib, jamiyat talablariga ongli ravishda o'z ixtiyori bilan bo'ysina bilishda ko'rinadi. Intizomlilik, jumladan, belgilangan tartibga aniq rioya qilishda, olingan vaddani vijdonan bajarishda, o'z burchiga ongli ravishda bo'yinishda o'z ifodasini topadi.

Intizomli kishi mustaqil tashabbuskor bo'lib, ayni vaqtda qabul qilingan qarorlarni so'zsiz ijro etadi, jamiyat manfaatlariga va axloq tamoyillariga itoat qila biladi.

Mustaqillik ayri vaqtda irodaning kuchli ekanligini ham ko'rsatadi. Iroda kuchi katta to'sqinliklarni bartaraf qila olish qobiliyati bilanгина ifodalannmay, tashabbuskorlik ko'rsatish, mustaqillik, dadillik ko'rsatish va qabul qilingan qarorlar uchun, o'z xatti-harakatlari uchun mas'uliyat sezish bilan ham ta'riflanadi.

Irodaning axloqiyligi hayot va faoliyatda iroda kuchi, uning mustaqilligiga ijobiy yoki salbiy baho berganda qanday to'sqinlik va qiyinchiliklar bartaraf qilinganligini nazarda tutish bilanгина cheklanib qolmay, asosan kishining axloqiy qiyofasi irodaviy harakatlarda qanchalik ifodalanishi, biron odamning irodasi naqadar axlohiy ekanligi ham nazarda tutiladi.

Irodaning axloqiyligi deganda odatda kishi o'z oldiga qanday maqsadlar qo'yilishi, bu maqsadlarga qanday vositalar bilan erishishi, irodaviy intilishlar (xohishlar) qanday mavtlar tufayli kelib chiqishi va ma'lum bir qarorga kelishida qanday tamoyillarga amal qilishni nazarda tutamiz.

Irodaviy harakatlarda kishining axloqiy xislatlari namoyon bo'lsa, iroda kuchi ijobiy ahamiyatga ega deb hisoblaymiz. Ikkinchidan, kishilarning axloqiy hisslari haqida fikr yuritilganda aytilgan so'zlarni emas, balki ularning ma'naviy qiyofasini ko'rsatadigan irodaviy harakatlarni nazarda tutamiz. Shuning uchun kuchi irodaning mardlik, o'zini tuta bilish, sabot-matonat, chidam va jasurlik kabi xususiyatlari irodaning axloqiy sifatlari deb hisoblaymiz.

Kishi biror qarorga kelishda o'z qarori va harakatlari uchun axloqiy mas'uliyat sezsa, uning irodasi axloqiy hisoblanadi.

Kishining chinakam axloqiyligi ma'naviy qiyofasi, so'zida va muhokamalarida emas, balki faoliyatida, ishida va asosan mehnatda, ya'ni mehnatga va ishning o'ziga mehr qo'yishida namoyon bo'ladi.

O'zining intilish (mayllarida), qaror va harakatlari har doim axloq tamoyillariga amal qiladigan kishilarni axloqli kishilar deb ataymiz.

18.5. Iroda borasidagi psixologik nazariyalar

Irodaning tadqiqoti uzoq tarixga ega bo'lib, u inson ongining mohiyatini kashf qilishdan boshlanib, muayyan bilimlar to'planishi

tufayli shaxsning irodasi tabiatini tushunishga ilmiy yondashuv vujudga kelgan davrgacha bo'lgan tarixiy yo'lni bosib o'tgan.

Arastru o'z davrida irodani jon haqidagi fanining muhim tushunchasi deb e'tirof etgan. Uning fikricha, iroda inson xulq-atvorini o'zgartirishini boshqarish imkoniyatiga ega bo'lgan omil hisoblanadi.

Gumanitar yo'nalish, ya'ni inson muammolariga e'tiborning o'rishi bilan o'z-o'zidan irodani o'rganish ham dolzarb masalaga aylanib bormoqda. XVIII-XIX asrlarda bu muammo eng markaziy psixologik tadqiqot masalalaridan biri edi. Biroq psixologiya fanida XX asr boshlarida ro'y bergan inqiroz tufayli u ikkinchi rejaga o'tib qoldi, uni mutlaqo inkor etish mumkin emas.

XVII asrdayoq **Gobbs** va **Spinozalar** takidlab o'tganlaridek, faollik manbaini bemahsul sohaning paydo bo'lishi, deb tushuntirish mumkin emas, chunki uning shaxsiy kuch-quvvatini hissiy intilish bilan uzviylikda qarash lozim. Spinozaning fikricha, iroda bilan aql aynan bir narsadir. Unga bunday yondashish irodaning ilmiy nuqtai nazardan tushuntirishni shakllantirgan bo'lsa, ikkinchi bir tomondan u mustaqil substansiya sifatida tan olindi. **V.Vundtning** mulohazasicha, irodaning negizida apperpsiya a'ktiv sub'ekti tomondan ichki faollik uniki ekanligini his etish yotadi. Uning bu konsepsiyasi emosional yoki affektiv nom bilan psixologiya faniga kirib keldi. **U.Djeymsning** tan olishicha, irodaviy harakatlarda boshqa ruhiy jarayonlarga qorishitirib bo'lmaydigan birlamchi xususiyatga egadirlar. Har qanday g'oya dastlab dinamik tendensiyaga ega bo'lganligi tufayli irodaviy a'ktiv vazifasi diqqat yordami bilan bir g'oyaning boshqasi ustidan ustuvorligini ta'minlashdan iboratdir.

Etarli darajada qat'iy fikr qaror topganligi, iroda - bu insonning qo'yilgan maqsadlariga erishish uchun qilgan faolligidir. Iroda tushunchasi mohiyatiga inson tomondan maqsad g'oya olish kabi shaxsiy g'avdasini va xulqini idora qilish ham kiritiladi. **I.V.Selivanov** irodani tadqiq etish negizidan kelib chiqqan holda ayrim xulosalarni chiqaradi:

a) *iroda-bu shaxsning o'z faoliyatini va olamdagi o'zini-o'zi boshqarish shakllarini anglatishning tavsifidir*.

b) *iroda*-inson yaxlit ongining bir tomoni hisoblanib, u ongning barcha shakl va bosqichlariga *moʻalluqlidir*.

v) *iroda*-bu amaliy ong, oʻzgaruvchi va qayta quriluvchi olan, shaxsning oʻzini ongli idora qilishlikdir;

g) *iroda*-bu shaxsning hissiyoti va aql-zakovati bilan bogʻliq boʻlgan xususiyatidir, ammo qaysidir harakatining motivi, turkisi hisoblanadi.

V.I.Selivanov irodaning psixologik jabhalarini yoritayotib, u shunday gʻoyani ilgari suradi, insonning ongini jaryonlar, holatlar, xislatlarni oʻzida mujassamlashtiruvchi yaxlit tizim sifatida tasavvur qilish mumkin. Shaxsning u yoki bu ongli harakati oʻzining tuzilishiga koʻra bir davrning oʻzida ham aqliy, ham hissiy, ham irodaviy hisoblanadi.

Tadqiqotchi V.I.Ivannikov esa irodani motivatsiyaning ixtiyoriy shakli sifatida tushunadi. Shuningdek, harakat maʼnosining oʻzgarishi hisobiga tarmoqlovchi yoki qoʻshimcha turini yaratuvchi imkoniyat yangi real motivlarni harakat bilan birlashtiruvchi, yoinki vaziyatning tasavvur motivi tariqasida talqin qiladi. Irodaviy boshqaruv esa harakatni "ixtiyoriy boshqaruv koʻrinishlarining bittasi sifatida" tushuniladi, bunda boshqaruv motivatsiyaning ixtiyoriy oʻzgarishi orqali amalga oshirilishi sifatida qaraladi.

Keltirilgan mulohazalardan koʻrinib turibdiki, psixologiya fanida irodani tushunish, taʼriflash boʻyicha bir xil munosabat yaratilmaganday, irodaviy sifatlarning maʼnaviy asosini tahlil qilish yuzasidan ham umumiylik, mustaqillik, qatʼiyatlik, sabr-toqatlik, intizomlilik, dadlilik, jasoratlilik va tirshqoqlilikni kiritadi.

P.M.Yakobson boʻlsa, irodaning muhim sifatlari sifatida mustaqillik, qatʼiylik, tirshqoqlik oʻzini uddalashni koʻrsatadi. Insonda namoyon boʻladigan irodaviy sifatlarni sarasiga A.I.Shecherbakov quyidagilarni kiritadi: sobiqadamlilik va tashabbuskorlik, tashkillashtiruvchi va intizomlilik, urinchilik va qatʼiyatlilik, chidamlilik va oʻzini uddalashlik, botirlik va jasoratlilik.

Iroda borasidagi tadqiqotlarda "ishonch" atamasi qoʻllanilishi kamdan-kam hollarda qoʻllaniladi. Shunga qaramasdan ishonch, iroda

sifati tariqasida tadqiq etilishga haqlidir. Buning uchun A.I.Shecherbakov tomonidan quyidagicha tadqiqot ishi amalga oshirilgan. Tadqiqotchining takidlashicha, bir talabaga qisqa vaqt (fursat) ichida institutni tugatish taklif qilingan, lekin sinalluvchi bu ishni uddasidan chiqqa olmaslikni oshkora bildirgan. Shundan soʻng tadqiqotchi talabada oʻz kuchiga ishonch uygʻotishni maqsad qilib qoʻygan va unda irodaviy zoʻr berish, qiyinchiliklarni yengish vositalarini shakllantirgan. Buning natijasida talaba oʻz maqsadiga erishishga musharraf boʻlgan. Xuddi shu bois hozirgi zamon psixologiyasining irodaga oid nazariyasi zaifligi tufayli irodaviy sifatlarni tasniflashning asosiy tamoyili ishlab chiqilmagandir.

18.6. Hissiyotning umumiy tavsif va uning turlari

Insonning his-tuygʻularini tushunishga urinish ikkiga boʻlinadi qarama-qarshi boʻlgan ikkita tendentsiya bor. Bir tomondan, hissiyot mavzu sifatida anʼanaviy ravishda har qanday ong psixologiyasining bir qismi boʻlib kelgan - hissiyotni tushuntirmasdan odamlarni tushuntirishga urinish mumkin emas edi. Boshqa tomondan, "hissiyot" deganda aynan nimani anglatishini bir boshdanq kelishmovchilik mavjud edi, shuningdek, zamonaviy fikrlashda konsensusli taʼrifga qarab aniq markazlashtirilgan harakat yoʻq. Natija shundan iboratki, hatto insoniyat taraqqiyoti tushunchasiga ishoncha ham, hissiyot psixologiyasida fokus yoki yakdillik haqida ozgina dalillar mavjud.

Inson idrok etish, hayol surish va fikrlash jarayonlarida faqat vogelilikni bilib qolmay, balki shu bilan birga hayotdagi u yoki bu narsalarga qanday boʻlmasin munosabat bildiradi. Unda ularga nisbatan u yoki bu tarzda his-tuygʻu paydo boʻladi. Bunday ichki shaxsiy munosabatning manbai - faoliyat va munosabat jarayonlari boʻlib, u ana shunday jarayonlarda roʻy beradi, oʻzgaradi, barqaror tus oladi yoki yoʻqoladi.

Hissiyot - kishining oʻz hayotida nimalar yuz berayotganiga, nimalarni bilib olayotganiga yoki nima bilan mashgʻul boʻlayotganiga nisbatan oʻzicha turli xil shaklda bildiradigan ichki munosabatdir.

Hissiyotni boshdan kechirishning turli shakllari - emotsiya, affekt, kayfiyat, turli hayajonlanish, stress mavjud. Ehtiros, tor maʼnodagi soʻz bilan aytganda, his-tuygʻular - shaxsning emotsional soxasini tashkil etadiki, ular kishi xulq-atvorini tartibga solib turadi, bilishning joni

manbai, odamlar o'rtasidagi murakkab va ko'pgirrali munosabatlarning ifodasi bo'lib hisoblanadi.

Hissiyot yoki emotsiya deb kishining bilimqchi va qilmqchi bo'lgan narsalariga o'z munosabatlarini tuyg'ularidan kechirishini, ya'ni muhitdagi narsa va hodisalarga, o'z ishlariga, o'ziga va o'zining qilgan harakatlarga bo'lgan munosabatlaridan tug'ilgan tuyg'ularga aytiladi. Bir narsadan huzurlanish yoki behuzur bo'lish, suyumush, qayg'urish, muhabbat, qahrug'azab, g'ayrat va shijoat, qo'rqish, iztirob, tashvish, xotirjamlik kabi hollarning har qaysisi hissiyot yoki emotsiyaning bir misolidir.

Hissiyot manbalari haqiqatda mavjud bo'lgan har xil narsa va hodisalarki, odam o'z hayoti va faoliyatida bu narsa va hodisalarga to'qnashadi. Biroq har bir narsa va hodisani odam bevosita o'zi idrok qilmaguncha, yoki biron boshqa yo'l bilan uni bilmaguncha, bu narsa va hodisalar hissiyot manbai bo'lmasiligi aniqdir. Biron narsaga qandaydir munosabatda bo'lmq uchun uni biron jihatdan bilimq kerak. Shu sababli hissiyot hamisha sezgi, idrok, xotira yoki hayol obrazlari, fikr shu kabi bilish jarayonlari bilan birgalikda kechadi.

Hissiyotlar ta'sirchanligi bilan ajralib turadi. Ular xatti-harakatlarga, fikr-mulohazalar bildirishga turki beradigan kuch bo'lib, kuchg'ayratlarni oshirib yuboradi va *stenik* deb ataladi. Boshqa bir hollarda emotsiyalar sustligi, loqaydligi bilan ajralib turadi, his-tuyg'ularning boshdan kechirilishi kishini bushashirib yuboradi va bu holat psixologiyada *astenik* deb ataladi (masalan, qo'rqanidan oyog'qlari qaltirashi, kuchli his-tuyg'uga berilib, hayolga cho'mib, o'zi bilan o'zi ovora bo'lib qolish hollari).

Affektlar yoki hissiy portlashlar - kishini tez chulg'ab oladigan va shiddat bilan o'tib ketadigan jarayonlardir. Ular ongning anchagina darajada o'zgarganligi, xatti-harakatlarni nazorat qilishning buzilganligi, odamning o'zini o'zi idrok qila olmasligi, shuningdek, uning butun hayoti va faoliyati o'zgarib qolganligi bilan ajralib turadi. Affektlar birlaniga katta kuch sarf qilinishiga sabab bo'lgani uchun ham *qisqa muddatli* bo'ladi: ular his-tuyg'ularning barmisoli birlan lov etib yonib ketishiga va portlashiga o'xshatish mumkin. Agar oddiy hissiyot faqat ruhiy

xayajonlanishni ifoda etsa, u holda affekt bo'rondir. Har bir his organizmning ishlashiga ta'sir ko'rsatib o'zgaradi va inson tanasida uning turli alomatlari paydo bo'ladi.

Kayfiyatlilar - ancha vaqt davomida kishining butun xatti-harakatiga tus berib turadigan umumiy hissiy holatini ifoda etadi. Kayfiyat shod-xurram yoki qayg'uli, tetiklik yoki lanjlik, xayajonlilik yoki mahyuslik, jiddiylik yoki yengiliklik, jizzakilik yoki muloyimlik va xk. tarzda bo'ladi.

Kayfiyat juda xilma-xil, yaqin va ancha uzoq turuvchi manbalarga ega bo'lishi mumkin. Turmushning butun borishidan, jumladan, ishdan, oilada, maktabda munosabatlarning qanday yo'lga qo'yilganligidan, kishining hayot kechirishi yo'lida paydo bo'layotgan har qanaqa ziddiyatlar qay tarzda bartaraf etilishidan qanoat hosil qilishi yoki qanoatlanmaslik kayfiyatlarining asosiy manbalari hisoblanadi. Kishining uzoq vaqt yomon yoki lanj kayfiyat bilan yurishi uning hayotida biror narsaning ko'ngildagidek emasligini ko'rsatadi.

Kayfiyat kishining butun fe'lini bir muncha vaqtgacha bir rangga solib turuvchi umumiy bir ruhiy holatdir. Ko'p hollarda kishining kayfiyatiga, uning uchun juda muhim bo'lgan bir voqea orqasida tug'ilgan ma'lum bir hissiyot sabab bo'ladi. Ertalab eshitilgan noxush xabar kishining ta'bini kechgacha xira qilib, iztirobga solib, kayfiyatini buzushi mumkin. Ishda topilgan jiddiy muvaffaqiyat bir necha kungacha kishini shodlantirib, kayfiyatini chog' qilishi mumkin. Hissiyotning shunday qobiliyati borki, hissiyot uni tug'dirgan narsadan o'tib, bu narsa bilan aloqador bo'lgan boshqa narsalarga ham yoyiladi. Buning natijasida kishida kayfiyat deyilgan umumiy bir ruhiy holat paydo bo'ladi.

Stress yoki kuchli hayajonlanish - psixologik ta'rifga kura affekt holatiga yaqin turadigan, lekin boshdan kechirilishining davomlilikiga ko'ra kayfiyatlariga yaqin bo'lgan his-tuyg'ular boshdan kechirilishining aloxida shakli (*ingl.* «stress» - zo'riqlish) hissiy zo'riqlishdan iboratdir. Hissiy zo'riqlish xavf-xatar tug'ilgan, kishi xafa bo'lgan, uyalgan, taxlika ostida qolib ketgan kabi vaziyatlarda ro'y beradi. Umuman olganda, stress tez-tez uchrab turadigan hodisadir. Unchalik ahamiyatga ega bo'lmagan stresslar muqarrar va zararsiz bo'lib, xaddan tashqari ortib ketgan stress

esa shaxs uchun ham, korxona va tashkilotlar uchun ham qiyinchiliklar, qo'yilgan maqsadlarni qo'lga kiritishda muammolar keltirib chiqaradi.

Stress deganda insonning atrofdagi stimullarga yoki tashqi ta'sirlarga jismoniy, kimyoviy va psixologik reaksiyalari majmui tushuniladi. Bunda atrof-muhitdagi kuchlar insonning fiziologik va psixologik funksiyalarini muvozanatdan chiqaradi. Stress holatini jismoniy, psixologik omillar majmui, ya'ni **stressorlar** keltirib chiqaradi. Hayotda stresslar bo'lib turishi tufayli ularni boshqarishni, ular keltirishi mumkin bo'lgan zararni kamaytirishni bilish zarur.

Inson psixologiyasini bilish uchun, uning psixikasida hissiyot tomonidan bo'lgan farqni bilish juda muhim. Birovni yaxshi tanimoq uchun uning fikrini va harakatlarni bilish bilangina kifoyalanmay, balki uning hissiyoti qandayligini ham bilish kerak. Insonlarning hissiyotidagi farqlari quyidagi bo'lishi mumkin:

• **hissiyotning yo'nalishi** - kishilarning hissiyotidagi eng muhim farqlari belgilangan narsa, hissiyotning nimaga qaratilganligi, uning mazmuni qandayligidir. Inson hislari har xil tasodifiy narsalarga sochilib, parishon bo'lsa, tasodifiy hollarda kishilarda har xil hislarni tug'dirsa, bunday hissiyot kishining ijodiyotiga, turmushdagi kurashiga madad beruvchi kuch xizmatini o'tay olmaydi. Aksincha kishining hayotidagi asosiy vazifasidan boshqa ishlarga chalg'itib, tanlagan yo'lidan adashirib, ancha to'sqinlik qilishi ham mumkin.

• **hissiyotning chuqurligi** - bironing hissiyotiga oid hayotini bilish uchun uning hissiyotining qanchalik chuqurligini bilish muhimdir. Chuqur his deb, hayotning shu odam uchun eng muhim bo'lgan tomonlariga daxil qilgan, kishining fikri, tiliga va orzulari bilan ko'p aloqador bo'lgan va kishining butun ruhiy hayotini aks etib ko'rinuvi hisni aytamiz. Hissiyotning boy va mazmundorligi, inson hislarining kuchligidan ko'ra ko'proq chuqurligiga bog'liqdir;

• **hissiyotlarning barqarorligi** - ularning chuqurligi bilan juda yaqin bog'liqdir. Chuqur his mahkam va barqaror bo'ladi; sayoz hislar esa, garchi kuchli bo'lsa ham, umri qisqa bo'lib, tez o'tib ketadi.

Uzoq davom etadigan va barqaror bo'lgan emosional holatlardan biri - **ehtirosdir**. Kayfiyattan ehtirosning farqi shuki, ehtiros muayyan harakatga, muayyan obyektiv mutasil intilishda kuchli suratda ifodalangan holatdir. Bular - ijodiy ehtirosdarga misol bo'lib, ular odamni ulkan ijodiy faoliyat yo'lga yetaklovchi kuchdir.

Ehtiroslar kishidagi barqaror his-tuyg'ularning alohida turini tashkil etadi. Odamlarning bajarayotgan ishiga va hayotida yuz berayotgan narsalarga nisbatan ichki munosabati boshdan oxirigacha barqaror tus kasb etadi, doimiy harakat qiluvchi kuchga aylanadi. Bu kuch kishi tomonidan uni hayajonlantirgan narsa qanday idrok etilishi, tasavvur qilinishi va hayolga keltirilishi, uning bir-biri bilan almashib turadigan hissiyotlarni, affektlarni, kayfiyatlarni qanday boshdan kechirishi xususiyatlarini belgilaydi. Bu kuch muayyan harakatlarga da'vat etuvchi va qaror topgan his-tuyg'uga mos kelmaydigan xatti-harakatlarga qarshi qudratli to'siq sifatida namoyon bo'ladi. SHunday qilib, his-tuyg'u kishining tafakkur va faol faoliyat ko'rsatishi jarayoniga jalb etilgan bo'ladi. Kishining fikrlari va xatti-harakatlari yo'nalishini belgilaydigan barqaror, chuqur va kuchli his-tuyg'u - ehtirosdir.

Depressiya - doimo gangin, yomon kayfiyada yurishdir. Bunday insonlar boshqalarga aralashib keta olmaydi, kam gapiradi, ko'pincha ko'zga yosh oladi. Uning dili mahyus, yomon fikrlar va hayollar bilan band bo'ladi. Hozirgi axvoli, o'tgan kunlari va kelajagi unga qorong'udek tuyuladi. **Depressiv** kayfiyat turmushdagi muvaffaqiyatsizliklar va ruhiy shikastlar oqibatida kelib chiqqan bo'lishi ham mumkin. Ularning sababi bo'lganda va bu holat unchalik yaqqol bo'lmaganda uni normal reaksiya deb qarasa bo'ladi. Ruhiiy kasal bemorda ovqatdan yuz o'giradigan, o'zini qatl qilishga urinishgacha olib boradigan uzoq davom etadigan og'ir depressiyalar kuzatiladi.

Eyforiya - vaqitchoq'lik, beg'amlik, bir oz ko'tarinki kayfiyat tushuniladi. Eyforiyada odam tetik, harakatchan, sergap, uning imo-ishoralari jonli, gapirganda qo'llari harakarda, ovozini keratigidan

qatiroq qilib chikaradi. Olan ularning ko'ziga g'oyat chiroyli rangli buyoqlarda gavalanadi. Odam xursand bo'lganda, muvaffaqiyat qozonganda va shunga o'xshash shodlik kunlarida eyforiya normal reaksiya hisoblanadi. Eyforiya uchun psixologik asoslar bo'lmasa yoki u xatto salbiy hayotiy hodisalarda ham paydo bo'lsa, uni patologik holat deb ko'zdan kechirish mumkin.

Psixologiyada his-tuyg'ular turlarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin:

Ma'naviy (axloqiy) his-tuyg'ular - o'z mazmuniga ko'ra, kishining kishiga va kengroq ma'noda olganda, jamiyatga munosabatini bildiradi. SHaxs ijtimoiy hayotining barcha jabhalarida uning xulq-atvorini boshqarib turadigan axloq normalari shu his-tuyg'ularning tevarak-atrofida o'lganlardan obyektiv ravishda olib turadigan baholashning asosi hisoblanadi.

Intellektual (aqliy) his-tuyg'ular - shaxsning bilish jarayoniga, uning muvaffaqiyatligi va muvaffaqiyatsizligiga munosabatini ifodalaydi va aks ettiradi.

Estetik (nafosat) his-tuyg'ular - subyektning hayotida yuz beradigan turli xildagi narsalarga va ularning sanhatda aks ettirilishiga nisbatan allaqanday ajoyib yoki bemahni, fojiaiy yoki kulgili, olijanob yoki jirkanchli, nafosati yoki xunuk narsa sifatida munosabatini aks ettiradi va ifodalaydi.

Inson ma'naviy, intellektual va estetik tuyg'ularni faoliyat va muomala jarayonida boshdan kechiradi, bahzan ularda kishining sotsial voqelikka nisbatan butun hissiy munosabatlari boyligini mujassamlashtirish uchun ular **yuksak his-tuyg'ular** deb ham ataladi.

Hissiyot tushunchasiga adabiyotlarda turlicha ta'riflar uchraydi jumladan, **A.V.Petrovskiy** ta'hiri ostida chiqqan "Umumiy psixologiya" darsligida **hissiyot** - kishining o'z hayotida nimalar yuz berayotganiga, nimalarni bilib olayotganiga yoki nima bilan mashg'ul bo'layotganiga

nisbatan o'zicha turli xil shaklda bildiradigan kichik munosabatdir. **M.Vohidovning** "Bolalar psixologiyasi" o'quv qo'llamasida **hissiyot** deb - tashqi olamdagi narsa va hodisalarga bo'lgan ichki kechimalarimizning ongimizda aks ettirishga aytiladi. **Q.Turg'unov** muallifligidagi lug'atda **hissiyot**-shaxsning voqelikdagi narsa va hodisalarga, kishilarga hamda o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarida kelib chiqadigan yoqimli yoki yoqimsiz kechimalardan iborat. Professor **E.G'oziev** muallifligidagi "Umumiy psixologiya" darsligida **hissiyot**-odamda, tirik mavjudotlar miyasida, ya'ni shaxslarning ehtiyojlarini qondiruvchi va unga moneik qiluvchi ob'ektlarga nisbatan uning munosabatlarini aks ettirish ma'nosida qo'llaniladi.

Yuqoridagi ta'riflardan ko'rinish turibdiki, hissiyot bizning tuyg'ularimizning o'ziga xos aks ettirish jarayoni bo'lib, bunda narsa va hodisalarni aks ettirish jarayonida bizda tug'iladigan ichki kechimalar va munosabatlar aks ettiriladi. Demak, hissiyotlar o'z-o'zidan yuzaga kelmasdan, tashqi olamdagi narsa va hodisalarning ta'siri bilan bog'liq ravishda yuzaga keladi.

Adabiyotlarda hissiyot bilan birga emotsiya tushunchasi ham keng doirada qo'llaniladi. Aynan emotsiya tushunchasining mazmuni nimalardan iborat va hissiyot tushunchasi bilan o'zaro bog'liqligi qanday degan savol tug'iladi? Shunga muvofiq emotsiya tushunchasining mazmun mohiyatini yoritadigan bo'lsak, jumladan professor **E.G'ozievning** "Umumiy psixologiya" darsligida **emotsiya**-odatda tashqi alomatlar yuqori namoyon bo'ladigan his-tuyg'ularni, ichki kechimalarni ifodalashidan iborat psixik jarayonni yuzaga kelishining aniq shaklidir, deb ta'riflanadi.

Emotsiya - shaxsning voqelikka o'z munosabatini his qilishdan kelib chiqadigan, uning ehtiyoj va qiziqishlari bilan bog'liq bo'lgan yoqimli yoki yoqimsiz kechimalaridir. Keltirilgan ta'riflardan ko'rinadiki, hissiyot tushunchasi emotsiyaga nisbatan kengroq tushuncha bo'lib, shaxsning kundalik hayoti, turmush tarzidagi barcha jabhalarini qamrab oladi.

Hissiyotlar o'zining yuzaga kelishi nuqtai nazaridan odamning ehtiyojlarini, qiziqishlari va intilishlari bilan bog'liq bo'ladi. Masalan,

odamning organik ehtiyojlarini qondirishi bilan bog'liq bo'lgan hissiyotlar odamda rohatlanish, qanoatlanish tuyg'usini yuzaga keltiradi. Organik hissiyotlarni qondira olmaslik odamning ruhini tushirib, kayfiyatini buzib, azoblanish, toqatsizlanish hissigga sabab bo'ladi.

Odamning hissiyotlari uning mazmuni hamda shakllari, ijtimoiy-tarixiy sharoit bilan bog'liq bo'ladi. Ijtimoiy tarixiy taraqqiyot davrida odamning ehtiyojlarini o'zgarib boradi. Natijada odamda borgan sari yangi, yangi hissiyotlar, chunki, ma'naviy, intellektual va estetik hissiyotlar paydo bo'ladi.

Hissiyotlar ham boshqa bilish jarayonlari kabi odamning faoliyatlari davomida namoyon bo'ladi. Masalan, mehnatsevarlik hissiyoti yuzaga keltirish uchun ma'lum muddat davomida ijtimoiy foydali mehnat bilan shug'ullanish kerak. U yoki bu faoliyat davrida yuzaga kelgan hissiyot ana shu faoliyatning o'ziga ta'sir qilib, uni o'zgartiradi. Masalan, hohlamasdan o'zini majbur qilib ishlayotgan odam bilan o'zi hohlab siqildan ishlayotgan odam ishining unumdorligi o'rtasida juda katta farq mavjud. Odamning kayfiyati yaxshi xursand, ruhi tetik bo'lganda ishi ham barakali bo'ladi, aksincha odamning dili ham, qandaydir tashvishi yoki g'amgin bo'lganda qo'li ishga bormaydi. Ana shu jihatdan olinganda hissiyotning inson hayotidagi roli juda kattadir. Hissiyot boshqa bilish jarayonlariga ham ta'sir qiladi. Masalan, odamning ruhi tetik, xursand bo'lgan paytda, idroki hali juda jonli, esda olib qolishi, tuyg'ularga boy, tafakkuri o'tkir, nutqi burro bo'ladi.

Hissiyot odamda sodir bo'layotgan hodisa va narsalardan shaxs sifatidagi odam uchun ahamiyati bo'lganlari haqida darak beruvchi signallar tizimini hisoblanadi. Mazkur holda sezgi a'zolariga ta'sir qiluvchi cheksiz miqdordagi qo'zg'ovchilardan aniq bo'lib ajraladi, ba'zilar birlari bilan qo'shib ketadi va paydo bo'lgan hissiyot bilan birlashib ketadi. Natijada taassurot uyg'otib, biror hissiy nom bilan ifodalangan xotira obrazlari tariqasida saqlanib qoladi. Buni fiziologik jihatdan shunday tushuntirish mumkin: ma'lum qo'zg'atuvchilar tirik mavjudotlar uchun xotirjamlik haqida darak beruvchiga aylanadi. Hissiy kechimmalar esa insonning shaxsiy tajribasida tarkib topadigan reflekslar tizimini mustahkamlash sifatida namoyon bo'ladi. Hissiyotning mana shu darak

beruvchilik vazifasi psixologiyada hissiyotning **impressiv tomoni** deb ataladi. **Impressiv** so'zi lotincha taassurot degan ma'noni anglatadi.

I.P.Pavlov tirik mavjudotlarning atrofigidagi muhitga moslashuvda hosil qildigan buziladigan dinamik stereotiplar orqali biror hissiyot va emosional kechimmalarning ijobiy va salbiy sifatlarini tushuntirib beradi.

Dinamik stereotip deganda tashqi qaytarilish natijasida hosil qilingan shartli reflekslar, nerv bog'lanishlarining barqaror tizimi tushuniladi. Har turli qiyinchiliklar va qarshiliklarga duch kelishi natijasida dinamik stereotiplarning "o'zgarishi" salbiy emosional holatni yuzaga keltiradi. Hissiyot bu uning kechirilishining turli shakllari faqat darak vazifasini emas, balki boshqaruvchilik funksiyasini ham bajaradi. Emotsiya harakatlari juda ko'p tana o'zgarishlar ifodalanadi. Odam organizmidagi o'zgarishlar kechirilayotgan hissiyotning ob'ektiv ko'rsatkichi hisoblanadi. Moslashish xarakteriga oid bo'lgan, ya'ni ovozi o'zgarishi, mimika, imo-ishora, organizmda sodir bo'ladigan jarayonning qayta o'zgarishidan iborat ixtiyorsiz va ongli harakatlilar psixologiyada emosional harakatlarning **ekspressiv tomoni** deb ataladi.

Hissiyotlar odatda juft-juft bo'lib uchraydi. Masalan, yuqimliyogimsiz, xush-noxush, xursand-xafa, g'azab-muhabbat, nafrat kabi ana shunday hissiyotlar sub'ektiv xarakterga ega bo'ladilar, lekin ularning tashqi ifodasi ham bo'ladi. Masalan, hushchagach odam bilan g'amgin odamning yuz ifodasini ko'z oldimizga keltirib ko'rish mumkin. Aynan mazkur jarayon psixologiyada ambivalentlik yoki ikki taraflamalik deb ataladi. **Ambivalentlik** - lotincha har tomonlama kuchga ega ma'nosini anglatib kishining bir ob'ekting o'ziga nisbatan bir vaqtning o'zida paydo bo'ladigan bir-biriga qarama - qarshi emosional irodaviy holatdir.

Hissiyotda ambivalentlik bu rohatlanish va azoblanishni birga qo'shib va biri ikkinchisiga o'tib ketmaydigan emas, balki bunda birga bo'lish kechiriladigan hissiyotning zarur xarakterli sifatlaridan birini tashkil qiladi. Masalan, rashtk hissida muhabbat va nafrat.

18.7. Hissiyotning fiziologik asosi va psixologik nazariyalari

Hissiyot boshqa hamma psixik jarayonlar kabi bosh miya po'sti qismining faoliyati bilan bog'liqdir. Bosh miya hissiyotlarning kuchini va barqarorligini idora qilib turadi. Hissiyotlar boshqa bilish jarayonlaridan farqli bosh miya po'stining faoliyatidan tashqari organizmning ichki a'zolari faoliyati bilan ham bog'liqdir, boshqacha qilib aytganda hissiyotlar vegetativ nerv tizimining faoliyati bilan ham bog'liqdir. Chunonchi, odam qattiq uyalgan paytida qizarib ketadi, qattiq qo'rqan paytida esa rangi o'chib, qalitrab ketadi, xattoki odamning ovozida ham o'zgarish paydo bo'ladi. Ana shunday hissiy holat yuz bergan paytida odamning yuragi tez ura boshlaydi, nafas olishi ham tezlashadi.

Demak, odam ma'lum hissiy holatni boshdan kechirayotgan paytida uning qon aylanish tizimi, nafas olish organlari nuq apparatlari ichki sekresiya bezlari ham qatnashadi. Masalan, materialni yaxshi bilmaydigan talaba imtihon topshirayotganda terlab ketadi, tomog'iga nimadir tiqilib, gapini gapira olmay qoladi. Odamda qattiq qo'rqish paytida "Yuragi orgaga tortib ketdi", "Sovuq ter bosib ketdi" kabi iboralarning ishlatilishi hissiyot paytida odamning ichki a'zolarining ishtirok etishidan dalolat beradi.

Juda ko'p hissiy holatlar bosh miyaning yaqin po'stloq osti qismlarining oraliqi bilan ham bog'liqdir. Masalan, ko'rish tepaligi deb ataluvchi qism ayrim hislarni ifodalaydigan ixtiyorsiz harakatlarning markazi hisoblanadi.

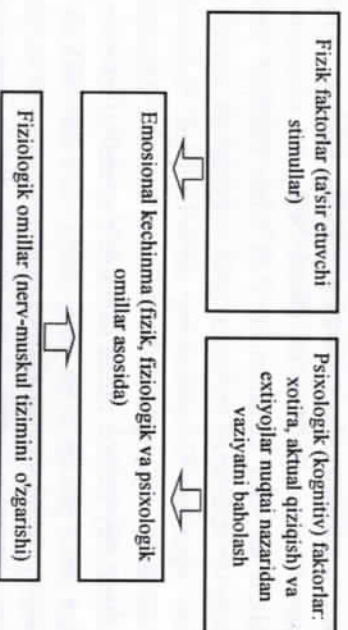
Odamda uchraydigan yuksak ma'naviy hissiyotlar ham o'zining nerv-fiziologik asosiga ega bo'lishi kerak (chunonchi intellektual, ahloqiy, estetik hissiyotlar). Bu jihatdan akademik I.P.Pavlovning dinamik streotip haqidagi ta'limoti juda katta ahamiyatga egadir. Bu haqda akademik I.P.Pavlov shunday deb yozgan edi: "*Menincha, ko'pincha odatdagi turmush tartibining o'zgaragan paytlarida odat bo'yib, qolgan birorta mashg'ulot yaqin kishidan judo bo'lganda, aqliy iztirob chog'ida kechiriladigan og'ir hissiyotlarning fiziologik asosi xudai eksi dinamik streotipning o'zgarishi, uning yo'qolishi va yangi dinamik streotipning qat'iylik bilan hosil bo'lishidan iborat bo'lsa kerak*".

Ayrim murakkab hissiyotlarning asosida dinamik streotipning yotishi yaqqol ko'rinadi. Masalan, estetik hissiyotni oladigan bo'lsak, biron yoqimni ko'ydan lazzatlanish, yoki biron mashhur rassomning ishlagan ajoyib suratlarini tomosha qilib, rohatlanish estetik hissiyot hisoblanadi. Agar bu hissiyotlarning nerv-fiziologik asoslarini tahlil qiladigan bo'lsak, quyidagilarni ko'rishimiz mumkin. Masalan, bizga juda yoqadigan kuy boshqa millat odamiga yoqmasligi mumkin. Bunda ajablanishga hech qanday o'rin yo'q. Biz yoshlikdan boshlab mazkur kuyi bir necha yuz marotaba eshitib borishimiz natijasida ana shu kuyga nisbatan deyarli buzib bo'lmaydigan nihoyada murakkab dinamik streotip yuzaga keladi. Ana shuning uchun ayrim kuyilar bizga yoqadi, ayrimlari esa yoqmaydi. Suratlar masalasiga kelganda shuni aytish kerakki, qadimgi klassik asarlar ularning ishlash uslubini bizni hayratda qoldirib zavq tug'diradi. Aksincha, hozirgi rassomlar tomonidan ishlangan rasmlar odamda qandaydir noxush hissiyotni tug'diradi. Demak, uzoq yillar davomida yuzaga keladigan dinamik streotiplar ayrim murakkab qismini tashkil qiladi.

Shunday qilib, hissiyot vegetativ nerv tizimi orqali boshqariladigan ichki a'zo faoliyati bilan bog'liq bo'lsa ham bari bir bosh miya po'sti orqali idora qilinadi. Chunki akademik I.V.Pavlovning fikricha, odamning butun a'zoyi badanida bo'ladigan har qanday hodisalarning hammasini bosh miya po'sti qismidagi neyronlar idora qiladi. Ana shu jihatdan olganda hissiyotning nerv-fiziologik asosi bosh miya po'sti bilan bog'liq.

Inson va hayvonlardagi emotsiyalar

Odam his-tuyg'ulari bilan hayvon hissiyotlari o'rtasida juda katta farq bo'ladi. Odamda juda ko'p miqdorda his-tuyg'ular borki, bunday hissiyotlar hayvonlarda uchramaydi. Shuning uchun ham odam ham hayvon uchun umumiy bo'lgan g'azablanish, qo'rqish, jinsiy hissiyot, qiziquvchanlik, xursandchilik, g'amginlik emotsiyalari hayvonlarda sifat jihatidan farq qiladi. Shu o'rinda S.Shexterning emosional faktorlarning paydo bo'lishi kognitiv-fiziologik konsepsiyasini keltirib o'tish joiz.

Insoniy emotsiyalar "insoniyashirilgan" ijtimoiy sharoit bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Emotsiyalarning "insoniyashuvi" shunday namoyon bo'ladi, ichdan kechadigan hissiyotlar mazmuni, juda boy va murakkabdir. Odamlar bilan mehnat, siyosat, madaniyati, oilaviy hayot o'rtasida paydo bo'lgan munosabatlarning ko'pligi, sof insoniy hissiyotlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Ular bolalarga odob bilan javob berishni, subbatdoshiga ochiq ko'ngillik bilan jilmayish, keksalar va nogironlarga hurmat bilan joy berishni o'rgatadi. Odamlar o'z hissiyotlarini o'zi boshqaradi. Ba'zi kishilar emotsiyalarini yashirish niyatida qarama-qarshi emotsiyalarni ifodalaydilar. Masalan, qayg'urish yoki qattiq og'riq paytida kulimsirash, kulgilari kelgan paytda yuzlarini jiddiy, o'ychan holga keltira oladilar. Lekin o'zining imo-ishoralari va mimikalarni boshqara olishga qaraganda nafas olish, qon aylanish va ovqat hazm qilish tizimidagi o'zgarishlarni ushlab qolish juda qiyin bo'ladi. Odamlar xayajonlangan paytda bir maromda nafas ola biladi, ko'z yoshlarini ushlab qola oladi, lekin rangini o'zgartirish yoki qizartirishga qodir emas. Ammo emotsiyalarni paydo qiluvchi narsalardan o'zini chalg'itishi mumkin.

Hissiy holatlarning ifodalanishi

Hissiy holatlarning ifodalanishi *birinchi*dan, ifodali harakatlar (yuz ifodasi, qo'l, oyq harakatlari), *ikkinchi*dan organizmdagi turli hodisalarni, ya'ni ichki azozlar faoliyatining va holatining o'zgarishida, *uchinchi*dan tabiatda, ya'ni organizm qon tarkibidagi va boshqa

suuqliklardagi kimyoviy o'zgarishlarni, shuning bilan birga modda almashinuvida bo'ladigan o'zgarishlarni o'z tarkibiga oladi.

Hiss-tuyg'ularning tashqi ifodasiga yuz ifodasi, imo-ishora, vajohat va qaddu-qomatning o'zgarishi, ayiruv, tashqi chiqaruv bezlarining faoliyati (so'lak, ter ajralishi) va ayrim harakatlar xususiyatlardagi o'zgarishlarni kiritish mumkin. Bunga nutqning faol o'zgarishlari, "ovoz mimikasi" va gaplar tarkibining sintaksis o'zgarishi, "tutimasdan gapirish", yoki aloqida "silliqlik" hamda "ifodalilik"ning yuzaga kelishi nihoyat hissiyot o'zining to'la qisman ifodasini topadigan xat-harakatlarga taalluqlidir. Kishining emosional kechimalari vaqtida nutqining tezligi o'zgaradi. Ko'pincha nutqning sintaksis tuzilishi buziladi, tezligi va ahamiyati o'zgaradi. O'tkazilgan tekshirishlar shuni ko'rsatadiki, g'amginlik va mayuslik hislarini ifodalovchi kishining ovozi beixiyor pasayib ketadi, so'zlashgan kishining tovushi ham bo'linib-bo'linib chiqadi.

18.8. Hissiyotning rivojlanishi va inson hayotidagi o'rni

Hissiyot kechimalari turli holatlarda turlicha tezlik bilan paydo bo'ladi. Ba'zan hissiyot to'stadan, darhol paydo bo'ladi. Masalan, kishi birdan xursand bo'lib ketadi, darhol g'azabga keladi, achchiqlanadi va hokozzo. Lekin ba'zan shu hissiyotlar o'zi daf'atan qo'zg'almaydi, balki asta-sekin tug'ila boshlaydi. Shunday hissiy kechimalarning qay darajada tez paydo bo'lmashini belgilash qiyin yoki butunlay bilib bo'lmaydi. Emosional kechimalarning kuchi turlicha bo'lishi mumkin. Hissiyotlarni kuchi avvalo yuqimli va yuqimsiz tuyg'ularning naqadar kuchli bo'lishidadir. Hissiyotning kuchi shu hissiyotni shaxsning naqadar ehtiros bilan kechirilganligi bilan belgilanadi.

Hissiyotning qo'zg'alish xususiyatlari paydo bo'lish yo'lini kuchi va barqarorligi bir qancha sabablarga bog'liqdir. Atrof-muhitning holati shu paytdagi ehtiyojlarining kuchi shu xislat tuzilishiga sabab bo'lgan hodisalarning shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatini anglashi, odamlarning dunyog'arashi, bu xislat qanday vaziyatda paydo bo'lishi va o'limishi hamda shaxsning individual xususiyatlariga bog'liqdir. Hisslarning ayni vaqtda naqadar tez kuchli va barqaror bo'lishiga ko'ra his-tuyg'ularning

quyidagi turlari farqlanadi: *hissiy ton*, *emotsiyalar*, *affekt*, *stress*, *kayfiyat* va boshqalar.

Hissiy ton. hissiyot ko'pincha faqat hissiy tus sifatidagi ruhiy jarayonlarning o'ziga xos tomoni tarqasida namoyon bo'ladi. Yoqimni subhatdosh, kulguli voqea, yoqimsiz hid, zerikarli kitob, ko'ngildagi mashg'ulot, hushchaqchaq sayohat, og'ir ish kabilar. Hissiy ton tushunchasiga ko'pgina adabiyotlarda turlicha ta'riflar uchraydi. Jumladan, A.V.Petrovskiyning "Umumiy psixologiya" darsligida **hissiy ton** sezgi yoki idrok jarayonida shaxsning idrok qilingan narsa va hodisaga munosabatini ifodalovchi maxsus hissiy bo'yoq yoqimli yoki yoqimsiz idrok bilan bog'langan hissiyot, deb ta'riflanadi. Professor E.G.G'oziev tomonidan **hissiy ton-u** yoki bu hissiyotning inson tomonidan bevosita kechirilishi (kechishi) jarayonidan iboratdir. Q.Turg'unov lug'atida **hissiy ton** - hissiyot sezgi yoki idrok jarayonida shaxsning idrok qilingan narsaga hodisaga munosabatini ifodalovchi maxsus emosional bo'yoq yoqimli va yoqimsiz kechinma bevosita sezgi yoki idrok bilan bog'langan hissiyot. Masalan, og'riq bir qator qo'zg'ovchilar yaqqol ifodalangan yoqimsiz hissiy ton bilan ajralib turadi. Ko'pincha emotsiyalar o'zining ta'sirchanligi bilan bir-biridan ajralib turishiga qaramay, bunday sifatini hissiy holatlar **stenik** (yunoncha so'zdan olingan bo'lib, kuch degan ma'noni anglatadi) xususiyatli deyiladi. Bunda emotsiyalar dadil xatti-harakatlarga, mantiqiy mulohazalarga, nisbiy izlanishlarga kuch quvvat, qanoat bag'ishlaydi. Masalan, xursandchilikdan shaxs "parvoz qiladi", "yulduzni narvonsiz oladi", kimlarga xolis yordam qilishga shoshadi. Faollik qilib, tinchmaslik uning sifatiga aylanadi. Q.Turg'unov lug'atida **stenik** hissa quyidagi ta'riflar uchraydi: **stenik hislar** - shaxsning hayot faoliyatini kuch-g'ayratining o'rtiradigan barcha bilish jarayonlarini faollashtiradigan ijobiy hissiyot turi. Aksariyat hollarda xushxabar, muvaffaqiyat shaxsda **stenik** xususiyatli emotsiyalarni vujudga keltiradi. Ba'zi hollarda emotsiyalar o'zining sustligi, motorli, kuchsizligi bilan tavsiflanadi. Bunday hissiy holat **astenik** (yunoncha so'zdan olingan bo'lib, kuchsizlik, zaiflik ma'nosini bildiradi) deb atashadi. Bunday hissiyot insonni bo'shashitiradi, uni xayolga cho'mdiradi,

xayolparast qilib qo'yadi. Shu sababdan favqulotda shaxsdagi befoyyda emosional kechinmaga, uyalishtirish, vijdon azobi, andisha esa qo'rqqoqlikka aylanib qolishi xavfli kuchli.

Psixik jarayonlardan ayiniksa, emotsiya o'zining aniq tashbqi ifodasiga ega bo'lishi bilan tavsiflanadi. Emosional o'zgarishlar organizmning tashbqi o'zgarishlarida shu qadar yaqqol ifodalanadiki, biz odamni tashbqi ko'rinishiga qarab, unda qanday xususiyatlar yuz berayotganini, uning xursand yoki xafaligini, g'azablanganligini yoxud biror narsadan qo'rqib kelganini va shu kabi his-tuyg'ularning ko'pini aytib bera olamiz. Hissiyotlarning tashbqi alomatlari **ifodali harakatlilar** deb ataladi.

Emotsiyalarning tashbqi ifodasi turli ko'rinishlarda ro'y beradiki, unda asosiy o'rinni ko'rgazmali jihatlari asosiy o'rin egallaydi.

Birinchiidan, emotsiyalar nafas olish a'zolarining ishlari o'zgarish yasaydi. Masalan, yoqimni his-tuyg'ular ishg'a tushganda nafas olishning tezligi va amplitudasi ortadi, yoqimsiz his-tuyg'ular ustun kelganda kamayadi, qo'zg'algan vaqtda nafas harakatlari tezlashadi hamda chuqurlashadi, zo'r berish vaqtda-sekinlashadi va yuzaklashadi, hayajon vaqtda tezlashadi, hamda kuchsizlashadi, kutilmagan holatda, hayron qolishda zudlik bilan tezlashadi, qo'rquvda sekinlashadi va hokazolar.

Turli emosional holatlarda nafas olishning o'zgarishi

a) *xursandlikda nafas olish bir minutiga 17 marta;*

b) *faol xafalikda 9 marta;*

v) *qo'rqishda 6-4 marta;*

d) *jahl chiqqanda 40 marta.*

Ikkinchiidan, emotsiya imo - ishoralarda, mimikada, ya'ni kishining yuzida bo'ladigan harakatlarda hamda butun badanning ma'nodor harakatlari ko'rinadi.

Uchinchiidan, gumoral harakatlardagi, ya'ni organizmning qon tarkibidagi va boshqa suyuqliklardagi kimyoviy o'zgarishlarni va shuning bilan birga modda almashishida bo'ladigan yanada chuqur o'zgarishlarni o'z tarkibiga oladi.

Demak, emotsiyalarning tashbqi ifodasiga mimika, imo-ishora, a'f-bushara va qad-qomatning o'zgarishlari, ayrim tashbqi sekresiya

bezlarining faoliyati yosh, soʻlak, ter ajralishi hamda ayrim harakatlarning xususiyatlaridagi oʻzgarishlar, yaʼni ularning tezligi, kuchi, koordinatsiyasi va hokazolar kiradi.

Emotsiyalarning eng aniq va yaqqol koʻrinishlaridan biri kulgi bilan yigʻidir.

L.N.Tolstoy oʻz asarlarida odamning ruhiy holatini ifodalovchi nigohlarning 85 xilini va kulishning 97 xilini tasvir etgan. *"Har xil sabab bilan yigʻlagan paytda odamning boshi va ogʻzi har xil qiyofada oʻzgaradi"* - degan edi. Leonardo da-Vinchi.

Rus psixologi **P.M.Yakobson** tomonidan ishlangan rasmlardan koʻrinib turibdiki, odamning afidagi qiyofa asosan lablar, qosh va koʻz oʻzgarishlarining bir-biriga nisbatan turlicha holatga, shuningdek, koʻzning qanchalik chagnab turishiga bogʻliqdir. Koʻzning qanchalik chagnashi koʻz yoshining miqdori, koʻz shilliq pardasidagi tomirlarning kattalashuvi bilan belgilanadi. Maskaning tagida koʻrinib turgan koʻz oʻzining ifodasini yoʻqotgan boʻladi. Koʻz, lab, qovoq, qoshning har xil holati, xatto odam chehrasini ham turli qiyofaga kiritadi.

Odam hissiyotlarini bildirishning eng noziqi va eng kuchlisi sanʼat, xususan, muzika bilan lirik sheʼrlardir, ularni tom maʼnoda hissiyotning tili deyish mumkin.

Odam oʻzini va gʻavda harakatlarini, shuningdek tovushni ataylab chiroyli qilib koʻrsatishi mumkin. U garchi "muayyan hissiyotlarni oʻzi kechirmayotgan boʻlsa ham oʻsha hissiyotlarni ifodalaydigan harakatlar qila oladi.

Har bir kishi ham oʻz hissiyotlarining tashqi ifodalarni maʼlum darajada oʻzgartirishi mumkin. Odamlarni kundalik muomalalarida badanning xilma-xil ifodali xarakatlari, imo-ishoralar xususan, koʻz bilan qilinadigan imo-ishoralar, tovushning ohangi, gʻamginligi muhim ahamiyatga ega. Shunchaki bir xoʻmravish, salgina jilmayib kulish, yelka qishish kabi ifodali harakatlar kishining maqsadini anglatadi.

Kayfiyat tushunchasiga psixologik manbalarda turli nuqtai nazardan yondashilgan taqdirida ham mazmunan ular bir xillikni anglatadi. Jumladan Q.Turgʻunov lugʻatida shaxsning kuchsiz yoki oʻrtacha kuchga ega boʻlgan nisbatan barqaror umumiy emosional holati,

A.V.Petrovskiyning "Umumiy psixologiya" darsligida kayfiyatlar ancha vaqt davomida kishining butun xatti-harakatiga tus berib turadigan umumiy hissiy holatini ifoda etadi, deb taʼkidlanadi. Professor E.G.Gʻoziev fikricha, **kayfiyat** shaxsning ruhiy jarayonlariga muayyan vaqt davomida tus berib turuvchi emosional holatdir. Kayfiyat, yaʼni odamning xursand yoki gʻamgin kayfiyati hech vaqt sababsiz maydonga kelmaydi. Odam bajarayotgan biror ishning mavaffaqiyatli tugashi yoki imtihondan yaxshi oʻtish- yaxshi tetik kayfiyatni yuzaga keltiradi. Qilayotgan ishingizni oldinga yurnasligi yoki ishga berilgan yomon baho odamda maʼyuslik, kuchiga ishonmaslik kayfiyatini tugʻdiradi.

Kayfiyatning xush yoki noxush boʻlishi, birinchi navbatda odamning sihat-salomatligi bilan ham bogʻliqdir. Masalan, ichimiz qattiq ogʻrib turgan vaqtda kayfiyat chogʻ boʻlmaydi.

Odatda odamda kayfiyatning u yoki bu turi, yaʼni xushchagchqlik xursandlik yoki gʻamginlik, maʼyuslik, tushkunlik ustun boʻlishi mumkin. Ana shunga qarab odamlar xushchagchqa, gʻamgin, sertashvish deb turli guruhlariga boʻlinadilar. Lekin shuni aytish kerakki, odam oʻz kayfiyatining quli boʻlib, qolmay, uni boshqara bilishi kerak. Oʻz kayfiyatini idora qila biladigan odamlarning har doim ruhi tetik, kayfiyati chogʻ va ishida unum boʻladi. Kayfiyatni idora qila olmaydigan odamlar bilan yashash juda qiyin boʻladi. Bunday odamlar arzimagan narsadan kayfiyatini buzib, toʻmsayib yuradigan yoki arazlab yotadigan odamlar boʻladi. Bunday odamlarni odatda "sirkasi suv koʻtarmaydigan" yoki "jahli burmini uchida turadigan" odamlar deyishadi. Agar odam har doim oʻylab, aql bilan ish tutsa, kayfiyatini boʻlgan boʻlmagan narsalarga buzavermaydi.

Inson kayfiyatini paydo boʻlishiga va oʻzgarishiga taʼsir qiluvchi quyidagi ikkita omillarni tahlil qilish lozim: Ulardan bitasi obektiv va subektiv xususiyatli vaziyatdir: a) tabiiy omillarga taalluqli boʻlgan vaziyat (havoning sovuqligi yoki issiqligi); b) shaxslararo munosabatning noqulayligi va boshqalar. Ikkinchisini bir manba sifatida talqin qilish mumkin, bu-subektiv, shart-sharoitlardir. Masalan, mehnat va oʻqish faoliyatiga kerakli vositalarning mavjudligi. Ichikikinci subektiv munosabatlar, iliq psixologik muhit, mulqatmandlik maromi,

rag'batlantirish, mulqot o'rnatish uslubi, shaxsiyatiga tegmaslik, teng huquqlilik, shaxsning psixologik xususiyatlarini hisobga olish va hokozo.

Affekt tushunchasiga berilgan ta'riflarga asosiy e'tiborni qaratadigan bo'lsak bu ham shaxsning kuchli emosional holatlari bilan bog'liqdir. Q.Turg'unovning lug'atida aytilishicha, affekt tez va kuchli paydo bo'lib, shiddat bilan o'tadigan qisqa muddatli emosional holatdir. A.V.Petrovskiyning "Umumiy psixologiya" darsligida affekt haddan ziyod tez kechishi bilan miyada paydo bo'luvchi, shaxsni tez qamrab oluvchi, jiddiy o'zgarishlarni yuzaga keltiruvchi jarayonlar ustidan irodaviy nazorat buzilishiga yetaklovchi organizm a'zolari funksiyasini izdan chiqaruvchi emosional jarayonlarga aytiladi. M.Vohidov darsligida affekt to'satdan tez paydo bo'lib, tez orada o'tib ketadigan nihoyatda kuchli hissiy holat sifatida e'tirof etiladi.

Affekt lotincha so'z bo'lib, ruhiy hayajon ehtiros degan ma'noni anglatadi. Affektlar ko'pincha to'satdan paydo bo'ladi va ba'zan bir necha minut davom etadi. Affekt holatida kishini ongini tasavvur qilish, fikr qilish qobiliyati torayadi, susayib qoladi. Affektlar vaqtida odamning harakatlari kutilmagan tarzda portlash singari birdaniga boshlanib ketadi. Ba'zan affektlar tormozlanish holati tarzida namoyon bo'ladi va bunday holatda organizm bo'shashib, harakatsiz bo'lib va shalvirab qoladi. Bunday holat ko'pincha odam birdaniga qo'rqanida, to'satdan quvonganida va shu kabi holatlarda o'zini yo'qotib qo'yish ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Affekt holatini boshlanishida shaxs insoniy qadriyatlarning barchasidan uzochlashib, o'z hissiyotining oqibati to'g'risida ham o'ylamaydi, hatto tana o'zgarishlari, ifodali harakatlar bilimmay boradi. Kuchli zo'rqish oqibatida mayda kuchsiz harakatlar barham topadi. Tormozlanish miya yarim sharlari po'stini to'liq egallay boshlaydi, qo'zg'alish po'stloq osti nerv tugunlaridan oraliq miyada avj oladi, xolos. Buning natijasida shaxs hissiy kechinmasiga (dahshat, g'azab, nafatlanish, umidsizlik va hokazolar) nisbatan o'zida kuchli hohish sezadi.

Ma'lumotlarning ko'rsatishicha ko'pincha hissiyotlar affektiv shaklda o'tishi tajribalarda sinab ko'rilgan. Jumladan: 1) teatr

tomoshabinlarida; 2) tantana nashidasini surayotgan olomonlarda; 3) es-xushini yo'qotgan telbasimon odamlarda; 4) ilmiy kashfiyot laxzasida; 5) tusodiy qizg'in uchrashuvlarda, jo'shqin shodliklarda mujassamlashadi.

Affektlar vujudga kelishining dastlabki bosqichida har bir shaxs o'zini tushunish, o'zini qo'lga olish, uddalash qurbiga ega bo'ladi. Ularning keyingi bosqichlarida irodaviy nazorat yo'qotiladi, irodasiz harakatlar amalga oshiriladi, o'ylamasdan xatti-harakat qilinadi. Affektiv holatlar ma'suliyatsizlik, axloqsizlik, mastlik alomatida sodir bo'ladi, lekin shaxs har bir harakati uchun javobgardir, chunki u aql-zakovatli insondir. Affektlar o'tib bo'lgandan keyin shaxsning ruhiyatida osoyishtalik, charchash holati hukm suradi. Ba'zi hollarda holsizlanish, barcha narsalarga loqayd munosabat, harakatsizlik, faollikning barham topishi, hatto uyquga moyillik yuzaga keladi. Shuni ham unutmastlik kerakki, affektiv qo'zg'alish muayyan davrgacha davom etishi, ba'zan o'qin-o'qin kuchayishi yoki susayishi sodir bo'lib turishi mumkin.

Stress tushunchasining mazmuni mohiyati borasida qator ta'riflar uchraydi. Jumladan, A.V.Petrovskiy tomonidan stress-ffektiv holatga yaqin turadigan, lekin boshdan kechirilishining davomiyligiga ko'ra kuyfiyatlarga yaqin bo'lgan his-tuyg'ularni boshdan kechirilishining alohida shaklidir, deb ta'rif beriladi. Profssor E.G'ozievnining umumiy psixologiya kitobida yozilishicha, stress-og'ir jismoniy va murakkab aqliy yuklamalar ishlarning me'yorida oshib, ketib xavfli vaziyatlar tug'ilganida, zaruriy chora-tadbirlarni zudlik bilan topishga intilganda vujudga keladigan hissiy zo'rig'ishlar sifatida ko'rsatiladi.

Stress - inson organizmini haddan tashqari zo'rqish natijasida paydo bo'ladigan tanglik jarayonidir.

Stress ko'rinishiga qarab ikki turga ajratiladi:

1. **Konstruktiv** - biz turidagi (ko'pchilik orasida);

2. **Destruktiv** - men turidagi (yakka shaxs o'zi bilan) kechadigan jarayon.

Stress holatini oddiy tilda aytdigan bo'lsak, bu insonlarda kechadigan tushkunlik holatidir. Insonning aqliy jihatlar va fiziologik tizimida stress holati bo'lmastigi mumkin emas. Bular ko'p hollarda mulqotlarda va boshqa ijtimoiy jarayonlarda yuz beradi. Stressni

fiziologik va psixologik turlari mavjud. **Fiziologik stress** - bu o'ta jismoniy zo'rqish, biror og'riq, qo'rquv, kasalliklar natijasida vujudga keladi.

Fiziologik stress organizm o'ta zo'rqishi, temperaturaning baland yoki past bo'lishi, nafas olishning qiyinlashishi bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, ba'zida odam organizmida qattiq og'riq bo'lganda, og'riq nimadan kelib chiqqanligini tushunib yeta olmaslik oqibatida odamda qo'rquv, xavotirlanish paydo bo'ladi va stress holatiga olib keladi.

Psixologik stress-odamning ruhiy holatiga voqealarni ta'siri tufayli paydo bo'ladigan stress.

Psixologik stress informasion stress va emosional stress turlariga ajraladi.

Informasion stress axborotlarni haddan tashqari ko'p qabul qilish vazifalarni bajarishda bir qancha yechimlar bo'lsa-da, aniq ulardan qaysi birini tanlash yuqori darajadagi shiddat bilan qaror qabul qilishdagi ikkilanishi natijasida kelib chiqishi mumkin. Axborotlarni haddan tashqari ko'p qabul qilish oqibatida odam psixikasi zo'rqadi (charchaydi) va buyrak usiti bezlaridan stressli gormonlar ko'p ishlab chiqara boshlaydi. Haddan tashqari zo'rqish natijasida miyada tormozlanish yuz beradi va oqibatda tanglikka olib kelgan axborotgina miyada aks etaveradi. Miya boshqa axborotlarni tashqi ta'sirni qabul qila olmay qoladi. Bu ba'zi hollarda salbiy yomon oqibatlarga olib kelishi mumkin. Miyada stressga olib kelgan axborot tormozlanib, saqlanib qolganda tanglik holatining yuqori nuqtasiga chiqqanda tanglik holatidan chiqib ketolmay o'z joniga qasd qilishgacha olib kelishi mumkin.

Emosional stress-ta'qiq qilish, falokat, hayotiy o'zgarishlar (oilaviy mojarolar, to'satdan ishdan bo'shatish yaqin kishisini yo'qotish, uzoq muddatli sevgidan qutila olmaslik sababli, xavf ostida qolganda, atrofdagilar tomonidan noto'g'ri munosabat qilinganda va hokazolarda) ko'rinadi.

Olimlar o'tkazgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, falokat, hayotiy o'zgarishlar, kundalik tashvishlar ko'proq stresslar hisoblanadi.

Falokat - bu notinchlik, urush, yer qimirlash, suv toshqinlari, avtohalokalar va hokazo. Bularning hammasi inson ruhiy holatiga juda

katta salbiy ta'sir ko'rsatadi. Olimlar shuni takidlashadiki, qattiq yer qimirlashi, suv toshqinlari, yong'in bo'lishi kabi falokatlar inson ruhiyatiga katta ta'sir ko'rsatishi natijasida xavotirlanish darajasi yuqori bo'lishi kuzatiladi.

Hayotiy o'zgarishlar - bu insonni hayotida yuz beradigan voqea va hodisalaridir. Masalan, yaqin kishisining halok bo'lishi, kutilmaganda ish o'zini yo'qotishi, ajralishlar va hokazo. Agarda inson bir qancha inhirozi vaziyatni boshidan o'tkazsa, qattiq kasallanishi va hatto ki o'limga ham olib kelishi mumkin.

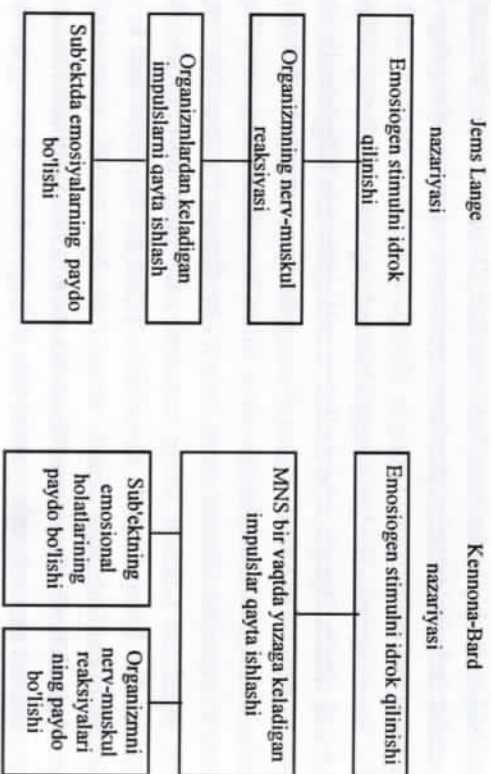
Kundalik tashvishlar - bu ish joylarida sodir bo'ladigan qiyinchiliklar, o'qish joylaridagi o'quvchilarning o'quvchilarga, o'qituvchilarning o'qituvchilarga noto'g'ri munosabatta bo'lishlari, imtihonlarni muvaffaqiyatsiz yakunlanishi va hokazolarda namoyon bo'ladi. Kundalik tashvishlar mayda stresslarni kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin, mayda stresslar to'planib borib inson sog'lig'iga ta'sir ko'rsatadi. Junlardan, qon bosimining oshishi, yurak faoliyatining buzilishi va boshqalarda kuzatilishi mumkin. Doimiy yuz berib turadigan kundalik tashvishlar, aqliy, jismoniy, emosional va ruhiy zo'rqishga olib kelishi mumkin

Stress ayrim odamlarda yengil kechadi, ayrim odamlarda jiddiyroq, qiyinroq o'tadi. Bunga asosiy sabab quyidagilar deb belgilanadi: uning hosil bo'lishi stressli vaziyatga qay darajada munosabatta bo'lishimizga va bu holatni baholashimizga va u bilan kurashishimizga bog'liqdir. Masalan, optimist odamlar stress holatini taqdirning bir sinovi deb qabul qilsa, pessimist odamlar uning hayotiga xavf-xatar tug'ildi, deb qabul qilish ekanlar. Pessimistlarda xavotirlanish darajasi yuqori bo'ladi va ular vaqtida ovqatlanmasalar ham stress holatiga tushib qolaveradilar. **Psixologlar Maykl Shayer va Marlz Karver** fikricha, optimist inson eng og'ir, qiyin vaziyatda ham yaxshi deb oldinga intiladi, o'z organizmida stress moslashib olishiga yo'l qo'ymaydi.

Umuman olganda stress atamasi XX-asrning 40-yillariga kelib ommaviylashgan. Bunga sabab stress holatini to'g'ri tushunish va undan himoyalaniшни o'rganish, chunki stress turli salbiy munosabatlar natijasida vujudga kelishi mumkin.

Birinci bo'lib stress bo'yicha 1932 yili fiziolog **Uolter Kennon** va 1936 yilda vrach Gans Sele chuqurroq tushuncha berishga harakat qilganlar. **U.Kennonning** gomeostaz nazariyasi asosida 1933 yilda "Psixika va tana" asari yaratildi. Bu asarda barcha tashqi sharoit o'zgarishlariga optimal (to'la) moslasha oladigan bir yaxlit organizm haqida yozilgan. Organizmdagi turli o'zgarishlar, ya'ni ochlik, qo'rquv, jahldorlik holatlarini ko'p yillar kuzatib o'rganish natijasida "gomeostoz" ya'ni organizmni ichki holatini davomiyligi nazariyasi yaratildi. Uning fikricha, gomeostoz va tashqi muhit ta'sirida asosiy o'rinni markaziy va vegetativ nerv tizimi egallaydi. Markaziy nerv tizimi tashqi-muhit, bilan vegetativ nerv tizimi esa gomeostoz holatini saqlab turadi. Bundan organizmni "qochishi va kurashishi" uchun energiya ishlab chiqaruvchi simpatoadrenal tizimi muhim rol o'ynaydi.

Quyida Jems Lange va Kenon-Bard nazariyasining mohiyati keltirilgan.

U.Kennon yana shuni ta'kidlab o'tadiki, organizmni stressga qarshi kurashish yoki qochish vaqtida yurak urishi tezlashadi, qon aylanishi buziladi, ya'ni maqsadga intilish uchun tayyorgarlik ko'rishda

organizmda qochish va kurashish kechadi. Bu reaksiyani u organizmni moslashish tizimi deb ataydi.

Kanadalik olim vrach **G.Sel'e** (1936-1976 yillar) o'zini 40 yillik ilmiy izlanishlari bilan U.Kennon nazariyalariga qo'shimchalar kiritib, stress psixologiya va tibbiyotda asosiy tushunchalarda biri ekanligini aytib o'tgan. G.Sel'e stress har doim ham zararli emas, ba'zan inson organizmiga yordam, ko'mak foyda berishi mumkin. Ayrim hollarda stressga tushib qolganda odam yashash uchun kurashish o'z ehtiyojini qondirish uchun faollashib, o'zi bilmagan zahiradagi energiyasini ishga solishi mumkin degan. U tirik organizmning noqulay tashqi sharoitlariga moslashuvchanlik muammosini o'rganib chiqqan.

G.Sel'eni fikricha, shu sabablar muhim va nomuhim stressni keltirib chiqaradi. Bu vaziyatlar bir-biriga bog'liqdir. Bunda 3 bosqich ajratiladi.

- xavotirlik bosqichi;
- moslashish bosqichi;
- o'la charchash bosqichi.

Xavotirlik bosqichida taloqning kichrayishi, yoq qavatining yo'qolishi, oshqozonda o'tkir yallig'lanishning sodir bo'lishi, buyrak tepasida likosidlarning kamayishi kuzatiladi. Shu bilan birga teri jarohatini pasayishi, ko'z yoshlanishi, so'lakning ajralishi kuzatiladi. Agarda ta'sir kuchli bo'lsa, bu bosqichda xavotirlik holati boshlanadi.

Moslashish bosqichida buyrak usti bezlari kattalashadi, organlar va to'qimalarning ishlashi sekinlashadi. Agar stressni keltirib chiqaruvchi omil organizmga kuchli ta'sir etsa etmasa shu holat uzoq vaqt saqlanib qoladi. Agar ta'sir kuchli bo'lsa, uchinchi bosqich boshlanadi.

O'la charchash bosqichi - organizmda kuzatilayotgan yutuqlarga ko'ra bosqich xavotirli bosqichga yaqin. Bunda odatda organizm kasallanadi.

Chet el mualliflari asosan ijtimoiy, psixik va fiziologik stress shakllarini ajratadilar. Ularning fikricha, **ijtimoiy stress** asosida shaxsning ijtimoiy, iqtisodiy yashash sharoiti yotadi. Ijtimoiy ziddiyatlar doimiy o'ziga ishonmaslik va keskinlikni yuzaga keltiradi.

Yuksak hislar

Hissiy jarayonlarning har xil shakllari normal odamda alohida, yakka holda mavjud bo'lmaydi. Yuzlab va minglab kechirilayotgan emotsiyalar, affektar, kayfiyatlarda aniq yashaydigan umumlashtirilgan hislar **yuksak hislar** deyiladi. Yuksak hislar o'z tarkibiga birinchi soddaroq ko'rinishdagi turli hislarni oladi.

Inson faoliyatining qaysi bir turi, yoki qaysi bir sohasi, hislarni qaysi birining asosiy ekanligiga qarab, yuksak hislarning muhim turlari: **praksik**, **axloqiy**, **intellektual**, **estetik** turlari ajratiladi.

Praksik hislar. Inson amaliy hayotining istalgan sohasi maqsadga muvofiq aqliy faoliyatiga, shaxsning ularga nisbatan muayyan munosabatda bo'lish sohasiga aylanib qoladi. Bu birinchi navbatda biror maqsadni anglabgina qolmay, uni e'tirof etadigan yoki inkor qiladigan maqsadlarga erishish yo'llarini baholaydigan ta'sir qilish usullari va ko'lamlarini ma'qullaydigan va ma'qullamaydigan, ularni to'g'ri tanlanganligiga shubhalanadigan, nihoyat muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlik hissini kechiradigan mehnat faoliyatida kuzatiladi. Mehnat inson hayotining asosi bo'lib, insonning mehnatga bo'lgan hissiy munosabati yuksak hislar orasida muhim o'rinni egallaydi.

Mehnat faoliyatida shaxs:

1. *Biror maqsadni anglaydi.*
2. *Uni e'tirof qiladi yoki inkor etadi.*
3. *Maqsadga erishish yullarini baholaydi.*
4. *Uni tadbir etish usullari va qur'ol vositalarini ma'qullaydi yoki ma'qullamaydi.*
5. *Ullarning tanlanganligiga shubhalanadi.*
6. *Inson muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlik hissini kechiradi va hokazo.*

Axloqiy hislar odamning boshqa kishilarga, jamoa va o'zining ijtimoiy burchlariga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadi. Inson bu hislarni kechirar ekan, ma'lum axloqqa, ya'ni ijtimoiy axloq-qoidalar va normalari majmuiga asoslanib, boshqa kishilarning xatti-harakatlariga yoki ruhiy hususiyatlariga hamda o'zining xatti-harakatlariga baho beradi.

Shaxsning yetakchi axloqiy hislaridan biri bu burch hissidir. Bu his odam yashab va ishlab turgan tor doiradagi jamoa (oil, maktab, ishlab chiqarish, korxona) manfaatlari nuqtai nazaridan turib, harakat qilish lozimligini anglaganda ham kechiriladi. Odam o'zining ijtimoiy burchlari nimalardan iborat ekanligini bilib va tushunibgina qolmay, balki ularni bajarish zarurligini ichdan his qilib qayg'uradi. Kishilar hayoti va faoliyatida o'zaro yordamlashish, hamjihatlik, intilish va manfaatlar birligiga asoslangan o'rtiqlik munosabatlari yuzaga keladi.

O'rtiqlik munosabatlarining yuksak cho'qqisi do'stlik hissida namoyon bo'ladi. **Do'stlik hissi** o'rtog'iga mehribonlikda uni ko'rish u bilan gaplashish o'z fikr hislari bilan o'rtiqlashishda namoyon bo'ladi. Haqiqiy do'stlik hissi do'stga nisbatan yuksak talabchanlik bilan bog'liqdir. Xato va kamchiliklarni tuzatishga ham yordam berish, do'stlikka yaqin bo'lgan muhim axloqiy his muhabbat hissidir. Muhabbat jamiyada nikoh va oilaning axloqiy psixologik asosi hisoblanadi.

Agar odamning jamiyatdagi xatti-harakatlari axloq normalariga mutlaqo zid bo'lsa, odam vijdon azobiga uchraydi. Vijdon azobi murakkab hissiy holatdir. Mobodo odam biror axloqsiz harakat qilib, vijdon azobiga uchrasa, undan qutilishi juda qiyin bo'ladi. Chunki vijdon azobiga uchragan odam jamiyat oldida o'zining nohaqligini biladi va o'zini-o'zi so'roq qila boshlaydi. Shuning uchun odam o'zidan-o'zi qochib qutila olmagandek, vijdon azobidan ham hech qachon qochib keta olmaydi.

Ma'lumki, vijdon azobi kishining qalbida chuqur ichki kurash hissini tug'diradi. O'z xatti-harakatida axloq tamoyillariga amal qilmagan, uyati ham vijdoni bo'lmagan kishilarni "vijdonsiz" odamlar deyiladi. Kishi yomon bir ish qilib qo'yganligi bu kishining o'ziga munosib emasligini, anglashi bir tomondan vijdonini qiynaydi, vijdon azobiga soladi, ikkinchi tomondan axloq talablariga xilof ish qilish bilan boshqalardan malomatga qolishni, ularni o'rniga nisbatan salbiy xislat paydo qilishni ham tushunadi. Masalan, mazkur jarayonga quyidagi misolni keltirib o'tish joiz. AQSH prezidenti R. Trumen 1945 yili 6 avgustda Yaponiyaning Xirosima va Nagasaki shaharlariga atom bombasini tashlashga buyruq bergan edi. Amerikaning birinchi darjali

uchuvchisi Mayor Klod Izerli Xirosimaga atom bombasini tashlab 300 000 kishini yostig'ini quritishda ishtirok etdi. Atom bombasi zarbidan o'lgan yosh bolalarni qariyalarni, xotin-qizlarni o'z ko'zi bilan ko'rgan Izerli vataniqa qaytganda "Xirosima qahramoni"ni sifatida uni tantana bilan kutib olishadi.

Izerlini vijdon azobi kundan kunga battarroq qiyinay boshladi. U vijdonini tinchitmoq uchun nafaqadan, hamma mukofatlardan voz kechdi, o'ziga berilgan ordenlarni qaytarib bermogchi bo'ldi. Pul to'plab Xirosimaga yordam yubordi. Ammo vijdon azobi hamon uni ezardi, taqib qilardi, kechalari uxloymasdan o'zini o'zi o'ldirishga urinib ko'rardi. Ammo natija chiqmadi, zora qamasalar, deb jimoyat qildi. Nihoyat Klod Izerli aqlan o'zibdi, deb uni jinnixonaga yotqizdilar.

Estetik hislar ham yuksak ahloqiy hislardan hisoblanadi. **Estetik his** deganda biz go'zallikni idrok qilish, go'zallikdan zavqlanish va go'zallik yaratishga intilishni tushunamiz. Estetik hissiyot hamma odamlarga xos bo'lgan hissiyotdir. Atrofdagi tabiat manzaralari estetik hissiyotlarimizning birinchi manbai hisoblanadi. Masalan, bahor faslidagi tog' manzaralari yaylovlarda qo'y va qo'zichoqlarning o'tlab yurishlari, baland qorli qoyalarni uzoqlardan mag'rur turishlari odamda estetik lazzatlanish hissinı tug'diradi yoki xuddi dengizdek ko'z ilg'amaydigan ko'm-ko'k paxtazorlar uzoqlarda chiroyli bo'yib ko'rinish turgan dala tepaliklari odamda qandaydir ko'tarinki ruh tug'diradi.

Odamlar hayotning turli faktlariga va ularning san'atini aks ettirishiga qandaydir go'zallik yoki xunuklik fojiali yoki kulguli, oliyanoblik va razillik, nozik yoki dag'al hodisalar sifatida munosabatda bo'ladi. Bu hislar tegishli baholarda estetik didlarda namoyon bo'ladi va o'ziga xos badiiy lazzatlanish holatida kechiriladi.

Estetik hissiyotlarning manbalari juda ko'p va xilma-xildir. Masalan, tabiat manzaralaridan lazzatlanishdan tashqari tasviriy san'at asarlari, badiiy-adabiy asarlar, muzika va xaykaltaroshlik, arxitektura va me'morchilik ishlari ham odamda estetik hisni tug'diradi. Bundan tashqari odamlarning o'zaro bir-birlari bilan bo'lgan munosabat va muomalalari ham estetik hissiyotlarning manbalari bo'la oladi. Odamning kiyinishi, uyining tutishi, qanday jihozlaniish, boshqalar bilan muomalasi ham

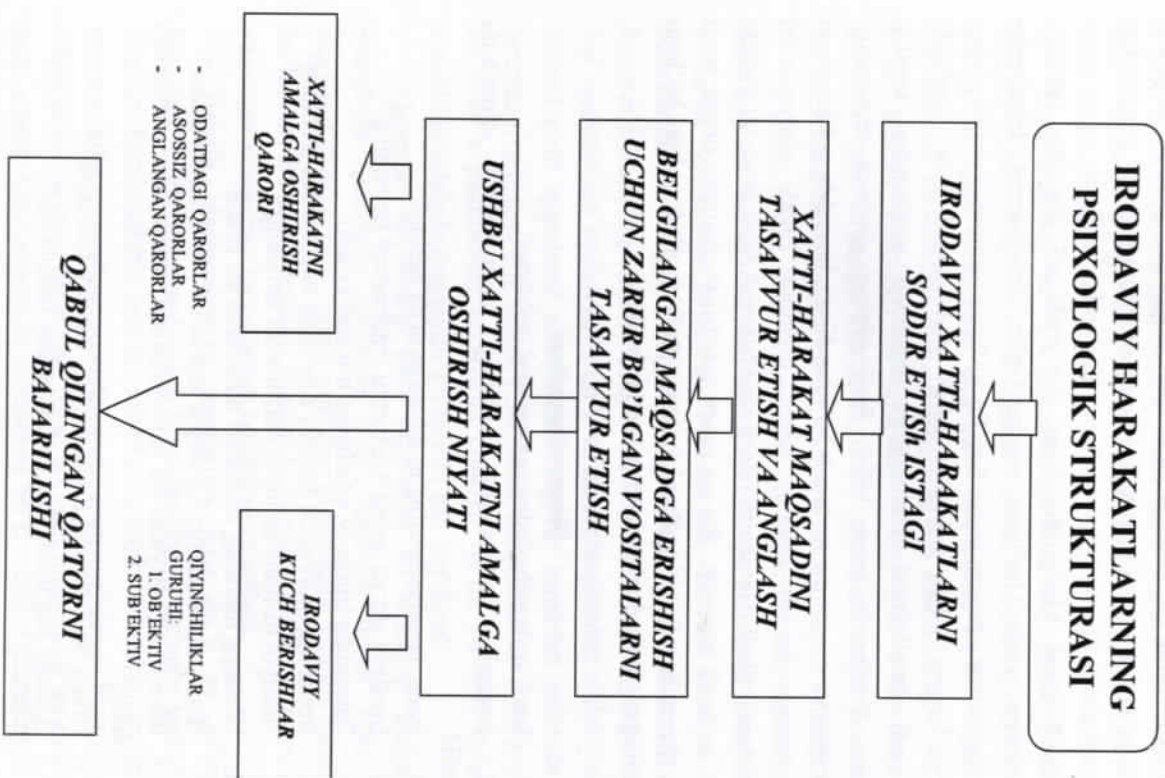
estetik hislarimizning manbai bo'la oladi. Masalan, dag'al gaplashadigan kishidan odam nafratlanadi, aksincha muomalali, gapni o'rinni va madaniyatli qilib gapiradigan kishidan odam zavqlanadi. Shunday odamlarga taqlid qilgisi keladi. Umuman odamning estetik hissiyotlari ko'p manbalarga ega bo'lgan murakkab hissiyotlardandir.

Intellektual hissiyotlar ham o'z mohiyati jihatidan ahloqiy hissiyotlarga yaqin bo'lgan hissiyotlardir. Intellektual hissiyotlar odamning bilish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan hissiyotlar bo'lib, biror narsadan hayron qolish, hayratda qolish, shubhalanish kabi holatlarda ifodalanadi. Intellektual hissiyotlarga dastavval ajablanishni kiritish mumkin. Ajablanish inson bilish faoliyatining ajralmas tomonidir. Ajablangan va qandaydir tushunib bo'lmaydigan, hayratda qoldiradigan emotsiyalarga berilib qolgan odam o'zining bilish ehtiyojlarini qondirishga intiladi. Haqiqatni izlash shubhalanish hissi bilan bir vaqtda amalga oshirish mumkin. Bu his odam faol bilish faoliyati orqali hosil qilgan g'oya hamda e'tiqodlarni hayotga tadbir qilish uchun bo'lgan kurashning qiyin daqiqalarida unga madad bo'ladi.

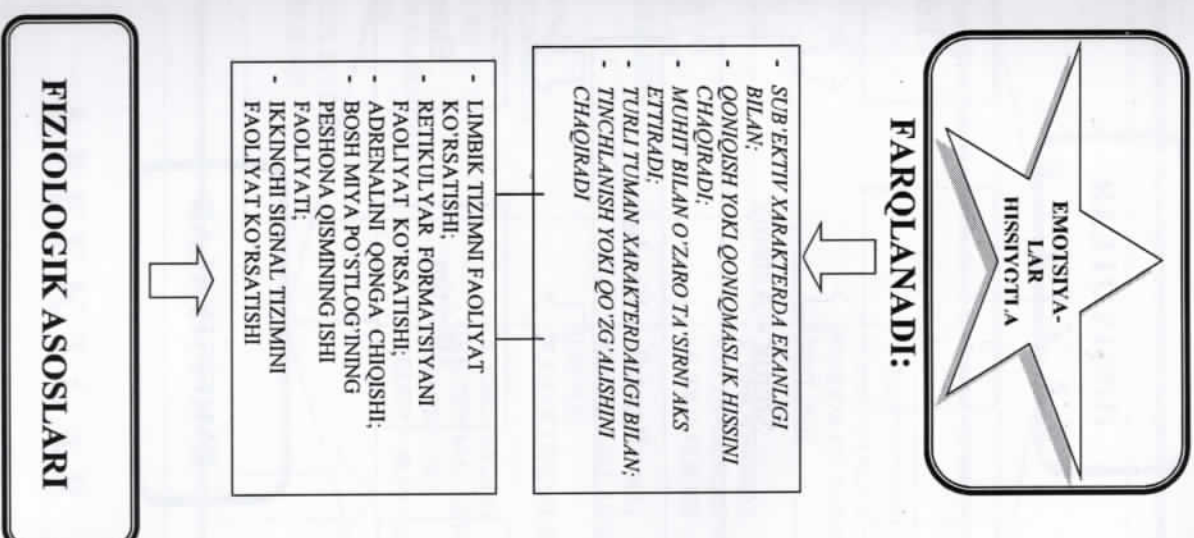
Nazorat savollari

1. Iroda tushunchasining mazmunini izohlang?
2. Irodaviy faoliyatning umumiy xususiyatlari nimalarda ko'rinadi?
3. Iroda nazariyalarining mohiyatiga ta'rif bering?
4. Irodaviy akt va uning tuzilishini mazmunini ko'rsating?
5. Shaxsning irodaviy sifatlariga nimalar kiradi?
6. Irodaning individual xususiyatlarining mazmunini izohlang?
7. Hissiyot tushunchasining mazmunini izohlang?
8. His-tuyg'ularning vazifalari nimalarda ko'rinadi?
9. Hissiy holatlarning fiziologik asoslarini nima tashkil qiladi?
10. Insoniy emotsiyalar va hayvonlardagi emotsiyalar o'rtasidagi farqi izohlang?
11. Hissiy holatlarning ifodalanishini qanday izohlaysiz?
12. Hislarni kechirish shakllarini qanday baholaysiz?

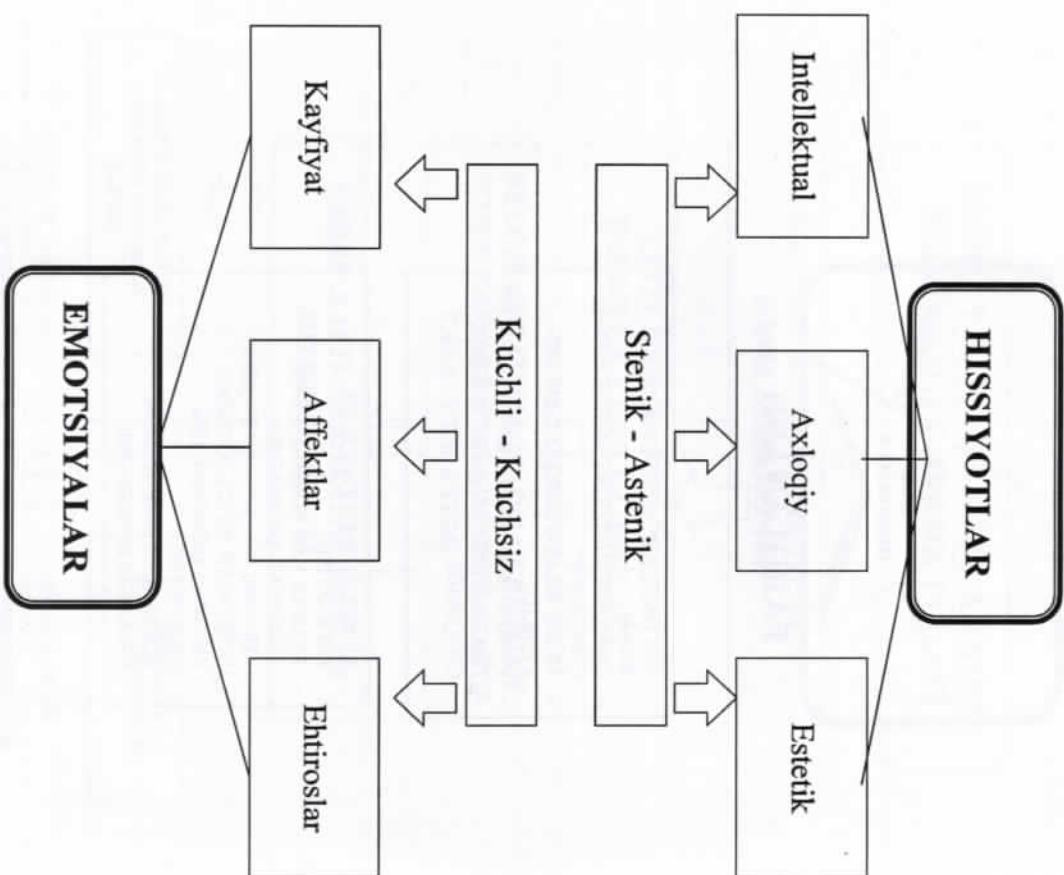
Irodaviy harakatlarning psixologik strukturasi

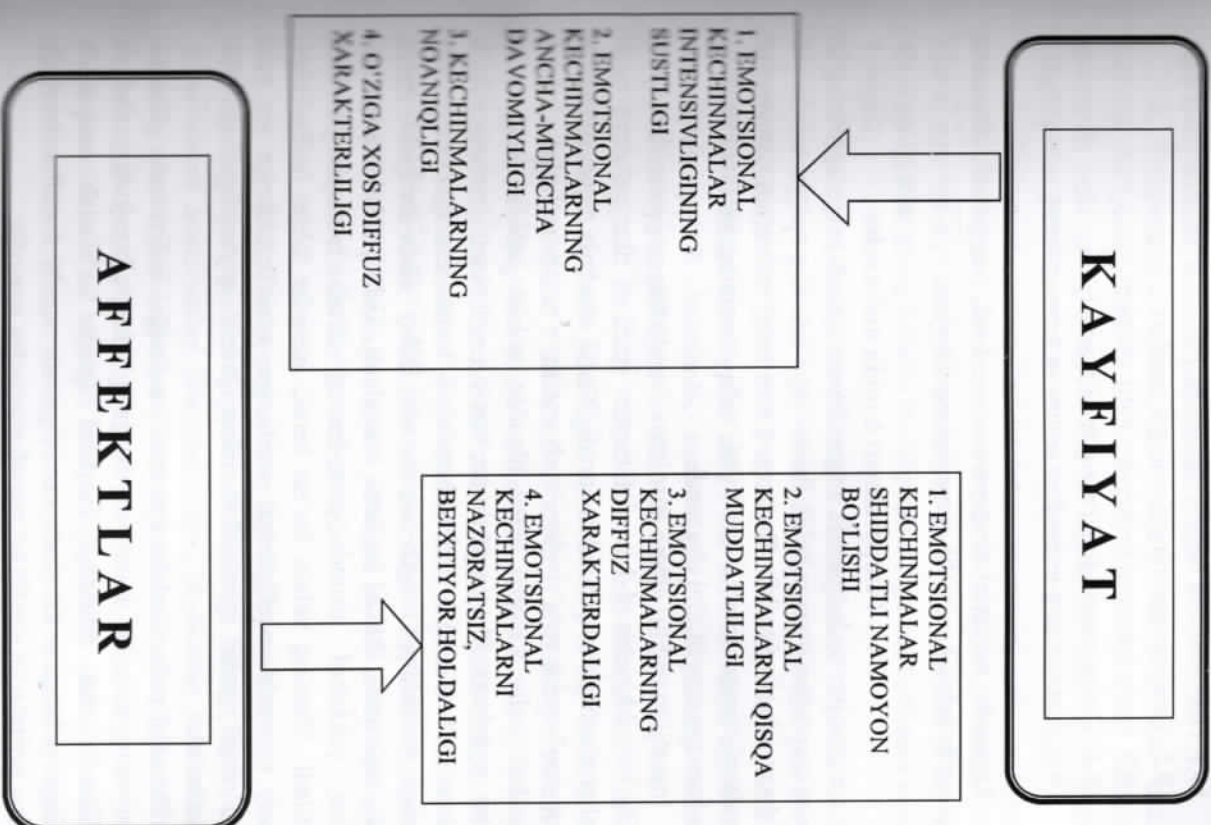
Emotsiya va hissiyotning mohiyati

Emotsiya va hissiyotlar klassifikatsiyasi

Kayfiyat va affektlarning o'ziga xos xususiyatlari

XIX. TEMPERAMENT

Reja

- 19.1 Temperament haqida tushuncha.
- 19.2 Temperamentning fiziologik asoslari.
- 19.3. Nerv sistemasi tiplarining kelib chiqishi.
- 19.4. Temperament tiplarining tavsifnomasi.
- 19.5. Faoliyatning individual uslubi va temperament

Tayanch so'zlar: *temperament, xolerik, sangvinik, fleqmatik, melankolik, labililik, rigidlik, nerv sistemasi tiplari.*

19.1. Temperament haqida tushuncha

Jamiyat hayotida tinimsiz o'zgarishlar natijasida psixologiyani bir qancha tarmoqlari yuzaga keldi. Psixologiya fanining muhim sohalaridan biri shaxs psixologiyasidir. Bu tarmoq shaxsning individual xususiyatlari - xarakteri, temperamenti, qobiliyati, xulq-atvorining yetakchi omillari, kasb-hunarga moyilligini o'rganadi.

Insonning ruhiy olami beto'xtov harakatlar majmuasidan iborat bo'lib, biri ikkinchisini bevosita taqazo etadi va ular uzluksiz zanjir tizimiga o'xshash tarzda hukm suradi. Xuddi shu bois shaxs ruhiyatida tashqi atrof-muhit to'g'risidagi taassurotlar, o'limish xotiralari, kelajak yuzasidan ijodiy xayollar, ezuq niyatlar, xohish istaklar, maqsad va tilaklar, mulohaza, fikr va muammo, hissiy kechimmalar, irodaviy sifatlar uzluksiz tarzda o'zaro o'rin almashitirib turish evaziga ontogenetik dunyoga mustahkam negiz hozirlanadi. Ruhiy olam kechishi, uning sur'ati, mazmuni, shakli, ko'lam, xususiyati, xislati, sifati, mexanizmi alohida, yakkahol insonda rang-barang tarzda namoyon bo'lishi kuzatiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, insonlar tabiat hodisalariga, ijtimoiy turmush voqeiklariga, omillariga, ta'sir kuchlariga tez yoki sekin, engil yoki mushkulot bilan javob qaytarishga moyillik ko'rsatadilar.

Psixologiyada temperamentga taalluqli individual dinamik xususiyatlar o'rtasida muayyan darajada tafovut mavjudligi alohida ta'kidlanadi, ular orasidagi farqlarni ajratib ko'rsatish maqsadida quyidagicha belgilar kiritiladi va o'ziga xos tarzda tavsiflab beriladi, ularning ayrimlarini ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq:

1. Favqulotda temperamentning bir xil xususiyatlari motiv, psixik holat va hodisalardan farqli o'laroq, aynan shu shaxsning o'zida, uning turli faoliyatlarida, muomalasida ifodalanadi.

2. Temperament xususiyatlari tabiiy shartlanganlik omiliga taalluqli bo'lganligi tufayli inson hayoti va faoliyatining (umrining) davomida yoki uning muayyan bir bo'lagida (ta'sirga beriluvchanligi sababligidan qat'iy nazar) barqaror, o'zgarmas va mustahkamdir.

3. Yakkahol shaxsda dahlдор temperamentning turli xususiyatlari o'zaro bir-biri bilan g'ayriqonuniy ravishda birlashgan bo'lmagan, balki ular o'zaro bir-biri muayyan qonuniyat asosida mujassamlashtirib, xuddi shu xususiyatlar uning tiplarini tavsiflovchi o'ziga xos tuzilmani vujudga keltiradi.

Psixologiya fanida **temperament xususiyatlari** deganda, alohida bir shaxsning psixik faoliyati dinamikasini belgilovchi psixikaning barqaror, o'zgarmas individual-tipologik xususiyatlari majmuasi tushuniladi. Mazkur xususiyatlar turli shakl va mazmunga ega bo'lgan motivlarda, psixik holatlarda, maqsadlarda, faoliyatlarda nisbatan o'zgarmas temperament tipini tavsiflovchi tuzilmani tashkil qiladi.

Psixologiya fanining ijtimoiy tarixiy-taraqqiyoti davrida temperamentga nisbatan bildirilgan mulohazalar, uning moddiy asosi to'g'risidagi talqinlar xilma-xil bo'lib, shaxsning psixologik xususiyatlarini o'ziga xos tarzda tushuntirish uchun xizmat qilib kelgan. Temperament lotincha "temperamentum" degan so'zdan olingan bo'lib, buning ma'nosi "aralashma" degan tushunchani anglatadi. Temperament to'g'risidagi dastlabki ta'limotni yunon olimi Gippokrat (eramizdan oldingi 460 - 356 yillarda yashagan) yaratgan bo'lib, uning tipologiyasi to'hozirgi davrgacha qo'llanilib kelinmoqda.

19.2. Temperamentning fiziologik asoslari

Qadimgi yunon olimi **Gippokrat** ta'limotiga binoan, insonlarning temperament xususiyatlari jihatidan o'zaro bir-biridan tafovutlanishi, ularning tana a'zolaridagi suyuqliklarning (xiltlarning) turlicha nisbada joylashuviga bog'liq ekanligi tasavvur qilinadi. Gippokrat ta'biricha, inson tanasida to'rt xil suyuqlik (xilt) mavjud bo'lib, ular o't yoki safro (yunoncha "chole"), qon (lotincha sanguis yoki sanguinis), qora o't

(yunoncha melas "qora", chole "o't"), balg'am (yunoncha "phlegma") kabildan iboratdir. Uning mulohazasicha:

1. *O'ning xususiyati* - quruqlikdir, uning vazifasi-tana a'zolarida quruqlikni saqlab turish yoki badanni quruq tutishdir.

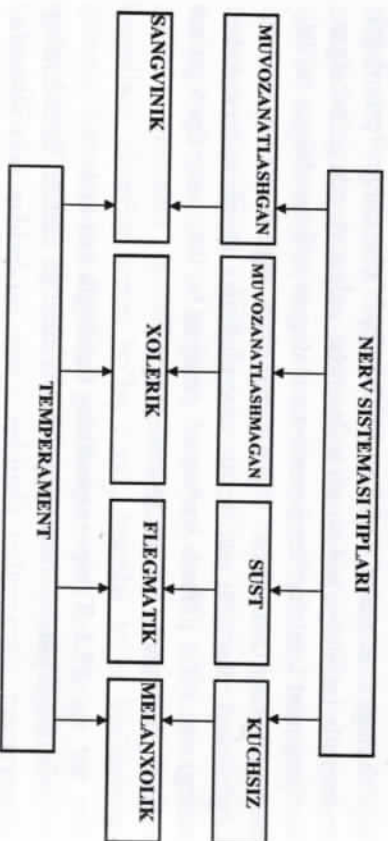
2. *Qonning xususiyati*-issiklikdir, uning vazifasi tanani isitib turishdir.

3. *Qora o'ning xususiyati*-namlikdir, uning vazifasi badan namligini saqlab turishdir.

4. *Balg'amning* (shilimsiq moddaning) *xususiyati*-sovuqlikdir, uning vazifasi badanni sovuq tutishdan iboratdir.

Gippokrat ta'limotiga muvofiq har bir insonda shu to'rt xil suyuqlik mavjud bo'lib, uning bittasi ustuvorlik kasb etadi. Mazkur aralashma (lotincha temperamentum)lardan qaysi biri salmoqliroq bo'lsa, shunga qarab insonlar temperament jihatidan farqlanadilar, chunki xolerikda sariq o't, sangvinikda qon, flegmatikda balg'am, melankolikda qora o't ustun bo'lishi ta'kidlanadi.

Gippokratning to'rt xil moddalar (suyuqliklar) aralashmasi, ya'ni temperament tushunchasi va uning tipologiyasi (sangvinik, xolerik, flegmatik, melankolik) ramziy ma'noda hozirgi zamon psixologiyasida ham qo'llanilib kelinmoqda.

Temperamentning fiziologik asoslariga ulkan o'z hissasini qo'shgan olimlardan biri rus fiziologi **I.P.Pavlov** (1849-1936) hisoblanadi. I.P.Pavlov temperament ham shartli refleksor faoliyatining individual xususiyatlarini keltirib chiqaruvchi omillar bilan bog'liq bo'lishi mumkin,

degan xulosa chiqaradi. I.P.Pavlov ta'limoti bo'yicha, shartli reflekslar paydo bo'lishining individual xususiyatlari ro'yobga chiqishining sabablari nerv sistemasini xususiyatlari mohiyatidandir. Unga ko'ra quyidagi 3 ta xususiyatni ajratib ko'rsatadi:

- 1) qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining kuchi;
- 2) qo'zg'alish kuchi bilan tormozlanish kuchi o'rtasidagi muvozanatlik darajasi;
- 3) qo'zg'alishning tormozlanish bilan almashinish tezligi yoki nerv jarayonlarining harakatchanligi.

I.P.Pavlov shartli refleksor faoliyatining individual xususiyatlari bilan temperamentga aloqador nerv sistemasi xususiyatlarining o'zaro qo'shiluvini nerv sistemasining tipi deb nomlaydi va uni to'rtta tipga ajratadi. Ular quyidagilardan iborat.

1. *Kuchli, muvozanatli, epchil*;
2. *Kuchli, muvozanatsiz, epchil*;
3. *Kuchli, muvozanatli, sust*;
4. *Kuchli, muvozanatsiz sust*.

Yirik rus psixologlaridan biri **B.M.Teplov** (1896 - 1965) va uning shogirdlari, maslakhatchilari I.P.Pavlovning tadqiqotlarini davom ettirib, inson nerv jarayonlari xususiyatlarining o'ziga xos tomonlarini ochishga muvaffaq bo'ldilar. Ular nerv-fiziologik jarayonlarning nozik hiralari o'rganishga maxsus moslamalar yordami bilan o'zgarishlarni qayd qilish himda olingan natijalarni (omillarni) matematik statistika metodlari orqali hisoblashni tabiq etdilar. Shuningdek, B.M. Teplov ilmiy maktabining namoyondalari tomonidan ijobiy va tormozlovchi shartli reflekslarning hosil bo'lish tezligini tavsiflovchi individual xususiyatlar turkumi ham tairiflab berilgandir. Ushbu individual xususiyatlar mohiyatida ifodalauvchi nerv sistemasining notanish xususiyati dinamikk deb nomlangan ham tavsiflangan. Bundan tashqari, ular shartli refleksor faoliyatining bir guruh individual xususiyatlari qo'zg'alish jarayoni to'xtalishining tezligi mahsuli sifatida taxmin qilingan xususiyatni (yangi xislatni) labillik deb atay boshlaganlar. Shuning bilan birga nerv sistemasining boshqa xususiyatlari mavjudligi to'g'risida ilmiy taxminlar ilgari surilgan, chunki: senziitivlik, reaktivlik va hokazo.

19.3. Nerv sistemasi tiplarining kelib chiqishi.

Nerv sistemasi umumiy tiplari kelib chiqishi yuzasidan mulohaza yuritilganda, albatta I.P. Pavlovning ta'limotini eslash maqsadga muvofiqdir, chunki hozirgi irsiyat yo'li bilan shartlangan tip-bu genotip demakdir. Hozirgi davrda nerv sistemasi umumiy tipi (genotip) irsiyatga bog'liq ekanligi haqidagi ma'lumotlar, juda ko'p bo'lib, ular qiyosiy jihatdan hayvonlarni o'rganish natijasida topilgan.

Temperamentning tipologiyasi mobodo insonlar temperamentlari bo'yicha qiyoslanadi, u holda uning xususiyatlari jihatidan o'zaro o'xshash shaxslarning guruhi mavjudligi namoyon bo'ladi. Bu asnoda eramizdan oldingi davrda ham temperament tiplari to'g'risida materiallar to'plangan.

I.P. Pavlov ta'limoti bo'yicha nerv sistemasi tiplarining va Gipokrat ta'limoti bo'yicha temperamentning o'zaro munosabatlari

Temperament tiplari	Nerv sistemasi kuchli	Nerv tizimining muvozanati	Nerv tizimining ildamligi
Xolerik	Kuchli jo'shqin	Muvozanatsiz qizg'in	Serharakat
Sangvinik	Kuchli serharakat	Muvozanatli	Serharakat
Flegmatik	Kuchli vazmin	Muvozanatli	Inert (sust)
Melankolik	Kuchsiz	Muvozanatsiz tormozli	Serharakat yoki inert

Ularda temperament tipi deyilganda, insonlarning muayyan guruhlarini tavsiflovchi psixik xususiyatlarning yig'indisi (majmuasi) tushuniladi. Hozirgi davrda temperament tipi deganda, ma'lum insonlar guruhi uchun umumiy bo'lgan xususiyatlarning soddamajmuasi emas, balki mazkur xususiyatlarning qonuniy, zaruriy o'zaro bog'liqligi tushuniladi. Temperament tipini tavsiflovchi xususiyatlarning qonuniy tarzda o'zaro bog'liqligi quyidagicha aks etishi mumkin.

Nerv sistemasi va temperamentning bog'liqligi

Nerv tizimining tiplari		Kuchli		Kuchsiz	
Nerv	Kuch	Kuchli	Jonli	Inert	Kuchsiz
jarayonlari	Vazminlik				
xususiyat	harakatlan	Harakatlan	Harakatlan	Sust	Harakatlan
ari	ish	ish	ish	ish	han yoki sust
Temperament	Xolerik	Sangvinik	Flegmatik	Melankolik	

Temperament va psixik reaksiyaning bog'liqligi

Temperament	Tezkorlik	Kuch
Sangvinik	Tez	o'rta
Xolerik	Tez	haddan tashqari
Flegmatik	Sekin	kuchli
Melankolik	Sekin	kuchsiz

Temperament tiplarining psixologik tavsifi quyidagi muhim xususiyatlar yordami bilan aniqlanishi mumkin va ularning psixologik tavsifini quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin.

1. **Senzitivlik** (lotincha Sensus - sezish, his qilish degan ma'no anglatadi). Senzitivlik yuzasidan insonda birorta psixik reaksiyani hosil qilish uchun zarur bo'lgan o'zaro kuchsiz tasbiq taassurot kuchiga qarab

mulohaza yuritiladi, jumladan, sezgilarning paydo bo'lishi uchun kerak qo'zg'ovchining o'zina kuchi (ularning quyi chegarasi), ehtiyojlar qondirilmagiligining sezilar-sezilmas darajasi (shaxsga ruhiy azob beruvchi) mujassamlashadi.

2. Reaktivlik. Bu to'g'rida aynan bir xil kuch bilan ta'sir etuvchi tashqi va ichki taassurotlarga shaxs qanday kuch bilan emosional reaksiya qilishiga qarab munosabat bildiriladi. Reaktivlikning yorqin ro'yobga chiqishi-emosionallik, ta'sirlanuvchanlikda ifodalanishidir.

3. Faollik. Bu borada inson qanday faollik darajasi bilan tashqi olamga ta'sir etishi va maqsadlarni amalga oshirishda ob'ektiv hamda sub'ektiv qarama-qarshiliklarni faollik bilan engishga qarab fikr yuritiladi.

4. Reaktivlik bilan faollikning o'zaro munosabati. Odamning faoliyati ko'p jihatdan nimaga bog'liqligiga binoan, chunonchi tasodifiy tarzda tashqi va ichki sharoitlarga (kayfiyatga, favquloddagi hodisalarga) yoki maqsadlarga, ezuu niyatlarga, xohish-intilishlariga ko'ra fikr bildirish nazarda tutiladi.

5. Reaksiya tempi. Turli xususiyati psixik reaksiyalar va jarayonlarning kechish tezligiga, nuq surlatiga, farosatiligiga, aql tezligiga asoslanib xulosa chiqariladi.

6. Harakatlarning silliqiligi va unga qarama-qarshi sifat rigidilik (qotib qolganlik). Shaxsning o'zgaruvchan tashqi taassurotlarga qanchalik engillik va chaqqonlik bilan muvofiqlashishiga (silliqilik bilan moslashishga), shuningdek, uning xatti-harakatlari qanchalik sust va zaifligiga (rigidligi qotib qolganligicha) nisbatan baho berishdan iboratdir.

7. Ekstravertlik va introvertlik. Shaxsning faoliyati va reaksiyasi ko'p jihatdan kechinnimalarga bog'liq, chunonchi favquloddagi tashqi taassurotlarga (ekstravertlik) yoki aksincha, imsolilarga, tasavvurlarga (introvertlik) taalluqligiga asoslangan holda munosabat ifodasidir.

19.4. Temperament tiplarining tavsifnomasi
Turli temperament tipiga mansub insonlarda har xil xarakter xususiyatlari, shaxs sifatleri, holatleri ro'y beradi. Temperament tiplariga mos xususiyatlarni muhimleri quyidagi jadvalda aks ettiriladi.

Sanguine yuksak reaktivlik. Bo'lar-bo'imas narsalarga qattiq xoxolab kulaveradi. Muhim bo'lmagan fakt qattiq jablini chiqaradi. Diqqatini jalb qilgan hamma narsalarga teik va zo'r qo'zg'alish bilan javob beradi. Imo-ishoralar va harakatlari yaqqol ko'rinish turadi. Uning aft-basharasiga qarab kayfiyatining qandayligini, narsalarga yoki odamga bo'lgan munosabatlarini bilish oson. Diqqatini tez bir joyga to'playdi.

Sust senzitivlikka ega. Sezgirlik chegarasi yuksak. Juda kuchsiz tovushlarni va yorug'lik qo'zg'ovchilarni payqamaydi. Aktivligi yuksak, juda qayratli va ishchan, darslarda tez-tez qo'l ko'tarib turadi, toliqmasdan uzoq vaqt ishlashi mumkin, yangi ishlarga g'ayrat bilan kirishadi. Faolligi va reaktivligi muvozanatli. Uni intizomga chaqirish oson. U o'z hissiyotlarining namoyon bo'lishini va o'zining ixtiyorsiz harakatlarni tez ushlab qola oladi. Harakatlari shiddatli, nuq tez, yangi ishga tezlik bilan kirishadi, diqqatini tez to'playdi. Aqli tez ishlaydi, topqir, harakatlari nihoyat darajada silliqlik xususiyatiga ega. Hissiyotlari, kayfiyatleri, qiziqishleri va intilishleri juda o'zgaruvchan. U yangi kishilar bilan tez kirishib ketadi. Yangi talablar, yangi sharoitga osonlik

bilan o'rganadi. Bir ishdan ikkinchi ishga tez ko'cha oladi. Malakalarni tez o'zlashtiradi va tez qayta o'zgartiradi. Aqli ixcham. Ekstrovertlik xususiyatiga ega. o'lgan va kelajak hayot haqida tasavvurlariga qaraganda quyiroq tashq taassurotlarga javob beradi.

Xolerik xuddi sangvinik kabi sust sezitivlik, yuksak reaktivlik hamda faollik bilan ajralib turadi, lekin faollikdan reaktivlik ustunlik qiladi. Shuning uchun u tinimsiz o'zini ushlay olmaydigan, betoqat, serzarda. Sangvinikka qaraganda ozroq silliq va qo'proq qotib qolgan. Shuning uchun intilishlari va qiziqishlarida katta bargavorlik, zo'r qat'yilik bor, diqqatini ko'chirishda qiyinchilikka uchraydi. Psixik tempi tez. Bir ishini boshlasa oxiriga yetkazadi, ammo unga qiziqsa.

Flegmatik - sezitivligi sust, hissiy qo'zg'aluvcchanligi oz, kuldirish, jahlini chiqarish, kayfiyatini buzish qiyin. Ammo bir narsa yuzasidan qattiq kulganda u vazminligicha qolaveradi. Katta ko'ngilsiz hodisa yuz berganda ham osoyishtaligini buzmaydi. Imo-ishoralari oz, harakatlari ifodasiz. qayrati ishchanligi bilan ajralib turadi. Yuksak faolligi oz, reaktivligidan ancha ustunlik qiladi. Chidamliligi, ma'onati, o'zini tuta bilish bilan ajralib turadi. harakatlarning tempi va nutqining tempi sust, ifodasiz. Diqqatini sekinlik bilan to'playdi. Rigid (qotib qolgan), diqqatini qiyinchilik bilan ko'chiradi. Yangi sharoitga qiyinchilik bilan moslashadi. Introvert. Yangi odamlarga qiyinchilik bilan qo'shildi. Tashqi taassurotlarga qiyinchilik bilan javob qaytaradi.

Melanxolik - yuksak sezitivlik xususiyatiga ega. Sezgirliги yuksak (sezgi chegaralari yuqori). Arzimagan sababga ko'ra, ko'zlaridan yosh oqib ketaveradi. Nihoyatda arazchan, sekin yig'laydi. Samimiy, juda oz kuladi, faolligi sust. o'ziga ishommaydi, tortinchoq, ozgina qiyinchilik tug'iliadigan bo'lsa, ho'lini yuvib qo'ltig'iga urib g'o'ya qoladi. G'ayratsiz qat'y emas. Diqqati tez chalg'iydi, bargaror emas. Psixik tempi sust. Rigid (qotib qolgan). Introvertlik xususiyatiga ega.

19.5. Faoliyatning individual uslubi va temperament

Faoliyatning individual uslubi insonda o'zidan o'zi vujudga kelmaydi, u shaxs kamolotining barcha bosqichlarida (bog'cha yoshidan e'tiboran to kasbiy mahorat egallagunga qadar) shakllanib boradi. Insonning temperamenti faoliyatning individual uslubini tarkib topiradi. Xuddi shu boisdan, faoliyatning individual uslubi deyilganda shaxs

uchun o'ziga xos va muvaffaqiyatga erishishning maqsadga muvofiq yo'llari individual tizimi tushuniladi.

Temperament xususiyatlarining o'ziga xos yig'indisi inson faoliyati munosabatlari va bilish jarayonlarida faolligining individual uslubi jarayonida namoyon bo'ladi.

Faoliyatning individual uslubi faqat temperamentga emas, balki boshqa sabablarga, shaxsiy tajriba jarayonida hosil bo'lgan ko'nikma va malakalarga ham bog'liqdir. Faoliyatning individual uslubini inson organizmini tug'ma xususiyatlari va asab tizimi tiplarining faoliyat sharoitlariga moslanishi deb qarash mumkin. Faoliyatning individual uslubi asosini asab tizimi xususiyatlari yig'indisi tashkil qiladi. Faoliyatning individual uslubiga kiruvchi ikki xil xususiyatlar mavjud.

1. *Asab tizimi individual xususiyatlari nuqsonlarining o'rnini to'ldiruvchi tajriba jarayonida shakllangan xususiyatlar.*

2. *Insonda mavjud layoqat va qobiliyatlardan maksimal darajada foydalanish imkonini beruvchi xususiyatlar.*

Temperamentning xususiyati faollikning samaradorligida emas, balki usullarning o'ziga xosligidadir. Shu ma'noda **Ye.A.Klimov** tomonidan olib borilgan tadqiqotga ko'ra, stanokchi, to'quvchilarning ishini kuzatish natijalari muhim sanalgan. Ma'lum bo'ldiki, bir necha stanokda ishlashda nerv tizimi harakatchan tipdagi ham, harakatsiz tipdagi xodimlar ham ishlab chiqarishda muvaffaqiyatlarga erishadilar. Temperamentni harakatchanligiga ko'ra qarama-qarshi xususiyatli kishilar bir xil mehnat vaziyatida turlicha harakat taktikasiga murojaat qilishlari aniqlandi. Harakatchanlari shoshilinch, tezroq bajaradi, temperamentning sust tipdagi kishilar esa shoshilinch harakatning zarurligini bildiradigan tayyorlov ishlarga ko'p e'tibor berishi bilan ajralib turadi.

Faollikning individual uslubini **V.S.Merlin, Ye.A.Klimovlar** o'rganib, uning kishida darrov paydo bo'lmasiligi va faqat stixiyali tarzda paydo bo'lishini ko'rsatishdi. Agar kishi o'z temperamentiga muvofiq yaxshi natijalarga erishishga yordam beradigan o'zining yo'llari va usullarini faol izlasa, individual uslub yuzaga keladi.

Odamlarning birgalikdagi faolligi sharoitlarida ular temperamentning dinamik fazilatlari ular faoliyatining pirovard natijasiga har biri individual ishlagan holdagiga qaraganda ancha jiddiy

ta'sir ko'rsatadi. Bunda mazkur faoliyatni bajarish uchun ancha qulay va kamroq qulay bo'lgan temperamentning har xil tiplarini birga qo'shib ketishi aniq bo'ladi. Chunonchi, xolerik temperamentli kishining faoliyati sangvinik yoki xolerik temperamentli kishi bilan sherik bo'lib ishlaganiga qaraganda fleqmatik yoki melanxolik bilan birgalikda ishlagan hollarda ancha samarali bo'ladi. Bunday faktlar shuni ko'rsatadiki, temperamentning u yoki bu xususiyatlarining ahamiyatini ko'pgina faoliyat turlarini birgalikdagi xarakterini hisobga olmasdan baholab bo'lmaydi. o'z temperamentining xususiyatlarini egallash va ularning o'zini to'ldirish, faoliyatning individual uslubini shakllantirish bolalik yillaridan boshlanib, ta'lim va tarbiya ta'sirini negizida yuzaga keladi.

Tayanch tushunchalar

Labililik (lot. labilis - begaror, o'zgaruvchan) - nerv hujayralarining tezlik bilan qo'zg'alish holatidan tormozlanish va tormozlanishdan qo'zg'alish holatiga o'tish xususiyati.

Melanxolik (yunon. Melas - qora, chole - o't, safro) - temperament turlaridan, psixik faollikning sust, tez ta'sirlanuvchanlik, hatto arzimagan narsalar uchun xam juda chuqur ta'siroga berilishi bilan xarakterlanadi.

Rigidlik (lot. regidus - qattiq ustahkam) - sub'ektiv tomonidan dasturlashtirilgan faoliyatda qayta qurishning talab qilinishi natijasida ro'y beradigan qiyinchiliklar.

Sangvinik (yunon. Sanguis qon) - temperament turlaridan. By tur chagqon, harakatchan, taassurotlari tez-tez o'zgarib turadigan, boshqa kishilarga nisbatan dilkashlik va mexribonlik qilish xislatlari bilan tavsiflanadi.

Temperament (lot. temperamentum - qismlarning bir-biriga munosabati) - shaxsning individual psixologik xususiyatlari majmua. By kishida faoliyat va xulq-atvorning dinamik va emosional tomonlari bilan xarakterlanadi.

Flegmatik (yunon. flegma balg'am, shilimsiq modda) - temperament turlaridan biri. Bu harakatlarning sekinligi, bargorligi, emosional holatlarning tashqi ko'rinishlari kuchli emasligida namoyon bo'ladi.

Xolerik (yunon. chole - safro, sarik o't) - temperament turi, u hissiyotning jo'shqinligi, kayfiyatning birdaniga tez o'zgarib qolishi,

hissiyotning muvozanatsizligi va umuman harakatchanligi bilan ifodalanadi.

Nazorat savollari

1. Temperament tushunchasining mohiyatini asoslang?
2. Oliy nerv faoliyati tipi va temperament o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsating?
3. Temperament xususiyatlariga ta'rif bering?
4. Temperament tiplarining mohiyatini izohlang?
5. Faoliyatning individual uslubi va temperament o'rtasidagi munosabatni aniqlang?
6. Temperament borasidagi psixologik nazariyalarning mohiyatini asoslang?

XX. XARAKTER

Reja

- 20.1. Xarakter haqida tushuncha.
- 20.2. Xarakterning fiziologik asoslari.
- 20.3. Xarakter tarkibi.
- 20.4. Xarakter aksentuatsiyasi.
- 20.5. Xarakter tipologiyasi.
- 20.6. Xarakter borasidagi nazariyalar.
- 20.7. Xarakterning shakllanishi

Tayanch so'zlar: *xarakter, introversiya, dinamik stereotip, fenomen aksentuatsiy, ekstraversiya*

20.1. Xarakter haqida tushuncha.

Inson hayoti davomida o'zgarib boruvchi alohida xususiyatlardan biri xarakterdir. Xarakter hamisha ko'p tomonlama bo'lib, faoliyat davomida namoyon bo'lib boradi.

Har bir odam har qanday boshqa odamdan o'zining individual psixologik xususiyati bilan ajralib turadi. Bu jarayonda asosiy e'tibor xarakter muammosiga qaratiladi. "Xarakter" so'zi grekcha so'zdan olingan bo'lib " tamg'a, belgi " degan ma'noni anglatadi. Ijtimoiy turmushda hayot va faoliyat ko'rsatayotgan har qanday shaxs o'zining

individual-psixologik xususiyatlari bilan boshqa insonlardan ajralib turadi va bu farqlar uning xarakter xislatlarida ifodasini topadi. Shu boisdan insonning barcha individual xususiyatlarini xarakter xislati tarkibiga kiritib bo'lmaydi. Chunonchi aqlning topqirliigi, xotiraning barqarorliigi, ko'rishning o'likirliigi kabi individual psixologik xususiyatlar bunga misoldir.

Psixologiya fanida xarakterga turlicha ta'rif berilishiga qaramay, uning asosiy belgilari ta'kidlanganliigi bilan bir-biriga muvofiq tushadi. Masalan, shaxs xulqining tipik usullar bilan bog'liq faoliyat muomala va munosabatlarda namoyon bo'luvchi, mujaassamlanuvchi uning barqaror xususiyatlari majmuasi xarakter deyiladi. Shaxsning jamiyatga nisbatan munosabatlari uning asosiy belgisi hisoblanadi.

Xarakter deganda mazkur shaxs uchun tipik hisoblangan, faoliyat usullarida namoyon bo'ladigan, shaxsning turli sharoitlarga munosabati bilan belgilanadigan individual psixologik xususiyatlari yig'indisi tushuniladi. Xarakter xususiyatlarining namoyon bo'lishi har bir tipik vaziyat, hissiy kechimmalarning individual o'ziga xos xususiyati shaxs munosabatlarga bog'liq. Xarakterning intellektual, hissiy va irodaviy xislatlarini ajratish mumkin. Xarakter deganda shaxsda muhit va tarbiya ta'sirida tarkib topgan va uning irodaviy faoliyatida, atrofdagi olamga o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarda namoyon bo'ladigan individual xususiyatlarni tushunamiz. Xarakterning juda ko'p xususiyatlari odamning ish harakatlari belgilovchi chuqur va faol moyillik hisoblanadi. Mana shu moyilliklarda xarakter xislatlarining undovchilik kuchi namoyon bo'ladi. Odam xarakter xislatlarining undovchilik undovchilik kuchi tufayli ko'pincha ob'ektiv sharoitlarga zid ish qiladi va mutlaqo maqsadga nomuvofiq harakat usullarini qo'llaydi. Xarakter xislatlari ma'lum tarzda harakat qismlariga, ba'zan esa sharoitga qarama-qarshi harakat qilishga undar ekan, ular hayotiy qiyin daqiqalarda yaxshiroq namoyon bo'ladilar va bu xakterni, shuningdek barkamol avlodni tarbiyalashning muhim vazifasidir. Shaxsning qat'iyatlik, tanqidchilik, fahm-farosat, kuzatuvchanlik kabi xislatlari intellektual, quvnoqlik, mehribonlik hissiy-irodaviy sifatlariga kiradi. Odatda shaxsning munosabatlari xarakter xislatlarining individual xususiyatlarini ikki xilini aniqlash imkoniyatiga ega:

✓ Shaxs xakterining xususiyati ro'yobga chiqadigan har qanday vaziyat hissiy kechimmalarning o'ziga xos xislati uning munosabatlarga bog'liq.

✓ Har qanday favquloddagi tipik (muhidagi) xakterning sifatleri hamda individual usullari shaxsning munosabatlarga taalluqlidir.

✓ Shaxs harakatlarning sifati va ularning ogilona usullari insonning irodasi, hissiyoti, diqqati, aqliy sifatlariga yoki psixik jarayonlarning individual xususiyatlariga bog'liqdir. Chunonchi, mehnatda ko'zga tashlanadigan tirishqoqlik, puxtalik mehnatga nisbatan ijobiy munosabatni aks ettirishga emas, balki boshqa omillarga:

1. diqqatning to'planishiga;
2. harakatlarning maqsadga yo'nalganliigiga;
3. irodaviy zo'r berishga;
4. usullar mahsuldorliigiga;
5. aqlning ishtirokiga bog'liq.

20.2. Xakterning fiziologik asoslari

Xakterning psixologik va fiziologik sabablari haqida faqat taxminiy fikrlar, xulosalar mavjud. Kishi temperamenti uning xakteri tarkibiga kiradi, shu sababli ham xakterning fiziologik asosi asab tizimining tipidan iborat.

Xakter xislatlari shaxsning qiyin hosil qilinadigan va mustahkamlanib qoladigan xususiyatlari bo'lganliigi tufayli, xakterning fiziologik asosi ham individual hayot jarayonida asab tizimining o'zgaragan xususiyatlaridan iborat. hayvon asab faoliyatining tug'ma konstitutsion turi genotip. Lekin hayvon tug'ilganidan keyin tashqi sharoitlarning g'oyat xilma-xil taassurotlariga duch keladi va bunga muayyan faoliyat orqali muqarrar javob berishi lozim bo'ladiki, ko'pincha bu faoliyatlar mustahkamlanib, butun hayoti davomida saqlanib qoladi. Shu sababli hayvonning batamom tarkib topgan asab faoliyati tipga oid belgilardan tashqari muhit ta'siri ostida hosil bo'lgan o'zgarishlarning qotishmasi-fenotip xakteridir. Dinamik stereotip shaxsdagi mustahkam odat bo'lib qolgan xususiyatlarning, jumladan, xakter xislatlarining ham nerv-fiziologik asosidir. Xakterning nerv-fiziologik asosini tushunish uchun **I.P.Pavlovning** ikkinchi signal tizimi haqidagi ta'limoti katta ahamiyatga egadir. Ikkinchi signal tizimi nutq va tafakkurning fiziologik asosi bo'lish bilan birga, kishi xulqini ham idora

qiladi. Xarakterning fiziologik asosi xarakterning mazmunini tashkil qiladigan sifatleri, chunonchi, ijtimoiy maslak, mardlik, o'z burchiga sadogati bo'lishlarini o'z ichiga olmaydi va ololmaydi ham, albatta xarakter psixologiyasining mazmuni o'zining kelib chiqishi jihatidan ijtimoiy hodisadir. Xarakterning mazmunini tashkil qilgan tomonlarini yoritilishi tufayli, psixologiya ijtimoiy fanlar qatoriga kiradi.

Xarakter xislatlari kelib chiqishining muhim fiziologik sharoitlaridan biri - xarakter xususiyatlarining fiziologik hamda psixologik jihatdan ifodalanishi o'rtasida o'xshashlik bo'yicha taxminiy xulosa chiqarishdir. Ma'lumki, I.P.Pavlov ilmiy maktabi materiallarida e'tirof etilishicha, laboratoriya sharoitida ovgatlanish orqali, shuningdek, teriga elektr toki bilan ta'sir qilish tufayli mustahkamlashda aynan bir hayvonda bir xil shartli qo'zg'ovchiga javoban ikki xil dinamik stereotipni hosil qilish mumkin. Xarakter stereotiplar va so'lak ajralishidan iborat ijobiy va tormozlanish shartli reaksiyalari bilan javob qaytaradi. Teriga elektr toki bilan ta'sir qilish sharoitida esa qo'zg'ovchilarning o'ziga mudofaa harakatlari stereotiplari reaksiyasi bilan javob beradi. Bu hodisalar negizida yotgan fiziologik mexanizm ko'chirish mexanizmi deyiladi. Ko'chirish mexanizmining mohiyati shuki, sharoitga bog'liq tarzda markaziy nerv sistemasida har xil funksional holat paydo bo'ladi, chunonchi, ovgatlanishning markazlarida kuchli qo'zg'alish yuzaga keladi va bunda ovgatlanish bilan bog'liq dominant tug'iladi. Teriga elektr toki bilan ta'sir qilishda mudofaa bilan bog'liq harakat markazlari kuchli qo'zg'alish tufayli muhofaza (mudofaa) dominantasi vujudga keladi.

Hayvonlardagi mazkur hodisalarning shaxs xakteri xislatlari namoyon bo'lishi bilan o'xshashligi mavjud. Bular: 1) ular hayvonlar va odamlar uchun stereotip xususiyatga ega; 2) sharoitga bog'liq holda odamlarda va hayvonlarda bir qo'zg'ovchiga javoban xilma-xil stereotip xususiyatli reaksiyalar tizimi vujudga keladi; 3) funksional holatlar har ikkalasida ham barqaror va doimiy xususiyat kasb etadi. Funksional holatlar hosil bo'lishining tashqi omillariga asoslanib, xarakter xislatlari shakllanishining fiziologik sharoitlaridan biri-ko'chirish mexanizmi asosida dinamik stereotiplarning vujudga kelishidir.

Xarakter xislatlarining dinamik stereotiplarga bog'liq nerv tizimining shartli refleksor funksional holati shaxsning sharoitga nisbatan

turlicha munosabatiga bog'liqdir. Masalan, tajribaga nisbatan tekshiriluvchining munosabati o'zgartirilsa, unda nerv jarayonlarining qo'zg'aluvchanligi, harakatchanligi, to'xtalishi kuchayadi, demak nerv tizimining funksional holati o'zgaradi. Shunday qilib, xarakter xislatlarining asosi ko'chirish mexanizmi insonlarda hayvonlardan keskin tafovutlanadi, chunki unda ikkinchi signal tizimi nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xarakter xislatlarining namoyon bo'lishi bilan nerv tizimiga qiyoslanga, u holda birinchisining ruyoga chiqishi o'zgacha fiziologik sharoitga asoslanishi mumkin. Sobiq sovet psixologiyasida takidlanishicha, nerv sistemasi umumiy tipining zid xususiyatlari psixologik jihatdan zid harakat usullariga mos tushadi. **B.M.Teplov, V.M.Merlin, Ye.A.Klimovlarning** tadqiqotlarida o'qish, sport va mehnat faoliyatlarida harakat usullarining individual farqlari aniqlangan. Xuddi shu bois xarakter xislatlari paydo bo'lishining o'zgacha fiziologik sharoiti nerv tizimi umumiy tipining xususiyatlari hisoblanadi. Ma'lumki, nerv tizimining umumiy tipi - bu temperamentning fiziologik asosi hamdir. Shuning uchun temperament tipi xarakterning individual o'ziga xos xislatlarining ruyoga chiqishidagi muhim psixologik sharoitlardan biri bo'lib hisoblanadi. I.P.Pavlov tajribasining ko'rsatishicha, muayyan tizimda tashqi ta'sir hukm surganda nerv tizimi umumiy tipining xususiyatlariga taalluqli dinamik stereotipning shakllanishiga qulaylik vujudga keltirish yoki, aksincha, halaqit berishi mumkin.

20.3. Xarakter tarkibi

Shaxsning xakteri tuzilishi turli xususiyatlarining tasodifiy yig'indisidan iborat emas, balki o'zaro bir-biriga bog'liq, hatto tobe-yaxlit tizimdan tarkib topadi. Xarakter xislatlarining muayyan qismidan xabardor bo'lishlik notanishlarni tashxis qilish imkoniyatini yaratadi. Misol uchun, shaxsning shuhratparastligi ma'lum bo'lsa, uning dili (ko'ngli) qoraligi yuzasidan taxmin qilish mumkin, yoki inson kamtar, mo'min, yuvosh xususiyatli bo'lsa, albatta u ko'ngilchan ekanligi ko'nglimizga keladi.

Odatda psixik xususiyatlarining o'zaro bog'liq tizimi simptomokomplekslar (omillar) deyiladi. "Simptom" yunon *sympnoma* belgi, mos tushish, "kompleks" lotincha, aloqa, majmua degan ma'no

anglatadi. Misol uchun, qarama-qarshi simptomokomplekslar haqida mulohaza yuritilsa, u holda insonlarda bu tizim o'ziga ishonish o'zidan mag'rurlanish, maqtanchoqlik, o'zbiarmonlik, urushqoqlik, kek saqlash kabilar birikmasida yuzaga keladi. Boshqa toifadagi shaxslar o'zlarining kamtarinligi, ko'ngilchanligi, iltifotligi, dilkashligi, haqoniyligi bilan ajralib turadilar. Vogelikka shaxsning bir xil munosabati xarakter xislatlarining o'zaro bir-biriga bog'liqligini bildiradi.

Hozirgi zamon psixologiyasida shaxsning turli munosabatlari bilan belgilanadigan xarakter xususiyatlarining to'rtta tizini farqlanadi.

✓ Jamoa va ayrim odamlarga bo'lgan munosabatlari ifodalovchi xususiyatlar (yaxshilik, mehribonlik, talabchanlik va shu kabilar).

✓ Mehnatga bo'lgan munosabati ifodalovchi xususiyatlar: (mehnatsevarlik, yalqovlik, vijdonlilik, mehnatga ma'suliyat yoki ma'suliyatsizlik bilan munosabada bo'lishi kabilar).

✓ Narsalarga bo'lgan munosabati ifodalovchi xususiyatlar: (ozodalik va iftosilik, narsalar bilan ayab yoki ayamasdan munosabatda bo'lish kabilar).

✓ Odanning o'z-o'ziga bo'lgan munosabatini ifodalovchi xususiyatlar (izzat-nafsillik, shuhratparasillik, mag'rurlik, o'zini katta olish, kamtarlik kabilar).

Bundan tashqari, kamroq ahamiyatga ega bo'lgan boshqa juda ko'p xususiyatlar ham mavjud: o'ziga ishonish, o'zbiarmonlik, o'ziga bino qo'yish, maqtanchoqlik.

Xarakterning tarkibi faqat ayrim xususiyatlarining o'zaro bog'liqligi bilan emas, balki bir butun xarakterga xos bo'lgan xususiyatlar bilan belgilanadi. Xarakterning xususiyatlari jumlasiga birinchidan, ularning chuqurlik darajasi kiradi. Shaxsning markaziy, asosiy munosabatlari bilan belgilanadigan xususiyatlarini biz xakterni bir muracha chuqurroq xususiyatlari deb ataymiz. Masalan, barkamol shaxsda odamlarga, jamoa va mehnatga nisbatan vijdonan munosabatda bo'lish bilan belgilanadigan xususiyatlar chuqurroq xususiyatlar hisoblanadi. Ikkinchidan, xakter kuchi yoki faolligi. Xakter faolligi xakter xususiyatlarining kishini biror narsaga qarshilik ko'rsatish darajasi bilan belgilanadi. Uchinchidan, xakterning tarkibiy xususiyatlariga uning bargzorlik va o'zgaruvchanlik darajasi kiradi. Xakter bargzorligi va o'zgaruvchanligi ham moslashish faoliyatining zarur shartlaridandir.

Agar tashqi sharoitning o'zgarishi bilan har gal xakter boshqacha bo'lib, o'zgarib qoladigan bo'lsa, unday paytda odanning xatti-harakatlari tashqi sharoit ta'siriga nisbatan passiv javob reaksiyasiga aylanib qolgan, xatti-harakat batamom passiv moslashishga aylangan bo'lar edi. Odanning xakter xususiyatlari juda xilma-xil hayot sharoitlarida ham qarshilik qiluvchi sharoit bo'lishiga qaramay uning xatti-harakatlarini boshqaradi.

Xakter ma'lum darajada plastikdir (egiluvchandir). Xakterning plastikligi ikki xil ma'noga ega, birinchidan, xakterning bargzorligi singari muhim faol ta'sir qilishidir. Ikkinchidan, xakter ma'lum darajada plastik bo'lganligi uchunгина istalgan odanning xakterini qayta tarbiyalay olamiz.

Kishiga mustahkamlanib, uning shaxsiy xususiyatiga aylanib qolgan iroda sifatleri xakterning iroda bilan bog'liq bo'lgan xislatlaridan, bu sifatlar alohida ko'rinish emas, balki shaxsning fazilatiga aylanib qoladi, g'ar'iyat, sabr-toqat, chidamlilik, dadlilik, o'zini tuta bilish, mustaqillik, intizomlilik, ma'suliyatni his qilish, o'z-o'zini tanqid qilish axloqiy xislatlardir.

20.4. Xakter aksentuatsiyasi

Xakterning u yoki bu xususiyati miqdoriy ifodaliligi oxirgi murratga yetib va normaning eng oxirgi chegarasiga borib qolganda **xakterning aksentuatsiyasi** (ortiqcha urg'u berilishi) deb ataladi.

Xakterga ortiqcha urg'u berilishi ayrim xakter xususiyatlarining kuchayishi natijasi sifatida normaning oxirgi variantlaridan biri sanaladi. Bunda individda boshqalariga nisbatan bargzorlik bo'lgani holda bir xil stressogen (qattiq hayajonlanuvchi) omillarga zarfllik ortishi kuzatiladi. Xakterning aksentuatsiyasi o'ta noqulay vaziyatlarda patologik buzilishlarga va shaxs xulq-atvorining o'zgarishlariga, psixopatiyaga olib borishi (xakter shaxsning adekvat ijtimoiy adaptasiyaga to'sqinlik qiluvchi va amalda takrorlanmaydigan patologiyasi, garchi to'g'ri davolash sharoitlarida ba'zi tuzatishlarga berisa ham) mumkin, lekin uni patologiyaga oid deb hisoblash noo'rindir.

Xakterning aksentuatsiyasi (ortiqcha urg'u berilishi) turlarini tasniflash ancha murakkablik tug'diradi va har xil nomenklaturasi bo'yicha bir-biriga mos kelmaydi. (K.Leongard, A.Lichko). Lekin aksentuatsiyalashgan xususiyatlarining tavsifi ma'lum darajada bir xil

bo'lib qoladi. Bu har ikkala tasnif sxemalaridan muvaffaqiyatli terminlarni olib va bunda psixiatrik terminologiya ("shizofreniya xususiyatiga", "epilepsiya" xususiyatlari va hokazo) bilan to'g'ri o'xshashlik bo'lishidan qochgan holda ortiqcha urg'u beriladigan xususiyatlar ro'yxatini keltirish imkoniyatini beradi. Xarakterni ortiqcha urg'u berilgan holda baholash psixiatrik emas, balki pedagogning diqqatini jalb qilishni taqozo etadi, garchi aksentuatsiya muammosining o'rtacha qo'yilishi tarixi psixiatriya va psixonevrologiyaga borib taqalganda ham shunday hisoblanadi.

Nemis psixiatri K.Leongard fikricha, 20-50% kishilarda ba'zi xarakter xususiyatlari shu darajada kuchliki, ba'zan bir xil tipdagi ziddiyat va hissiy portlashlarga olib kelishi mumkin.

Xarakter aksentuatsiyasi - biror xususiyatning boshqalari zararga kuchli rivojlanishi va atrofdagilar bilan munosabatlarning yomonlashuviga olib kelishidir. Xarakter aksentuatsiyasi turli darajada yengil va hatto psixopatiya darajasigacha bo'lishi mumkin. o'smirlar orasida xarakter aksentuatsiyasi ko'p (50-80%) uchraydi.

K.Leongard tomonidan xarakter aksentuatsiyasi muammosi o'rganilib uni shaxsda namoyon bo'lishiga qarab quyidagilar tasniflanadi:

❖ **Gipertim tip** - haddan tashkari aloqaga kirishuvchan, ko'p gapiradi, imo-ishora, mimikaga boy, suhbat mavzusini burib yuborishga moyil, ko'pincha xizmatga doir va ommaviy majburiyatlarni unutilib qo'yganligi sababli ziddiyatlar kelib chiqadi.

❖ **Distim tip** - kamgap, mulqotga kirishishga qiyinaladi, pessimist, ziddiyatlardan o'zini olib qochadi, uyda yolg'iz qolishni yoqtiradi.

❖ **Sikloid tip** - kayfiyati tez o'zgarishga moyil, kayfiyati yaxshi payida - gipertim, yomon payida distim tipga o'xshab qoladi.

❖ **Qo'zg'aluvcun tip** - mulqotda passiv, verbal va noverbal reaksiyalari sust, qaysar, ba'zan urushqoq, ko'pincha turi mojoralarining tashbuskori.

❖ **Kuchaytiruvchi tip** - kamgap, aql o'rgatishni yoqtiradi, yuqori natijalarga erishishni hohlaydi, tez xafa bo'ladi, shubhalanuvchan, qasoskor. Kichik-kichik muammolarni katalashtirishga, bo'r tirishga moyil.

❖ **Pedant tip** - ziddiyatlarga kam qo'shiliadi, ko'pincha passiv holatda bo'ladi, atrofdagilarga ko'plab rasmiy talablar qo'yadi, tartibli, jiddiy ishonchi xodim.

❖ **Xavotirli tip** - kamgap, odamovi, o'ziga ishonmaydi, ziddiyatlardan o'zini olib qochadi, tinchliksevar, o'z-o'zini tanqid qiladi. Topshiriqlarni vaqtida bajaradi.

❖ **Emotiv tip** - tor doiradagi kishilar bilan mulqotga kirishishni yoqtiradilar, xafa bo'lsa tashqaridan sezdirmaslikka harakat qiladi, mehribon, hamxo'r, ma'suliyatni his qiladi. Boshqalarning yutuqlaridan quvonadi.

❖ **Namoyishkorona (demonstrativ) tip** - mulqotga tez kirishadi, yetakchilikka imtiladi, hokimiyat va maqovni yoqtiradi, boshqalarni o'ziga jalb qila oladi, noyob tafakkurga, xulq-atvoriga ega.

❖ **Ekzaltirlashgan tip** - o'ta mulqotga kirishuvchan, ko'p gapiradi, qiziquvchan, do'stlari va yaqinlarga e'tiborli, boshqalarga yordam beradi, did-farosatli, samimiy.

❖ **Eksrovertlashgan tip** - mulqotga kirishuvchan, do'stlari ko'p, ziddiyatlardan o'zini olib qochadi, boshqalarni diqqat bilan eshitish mumkin. Topshiriqlarni vaqtida bajaradi.

❖ **Introvertlashgan tip** - mulqotga kirishishga qiyinaladi, "ichimdagini top", falsafiy fikr yuritishni yoqtiradi, qat'iyatli, e'tiqodi mustaqkam, qaysar, tafakkuri qotib qolgan.

To'g'ri tashkil etilgan ta'lim-tarbiya jarayonida xarakter aksentuatsiyasini tarbiyalash va tuzatish mumkin.

20.5. Xarakter tipologiyasi

Psixologiya tarixida xarakterning tipologiyasini yaratishga bir necha bor urinib ko'rilgan. Nemis psixologi va psixiatri E.Krechmer tomonidan XX asr boshlarida tavsifa etilgan tipologiya eng mashhur va dastlabki urinishlardan biri edi. Keyinchalik uning hamkasblari U.Sheldon, E.Fromm, K.Leongard va A.E.Lichkolar tomonidan ham shunday tipologiyalar tavsifa etilgan. Inson xarakterining barcha tipologiyalari quyidagi asosiy g'oyalarga muvofiq tarzda tashkil etilgan.

1. Inson xakteri uning ontogenetik taraqqiyoti mobaynida namoyon bo'la boshlaydi va butun hayot davomida barqaror bo'lib boradi.

2. Xarakter tarkibiga kirgan xususiyatlar tasodifiy uyushgan emas. Ular xarakter tipologiyasini tuzish imkonini beruvchi bir-biridan farq qiluvchi tiplardan iborat.

3. Mazkur tipologiyaga ko'ra ko'pchilik kishilarni ma'lum guruhlariga birlashtirish mumkin.

E. Krechmer odam tanasining tuzilishi va konstitutsiyasiga ko'ra, eng ko'p uchraydigan uchta tipni ajratib ko'rsatgan (astenik, atletik, piknik). Ularning har biri shaxsni ma'lum xarakter tiplari bilan bog'langan bo'lsa ham, aslida hech qanday ilmiy asoslab bo'lmaydi.

1. Astenik tip - Krechmer fikricha, uncha katta bo'lmagan gavda tuzilishi, o'rtacha yoki undan balandroq bo'yli, oriqli kishilardir. Asteniklarning tana va yuz terisi nozik, yelkasi tor, yassi, mushaklari yaxshi rivojlanmagan.

2. Atletik tip - skelet va mushaklar yaxshi rivojlangan, o'rta chadan yuqori, baland bo'yli, keng elkali, kuchli ko'krak qafasi, boshini tik tutib yuradigan kishilardir.

3. Piknik tip - bosh, ko'krak qafasi va qorin bo'shlig'i yaxshi rivojlangan, semirishga moyil, tayanch-harakat a'zolari yaxshi rivojlanmagan kishilardir.

E. Krechmer mazkur tiplar bilan ayrim ruhiy kasallik o'rtasida muvofiqlik bor, degan fikrni ilgari suradi. Masalan, atletik va astenik tiplar shizofreniyaga moyilroq deb hisoblaydi.

E. Krechmer tipologiyasi hayotiy kuzatishlar asosida xulosalar chiqarish orqali tuzilgan bo'lsa ham kamchiliklarga ega. Ba'zi ilmiy tadqiqotlar ma'lum tana tuzilishiga ega kishilar ruhiy kasalliklarga moyil ekanligini aniqladi va xarakter aksentatsiyasi haqidagi fikrlarni ilgari surish imkonini berdi.

20.6. Xarakter borasidagi nazariyalar.

Xarakter borasidagi ta'limotlar tarixi uzoq o'timishga borib tarqaladi. Xususan, **Arastu** va **Aflotun** kishi xarakterini basharasiga qarab aniqlashni taklif qilgan edilar. Ularning xarakterologiyasi asosi qanchalik sodda bo'lsa, shunchalik g'aroyib faraz yotardi. Kishining tashqi ko'rinishida qandaydir hayvon bilan o'xshashlik belgisini topish tavsiya qilinar, so'ngra esa uning xarakterini ana shu hayvonning xakteri bilan aynan bir xil deb qarash kerak edi. Jumladan, Arastuning ayitishi bo'yicha, buqaniki singari yo'g'on burun ishyoqmaslikni bildiradi,

chuchqanikiga o'xshash teshiklari katta-katta keng burun ahmoqlikni, aslonmiki kabi burun mag'zurlikni, echkilar, g'ylar, va qyonlarniki singari junining mayinligi qo'rqqoqlikni, sherlar va yovvoyi chuchqalarniki kabi junning dag'aligi botirikni anglatadi.

Xarakterni aniqlashning bu va shunga o'xshash fiziologik tizimi aql-sadosini biz, masalan, o'rta asrlik Suriyalik yozuvchi Abul-Faraj Bar Ebredda ko'ramiz. Uning kitobida shunday ko'rsatma mujassamlashgandir: "Yo'g'on va kalta bo'yli kishi bo'yval singari qahr g'azabga kelishi moyililigiga ega". Uzun va ingichka bo'yli qo'rqqoqlik alomati. Bunday kishi bug'u singari hurkadigan bo'ladi, "Qaysi birining bo'yini juda kichik bo'lsa, tulki singari makkor bo'ladi".

XVIII asrda Iogann Kaspar Lafaterning fiziologik tizimi mashhur bo'lib ketdi. U inson boshi "qalbini ko'rsatadigan oyna" bo'lib sanaladi va uning tuzilishini, bosh suyagining konfiguratsiyani, imo-ishorasini o'rganish kishi xarakterini o'rganishning asosiy yo'li deb hisobladi. Lafater tanikli odamlar shaxsi ustidan bir qator oqilona kuzatishlar qoldirdi. Ular uning ilmiy jihatdan mutlaqo ahamiyatsiz, lekin juda qiziqarli "Fiziognomika" kitobida yig'ilgandir. **Lafaterning** fikriga ko'ra, **Gyotening** geniyiligi haqida eng ko'p darajada uning, "burni dalolat beradiki, u Gyote pozitsiyasining "mahsuldorligini, mazmuni va muhabbatini - qayd etadi".

Lafaterning o'limidan keyin ko'p o'lmay paydo bo'lgan yangi xakteriologik ta'limot frenologiya degan nom oldi.

Frenologiya nemis vrachi Frans Gallning nomi bilan boqlangandir. Gall ta'limotining asosida xakterning barcha xususiyatlari bosh miya yarim shartlarida o'zlarining qat'iy ixtisoslashgan markazlarga ega degan tasdiq yotadi. Bu fazilatlarining rivojlanish darajasi miyaning tegishli qismlari kattaligiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir. Gallning maslagiga ko'ra, bosh suyaklari miyaning qavariq va chuqurcha joylariga aniq mos kelganligi uchun ham, uning ruhiy belgilarini aniq aytib berish uchun kishining bosh suyagiga bir nazar tashlash yoki shunchaki boshning "Bo'rtik joylarini" ushlab ko'rish affidan yetarli bo'lsa kerak.

Bu ta'limotda umuman miya yarim shartining tuzilishi shaxs xususiyatlariga bog'liq bo'ladi, degan to'g'ri boshlang'ich fikrdan tashqari barchasi nihoyat darajada noto'g'ridir.

Chartz Darvin ham o'zining "**Odamda va hayvonlarda his-tuyg'ularning ijodalinishi to'g'risida**" degan kitobida yozgan ediki,

fiziognomistik "Har bir individning o'z shaxsiy qizi ishlariga erishib, faqat yuzlaridagi asosan ma'lum bir muskullarni qisqartirishi, bu muskullar kuchliroq rivojlangan bo'lishi mumkinligi va shuning uchun bu liniyalari va ularning odatdagi qisqartirishidan paydo bo'ladigan yuz qisqartirishi ancha chuqur va ko'zga ko'rinarli bo'lishi mumkinligini jiddiy ravishda bilishi kerak.

Darvinning bu g'oyalari ko'pgina psixologlarning izlanishlari uchun asos bo'ldi. Ular o'zlarining fiziognomik ta'limotlarini yuz ifodasining tavsiflanishi va tushuntirilishi hamda uning yunshoq to'qimalari holati asosiga qurila boshladilar. Mimikani psixologik jihatdan tushuntirib beradigan o'ziga xos fiziognomik ma'lumotlar tuzildi.

20.7. Xarakterning shakllanishi

Organizmining nasliy xususiyatlari xarakter xususiyatlarining paydo bo'lishidagi shartlardan biridir. Xarakter xususiyatlari irsiyatning biologik qonuniyatlari bilan emas, balki ijtimoiy qonuniyatlari bilan belgilanadi (egizaklar). Egizaklar temperament xususiyatlari jihatdan o'xshashlar ham xarakter xislatlari bir-biridan farq qiladi. Xarakterning har bir xususiyati shaxs munosabatlari bilan bog'liqdir. Lekin, shaxs munosabatlari o'z navbatida ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanadi. Kishining xakteri tug'ma, doimiy va o'zgarmaydigan narsa emas. Hech bir bola mehnatsevar yoki dangasa, rostgo'y yoki yolg'onchi, qo'rqoq yoki jasur bo'lib tug'ilmaydi. Har bir odamning xakteri, temperamenti asosida, ijtimoiy muhit ta'siri bilan, tarbiya, amaliy faoliyat jarayonida va kishining o'z-o'zini tarbiyalashi bilan taraqqiy qilib, o'zgarib boradi. Xarakterning taraqqiyoti kishining irodasi, aql-idroki va hissiyotlarining rivojlanib borishi bilan mustahkam bog'liqdir.

Kishining butun hayoti davomida uning xakteri tarkib topishiga ijtimoiy muhit, avvalo shu kishi bilan birga yashab turgan va ishlab kelgan jamoa katta ta'sir ko'rsatadi. Kichik bolalarda xakterning tarkib topishida taqldining roli katta. Bolalar ota-onasiga, yaqin kishilariga va kattalarga o'xshashlikka harakat qiladi. Ular kattalarning yurish-turishlari, dasturxon atrofiga o'zini tutishi va boshqalarga taqlid qiladi, kichiklar va jonivorlarga munosabatlari kuzatadilar. Ota-onalar va o'qituvchilar, umuman katta yoshdagilar hammasi o'zlariga ham e'tibor bilan qarashlari, o'zlarida ijobiy xakter xislatlarini har doim tarbiyalab borishlari lozim.

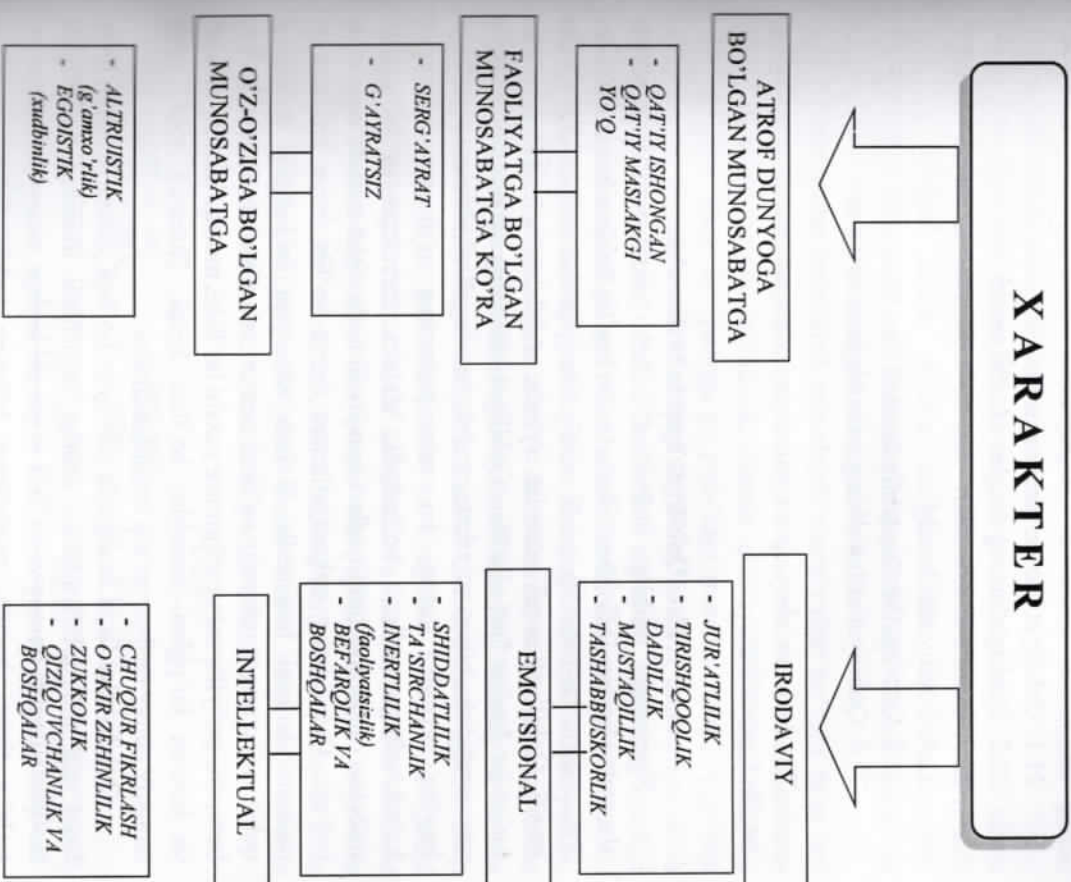
Bolalarda ijobiy, irodaviy va axloqiy sifatlarni tarbiyalab yetkazmoq uchun ota-onalar va tarbiyachilarning o'zlar bunday sifatlarga ega bo'lishlari lozim. Xakterning o'sishida tarbiya va o'z-o'zini tarbiyalashning roli katta. o'sib kelayotgan yosh avlodning xakteri, avvalo oilada va maktabda tarbiyalanadi. Bolalarning xakterini tarbiyalashda katta ma'suliyati vazifa ota-onalar, o'qituvchilar va bolalar bog'chasi tarbiyachilari zimmasiga tushadi. Xakterni tarbiyalashda pedagog bolaning temperamenti ijobiy va salbiy tomonlarini yaxshi bilishi lozim. Xakterni tarbiyalash, jumladan, temperamentning ijobiy tomonlarini o'stirishdan, uning salbiy tomonlarini yo'qotishdan va bu salbiy tomonlarni xakterning ijobiy xislatlari bilan almashitirishdan iborat. Xakterning salbiy tomonlarini yo'qotish, ijobiy tomonlarini tarbiyalash uchun tarbiyalanuvchining o'z temperamentini o'zi idora qilishiga o'rgatishi lozim. o'z temperamentini idora qila bilish xakterning ijobiy xislatidir.

Bola xakterining tarkib topishida jamoaning tarbiyalovchi roli nihoyatda katta. Inson yakka, bir-biridan ajralgan tarzda hayot kechirmaydi, muayyan jamoada, ya'ni muayyan oilada, maktabda, sexda va hokazolarda hayot kechiradi. Jamoa shaxs bilan jamiyat o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'indir. Har bir o'qituvchi va tarbiyachi bola xakterining ayrim xislatlarini tarbiyalashda faqat jamoa orgali ta'sir qilib, ijobiy natijalarga erishishi mumkin.

Xakterning tashabbuskorlik, qat'iyatilik, dadillik, sabotlilik singari ijobiy xislatlari bolalar bog'chasida o'yin faoliyatida tarkib topa boshlaydi. To'g'ri uyushtirilgan maktab jamoasi sharoitida o'quvchilarda uyushqoqlik, intizom, sarajom-sarishalik, o'z-o'zini tuta bilish, o'zini idora qilish, o'ziga nisbatan talabchan bo'lish kabi xakter xislatlari tarbiyalanib yetishadi. Kishi jamoada bir-bir bilan aloqa qilish jarayonida boshqalarning va o'zining xakter xususiyatlarini bilib oladi. Xakterni bir xili ijobiy, boshqa bir xili salbiy ekanligini ajratib oladi. Bunday sharoit kishini o'z xakterini o'zi tarbiyalash, jumladan, o'z xakterini qaytadan tarbiyalashni yo'lga soladi.

Har bir kishi ma'lum yoshdan boshlab o'z xakteri va uning sifatlari uchun o'zi javobgardir. o'z xakterini tarbiyalashda kishi avvalo yaxshi fazilatlarini ko'zda tutmog'i lozim. o'z kamchiliklariga iqror bo'lish kamchiliklarini yo'qotishga boshlaydi.

X A R A K T E R

Genotip (yunon. Genos - kelib chiqish, typos - namuna) - ota-onadan farzandga o'tadigan genlar majmui, irsiy asosi.

Dinamik stereotip (yunon. dynamikos - kuchli, stereos - qattiq tipos - iz) - bosh miya katta yarim shartlarining faoliyatini yaxlitlab turish turi bo'lib, u shartli reflekslarning ketma-ketligini ta'minlab turadi.

Introversiya - shaxsning o'z fikrlari, sezgilari, kechimalarining o'z-o'ziga tayanishi.

Miliy xarakter (yunon. charakter - xususiyat, belgi) - biror bir millatga xos xususiyatlar.

Miliy stereotip (yunon. Stereos - qattiq typos - iz shakli) - ma'lum illatning obrazi bo'lib, u o'zida o'sha millatga xos shaxs xususiyatlari, madaniyati, xulq-atvorini namoyon qiladi.

Fenomen (yunon. phainomenon - yuz beruvchi, sodir bo'luvchi) - his-tuyg'ular tajribasi bilan payqaladigan hodisani anglatuvchi tushuncha;

Fiziognomika (yunon. physis - tabiat, gnomon - biluvchi) - insonning tashqi ko'rinishi va uning biror shaxs turiga mansubligi o'rtasidagi qat'iy bog'liqlik.

Xiromantiya (yunon. cher - qo'l, man - fol) - odamning kattiga qarab uning xarakteri, taqdiri bo'yicha fol ochish.

Xarakter (yunon. character - xususiyat, belgi) - kishidagi barqaror psixik xususiyatlarning individual birligi. U shaxsning mehnatga, atrofda narsa va hodisalarga, boshqa kishilarga va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarda ifodalanadi.

Xarakter aksentuatsiyasi (yunon. character - xususiyat, belgi, lot. accentus - urg'u) - xarakterning alohida xususiyatlarini haddan tashqari ifodalaniishi (psixopatiyaga yaqin namoyonlashuvi).

Ekstraversiya (lot. Extra - haddan tashqari, verso - o'zgarish) - shaxsning tevarak-atrofdagi odamlarga, tashqi hodisalarga yo'nalishi.

Nazorat savollari

1. Xarakter tushunchasining mazmunini izohlang?
2. Xarakterning fiziologik asoslarini nima tashkil qiladi?
3. Xarakter tipologiyasining mazmuni nimalarda ko'rinadi?
4. Xarakter aksentuatsiyasining mazmunini asoslang?
5. Xarakter tarkibini nimalar tashkil qiladi?
6. Xarakterning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarni ko'rsating?

XXI. QOBILIYAT

Reja

- 21.1. Qobiliyat haqida tushuncha.
- 21.2. Qobiliyatlarning miqdor va sifat tavsifi
- 21.3. Qobiliyatlar tasnifi
- 21.4. Qobiliyatlar tarkibi
- 21.5. Qobiliyatlarining tabiiy asoslari
- 21.6. Qobiliyatlar borasidagi psixologik nazariyalar

Tayanch soʻzlar: *qobiliyat, zehn, layoqat, mayl, frenologiya, isteʼdod, geniallik.*

21.1. Qobiliyat haqida tushuncha.

Shaxsning muhim individual sifati hisoblanuvchi qobiliyat shaxsning boshqa individual sifatlari bilan bogʻliq holda xilma-xil boʻladi. Psixolog nuqtai-nazarida qobiliyatlik sifat jihatidan malakalarda ajralib turadi. Qobiliyat orqali odamlar oʻyinda, oʻqishda, mehnatda ham birlaridan keskin farq qiladilar. Qobiliyat insonning shunday psixologik xususiyatidirki, bilim, koʻnikma, malakalarini egallash shu xususiyatlarga bogʻliq boʻladi. Lekin, bu xususiyatlarning oʻzi bu bilim va koʻnikmalarga taalluqli boʻlmaydi. Malaka, koʻnikma va bilimlarga nisbatan odamning qobiliyatlari qandaydir imkoniyat tarzida namoyon boʻladi. Qobiliyatlar imkoniyatlardan iborat boʻlib, biror bir ishda imkoniyat darajasi haqiqatdir. Bolada namoyon boʻladigan musiqaga qobiliyati uning musiqachi boʻlishi uchun imkoniyatlar, maxsus taʼlim berilishi, qatʼiylik, salomatligining yaxshi boʻlishi, musiqqa asbobi, notalar va boshqa koʻpgina sharoitlar boʻlishi kerak. Bularsiz qobiliyatlar taraqqiy etmay turibq soʻnib ketishi mumkin.

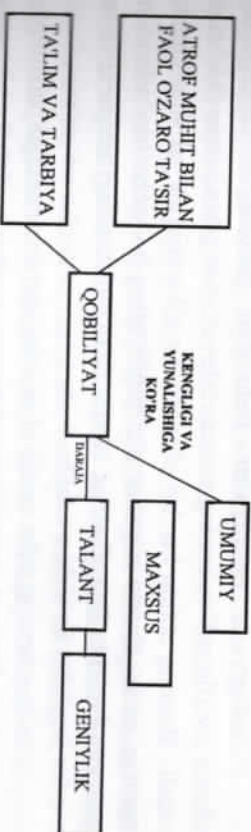
Qobiliyatlar faqat faoliyatda namoyon boʻladi. Shuning uchun ham faqat ana shu qobiliyatlarisiz amalga oshirilishi mumkin boʻlmagan faoliyatlardagina namoyon boʻladi. oʻquvchida ham zaruriy koʻnikma va malaka tizimi hamda mustahkam bilimlar tarkib topish ushblari yoʻqligiga asoslanib, jiddiy tekshirib koʻrilsa, shoshilinch ravishda unda qobiliyatlar yoʻq, deb xulosa chiqarish pedagogning jiddiy psixologik xatosi boʻladi.

Masalan, Albert Eynshteyn oʻrta maktabda uncha yaxshi oʻqimaydigan oʻquvchi hisoblangan va uning kelajakda genial boʻlishidan hech narsa dalolat bermas edi.

Qobiliyat bilim va malakalarning oʻzida koʻrinmaydi, balki ularni egallash tizimida namoyon boʻladi yaʼni, boshqacha qilib aytganda mazkur faoliyat uchun muhim boʻlgan bilim va koʻnikmalarni oʻzlashtirish jarayonida turli sharoitlarda qanchalik tez, chuqur, yengil va mustahkam amalga oshirishida namoyon boʻladi.

Qobiliyatlar individual psixologik xususiyatlar boʻlishi bilan aql sifatlari xotira xususiyatlariga, hissiy xususiyatlar va shu kabllarni qarama-qarshi qoʻyib boʻlmaydi, hamda qobiliyatlarini shaxsning bu xususiyatlari bilan bir qatarga qoʻyish ham mumkin emas. Agar shu sifatlarning biortasi yoki ularning yigʻindisi faoliyat talablariga javob bersa yoki bu talablar taʼsiri bilan tarkib topsa bu shaxsning mazkur individual xususiyatlarini qobiliyatlar deb hisoblashiga asos boʻladi.

Qobiliyat kishining psixologik va fiziologik tuzilishi xususiyatidir. qobiliyat bilim olish uchun zaruriy shart-sharoit boʻlib, shuning bilan birga u maʼlum darajada bilim olish mahsuli hamdir. Umumiy va maxsus bilimlarni oʻzlashtirish, shuningdek, kasbiy koʻnikmalarni egallab olish jarayonida qobiliyat mukammallashib va rivojlanib boradi. qobiliyatga yaqinroq turadigan tushunchalar koʻnikma va malakadir. Ular faoliyat mexanizmini tashkil qiladilar. qamda ular qobiliyat bilan birgalikda mahoratga erishishni taʼminlaydilar, buning natijasida mehnatda katta yutuqlar qoʻlga kiritiladi. qobiliyatli, ammo noshut inson koʻp narsaga erisha olmaydi. qobiliyat koʻnikmada roʻyobga chiqadi.

Darhaqiqat, qobiliyatli kishining koʻnikma va malakalari koʻp qirrali va mukammallashtgan boʻladi. Shuning bilan birga koʻnikma va malakalar yetishmagan qobiliyatni bir muncha toʻldirish yoki undagi

kamchilikni tugatish mumkin. Ko'nikmalarni umumlashmasi moxirlik deb ataladi. Moxirlik bu endi qobiliyatning o'zginasidir. Demak, qobiliyat ko'nikma va malakalarning paydo bo'lishi jarayonida shakllanadi.

Har qanday qobiliyat ham murakkab bo'lib, u kishiga turli-tuman talablar qo'yadi. Agar shaxs xususiyatlari tizimi shu talabga javob bera olsa kishi faoliyatni muvaffaqiyat bilan amalga oshirish uchun o'z qobiliyatligini ko'rsata oladi, agarda xususiyatlardan qaysi biri rivojlanmagan bo'lsa, shaxs mehnatning muayyan turiga nisbatan ham qobiliyati deb ba'zolanadi. Har bir qobiliyatning o'ziga xos tuzilishi mavjud. qobiliyat tarkibida tayanch va yetakchi xususiyatlarni, muayyan asosiy yoki yordamchi xususiyatlarni farq qilish lozim.

Barcha qobiliyatlar uchun asosiy tayanch xususiyat kuzatuvchanlik, bilish ko'nikmasidir. Bu individual narsaning o'ziga xos tomoni, ijodiy faoliyat uchun boshlang'ich materialni ko'ra bilish demakdir. Qobiliyatning yetakchi xususiyati ijodiy tasavvur qilishlik hisoblanadi.

Quyidagilarni yordamchi xususiyat deb hisoblash mumkin: xotira (u faoliyat talablariga muvofiq ravishda o'ziga xos tuzilishda bo'ladi), emosionallik, ya'ni his tuyg'uga beriluvchanlik (bu xususiyat shaxsning faoliyatini oshiradi) va shunga o'xshashlar. Amaliy faoliyatning ba'zi ko'rinishlarida shaxsning irodasi oldingi o'ringa chiqadi. qobiliyat tuzilishidagi turli xususiyatlarning tarkibi faoliyatning turli davrlarida yoki ijodiyotning bosqichlarida turlicha bo'lishi mumkin. Demak, tuzilish ham barqaror, ham o'zgaruvchandir.

21.2. Qobiliyatlarning miqdor va sifat tavsifi

Psixologiyada qobiliyatlar individual psixologik xususiyatlar sifatida tavsiflanadi va buning asosida tafovutlanadigan xislatlar fazilatlar yotadi. Shuning uchun har bir shaxsda bir xil natija bir xil sifat kutish mumkin emas, chunki insonlar o'z qobiliyatlari bo'yicha bir-birlaridan muayyan darajada farq qiladilar, binobarin ular o'rtasidagi farqlar sifat va miqdor jihatidan bo'lishi mumkin.

Qobiliyatlarining sifat tavsifi shaxsning qaysi individual psixologik xususiyatlari faoliyat muvaffaqiyatlarining majburiy sharti tariqasida xizmat qilishini anglatadi. Ularning miqdor tavsifi esa faoliyatga qo'yiladigan talablarni shaxs tomonidan qay yo'sinda bajarish imkoniyati mavjudligini bildiradi, ya'ni mazkur inson boshqa odamlarga qaraganda

malaka, bilimlardan nechog'lik tez, yengil, puxta foydalana olishini namoyish qiladi.

O'quvchining qobiliyatlari nimaga namoyon bo'lishini va binobarin o'quvchi shaxsini qanday individual psixologik xususiyatlari faoliyatni qay darajada bajarish qobiliyatiga ega ekanligi, ya'ni o'quvchining boshqalarga nisbatan malaka va bilimlarni qanchalik tez, yengil va mustahkam egallab olishini bilish pedagog uchun muhimdir.

Qobiliyat xususiyatlarining sifat tomonidan qaralishi maqsadga har turli yo'llar bilan borishga imkon beruvchi "o'zgaruvchan miqdor" to'plami sifatida, faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlovchi inson psixologik xususiyatlarining yig'indisi sifatida ko'riladi. Bir xususiyatlarni o'rni ikkinchi bir xususiyatlar bilan bosishning keng imkoniyatlari mavjud, buni odam o'zida chindan qat'iylik bilan ishlash orqali rivojlantirishi mumkin. Pedagog va psixolog Skolovinskiy ko'r-kar

Olga Skoroxodovada faqat ilmiy xodimlik qobiliyatini emas, balki adabiy qobiliyat bilan, boshqarish yordami bilan to'ldirish xususiyati har bir odam oldida kasb tanlash va uni takomillashtirishning nihoyada keng imkoniyatlarini ochib beradi.

Qobiliyatlarining sifat jihatdan tavsifi odam mehnat faoliyatining qaysi sohasida (pedagog, sport, savdo va boshqalar) yengillik bilan "o'zini topa oladi" va qanday qilib katta yutuq va natijalarga erisha oladi degan savolga javob berish imkoniyatini beradi. Qobiliyatlarini miqdor tavsifi va ularni o'lchash muammosi bilan ko'proq e'te'l psixologlari (Kettell, Ternmen, Spirmen) va boshqalar shug'ullanishganlar. Ular kattalarda kobilyatni o'lchash usuli sifatida aqliy iste'dod testlardan foydalanganlar. Bolaning aqliy iste'dod ko'effitsenti

I Q aqliy yoshi

Bolaning haqiqiy yoshi

Bu usul odamning aqliy qobiliyatlar egasi ekanligini emas, balki odamda qobiliyatlar bilan aralashitirib bo'lmaydigan biror bir xildagi ma'lumotlar, ko'nikma va malakalar borligini namoyon qiladi.

L.S.Vigotskiy bu usulni tanqid qilib, o'zining kelajak tarqiyot zonasini belgilash "metodi" deb ataladigan usulini taklif qildi. Qobiliyatlar odamning faoliyatidan tashqarida mavjud bo'lmaydi. Qobiliyatlarining tarkib topishi esa ta'lim-tarbiya jarayonida bolaning yutuqlari tezligida namoyon bo'ladi.

21.3. Qobiliyatlar tasnifi

Psixologiya fanida qobiliyatlar quyidagicha tasviflanadi:

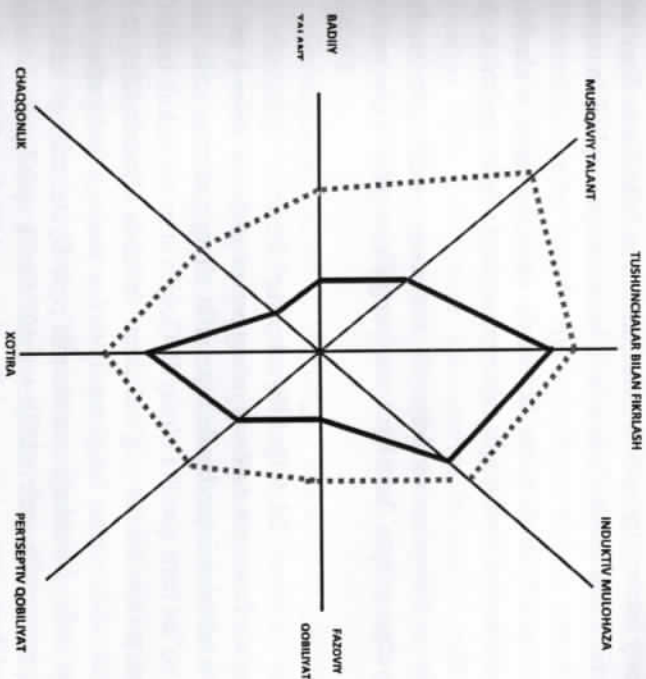
1. Tabiiy qobiliyatlar odamlar va hayvonlar uchun xos bo'lib, idrok qilish xotirada saqlash, oddiy mulotoqga kirisha olish shular jumlasidandir. Biologik jihatdan asoslangan bu qobiliyatlar asosini shartli reflekslar hosil bo'lish jarayoni tashkil etadi. Insondagi va yuksak darajada rivojlangan hayvonlardagi bu qobiliyatlar bir-biridan farq qiladi.

2. Maxsus insoniy qobiliyatlar ijtimoiy-tarixiy tabiatga ega bo'lib, ijtimoiy hayot va taraqqiyotni ta'minlaydi. Maxsus insoniy qobiliyatlar o'z navbatida umumiy va xususiy qobiliyatlarga bo'linadi.

3. Umumiy qobiliyatlar insonning turli faoliyatlari muvaffaqiyatini ta'minlovchi aqliy qobiliyatlar xotira va nutqning rivojlanganligi, qo'l harakatlari aniqligi va boshqa xususiyatlardan iborat. Xususiy qobiliyatlar alohida olingan bir faoliyatning muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Bu qobiliyatlar alohida mulotoqning bo'linishini taqozo etadi. Masalan, matematika, texnika, badiiy ijodiy, sportga bo'lgan qobiliyatlar shular jumlasidandir.

Ayrim adabiyotlarda umumiy qobiliyatlar mohiyati turlicha talqin qilinadi. Jumladan, umumiy qobiliyat deganda muvaffaqiyatli ravishda bilim olishni ta'minlaydigan shaxsning yuksak intellektual taraqqiyoti tushuniladi. Biroq bunday tushuncha tor va noto'g'ridir, chunki intellektual taraqqiyot faqat ixtiyoriy faoliyat uchun umuman talab qilinadi, xolos. Umumiy qobiliyat faoliyatning hamma turlariga jumladan amaliy faoliyatga ham ta'sir qiladi, deb hisoblovchi psixologlar topildi. Ammo bu fikrda qarama-qarshilik mavjud, agar umumiy qobiliyat universal ahamiyatga ega bo'lgan ekan, unda qandaydir maxsus qobiliyatlar haqida gapirib o'tirishning hojati yo'q.

Nihoyat, shunday psixologlar ham borki, ular faqat maxsus qobiliyatlarni tan oladilar. Umumiy qobiliyat haqida gapirganda ham maxsus qobiliyatlar yig'indisi ta'sirini ko'zda tutadilar. Kishining turli-tuman faoliyatlari orasida bittasi asosiy yoki yetakchi faoliyat sharoitida shaxsning maxsus taraqqiyotini belgilovchi faoliyat bo'lib ajralib turadi. Bu faoliyat tug'ma spesifik zehn nishonalariga mos tushishi mumkin.

Hamma maxsus qobiliyatlarni, inson faoliyatining asosiy turlarini uch turga: fan, san'at, amaliyotga ajratish mumkin. Shunga binoan qobiliyatni milliy, badiiy va amaliy deb klassifikatsiyalash mumkin. Bu turlarning har biri o'z navbatida mayda turlarga bo'linadi.

Ilmiy qobiliyat abstrakt, evristik fikrlashning yuksak rivojlangan bo'lishini, og'zaki mantiqiy xotirani, qat'iyat va sabr-toqatni talab qiladi. Bu qobiliyatga quyidagi mayda qobiliyatlar kiradi: fizik, matematik qobiliyat, ximiya, filsofiya, tarix, biologiya fanlariga nisbatan bo'lgan qobiliyatlar.

Badiiy qobiliyat sensor obrazi fikrlashning alohida rivojlangan bo'limini, o'tkir emosional ta'sirchanlik va reaktivlikni talab qiladi. Bu qobiliyatga tasvirlash, musiqaviy, artistik va adabiy qobiliyatlar kiradi.

Amaliy qobiliyat praktik aqlning yuksak darajada rivojlanganligini, fahm-farosatning kuchliligi, inoda va yetuk kirishuvchanlikni o'z ichiga oladi. Amaliy qobiliyatga konstruktiv-texnikaviy qobiliyat, boshqaruvchanlik qobiliyati, shu jumladan tashkilotchilik va boshqalar kiradi.

Nazariy va amaliy qobiliyatlar ham inson qobiliyalaridan bo'lib, nazariy qobiliyatlar mavhum, mantiqiy harakatlarga moyillikda namoyon bo'ladi.

O'quv qobiliyatlari bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish, shaxs - shakllanishi, pedagogik ta'sirlar samaradorligini o'rnatishda ijodiy rol o'ynaydi.

Ijodiy qobiliyatlar moddiy va ma'naviy madaniyat asarlarini yaratish, yangi g'oya, kashfiyot va yangiliklar yechishda namoyon bo'ladi.

21.4. Qobiliyatlar tarkibi

Odam egallaydigan faoliyat uning xususiyatlariga yuksak talablar qo'yadi. Bu talablarni qandaydir bitta sifat taraqqiyotining juda yuksak darajasida bo'lsa ham qondira olmaydi. Qobiliyatlar murakkab tuzilishga ega bo'lgan psixik sifatlar yig'indisidan iboratdir. Qobiliyatlar tarkibi aniq faoliyat talabi bilan belgilanadi va har turdagi faoliyatlar uchun turlicha bo'ladi. Masalan, matematik qobiliyat, adabiy qobiliyat, pedagogik, musiqaviy, ixtirochilik va shifokorlik qobiliyatlari tuzilishi maxsus tarkibga ega. Aniq qobiliyatlar tarkibini tasvirlash qiluvchi shaxsning xislatlari orasida ayrimlari yetakchi o'rinni egallasa, ayrimlari yordamchilik rolini egallaydi. Masalan, pedagogik qobiliyatlar tarkibida yetakchi sifat pedagogik takt, kuzatuvchanlik, bolalarni sevisish, ularga nisbatan yuksak talabchanlik, bilimlarni berishga ehtiyoj, yordamchi tarzda tashkilotchilik qobiliyati hisoblanadi. Har turli qobiliyatlarda bir emas, balki bir necha turdagi faoliyat turli talablarga javob beradigan birmuncha umumiy sifatlarni ajratishimiz mumkin, bundan tashqari, mazkur faoliyatni bir muncha torroq doirasi uchun javob beruvchi maxsus sifatlarni ajratishimiz mumkin. Bu narsa ularda har tomonlama qobiliyatlar borligi, har turli kasblar, mashg'ulotlarning keng sohaslariga doir umumiy qobiliyatlar borligi haqida gapirish imkonini beradi. Bu ikkinchi signallar tizimi haqidagi ta'limot bilan bog'liqdir.

Shaxs egallashi shart hisoblangan faoliyat, u hoh ta'lim, hoh mehnat, hoh o'yin, hoh sport bo'lishidan qat'i nazar uning bilish jarayonlariga, aqliy xislatlariga, hissiy-irodaviy jabhalariga, sensor motor sohasiga, xarakterologik xususiyatlariga muayyan talablar qo'yadi va ularning hamkorligidagi sa'i-harakati tufayli muvaffaqiyatlarga erishiladi.

Psixologik ma'lumotlarga qaraganda, insondagi yuksak ko'rsatkichga erishgan sifat qanchalik ustuvorlikka ega bo'lmasin, u talablarni qondirish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Ayrim hollarda alohida namoyon bo'lgan psixik xususiyat (xislat) faoliyatning yuksak mahsuldorligi va samaradorligini ta'minlash qurbiiga ega, u qobiliyatlarni uddalay oladigan imkoniyat bilan bab-baravar kuch-quvvat tarqasida vujudga keladi, degan faraz o'zini oqimaydi. Shuning uchun qobiliyatlar murakkab tuzilishga ega bo'lgan psixik sifatlar (xislatlar) majmuasidir deyish juda o'rindi.

Qobiliyatlar sifatida ro'yobga chiqadigan psixik xislatlar majmuasining tuzilishi yaqqol va alohida faoliyat talabi bilan belgilanganlik tufayli har qaysi turdagi faoliyatlar uchun o'ziga xos tarzda qo'yilishi aynan haqiqatdir. Buning uchun ayrim misollarni tahlil qilib o'tamiz.

1) *Matematik qobiliyat* matematik materiallarni umumlashtirish, mulohaza yuritish jarayonini qisqartirish, matematik ish amallarini kamaytirish, masalani idrok qilish bilan natijasi o'rnatilgan aloqa o'rnatish, to'g'ri va teskari fikr yuritishdagi yengillik, umumlilik, masala yechishda fikr yuritishni epchilligi kabilar.

2) *Adabiy qobiliyat* natijat hisslarining yuksak taraqqiyoti darajasi xotirada yorqin ko'rgazmali obrazlarning jonligini, "til zehni", behisob xayolan ruhياتga qiziquvchanlik, intiluvchanlik va boshqalar. Ajratib ko'rsatilgan qobiliyatlar tarkibidan ko'rinib turibdiki, matematik va adabiy qobiliyatlar o'zaro bir-biriga o'xshamagan manbalari bilan tafovutga egadir. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, pedagogik, musiqaviy, texnik, konstruktivlik, tibbiy qobiliyatlar va shunga o'xshash qobiliyatlar tuzilishi maxsus xususiyatga ega bo'lib kasbiy ahamiyat kasb etishi mumkin.

Rus olimi **I.P.Pavlov** o'z ta'limotida "badiiy", "fikrlovchi", "o'rta" tiplarga ajratilgan shaxslarning ana shu uchta tipdan bitasiga taalluqli ekanligini tavsiflab beradi. Muallif ushbu tipologiyani yaratishda oliy nerv faoliyatining birinchi va ikkinchi signal tizimidan iboratligi to'g'risidagi ta'limotga asoslanadi. Birinchi signallar tizimi obrazlar, emosiyalardan va ikkinchi signallar tizimi esa obrazlar haqida so'zlar orqali signal berishdan iboratdir. Ikkinchi signal tizimi I.P.Pavlov

tomonidan "signallarning signali" deb nomlangan edi. Ushbu tipologiyani osonroq qilib quyidagicha tushuntirish mumkin:

1) *shaxs faoliyatida birinchi signallar tizimining signallari nisbatan ustunlik qilsa, bu inson "badiiy" tipga ta'aluqlidir;*

2) *methodo "signallarning signali" nisbatan ustunvor bo'lsa, bu shaxs "fikrlovchi" tipga mansubdir;*

3) *agarada har ikkala signallar aralashib ketgan bo'lsa (birortasining ustunligi sezilmasa) bu inson "aralash" tipga mansub odamdur.*

Tipologiyani o'ziga xos tomonlari qisqacha ifodalanganda yoki tavsif qilinganida quyidagilar namoyon bo'ladi:

1. **"Badiiy tip"** uchun bevosita u taassurotlar jonli tasavvur, yorqin idrok, qis-tuyg'ular (emosiyalar) natijasida vujudga keladigan obrazlarning yorqinligi xosdir.

2. **"Fikrlovchi tip"** uchun mavhumlarning, mantiqiy tizimlarning, nazariy mulohazalarning, metodologik muammolarning ustunligi muvofiqdir.

Badiiy tipning mavjudligi aqliy faoliyatning zaifligi yoki aqlning yengilmastiligiini bildirmaydi, lekin bu o'rinda gap psixika obrazli jabhalarini fikrlovchi tomonlari ustidan nisbatan ustunvorligi haqida beradi. Biroq shuni ta'kidlash joizki, shaxsning ikkinchi signallar tizimidan ustunlik qiladi va bu ustunvorlik mulloqlik xususiyatiga egadir. Ma'lumki, insonlarning hayot va faoliyatlarida til bilan tafakkurning o'rni hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi, shaxs tomonidan borliqning aks ettirish jarayoni so'zlar, fikrlov vositasida ro'yobga chiqariladi.

21.5. Qobiliyatlarning tabiiy asoslari

Odatda qobiliyatlari insonga shaxsning barcha individual psixologik xususiyatlari kabi tabiat tomonidan tug'ma ravishda tayyor holda berilmaydi. Balki hayot davomida va faoliyat jarayonida shakllanadi. Ilmiy psixologiya qobiliyatlarning tug'maligi nazariyasini inkor etib shaxs qobiliyatlarining nomalun tabiiy omillar tomonidan azaliy belgilanishi to'g'risidagi tasavvurlarga qarshi zabta beradi.

Qobiliyatning tug'maligini inkor qilish absolyut tabiatga ega emas. Psixologiyada qobiliyatning tug'ma ekanligini tan olimmas ekan, bu bilan miyaning tuzilishi bilan bog'liq bo'lgan differensial xususiyatlarning tug'maligini inkor qilmaydi. Qobiliyat taraqqiyotining dastlabki tabiiy

sharti sifatida namoyon bo'ladigan miya tuzilishining sezgi a'zolariga va funksional xususiyatlariga layoqat deb ataladi. Layoqat ko'p qirralidir. Shaxs tomonidan qo'yilgan talablarning tabiatiga bog'liq ravishda aynan bir xil layoqatlar asosida har xil qobiliyatlar rivojlanishi mumkin.

F.A.Galning fikricha, odamning hamma qobiliyatlari "aql" va "qobiliyat" sifatleri miya yarin shartlarida o'zining maxsus qat'iy markazlariga ega, ya'ni bu sifatlarining taraqqiyot darajasi miya tegishli qismlarining miqdoriga to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir. Shuning uchun odamning kalla suyagiga bir qarash yoki boshidagi do'mboqchalarni shunchaki paypaslab ko'rish orqali go'yo odamning qobiliyatlarini aniqlasa bo'ladi. Layoqatning miya miqdori, massasi va og'irligiga bog'liqligi haqidagi faraz ham bekor qilingan. Katta yoshdagi odam miyasining o'rtaacha og'irligi 1400 grammga yaqin bo'ladi. U.S.Turgenev miyasining og'irligi 2001 gramm, D.G.Bayronniki 1800 grammni, mashhur ximik Yu.Libixniki 1360 grammni, yozuvchi Afransniki 1017 grammni tashkil qilgan. Eng katta miya aqliy jihatdan nuqsoni bor odamga taalluqli ekanligi aniqlangan.

1675 yilda **F.Galtonning** "Talaning irsiyatiga bog'liqligi qonunlari va oqibatlari" degan kitobi nashr etildi. Bunda muallif bir nechta yuzlab mashhur kishilarning qarindoshlik aloqalarini o'rganib, talant otanonadan irsiyat yo'li orqali o'ladi degan xulosaga kelgan. Biroq Galtonning xulosalari ilmiy jihatdan asoslanmagan edi. Baxlar oilasida musiqaga bo'lgan talant dastavval 1550 yilda ma'lum bo'lgan. Bu talant 1800 yillarda yashagan gandyaydir Regina Susanadan so'ng tamom bo'lgan. Umuman Baxlar oilasida 57 dan ko'p musiqachi bo'lgan. Ularning 20 tasi mashhur bo'lgan.

Bend degan skripkachilar oilasida 9 ta mashhur musiqachi bo'lgan. Goydon oilasida 2 ta mashhur musiqachi bo'lgan. Ko'pchilik qollarida mashhur odamlarning nasl-nasablarini o'rganish biologik irsiyatdan emas, balki hayot sharoitining nasdan naslga o'tishidan, ya'ni hobilyatlar taraqqiyotiga yordam berishdan ekanligi ma'lum bo'ladi.

XX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'lgan layoqatni miyaning mikro tuzilishi va sezgi a'zolari bilan bog'lovchi faraz mahsuldor bo'lib hisoblanadi. Miya hujayralarini tadqiq etish iste'dodli nerv hujayralarining morfologik va funksional xususiyatlarida farq borligini aniqlash mumkinligi faraz qilinadi. Layoqatlar bilan nerv jarayonlarining

ayrim differensial xususiyatlari hamda oliy nerv faoliyatining tiplari o'rtasida bog'liqlik mavjudligi to'g'risida faraz ham haqiqatga yaqindir.

Rus psixologi **R.M. Teplov** va uning shogirdlari ishlarida oliy nerv faoliyati tiplarining xislatlari ta'siri tufayli shaxs qobiliyatlarining tuzilishida qandaydir sifat xususiyatlari paydo bo'lishini aniqlashga urinishgan. Jumladan, nerv tizimining alohida sezgiriligi ma'lum qobiliyat nishonasi sifatida vujudga kelishi mumkin.

Qobiliyatning tabiiy sharti, layoqati nerv tizimining tuzilishi va funksiyalarining xususiyatlari tarkibida ekanligi haqidagi barcha morfologik va funksionallik sifatlar singari umumgeretika qonunlariga bo'ysunish farazining haqoniyligini dalillaydi. **F. Galtonning** irsiyat qonunlari to'g'risidagi g'oya qobiliyatning tabiiy shartlangan xususiyatlari tavsifini ochib bera olmaydi. Chunki unda dalilga muhtoj juda ko'p o'rinlar mavjuddir. Shuning uchun qobiliyat tabiatini biologik irsiyadan emas, balki turmush muhitining nasldan naslga o'tishidan qidirish maqsadga muvofiqdir, agarda insonning taraqqiyoti ijtimoiy-tarixiy qonunlar bilan boshqarilishi tan olinar ekan, qobiliyatning taraqqiyoti biologik irsiyat qonunlariga bo'ysunishi mumkin emas.

Yuqoridagi mulohazalarga asoslangan holda xulosa qilish mumkin, qobiliyat va layoqatlar tabiiy zaminga bog'liq bo'lsa-da, lekin ular faqat tabiatning in'omi emas, balki insoniyat tarixiy taraqqiyotining bebaho maqsulidir. Xuddi shu bois qobiliyatlarining namoyon bo'lishi shaxslar tomonidan ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish davomida ijtimoiy shartlangan bilimlar va ko'nikmalarni tarkib topirishning yaqqol usullariga bevosita bog'liqdir. Shuning uchun qobiliyatlar taraqqiyotining uzluksiz ta'lim tizimiga bog'liq ekanligini ta'kidlab o'tish muhim ahamiyatga ega.

Talantning paydo bo'lishi va rivojlanishi

Talantning ijtimoiy-tarixiy, tabiiy nuqtai nazaridan talqini qobiliyatlar taraqqiyotining yuksak bosqichi ekanligidan dalolat beradi. Talant yunoncha qimmatbaho, noyob narsa, irsiy tabiiy xislat degan ma'noni anglatib, muayyan faoliyatning muvaffaqiyatli va ijodiy ravishda bajarilishini ta'minlaydigan qobiliyat hamda iste'dodlar majmuasidan iborat individual xususiyatdir. Psixologik adabiyotlarda unga turlicha tarif berilishiga qaramay, ularda asosiy belgilar ta'kidlab o'tiladi,

chunonchi shaxsga qandaydir murakkab mehnat faoliyatining muvaffaqiyatli, mustaqil va original tarzda bajarish imkonini beradigan qobiliyatlar majmuasiga talant deyiladi.

Talantning asosiy belgilari:

- a) muvaffaqiyatni ta'minlash;
- b) faoliyatni mustaqil bajarish;
- v) originallik unsurining mavjudligi qobiliyat hamda iste'dodlar yigindisidan iborat ekanligi;
- d) individual psixologik xislatiligi;
- e) ijimoiy turmushni o'zgartiruvchi yaratuvcilik imkoniyati kechilar.

Psixologik ma'lumotlarni umumlashtirgan holda ikki xil xususiyati fikrni alohida ta'kidlab o'tish talant tuzilishini yaxshiroq tushunish imkoniyatini yaratadi.

1) talant - bu shaxs psixik xislatlarining shunday birkmasidirk, uni a) alohida yagona maxsus qobiliyat bilan; b) xotiraning yuksak mahsuldorligi orqali; v) xatto noyob sifat tarqasida o'lchab bo'lmaydi.

2) shaxsda u yoki bu qobiliyatning mavjud ekanligi hamda yetarli darajada taraqqiy etganligi talantning murakkab tarkibiga kiruvchi boshqa qobiliyatlarining jadal takomillashuvi orqali ularning o'zini bosib yuborishi (konsensasiya qilish) mumkin.

Moskvaning umumiy va pedagogik psixologiya instituti xodimlari tomonidan o'quvchilarning talanti, iste'dod tushunchasi o'rganilgan. Aniqlangan muhim qobiliyatlar yig'indisi aql iste'dod tuzilishini vujudga keltirilgan. Ilmiy tadqiqotchilarning fikricha, yuksak iste'dod quyidagicha bosqichlardan iborat bo'lishi mumkin:

A) bunday shaxsning birinchi xususiyati ziyraklik, shaylik, jiddiy faoliyatni bajarishga tayyor turishlikdir.

B) shaxsning ikkinchi xususiyati uning mehnatga tayyorgarligi (mehnatga moyilligi, mehnatga intilishi, mehnatning ehtiyojga aylanishi)dir.

V) insonning uchinchi xususiyati unda tafakkur xususiyatlari va fikr yuritishning tezligi, aqlning taribligi, tahlil va umumlashtirishning yuqori imkoniyatlari, aqlning mahsuldorligi. Ma'lumotlar tahlilining ko'rsatishicha, maxsus iste'dod tuzilishi yuqoridagi sifatlardan tashqari

aniq faoliyat talablariga muvofiq keluvchi bir qator qobiliyalar bilan to'ldiriladi.

Talant o'zining umumiy va maxsus sifatleri yig'indisi bilan ijodiy yutuq imkoniyatining ayniyatidir. Talant mahoratning dastlabki sharti hisoblansa-da, lekin ular bir-birlaridan muayyan darajada tafovutlanadi. Talant - katta ijodiy va zo'r mehnat mahsulidir. Mehnat esa hayotiy tajriba ko'nikmalarning zaruriy majmuasi manbaidir. Ijodiyotning sharti va hayotiy tajriba zaruriy ko'nikma malakalar yig'indisining mavjudligidir. Ijodiy faoliyat talantning ajralmas qismi hisoblanib, bunda ruhlanish deb nomlangan psixologik holat alohida ahamiyat kasb etadi. Ruhlanish esa faoliyat mahsuldorligi o'rinishiga qaratilgan ijodiy lahzadan iboratdir. Talant imkoniyat tarixasida psixologik hodisa hisoblansa, u holda mahorat haqiqatga aylangan imkoniyat gavalalanishidir. Psixologik nuqtai nazardan haqiqiy mahorat bu shaxs talantining faoliyatida namoyon bo'lishidir.

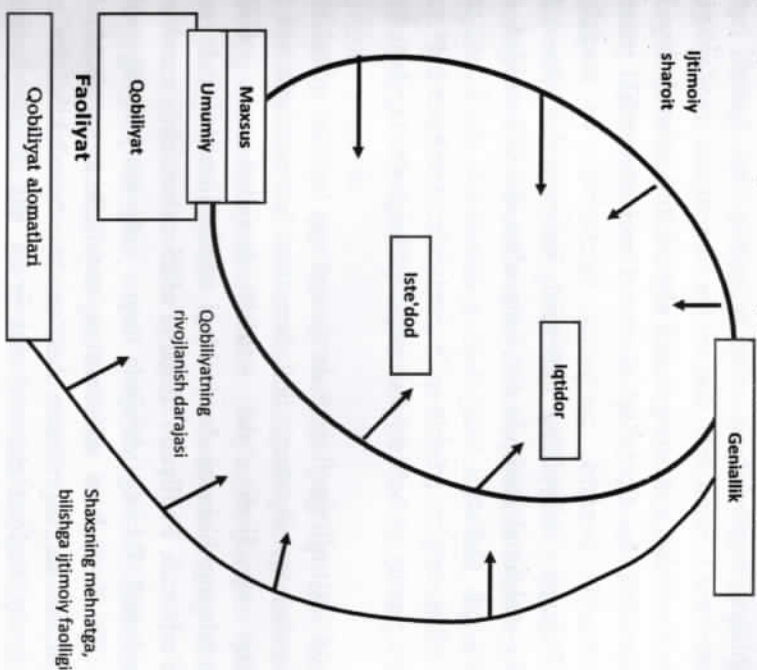
Agar jamiyat taraqqiyoti bunday kishilarga muhoj bo'lsa bunday kishilarning paydo bo'lish imkoniyati tug'iladi. Iste'dod qobiliyalar yig'indisidan, ularning majmuidan iboratdir. Alohida olingan yakka qobiliyalar garchi u taraqqiyotning juda yuksak darajasiga erishgan va yorqin ifodalangan bo'lsa ham iste'dod bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Bu haqda g'oyat o'kir fenomenal xotiraga ega bo'lgan kishilar haqida o'kazilgan tadqiqotlar dalolat beradi.

Moskvalik psixologlar bir necha yillar davomida kuzatgan shaxslar o'zida xotiradan boshqa qobiliyatlarni rivojlantirmadi va shuning uchun u o'zining ajoyib qobiliyatlarga mos keladigan ijobiy muvaffaqiyatga erisha olmadi.

Shunday qilib, iste'dod shaxs psixik sifatlarining shu qadar murakkab birikmasidirki, u qandaydir birorta yagona qobiliyat bilan bu qobiliyat xotiraning yuksak mahsuldorligi kabi muhim ahamiyatga ega.

Psixologik tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha birorta ham qobiliyatning yo'qligi yoki yetarli taraqqiy etmaganligi iste'dod sifatlarining murakkab turiga kiruvchi boshqa qobiliyatlarning jadal taraqqiyoti yo'li bilan muvaffaqiyatli ravishda o'rni bosib boriladi.

Qobiliyalar rivojlanishini quyidagi jadval orqali ko'rish mumkin.

Har qanday layoqat qobiliyat darajasiga ko'tarilishi uchun eng murakkab yo'lni bosib o'tishi kerak bo'ladi. qobiliyalar ilk davrlardan q rivojlana boshlab, bir necha bosqichda amalga oshadi.

Qobiliyatlarning rivojlanishi va shakllanishi birinchidan, ma'lum bir faoliyatga moyillik yoki intilish borligiga va faoliyat natijalarining sharoitiga qarab tegishli tabiiy zehin, nishonalarni aniqlash yo'li bilan, ikkinchidan mutaxassis (muzikant, artist, rassom va hokazo) rahbarligida tizimli faoliyatga jalb etish orqali shaxsning tabiiy xususiyatlarini chiniqtirish va rivojlantirish yo'li, bilan uchinchidan, umumlashgan aqliy operatsiyalarni shakllantirish yo'li bilan borishi kerakki, bu operatsiyalar umumiy va maxsus axborotni yengil va samarali o'zlashtirishni, tanlagan

faoliyat bo'yicha ko'nikma va malakalarni hosil qilishni ta'minlash. To'rtinchidan, o'quvchining maxsus qobiliyatini kamol topitirishni jadallashirishni ta'minlovchi shaxsni har tomonlama rivojlantirish yo'li bilan. Beshinchidan, shaxsning faollik alomatlarini tarbiyalash yo'li bilan borish kerakmi?, bu alomatlar dastavval mehnatsevarlik, mustaqillik, tashabbuskorlik, puxtalik, qat'iyatlik, sinchkovlik va tanqidchilikdan iborat. Bularsiz individning potentsial imkoniyatlari va qobiliyati faoliyatda maksimal ravishda rivojlanmaydi. Oltinchidan, maktab o'quvchilariga nisbatan individual munosabatlarda bo'lishni umumiy talablar bilan to'g'ri qo'shib olib borishdir. qobiliyatning muayyan izchillikda namoyon bo'lishi va rivojlanishini hayot tajribasi ko'rsatib turibdi.

Qobiliyat turli rivojlanish darajasiga ega bo'lishi mumkin. Ilmiy abstraksiyalash qobiliyatning ikki darajasini farqlash imkonini beradi; reproduktiv va ijodiy aks ettirish darajalari. o'z qobiliyatini rivojlantirishning birinchi darajasidagi kishi bilimlarni juda mohirlik bilan o'zlashtiradi. Faoliyatni o'rganib oladi va uni biror namuna orqali amalga oshiradi. Ikkinchi darajada turgan kishi esa yangilik yaratishga qodirdir. Bu darajalarni tekshirishga metafizik munosabatlarda bo'lish yaramaydi albatta, birinchidan har qanday reproduktiv aks ettirish, faoliyat ijodiy faoliyat elementlarini ijodiy aks ettirish faoliyati esa reproduktiv faoliyat elementlarini, o'z ichiga qamrab oladi, busiz ularni tasavvur qilib bo'lmaydi. Ikkinchidan, yuqorida aytilgan darajalar ham qandaydir o'zgarmas va qotib qolgan narsalar emas. Kishi bilimlarni o'zlashtirib, ko'nikma hosil qilish jarayonida faoliyat bir darajadan ikkinchi darajaga o'tib turadi. qobiliyatning tabiiy manbai ham mavjud bo'lib va u tabiiy zehin deb yuritiladi.

21.6. Qobiliyatlar borasidagi psixologik nazariyalar

G'arbiy Yevropalik olimlar psixologiyadagi irsiyat nazariyasiga qarshi chiqadilar. Masalan, shveysariyalik psixolog V. Boven qalbaki doktrina deb tarbiyaviy tadbirlardan voz kechish jinoyat bo'lib edi, deb ta'kidlaydi.

Ingliz bioximigi S.Gouz kishi qobiliyatining rivojlanishi uchun to'siqlar biologiyaga qaraganda ijtimoiy sharoitda ko'proqdir, deb uqtiradi.

Ingliz psixologi, D.Kiddin ham aynan shunday xulosaga kelib, tarbiyaning kishi intellektual rivojlanishiga hal qiluvchi ta'siri haqida fikr yuritiladi.

Ikkinchi konsepsiyaning vakillari qobiliyatni butunlay hayot va tarbiyaning ijtimoiy sharoiti belgilaydi deb uqtiradilar. Masalan, Gelvesiy o'z vaqtida tarbiya yordamida geniyi yaratib bo'ladi, degan edi. Rus olimi A.N. Leont'ev ham o'zining funksional organlar nazariyasi bilan bu nazariyaga A.Uxtomskiy asos solgan bo'lib, shunga o'xshash konsepsiyani yoqlaydi.

Masalan, tabiiy qobiliyatni muhitga bog'liq deb hisoblaydi. Modomiki, ishchilarning bolalari ulg'ayadigan og'ir ijtimoiy muhitdagi kishilarning madaniy va intellektual rivojlanish darajasi past ekan. Mullaqo tabiiyki, bu bolalar ham o'z ota-onalarining rivojlanishi darajasidan o'tib keta olmaydilar deydi u.

Ko'zga ko'ringan rus psixologi S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontevning konsepsiyasiga norozilik bildirdi. Uning fikricha tug'ma iste'dod nishonalari bu reallikdir, uni rivojlantirish lozim.

Hayotiy kuzatishlar va maxsus tekshirishlar qobiliyatning tabiiy zaminini inkor qilib bo'lmastigini ko'rsatadi. Bir qator maxsus faoliyatlar bo'rtki, ular uchun tabiiy zamin xususan muhim ahamiyatga ega.

Shuning uchun zehin nishonalari bo'lgan kishi noqulay sharoitda ham zehin nishonalari bo'lmagan, lekin qulay hayotiy sharoitdagi kishiga nisbatan yuksak qobiliyat ko'rsata oladi. Va aksincha, masalan, bir oilada va bir maktabda rivojlanayotgan aka-ukalar yoki opa-singillar yaxshi yoki yomonligidan qat'iy nazar, bir xil ijtimoiy sharoitda bo'lganlarida ularning qobiliyati va rivojlanishi paytida ba'zan keskin farqlar kuzatiladi.

Qobiliyatning uchinchi konsepsiyasining tarafdorlari ancha to'g'ri pozitsiyada turadilar. Y'ni qobiliyat qulay ijtimoiy sharoit mavjud bo'lganda faoliyat jarayonida shakllanadi. Bu oxirgi konsepsiyada hayot o'zining butun xilma xilligi bilan aks ettiriladi va maxsus tadqiqotlar bilan tasdiqlanadi.

Shubhasiz, qobiliyat miya tuzilishining qandaydir tug'ma anatomik xususiyatlari bilan, birinchi navbatda miya mikrostrukturasi xususiyatlari bilan bog'liqdir. Bu xususiyatlar in'ikos jarayonining xususiyatiga va shaxsning xatti-harakatiga ta'sir qiladi.

Bolada juda erta seziladigan psixologik xususiyatlar zehni yoki dastlabki tabiiy xususiyatlardir. Shuni aytib o'tish lozimki, **B.M.Teplov** haqli ravishda aytgandek, psixologik xususiyat har taraflama ahamiyatga ega bo'lib, ular xarakterning ham, qobiliyatning ham tabiiy asosini tashkil qiladi. Umumiy tipdagi xususiyatlar kuchda va tonusda ifodalanadigan faollik, vazminlik, in'ikos va harakat jarayonlarining sezgirlik darajasi, shubhasiz qobiliyatning tashkil topishiga ta'sir qiladi.

Badiiy tipning xarakterli belgisi shundaki, ular birinchidan, vogelikni yaxlit, to'la va jonli tarzda idrok etadilar, qolbuki mutafakkirlar uni bo'lib-bo'lib qabul qiladilar va shuning bilan go'yo uni jonsizlantiradilar.

Ikkinchidan, badiiy tip vakillarida tasavvur abstrakt fikrlashdan ustun bo'ladi. *Fantaziya - deydi I.P.Pavlov - bu badiiy qobiliyat bo'lib, birinchi signal tizimiga tegishlidir.* Fikrlovchi tipda esa aql nazariy bo'lib, u so'z bilan bog'liqdir.

Uchinchidan, badiiy tip yuksak emosionallik bilan ajralib turadi, chunki birinchi signal tizimi I.P.Pavlov tili bilan aytganda asosiy emosional fondni tashkil qiluvchi miya qobiqi bilan yaqin bog'liqdir. badiiy tip hayajonli, mugarrar, emosional tipdir degan edi I.P.Pavlov va aksincha, mutafakkir tipda emosional fon va birinchi signal tizimi zaif bo'lsada, lekin u sog'lom va soddadil odam bo'ladi.

Ko'pchilik olimlar vunderkindlar jismnonan zaif deb biladilar. Lekin bu xulosa noto'g'ri. Vunderkindlarning hammasi aqlan va jismnonan soppa soq. Buni isbotlash uchun 20-yillarda amerikalik psixologlar tomonidan tadqiqotlar o'tkazilgan. Bu tadqiqotga A.Termen boshchilik qilgan. Ular tadqiqot uchun 15000 o'quvchilarni o'g'itib bola va qizlarni saralab oldilar. Ular umumiy aqlan rivojlangan, o'ziga xos xususiyatli 6 yoshdan 12 yoshgacha bo'lgan bolalar edi. Saralash jarayoni test natijalari va o'quvchilarning tavsifnomasi asosida o'tkaziladi. So'ng bu o'quvchilar 10 yil mobaynida tadqiq etiladilar. Bu o'quvchilar

boshqalarga nisbatan sog'liqlarining farqi yo'q, ular ham kasal bo'ladilar, asablari charchaydi. Lekin baribir ular boshqalarga nisbatan sog'lom, har tomonlama rivojlangan yetti muchali sog' bolalardir.

Rus psixologi **A.G.Kovalev** o'z tadqiqotlarida qobiliyatning tabiati va tashxis qilish yo'llarini tekshirishga muvaffiq bo'lgan. Muallifning ta'riflashicha, qobiliyat deganda birorta xususiyatning o'zi emas, balki inson shaxsining faoliyat talablariga javob bera oladigan va shu faoliyatda yuqori ko'rsatkichlarga erishishni ta'minlay oladigan xususiyatlar ansambli yoki sintezini tushunish kerak. Uning ta'kidlashicha, qobiliyatning tuzilishida tayanch va yetakchi xususiyatlarni va nihoyat, muayyan fonni yoki yordamchi xususiyatlarni farq qilish kerak. Hamma qobiliyatlar uchun asosiy tayanch xususiyati-kuzatuvchanlik ko'ra bilish ko'nikmasidir. Uning yetakchi xususiyati ijodiy tasavvur qilishdir. A.G.Kovalev yordamchi xususiyatlar qatoriga xotirani kiritadi, u faoliyat talablariga muvofiq ravishda o'ziga xos ko'nikishga ega, emosional ya'ni his-tuyg'uga beriluvchanlik xususiyati shaxsning faolligini oshiradi.

Muallifning ta'kidlashicha, ilmiy mavhumlash qobiliyatining quyidagi darajasini farqlash imkonini beradi, reproduktiv aks ettirish darajasi va ijodiy aks ettirish. o'z qobiliyati rivojlanishining birinchi darajasida turgan shaxs bilimlarni juda mohirlik bilan o'zlashtiradi, faoliyatni o'rganib oladi va uni biror namuna orgali amalga oshiradi. Ikkinchi darajada turgan inson esa yangilik yaratishga qodir bo'ladi. Psixologiya fanida qobiliyat to'g'risida fikr ketganda uchta konsepsiya mavjudligi ta'kidlanadi. A.G.Kovalev asarida bayon qilinishicha, ularidan biri, qobiliyat shaxsning biologik jihatdan determinlangan, ya'ni biologik jihatdan bog'langan xususiyatlaridir qobiliyatning ro'yobga chiqishi va rivojlanishi esa tamomila irsiy fondga bog'liq deb tushuntiriladi. XIX asrda F.Galton XX asrda Kotlar talant irsiyidir, faqat imityozli tabaqalarning vakillarigina boy irsiy merosga ega bo'ladi, degan xulosaga keldilar.

Ikkinchi konsepsiyaning vakillari qobiliyatni butunlay hayot va tarbiyaning ijtimoiy sharoiti belgilaydi, deb u'itradilar. Masalan, Gelvesiy o'z davrida tarbiya yordamida geniy yaratsa bo'ladi, degan edi.

Amerikalik olim U. Eshbi insonning qobiliyati yashab turgan davrida stixiyali ravishda o'zidan o'zi va ongli tarzda ta'lim-tarbiya jarayonida shakllanadi, shularning natijasi o'laroq masalalarni yechish uchun tegishli dastlabki rejalar va dasturlar vujudga keladi. Fiziolog olimlar miyaning tuzilishida individual xususiyatlar bo'lsa, bu qol miyaning funksiyalarida o'z aksini topmasligi mumkin emas, deb qayd qiladilar.

A.G. Kovalyov ta'kidlashicha, qobiliyatning uchinchil konsepsiyasi taraflorlari ancha noto'g'ri pozitsiyada turadilar. So'nggi nazariyada talqin qilinishicha, tabiiy kuchlar, zehn nishonalari va qobiliyatning rivojlanishi uchun qulay ijimoiy sharoit mavjud bo'lishi kerak. Muallif zehn nishonalari deganda, anatomik-fiziologik xususiyatlardan ko'ra, ko'proq psixologik-fiziologik xislatlarni tushunish kerakligini uqtiradi. Zehn muayyan bir faoliyatga (maxsus qobiliyat) yoki hamma narsaga nisbatan ustuvor qiziquvchanlikda (umumiy qobiliyat), moyillikda va intilishda ko'rinadi.

A.G. Kovalyov Edikson fikriga asosanib ("bunda faqat 1 foizgina geniy bo'lsa, 99 foiz ter to'kish bo'lgan"), hamma buyuk kishilar bag'oyat mehnatsevarlikka va katta ishchanlikka ega bo'lganlari holda hatto nerv tizimi tabiiy kuchsiz bo'lsa-da, sub'ektiv ravishda yutuqlarini qobiliyatlardan emas, balki mehnatdan deb baholaganlar.

A.G. Kovalyovning ta'rificha, adabiy ijodga qobiliyat shaxs iste'dodining badiiy tipiga tegishli bo'lib, badiiy tipdagi qobiliyatning hamma ko'rinishlaridan uni ajratib turadigan o'ziga xos sifatlarga ham egadir. Uning ta'kidlashicha, umuman qobiliyat va xususan adabiy ijodga xos qobiliyat murakkab bo'lib, uning tuzilishida har xil xususiyatlar yoki tarkiblar mavjud. Bu jabhalarning biri etakchi, boshqalari tayanch xususiyatlar, uchinchilari esa sernahsul faoliyat uchun zarur bo'lgan muayyan bir fanni tashkil qiladi. Adabiy qobiliyatda uch tomonni mujassamlashtirish muhim ahamiyatga ega, ya'ni o'kir kuzatuvchanlik, kuchli ijodiy tasavvur, til vositasida ko'rgan va ravshan tasavvur etgan narsalarni tasvirlay olish.

Muallif mulohazasiga ko'ra adabiy qobiliyatning tayanch xususiyati yumshoq ko'ngillilik va ta'sirchanlikdir. Ta'sirchanlik deganda idrokning jonliligi va o'tkirliligini emosional itifotgo'ylikning naqadar kuchliligini

tushunish kerak. Ijod uchun yolg'iz ko'ra bilish qobiliyatining o'zi kamlik qiladi, ko'rganlarni qayta o'zgartira bilish, kuzatlayotgan narsani boshqa hayotiy taassurotlar bilan fikran bog'lay olish ham muhimdir. Kuzatlayotgan narsalar ayniqsa yaratilayotgan obrazlarni aniq va ravshan ko'z oldiga keltirish qobiliyatida namoyon bo'ladi hamda bu adabiyotda ko'pincha ichdan ko'rish qobiliyati deb ataladi.

Adabiy qobiliyatni tekshirish shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning qobiliyatlari qobiliyatizirlardan, **V.P. Yagunkovning** ma'lumotlari bo'yicha idrok qilishning aniqligi va xotirasi bilan, yangi original obraz va syujetlar tuzishdagi tafakkur kuchi va tasavvur bilan, ijodiy vaziyatning yengilgina yuzaga kelishi bilan, so'z boyligi va til sezgisi bilan farqlanadilar. Ba'zi birlarida voqelikka mulohazali, mantiqiy munosabatda bo'lish ustun tursa, boshqalarida obrazli emosional munosabat ustundur, uchinchilarida esa bularning har ikkisi ham mujassamdir. V.P. Yagunkova sinaluvcilarning adabiy qobiliyatini tashxis qilishda quyidagi ko'rsatkichlarni mezon tariqasida oladi, chunonchi a) idrok etish va xotiraning aniqligi; b) emosional ta'sirchanlik; v) tasavvurning kuchi va jonli tilni his qilish kabilar.

S.P. Kudryavseva tadqiqotida ilk o'spirinning adabiy qobiliyati ikki tipga ajratiladi, ya'ni adabiy-tanqidiy tip va badiiy-ijodiy. Birinchi tipda badiiy asarlarni tushunchalar asosida tahlil qilishning o'zganligiga e'tibor qilinadi. Ikkinchi tipda adabiy asarlarni o'qish vaqtida va adabiy mavzuga bayon yozishda hayajonlanish, ijodiy yondashishga ahamiyat qaratiladi.

V.A. Kruteskiy matematik qobiliyat tuzilishiga quyidagilarni kiritadi:

1) Qobiliyatda bolalarning matematik materialni qabul qilish borasidagi qobiliyatiga matematik ob'ektlar, munosabat va amallarni shakl holiga keltirib idrok qilish matematik materialga o'ziga xos "yig'ma" analitik-sintetik ishlov berish qobiliyati qayd qilish lozim

2) Qobiliyatli o'quvchilarning fikrlashni quyidagilar bilan: a) miqdoriy va fazoviy munosabatlar, sonlar va belgilar simvolikasi sohalarida mantiqiy fikrlash qobiliyati; b) matematik materialni tez va keng umumlashira olish; v) matematik mulohazalar jarayonida qisqacha aqliy xulosalar yordamida fikrlashga moyillik; g) fikrlash jarayonlarining

nihoiyatda moslashuvchan va harakatchanligi; d) yechishda ravshanlik, soddalik, rasionallik va ixchamlikka intilish

3) Matematik axborotni xotirada saqlash va hokazo.

Matematik qobiliyatning borligini taxmin qilishga asos bo'ladigan tashqi alomatlarini belgilash mumkin. Muallif taxminicha bular quyidagilardir:

1) o'quvchining matematika o'ld ochiq-oydin qiziqishini namoyish qilishi, hech kim majbur qilmassdan, o'zining bo'sh vaqtini sarflab, matematika bilan bajonitil shug'ullanishga moyillik;

2) muayyan matematik ko'nikma va malakalarni odatdagidan kichikroq yoshda o'zlashtirish qobiliyati;

3) matematikani o'zlashtirish sohasida tez siyib borish;

4) matematik tarqiyot va yutuqlarning yuqori darajasi.

Mamlakatimiz psixologi **M.G.Davletshin** texnikaviy qobiliyat ustida tadqiqot ishlari olib borgan yetakchi mutaxassis hisoblanadi. Muallif texnikaviy qobiliyat deganda shaxsning individual psixik xususiyatlaridan tuzilgan shunday o'ziga xos birkimlarni tushunadiki, u shaxsning texnikaviy faoliyatga yaroqlilik darajasini va u bilan muvaffaqiyatli ravishda shug'ullana olishini aniqlaydi.

M.G.Davletshin ham an'anaviy yo'ldan borib, texnikaviy qobiliyatlarni ikkita o'sha nomdagi tipga ajratadi hamda yetakchi tayanch xususiyatlarini o'zgarishsiz qoldiradi. Lekin boshqalardan farqli o'laroq, bunda yetakchi xususiyatlar rivojlangan texnikaviy fikrlash va fazoviy tasavvurdan iboratdir. Uning talqinicha, texnikaviy iste'dodli shaxs bo'lish uchun unda a) amaliy jihatdan fahmli; b) texnik moslamalarni tahlil qila olish qobiliyati; v) narsalarni montaj qilib qismlardan butun hosil qila olish qobiliyati bo'lishi shart.

M.G.Davletshin texnikaviy iste'dod ko'rsatkichlarini an'anaviy baholashni tan olgan holda (ko'z bilan chamlash, fazoviy tasavvur, texnikaviy tahlil, konstruksiyalash qobiliyati) o'zining original yondashuvini ishlab chiqqan. Texnikaviy qobiliyat darajasini tashxis qilish uchun tekshirishlarda ishlab chiqilgan eksperimental masalalarning to'g'ri qizita seriyasidan foydalanadi.

Keyingi yillar ichida o'zbekiston psixologiyasida ham qobiliyat va iste'dod masalalari bo'yicha bir qancha psixologlar ish olib bormoqdalar. Bu sohada B.R.Qodirov, B.S.Sodirov, E.G'.G'oziev, V.A.Tokareva, Z.Nishonovlarning tadqiqot ishlari ma'lum bo'lib, qobiliyat, iste'dod tushunchalariga o'z ta'riflarini berganlar.

B.R.Qodirovning fikricha: "Ma'lum bir faoliyatga qiziqmay turib qobiliyat haqida gapirib bo'lmaydi va o'z navbatida har qanday qobiliyati bola hali iste'dodli degani emas. Ko'p qirrali va rivojlangan qobiliyatlar iste'dodli bola shaxsining moddiy asosini tashkil etadi, xolos. Aksincha, iste'dodli bola qobiliyatsiz bo'lishi mumkin emas". Bu fikrlardan ko'rinib turibdiki, iste'dodli bola sof fikrli, har xil qobiliyatga va umuman aqliy rivojlanishga tayyor turgan hozirjavob, nodir shaxsiy xususiyatlarga to'la boladir.

Nazorat savollari

1. Qobiliyatlar tushunchasining mazmunini izohlang?
2. Qobiliyatlarining sifati va miqdor tavsifi nimalarda ko'rinadi?
3. Qobiliyatlar tuzilishini tarkibini ko'rsating?
4. Qobiliyat borasidagi nazariyalarning mazmuni nimalarda ko'rinadi?
5. Qobiliyatlarining tabiiy asoslarini ajratib ko'rsating?
6. Qobiliyatlarining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar nimalar bilan belgilanadi?

PSIXOLOGIYA XRONOLOGIVASI (hozirgacha)

50 - Aulus Kornelius Celsus vafot etdi, *Medicina*, tibbiy entsiklopediyani tark etdi; 3-kitob ruhiy kasalliklar haqida. Jimlilik atamasini birinchi marta u ishlatgan. Davolash usullari qon ketish, bemorlarni bezovta qilish, qusish, klizmalar shuningdek musiqa terapiyasi, sayohat, sport, ovoz chiqarib o'qish va massaj kabi yoqimlarni muolajalarni o'z ichiga olgan. U shifokor va bemor o'rtasidagi munosabatlarning muhimligini tushungan.

100 - Efes Rufi asab tizimi ixtiyoriy harakatlar va hissiyotlarda muhim rol o'ynaydi. U miyani anatomik tadqiq qilish orqali optik nervlarning kesishishini aniqladi. U jismoniy va ruhiy kasalliklarning tarixini o'rganish kerakligini ta'kidlaydi. U melankolik haqida batafsil ma'lumot berdi va Galenning so'zlarini keltirdi.

93-138 - Soranus Efes sog'lom va qulay sharoitlarda, shu jumladan, yotug', iliq xonalarda yaxshi davolanishni maslahat berdi.

Miloddan avvalgi 387 yilda Platon miya aqliy jarayonlarning mexanizmi deb ta'kidlagan.

Miloddan avvalgi 335 yilda Aristotel yurak aqliy jarayonlarning mexanizmi deb ta'kidlagan.

1590 yil R. Goklenius va O. Kasman (1594 y.) tomonidan birinchi "psixologiya" atamasini ilmiy muomalaga kiritdi.

1732 yil Xristian Volf. Evropa birinchi bo'lib "Psixologiya" tushunchasini olib keldi. U psixik hodisalarning turli sinflarini tavsiflab, ularni ierarxik tartibda guruhlariga ajratdi.

1774 milodiy Franz Mesmer dastlab mesmerizm deb nomlangan va hozirda gipnoz deb ataladigan ba'zi ruhiy kasalliklarni davolash usulini batafsil bayon qildi.

1793 yil Filipp Pinel. Parijdagi Bisetre va Salpetriere kasalxonalarida ishlagan; ruhiy kasallarni parvarish qilish va davolashni isloh qilish bilan keng tanilgan. Bisetrada u tanig'li bo'lgan insoniylik harakatini amalga oshirdi: u birinchi bo'lib ruhiy kasallardan zanjirlarni olib tashlash uchun inqilobiy Konvensiyadan ruxsat oldi.

1808 yil Frants Gall frenologiya haqida yozgan edi (odamning bosh suyagi shakli va g'adir-budurligi kishining xususiyatlarini ochib berishi mumkin degan fikr).

1834 yil Ernst Geynrix Weber o'zining "Sezgilar" haqidagi nazariyasini nashr etdi, hozirda Veber qonuni deb nomlandi. U jismoniy rag'batlantirish kuchi va ular sabab bo'lgan hissiyotlar o'rtasidagi munosabatlarni (Weber psixifysial qonuni) o'rtasidagi munosabatlarni o'tkazildi. Ter sezgiritilgining ostonasini aniqlash uchun bir qator usul va moslamalar yaratildi. E. Weber ishi yangi ilmiy yo'nalishlarning boshlanishini - psixofizika va eksperimental psixologiyani belgilab berdi.

1848 yil Finesas Geyj baxtsiz hodisa tufayli miyaga temir tirgak tiqib olganida miyasi shikastlangan. Uning shaxsiyati o'zgartirildi, ammo uning aql-idroki saqlanib qoldi, shunda miyaning bir qismi shaxsiyatta rol o'ynashi aniqlandi.

1859 yilda Charlz Darwin "Turlarning kelib chiqishi to'g'risida" kitobini nashr etdi, uning evolyutsiyaga bo'lgan qarashlarini batafsil bayon qildi va "Eng yaxshi odamlarning omon qolishi" nazariyasini kengaytirdi.

1860-yillar - Frensis Donders birinchi marta odamning reaksiya vaqtini kognitiv ishlov berishdagi farqlarni aniqlash uchun ishlatgan.

1860 - Gustav Teodor Fechner psixofizika mavzusini boshlagan "Psixofizika elementlari" ni nashr etdi.

1865 yilda frantsuz shifokori Pol Broka chap frontal lobning ma'lum bir sohasiga zarar etkazilgandan so'ng (keyinchalik Brokaning hududi deb atalgan) odam hali ham tanig'li qo'shiqlarni kuyish va nutqni tushunishga qodir bo'lgan holda so'zlarni gapirishga qiyinalishini aytdi. Brokaning hududiga zarar etkazish nutqni to'xtatadi.

1869 yil Frensis Galton, Charlz Darvinning "Turlarning kelib chiqishi" asari ta'sirida "Herediter Genius" kitobini nashr etadi va intellektual qobiliyatlarning tabiatan biologik ekanligini ta'kidlaydi.

1874 yil Karl Vernik frontal lobda ma'lum bir hududga zarar etkazish tilni tushunish yoki gapirish qobiliyatiga zarar etkazishini batafsil bayon qildi. Bunday odamlar faqat ma'nosiz so'zlarni gapira olishlarini aniqladilar.

1878 yil G. Stenli Xoll amerikada birinchi psixologiyadan doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi. Keyinchalik u Amerika Psixologik Assotsiatsiyasini asos solgan.

1879 - Vilgelm Vundt Germaniyaning Leypsig shahrida ongni o'rganishga bag'ishlangan birinchi eksperimental psixologiya laboratoriyasini tashkil etdi. Bu psixologiyaning alohida fan sifatida boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi.

1883 - G. Stenli Xoll Jon Xopkins universitetida AQShda birinchi eksperimental psixologiya laboratoriyasini ochdi.

1885 - Herman Ebbinghaus o'zining "Über das Gedächtnis" ("Xotira to'g'risida") risolasini nashr etdi va unda o'zi ustida o'tkazgan o'quv va xotira tajribalarini tasvirladi.

1886 yil - Zigmund Freyd Avstriyaning Vena shahrida bemorlarga psixoterapiya taklif qila boshladi.

1887 yil - Birinchi Amerika psixologiya jurnali nashr etildi: American Journal of Psychology

1888 yil - Jeyms Makkin Kattel Pensilvaniya universitetining birinchi psixologiya professori bo'ldi. Keyinchalik u psixologik baholash paydo bo'lganligini ko'rsatuvchi "Aqliy testlar va o'lchovlar" to'g'risida kitobni nashr etadi.

1890 yil - Uilyam Jeyms "Psixologiya tamoyillari" ni nashr etdi. *Freynsis Galton* esa intellektual tadqiqotlarda o'zgaruvchilar o'rtasidagi munosabatlarni yaxshiroq tushunish uchun **korrelyatsiya usullarini** yaratadi.

1892 yil - G. Stenli Xoll birinchi 26 nafar a'zodan iborat Amerika Psixologik Assotsiatsiyasini (APA) tashkil etdi.

1896 yil - Lightner Vitmer Amerikada birinchi psixologiya klinikasini tashkil etdi.

1898 yil - Edvard Torndayk Effekt qonunini ishlab chiqdi.

1900 yildan 1950 yilgacha bo'lgan psixologiya bilan bog'liq muhim voqealar

20-asrning birinchi yarmida ikki yirik shaxs hukmronlik qildi: **Zigmund Freyd** va **Karl Yung**. Bu Freyding psixopatologiya va

Yungning analitik psixologiyasini tekshirishni o'z ichiga olgan tahlil poydevori qurilgan vaqt edi. Asosiy voqealar qatoriga:

1900 yil - Zigmund Freyd o'zining "*Tush ta'birini*" nomli kitobini nashr etdi.

1901 yil - Britaniya Psixologik Jamiyati tashkil etildi.

1905 yil - Meri Uiton Kalkins Amerika psixologik assotsiatsiyasining birinchi ayol prezidenti etib saylandi. **Alfred Binet** aqlni o'lchash testini taqdim etadi.

1906 yil - Ivan Pavlov klassik shartli reflekslar bo'yicha o'z xulosalarini nashr etdi. Karl Yung "Dementsiya Praekoksining psixologiyasi" ni nashr etadi.

1911 yil - Edvard Torndayk "Hayvonlarning intellekti" nomli kitobini nashr etdi, bu operantni shartli reflekslar nazariyasining rivojlanishiga olib keladi.

1912 - Maks Vertaymer "Harakatni idrok etishning eksperimental tadqiqotlari" nomli ilmi ishini nashr etdi, bu esa geshalt psixologiyasining rivojlanishiga olib keladi.

1913 yil - Karl Yung Freyd qarashlaridan uzoqlasha boshladi va analitik psixologiya deb ataydigan o'z nazariyalarini ishlab chiqdi. Jon B. Uotson "Psixologiya bixeviorizmistik qarashlar sifatida" nashr etadi va unda bixeviorizm tushunchasini o'rnatadi.

1915 yil - Freyd repressiya bo'yicha ishlarni nashr etdi.

1920 yil - Uotson va Rozali Raynerlar "Kichik Albert" mavzusida qo'rquvning klassik holatini o'rganish bo'yicha tadqiqotlarni nashr etdilar.

1932 - Jan Piyaje o'zining "Bolaning axloqiy qarori" asarini nashr etishi bilan birinchi darajali kognitiv nazariyotchiga aylandi.

1942 yil - Karl Rojers bemorlarga hurmat va ijobiy munosabatlarda bo'lishni rag'batlantiradigan terapiya amaliyotini ishlab chiqdi.

1950 yildan 2000 yilgacha bo'lgan psixologiya bilan bog'liq muhim voqealar

20-asrning ikkinchi yarmi Amerika Psixiatriya Assotsiatsiyasi tomonidan ruhiy kasalliklarning diagnostikasi va statistik qo'llanmasi (DSM) chiqarilishi bilan ajralib turadigan ruhiy kasalliklarning diagnostik

mezonlarini standartlashirish atrofida joylashgan. Bu diagnostika va davolanishni yo'naltirish uchun bugungi kunda ham qo'llaniladigan asosiy vosita. Asosiy tadbirlar orasida:

1952 yil - "Ruhiy kasalliklarning birinchi diagnostikasi va statistik qo'llanmasi" nashr etildi.

1954 yil - **Abraham Maslow** ehtiyojlar iyerarxiyasi haqidagi nazariyasini tavsiflovchi "Motivatsiya va shaxslik" ilmiy ishini nashr etdi. U gumanistik psixologiyaning asoschilaridan biridir.

1958 yil - **Garri Xarlov rhesus maymunlarida bog'lanish va muhabbatning ahamiyatini tasvirlaydigan "Sevgi tabiati" kitobini nashr etdi.**

1961 yil - **Albert Bandura** o'zining mashhur Bobo qo'g'irchoq tajribasini o'tkazdi, unda bolalarning harakati kuzatuv, taqlid va modellashirish tuzilishi sifatida tavsiflanadi.

1963 yil - **Bandura** birinchi bo'lib tajovuzkorlikni tushuntirish uchun kuzatuv asosida o'rganish tushunchasini tavsiflaydi.

1974 yil - **Stenli Milgram** o'zining mashhur itoatkorlik tajribalari natijalarini tavsiflovchi "Yakolatga bo'ysunish" ni nashr etdi.

1990 yil - **Noam Xomskiy** "Tilning tabiati, ishlatilishi va o'zlashtirilishi to'g'risida" kitobini nashr qildi.

1991 yil - **Stiven Pinker** bolalarning tilni qanday egallashi haqidagi o'z nazariyalarini tanishtirgan maqolasini nashr etdi va keyinchalik uni "Til instinkti" kitobida nashr etdi.

1992 yil - **Jozef Ledu** hissiyot va hissiy o'rganishning miya mexanizmlari bo'yicha tadqiqotlarini umumlashtirdi va nashr etdi.

1994 yil - **Antonio Damasio** "Dekartning Xatolari" nomli ilmiy ishini nashr etdi, bu erda Somatik Markerlar Gipotezasi (SMH) taqdim etildi, bu orqali hissiy jarayonlar xulq-atvorni, ayniqsa qarorlarni qabul qilishni boshqarishi (yoki buzishi) mumkin.

1999 yil - **Jori Botterill** "Zamonaviy kognitiv fan bizning umumiy qadrlash tushumimizni qanday chaqirishi to'g'risida" psixologiya falsafasini nashr etdi.

Yigirma birinchi asrda psixologiya bilan bog'liq muhim voqealar

Genetika fanining paydo bo'lishi bilan psixologlar fiziologiya va genetika insonning psixologik mavjudotiga hissa qo'shadigan usullar bilan kurashmaydilar. 21-asrning boshidagi ba'zi asosiy topilmalar orasida:

2002 yil - **Avshalom Kaspi va boshq.** Muayyan genotip bolalarning atrof-muhit ta'siriga sezgirligini pasaytirishi to'g'risida birinchi bo'lib epidemiologik dalillarga asoslangan tadqiqotni taqdim etdi.

2002 yil - **Stiven Pinker** tabula rasa tushunchasiga qarshi ("Tug'ilganda ong bo'sh varaq" degan nazariya) "Bo'sh Slate" ni nashr etdi. Avshalom Kaspi genetika bolaning yomon muomalaga bo'lgan munosabati bilan bog'liqligini ko'rsatadigan birinchi dalillarni keltiradi. Psixolog Daniel Kanneman noaniqlik holatida qanday hukmlar chiqarilishi haqidagi tadqiqotlari uchun iqtisodiyot bo'yicha Nobel yodgorlik mukofotiga sazovor bo'ldi.

2003 yil - **genetik** tadqiqotchilar fiziologik va nevrologik sharoitlarda mas'ul bo'lgan individual xromosomalarni ajratish maqsadida inson genlarini xaritasini tuzishni yakunladilar.

2010 yil - **Saymon LeVay** "Gey, to'g'ri va nima uchun sabab" ni nashr etdi, bu jinsiy orientatsiya miyadagi tug'ruqdan oldin farqlanishdan kelib chiqadi deb ta'kidlaydi.

2013 yil - **2 aprelda AQSh prezidenti Barak Obama** inson miyasidagi har bir neyronning xaritasini yaratish bo'yicha 10 yillik BRAIN tashabbusini e'lon qildi.

2013 yil - **DSM-5 chiqarildi.** Unda APA "jinsiy identifikatsiya qilish buzilishi" ni ruhiy kasalliklar ro'yxatidan chiqarib tashlaydi va "jinsi disforiyasi" bilan odamning tayinlangan jinsiga nisbatan noqulayligini tavsiflaydi.

2014 yil - **Jon O'Kif, May-Britt Mozer va Edvard Mozer** miyada hududni aniqlash tizimini tashkil qiluvchi xotira va navigatsiya hujayralarini kashf etgani uchun Nobel mukofotiga sazovor bo'lishdi.

2015 yil 7-avgust - **Amerika Psixologik Assotsiatsiyasi** psixologlarga xalqaro huquqni buzgan joylarda milliy xavfsizlik bo'yicha so'roqlarda qatnashishni taqiqladi. [96]

2015 yil 27 avgust - Virjiniya universiteti vakili Brayan Nosek boshchiligidagi guruh "Science" da maqola e'lon qildi, unda asosiy psixologiya jurnallarida chop etilgan 100 ta tadqiqotning atigi 39 tasini takrorlash mumkinligi aniqlandi.

<https://opentextbc.ca/introductiontopsychology/chapter/1-2-the-evolution-of-psychology-history-approaches-and-questions/>

GLOSSARIY

Termin	O'zbek tilidagi sharhi	Xorij tilidagi sharhi
Psixologiya	Psixologiya fan sifatida psixik faktlar, psixikaning tarkibiy qismlari faoliyat, xulq, muamala, bilish jarayonlari, psixik holatlar, ichki kechinmalar, ijodiy rejalar, ilmiy farazlarning miyada aks etishi, psixik qonuniyatlari va mexanizmlarni o'rganadi.	yunoncha psyuxē – jon, ruh, logos – fan, ta'limot degan ma'noni anglatadi
Psixika	bu tafakkur, sezgilar, hissiyotlar va kommunikativ jarayonlarni o'ziga jamlashtirgan yaxlit tizimdir	hozirgi davrda "jon" tushunchasi o'rniga "psixika" ni qo'llashda davom etmoqda
Determinizm	tabiatdagi barcha narsalar, shu jumladan, psixik hodisalarning ro'y berishi ob'ektiv sabablar va qonunlar bilan belgilanadi degan qarash.	lot, determinare – a niqlamoq
Abstraksiya	Narsalarning o'ziga xos belgi va xususiyatlarini, ular o'rtasidagi bog'lanishlarni, narsalarning muhim belgi va xususiyatlarini ajratib olishga qaratilgan fikrlash operatsiyasi.	lot. Abstractio mavxumlashtirish
Agglutinatsiya	- mavjud obraz va tasavvur qismlarini bir - boriga «yopishtirib» qo'shish asosida yangi obrazlarni yaratishdan iborat xayol faoliyati. Mas., suv parisi obrazi.	lot. Agglutinate – yopishtirmoq yelimlamoq
Animizm	- odam, hayvonot, o'simlik, predmetlarda mustaqil jon borligi haqidagi tasavvur tizimi. A.	lot. anima - jon

	ibtidoiy din va hozirgi barcha dinlarning asosiy elementidir.	
Apperpsiya	- shaxs idrokining avvalgi bilim va tajribalariga hamda uning umumiy qiziqish, xavslariga bog'liqligi.	lot. qarashi, perceptio - idrok
Assotsiatsiya	- psixik hodisalar orasidagi o'zaro bog'lanish, u ma'lum qonunlar bo'yicha tarkib topadi (jumladan, fazodagi yondoshlik, xronologik o'xshashlik, qarama - qarshilik va b.).	lot. associatio - birilashirmok
Attraksiya	- bir kishini boshqa kishi ko'rib qolganda, idrok etganda yuz beradigan tafakkur turi. «Nima qilmoq kerak», «Bu holatni qanday qilib o'zgartirmoq kerak» degan savollarga javob topadi.	fr. attraktion - qiziqib intilmoq, talpinmoq
Biografik metod	- odamni uning tarjimai holi bilan bog'liq bo'lgan hujjatlar orqali o'rganish usuli.	yunon. bios - hayot, grapho - yozaman, ko'rsataman
Bixeviorizm	- xx asr boshlarida AQShda maydonga kelgan yo'nalish bo'lib, bunda psixologiyani o'rganish predmeti qilib faqat odamning xulq - atvori olingan. Bu yo'nalish faqat odamning tashqi ta'sirlar natijasida paydo bo'lgan hatti - harakatlari bilan hulq - atvorini o'rganish mumkin, deb hisoblaydi. Bunda ong ahamiyati inkor qilinadi. Bu yo'nalishning asoschilari D.Uotson, E.Torndayklar.	ing. behaviour - hulq
Dominanta	markaziy nerv tizimining vaqtinchalik hukmron qismi bo'lib, boshqa qismlar faoliyatini tormozlaydi.	lot. dorainans - hukmron

Dualizm	borliq ham moddiy, ham ruhiy bo'lgan ikki asosdan tashkil topgan deb hisoblovchi falsafiy ta'limot bo'lib, psixofizik parallelizm konsepsiyasi uning asosidir.	lot, dualis - ikki yoqqlami
Debilitik	tug'ma yoki turmush jarayonida hosil qilingan aqliy zaiflik.	lot, debilis - ojiz, holsiz
Motiv	- ma'lum ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq faoliyatga undovchi sabab.	lot. movere - harakatga keltirmoq
Melhu	- nerv tolalarining yumshoq qobig'i tarkibiga kiruvchi yog'simon moddalar aralashmasi.	yunon. myelos - iliq
Monizm	- dualizmga qarama - qarshi o'laroq dunyodagi barcha hodisalarning asosini bitta narsa yoki materiya yo ruh tashkil qiladi deb ta'lim beruvchi falsafiy ta'limot.	yunon. monos - bir
Xarakter	- kishidagi barqaror psixik xususiyatlarning individual birligi. U shaxsning mehnatga, atrofdagi narsa va hodisalarga, boshqa kishilarga va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadi. X. muayyan sharoit hatti - harakatlarni belgilab beradigan individual psixologik xususiyatlar yig'indisidir.	yunon. charakter - xususiyat, belgi
Paralogizm	to'g'ri fikrlash qoidalarini buzish mantiqiy xatoga yo'l qo'yish natijasida noto'g'ri xulosalar chiqarish.	yunon. paralogismos
Paramnezia	- sodir bo'layotgan voqealarning qachonlardir boshdan	yunon. rara - oldida, yonida mnosis - eslash

	kechirilgandek bo'lib tuyulishidan iborat xotira kasalligi.	
Parapsixologiya	- psixologik tadqiqot sohalaridan biri, sezgi a'zolari ishtirokisiz idrok qilish shakllarini, shu bilan birga tirik mavjudotning fizik hodisalarga mushak kuchisiz ta'sir etish turlarini o'rganadi. M., muammosi bahcra molik soxadir.	Yunon. para - oldid a, yonida, psyche - pyh, lodos - ta'limot
Patogen	kelib chiqish, kasallik keltirib chiqaruvchi.	yunon, pathos - azoblanish, genes -
Proektiv Metod	- shaxsni tadqiq qilish metodlaridan biri. Bu metodda mas., tajriba vaziyatlarida rasmlar idrok qilinish, uning talqini beriladi.	lot. Priektus - oldinga tashlangan, yunon. metodos - tadqiqot

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Adler A. Praktika i teoriya individualnoy psixologii. M., 1995.
2. Anisferova L. I., Yaroshevskiy M. G. Razvitiye i sovremennoye sostoyaniye zarubejnoy psixologii. M., 1974.
3. Aristotel. O dushe. M., 1937.
4. Aristotel. Soch. T. I. M., 1975
5. Baratov SH.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. «Psixologiya nazariyasi va tarixi» darslik. - T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019, - 504 bet.
6. Basov M. Y. Izbranniye psixologicheskiye proizvedeniya. M., 1975.
7. Bernsheyn N. A. Ocherk po fiziologii dvizheniy i fiziologii aktivnosti. M., 1966.
8. Bexterev V. M. Obyektivnaya psixologiy. M., 1991.
9. Bexterev V. M. Obyektivnoye izucheniye lichnosti. Pg., 1923.
10. Blonskiy P. P. Izbranniye pedagogicheskiye i psixologicheskiye proizvedeniya. V 2-x t. M., 1979.
11. Bogomolov A. S. Antichnaya filosofiya. M., 1985.
12. Budilova YE. A. Soisialno-psixologicheskiye problemi v russkoy nauke. M., 1983.
13. Bekon F. Novaya Atlantida. M., 1954.
14. Bekon F. Noviy Organon. M., 1938.
15. Byuler K. Ocherk duxovnogo razvitiya rebenka. M., 1930.
16. Vallon A. Ot deystviya k misli. M., 1956.
17. Vvedenskiy A. I. Psixologiya bez vsyakoy metafiziki. Pg., 1917.
18. Vigotskiy L. S. Soch. V 6-ti t. M., 1982.
19. Galperin P. Y. Vvedeniye v psixologiy. M., 1976.
20. Gerbart I.-F. Izbranniye proizvedeniya. M., 1938.
21. Gerdot. Istoriya. M., 1993.
22. Gobbs T. Izbranniye proizvedeniya. V 2-x t. M., 1964. T. 2.
23. Granovskiy T. D. Lekcii po istorii srednevekovy. M., 1964.
24. Grot S. Y. Osnovi eksperimentalnoy psixologii. M., 1986.
25. Dekart R. Izbranniye proizvedeniya. M., 1950.
26. Djems U. Psixologiy. M., 1991.
27. Jdan A. N. Istoriya psixologii: ot antichnosti do nashix dney. M., 1990.
28. Jaillova S.X., G'avbova N.A. Umumniy psixodiagnostika.-T. : «Fan va texnologiya», 2018, 260 bet.
29. Zenkovskiy V. V. Psixologiya detstva. Yekaterinburg, 1995.

30. Ibrodullayev Z. Tibbiyot psixologiyasi: -T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2008. - 380 b.
31. Ibn-Sina. Kanon vrachebnoy nauki. Kn. 1. Tashkent 1954.
32. Iz istorii russkoy psixologii. M., 1961.
33. Istoriya zarubejnoj psixologii. Teksti. M., 1986.
34. Istoriya stanovleniya i razvitiya eksperimentalno-psixologicheskix issledovaniy v Rossii. M., 1990.
35. Keler V. Issledovaniye intellekta chelovekopodobnix obezyan. M., 1930.
36. Koffka K. Osnovi psixicheskogo razvitiya. M.-L., 1934.
37. Lazurskiy A. F. Obshaya i eksperimentalnaya psixologiya. SPb., 1912.
38. Lange N. N. Psixologiya. M., 1914.
39. Leybnits G. Noviyey opiti o chelovecheskom razume. M.-L., 1936.
40. Leontyev A. N. Izbranniyey psixologicheskkiye proizvedeniya. T. 1, 2. M., 1983.
41. Lichnost v XX stoletii. M., 1979.
42. Lolk D. Izbranniyey filosofskiyey proizvedeniya. V 2 t. M., 1960. T.
43. Lopatin L. M. Aksiomi filosofii. M., 1996.
44. Lopatin L. M. Filosofskiyey xarakteristiki i rechi. M., 1995.
45. Lukretsiy Kar. O prirode veshey. M., 1936.
46. Materialisti Drevney Gretsii. M., 1955.
47. Mid M. Kulturni i mir detstva. M., 1988.
48. Nikolskaya A. A. Vozrastnaya i pedagogicheskaya psixologiya dorevolutsionnoy Rossii. Dubna, 1995.
49. Ovcharenko V. I. Psixanaliticheskii glossariy. Minsk, 1994.
50. Pavlov I. P. Poln. sobr. soch. V 6 t. M.-L., 1951. T. 3.
51. Petrovskiy A. V. Voprosi teorii i istorii psixologii. M., 1984.
52. Petrovskiy A. V., Yaroshevskiy M. G. Istoriya i teoriya psixologii. V 2-x t. Rostov-na-Donu, 1996.
53. Pijaj J. Izbranniyey psixologicheskkiye trudi. M., 1994.
54. Pijaj J. Rech i mishleniye rebenka. M., 1994.
55. Platon. Soch. V 3-x t. M., 1968.
56. Potebnya A. A. Slovo i mif. M., 1989.
57. Psixologicheskaya nauka v SSSR. V 2-x t. M., 1959.
58. Psixologiya: slovar pod red. A. V. Petrovskogo, M. G. Yaroshevskogo. M., 1990.
59. Rodjers K. Vzgljad na psixoterapiyu. Stanovleniye cheloveka. M., 1994.
60. Rubinshteyn S. L. Osnovi obshchey psixologii. V 2-x t. M., 1989.
61. Sechenov I. M. Izbranniyey proizvedeniya. V 2 t. M., 1958. T. 2.
62. Smirnov A. A. Razvitiye i sovremennoye sostoyaniye psixologicheskoy nauki v SSSR. M., 1975.
63. Solov'yev V. S. Izbrannoye. SPb., 1994.
64. Spinoza B. Izbranniyey proizvedeniya. M., 1957. T. 1.
65. Uarte X. Issledovaniye sposobnostey k naucham. M., 1960.
66. Uolston D. Psixologiya kak nauka o povedenii. Odessa, 1925.
67. Ustomskiy A. A. Dominanta. L., 1966.
68. Frank S. L. Predmet znaniya. Dusha cheloveka. SPb., 1995.
69. Frankl V. Chelovek v poiskax smisla. M., 1990.
70. Freyd J. Vvedeniye v psixanaliz. Leksii. M., 1991.
71. Freyd A. Psixologiya "YA" i zashitniye mexanizmi lichnosti. M., 1993.
72. Freyd J. "YA" i "ONO". V 2-x t. Tbilisi, 1991.
73. Fromm E. Dusha cheloveka. M., 1992.
74. Fromm E. Imet ili bit. M., 1990.
75. Xaydarov F. I., Xalilova N. I. Umumniy psixologiya darslik. - T.: 2009, - 366 b
76. Xorni K. Nevroticheskaya lichnost nashogo vremeni. M., 1993.
77. Xrestomatiya po vozrastnoy i pedagogicheskoy psixologii. M., 1990.
78. Xrestomatiya po istorii psixologii. M., 1980.
79. Xrestomatiya po psixologii. M., 1987.
80. Chelpanov G. A. Mozg i dusha. M., 1912.
81. Shipet G. G. Vvedeniye v etnicheskuyu psixologiyu. M., 1927.
82. Shipet G. G. Vnutrennyaya forma slova. M., 1927.
83. Yung K. Arxetip ili simvol. M., 1991.
84. Yung K. Problemi dushi nashogo vremeni. M., 1993.
85. Yaroshevskiy M. G. Vigotskiy: v poiskax novoy psixologii. SPb., 1993.
86. Yaroshevskiy M. G. Istoriya psixologii. M., 1985.
87. Vigotskiy L. S. Istoricheskii smisl psixologicheskogo krizisa. // L. S. Vigotskiy Sobranniyey sochineniya v 6-ti tomakh. - M., Pedagogika, 1982, t. 1, 302-309 b(2).
88. Idan G. Istoriya psixologii. -M.: 2000
89. Nemov R. S. Psixologiya M.: 1998
90. Davletshin M. G. Psixologiya tarixi. Dastur. T.: 1996.
91. Marsinkovskaya T. Istoriya psixologii. M. 2006 y.
92. Petrovskiy I. V. Umumniy psixologiya. T.: 1992.
93. G'oziyev E. G. Umumniy psixologiya. "O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti" T.: 2010 y. 544-bet.
94. Karimova V. M. Psixologiya. T.: 2002.
95. Xaydarov F. I., Jo'rayev N. S. Psixologiya tarixi. O'quv qo'llanma T.: TDPJ, 2007
96. Xaydarov F. I., Xalilova N. I. Umumniy psixologiya.: TDPJ, 2009 y. 334 b.

97. Teplov B.M. O kulture nauchnogo issledovaniy. // O'sha yerda, 310-317b (1, 2).
98. Yaroshevskiy M.G. M.G. Yaroshevskiy Istoriya psixologii. – M., «Misl», 1995, 3-26b (1, 2).
99. Associated Press. "Doktor Karl G. Yung 85 yoshida vafot etdi: Analitik psixologiyada kashshof." Nyu-York Tayms (web-arxiv), 7-iyun 1961 yil. [//archive.nytimes.com/www.nytimes.com/learning/general/onthisday/bday/0726.html](http://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/learning/general/onthisday/bday/0726.html)
100. "Karl Yun (1875-1961)." GoodTherapy.org, 6 iyul 2015 yil. [//www.goodtherapy.org/famous-psychologists/karl-jung.html](http://www.goodtherapy.org/famous-psychologists/karl-jung.html)
101. "Karl Jungning tarjimai hoi." Biografiya.com, 3 Nojabr 2015. [//www.biography.com/people/karl-jung-9359134](http://www.biography.com/people/karl-jung-9359134)
102. Korbett, Sara. "Hushsizlarning muqaddas panjasi". "Nyu-York Tayms" jumai, 16 sentyabr 2009 yil. [//www.nytimes.com/2009/09/20/magazine/20jung-l.html](http://www.nytimes.com/2009/09/20/magazine/20jung-l.html)
103. Groxol, Jon. "Karl Yunning" Qizil kitobi ". Ruhiiy markaz, 20 sentyabr 2009 yil. [//Psychcentral.com/blog/karl-jungs-red-book/](http://Psychcentral.com/blog/karl-jungs-red-book/)
104. "Jungian psixoterapiyasi." GoodTherapy.org, 5 Yanvar 2018. [//www.goodtherapy.org/learn-about-therapy/types/jungian-psotherapy](http://www.goodtherapy.org/learn-about-therapy/types/jungian-psotherapy)
105. "Jungian terapiyasi." Bugungi psixologiya. [//www.psychologytoday.com/us/therapy-types/jungian-therapy](http://www.psychologytoday.com/us/therapy-types/jungian-therapy)
106. Popova, Mariya. "Xotiralar, orzular, mulohazalar": Karl Jungning aql-idrokidagi noyob tasavvur. "Atlantika okeani (dastlab nashr etilgan Miya terinlari), 15 mart 2012 yil.
107. Vernon, Mark. "Karl Jung, 1 qism: Ichki hayotga jiddiy yondashish." Guardian, 30 may 2011 yil. [//www.theguardian.com/commentisfree/belief/2011/may/30/karl-jung-ego-self](http://www.theguardian.com/commentisfree/belief/2011/may/30/karl-jung-ego-self)
108. Vernon, Mark. "Karl Jung, 2 qism: Freyd va natishtar bilan bog'liq munosabatlar." Guardian, 6 iyun 2011 yil. [//www.theguardian.com/commentisfree/belief/2011/jun/06/karl-jung-freud-nazis](http://www.theguardian.com/commentisfree/belief/2011/jun/06/karl-jung-freud-nazis)
109. Vernon, Mark. "Karl Jung, 3 qism: Hushidan ketish bilan tanishish." Guardian, 13 iyun 2011 yil. [//www.theguardian.com/commentisfree/belief/2011/jun/13/karl-jung-red-book-unconscious](http://www.theguardian.com/commentisfree/belief/2011/jun/13/karl-jung-red-book-unconscious)
110. Vernon, Mark. "Karl Jung, 4 qism: Arketiplar bormi?" Guardian, 20-iyun, 2011 yil. [//www.theguardian.com/commentisfree/belief/2011/jun/20/jung-archetypes-structuralism-printisiplari](http://www.theguardian.com/commentisfree/belief/2011/jun/20/jung-archetypes-structuralism-printisiplari)
111. Vernon, Mark. "Karl Jung, 5 qism: Psixologik turlari" Guardian, 27 iyun 2011 yil. [//www.theguardian.com/commentisfree/belief/2011/jun/27/karl-jung-psychological-types](http://www.theguardian.com/commentisfree/belief/2011/jun/27/karl-jung-psychological-types)

112. Myers, D. G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2010. R. 563-572.
113. Boeree C. G. Personality Theories. Psychology Department Shippensburg University. 1997. – R.3
114. Averin V.A. Psixologiya lichnosti: Uchebnoe posobie. – SPb.: Izd-vo Mixaylova V.A., 1999.
115. Maslou A. Motivatsiya i lichnost. – SPb.: Piter, 2003. – 352s.
116. Nelson-Djouns R. Teoriya i praktika konsultirovaniya. SPb.: Piter, 2000. -464 s.
117. Xoll K., Lindsey G. Teorii lichnosti. M., 1998. - 796 s.
118. Xell L., Zigler D. Teorii lichnosti. SPb.: Piter, 1997. – 608 s.

MUNDARIJA

BIRINCHI BO'LIM. MUTAXASSISLIKKA KIRISH.	
I. KASBLAR VA PROFESSIONALIZM MUTAXASSISLIKKA KIRISH FANINING ASOSIY TUSHUNCHASI	
SIFATIDA.....	4
1.1. Kasb va professionalizm haqida.....	4
1.2. Kasbiy kompetentlik va mutaxassislikka kirish.....	9
1.3. Psixolog kasbining shakllanish tarixi va bugungi imkoniyatlari.....	12
II. MALAKALI PSIXOLOG NAZARIYOTCHI VA AMALIYOTCHI SIFATIDA.....	15
2.1. Amaliy psixologiya haqida umumiy tushuncha.....	15
2.2. Amaliy psixologiyani asosiy bo'limlari va tuzilishi.....	17
2.3. Psixoprofilaktik ishlarining muhim vazifalari, psixodiagnostika amaliy psixolog faoliyatining yo'nalishi sifatida.....	20
IIKINCHI BO'LIM: PSIXOLOGIYA TARIXI	
III. PSIXOLOGIYA TARIXI FANIGA KIRISH.....	26
3.1. Psixologiya tarixi fanining predmeti va metodlari.....	26
3.2. Psixologiyani rivojlantirish borsqichlari.....	32
3.3. Psixologiyani rivojlantirishning asosiy omillari va tamoyillari.....	35
IV. PSIXOLOGIYANI DASTLABKI VA O'RTA ASRLAR-DA RIVOJLANISHI.....	43
4.1. Antik davrning psixologik nazariyalari.....	43
4.2. Eilinizm davri (eranimdan oldingi II – III – IV asrlar).....	56
V. XVII-XIX ASRLARDA PSIXOLOGIYANI RIVOJLANISHI.....	78
5.1. Psixologiyani mustaqil fan sifatida rivojlantirishi.....	78
5.2. Kant ta'limining psixologiya rivojlantirishiga ta'siri.....	91

5.3. Eksperimental psixologiyani shakllantirishi.....	123
VI. XIX –XX ASRLARDA XORIJDA PSIXOLOGIYANI RIVOJLANISHI.....	129
Psixologiya maktablari yoki jahon psixologiyasidagi yirik yo'nalishlar.....	129
6.1. Yangi psixologik maktablarni shakllanishi va rivojlantirishi.....	129
6.2. Vyusburg maktabi.....	130
6.3. Strukturalizm.....	134
6.4. Fransuz psixologiya maktabi.....	137
VII. XX ASRDA PSIXOLOGIYANI RIVOJLANISHI.....	147
7.1. Psixologiyada metodologik inqiroz.....	147
7.2. Bixeviorizmga umumiy tavsifnoma.....	149
7.3. Bixeviorizmga bilish nazariyalarini rivojlantirishi.....	153
7.4. Gestaltpsixologiyaga umumiy tavsif.....	156
7.5. Psixonanaliz va uning rivojlantirishi.....	173
VIII. XX ASRNING IIKINCHI YARMIDA YANGI YO'NALISHLARNI YUZAGA KELISHI.....	198
8.1. Gumanistik psixologiyaga umumiy tavsif.....	198
8.2. Rodgers va Frankling psixoterapevtik va nazariy konsepsiyasi.....	203
8.3. Rossiyada psixologiyani rivojlantirishi.....	205
8.4. Chet el psixologiyasi rivojlantirishining bugungi xolati.....	208
8.5. O'zbekistonda psixologiya fanining rivojlantirishi.....	213
UCHINCHI BO'LIM: UMUMIY PSIXOLOGIYA	
IX. UMUMIY PSIXOLOGIYA FANINING PREDMETI, VAZIFALARI, METODLARI.....	220
9.1. Psixologiya qanday fan?.....	221
9.2. Psixologiya fanining vujudga kelishi.....	226
9.3. Psixologiyani o'rganish bosqichlari.....	228

9.4. Psixologiyadagi muammolar (psixolog nima ish qiladi?)	232
9.5. Psixologiyaning ilmiy tadqiqot metodlari	237
X. ONG TARAQQIYOTI VA ONGSIZLIK. VALEOLOGIK ONG	274
10.1. Psixika va uning evolyutsiyasi	274
10.2. Ong haqida tushuncha	276
10.3. Valeologik ong	284
10.4. Ontogenezda psixikaning rivojlanishi	285
10.5. Miya va psixika orasidagi aloqa. Psixologiyada psixofiziologik muammolar	291
XI. SHAXS. FAOLIVAT	297
11.1. Shaxs yo'nalganligi va faoliyat motivi haqida tushuncha	297
11.2. Faoliyat turlari. Jismoniy va aqliy xarakalar	307
11.3. O'yin faoliyatining o'ziga xos jihatlari	310
11.4. O'qish faoliyatining psixologik xususiyatlari	312
11.5. Ijtimoiy xulq motivlari va shaxs motivatsiyasi	314
11.6. Mehnat faoliyatining psixologik xususiyatlari	320
XII. DIQQAT	340
12.1. Diqqatning funktsiyalari va turlari	340
12.2. Diqqatning xususiyatlari	345
12.3. Diqqatning nerv-fiziologik asosi	346
12.4. Diqqat borasidagi psixologik nazariyalar	348
12.5. Diqqatni rivojlanishi va buzilishi	354
XIII. SEZGI	364
13.1. Sezgi jarayoni haqida tushuncha	364
13.2. Sezgi xususiyatlari va turlari	367
13.3. Sezgining psixofiziologik asoslari	374
13.4. Xorij psixologiyasida sezgi nazariyalari	377
XIV. IDROK	384

14.1. Idrok jarayoni haqida umumiy tushuncha	384
14.2. Idrokning nerv fiziologik asosi	391
14.3. Kuzatish va kuzatuvchanlik	393
14.4. Idrokda ob'ekt va fon	394
14.5. Fazo, vaqt, harakatni idrok qilish	397
14.6. Apperpsiya	400
14.7. Illyuziya	402
14.8. Gallyusnatsiya	405
XV. XOTIRA	412
15.1. Xotiraning psixik jarayon sifatida o'rganilishi	412
15.2. Xotiraning nerv fiziologik mexanizmlari	417
15.3. Xotira turlari va uning tavsifi	419
15.4. Xotira jarayoni	431
15.5. Xotiradagi individual farqlar va yoshga bog'liq sifatlar	439
15.6. Xotira tasavvurlarining paydo bo'lishida so'zning o'rni	440
15.7. Xotira borasidagi psixologik, neyro-fiziologik va bioximik nazariyalar	441
15.8. Xotiraning mustahkamlash qonuniyalari	444
XVI. XAYOL	448
16.1. Xayol to'g'risida tushuncha	448
16.2. Xayol jarayonlarining nerv-fiziologik asoslari	449
16.3. Xayol jarayonlari	450
16.4. Xayol turlari	455
16.5. Xayol sifatleri	457
16.6. Xayolning asosiy xususiyatlari	459
XVII. TAFAKKUR. NUTQ	465
17.1. Tafakkurning bilish jarayon sifatidagi mohiyati va shaxs shakllanishida tutgan o'rni	465
17.2. Tafakkurning nerv-fiziologik asosi	467

17.3. Tafakkur operatsiyalari mavjudmi?	468
17.4. Tafakkurning mantiqiy shakllari.....	476
17.5. Tafakkur turlari.....	482
17.6. Tafakkur sifatlarini inson intellektual taraqqiyotidagi o'rnini	491
17.7. Tafakkur borasidagi psixologik nazariyalar talqini.....	496
17.8. Nutq haqida tushuncha.....	501
17.9. Nutqning fiziologik asoslari. Nutqni o'rganishga nazariy	
yondashuv. Nutqning turlari.....	509
XVIII. IRODA. HISSIYOT	524
18.1. Irodaviy harakatlarning fiziologik motivatsion asoslari.....	524
18.2. Irodaviy harakatlarning fiziologik motivatsion asoslari.....	531
18.3. Irodaviy akt va uning tuzilishi.....	532
18.4. Irodaviy harakat tuzilishi va rivojlanishi.....	544
18.5. Iroda borasidagi psixologik nazariyalar.....	555
18.6. Hissiyotning umumiy tavsif va uning turlari.	557
18.7. Hissiyotning fiziologik asosi va psixologik nazariyalari.....	566
18.8. Hissiyotning rivojlanishi va inson hayotidagi o'rnini.....	569
XIX. TEMPERAMENT	589
19.1. Temperament haqida tushuncha.....	589
19.2. Temperamentning fiziologik asoslari.....	590
19.3. Nerv sistemasi tiplarining kelib chiqishi.....	593
19.4. Temperament tiplarining tavsifnomasi.....	595
19.5. Faoliyatning individual uslubi va temperament.....	597
XX. XARAKTER.....	600
20.1. Xarakter haqida tushuncha.....	600
20.2. Xarakterning fiziologik asoslari.....	602
20.3. Xarakter tarkibi.....	604
20.4. Xarakter aksentuatsiyasi.....	606
20.5. Xarakter tipologiyasi.....	608

20.6. Xarakter borasidagi nazariyalar.....	609
20.7. Xarakterning shakllanishi.....	611
XXI. QOBILIVAT	616
21.1. Qobiliyat haqida tushuncha.....	616
21.2. Qobiliyatning miqdor va sifat tavsifi.....	618
21.3. Qobiliyatlar tasnifi.....	620
21.4. Qobiliyatlar tarkibi.....	622
21.5. Qobiliyatning tabiiy asoslari.....	624
21.6. Qobiliyatlar borasidagi psixologik nazariyalar.....	630
PSIXOLOGIYA XRONOLOGIVASI.....	638
GLOSSARIY	644
ADABIYOTLAR RO'YXATI	648

O. U. AVLAYEV, SH. R. SAMAROVA, S. R. MIRZAYEVA

PSIXOLOGIYA NAZARIYASI VA TARIXI

Pedagogika va psixologiya ta'lim yo'nalishi
talabalari uchun darslik

Muharrir: A. Rasulov

Texnik muharrir: M. Hakimov

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining «Fan ziyosi» nashriyotiga

2021 yil 14 fevralda berilgan 308197041-sonli litsenziyasi

Nashriyot manzili: Toshkent shahri, A. Navoiy ko'chasi, 30 uy.

Ofset qog'oz. Bichimi 60x84. 1/16

Times garniturasida ofset usuli. Shartli bosma tabog'i - 42

Buyurtma № 651599. Adadi 100 nusxada

«Munis design group» MChJ bosmaxonasida chop etildi.

100000 Toshkent sh., Buz-2 mavze, 17-A uy.